

8/2
11/15

G. ABDURAHMONOV,
SH. SHUKUROV, Q. MAHMUDOV

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

89.2
A. 15

G'. ABDURAHMONOV, SH. SHUKUROV, Q. MAHMUDOV

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

FONETIKA, MORFOLOGIYA VA SINTAKSIS

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tasdiqlagan*

Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik

**O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT
2008**

81.2O'zb

A15

Abdurahmonov G'.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 528 b.

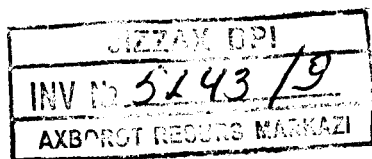
I. Shukurov Sh. II. Mahmudov Q.

BBK 81.2 Uzb-923

Darslikning «Kirish», «Sintaksis», «Jadvallar», «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar», «Lug'atlar» qismini akademik **G'.A. Abdurahmonov**, «Fonetika» bo'limini professor **Q. Mahmudov**, «Morfologiya» qismini professor **Sh. Shukurov** yozgan.

Mas'ul muharrirlar:

O'z FA akademigi **A. Rustamov**,
O'z FA akademigi **G'. Abdurahmonov**

ISBN 978-9943-319-55-4

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2008

MUALLIFLARDAN

Ushbu darslik turkiy (o‘zbek) tili yozma yodgorliklar tilining tahlili asosida yozildi. Ma‘lumki, o‘zbek tiliga oid yozma yodgorliklar lingvistik tomondan kam o‘rganilgan, ularning ko‘pchiligi bo‘yicha ilmiy-tanqidiy matnlar yaratilmagan, ayrimlarining esa, hatto, ommaviy nashri ham yuzaga kelgan emas. Bu hol o‘zbek tili tarixi bo‘yicha darslik va qo‘llanmalar yaratish ishida ma‘lum qiyinchiliklar tug‘diradi. Bundan tashqari, XIII—XIV asrlar davomida O‘rta Osiyoda, ayniqsa, Xorazm va Oltin O‘rda xonligi hududida yaratilgan manbalarning alohida adabiy tilni tashkil etishi masalasi hozirgacha munozarali bo‘lib kelmoqda. Bu hududda yaratilgan adabiyotlarda mahalliy sheva (urug‘) tili xususiyati bo‘lsa ham, ular yagona o‘zbek adabiy tilini tashkil etadilar. Shuning uchun ham bu manbalardan to‘la foydalanildi.

Izohlanayotgan til hodisalari qadimgi turkiy yodgorliklar, ya‘ni O‘rxun-Enasoy matnlariga hamda “Devonu lug‘atit-turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlarining tili bilan qiyoslab borildi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tili hozirgi zamon o‘quvchisiga to‘la tushunarli bo‘lmaganligi sababli bu manbalardan keltirilgan misollarning hozirgi o‘zbek tiliga tavsifi ham berildi.

Yozma yodgorliklardan keltirilgan misollar, ayrim hollardan tashqari, tadrijiy tartibda bo‘lib, har bir misolning manbai ko‘rsatib o‘tildi.

Darsning amaliy qismi uchun «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar» berildi.

Darslikning qo‘lyozmasiga taqriz yozgan va uning muhokamasida ishtirok etgan barcha olimlarga qimmatli maslahatlari uchun mualliflar chuqur minnatdorchilik bildiradilar.

Darslik bo‘yicha taklif, tuzatish va mulohazalarni nashriyotga yoki Toshkent Davlat sharqshunoslik institutiga yuborilishini iltimos qilamiz.

TRANSKRIPSION BELGILAR

Unlilar uchun

- a** — til orqa, lablanmagan, keng.
- ä** — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.
- e** — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.
- i** — til oldi, lablanmagan, tor.
- ı** — til orqa, lablanmagan, tor.
- o** — til orqa, lablangan, o'rta-keng.
- ö** — til oldi, lablangan, o'rta-keng.
- u** — til orqa, lablangan, tor.
- ü** — til oldi, lablangan, tor.

ā — orqa qator o'rta-keng unli bo'lib, fors-tojik va XIV asrdan boshlab o'zbek adabiy tilidagi so'zlarda qo'llanadi.

Arabcha so'zlardagi til o'rta, qisqa (a) unlisi va forscha-tojikcha so'zlardagi til oldi, qisqa (a) unlisi (a) orqali berildi (masalan, *amal, qalam, shahar, safar*).

Undoshlar uchun

ŋ (ng) — portlovchi, burun tovushi, sonor — (masalan, *miŋ, meŋ, keŋ*);

j — til oldi, jarangli, qorishiq undosh — (masalan, *juft, jumla*) va til oldi, jarangli, sirg'aluvchi (masalan, *jurnal*);

j — til oldi, jarangli, sirg'aluvchi undosh — (masalan, *ajdar, ajun*).

sh — til oldi, jarangsiz, sirg'aluvchi;

ch — til oldi, jarangsiz, qorishiq;

g' — chuqur til orqa, jarangli.

Boshqa undoshlar uchun hozirgi o'zbek alfavitida mavjud bo'lgan quyidagi belgilar qo'llandi: b, v, g, d, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, ', q, g', h.

Arab va fors so'zlarida ishlatiladigan ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) undoshlari uchun odatdagi (s), (z), (t) belgilari olindi.

Tish aro jarangli ڭ undoshi belgisi uchun g olindi.

SHARTLI QISQARTMALAR

Foydalanilgan adabiy asarlar

- Abushqa** — Lugʻati Abushqa (V.V. Velyaminov-Zernov nashri: SPb., 1868).
- Amiriy** — Yusuf Amiriy. Bang va chogʻir orasinda munozara (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- BV** — Vosifiy. Badoe ul vaqoe (Dilovor tarjimasi. Qoʻlyozma, OʻzFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 3344).
- BN** — Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma (N.I. Ilminskiy nashri, Kazan, 1857).
- Bobur** — Bobur. Devon (A.N.Samoylovich nashri, Petrograd, 1917).
- Gulxaniy** — Gulxaniy. Zarbulmasal (F. Isʻhoqov nashri, Toshkent, 1976).
- DN** — Yusuf Amiriy. Dahnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- KT, kt** — Kultegin shaʻniga qoʻyilgan katta yodnoma.
- KT, kch** — Kultegin, kichik yodnoma.
- LN** — Xoʻjandiy. Latofatnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Lutfiy** — Lutfiy. Devon (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- MK yoki DLT** — Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit-turk (S. M. Mutallibov nashri, Toshkent, 1960, 1961, 1963).
- MN** — Xorazmiy. Muhabbatnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Munis** — Shermuhammad Munis. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi Yu.Yusupov, Toshkent, 1957).
- Muqimiy** — Muqimiy. Asarlar toʻplami. Ikki tomlik (Nashrga tayyorlovchi Gʻ. Karimov, Toshkent, 1960).
- Navoiy, LT** — Alisher Navoiy. Lisonut tayr (Ilmiy-tanqidiy

- matn. Tayyorlovchi Sharafiddin Eshonxo'jayev, Toshkent, 1965).
- Navoiy, MA** — Mezonu'l evzon (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi Prof. dr. Eraslan, Anqara, 1993).
- Navoiy, ML** — Alisher Navoiy. Muhokamat-ul lug'atayn. (M.Quatremere nashri, Parij, 1841).
- Navoiy, MN** — Alisher Navoiy. Majolisun nafois (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi S.G'aniyeva, Toshkent, 1961).
- Navoiy, Msh** — Alisher Navoiy. Munshaot (Qo'lyozma: M. E. Saltikov-Shchedrin nomidagi Sankt-Peterburg Davlat kutubxonasi, X-55).
- Navoiy, MQ** — Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi A. N. Kononov, M. —L., 1948).
- Navoiy, SI** — Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy (Porso Shamsiyev nashri, Toshkent, 1961).
- Navoiy, SS** — Alisher Navoiy. Sab'ayi sayyor (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1956).
- Navoiy, FK** — Alisher Navoiy. Favoidul kibar (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №774).
- Navoiy, FSH** — Alisher Navoiy. Farhod va Shirin (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1963).
- Navoiy, CHD** — Alisher Navoiy. Chor devon (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №677).
- Navoiy, G'S** — Alisher Navoiy. G'aroyibus-sig'ar. (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №790).
- Navoiy, HA** — Alisher Navoiy. Hayratul-abror (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1970).
- NF** — Mahmud Ali. Nahjul farodis (Ya.Ekman nashri, Anqara, 1956).
- Atoiy** — Atoiy. Devon (Qo'lyozma: Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, V-2456).

- PDP** — Малов С.У. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951.
- Sakkokiy** — Sakkokiy. Devon (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 2079).
- Sanglah** — Mirza Mehdiyxon. Sanglah (J.Klosson nashri, London, 1960).
- Saroyi** — Sayfi Saroyi. Guliston bit-turkiy (H.Usmonov va Z.Maqsudovalar nashri, Qozon, 1980).
- Suvr** — Suvarnaprabhasa ("Oltun yoruq"dan). (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
- Tafsir** — O'rta Osiyo tafsiri (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-197).
- TVG** — Turkiston viloyatining gazetisi.
- TN** — To'tinoma (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-172/II).
- Toj.** — Tojyuquq sha'niga qo'yilgan yodnoma (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
- TT** — Turfan matnlari (V. Bang va A. Gaben nashrlari, Berlin, 1929, 1930, 1931, 1934, 1954, 1958, 1959).
- FI** — Munis va Ogahiy. Firdavsul iqbol (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-571).
- Furqat** — Furqat. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik (Nashrga tayyorlovchi Xolid Rasul, Toshkent, 1959).
- XSH** — Qutb. Xisrav va Shirin (A. Zayonchkovskiy nashri, Varshava, 1954).
- SHN** — Muhammad Solih. Shayboniynoma (T. M. Mellioranskiy nashri, SPb., 1908).
- SH.tar.** — Abulg'ozii Bahodirxon. Shajarai tarokima (A. N. Kononov nashri, M. -L., 1958).
- SH.turk** — Abulg'ozii Bahodirxon. Shajarai turk (N. Rumyansev nashri, Kazan, 1925).
- Yaqiniy** — Yaqiniy. O'q (va) yoy orasinda munozara (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).

- O'N** — O'g'uznoma (A. M. Sherbak nashri, M., 1959).
- O'rx.-En.** — O'rxun-Enasoy yodgorliklari (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1951). 2. Енисейская письменность тюрков. М. -Л., 1952; 3. (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. -Л., 1959).
- Qad. uyg'.** — Qadimgi uyg'ur tili yodgorliklari (“Oltun yoruq”, “Irq bitig”, “Tishastvistik”, “Xuastuanift” kabi qadimgi uyg'ur yozuvidagi obidalar).
- QA** Rabg'uziy. Qissasul anbiyo. (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti).
- QB** — Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (1. Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv № 1809 (Namangan nusxasi); 2. Q. Karimov nashri, Toshkent, 1971).
- QR** — Qissasi Rabg'uziy (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-245).
- Haydar** — Haydar Xorazmiy. Mahzanul asror (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Huvaydo** — Huvaydo. Devon (Litografik nashr, Toshkent, 1913).
- HH** — Ahmad Yugnakiy. Hibatul haqoyiq (1. Rashid Rahmatiy Arat nashri, Istanbul, 1952; Q. Mahmudov nashri, Toshkent, 1972).

KIRISH

O'zbek tili tarixiy grammatikasi, fonetikasi va leksikologiyasi hozirgi zamon o'zbek tilining grammatik qurilishi, tovush tizimining taraqqiyoti va lug'at tarkibining tarixiy takomilini o'rganadi.

Tarixiy grammatika til tarixi fanining bir qismidir. Til tarixi fanining qolgan barcha sohaları til tarixining boshqa tomonlarini tekshiradi. Masalan, adabiy til tarixi bahsi turli davrlarda yaratilgan adabiy asarlarning tilini va bu adabiy til tarixining tadrijiy taraqqiyotini o'rganadi; eski o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til sohaları hozirgi o'zbek adabiy tili uchun asos bo'lgan davrlardagi adabiy asarlar tilini tekshiradi.

Tarixiy grammatika boshqa fanlar — shevashunoslik, o'zbek xalqi tarixi va etnografiyasi, adabiyot tarixi fanlar bilan bog'lanadi, ya'ni tarixiy grammatikada grammatik qurilish va so'z shakllarining taraqqiyotini xalq tarixi bilan, adabiy til an'analari va adabiy til tarixi bilan, hozirgi zamon shevalari xususiyatlari bilan bog'lanadi, ana shu materiallarga asoslanadi. Xalq tarixida ro'y bergan o'zgarishlar tilga ham ta'sir qilmay qolmaydi. Avvalo, bu ta'sir tilning leksik tarkibida ko'rinib, so'ngra tilning boshqa sohalariga — fonetika va grammatikasiga o'tadi.

Tarixiy grammatika uchun asosiy manba sifatida yozma yodgorliklar, hozirgi zamon sheva xususiyatlari va qardosh turkiy tillarni qiyosiy o'rganish materiallari xizmat qiladi. Tarixiy grammatika qadimgi davrdan tortib, hozirgacha bo'lgan yozma manbalarning tilini tahlil qilish va bir davr yozma manbaining til xususiyatlarini boshqa davr yozma manbalari til xususiyatlariga qiyoslash yo'li bilan til taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlaydi va tilning tadrijiy taraqqiyotini belgilaydi. Hozirgi zamon sheva xususiyatlarini o'rganish ham til tarixini, tarixiy grammatika masalalarini o'rganishda katta manba bo'ladi, chunki tilning ayrim eski, arxaik shakllari shevalarda saqlanib qoladi. Bu shakllarni boshqa turkiy tillardagi ayni shakllar bilan qiyoslab, tarixiy taraqqiyot yo'lini kuzatish mumkin.

Tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qardosh turkiy tillarning materiallari katta yordam beradi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida bir

turkiy tilda arxaiklashib, tamom qo‘llanishdan chiqqan shakl boshqa turkiy tilda saqlanishi mumkin. Ana shu saqlangan shaklga qarab, uning tarixiy taraqqiyot yo‘lini aniqlash mumkin bo‘ladi. Biror turkiy til tarixini boshqa qardosh turkiy tillar tarixi bilan qiyoslab o‘rganish tarixiy grammatikaning zaruriy vazifalaridan biridir.

Turkiy xalqlarning, xususan, o‘zbek xalqining etnogenezi va tilining shakllanishi

Har bir xalq tilining shakllanishi shu tilda so‘zlashuvchi xalqning kelib chiqish tarixi bilan bevosita bog‘liqdir.

Turkiy, xususan, o‘zbek xalqining etnogenezini aniqlash tarixchilar, etnograflar, arxeologlar, tilshunoslar va adabiyotshunoslar shunga o‘xshash soha olimlarining birgalikda ish olib borishlarini talab qiladi. Masalan, hozirgi zamon O‘rta va Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezini bilish — shu hududda qadimda yashagan xalqlar — saklar (skiflar), massagetlar, sug‘dlar, kushonlar (yoki toxarlar), xunlar hamda boshqa qo‘shni xalqlarning tarixini o‘rganish bilan bog‘liqdir.

Har bir xalqning shakllanishi uning ijtimoiy tuzumi, madaniyati, tili va ongining shakllanishi bilan belgilanadi.

Turkiy xalqlarning genezisi va tilining shakllanishini aniqlashda eng murakkab muammo O‘rta va Markaziy Osiyoning eng qadimgi tarixini va bu hududda istiqomat qilgan qadimgi etnik guruhlar, ularning qaysi bir tilda so‘zlashganini aniqlash masalasidir.

Bu sohada asosiy manbalar — qadimgi eron, yunon, xitoy, arab tillarida yozilgan yodnomalar, arxeologik qazilmalar hamda hozirgi zamon sheva materiallaridir. Mavjud turkiy yozma yodgorliklarning eng eskilari VII–X asrlarga oiddir.

Manbalardan ma‘lum bo‘ladiki, eng qadimgi (meloddan avvalgi III–I minginchi yillar) O‘rta Osiyoning aholisi skiflar, xorazmliklar, saklar, massagetlar, sug‘dlar, qang‘li (qang‘uy)lar bo‘lgan. Amu va Sirdaryoning quyi oqimida massagetlar, Qozog‘iston va Sharqiy Turkistonda saklar, Xorazm vohasida xorazmliklar yashagan. Toshkent, Farg‘ona, Sug‘dning katta qismida turkiyzabon deb

taxmin qilingan etnik guruhlar — qang'uy (yoki qang'li) urug'lari yashagan va ular **Qang'uy (Qang'a) davlatini** tashkil etganlar.

Turkiy urug'larning mustahkamlanishida ishtirok etgan ikkinchi qatlam Markaziy Xitoydan ko'chib kelgan yuechji (kushon yoki toxarlar) va xunlar (milodgacha I minginchi yillar) hamda eftalit urug'lari bo'ldi. Kushonlar **Kushon davlatini** (I–IV asrlar), eftalitlar **Eftalit davlatini** tuzdilar (V–VI asrlar). Eroniy va turkiy tilda so'zlashuvchi bu davlatlar Baqtriya, Sug'd, Xorazm, Parfiya, Marg'iyona, Choch (Shosh), Parkana o'lkalarida barpo bo'ldi. V–VIII asrlar mobaynida sharqdan ko'chib kelgan turkiy urug'lar mahalliy turkiy urug'larning mustahkamlanishida va sug'd hamda xorazmcha so'zlashuvchi urug'larning turklashishida katta rol o'ynadilar.

Ashyoviy dalillar, qadimgi bitiglar O'rta Osiyo xalqlari orasida zardusht dini ta'limoti tarqalgani, amaldagi oromiy yoki mixxat yozuvidan sug'd va xorazm yozuvi shakllanganini ko'rsatadi. So'nggi ikki yozuv VII asrlargacha qo'llanib keldi.

O'rta Osiyoda Kushon davlatining yemirilishi bilan uning vorisi va davomchisi sifatida Eftalit davlati barpo bo'ldi (V–VI asrlar). Eftalitlar xunlar bilan aralashib, ularning tilida (turkiy tilda) so'zlashganlar.

VII–VIII asrlar **turk xoqonligi davridir**. Bu xoqonlik O'rta va Markaziy Osiyo, Mo'g'uliston va Qozog'istonni o'z ichiga oldi. Ma'lumki, turk xoqonligi keyinroq, 588-yili ikki qismga bo'linib ketdi: Sharqiy xoqonlik (Mo'g'uliston) va G'arbiy xoqonlik (Yettisuv viloyati). G'arbiy xoqonlik qarluq, xalaj, qang'li, turgesh, chigil, o'g'uz urug' birlashmalaridan iborat edi. Keyinroq g'arbiy xoqonlik ham yemirilib, tarkibidagi o'g'uz va qarluqlar ajralib chiqib, alohida o'z davlatlarini tashkil etdilar.

Bu davrda Movarounnahr, Xorazm va Xurosonga shimol va sharqdan turkiy qabilalarning kirib kelishi davom etadi. 745-yili Sharqiy turk xoqonligi uyg'urlar tomonidan yemirildi, **uyg'ur davlati** paydo bo'ldi. Bu davlat 840-yilgacha davr surdi, so'ngra uyg'ur davlati Sibirdan kelgan xakaslar (qirg'izlar) tomonidan yemirilib, **qirg'izlar davlati** hukmron bo'lib qoldi. Uyg'urlarning bir qismi

qarluqlarga qo'shildi, ikkinchi qismi Tibetga ko'chdi, qolgani Oltoida qolib, boshqa turkiy urug'lar bilan qo'shilib ketdi.

Ma'lumki, VIII asr boshlarida O'rta Osiyoni **arablar** bosib oldi. Bu davrda mahalliy zardushtiy, buddizm, otashparastlik, ko'p xudolilik dinlari o'rnini islom dini egalladi. Arab tili fan va rasmiy davlat tili bo'lib qoldi, arab yozuvi joriy bo'la boshladi.

IX—X asrlar davomida O'rta Osiyo **somoniylar davlati** qo'l ostida bo'ldi. Bu davrda arab hukmronligi tugatilsa ham, islom dini va aqidalari saqlandi, tobora singib bordi, arab tili fan tili sifatida qo'llansa ham, rasmiy davlat tili fors-tojik tili edi, so'zlashuv tili — turkiy til bo'lgan. Mahalliy turkiy va fors-tojik urug'larining o'zaro aloqasi va qo'shilish jarayoni kuchaydi. Ikki tillilik rivoj topdi. Bu vaqtga kelib arab alifbosi o'zlashib, sug'd, xorazm va pahlaviy yozuvi qo'llanishdan to'xtadi, uyg'ur (to'g'rirog'i, turkiy) yozuvi esa XIII—XIV asrgacha ishlatilib kelindi. Buyuk Rudakiy, Daqiqiy, Firdavsiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Forobiy, Beruniylar shu davrda yashadilar va o'lmas asarlar yaratdilar. Olim va shoirlarga Abu Abbos Ma'mun (999—1016-yillari halif edi) homiylik qildi, mashhur "Ma'mun kutubxonasi" va "Ma'mun akademiyasi" ("Baytul hikma") tashkil bo'ldi.

Umuman, VIII—X asrlarda O'rta Osiyoning sharqiy qismida, janubida, Yettisuvda qarluq, chigil, yag'mo, to'xsi, uyg'ur, o'g'uz, qipchoqlar kabi turkiy urug'lardan iborat bo'lgan konfederatsiyalar tashkil topdi. Bu urug'lar ichida nufuzlisi qarluq urug'lari edi.

Ular Qarluq davlatini barpo qildilar. X asr oxirlarida o'g'uzlar Xorazmni egalladilar.

Buxoroning janubiy qismlarida ular turkman-saljuqiylar nomi bilan yuritilardi. Bu davrda turkiy urug'larning ko'p qismi Yettisuv vohasida joylashgan edi. Qarluqlar Turkmaniston hududida, chigillar Issiqko'lda, yag'molar Issiqko'lning janubida istiqomat qilganlar. Yettisuv vohasidagi konfederatsiyada dam qarluqlar, dam chigillar, dam arg'ular hukmronlik qilardi.

X—XII asrlar **qoraxoniylar davlati** hukm surgan davrdir. Bu davlat somoniylar davlati o'rnida paydo bo'ldi. Ammo XI asr o'rtalarida qoraxoniylar davlati ikki qismga ajraldi: biri — Sharqiy davlat (markazi — Balasag'un, keyinroq — Koshg'ar), ikkinchisi — G'ar-

biy davlat (markazi — O‘zgand, keyinroq Samarqand). Sharqiy davlatga — Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona, Sug‘d kirs, G‘arbiy davlatga — Afg‘oniston, Shimoliy Eron, keyinchalik Xorazm o‘lkasi kirdi. Bu vaqtga kelib turkiy qabilalar yanada birlashdi, turkiy tilning mavqei ko‘tarildi. Qoraxoniylar davlatini asoslagan urug‘lar qarluqlar, yag‘molar va chigillar edi. XI asrda Qoraxoniylar davlati bilan barobar G‘aznada **g‘aznaviylar davlati** tuzildi va 1017-yili Xorazm ham shu davlatga qo‘shib olindi.

Qoraxoniylar davlatida arab tili ilmiy va diniy til bo‘lib qoldi, fors-tojik tili rasmiy va adabiy til bo‘lsa-da, turkiy tilda ham rasmiy hujjatlar tuzildi. Yusuf Xos Hojibning 6645 misradan iborat “Qutadg‘u bilig” asari, Ahmad Yugnakiyning nazm bilan yozilgan “Hibatul-haqoyiq” asari turkiy tilda yozildi. Bu hol XII asrda o‘zbek adabiy tilining ham shakllana borganidan darak beradi.

XI—XII asrlarda Xorazmga turkiy urug‘larning ko‘plab kelishi tufayli, mahalliy eronzabon Xorazm tilining mavqei pasayib, turkiy tilga o‘tish va turklashish jarayoni kuchaydi.

XII asr boshlarida etnik tarkibi haligacha noaniq bo‘lgan ko‘chmanchi “qora xitoylar” O‘rta Osiyoni bosib olsa ham, katta o‘lpon (soliqlar) berish sharti bilan o‘z yurtlariga qaytdilar.

O‘rta Osiyo xalqlari XIII asrning birinchi yarmi (1219-yil)dan to XIV asrning ikkinchi yarmigacha (1370-yilgacha) **mo‘g‘ullar** asoratida bo‘ldilar. XIV asrning ikkinchi yarmidan XV asrning ikkinchi yarmigacha hokimiyat **temuriylar** qo‘lida bo‘ldi. Temur davlati mo‘g‘ullar vayron qilgan davlatni tikladi, katta hududda mutloq hokimiyat o‘rnatdi.

O‘rta Osiyoda hukm surgan arablar, forslar, mo‘g‘ullar mahalliy urug‘ va qabilalarning etnik tarkibiga va tiliga biror keskin ta‘sir ko‘rsata olmadilar, faqat ma‘lum davrlarda arab tili ilmiy til, fors tili rasmiy va qisman adabiy til sifatida qo‘llanildi. XIV—XV asrlarda mo‘g‘ul urug‘lari (joleyir, barlas, qavchin, arlat, alchin, duglat, ming, sulduz, mang‘it, qo‘ng‘irot, nayman va b.)ning turkiy urug‘lari bilan aralashuvi va turklashish jarayoni kuchaydi.

Bu davrda o‘zbek adabiy tilining va o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni tugallandi va fan, madaniyat va adabiyot taraqqiy etdi.

Oltin O‘rda inqirozga uchragach (XIV asr boshlari), shuning-

dek, temuriylar davlatining ichki inqirozi davrida Dashti qipchoqning sharqiy qismida (Volga daryosining sharq tomoni va Sirdaryoning shimolidagi, hozirgi Qozog‘iston va Sibirning g‘arbi-janubiy qismi) XV asrning 20-yillari **“Ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati”** vujudga keldi. Bu davlat o‘zbek, qozoq va mo‘g‘ul urug‘laridan (tang‘ut, qo‘ng‘irot, durman, nayman, xitoy, uyg‘ur, qarluq, uyshin, mang‘it kabi) tarkib topgan edi. Bu urug‘lar umumiy bir nom bilan “o‘zbek” deb atalardi. Bu davlatning asoschisi Abulxayrxon (1428—1468) bo‘lib, davlat 40 yil hukm surdi. Abulxayrxonning nevarasi **Muhammad Shayboniy (1450—1510)** XV asr boshlarida temuriylar saltanatiga barham berdi, ko‘chmanchilar mahalliy urug‘larga singib, hududdagi turkiy aholi ham sekin-sekin “o‘zbek” deb nomlana boshladi.

“O‘zbek” atamasi eskidan ma‘lum. Bu nomni shaxs nomi sifatida Nisaviy Juvayniy va Rashididdin (XIII asr) asarlarida qo‘llanadi. Oltin O‘rda xoni Jujining o‘g‘li ham O‘zbekxon edi. Ildezdilar sulolasidan bo‘lmish Ozarbayjon otabeklaridan biri O‘zbek nomi bilan atalardi, Xorazmshoh Muhammad (1200—1220) amirlaridan birining ham ismi O‘zbek edi. Shunisi muhimki, Dashti qipchoqdagi “o‘zbek” qabilalari Oltin O‘rda xoni O‘zbekxon qo‘lida bo‘lmagan. “O‘zbek” atamasi vengerlarda ham martaba, ham unvon sifatida qo‘llanadi. (“Qushbegi”, “Otabegi” kabi)¹. Shunisi muhimki, To‘xtamish qo‘shinlarida ham, Chingizxon askarlari ichida ham turkiy, xususan, o‘zbek qabilalari bo‘lgan.

XVI—XIX asrlar davomida o‘zbek urug‘larining tojik, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman urug‘lari bilan etnik va madaniy aralashuvi yanada tezlashadi. Ayrim o‘zbek va tojikzabon urug‘ va qabilalarning qo‘shilish jarayoni jadallashadi. Dashti qipchoqdan ko‘chmanchi qabilalarning ko‘chib kelishi davom etadi, qipchoq va qoraqalpoq urug‘lari Zarafshon va Farg‘ona vodiysiga, qozoqlar Toshkent vodiysiga joylasha boshlaydi.

1559-yili shayboniylar sulolasidan bo‘lmish Abdulmo‘min

¹ “Turk” atamasi etnik ma‘nodagina emas, bir necha qabilalarning siyosiy birlashmasi ma‘nosida ham qo‘llangan. S. P. Tolstov ta‘biricha, “turk” — yosh, uylanmagan yigit ma‘nosini ham anglatgan.

vafotidan so'ng hokimiyat yangi, astraxonliklar (ashtarxoniyalar) sulolasiga o'tdi. Hokimiyatni Boqi Muhammad egalladi. Hokimiyat markazi Buxoro edi. Bu davrda ayrim urug' va qabilalar nufuzli o'rin olishga harakat qildilar. Sirdaryo atroflarida keneges urug'i, Amudaryo atrofida qatag'on, Samarqand va Farg'onada ming urug'i, Movarounnahr g'arbida mang'itlar va qo'ng'irotlilar hokimiyat uchun kurashdilar. Natijada Buxoroda **mang'itlar**, Xivada **qo'ng'irotlilar**, Qo'qonda **ming** urug'lari hokimiyatni egalladilar. Shunday qilib, yagona ashtarxoniyalar sulolasi barham topib, Qo'qon, Xiva xonliklari va Buxoro amirligi tuzildi. Bu davlat birlashmalari 90 dan ortiq qabila va urug'lardan tarkib topgan bo'lsa-da, hammasi asosan qarluq urug'idan bo'lib, madaniyati bir xil, tili — o'zbek tili edi (ayrim urug'larda ba'zi sheva xususiyatlari saqlangan). Samarqand va Buxoro aholisi o'zbek va tojik tilida so'zlashar edi.

O'rta Osiyo va Qozog'iston o'lkalarining yer osti va yer usti boyliklari, bozori, arzon ishchi kuchi ko'pdan beri Rossiya hukumatini qiziqtirib kelar edi. Bu o'lkani zabt etishga bo'lgan harakat Petr I zamonidan boshlandi. XVIII asrning boshidayoq rus kazaklari Qozog'istonning shimoliga ko'chirilib, Orenburg, Ural va Sibir harbiy okruglari tuzildi, harbiy istehkom va qal'alar qurildi. Shayboniyalar davridayoq mahalliy hokimiyat bilan Rossiya savdo aloqalari o'rnatgan edi: mahalliy hukumat va xonliklar paxta, ipak, jun, gilam, qorako'l, meva yuborar, Rossiyadan esa metall, metall buyumlari, yog'och, taxta olardi.

O'rta Osiyoni ochiqdan-ochiq bosib olish 1852-yili Oqmachit (Perovskiy, keyinroq Qizil O'rda) shahrini zabt etishdan boshlandi. 1860-yili To'qmoq va Pishpak (Beshkek), 1861-yili Yangi Qo'rg'on, 1864-yili Chimkent bo'ysundirildi. 1865-yili Toshkent bosib olindi. Buxoro amiri Rossiya bilan sulh tuzishga majbur bo'lib, bir qancha yerlaridan mahrum bo'ldi. Bosib olingan yerlarda Turkiston general-gubernatorligi tashkil bo'ldi. 1872-yili Xiva xonligi tor-mor qilingach, Xiva xoni "Butunrossiya imperatorining itoatkor xizmatchisi" bo'lganini bo'yniga olib, shartnomaga qo'l qo'ydi, Rossiyaning itoatkor vassali bo'lib qoldi.

1875-yili Qo'qon xonligi ham mag'lubiyatga uchrab, Farg'ona viloyati general-gubernatori M.D. Skobelevga qaram bo'lib qoldi.

Qozog'istonga kelsak, qozoqlarning kichik juz urug'i 1730-yili, o'rta juz urug'i 1735-yili, katta juz urug'i 1847-yili rus fuqaroligiga o'tkazilgan edi.

Shuni qayd etish lozimki, qadimgi sak, massaget, sug'd, xorazm va mahalliy turkiy urug'lar, shuningdek, keyingi davrlarda qo'shilgan etnik guruhlar faqat o'zbek, turk yoki qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, uyg'ur va boshqa turkiy xalqlarninggina emas, qo'shni tojik xalqining ham shakllanishiga asos bo'ldi.

Shuni ham hisobga olish kerakki, turli turkiy xalqlar tarkibida bir xil urug' va qabilalar ham ishtirok etishi mumkin. Masalan, o'zbek va qozoq xalqi tarkibida qipchoq, joloyir, nayman, qatag'on kabi urug'lar mavjud. Binobarin, bu xalqlar tilida ana shu urug'larga xos til xususiyatlari bo'lsa, ular keyingi davrdagi o'zaro aloqa mahsuli deb qaralmasligi kerak.

Xullas, O'rta Osiyoda va Qozog'iston hududida hukumatlarning o'zgarishi etnik tarkibni o'zgarishiga olib kelmadi. Katta o'rinni (Markaziy Osiyo, Janubiy Sibir, Qozog'iston, Oltoy, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston)ni egallagan turklar hokimiyatidagi etnik guruhlarining tili, odati, kiyimi, madaniyati bir-biriga yaqin bo'lib qolaverdi. Har bir xoqonlikni barqaror etnik guruhlar tashkil etdi. Bu etnik guruhlar nufuzli biron urug' nomi bilan yuritilsa ham, bunday urug'lar tarkibida ko'plab boshqa urug'lar ham bo'lgan. Masalan, qarluq urug' birlashmasi ichida chigillar (asosan, Movarounnahrda), yag'mo (Ila daryosi havzasidan Koshg'argacha bo'lgan hududda) yashagan. Ayniqsa, uyg'ur urug' birlashmalari turli turkiy urug'larni o'z tarkibiga birlashtirishi bilan ajralib turar edi. Shuning uchun ham qadimgi urug' birlashmalarining bunday umumiy nomigagina qarab, hozirgi zamon turkiy xalqlarining tarixini shu urug' birlashmalariga nisbat berib bo'lmaydi. Masalan, qadimgi uyg'ur nomi bilan yuritilgan etnik guruhlar, uyg'ur madaniy va yozma yodnomalari faqat hozirgi zamon uyg'urlariga taalluqli bo'lmay, bu etnik guruhni tashkil etgan boshqa turkiyzabon urug' va qabilalarga ham oiddir¹.

¹ Ilmiy adabiyotda Markaziy Osiyoda milodgacha yashagan turli turkiy urug'larni **uyg'urlar** deb nomlangan (qarang: А.М.Щербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из восточного Туркестана, Москва-Ленинград, 1962, стр.13).

XI asrga kelib, O'rta Osiyoda turli katta va nufuzli turkiy urug'lar — o'g'uzlar janubni, qarluq va uyg'urlar sharqni, qipchoqlar g'arbni (Yenisey bilan Volga daryosi oralig'ini) egallagan edilar. Bu urug' nomlari shartli bo'lib, har birining tarkibida o'nlab mayda urug' va qabilalar bo'lgan.

Ma'lum davrlarda ayrim urug' va qabilalar birinchi o'ringa o'tadi. Davlat ishlari ana shu nufuzli urug' tilida olib boriladi, asarlar yoziladi¹.

Ma'lumki, umumxalq og'zaki tili adabiy tilning shakllanishidan oldinroq yuzaga kelgan. Bunda nufuzli bir yoki bir necha qabila yoki urug' tili umumxalq tili sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga og'zaki so'zlashuv tili sifatida shevalar ham saqlanadi.

Har bir davrdagi siyosiy hokimiyat (qang'uy, kushon, eftalit davlatlari, turk xoqonligi, qoraxoniylar davlati va b.) turli etnik guruhlarini jipslashtirdi, ularning tilini yaqinlashtirdi. Umumxalq tilining yoyilishiga va turli etnik guruhlar tomonidan uni o'zlash-tirilishiga sabab bo'ldi.

Shunisi xarakterliki, VI—X asrlar davomida davlatlar tez-tez o'zgarib turishiga qaramay, bu davrda yaratilgan yozma yodgorliklar tilining bir xil bo'lishi umumxalq tilining qanchalik barqaror bo'lganini ko'rsatadi.

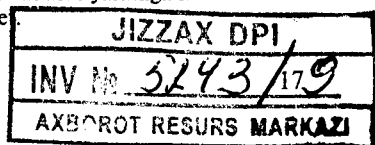
Har bir davrda, har bir xoqonlik yoki davlatda biron urug' yoki urug'lar birlashmasi hukmron bo'lgan. Kushonlar davrida **kushonlar** va **qang'uy**lar (yoki qang'lilar) hokim bo'lsa, g'arbiy turk xoqonligida **qarluq**, **qang'li**, **turgesh**, **chigil**, **uyg'ur** urug'lari ko'pchilikni tashkil etgan; bular ichida asosiy urug' qarluqlar edi. Qoraxoniylar davlatida asosiy o'rinni **qarluq**, **chigil**, **uyg'urlar** egallaydi.

Mahmud Koshg'ariy qipchoq, o'g'uz, uyg'ur tillarini bir-biridan farqlaydi, bu davrda chigillar qarluq urug'lari birlashmasiga kirib, unga singiy boshlagan. M.Koshg'ariy o'g'uz, yag'mo, tuxsi tillarini nozik va to'g'ri til deb biladi, ammo uningcha, eng to'g'ri til (adabiy til demoqchi) xoqoniy tilidir (Bartold fikricha, bu til — yag'mo tilidir)².

IX—X asrlarga kelib, Shosh (Choch), Farg'ona, Sharqiy Tur-

¹ Ibn Muhannaning aytishicha, qang'li tilida maxsus lingvistik asar yaratilgan.

² Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. I tom, 66-be.

kistonning g'arbiy qismida qang'li, o'g'uz, qarluq, chigil, qipchoq urug'larining uyushishi natijasida ayrim turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining shakllanishiga zamin hozirlandi.

Shunday qilib, o'zbek xalqi O'rta Osiyo va Qozog'istonning sak, massaget, qang'uy (qang'li), sug'd, Xorazm va boshqa etnik guruhlarining keyingi davrlarida bu hududga ko'chib kelgan turkiy urug' va qabilalarning qo'shilishidan shakllandi, bu jarayon XIII asrga kelib tugallandi. Umumo'zbek (turkiy-o'zbek) tilining shakllanishi ham ana shu davrga — XIII asrga to'g'ri kelib, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqish jarayoni esa XI—XIII asrlarni o'z ichiga oladi.

Hozirgi zamon o'zbek xalqining etnik tarkibi va shevalari ham o'zbek tilining shakllanishidagi bu murakkab tarixiy jarayonni tasdiqlaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchta sheva guruhidan tashkil topgan bo'lib, bular — janubi-sharqiy, janubi-g'arbiy va shimoli-g'arbiy guruhlardan iborat. Bu shevalar qarluq, qipchoq, o'g'uz til xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

O'zbek xalqi va tilining shakllanishi

Turkiy tillarning bizga ma'lum bo'lgan qadimgi yozma yodgorligi — toshga, sopol, yog'och va terilarga yozilgan bitiklar (Kultegin, To'nyuquq bitiklari, tangalar, rasmiy hujjatlar (qarang: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М - L, 1951) VII—VIII asrlarga oid bo'lib, ularning til xususiyati bu davrga kelib, bir qolipga tushgan umumturkiy yozuv tilining shakllanganidan dalolat beradi. Bunday ishlangan, bir qolipga tushgan yozuv tilining shakllanishi bir necha asrlar avval bo'lgan edi, deyishimizga asos bor.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari, Yusuf Xos Hojibning o'lmas "Qutadg'u bilig" dek falsafiy-didaktik dostoni, XII—XIII asrlarda yozilgan Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari, "O'g'uznoma" kabi yozma yodnomalar faqat o'zbek xalqininggina emas, bu asarlar bitilgan davrda O'rta va Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan barcha turkiy xalqlar (turk, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur, qoraqalpoq va b.)ning ham qadimgi yozma yod-

gorliklari deb bilish kerak. Shunday ekan, XI yoki XII asrlarda o‘zbek xalqi va uning tili, boshqa asosiy turkiy xalqlari va tillari bilan barobar shakllana boshlagan edi.

XI—XIV asrga kelib, siyosiy va ijtimoiy parokandalik (Qoraxoniylar davlatining ikkiga bo‘linishi va b.) tufayli adabiy tilning ikkinchi shevasi shakllandi: biri — Sirdaryo quyi oqimi, Xorazm, Ozarbayjon, Qrim, Misrda tarqalgan y lashuvchi **qipchoq-o‘g‘iz** guruhi, **ikkinchisi** — Movarounnahrda shakllangan *j-a-z* lovchi **qorliq, o‘g‘iz-qipchoq** shevasi. Har ikki sheva XV asrda Navoiy asarlarida mukammallashtirilgan yagona eski o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘ldi. Har ikki adabiy tilning asosi — qoraxoniylar davrida shakllangan **eski turkiy til** deb tushunish kerak.

XIV asrda Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy kabi buyuk shoir, yozuvchi va mashhur olimlarning xizmatlari tufayli boyigan umum o‘zbek xalq tili XV asrda Alisher Navoiy tomonidan mukammal adabiy til darajasiga ko‘tarildi. Arab va tojik (fors) tillarini mukammal bilgan, tojik (fors) tilida “Foniy” taxallusi bilan devon tuzgan Alisher Navoiy shu tillarning fazilatlarini o‘zbek (turk) tiliga singdirib, o‘zbek (turk) tilining boy imkoniyatlari va nozik tomonlarini nazariy jihatdan isbotlab¹, o‘zi ham shu tilda buyuk asarlar yaratib², eski o‘zbek adabiy tilini mukammallashtirdi va shunday yuksak pog‘onaga ko‘tardiki, bu til butun O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Ozarbayjon va boshqa o‘lkalarda ijod qiluvchi shoir va yozuvchilarga namuna bo‘ldi va bir necha asrlargacha shu uslubda, shu adabiy tilda asarlar yaratildi.

XV asr o‘zbek adabiy tili va adabiyoti sharqshunoslar va turkiyshunoslar orasida “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” deb yuritilib kelinadi. Ma‘lumki, Chingizxon ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyga O‘rta Osiyoning Olmaliqdan to Amudaryoga qadar bo‘lgan yerini bo‘lib bergan edi. Bu yerlar Chig‘atoy yurti, Chig‘atoy eli deb nomlangan. Bu davrda va undan keyin yaratilgan adabiyot ham, adabiy til ham shunga nisbat berib kelindi. Shuning uchun, o‘zbek (turkiy) tilida yaratilgan adabiyotni va shakllangan adabiy

¹ Alisher Navoiy. Muhokamatul lug‘atayn, Uzgoslitizdat, Toshkent, 1940.

² Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to‘plami, «Fan» nashriyoti, 2000–2003-yillar.

tilni mo'g'ul millatidan bo'lmish Chig'atoyga bog'lash to'g'ri bo'lmaydi.

Sharqshunos V.V. Radlov "chig'atoy" tilini sun'iy til deb biladi¹. A.M. Sherbak fikriga ko'ra, "chig'atoy tili" biror shevaga asoslangan so'zlashuv tili bo'lib, adabiy tildan farqlanib turgan va XV asrga kelib, bu til mumtoz til shaklini olgan².

Alisher Navoiy ham o'z tilini turkiy til deydi. Navoiy tili haqida Bobur yozar ekan, bu til Andijon shevasiga yaqin til deb izohlaydi: "Elning lafzi qalam birla rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bavujudkim Hirida nash'u namo topibdur, bu til biladur"³. Boburning bu fikriga V.V.Radlov qo'shilmaydi, ko'rsatilgan asarida eski o'zbek adabiy tilini (uni V.V.Radlov "Восточный тюркский или джигатайский язык" deb nomlaydi) sun'iy bir til deb biladi⁴.

Haqiqatan ham Alisher Navoiy asarlarini tushunish uchun ma'lum bir tayyorgarlik kerak. Navoiy asarlaridagi butun so'zlarining 55 foizi o'zbekcha (turkiy), 20 foizi arabcha, 19 foizi — fors-tojikchadir⁵.

Alisher Navoiy asarlarining hozirgi zamon o'zbek tiliga munosabati haqida gap borganda quyidagi holatlarni inobatga olish kerak:

1. Navoiy zamoni bilan hozirgi davr orasida 557 yildan ortiq vaqt o'tdi. Bu vaqt ichida ko'p o'zbekcha (turkiy) so'zlar arxaiklashdi, iste'moldan chiqdi, ko'p arab va fors-tojik so'zlari va iboralari o'zbekcha so'z va iboralar bilan almashtirildi yoki buning aksi bo'ldi:

a) "Navoiy asarlari lug'ati"ning birgina "A" harfida quyidagi-

¹ Радлов В.В. Ярлыки Темура Кутлуга и Тохтамыша, ЗВО РАО, т. III, вып. 2, 1888, стр. 2.

² А.М.Щчербак. Грамматика староузбекского языка, стр. 13.

³ Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". 1-qism, O'zbekiston Davlat nashriyoti, Toshkent, 1948-y., 18-bet. A.M.Sherbak ham bu fikrni tasdiqlaydi: A.M.Щчербак. Грамматика староузбекского языка, стр. 13.

⁴ Radlov V.V. Ko'rsatilgan asar.

⁵ Qiyos uchun: Lutfiyda — 71, 16, 9 foiz, Sakkokiya — 69, 15, 15 foiz, Husayniya — 60, 17, 16 foiz. Бахрам Вафаев. Лексика произведений Алишера Навои, АДД, Ташкент, 1989 г., стр. 12.

cha o'zbekcha (turkiy) so'zlar arab yoki fors (tojik) so'zlari bilan almashdi yoxud uning o'rniga boshqa o'zbekcha (turkiy) so'zlar qo'llandi: *Abushqa* — er, qari kishi; *ayolg'u* — musiqa asbobining bir turi; *ayog* — qadah, kosa; *ayoqchi* — kosagul (may quyuvchi), *ayilmoq* — hushyor bo'lmoq; *aldaramoq* — sarosima bo'lmoq; *aliq* — yem-hashak; *anif* — qo'pol, o'chakuvchi; *artilmoq* — oshib o'tmoq; *atlas* — tekis va b.;

b) arabcha so'zlar o'rnida o'zbekcha (turkiy) yoki fors-tojikcha so'zlar ishlatildi: *abas* — bekor; *abd* — qul; *abkom* — soqov, gung; *abus* — xunuk va b.;

d) fors-tojik so'zlari o'rniga arabcha yoki fors-tojikcha so'zlar bilan almashdi: *abr* — bulut; *abrishim* — ipak; *abru* — qosh; *amrud* — nok va b¹.

2. Navoiy asarlari tili ikki va uch tilli Xuroson aholisi uchun o'z davrida tushunarli edi: "...Mir Alisher Navoiyning musannafati bavujudkim Hirida nash'u namo topibdur bu til biladur"².

3. Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilini yuqori pog'onaga ko'tarmoqchi edi. Shu maqsadda u arab va fors-tojik tillarining eng yaxshi xususiyatlaridan foydalanadi, o'zbek tilining boy imkoniyatlarini ishga soladi.

Alisher Navoiy yaratgan adabiy til uslubi ko'p turkiy yozuvchi va shoirlar uchun namuna bo'ldi, hatto nasriy asarga xos uslubi XIX asrgacha saqlandi (Furqatning nasriy asarlariga qarang).

O'zbek adabiy tilini so'zlashuv (xalq) tiliga yaqinlashtirish namunalari XVII asrdan boshlab Abul G'ozil Bahodirxon, Turdiy, Gulxaniy asarlarida ko'ramiz.

XIX asrning ikkinchi yarmida chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyoni zabt qilinishi bilan (rus-tuzem maktablarining ochilishi, iqtisodiy talonchilik, siyosiy hokimiyatning ruslar qo'lida bo'lishi va h.) va yangi gazeta-jurnallarning nashr etilishi munosabati bilan ko'plab rus va baynalmilal so'z va iboralar o'zbek tiliga (so'zla-

¹ Navoiy asarlari lug'ati, tuzuvchilar P.Shamsiyev va S.Ibrohimov, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972-yil, 20–70-betlar.

² Bobur. "Boburnoma". Toshkent, 1989-y., 6-bet.

shuv va adabiy tilga) kirib kela boshladi. Bu jarayon ayniqsa, XX asrning 20-yillaridan tezlashdi. Agar 1922-yili o'zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy atamalarining 0,9 foizi rus-baynalmilal atamalar bo'lsa, 1980-yillarga kelib 20 foizni tashkil etdi.

Aniq fanlar bo'yicha esa rus-baynalmilal atamalar 70–80 foizga, kimyo fanida esa 90–95 foizga borib qoldi.

Faqat O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan o'zbek tiliga davlat tili maqomi (statusi)ning berilishi o'zbek tilining kamsitilishiga chek qo'ydi, uning ijtimoiy mavqeini ko'tardi.

Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining o'rganilishi

Turkiy xalqlar va ularning tilini o'rganishga qiziqish juda qadimdan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'atit-turk” asarida (1073—1074) O'rta Osiyodagi turli turkiy urug'larning tilini chuqur tahlil qiladi. Keyingi davrlarda turkiy tillarning lug'atlari tuziladi. Bu lug'atlarda shu tillarning grammatik, fonetik, leksik tahlili ham beriladi. Ana shunday olimlardan biri Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida 1075-yili tug'ilgan Zamaxshariy (1075—1144)dir. U “Muqaddamat-ul-adab” nomli arabcha-forscha-turkcha lug'at tuzadi. Mo'g'ullar davrida noma'lum muallif tomonidan bu lug'at mo'g'ulcha so'zlar bilan to'ldiriladi. XIII—XIV asrlar mobaynida turkcha-arabcha, turkcha-forscha tarjima lug'atlari ko'plab tuziladi: “Kitabi majmu-u-tarjimon turkiy va ajamiy va mo'g'oliy” (1245-yil); “Kitob-ul-idrak li-lison-al-atrok” (muallifi — Asiriddin Abu Hayyon, 1256—1345-yillar); “Xiliat-ul inson va xalibat-ul lison” (muallifi — Jamoliddin ibn Muxanna, Ozarbayjonda XIII asr oxiri — XIV asr boshlarida yozilgan); “Kitabu bulg'at-al mushtaq fil lug'ati at turk va-l-qifchoq” (Jamoliddin at-Turkiy, XIV asr o'rtalarida Suriyada yozilgan); “Kitobu-at tuhfatu-uz zakiyatu fil lug'ati at turkiya” (XV asrda Misrda yozilgan) va boshqalar.

Alisher Navoiy buyuk shoirgina bo'lib qolmay, tilshunos olim ham edi. U o'zining bu masalaga bag'ishlangan “Muhokamatul-lug'atayn” (1499-yili yozilgan) asarida eski o'zbek adabiy tili (turkiy) bilan fors tilini chuqur tahlil qilib beradi.

Alisher Navoiydan soʻng uning asarlarini izohlashga bagʻishlangan turli lugʻatlar yoziladi. Toliʼ Imoniy Xiraviyning “Badoe-al-lugʻat”i (XV asr oxiri), “Abushqa” (XVI asr 1-yarmida yozilgan “Chigʻatoycha-turkcha lugʻat”), “Lugʻati turkiy” (Fazlullaxon tomonidan XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan, eski oʻzbek tilining lugʻati va grammatikasiga oid), “Kelurnoma” (XVII asr oxirida Muhammad Yaqub Chingiy tomonidan tuzilgan), “Sangloh” (Mirza Mehdixon tomonidan 1760-yili yozib tugatilgan chigʻatoycha-forscha lugʻat; bu lugʻatning muqaddimasida eski oʻzbek tilining grammatikasi tahlil qilinib, u “Maboni-ul-lugʻat” deb nomlanadi). Bulardan tashqari, eski oʻzbek tili lugʻati va grammatikasiga oid Muhammad Rizo Xoksor (1798—1799), Fath Alixon Kojariy (1857—1858), shayx Sulaymon Buxoriy va boshqalarning asarlari bor. Eski oʻzbek adabiy tili davriga oid A.M. Sherbakning ishlari ham maʼlum.

Rossiyada turkiy xalqlar va ularning tillariga boʻlgan qiziqish Rossiya Fanlar akademiyasi tashkil etilgan vaqtlardan oq boshlangan. XIX asr boshlarida Moskva, Qozon, Xarkov, Peterburg universitetlarida Sharq tillari kafedralari tashkil etildi. 1854—55-yillarda Peterburg universiteti qoshida Sharq tillari fakulteti ochildi. Tatar tilining birinchi grammatikasi Iosif Giganov tomonidan 1801-yili Peterburgda nashr etildi.

A.Kazimbek turkiy tillar grammatikasini (1839), O.Betling yoqut tili grammatikasini (1851) yozdi, I.N.Berezin eski oʻzbek tili yodnomalari xrestomatiyasini (1857) tuzdi.

N.I.Ilminskiy XVI asr eski oʻzbek adabiy tili yodnomasi “Bo-burnoma”ning (1865), G.Vamberi shu davr yodnomasi boʻlmish “Shayboniynoma”ning (1885) til xususiyatlariga oid tekshirish olib bordi. Oʻrta Osiyo turkiy tillarining tarixini, qadimgi run va uygʻur yodnomalari, “Qutadgʻu bilig”ni oʻrganish va eʼlon qilishda, turkiy tillarning qiyosiy lugʻatini tuzishda V.V. Radlov (1837—1918), qadimgi yodnomalarni nashr qilish va til tarixini hamda hozirgi turkiy tillarni oʻrganishda N.F.Katanov, P.M.Melioranskiy, S.E.Malovlar ilmiy ishlar olib bordilar.

XX asrning 20-yillariga qadar rus va gʻarb turkiyshunoslari, asosan, qadimgi va eski yozma yodgorliklarni eʼlon qildilar va til tarixini oʻrgandilar. Biroq bu bosqichda turkiy tillarni oʻrganish,

asosan, umumiy tarzda bo‘lib, biror aniq turkiy tillar ustida ilmiy ish olib borish kamdan-kam amalga oshirildi. O‘zbek tili ham alohida ilmiy-tekshirish manbai bo‘lmay, bu til amaliy maqsadlarda o‘rganildi, xolos. (Masalan, Is‘hoqxonto‘ra Ibratning besh tillik lug‘ati (1901-y.); Mulla Muhammadamin Karimxo‘janing arab tili grammatikasi asosida yozilgan «Turkcha qoida» (1913-y.); В.П.Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка, Самарканд, 1889; Н.П.Остроумов. Этимология сартовского языка, Ташкент, 1910 va boshqalar.)

XX asrning 20-yillaridan so‘ng turkiy tillarni, xususan, o‘zbek tilini o‘rganish keng avj olib ketdi. Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, Elbek, A. Zohiriy va boshqalar). Turkiy tilda so‘zlashuvchi barcha respublika va viloyatlarning Fanlar akademiyalarida va oliy o‘quv yurtlarida turkiy tillar yozma yodgorliklarini e‘lon qilish, tahlil etishda, hozirgi zamon turkiy tillar va ularning shevalarini o‘rganish bilan yuzlab milliy mutaxassislar shug‘ullanmoqdalar. O‘zbekistonda ham hozirgi kunda oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili kafedralarida, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida, Moskva, Sankt-Peterburg va boshqa shaharlardagi ilmiy-tekshirish institutlarida, chet ellarda o‘zbek tili har tomonlama chuqur o‘rganilmoqda.

Turkiy tillar va ularning tasnifi

Turkiy tillar oilasiga 70 ga yaqin tillar kirib, bu tillarda 200 mln.ga yaqin kishi so‘zlashadi¹. Turkiy xalqlar mustaqil turk jumhuriyatlarida, Rossiya, Ruminiya, Polsha, Turkiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Eron, Qoshg‘ar (Sharqiy Turkiston), g‘arbi-shimoliy Xitoy kabi mamlakatlarda joylashgan, turkiy xalqlarning vakillarini dunyoning hamma mamlakat va o‘lkalarida uchratish mumkin.

Fonetik, grammatik, leksik tomondan yaqin turgan tillarni

¹ 1992-yil 4–8-mayda Turkiyaning Anqara shahrida bo‘lib o‘tgan Qurultoy ma‘lumotlari (“Turkiston” gazetasi, 16.05.92).

olimlar **ural-oltoy** va **oltoy tillari oilalari** guruhiga tasnif etadilar. **Ural-oltoy tillari** oilasiga quyidagi tillar kiradi:

- I. Fin-ugor tillari.
- II. Turkiy tillar.
- III. Mo'g'ul tillari.
- IV. Koreya tili.
- V. Yapon tili.
- VI. Tungus-manjur tillari.

Bu nazariyaning asoschilari — R.Rask, V.Shott, M.A.Kastren, O.Betling, V.Tomsenlardir. Bu nazariyaga ko'p turkiyshunos olimlar qo'shilmaydi (Yu.Nemet, R.Ramsted, E.D.Polivanov, A.Sherbak, V.Kotvich va b.).

Oltoy tillari oilasi tasnifiga quyidagi tillar kiritilgan:

1. Turkiy.
2. Mo'g'ul.
3. Koreya.
4. Yapon.
5. Tungus-manjur.

Turkiy tillar oilasi nazariyasiga ko'ra, turkiy tillarni tasnif qilishda ba'zi olimlar **geografik** o'rinishishni asos qilib oladilar. Masalan, V.V.Radlov turkiy tillarni to'rt guruhga bo'ladi:

1) Sharqiy guruh — bunga oltoy, chulim turklari, qaragas, xakas, sho'r, tuva va yenisey turklari tillari kiradi;

2) G'arbiy guruh — Si'bir tatarlari, qirg'iz, qozoq, boshqird, qoraqalpoq tillari;

3) O'rta Osiyo guruhi — uyg'ur, o'zbek tillari;

4) Janubiy guruh — turkman, ozarbayjon, turk tillari; yoqut tili esa alohida guruhni tashkil etadi.

F.E.Korsh, I.Bensig, K.Menges, V.A.Bogoroditskiy, G.Ramstedt tasniflari ham geografik (joylashish) asosida bo'lib, tillar bir-biridan ayrim xususiyatlari bilangina farqlanadi.

A.N.Samoylovich turkiy tillarni **fonetik** xususiyatlariga ko'ra tasnif qiladi:

1) **R** guruhi. Bu guruhga qadimgi bulg'or, hozirgi chuvash tillari kiradi. Bu tillarda boshqa turkiy tillardagi **y** (qadimgi ɣ — d /z) tovushi **r** bo'lib talaffuz etiladi: **oyoq** — **ura**.

Boshqa fonetik xususiyatlari: *taxar* (to‘qqiz), *pul* (bol), *tau*// tu (tog‘), *sari* (sariq), *qalan* (qolgan).

2) *D* guruhi. Bunga uyg‘ur va shimoli-sharqiy turkiy tillar kiradi. Bu tillarda “y” tovushi *d* tarzida (O‘rxun-Enasoy yodnomalari, qaragas, salar, tuva, qadimgi turkiy tillari) yoki *z/t* tarzida (yoqut tili) talaffuz qilinadi.

Boshqa fonetik xususiyatlari: *toquz*, *pol*, *tag‘*, *sarig‘*, *qalan*.

3) *Tau* guruhi (*tog‘* so‘zini *tau* deb talaffuz qilinishiga ko‘ra). Bu guruhga shimoli-g‘arbdagi turkiy tillar — altay, qirg‘iz, qumiq, qarachay-balqar, qarayim, tatar, boshqird, qozoq, no‘g‘ay tillari kiradi. Boshqa fonetik xususiyatlari: *tog‘uz*, *ayaq*, *bol*-//*bul*-, *tau*, *sari*, *qalg‘an*.

4) *Tag‘liq* guruhi (*tag‘liq* deb talaffuz qilinishiga ko‘ra). Bu guruhga janubi-sharqdagi turkiy tillar — eski o‘zbek tili, hozirgi uyg‘ur va o‘zbek tillari kiradi. Boshqa fonetik xususiyatlari: *tog‘uz*/*toqqis*, *ayaq*, *bol*, *tag‘*, *sarig‘*, *qalg‘an*// *qalgan*.

5) *Tag‘li* guruh (*tag‘li* deb talaffuz qilinishiga ko‘ra). Bu guruhga Xorazm o‘zbeklari, qipchoq-turkman tillari kiradi: *doquz*, *ayaq*, *bol*, *tag‘*, *sari*, *qalg‘an*.

6) *O‘l* guruhi (*bo‘l*- fe‘li *o‘l*- deb talaffuz qilinishiga ko‘ra). Bu guruhni janubi-g‘arbdagi turkiy tillar tashkil etadi (ozarbayjon, turk, gagauz tillari).

Boshqa fonetik xususiyatlari: *doquz*, *ayaq*, *dag‘*, *sari*, *qalan*¹.

N.A.Baskakov va boshqa olimlar turkiy tillarni *etnik* tarkibiga ko‘ra tasnif qiladilar. Bu tasnifga ko‘ra, turkiy tillar sharqiy va g‘arbiy turkiy tillarga bo‘linadi.

Turkiy tillarning *sharqiy* guruhiga qadimgi uyg‘ur, tuva, tofalar (karagas), yoqut, xakas, sho‘r, chulem, altay, qirg‘iz, Oltoy tillari kiradi. O‘zbek tili tarixi bilan bevosita aloqador bo‘lgan *g‘arbiy* tarmoq turkiy tillar quyidagicha guruhlariga bo‘linadi:

1) *O‘g‘uz guruhi* (yoki janubiy va janubi-g‘arbiy guruh).

Bu guruhga turkman, gagauz, ozarbayjon, turk tillari kiradi. O‘g‘uz guruhiga kirgan tillarning asosiy xususiyatlari:

¹ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петербург, 1922.

a) soʻz oxiridagi *g, gʻ* tovushlari saqlanadi: *beg, dagʻ*;
b) soʻz boshidagi *t, k, q* tovushlari jaranglilashadi: *til — dil, kor*
— *gör*;

d) *boʻl* — oʻrnida *oʻl* — shakli ishlatiladi;

e) tushum kelishigi *-i*, qaratqich kelishigi *-in* shaklida qoʻllanadi, joʻnalish kelishigining *-a, ya* shakllari bor;

f) singarmoniya, asosan, saqlanadi;

j) sifatdoshning *-asi, -mish, -an* shakllari qoʻllanadi va boshqalar.

2) **Qipchoq guruhi** yoki gʻarbiy va shimoli-gʻarbiy guruhi.

Bu guruhga tatar, boshqird, qarayim, qumiq, qoraqalpoq, qozoq, qirgʻiz, altay, noʻgʻay tillari kiradi. Qipchoq guruhiga mansub turkiy tillarning baʻzi umumiy xususiyatlari:

a) unlilar 8–9 gacha boradi (*a — ä, ı — i, u — ü, o — ø, e*);

b) *t, k* tovushlari soʻz boshida jaranglashmaydi (*til, kel*);

d) *q* tovushi *x* ga, baʻzi oʻrinlarda *y* tovushi *j* ga oʻtadi;

e) *çi > sh, sh > s*: *qash* soʻzi *qach* oʻrnida, *qis* soʻzi *qish* oʻrnida (qozoq, qoraqalpoq tilida).

3) **Qarluq guruhi** yoki Oʻrta Osiyo guruhi.

Bu guruhga oʻzbek va hozirgi uygʻur tillari kiradi. Qarluq guruhiga kiruvchi tillarning asosiy xususiyatlari:

a) tillar va shevalararo unlilar miqdori 6 tadan 9 tagacha oʻzgarib turadi;

b) *p, t, k, q* tovushlari ikki unli oʻrtasida jarangsizligini saqlay oladi;

d) soʻz oxirida *j, gʻ, g* undoshlari saqlanadi yoki *q* undoshi *k* ga oʻtadi;

e) *q* va *k* fonemalari farqlanadi;

f) *-gʻan* qoʻshimchali sifatdosh juda keng qoʻllanadi;

j) qaratqich kelishigining qoʻshimchasi toʻliq *-niy* shaklida qoʻllanadi.

4) **Bulgʻor guruhi.**

Bu guruhga chuvash tili va oʻlik bulgʻor tillari kiradi. Barcha turkiy tillardan oʻzining fonetik-morfologik xususiyatlari bilan keskin farqlanadi.

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish masalasi

Turkshunos olimlar o'zbek tili tarixini turlicha davrlashtiradilar. N.A. Baskakov turkiy tillarni quyidagicha davrlashtiradi:

1. Oltoy davri (eramizgacha).
2. Xun davri (V asrgacha).
3. Qadimgi turk davri (V—X asrlar).
4. O'rta turk davri (X—XV asrlar).
5. Yangi turk davri (XV—XX asrgacha).
6. Eng yangi davr (XX asrlar)¹.

S.E.Malov o'zbek adabiy tili tarixini uch davrga bo'ladi: uyg'ur davri, chig'atoy davri va hozirgi o'zbek adabiy tili. Bu davrlashtirishga ko'ra, hozirgi o'zbek adabiy tili chig'atoy adabiy tilidan, bu til esa, o'z navbatida, uyg'ur adabiy tilidan kelib chiqadi. S.E.Malov bu tillar taraqqiyotini uch bosqichga bo'ladi:

1-bosqich. Turkiy tillarning *d*-lashish bosqichi. Bu bosqichda so'z oxiri va o'rtasidagi hozirgi *y* tovushi *d* tarzida talaffuz qilindi. Bu tilga run va qadimgi uyg'ur yozuvida ma'lum bo'lgan yodnomalar tili kiradi.

2-bosqich. O'tkinchi davr. Bu davrda *d*-lovchi tillar *y*-lashga o'tadi: *qadin*>*qayin*, *adaq*>*ayaq*, *kedin*>*keyin* kabi. Bu xususiyat oldin jonli tilda ro'y berib, keyinroq yozma adabiy tilga ko'chadi.

3-bosqich. Til batamom *y*-lashishga o'tgan bosqich. Bu davrda arab alifbosi asosiy yozuv bo'lib qoladi. Tilga, ayniqsa, uning adabiy shakllariga g'arbiy (o'g'uz) guruh tillarining ta'siri kuchayadi².

A.N. Samoylovich o'zbek tili tarixini quyidagi davrlarga bo'ladi:

1-davr: qoraxoniylar davri adabiy tili (X—XI asrlar). Bu davr adabiy tilini qoraxoniylar davrida yozilgan adabiy asarlar tili tashkil etadi.

2-davr: o'g'uz-qipchoq adabiy tili davri (XII—XIV asrlar). Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda shakllangan adabiy til bu davr tilini tashkil etadi.

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. М., 1962, стр. 148—183.

² Малов. С.Е. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957, стр. 6.

3-davr: Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili davri (XIV—XX asrlar). Bu davr tilini XIV asrdan XX asr boshlarigacha yozilgan asarlar tili tashkil etadi. A.N.Samoylovich hozirgi zamon oʻzbek adabiy tilini uchinchi davr adabiy tilining davomi deb tushuntiradi¹.

A.K.Borovkov bu davrlashtirishni baʼzi oʻzgartishlar bilan qabul qiladi².

A.M.Sherbak oʻzbek tili tarixida quyidagi bosqichlarni belgilaydi:

1) birinchi bosqich — oʻzbek adabiy tilining eng qadimgi davri (X—XIII asrlar); 2) ikkinchi bosqich — oʻzbek adabiy tilining oʻrta — “chigʻatoy” tili davri (XIV—XVII asrlar); 3) uchinchi, “yangi” bohqich (XVII—XVIII asrlar); 4) eng yangi bosqich (XIX asrdan boshlanadi)³.

O.Usmonov oʻzbek tili tarixini quyidagicha davrlashtiradi:

- 1) qadimgi tугуу tili (VI—IX asrlar);
- 2) qadimgi oʻzbek tili (IX—XII asrlar);
- 3) eski oʻzbek tilining ilk davri (XIII—XIV);
- 4) eski oʻzbek tili (XIV—XIX);
- 5) hozirgi zamon oʻzbek adabiy tili.

Oʻzbek adabiy tili tarixini davrlashtirishda ikki masala yoddan koʻtarilmasligi kerak. Birinchidan, oʻzbek tili tarixini oʻzbek xalqi shakllana boshlagan davrdangina (XI—XII asrlar) boshlash notoʻgʻridir. Chunki XIV asrga kelib shakllangan oʻzbek tili uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsuli boʻlib, bu davrga qadar oʻzbek tilining shakllanishida asos boʻlgan qadimgi turkiy qabila va urugʻ tillar qoʻllanar edi. Ikkinchidan, qadimgi va Oʻrta Osiyo (VII—XII asrlar) turkiy tilni qadimgi yoki eski oʻzbek tili deb atab, faqat oʻzbek tiliga nisbat berish ham oʻrinsizdir. Sababi, VII—XIII

¹ Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, Сб. “Мир-Али-Шир”. Л., 1928, с.1—23.

² Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, Ученые записки ИВАН СССР. XVI, М.-Л., 1958, с.213—214.

³ Щербак А.М. Грамматический очерк тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, Москва-Ленинград, 1961. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград, 1962.

⁴ Oʻrta Osiyo Davlat universiteti asarlari. Oʻzbek tili va adabiyoti masalalari, Toshkent, 1957.

asrlardagi turkiy qabila va urug' tillari faqat o'zbek tili uchungina emas, balki boshqa turkiy tillar (uyg'ur, turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqalar) uchun ham asos bo'lgan.

O'zbek adabiy tili tarixida quyidagi davrlar ajralib turadi:

I. Eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr tili).

II. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan X asrgacha bo'lgan davr tili).

III. O'rta Osiyo adabiy tili (XI—XIV asrlargacha).

IV. Eski o'zbek adabiy tili (XIV—XVII asrlargacha).

V. Yangi o'zbek adabiy tili (XVII—XX asr boshlari).

VI. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XX asrning 30-yillari).

I bosqich. *Eng qadimgi turkiy tilni* O'rta Osiyo hududida yashagan eng qadimgi sak va massaget qabilalari tili, ularga xun va yue-chji hamda boshqa turkiy qabila va urug'lar tilining aralashuvidan hosil bo'lgan til tashkil etadi. Bu tillarga oid birorta matn (yozma yodgorlik) qolgan emas, ammo bu urug' tillari hozirgi zamon turkiy tillarining, jumladan, o'zbek tilining shakllanishiga asos bo'lgan. Keyingi davrdagi turkiy tillar ana shu mahalliy tillar bilan aralashib ketgan. Qadimgi turkiy tilni o'rgangan akademik A.N. Konnov va S.G. Klyashgorniy bu tilning mukammalligini qayd etib, bunday tilning shakllanishi miloddan avval boshlanganini ko'rsatib o'tadilar. «Devonu lug'atit-turk»da keltirilgan she'riy parchalar ham miloddan oldingi davrda boy og'zaki adabiyot bo'lganini isbotlaydi.

II bosqich. *Qadimgi turkiy adabiy til* — turk xoqonligi barpo bo'lgandan (VI asr), to qoraxoniylar davrigacha (X asr) bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrdan run, uyg'ur, sug'd, moniy, braxman yozuvlarida yozilgan yodgorliklar hozirgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar toshlarga, sopollarga, yog'ochlarga, terilarga yozilgan. Ana shunday yozma yodnomalardan eng mashhuri Kultegin (731) va Tonjuquq (712–716) sha'niga qo'yilgan tosh yozmadir. Toshga yozilgan bu yodnomalar O'rxun daryosi yonidan (Mo'g'uliston) topilgani uchun O'rxun yodnomalari yoki yozuviga ko'ra, turk-run yodnomalari deyiladi. Yodnomalar XVIII asrning ikkinchi yarmida topilgan. Bunday yodnomalar keyinroq boshqa yerlardan ham (Yenisey daryosi bo'ylari, Talas vodiysi, O'rta Osiyo, hatto

Vengeriyada) ko‘plab topildi. Run yozuvlarining sirini V. Tomsen (1893) va V. Radlov ochishga muvaffaq bo‘ldi (1894).

Qadimgi turkiy til o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu til *d*-lovchi til hisoblanib, morfologik tomondan ham alohida xususiyatga ega bo‘lgan. Chunonchi, tushum kelishigi *-g’/-g* qo‘shimchasiga, jo‘nalish kelishigi esa *-g‘aru/-g‘äri* shakliga ham ega bo‘lgan, hozirgi chiqish kelishigi qo‘shimchasi qo‘llanmagan. Sifatdosh va ravishdoshning o‘ziga xos shakllari ishlatilgan (*-duq*, *-g‘ma*, *-u*, *-ta* va boshqalar), shart fe‘li *-sar* shaklida bo‘lgan va hokazo. Shunday bo‘lsa-da, O‘rxun-Enasoy yodnomalari tili ko‘p jihatdan hozirgi zamon turkiy tillariga yaqin turadi.

III bosqich. *O‘rta Osiyo adabiy tili.* Til taraqqiyotining bu bosqichi qoraxoniylar davlati barpo bo‘lish davri bilan boshlanadi (XI—XIII asrlar).

Bu bosqichda o‘zbek xalqi va umum tilining shakllanishiga zamin tayyorlana boshlaydi. Boshqa qardosh turkiy xalq va tillarining shakllanishi ham shu davrga to‘g‘ri keladi.

Qoraxoniylar sulolasi davrida Movarounnahr va Qashqarda qarluq-uyg‘ur va qisman qipchoq-o‘g‘uz urug‘ tillari xususiyatini o‘z ichiga olgan turkiy adabiy til mavjud edi. Bu adabiy tilda “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘atit-turk”, “Hibatul haqoyiq”, Yassaviyning “Hikmatlar”i, “Tafsir”, “O‘g‘uznoma”, Rabg‘uziyning “Qissas-ul anbiyo”si kabi asarlar yozilgan.

“Qutadg‘u bilig” falsafiy didaktik xarakterdagi asar bo‘lib, Qoshg‘arda Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069–1970-yillari yozib tugatilgan. Hozir bu asarning uch nusxasi mavjuddir (Farg‘ona va Qohira nusxalari arab yozuvida, Vena nusxasi uyg‘ur yozuvida). Bu asar qarluq tili xususiyatlarini ko‘proq aks ettiradi.

“Devonu lug‘atit-turk” asari Mahmud Koshg‘ariy tomonidan 1073–74-yillari yozib tugallanadi. Koshg‘ariy bu asarida o‘z zamonasidagi turkiy urug‘ tillarining xususiyatlari, joylanishi haqida ma‘lumot beradi, tasnifini va ularning boy lug‘atini tuzadi.

Yassaviy “Hikmatlar”ining hozirgi nusxasi til jihatdan juda o‘zgartirib yuborilgan, o‘z davrining til xususiyatini aks ettirmaydi. Yassaviy hozirgi Turkiston shahri yonida (Yassada) yashab, 1166-yili vafot etgan, deb taxmin qilindi.

“Hibatul haqoyiq” asari XII asrlarda Ahmad Yugnakiy tomonidan yozilgan. Ushbu risolaning tili, bir tomondan, eski turkiy tilga, ba’zi xususiyatlari bilan eski o‘zbek tiliga yaqin turadi.

Garchi “O‘g‘uznoma” X asrda yozilgan bo‘lsa-da, bu asarning tili “Hibatul haqoyiq”ning tiliga nisbatan eskiroqdir. Shuning uchun ham bu asar mo‘g‘ullargacha bo‘lgan davrda yaratilgan, deb taxmin qilinadi. Asar qipchoq, qang‘li, qarluq tili xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi.

“Qissas-ul anbiyo” asari Qarshiga yaqin Raboti o‘g‘uz degan joyda qozi Burhoniddin o‘g‘li Nasriddin Rabg‘uziy tomonidan 1310-yili yozilgan.

Bu davrga oid yozma manbalarning yana biri “Tafsir”dir. “Tafsir”ning bir necha nusxasi ma’lum. Bu nusxalardan biri Qarshidan topilgan. A.K.Borovkovning fikricha, asar til jihatdan turli turk urug‘larining til xususiyatini ifodalaydi (olim qo‘lyozmani taxminan XII—XIII asrlarga oid deb biladi).

IV bosqich. *Eski o‘zbek adabiy tili (XIV asrdan XVII asrgacha).* XIII asrga kelib, o‘zbek adabiy tili yanada mukammallashadi. Shu bilan birga, yozma adabiyotning kam tarqalganligi tufayli unda sheva xususiyatlari ham saqlanib qoldi va ular adabiy asarlarda ham ma’lum darajada o‘z aksini topdi. Farg‘ona va Movarounnahrda yozilgan adabiy asarlar tili bilan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili o‘rtasida ma’lum darajada sheva farqlari sezilib turdi. Eski o‘zbek tili shakllana boshlagan davrda (XII asr), adabiy asarlarda, ayniqsa, urug‘ tillarining xususiyatlari yaqqol ko‘rinar edi. Movarounnahr, Farg‘ona va Xorazmda qarluq-uyg‘ur, uyg‘ur-o‘g‘uz va qipchoq sheva guruhlarining xususiyatlari saqlanishi bilan birga, ba’zi asarlarda bu farqlar aralash holda ham ko‘rinadi. Masalan, “Muhabbatnoma” va “Taashshuqnoma”da o‘g‘uz sheva xususiyatlari, “Xusrav va Shirin”da qipchoq sheva xususiyati o‘z aksini topgan bo‘lsa, XVI asrga oid “Boburnoma”da bu shevalarning xususiyatlari aralash holda qo‘llanadi. Demak, bu davrga kelib, mavjud sheva xususiyatlarini o‘z ichiga qamrab olgan umumiy adabiy tilni shakllantirishga intilish kuchaya boradi va umumiy o‘zbek adabiy tili shakllanadi. Adabiy til sohasida ro‘y bergan bu yo‘nalish (tendensiya), shubhasiz, jonli tilda bo‘layotgan jarayonni aks ettirar edi.

*
3
Ma'lumki, XII asr boshlarida Xorazm davlatining mavqei tobora ko'tarilib, mustahkamlanib boradi va u butun Movarounnahrni o'z tasarrufiga oladi. Xorazm fan, madaniyat va adabiyot markaziga aylanadi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ham (XIII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha) bu harakat davom etadi. Bu davrda Xorazm Oltin O'rda xonligi tarkibiga kirgan edi. XIII asr oxiriga kelib esa Oltin O'rda xonligi tarkibidagi Xorazm yerlari, butun Rus va bulg'or yerlari, Dashti qipchoq, Qrim, Qozon, Astraxan alohida xonliklarga bo'linib ketadi.

XIII—XIV asrlar mobaynida Oltin O'rdada va Xorazmda o'ziga xos adabiy markaz vujudga keladi. Bu yerda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. O'g'uz urug'lari ko'pchilikni tashkil etib, ular Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda joylashgan edi. Xorazmiyning "Muhabbatnoma"si, Qutbning "Xusrav va Shirin" asari, diniy xarakterdagi "Rohatul qulub", "Najhul farodis", Alining "Qissayi Yusuf"i (XIII asrda Xorazmda yozilgan), To'xtamish va Temur Qutluq yorliqlari Oltin O'rda adabiy tilini shakllantiradi. Bu asarlar Oltin O'rda xonligining Urganch, Soray, Sig'naq kabi o'sha davrning eng ilg'or ilmiy-ijodiy markazlarida yaratilgan edi.

Oltin O'rda adabiy tiliga oid asarlarning ayrimlari Misrda va Suriyada mamluklar davrida yaratildi. Qipchoq tili xususiyatlarini ko'proq o'zida aks ettirgan Sayfi Saroyining "Guliston" tarjimai va she'rlari, turli turkcha-arabcha va arabcha-turkcha lug'atlar shular jumlasidandir.

Oltin O'rda adabiy tili qoraxoniylar davridagi adabiy til bilan bog'langan bo'lib, uning davomi hisoblanadi. Bu ikki adabiy til orasidagi farq — asarlarning yaratilish o'rni va Oltin O'rda tili-ning ko'proq o'g'uz va qisman qipchoq tillari xususiyatlarini o'zida aks ettirishidir. Bu davrda Movarounnahrda — Buxoro, Samarqand va shu hududdagi boshqa shahar va qishloqlarda ham eski adabiy til (Qoraxoniylar davri adabiy tili) an'analari davom etib, Durbek, Lutfiy, Sakkokiy kabi shoirlar ijod etadi. Ular yaratgan adabiy asarlar ko'proq qarluq-uyg'ur tili xususiyatlarini aks ettiradi. Bu dialektal xususiyatlar asta-sekin yo'qola bordi va XV asrga kelib yagona, umumiy adabiy til asosiy o'rinni egalladi.

O'zbek adabiy tilining asosiy yozma manbalari

Eski o'zbek adabiy tili yozma manbalarga boy bo'lib, ular Movarounnahr va Oltin O'rda hududida yaratilgan. Ularning ayrimlarini ko'rsatamiz:

Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari 1353-yilda yozib tuga-tilgan bo'lib, til jihatdan o'g'uz tili xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Sidi Ahmadning "Taashshuqnoma"si tuzilish jihatdan "Muhabbatnoma"ga yaqin turadi. Bu asar 1435-yili yozilgan. Uning muallifi Sidi Ahmad esa Mironshohning o'g'li deb taxmin qilinadi. Asarda qipchoq xususiyatlari kamroq uchraydi.

Aliyning "Qissayi Yusuf" asari XIII asrda yozilgan bo'lib, unda o'g'uz-qipchoq tili xususiyatlari aks etadi. Asar O'rta Osiyoda yozilgan, deb taxmin qilinadi.

Qutbning "Xusrav va Shirin" asari 1340-yili Oltin O'rda xonlaridan O'zbekxon o'g'li Tinibekka atab yozilgan. Til jihatdan o'g'uz-qipchoq til xususiyatlarini ifodalaydi. Asar Nizomiy tomonidan yozilgan shu nomdagi dostonning turkiylashtirilgan tarjimai edi.

Sayfi Saroiyning "Gulistoni bit-turkiy" asari 1391-yili Misrda yoziladi. Asar qipchoq-o'g'uz tili xususiyatlarini aks ettiradi. Mazkur asar Sa'diyning "Guliston" asari tarjimasidir.

Navoiygacha bo'lgan shoirlar:

Durbek. XIV asrning ikkinchi yarmida ijod etgan. Uning "Yusuf va Zulayho" asari (asar Balxda yozilgan deb taxmin qilinadi) bizgacha yetib kelgan.

Lutfiy. XIV asr oxiri va XV asr o'rtalarida Hirotda yashagan va ijod etgan, ayrim g'azallari va "Gulu Navro'z" dostoni bizga yetib kelgan.

Atoiy. XV asrning birinchi yarmida ijod etgan. Go'zal g'azallari bilan mashhur.

Sakkokiy. XV asrning boshlarida Movarounnahrda (asosan, Samarqandda) ijod etgan. Badiiy va mazmun jihatdan mukammal ajoyib g'azallari bilan mashhur bo'lgan.

Yaqiniy. XV asrning birinchi yarmida Hirotda ijod etgan, uning "O'q-yoyning munozarasi" asari bizga ma'lum.

Ahmadiy. XV asrda ijod etib, “Sozlar munozarasi” asari bizgacha yetib kelgan.

Yusuf Amiriy. XV asrning boshlarida Hirotda, Shohruhning o‘g‘li Boysung‘ur Mirzo saroyida ijod etgan. Uning devoni, “Dahnoma” (1429–30), “Bangu chog‘ir munozarasi” asarlari bizga ma‘lum.

Mir Haydar. XV asr boshlarida “Telba” taxallusi bilan ijod etgan. Uning “Mahzanul asror” asari bizgacha yetib kelgan.

Xo‘jandiy. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Xo‘jandda (taxallusiga ko‘ra, asl ismi esa ma‘lum emas) ijod etgan. “Latofatnoma” asari bilan mashhurdir.

Husayniy. Temuriylar sulolasidan bo‘lmish Abulg‘oziy Husayn Boyqaroning taxallusidir (1438–39-yili tug‘ilib, 1469–1506-yillarda Xurosonda hukmronlik qildi). Uning devonlari bizgacha yetib kelgan.

XIV asr oxiri – XV asr boshlarida ijod etgan shoirlardan yana Javhariy, Qambar o‘g‘li, Qosim, Mansur baxshi, Gadoiy, Mir Sayid, Haydar Xorazmiy va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Shunisi muhimki, Navoiygacha bo‘lgan bu shoirlarning asarlarida eski turkiy til an‘analari davom ettirilishi bilan birga, jonli til xususiyatlari ko‘proq o‘rin egallaydi.

XV, XVI va XVII asr boshlaridagi adabiy til

XV asrning ikkinchi yarmi Alisher Navoiy va uning zamonadoshlari yaratgan adabiy asarlar tili bilan xarakterlanadi. Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilini mukammallashtirish va yuqori pog‘onaga ko‘tarishga muvofiq bo‘ldi. Hozirgi kunda Alisher Navoiyning 30 dan ortiq ilmiy, adabiy, tarixiy asarlari ma‘lum¹.

XV asrning birinchi yarmida diniy mazmundagi bir qancha nasriy asarlar ham yaratildi. Bular “Siraju-l-qulub” (1432-yili Yazd shahrida Mansur baxshi tomonidan tuzilgan, uyg‘ur yozuvida yozilgan). “Me‘rojnomasi” (1436-yili Malik baxshi tomonidan tu-

¹ A.M.Щербак. Грамматика староузбекского языка, стр.13.

zilgan). “Tazkirayi avliyo” (Mansur baxshi tuzgan), “Baxtiyorno-ma” (ikki nusxasi ma’lum, 1435-yili ko‘chirilgan) va boshqalar.

Bu asarlarning tili sodda va jonli tilga juda yaqin bo‘lib, eski o‘zbek tilining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Eski o‘zbek adabiy tili avval qoraxoniylar davrida, keyinroq Oltin O‘rda va Movarounnahrda qo‘llangan adabiy tilning davomi, uning yangi, taraqqiy qilgan shakli edi. Eski o‘zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug‘lari tili, qipchoq va o‘g‘uz tillarining ta’siri va aralashishi natijasida shakllandi. Eski o‘zbek adabiy tili butun O‘rta Osiyoda, Qozog‘iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston, Qashqar, Hirotgacha yoyiladi. Ko‘plab yozuvchi va shoirlar XIX asrga qadar eski o‘zbek adabiy tili an‘analari asosida ijod qilib keldilar. Bu davr adabiy tili an‘analari, ayniqsa nasriy asarlarda, qisman nazmda uzoq asrlargacha davom etdi.

Eski o‘zbek adabiy tilini ba’zi sharqshunoslar “chig‘atoy tili” deb ham yuritadilar. Mo‘g‘ullar davrida Movarounnahr va Mo‘g‘uliston (Sharqiy Turkiston va Yettisuv hududi) Chingizxonning o‘g‘li Chig‘atoyga qarashli bo‘lib, Chig‘atoy ulusi deb nomlanar edi. XIII asrning oxirida bu ulus Movarounnahr va Mo‘g‘ulistonga bo‘linib ketadi. Shu tarixiy sababga ko‘ra, bu katta hududga yoyilgan adabiy til ayrim olimlar tomonidan “chig‘atoy tili” deb yuritilgan, ammo bu hududdagi adabiy tilning Chig‘atoyga, mo‘g‘ullarga va ularning tiliga hech qanday aloqasi yo‘q. Bu hudud-da yashagan aholi o‘z davrida “chig‘atoy ulusi” deb nomlangan ekan, bu hududda yashab ijod etgan yozuvchi va shoirlarning tili “chig‘atoy tili” deb nomlangan, zotan o‘sha davr yozuvchi va shoirlari (Sakkokiy, Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy) o‘z tillarini turkiy deb nomlaganlar.

Navoiy, Bobur va ularning izdoshlari eski o‘zbek adabiy tilining takamuliga asos soldilar. Alisher Navoiy (1441—1501) asarlarida eski o‘zbek adabiy tilini mukammallashtirdi, yuqori bosqichga ko‘tardi. Navoiy juda katta adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Uning “Xazoyin ul-maoniy” va “Xamsa” nomli nazmiy asarlari, “Mahlub ul-qulub”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Vaqfiyya”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Holoti pahlavon Muhammad” kabi o‘nlab nasriy asarlari bizga

ma'lum. Bu asarlarida Navoiy eski o'zbek adabiy tilini kamolotga yetkazdi. Alisher Navoiydan keyin uning an'analari izdoshlari tomonidan bu jarayon davom ettirildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530) o'zining tarjimai holiga oid asari "Boburnoma" bilan mashhur. Bu nasriy asar til va uslub jihatdan yuksak saviyadadir. Bundan tashqari, Bobur o'zining latif va go'zal g'azallari bilan mashhurdir.

Muhammad Solih XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida yashab ijod etgan, uning "Shayboniynoma" asari 1510-yilda yozib tugatilgan. Asar nazm yo'li bilan yozilgan bo'lishiga qaramay, tili sodda va hozirgi zamon tiliga ancha yaqin. Asar tilida ba'zi sheva xususiyatlari ham aks etgan.

Majlisiyning (XVI asrning birinchi yarmida Xorazmda ijod etgan) "Qissayi Sayfulmulk" dostoni, **Abdulvahob xo'ja o'g'li Poshoxojaning** (taxallusi — Xoja, XVI asrda ijod etgan) "Gulzor" va "Miftohul adl" asarlari eski o'zbek tili an'analari o'zida aks ettirgan.

Eski o'zbek tili O'rta Osiyo adabiy tilining bevosita davomidir. O'rta Osiyo adabiy tilidagi asosiy xususiyatlar eski o'zbek tilida davom etadi. Shu bilan birga, ba'zi til xususiyatlari eski o'zbek tilida o'zgaradi. Bu hol til taraqqiyoti tufayli ro'y beradigan tabiiy va qonuniy hodisadir. Masalan, eski o'zbek tilida **d** tovushi, asosan **y** bilan almashadi; shart fe'lining qo'shimchasi **-sar** tamoman **-sa** shakliga o'tadi; kelishik affikslaridan oldin qo'llanadigan **n** (**ininda**) tovushi eski o'zbek tilida kam uchraydi; sonning **to'rtinch**, **beshinch** shakllari ishlatiladi; tushum kelishigining **-ig' / -ig** shakli, jo'nalish kelishigining **-g'aru / -garu** shakli, vosita kelishigi qo'shimchasi tamoman qo'llanmaydi; ravishdosh va sifatdoshning qadimgi shakllari iste'moldan chiqadi; yangi ko'makchilar qo'llaniladi (**ko'ra**, **yarasha** va boshqalar); harakat nomining **-moq** shakli kamroq qo'llanib, uning o'rnida **-ish** shakli ko'proq ishlatila boshlaydi va boshqalar.

V bosqich. *Yangi o'zbek adabiy tili (XVII—XX asr boshlari).*

Bu davr Alisher Navoiy asos solgan adabiy tilni so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish g'oyasi va harakati bilan ajralib turadi. Eski o'zbek tili an'analari Gulxaniy, Abulg'oz Bahodirxon asarlarida

o'zgarib boshlaydi. Ayniqsa, Abulg'oziy Bahodirxonning (1603—1664) “Shajarai tarokima”, “Shajarai turk” asarlarining tili jonli so'zlashuv tiliga yaqindir. “Turklarga turkona aytmoq kerak, — deb yozgan edi XVII asrda ijod etgan Abulg'oziy Bahodirxon, — to alarning barchasi fahm qilg'aylar bizning aytgan so'zimizni”. U o'zining “Shajarai tarokima” va “Shajarai turk” asarlarini ana shunday ravon tilda yozdi.

Shunday qilib, XVII—XVIII asr adiblarining asarlarida *yangi o'zbek adabiy tili* shakllandi.

XVIII va XIX asrlarning ikkinchi yarmiga kelib, nasriy asarlar tiligina emas, nazmiy asarlar tili ham jonli tilga yaqinlashadi. Umar Baqoiy, Majlisiy, Mashrab, Huvaydo, Nishotiy, Gulxaniy, Fazliy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlarning asarlari ana shular jumlasidandir.

Bu vaqtga kelib, adabiyotning yangi shakl va janrlari, mahalliy matbuot va teatr kelib chiqadi.

Ammo Turkistonda nashr qilinadigan gazeta, jurnal va ayrim kitoblar tilida o'zbek xalqiga tushunarsiz bo'lgan shakllar, so'zlar, birikmalar qo'llana boshlandi. Shuning uchun ham XIX asrning oxiri, ayniqsa XX asrning boshlarida gazeta, jurnallarning tili turk, ozarbayjon yoki tatar tili xususiyatlarini o'zida aks ettirgan chalkash bir ahvolda edi. Oktabr inqilobidan keyin o'zbek adabiy tilini bir me'yorga keltirish harakati kuchaydi. Ammo, 20-yillarda ham adabiy til masalasi uzil-kesil hal bo'lmadi. Adabiy til sifatida jonli tildan uzoq bo'lgan eski o'zbek tili (“chig'atoy tili”)ni qabul qilish yoki adabiy tilni jonli tilga yaqinlashtirmoqchi bo'lib, uni sheva tiliga aylantirish an'analari yoxud yangi so'z, shakl va birikmalar yasab, tilni sun'iy lashtirish harakatlari bo'ldi¹. Faqat 30-yillarga kelib, xalq ommasiga tushunarli bo'lgan, eski o'zbek tili an'analarning va sheva xususiyatlarining ommaga tushunarli bo'lgan eng yaxshi tomonlarini o'ziga singdirgan hozirgi o'zbek tili shakllandi.

¹ Qarang: Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг. Учпедгиз, Ташкент, 1941 г.

VI bosqich. *Hozirgi o'zbek adabiy tili XX asr boshlaridan shakllana boshladi.* Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy va boshqa olimlar o'zbek adabiy tilining nazariy asoslarini yaratdilar, turli lug'atlar tuzdilar. Bu davrda murakkab boy o'zbek shevalarini G'ozim Olim, E.D. Polivanov kabi olimlar chuqur o'rgandilar¹. O'zbek adabiy tili me'yorlarini belgilashda A. Fitrat, A. Qodiriy, O. Usmon, A. Cho'lpon, U. Nosir va boshqalar badiiy asarlarining til xususiyatlariga ham asos solindi. XIX asrning ikkinchi yarmida yozilgan Muhammad Karimxo'janing «Turkcha qoidalar», Is'hoqxon Ibratning «Lug'at»i, V. Nalivkin, N. Ostroumov va boshqa olimlarning sarti (o'zbekcha, turkcha) tili bo'yicha yozgan qo'llanmalari, XX asrning 20-yillari yozilgan A. Fitratning «Sarf» va «Nahv» asarlari va A. Zohiriy, Sh. Rahimiy, Q. Ramazon, Sh. Zunnun, Elbeklarning o'zbek tili haqidagi risola va maqolalari hamda XIX–XX asr matbuot tili adabiy tilning shakllanishida katta hissa qo'shdi.

XX asrning 30-yillariga kelib hozirgi o'zbek adabiy tilining qoidalar shakllanib, bir qator darslik, qo'llanmalar, lug'atlar, maqolalar nashr etildi va yagona qoida-qonunlarga asoslangan o'zbek adabiy tili maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshladi. Bu davrdan boshlab o'zbek tili tarixi, shevalari va boshqa sohalar bo'yicha ham bir qator monografiya, ilmiy maqolalar nashr etildi, o'zbek tilining hamma sohalar bo'yicha tilshunos olimlar shakllandi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Adabiy til tarixi fanining maqsad va vazifalari, o'rganish uchun adabiyotlar.
2. Adabiy til tarixini davrlashtirish va bu davrlarning muddatlari.
3. O'zbek, umuman, turkiy tillarni o'rganishda va davrlashtirishda A. Radlov, A.M. Sherbak, E. Fozilov fikrlari.

¹ Qarang: Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari, «Fan» nashr., Toshkent, 1962. Решетов В.В. Узбекский язык, Учпедгиз, Ташкент, 1959 г. Введение, стр. 15–20.

4. O‘zbek xalqi va tilini shakllantirishda ishtirok etgan qabila va urug‘lar.

5. O‘zbek adabiy tilini shakllantirishda Alisher Navoiygacha bo‘lgan adiblar.

6. Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tilini shakllantirishdagi xizmatlari.

7. O‘zbek adabiy tilini shakllantirishda ishtirok etgan O‘rta Osiyo, eski o‘zbek, yangi o‘zbek adabiy tili adiblari.

II. Tayanch tushunchalar

1. Adabiy til tarixi va tili tarixi.

Til, sheva, lahja. O‘zbek adabiy til tarixi. Qadimgi turkiy adabiy til. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili, hozirgi o‘zbek adabiy tili. Tillar tasnifi.

2. O‘zbek tilining dunyo tillari va turkiy tillar tasnifidagi o‘rni.

Lug‘at

Quyidagi so‘zlarning ma‘nosini ta‘riflang:

Amir Temur	—	Qāzāq	—
Bobur	—	Suzoq	—
davrlashtirish	—	tasnif	—
Eftalit	—	Türk Haqānligi	—
Jungariya	—	türkdesh	—
Kushān	—	Türkman	—
manba’	—	Umar Shayx	—
matn	—	Uyg‘ur	—
Mo‘g‘ul	—	uz	—
Navoiy	—	Yettisuv	—
O‘zgan	—	Shaybāniy	—
O‘g‘uz	—	Sherbak	—
O‘zbek	—		
qangli	—		
qarluq	—		
qipchāq	—		
Qora xitāy	—		
Qirg‘iz	—		

FONETIKA

TOVUSHLAR TIZIMINING TARAQQIYOTI

Turkiy tillarning unli tovushlar tizimi asrlar davomida tadrijiy yo'llar bilan rivojlandi. Jumladan, o'zbek tilida unli tovushlarning taraqqiyoti diaxronik jihatdan umumturkiy xususiyat kasb etgan, sinxronik tomondan esa ba'zi bir ayrimliklarga ega. Shunga ko'ra, qadimgi va eski turkiy, eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tillari tarixida ba'zi unli va undosh tovushlarda yuz bergan ayrim fonetik jarayonlar ustida to'xtalib o'tamiz.

O'zbek tilida orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisining paydo bo'lish tarixi uzoq zamonlarga borib taqaladi, eski turkiy til davrida *-o/ā/* unlisi mustaqil tovush tarzida mavjud emas edi, shuningdek, bu tovushning paydo bo'lishi uchun ba'zi turkiy so'zlarda zamin bor edi. Jumladan, *qalin, qattiq* kabi turkiy so'zlar boshida qo'sh alif yoki alif madda bilan ifodalangan cho'ziq etimologik *ā* tovushi hamda chuqur til orqa *q, g'* va spirant *x* undoshi yonida kelgan etimologik *a* tovushi orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan fonetik hodisalardan biridir.

Ikkinchidan, fors-tojik tilidan *oftob, osmon, dono, obod, otash, bog', bodom, ozod, bozor* kabi so'zlarning turkiy tillar leksik qatlamiga o'zlashishi ham ochiq keng *o/a:/* tovushining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Uchinchidan, arab tilidan *oxir, olim, osor, olloh, ulamo, umaro, fozil-fuzalo, qodir, zohir* kabi juda ko'p so'zlar turkiy tillar tarkibiga kirgan, bu so'zlarni talaffuz qilish muammosi paydo bo'lgan. Shuningdek, arab tilidan *sano, balo, qori, ato* kabi so'zlar ham qabul qilingan. Xuddi shunga o'xshash, turkiy *sana* (MK, III, 290 fe'l), *bala* (MK, III, 250), *qari* (keksa) (MK, III, 242), *ata* (HH, 251) kabi so'zlar orasida ma'no farqlash zarurati ham paydo bo'lgan edi. Bu fonetik zarurat ham ochiq keng *o/ā/* tovushining paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Arabcha so'zlar tarkibidagi cho'ziq *ā* unlisi turkiy tillarda qo'llangan etimologik cho'ziq *ā* tovushiga yaqin talaffuz qilingan, fors-tojik tillariga oid *o/ā/* unlisi

ton (ovoz) soʻzidagi ochiq keng *o/ā/* tovushidan talaffuz oʻrni va usuliga koʻra ham farqlanadi.

Toʻrtinchidan, nazm bilan bitilgan qadimgi yozma manbalarda aruz vazni talabiga binoan *qara > qara;*, *ara > ara;*, *tagʻa > tagʻa;*, *adaq > ada:* kabi soʻzlarda choʻziqlik paydo boʻlishi ham - *o/a/* unlisining turgʻunlashishiga sabab boʻlgan.

Eski oʻzbek tilida turkiy soʻzlarda Toli Iman Hiraviyning maʼlumotiga qaraganda, turkiy soʻzlarda etimologik choʻziq *a:* hamda orqa qator keng *a* tovushlari saqlanganligi maʼlum boʻladi. Shuningdek, eski oʻzbek tilida paydo boʻlgan orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisi etimologik orqa qator keng *a* tovushiga nisbatan fonetik variant vazifasini bajargan. Sheʼriy asarlarda esa vazn talabiga koʻra sifat jihatdan etimologik *a* tovushidan farqlangan.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida sifat hamda talaffuz jihatdan fors-tojik tillariga xos *oftob*, *osmon*, *dono* soʻzlaridagi *o/ā/* tovushi nisbatan turkiy soʻzlarga xos *o/a/* unlisiga toʻla oʻxshamasa ham, analogiya hodisasi orqali orqa qator lablanmagan ochiq keng *o/a/* unlisi paydo boʻldi.

Arab tiliga xos *a:ʼlm* (hh, 242), *a:ʼxir* (hh, 249), *baya:n* (Taf, 68 a), *ulama:* (Taf, 9 a) kabi soʻzlarda qoʻllangan choʻziq *a:* tovushi turkiy etimologik choʻziq *a:* unlisiga yaqin talaffuz qilingan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida analogiya hodisasiga koʻra, orqa qator lablanmagan ochiq keng *o/a/* fonemasiga aylandi.

Turkiy tillar davrida qoʻllangan: *a:sh*, *a:q*, *a:ch*, *a:ltun* kabi soʻzlar tarkibidagi etimologik choʻziq *a:* unlisi hamda chuqur til orqa *q*, *gʻ* va spirant *x* undoshlari yonida kelgan etimologik *a* tovushi *qar*, *qazan*, *qara*, *qaz/gʻaz*, *agʻdi*, *agʻiz*, *aqir > agʻir* kabi soʻzlarda, shuningdek, *batqaq*, *qayraq*, *qatqalaq*, *taraq*, *tarqaq*, *yapraq* kabi soʻzlarning oxirgi boʻgʻinidagi etimologik *a:* tovushi analogiya qonuniga muvofiq, orqa qator ochiq keng *o/a/* unlisiga oʻtgan.

¹ Боровков А.К. Бадаи-ал-лугат, Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои, М., 1961.

Analogiya qonuniga ko'ra, *art, tart, bar, tar, tap, bal, balta* kabi so'zlar tarkibida ham orqa qator keng *a* tovushi orqali qator lablanmagan ochiq keng *o/a:/* tovushi paydo bo'lgan. Shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tilida turkiy hamda fors-tojik, arab tillaridan o'zlashgan so'zlarda ma'no farqlash darajasiga yetgan.

Turkiy yozma manbalarda old qator keng *a* old qator to'liqsiz keng *e*, old qator o'rta keng *e* hamda old qator tor *i* tovushlari tarixiy dialektal hodisa tarzida rivojlangan. Shuningdek, harfiy jihatdan to'la bo'lmasa ham, yozuv shakllari orqali ifodalangan *//e//i//e//e* fonetik hodisalari yuz bergan. O'rxun-Enasoy yozma manbalarida *er* (Toj, 25) — kishi, botir; *yegirmi* (KT, II) — yigirma; *edgu* (KT, kch, 3) — ezgu kabi so'zlarning birinchi bo'g'ida old qator keng *e* unlisi qo'llangan, XI—XIV asr yozma obidalarida esa fonetik zaruratga ko'ra *-e* unlisi to'liqsiz keng *e* tovushiga o'tgan (*d*>*e*). Shuningdek, qadimgi turkiy til yozma manbalaridagi *yir* (Toj, 60) — *yer, ti* (KT kt, 7) *-de* kabi turkiy so'zlarda old qator tor *i* tovushi tarixiy dialektal hodisa tarzida old qator to'liqsiz *e* unliga aylangan: *i*>*e* kabi: *yir* (Toj, 60)>*yer* (MK, III, 156) *er, ti* (KT, kch. 7), *de* (hh, 261) *de*.

Eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tili davrida *ä>e, i>e* fonetik hodisasi qisman o'zgarishga uchragan yoki *ä>e, i>e>e* kabi fonetik hodisalar sodir bo'lgan. Bu fonetik hodisa: *idi>idi<iye egä*, (Nav, XV, T., 84) *yegirmi>yegirmi* (Sh.tar. 9) *yigirme* kabi so'zlarda o'z ifodasini topgan.

Ba'zi undosh tovushlar ham qadimgi va eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlariga oid yozma manbalarda turli fonetik hodisalarga uchrab, tadrijiy yo'l bilan rivojlanib, hozirgi o'zbek tili davriga yetib keldi.

Qadimgi turkiy til davriga xos *d* undoshi so'zlarning o'rtasida, oxirida fonetik o'zgarishlarga uchrab, eski turkiy til davriga kelib jarangli sirg'aluvchi-portlovchi *d* tovushiga o'tdi, *d* tovushi eski turkiy til davri uchun yangi tovush, bu tovush bir guruh turkiy tillarda qo'llandi, XI—XIV asr uchun xarakterli tovushga aylandi. Shuningdek, ba'zi turkiy so'zlarda *d* undoshi saqlandi, yana bir guruh turkiy so'zlarda fonetik zaruratga ko'ra, sirg'aluvchi sonor

y tovushiga oʻtdi yoki **d>ḍ>z>y** fonetik hodisasi yuz berdi. Yana bir guruh turkiy soʻzlarda **ḍ** tovushi jarangli sirgʻaluvchi oddiy *z* undoshiga oʻtdi: **ḍ>ḍ>z** undoshlarining tadrijiy rivojlanishi yuz berdi: *qod* (Toʻn, 2)// *qoḍ* (Taf, 80 a)>*qoz* (MK, III, 444)>*qoy* (feʼl); *aqad* (KT, kch, 47) // *adaq* (HH, 228) // *adaq* (Oʻn, 2)>*adaq* (QBN, 30 b)// *adaq* (QR, 24 a) >*adaq* (MK, 1, 60) >*ayaq* (MK, 1, 112) // *ayaq* (Taf, 1066) *ayaq*>*ayoq* kabi **ḍ** undoshi eski oʻzbek hamda hozirgi oʻzbek tilida asosan sonor *y* undoshiga oʻtgan. Shuningdek, **ḍ** tovushli holat *ezgu*, *qoziq*, *qozon* kabi soʻzlarda rudiment (qoldiq) tarzida uchraydi.

Hozirgi qardosh turkiy tillarda **d>ḍ>z>y** fonetik hodisasi sinxronik holat kasb etib, **r, t, z, y** undoshlari tarzida isteʼmol qilinmoqda: hur, qos, qoy-qoʻy; taran, tot, toz, tos-toʻymoq; atax, azak, azaq, ayaq-ayoq kabi.

Qadimgi turkiy til davridan soʻng X—XIV asrlardagi turkiy yozma obidalarda **b, gʻ, g** undoshlarining fonetik oʻzgarishlarga uchrashi orqali bir guruh soʻzlarning oʻrtasida, oxirida jarangli sirgʻaluvchi lab-tish **-w** tovushi paydo boʻlgan, bu tovush arab yozuviga xos bir va uch nuqtali **fe** (ف/ڤ) orqali ifodalangan, **b>w>v>y; gʻ>w>v>y; g>w>v>y** kabi fonetik jarayon yuz bergan: *äb* (Ton, 30)> *ew* (QBN, 162)> *ev* (Sh.Tar. 19) *uy*; *yalgʻadi* (MK, III, 321)> *yalwadi* (MK, 1, 321)> *yalvadi* > *yaladi*; *sogʻul* (Taf, 98 b)> *soyul* (Taf, 45 b) *toʻsil.*; *yagʻı* (Sh.Tar. 49)> *yav* (Sh.Tar. 42) *yov*; *kegür* (QBN, 90 a)> *kewür* (Taf, 17 b)>*keüür* (QR, 8 a) *kirit*, *yubor* kabi. Shuningdek, **w** tovushi eski oʻzbek tili yozma manbalarida lab-lab **v** undoshi bilan qoʻshilib ketdi yoki sonor *y* tovushiga aylandi, *ew* (NF, 360)> *ev* (III.Tar. 19) > *uy*, hozirgi oʻzbek tilida ham bu fonetik jarayon *yov*, *yovuz*, *uy* kabi soʻzlarda uchraydi.

Turkiy tillar tarixida burun tovushi sonor **η** undoshi singarmonizm qonuniga koʻra, soʻzlarning qalin yoki ingichka talaffuziga muvofiq, til orqa qator hamda til oldi qator xususiyatga ega boʻlgan. Bundan tashqari, sonor **η** undoshi *mejiz*, *kejrü*, *kejül*, *berij*, *ishläy*, *sozläyiz* kabi misollarda ingichka talaffuzli mustaqil fonema hisoblangan. Shuningdek, *qojuz* (MK, III, 375), *qalın*

(MK, III, 382), *taŋ* (MK, III, 367) kabi turkiy soʻzlarda sonor undoshi qalin aytiluvchi mustaqil fonema vazifasini bajargan.

Qalin talaffuzli soʻzlar joʻnalish kelishigi bilan turlanganda *n* va *gʻ* undoshlari qoʻshilib, qalin aytiluvchi qarishiq *ŋ* – sonorini hosil qilgan. *Muŋa* (HH, 177), *anŋa* (XX, 178). Ingichka aytiluvchi soʻzlar joʻnalish kelishigi bilan kelganda *ŋ* va *g* undoshlari qoʻshilib, ingichka talaffuzli qarishiq *ŋ* sonori paydo boʻlgan: *meŋä* (HH, 179), *seŋä* (HH, 180).

Sonor *ŋ* undoshining har ikki yoki qalin va ingichka hamda qarishiq variantlarining nazal holatga oʻtishini koʻrsatuvchi misollar uchraydi. Turkiy yozma manbalarda *ŋ* > *n*+*gʻ* > *gʻ* kabi fonetik hodisalar sodir boʻlgan: *yalŋuz* (Taf, 18 a) > *yalgʻuz* (Taf, 27 b, OʻN, 7) *yolŋiz*; *toŋa* (QBN, 27 a) > *togʻa* (QBN, 17 a) *toʻngʻa*, *botir*; *yanan* (MK, III, 386) > *yagʻan* (HH, 224) *fil* kabi. Hozirgi oʻzbek tilida *ŋ* sonorining nazal holatga oʻtgan shakllari mavjud: *mayŋiz* > *magʻiz* > *mayiz*; *mäyŋiz* > *mägiz* > *meyä* > *miya*; *barsayŋiz* > *barsägiz* *borsayiz* kabi misollarda qoʻllanilmoqda.

Oʻrxun-Enasoy yozma manbalarida jarangli hamda sonor undoshlardan soʻng jarangsiz tovushlarni qoʻllash xarakterli xususiyat kasb etgan: *anta* (KT, kt, 2) *u yerda*, *qilintuqda* (KT, kch, 1) yaratilganda, *adirliti* (Toŋ, 2) ayrildi. Jarangsiz portlovchi *t* undoshi eski turkiy til davriga oʻtganda, sonor tovushlardan soʻng jarangli holatga oʻtish yuz bera boshlagan: *alqintu* (Toŋ, 3) > *alqundi* (MK, 1, 255) tugadi, oʻldi; *ürti* (KCh, 4) > *erdi* (MK, 1, 177) – edi. Eski oʻzbek tili davrida sonorlardan soʻng *t* tovushining *d* undoshiga oʻtishi kuchaygan: *bärtüg* (Toŋ, 6) > *berdi* (MK, 1, 195) > *berdi* (Sh.tar., 14-b) — *berdi*; *boltu* (KT, kch, 7) > *boldi* (MK, 1, 195) > *boldi* (Sh.turk, 14 b) *boʻldi*. Hozirgi oʻzbek tilida sonorlardan soʻng *t* undoshi oʻrnida jarangli *d* tovushini qoʻllash xarakterlidir: *olti*, *qayt*, *toʻrt* kabi soʻzlarda qadimgi turkiy tilga xos xususiyat saqlanib qolgan.

Unlilar

Qadimgi turkiy, eski turkiy va eski oʻzbek tilida unlilar singarmonizm qonuniga rioya qilgan. Qadimgi turkiyda sakkizta

unli tovush bor: *a, o, u, i* unilari orqa qator; *ä, ö, ü, i* unilari esa old qator tovushlardan iborat. Eski turkiy til (XI—XIV asrlar) yozma obidalarida to‘qqizta unli tovush: *a, ā, ä, e, o, o, u, ü, i, i* va eski o‘zbek tili (XV—XIX asrlar) yozma manbalarida ham o‘nta unli tovush: *a, ā(o), ä, e, o, ö, u, ü, i, i* mavjud. Eski turkiy hamda eski o‘zbek tili yozma manbalariga arab, fors-tojik so‘zlari o‘zlashgan, bu so‘zlar tarkibidagi unilar turkiy til qonunlariga moslashgan.

a unlisi qadimgi o‘rxun va uyg‘ur yozuvida maxsus harflar, arab yozuvida alif (ا), fatha, hoyi havvaz bilan ifodalangan. Bu orqa qator lablanmagan keng tovush qattiq aytiluvchi turkiy so‘zlarning barcha holatida uchraydi: *qag‘an* (KT, kch, 35) — *xoqon*; *atli g‘* (Suvr, 4) — *otli*; *buqa* (Toʻj, 6) — *buqa*; *aba* (MK, 1, 113) — *ora*; *başlag‘* (QBN, 31 b) — *bo‘ş*; *yarat* (HH, 7) — *yarat*; *ach* (Nav., HA, 73); *alar* (Nav., MQ, 19); *yig‘ach* (Gulx., 19). *A* unlisi singarmonizimli o‘zbek tili shevalarida ham *qaysi, tamg‘a, targ‘il, qo‘chqor, qutqar, maqta* kabi so‘zlarda saqlangan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida etimologik *a* unlisi: turkiy so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida *qaysar, qamchi, qaymoq, qaychi* kabi so‘zlarda qo‘llanmoqda.

ä unlisi o‘rxun va uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda alif (ا), fatha (َ), ba‘zan hoyi havvaz orqali ifodalangan. Bu old qator lablanmagan keng tovush qadimgi turkiy til yozma obidalarida turkiy so‘zlarning barcha pozitsiyasida; eski turkiy hamda eski o‘zbek tili yozma yodgorliklarida birinchi bo‘g‘indan keyingi pozitsiyalarda uchraydi. *ä* unlisi barcha davrlarga oid yozma manbalarda yumshoq talaffuzli so‘zlar bilan birga keladi: *ädgü* (KT, kch, 6) — *ezgu*; *yür* (Toʻj, 11) — *yer*; *birgärü* (KTM, 3) — *janub*; *ärdemlig* (Irbq, 1 b) — *fazilatli*; *ekägün* (QBN 65 b) — *ikkovi*; *kölikä* (MK, 1, 419) — *ko‘lanka*; *emgäk* (HH, 166) — *mehnat*; *menä* (TF, 29 a) — *tepa*; *bergän* (Nav., MN, 128); *mevü* (BN, 289).

Arab, fors-tojik tillaridan o‘zlashgan so‘zlar tarkibida ochiq keng lablanmagan *ā* unlisi qo‘llangan: *āfiāb, āsmān, āli m, ulamā* kabi.

e unlisi eski turkiyga xos bo‘lib, uyg‘ur va arab yozuvlarida alif-u *yo* harflari bilan ifodalangan, old qator lablanmagan to‘liqsiz keng tovush, turkiy so‘zlarning kuchli holatda, ya‘ni birinchi bo‘g‘inda mavjud. *e* unlisi yumshoq aytiluvchi so‘zlar tarkibida uchraydi: *menzät* (QBN, 35 b) – *o‘xshat*; *etmäk* (MK, 1, 127) – *non*; *erigsük* (HH, 17) – *qo‘rqmas*; *egri* (Rabg‘., 5 a) – *egri*.

XV–XIX asrlarga oid yozma manbalar tilida to‘liqsiz keng *e* tovushi biroz torayib, o‘rta keng *e* fonemasiga aylangan: *etmäk* (Tf, 99 a) > *ötmäk* (BAL, 173); *ew* (MK, 1, 73) > *ev* (Nav., HA, 66) kabi.

e fonemasi alif *-u, yo*, kasra orqali ifodalangan, old qator, lablanmagan o‘rta keng tovush, turkiy so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida keladi. Eski o‘zbek hamda hozirgi o‘zbek tili uchun xarakterli bo‘lib, yumshoq o‘zakli so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida uchraydi: *erkän* (Nav., HS, 75); *esrük* (Nav., MQ, 38); *nechä* (Tar., 24); *kechti* (Muq., 1, 243). O‘zbek tili shevalarida ham *e* unlisi hamda uning fonetik ko‘rinishlari mavjud. *E* tovushi *e‘län, ehsän, mezbän* kabi o‘zlashgan so‘zlar tarkibida ham bor.

Bir guruh turkiy tillarda so‘zlarning keyingi holatlarida ham *e* unlisining fonetik muqobillari uchraydi¹. Ba‘zi turkiy tillarda *e* unlisi old qator lablanmagan tor *i* tovushiga aylangan².

O unlisi o‘rxun uyg‘ur yozuvida maxsus harf, eski turkiy, eski o‘zbek tili yozma obidalarida alif vov (و), vov (و), damma (ـ) ba‘zan alif damma (و) orqali ifodalangan. *O* unlisi orqa qator, lablangan o‘rta keng, turkiy so‘zlarning boshida uchraydi: *og‘ush* (KT, kt, 1) – *urug‘*; *yol* (To‘n, 16) – *yo‘l*; *otachi* (Xrist., 34) – *tabib*; *yog‘un* (QBN, 177 b) – *yo‘g‘on*; *oz* (MK, 1, 48) – *o‘zg‘in*; *yoq* (HH, 34) – *yo‘q*; *orman* (O‘n, 12) – o‘rmon; *oq* (Yaqin, 315 a); *oxshar* (Sh.tar., 21).

Ö unlisi o‘rxun va uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflari bilan yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda alif vov (و), vov (و), damma (ـ), ba‘zan alif damma (ـ) orqali ifodalangan, qadimgi turkiy

¹ Шепбак А.М. Ko‘rsatilgan asar, 151–155-betlar.

² Shu asar, 151–155-betlar.

yozma manbalarda old qator lablangan keng tovush, XI—XIX asr yozma obidalarida old qator lablangan, oʻrta keng unli; turkiy soʻzlarning asosiy holatida uchraydi: *oʻnre* (Toʻn, 6) — *sharqqa*; *kək* (Irqb, 98) — *koʻk*; *tərt* (Suvr, 6) — *toʻrt*; *ogdachi*; (QBN, 82 b) — *maqtoʻvchi*; *bəkdi* (MK, II, 26) — *boʻkdi*; *əzɡä* (Tf, 80 b) — *oʻzga*; *əz* (Nf, 144) — *oʻz*; *kəz* (Lutf., 159 b); *əlmək* (Nav., MQ, 150); *kəñül* (SHN, 3). Tarixan *ətmək* (MK, II, 312), *etmək* (TF, 99 a) — *non*; *kəpäläk* (NAL, 327); *käpäläk* (Muq., II, 354) kabi soʻzlarda *ə*, *ä* unllilarning parallel qoʻllanishi mavjud.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida *ə* unlisi hamda *o* tovushi yozuvda farqlanmasa ham, talaffuzda oʻz oʻrni bor.

U unlisi oʻrxun va uygʻur yozuvlarida maxsus harflar bilan ifodalangan, arab yozuvidagi obidalarda alif damma (◌), alif vov (◌) hamda damma (◌) orqali ifodalangan; orqa qator lablangan tor tovush, turkiy soʻzlarning barcha pozitsiyalarida uchraydi; qattiq aytiluvchi unli va undoshlar, uygʻunlashuvchi (indifferent) undoshlar asosida tuzilgan soʻzlar tarkibida keladi: *ulgʻartdim* (Toʻn, 53) — *ulgʻaytirdim*; *qush* (Irqb, 4) — *qush*; *urtim* (KTM, 11) — *yozdim*; *qut* (QBN, 67 a) — *qut*; *umundum* (MK, I, 213) — *umid qildim*; *bu* (HH, 236) — *bu*; *anut* (Tf, 4 b) — *tuza*; *ushbu* (Nav., HA, 4); *qilsun* (Ahmad, 322 a); *tutul* (Lutf., 160 a). U undoshi oʻzlashgan *qusur*, *muqim*, *musiqiy* kabi soʻzlarda qattiq talaffuzga moyil boʻlgan: *kutubxona*, *maktub*, *mushkul* kabi soʻzlar tarkibida *k* undoshi mavjud, shunga koʻra, yumshoq aytilgan.

Hozirgi oʻzbek tili shevalarida ham *u* unlisining talaffuzi bir guruh soʻzlarda saqlangan. Oʻzbek adabiy tilida *bu*, *u*, *ur*, *urugʻ*, *urgʻu*, *orun*, *qavurma*, *qavun*, *quvur*, *ulugʻ* kabi soʻzlarda *u* unlisi qattiq talaffuz etiladi; *uzum*, *butun*, *tuz*, *tutun* kabi soʻzlarda *ü* unlisi va *u* tovushi birikuv hodisasiga uchrab, uygʻunlashgan holatda talaffuz qilinmoqda.

Ü unlisi oʻrxun va uygʻur yozuvlarida maxsus harflar bilan yozilgan, arab xatidagi yozma yodgorliklarda alif vov (◌), vov (◌), damma (◌), baʼzan alif damma (◌) orqali ifodalangan; old qator lablangan tor tovush, turkiy soʻzlarning barcha holatlarida, yumshoq talaffuzli unli va undoshlar hamda shaklan uygʻunla-

shuvchi undoshlar bilan birga keladi: *sü* (Irqb, 84) – *qo‘sin; ilgäri* (Ktb, 2) – *oldinda, üch* (Manx, 87) – *uch; tükäti* (KTM, 1) – *tugal; ügürlüg* (MK, 1, 167) – *uyurli; küchlüg* (MK, 1, 194) – *kuchli; türlüg* (HH, 58) – *turli; üchün* (Rabg‘., 6 a) – *uchun; keltürgüchi* (XSH, 68) – *keltiruvchi*. Tarixiy dialektal hodisa sifatida asosiy holatda *ü* unlisi *ö* tovushi bilan ham talaffuz qilingan: *ünüp//önüp* (Xrs, 51) – *unub; üküş//öküş* (QBN, 13 b) – *ko‘p; kümüş//* (O‘n, 21) – *kumush*. *Ü* unlisi eski o‘zbek tili yozma manbalarida ham talaffuz jihatdan o‘zgarishga uchramagan: *bükülgün* (Yaqin, 315 a); *üchün* (Ahmad, 328 a); *yüklün* (Nav., HA); *yüz* (III. Tar., 4).

Singarmonizm qonuni saqlangan o‘zbek tili shevalarida *ü* unlisi talaffuz jihatdan yozma manbalar tiliga yaqin turadi: *bütin, üchün, ülüş, külgü, küt* kabi.

I unlisi o‘rxun va uyg‘ur xatida maxsus harflari bilan berilgan, arab xatidagi yozma obidalarda yo (ى), alif (ا) ba‘zan alif kasra orqali bitilgan; orqa qator lablanmagan tor; *ı* unlisi qattiq aytiluvchi turkiy so‘zlarning barcha o‘rinlarida uchraydi, qattiq talaffuzli unli va undoshlar bilan birga keladi: *ıdmıs* (KT, kch, 7) *yuborgan; yışg‘aru* (Toj, 15) – *o‘rmonga; yıltı* (Irqb, 21) – *yilda, sıg‘ıt* (Suvr, 5) – *yig‘ı; ınanchsız* (QBN, 30 b) – *ınonchsız; ısrıdı* (MK, 1, 188) – *qopdı; chıqar* (HH, 9) – *chiqar; qırıq* (O‘n, 11) – *qırq; yarlıqı* (Rabg‘., 100 a) – *yorlig‘ı*. Eski turkiy til yozma manbalarida o‘zlashgan so‘zlar tarkibidagi *ı* unlisi turkiy til qonunlariga moslashib *i* tovushiga yaqin talaffuz qilish hollari uchraydi: *ıbadat* (HH, 199) – *ibodat, axır* (XSH, 85 a) – *oxır; batıl* (NF, 10 b) – *botil* kabi. *I* unlisi eski o‘zbek tili yozma manbalarida qattiq aytiluvchi turkiy so‘zlarda saqlangan: *qın* (Lutf., 160 a); *qaysı* (Nav., MQ, 133); *qırq* (Nav., FSH, 207). *I* hamda *i* tovushlarida vazn talabi, tarixiy dialektal xususiyatlar orqali birikuv hodisasi yuz berib, o‘zlashgan so‘zlarda oraliq talaffuz paydo bo‘la boshlagan: *tarıqat//tariqat, haqıqat//haqiqat, ılhām//ilhām, ıltıjā//iltijā, ısbāt//ısbāt* kabi. Shuningdek, ma’no farqlash, vazn talabiga rioya qilish uchun *ı* unlisining cho‘ziqroq *ı://i:* variantlari hosil bo‘lgan: *tarıq//tarı:q; ya:rı//yarı: xalı//xalı: qı:n//qı:n* kabi.

Hozirgi o'zbek tili shevalarida qattiq aytiluvchi *ı* unlisi *turnaq*, *qattiq*, *qıyın*, *yatıq*, *tıqın*, *yaqın*, *qıl*, *qıyıq* kabi so'zlarda saqlangan. O'zbek adabiy tilida ham *ı* unlisi turkiy so'zlar tarkibidagi *q*, *g'*, *x* undoshlari bilan yondosh kelganda qattiq talaffuz qilinadi, boshqa holatlarda *ı* tovushining oraliq talaffuzi qo'llanadi.

I unlisi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida esa maxsus harflari orqali ifodalangan, arab yozuvidagi yozma obidalarda alifyo (ق), yo (غ), ba'zan alif kasa orqali bitilgan. Bu old qator lablanmagan tor tovush, yumshoq aytiluvchi turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida keladi: *ichraki* (KT, kt, 2) – *qaram*; *bilsär* (Toq, 6) – *bilsa*; (Manx, 42) – *tarbiyaladik*; *iglä* (Suvr, 4) – *kasal bo'l*; *böri* (Irbq, 40) – *bo'ri*; *isig* (QBN, 25 a) – *issiq*; *ichmäk* (MK, 1, 127) – *bir turli po'stin*; *bir* (HH, 7) – *bir*; *igtilämäklik* (Tf, 17 b) – *tarbiyalash*; *tilä* (MN, 291 b) *tila*; *bildi* (Dahn, 80), *bizniq* (BN, 177), *birigä* (Nav., HA, 6); *tilini* (Sh. tar., 14).

Tarkibida *k*, *g* tovushlari qo'llangan o'zlashgan so'zlarda *-i* unlisi yumshoq aytilishga moyil bo'lgan: *kibr* (HH, 145) – *kibr*; *ikräm* (NF, 56 a) – *ikrom*; *kilid* (NF, 124 b) – *kalit*.

O'zbek tili shevalarida *i* unlisi *ilgäk*, *biläk*, *tiläk*, *ildiz*, *ilik*, *tikän* kabi so'zlarda yumshoq talaffuzini saqlagan. Bir guruh o'zlashgan so'zlarning barcha holatlarida *i* unlisi oraliq holatida talaffuz qilingan: *insan* // *ınsan*; *ilaj* // *ıljaj*; *hisab* // *hısab*; *injener* // *ınjener*; *instruktor* // *ınsruktor* kabi.

Undoshlar

O'rxun-Enasoy yozma manbalarida bir guruh undoshlar til orqa hamda til oldi qator variantlari alohida harflar bilan ifodalangan. Shuning uchun ular quyidagicha harfiy ifoda bilan beriladi: *b* (1), *b* (2), *g*, *d* (1), *d* (2), *z*, *k*, *q*, *g'*, *p*, *m*, *n* (1), *n* (2), *l* (1), *l* (2), *r* (1), *r* (2), *y* (1), *y* (2), *s* (1), *s* (2), *t* (1), *t* (2), *ş*, *x*, *ch*, *s*, *nt*, *nch*, *lt*.

Eski turkiy til yozma manbalarida quyidagi undosh tovushlar uchraydi: *b*, *w*, *v*, *d*, *g*, *z*, *d*, *k*, *q*, *g'*, *m*, *n*, *ıj*, *j*, *p*, *s*, *l*, *r*, *y*, *s*, *t*, *ş*, *ch*, *j*, *h*, *x*, *f*.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida esa tubandagi undosh to-

vushlar bor: *b, v, d, g, z, d, k, q, g', m, n, η, j, p, l, r, y, s, t, s, ch, j, h, x, f*. Ko'rsatilgan yozma manbalar tiliga arab, fors-tojik so'zlari o'zlashgan, bu so'zlar tarkibidagi undosh tovushlar turkiy til qonunlariga moslashgan.

Jarangsiz undoshlar

p undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflari bilan yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda *pe* (پ) harfi orqali ifodalangan. Bu jarangsiz portlovchi lab-lab tovush, turkiy so'zlarning barcha holatlarida uchraydi: *qapıg'qa* (KT, kt, 4) – *qopqaga*; *kälipän* (KT, kch, 11) – *kelib*; *qopmish* (Toj, 17) – *turgan*; *alp* (Toj, 10) – *alp*; *push* (Suvr, 622) – *achchiqlan*; *qop* (KT, kt, 9) – *ko'p*. Eski turkiy yozma manbalarida ham *p* tovushi talaffuz, holati jihatdan qadimgi turkiy tildan farqsiz: *pusug'chi* (QBN, 46 b) – *pisuvchi*; *tapa* (Tf, 97 b) – *tomon*. Shuningdek, ko'rsatilgan davr yozma manbalarida o'zlashgan so'zlarda ham *p* undoshi bor: *pak* (Tf, 88 a) – *pok*; *pand* (HH., 147) – *pand*. Eski va hozirgi o'zbek tilida ham *p* undoshi sifat, holat jihatdan o'zgar-magan.

T undoshi O'rxun-Enasoy yozma manbalarida qattiq aytiluvchi va yumshoq talaffuzli so'zlarda maxsus harf orqali ifodalangan; qadimgi uyg'ur yozuvida esa qattiq, yumshoq *t* undoshi uchun bir xildagi belgilar qo'llangan; arab yozuvidagi manbalarda esa (ت) *te*, ba'zan (ط) itqi orqali ifodalangan, jarangsiz portlovchi tovush, turkiy so'zlarning barcha holatlarida uchraydi, ayniqsa qadimgi turkiy tilda jarangli hamda sonorlar bilan yondosh kelishi xarakterli: *lt, nt, rt, mt, td, tl, tm* kabi. *og'hinta* (KT, kch, 1) – *avlodidan*; *athıg'*, (Toj, 4) – *otliq*; *tort* (KT, kch, 2) – *to'rt* (KT, kch, 2), *ertim* (Yen, 1, 2) – *edim*; *yultuz* (Xns, 10) – *yulduz*.

Eski turkiy tilda ham *t* undoshining qattiq, yumshoq talaffuzi saqlansa ham, arab yozuvida bir xil belgi (ت) bilan yozilgan; *t* undoshi turkiy so'zlarda, jarangli hamda sonorlar bilan yondosh kelish (*nt, lt, rt, mt yoki tn, tl, tr, tm*) hollari qisman saqlangan.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida *t* undoshining talaffuzi va holati eski turkiy tildan farqlanmaydi, hozirgi o'zbek adabiy tilida

t undoshi holat jihatdan eski o'zbek tilidan farqlanmasa ham, talaffuzda qattiq, yumshoqlik birikuv (konvergensiya) hodisasiga uchragan.

S undoshi O'rxun-Enasoy yozma manbalarida qalin va ingichka; qadimgi uyg'ur yozuvida maxsus harf orqali ifodalangan; arab yozuvidagi manbalarda esa sin (س) bilan yozilgan; jarangsiz sirg'aluvchi tovush: *batsıq* (KT, kt, 2) – *g'arb, sünüsdimiz* (Toñ, 16) – *urishdik; turgesh* (Toñ, 21) – geogr. nom; *sab* (KT, kt, 2) – *so'z, kengash*.

Eski turkiy, eski o'zbek tili yozma obidalarida ham *s* undoshi-ning talaffuz holat xususiyati o'zgarmagan: *sözlä* (QBN, 44 a) – *so'zla; ısıg'* (O'n, 33) – *issiq; qısqa* (Tf, 122 b) – *qisqa; yas* (MK, III, 174) – *ziyon, ulusu* (NAL, 546); *sekiz* (Nav., HM, 9). Sin (س), sod (ص), sa (ث) undoshlari o'zlashgan so'zlarda uchrasa ham turkiy *s* orqali talaffuz qilingan: *salam* (QBN, 8 b) – *salom; sim* (HH, 121) – *kumush; xasta* (TF, 114 b) – *xasta; muxlis* (BAL, 91); *sanā* (NAL, 546).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *s* undoshi holati jihatdan yozma manbalar tilidan farqlanmaydi, talaffuz tomondan qattiq va yumshoqlikka nisbatan o'zgargan, o'zbek tilining singarmonizmli shevalarida esa ohangdoshlik qonuniga ko'ra kombinator variantlarga ega.

Q undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda qof orqali ifodalangan, jarangsiz portlovchi, chuqur tilorqa tovush, turkiy so'zlarning barcha holatida qo'llangan; qattiq aytiluvchi unli, undoshlar va uyg'unlashuvchi undoshlar bilan birga uchraydi: *qag'an* (KT, kch, 1) – *xoqon; toquz* (KT, kch, 3) – *to'qqiz, alqıntı* (Toñ, 3) – *surildi; qorqmısh* (Irqb, 3) – *qo'rqan; yablaq* (Irqb, 14) – *juda; bashqundılar* (Suvr, 17) – o'rgandilar.

Eski turkiy, eski va hozirgi o'zbek tillarida **q** undoshi pozitsiyasi, talaffuzi jihatdan o'zgarmagan.

K undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi yozma manbalarda kof harfi bilan ifodalangan. Bu jarangsiz, portlovchi sayoz tilorqa tovush, yumshoq aytiluvchi

turkiy soʻzlarning barcha holatida uchraydi; **k** undoshi jarangli undoshlar, sonorlar hamda jarangsiz tovushlar bilan yondosh kelgan: *tükäti* (KTM, 1) – *tugal*; *türk* (KT, kch, 3) – *turk*; *älimkä* (Yen, 2) – *elimga*; *ichüqdük* (Toñ, 3) – *qaram boʻlgan*; *kölkä* (Irqb, 33) – *koʻlga*; *kün* (suvr, 5) – *kun* (sutka); *ichkü* (Suvr, 5) – *ichimlik*; *yäkkä* (Manx, 64) – *shaytonga*.

Eski turkiy, eski va hozirgi oʻzbek tillarida ham **k** undoshi talaffuz, holat jihatdan oʻzgarmagan.

Ch undoshi oʻrxun xatida uygʻur yozuvida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda chim (چ) orqali ifodalangan; affrikat, jarangsiz, qorishiq tovush; turkiy soʻzlarning barcha holatlarida uchraydi, barcha unli, undoshlar bilan yondosh keladi: *chugʻan* (KT, kch, 10) – *yoʻqsil*; *yärchi* (Toñ, 23) – *yoʻl koʻrsatuvchi*; *igʻachqa* (Irqb, 19) – *yogʻochga*; *uchuq* (Toñ, 8) – *yirtqich qush*; *chogʻluq* (Suvr, 607) – *choʻgʻli*; *üch* (KT, kch, 4) – *uch* (son).

Keyingi davrlarda **ch** undoshi talaffuz va pozitsiya jihatdan oʻzgarmagan.

Sh undoshi oʻrxun yozuvida, uygʻur xatida maxsus harflar orqali yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda shin (ش) orqali ifodalangan, jarangsiz sirgʻaluvchi tovush, qattiq, yumshoq aytiluvchi turkiy soʻzlarning barcha holatida uchraydi, tanglay ohangdoshligiga nisbatan shaklan oraliq undoshdir: *shad* (KT, kch, 17) – *shad* (mansab); *ashsiz* (KT, kch, 26) – *oshsiz*; *tashra* (KT, kch, 26) – *toshida*; *örtänmish* (Irqb, 14) – *oʻrtangan*; *bashtı nıqı* (Suvr, 11) – *oldingi*. **Sh** undoshi sonor hamda jarangli tovushlar bilan birga kelib undosh tovushlar birikmasini hosil qilgan: *qachmish* (Msh, 3) – *qochdi*, *bashda* (Moʻgʻ, 25) – *choʻqqida*; *yımshaq* (KT, kch, 5) – *yumshoq*.

Keyingi davrlarda ham **sh** undoshi talaffuz, holati jihatdan farqlanmagan.

X undoshi qadimgi uygʻur yozma manbalarida ayrim turkiy soʻzlarning baʼzi oʻrinlarida uchraydi, asosan, oʻzlashgan soʻzlar tarkibida: maxsus belgi bilan ifodalangan, jarangsiz boʻgʻiz tovush, **q**, **gʻ** undoshlarining fonetik oʻzgarishga uchrashi orqali paydo

bo'lgan, turkiy tillar uchun yangi tovush, turkiy so'zlarning oxirida, o'zlashgan so'zlarning o'z qonunlariga muvofiq holda uchraydi: *saqı nti x* (Manx, 6) – *o'ylagan*. O'zlashgan so'zlar: *Xiradis* (Xrs, 2) – *Iso unvoni*; *Msixa* (Xrs, 14) – *Iso unvoni*; *burqan* (Manx, 66) > *burxan* (Manx, 58) – *but* kabi. Eski turkiy til yozma manba *x* undoshining qo'llanishi kengayib, qattiq talaffuzli turkiy so'zlarning anlaut, inlaut, ikki unli orasida uchray boshlagan: *xayu* (MK, III, 237) – *qaysi*; *xanda* (MK, III, 238) – *qayerda*; *xam* (Tf, 57 a) – *shaman*; *xali* (HH, 113) – *agar*; *yaxshı* (QBN, 1 b) – *yaxshi*; *oxshag'* (MK, 1, 136) – *o'xshash*, *qulxaq* (MK, 1, 364) – *quloq*; *axı* (HH, 130) – *saxiy*. Shuningdek, o'zlashgan so'zlar tarkibida ham *x* undoshi mavjud: *xabar* (Tf, 18 b) – *xabar*; *xana* (Tf, 143 b) – *xona*; *xarj* (Rabg'., 24 b) – *xarj*.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida *x* undoshining talaffuzi o'zgarmagan va turkiy so'zlarning boshi, o'rtasi, ba'zan oxirgi holatlarida keladi: *axtar* (Lutf., 162 b); *uyxı sındın* (Lutf., 204 b); *xan* (SHN, 29); *yaxshı* (Nav., HA, 4); *saxlasa* (BN, 63); *choh* (Furq., 1,99). O'zlashgan so'zlar tarkibida ham *x* undoshi uchraydi: *xali* (Lutf, 162 a), *xar* (Bob., Muxt, 154); *xılafat* (Nav., MQ, 2); *xıtā b* (Nav., LT, 97).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *x* undoshi turkiy hamda o'zlashgan so'zlarning barcha holatlarida mavjud

H undoshi eski turkiy va eski o'zbek tili yozma manbalarida hoyi havvaz (Δ), hoyi xuti (ζ) orqali ifodalangan, jarangsiz bo'g'iz tovushi, ba'zi qattiq, yumshoq o'zakli turkiy so'zlarning boshida paydo bo'lgan; XI asr boshlarida *h* undoshining paydo bo'lishi tarixiy-qabilaviy til hodisasi sifatida sodir bo'lgan; turkiy til uchun yangi tovush, shunga ko'ra, oraliq tovush tarzida talaffuz qilingan: *hata* (MK, 1, 68) – *ota*; *hana* (MK, 1, 68) – *ona*; *hech-hech* (MK, II, 326) – *undov so'z*. O'zlashgan so'zlarning ma'lum holatlarida ham *h* undoshi uchraydi: *rahat* (QBN, 8 b) – *rohat*; *ilaha* (QBN, 9 a) – *iloha*; *ham* (HH, 9) – *ham*. *Ibrahim* (Rabg'., 25 a) – *Ibrohim*. Eski o'zbek tili yozma manbalarida ham bir qator yumshoq aytiluvchi turkiy so'zlarning boshida *h* undoshi so'z boshida iste'mol etilgan: *hidlik* (Sakk., 56); *höküz*

(Furq., II, 15). Bu misollarga qaraganda eski o‘zbek tili davrida **h** undoshi turkiy so‘zlarda yumshoq talaffuz etilishidan darak beradi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham **h** undoshi oraliq talaffuz qilinadi.

F undoshi fo (ف) harfi orqali ifodalangan, lab-lab, jarangsiz spirant tovush, eski turkiy til yozma manbalarida o‘zlashgan so‘zlar tarkibida barcha holatlarda uchraydi: *fazl* (HH, II) – *fazl*; *safiya* (HH, 71) – *ahmoq*; *tayfiq* (Rabg‘, 7 a) – *ko‘mak*; *farq* (Tf, 48 a) – *farq*; *faylasuf* (QBN, 114 a) – *faylasuf*. Eski o‘zbek tili davrida ham **f** tovushi o‘zlashgan so‘zlar tarkibida, ba‘zan turkiy so‘zlar tarkibida ham keladi: *tufraq* (Lutf., 26 b), *falakiyat* (Nav., HA, II); *iltifat* (Lutf., 160 b); *dilfikar* (Bob., Muxt, 159); *safa* (Nav., LT, 98). Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham o‘zlashgan so‘zlar tarkibida uchraydi, o‘zbek tili shevalarida jarangsiz portlovchi **p** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi.

Jarangli undoshlar

B undoshi o‘rxun yozma manbalarida tanglay uyg‘unligiga ko‘ra, qattiq aytiluvchi so‘zlar uchun **b**, yumshoq talaffuzli so‘zlarda maxsus belgilar, qadimgi uyg‘ur yozma manbalarida ham maxsus harf qo‘llangan; arab yozuvidagi manbalarda be (ب) harfi bilan ifodalangan, lab-lab jarangli portlovchi tovush. **B** undoshi turkiy so‘zlarning xarakteriga ko‘ra, unli, undosh tovushlar bilan yondosh kelgan: *budunim* (KT, kch, 1) – *elim*, *sabi* (KT, kch, 5) – *so‘zi*; *baglar* (KT, kch, 2) – *beklar*; *butlug‘* (Manx, 33) – *oyoqli*; *tobun* (Suvr, 8) – *quyi*; *kobruk* (Suvr, 16) – *ko‘prik*.

Eski turkiy, eski va hozirgi o‘zbek tillarida ham **b** undoshi talaffuz va holati tomondan o‘zgarishga uchramagan.

W undoshi qadimgi turkiy tili yozma manbalarida iste‘mol etilgan, maxsus belgisi orqali ifodalangan, arab yozuvidagi manbalarda (و) harflari orqali berilgan. Bu jarangli lab-tish tovushi, **b**, **g‘**, **g** undoshlarining fonetik o‘zgarishi orqali paydo bo‘lgan, turkiy so‘zlar o‘rtasi, oxirida uchraydi, X–XIV asrlar uchun xarakterli undosh: *saw* (Manx, 45) – *so‘z*; *owkasi* (Xrs, 72) – *achchig‘i*; *aw* (Suvr, 4) – *uy*; *sawguliug* (Suvr, 616) – *sevgili*; *suwin* (Suvr, 617) – *suvini*. Eski turkiy til yozma manbalarida

lab-tish -w undoshining turkiy soʻzlarda uchrashi kengaygan: *yawuz* (QBN, 126 b) – *yovuz*; *tewsi* (MK, 1, 399) – *dasturxon*; *ewrũlsä* (Tf, 82 a) – *oʻgirilsa*; *ew* (MK, 1, 73) – *uy*; *suw* (XIII, 24) – *suv*; *tewä* (Rabgʻ, 31 a) – *tuya*; *tawuq* (NF, 428) – *tovuq*.

V undoshi eski turkiy til yozma manbalarida qoʻllana boshlagan, arab yozuvidagi manbalarda vov (و) orqali, uygʻur yozuvida (و) belgisi bilan ifodalangan, jarangli lab-lab tovush, turkiy soʻzlarning oʻrtasi va oxirida uchraydi. Mahmud Koshgʻariyning koʻrsatishicha, v undoshi dastlab oʻgʻuz qabila tilida paydo boʻlgan. V undoshi *b*, *w*, *gʻ*, *g* tovushlarining fonetik oʻzgarishi orqali urchigan, turkiy soʻzlarning tabiatiga koʻra talaffuz qilingan: *yalavach* (QBN, 100 a) – *elchi*; *uvut* (MK, I, III) – *uyat*; *qovdilar* (Rabgʻ., 7 b) – *quvdilar*; *suv* (Tf, 62 b) – *suv*; *tavar* (HH, 93) – *tovar*. Shu bilan birga, eski turkiy til yozma manbalariga oʻzlashgan soʻzlar tarkibida v undoshi uchraydi: *vafa* (HH, 194) – *vafu*; *saval* (Rabgʻ, 4 a) – *savol*; *javab* (Rabgʻ, 6 a) – *javob*. Eski oʻzbek tili yozma manbalarida ham v undoshi talaffuz, holat jihatdan farqlanmaydi: *avuch* (Lutf., 159 b); *suv* (Lutf., 166 a); *biräv* (Nav., LT, 67); *chavchi* (Yaqin, 314 b); *kivüräli* (SHN, 33). Hozirgi oʻzbek tilining singarmonizmli shevalarida ham lab-lab v undoshi bir qator soʻzlarda maʼlum darajada qattiq-yumshoqlik uygʻunligiga rioya qilgan. Oʻzbek adabiy tilida esa v undoshi turkiy, oʻzlashgan soʻzlarda birikuv hodisasiga uchragan.

Gʻ undoshi oʻrxun va uygʻur yozuvida maxsus harflari, arab yozuvidagi manbalarda gʻayn (غ) harfi orqali ifodalangan. Bu jarangli chuqur tilorqa, sirgʻaluvchi tovush; qattiq aytiluvchi turkiy soʻzlarning inlaut, auslaut pozitsiyasida kelgan. Gʻ undoshi sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda orqa qator unlilar bilan yondosh holda uchraydi: *yagʻutr* (KT, kt, 5) – *yaqinlashtiradi*; *yagʻru* (KT, kt, 5) – *yaqin*; *qapigʻqa* (KT, keh, 8) – *qopqaga*; *bogʻzi* (Toʻn, 8) – *boʻgʻzi*; *yadagʻ* (Toʻn, 4) – *yayov*; *sigʻta* (Suvr, 620) – *yigʻla*. Eski turkiy va eski oʻzbek tillarida ham gʻ undoshi talaffuz, holat jihatdan qadimgi turkiy til davridan farqlanmaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida gʻ talaffuz, holat jihatdan qadimgi turkiy til davridan farqlanmaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida gʻ

undoshi ba'zan turkiy so'zlarning boshida ham uchraydi: *qaz* > *g'oz*; *qor* > *g'or* (*qo'r* > *g'o'r*), *g'ijim*.

G undoshi o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda kof orqali ifodalangan, jarangli sirg'aluvchi sayoz tilorqa tovush, yumshoq talaffuz qilinuvchi so'zlarning o'rtasi va oxirida uchraydi. Sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda old qator unlilar bilan birga keladi: *bängü* (KT, kt, 11) – *mangu*; *ärig* (KT, kt, 13) – *bekat*; *bögü* (KT, kch, 3) – *dono*; *üchägü* (Toñ, 12) – *uchovi*; *ötügkä* (Irbq, 29) – *ibodatga*; *tägüktä* (Suvr, 6) – *yetganda*.

Eski turkiy va eski o'zbek tillarida ham – **g** undoshining talaffuz xususiyati o'zgaragan, lekin o'zlashgan so'zlarning boshida ham uchraydi: *gohür* (HH, 215), *güzaf* (Tf, 30 b).

D undoshi o'rxun yozuvida yumshoq so'zlarda qattiq so'zlarda maxsus harflari, arab yozuvidagi manbalarda dol (د) orqali ifodalangan. Bu jarangli, portlovchi tovush, turkiy so'zlarning inlaut pozitsiyasida, eski turkiy, eski o'zbek tili yozma obidalarida qisman so'z boshi va oxirida uchraydi: *büdü* (KT, kch, 11) – *xalq*; *bulundag'ı* (KT, kch, 2) – *tomondagi*; *bahqdaqı* (KT, kch, 12) – *shahardagi*; *bod* (Toñ, 4) – *bo'y*; *adg'ır* (Irbq, 86) – *ayg'ır*; *odkä* (KT, kch, 1) – *taxtga*; *oddü* (Suvr, 7) – *paytda*.

Eski turkiy til yozma manbalarida ham **d** undoshi qattiq, yumshoq talaffuzi saqlangan, holati jihatdan sonor va jarangli undoshlar bilan yondosh kelishi kengaygan: *dewä* (MK, III, 245) – *tuya*; *edük* (QBN, 32 a) – *qimmatli tosh*; *deniz* (HH, 194) – *dengiz*; *dam* (Tf, 38 b) – *devor*; *köküdin* (Rabg', 3 a) – *ko'kdan*; *and* (Tf, 58 a) – *ond*; *süd* (Tf, 28 a) – *sut*. Bu davr yozma manbalariga o'zlashgan so'zlar tarkibida ham **d** tovushi uchraydi: *dost* (Tf, 88 b) – *do'st*; *dastur* (Rabg', 24 a) – *ruxsat*; *xushnud* (Nf, 85) – *xushnud*; *dard* (MN, 298 b) – *dard*.

Eski o'zbek tili davrida ham **d** undoshi talaffuz jihatdan o'zgarishga uchramagan, qarluq, chigil qabila tiliga xos belgilar ma'lum darajada kuchaygan, shuningdek, o'zlashgan so'zlar tarkibida ham **d** undoshi mavjud: *dag'ı* (Nav., FSH, 192); *deb* (Nav., FSH, 214); *dudaqın* (Lutf., 169 a); *anda* (SHN, 4); *öd* (Sakk,

434); *ajdād* (Nav., FSH, 84); *faryād* (Lutf., 225 b); *dil* (Bob., Muxt, 174); *darvish* (Nav., LT, 86).

d undoshi eski turkiy til davriga oid arab yozuvidagi manbalarda zol (ذ) orqali, uyg'ur yozuvida esa maxsus ʔ belgisi bilan ifodalangan, jarangli tish-tanglay tovushi, turkiy soʻzlarning xarakteriga koʻra, soʻz oʻrtasi va oxirida keladi, bu undosh *d* tovushi asosida paydo boʻlgan, XI—XIV asr turkiy yozma manbalar tili uchun xosdir: *küdüz* (QBN, 97 a) — *saqla*; *badram* (MK, 1, 227) — *bayram*; *budtı* (MK, III, 443) — *sovuq yedi*; *edzgüliü* (Tf, 3 a) — *ezgulik*; *bod* (MK, III, 132) — *boʻy*.

Eski oʻzbek tili yozma manbalarida *d* undoshi oʻzgarishga uchrab, *z*, *y* (z>y) undoshlariga oʻtgan.

Z undoshi qadimgi turkiy yozma manbalarida maxsus belgilari orqali ifodalangan, jarangli, sirgʻaluvchi tovush, turkiy soʻzlarning oʻrtasi, oxirida mavjud, shaklan uygʻunlashuvchi, tovushlar ohangdoshligiga koʻra talaffuzda farqlangan: *azu* (KT, kch, 10) — *ammo*; *tüz* (KT, kch, 3) — *inoq*; *qazgʻanur-män* (KT, kch, 9) — *erishaman*; *ügüzkä* (Toʻn, 18) — *daryoga*; *barzun* (Toʻn, 31) — *borsin*; *qaz* (Suvr, 4) — *gʻoz*.

Eski turkiy til yozma manbalarida ham *z* undoshi talaffuzi hamda holati jihatdan oʻzgarmagan, *z* undoshi tish-tanglay *z* tovushi hisobiga ham kengaygan. Shuningdek, barcha unli, undosh tovushlar bilan yonma-yon qoʻllangan, *z* undoshi baʼzi turkiy soʻzlar uchraydi: *zab-zab* (MK, 1, 309) — *tez-tez*; *zaq-zaq* (MK, 1, 321) — undov soʻz; *bezän* (QBN, 10 a) — *bezan*; *kezzin* (QBN, 11 a) — *kez*; *yuztı* (MK, III, 439) — *uchirdi*; *yüz* (Rabgʻ, 2 a) — *yuz*. Oʻzlashgan soʻzlarda ham *z* undoshi qoʻllangan: *zar* (HH, 121) — *zar*; *rāz* (Tf, 14 a) — *sir*; *uzr* (Rabgʻ, 7 b) — *uzr*.

Eski oʻzbek tili yozma manbalarida *z* undoshining talaffuzi va holatida oʻzgarish yuz bermagan, turkiy soʻzlarning oʻrtasida keladi.

J undoshi arab yozuvidagi manbalarda jim (ج) harfi, uygʻur xatida esa maxsus ʔ belgisi orqali ifodalangan. Eski turkiy til yozma manbalarida oʻzlashgan soʻzlar tarkibida uchraydi, jarangli, affrikat tovush: *jafā* (QBN, 32 a) — *jafo*; *hajıb* (QBN, 24 b) — *hojib*; *ranj* (HH, 232) — *ranj*; *jādu* (Tf, 38 b) — *jodu*; *javāb* (Rabgʻ, 6 a) — *javob*. Eski oʻzbek tili davrida ham *j* undoshi oʻzlashgan soʻzla-

riga xos: *jahān* (Nav., HA, 48); *jan* (III. Tar, 7); *ranj* (Nav., FSH, 85); *juldur* (Muq, 1, 51). Shuningdek, turkiy soʻzlarda taqlidiyat qonuni asosida affrikat *ch* undoshi *j*(چ) tovushiga oʻtgan: *jar* (NAL, 221); *jarchi* (NAL, 222); *jiba* (NAL, 224); *jilav* (NAL, 225) kabi.

Hozirgi oʻzbek tilining jilovchi shevalarida *y* oʻrnida, shuningdek, adabiy tilda ham *j* undoshi *jarchi*, *jar*, *jingalak* kabi soʻzlarda uchraydi.

J undoshi qadimgi uygʻur yozma manbalarida oʻzlashgan soʻzlarda maxsus belgi, arab yozuvidagi manbalarda *j* (ج) harfi orqali yozilgan, jarangli, sirgʻaluvchi tovush: *ajun* (Suvr, 611) — *duny*o. Eski turkiy til yozma manbalarida taqlidiyat qonuniga koʻra, *j* tovushi turkiy soʻzlarning boshida, oʻrtasida, oxirida paydo boʻlgan: *jagʻladı* (MK, III, 388) — *sharilladi*; *qorujın* (MK, 1, 469) — *qoʻrgʻoshin*; *chojüldı* (MK, II, 151) — *choʻzildi*; *erinj* (MK, I, 152) — *farovonlik*. Oʻzlashgan soʻzlarda: *ajdaha* (Tf, 30 a)//*ajdarhā* (Tf, 30 b) — *ajdar* kabi. Eski oʻzbek tili davrida ham *j* undoshi, asosan, oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi: *mujgān* (NAL, 404); *ajdahā* (Nav., CHD, 91 b); *gajdum* (NAL, 154); *vajgun* (Furq., II, 165).

Hozirgi oʻzbek tilida ham *j* undoshi, asosan, *mujgon*, *ajdar*, *jurnal*, *ekipaj*, *montaj* kabi oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi.

Sonorlar

Qadimgi turkiy hamda eski turkiy til yozma manbalarida *y*, *l*, *r*, *m*, *n*, *ŋ* sonor tovushlari qoʻllangan.

*Y*sonori Oʻrxun-Enasoy yozma manbalarida soʻzlarning qattiq-yumshoqlik xususiyatiga koʻra *q*, qadimgi uygʻur yozuvida > belgilari, arab yozuvidagi manbalarda چ orqali ifodalangan, jarangli sirgʻaluvchi tovush, turkiy soʻzlarning barcha holatida mavjud, *y* sonori oʻzining xarakteriga koʻra, qattiq, yumshoq aytiluvchi unli, undoshlar bilan yondosh uchraydi: *yämä* (KT, kch, 3) — *yana*; *yuyqa* (Toʻn, 13) — *nozık*; *bay* (KT, kt, 10) — *boy*; *aygʻuchısı* (Toʻn, 21) — *kengashchisi*; *buyruqı* (Sujd, 3) — *buyrugʻi*; *biräyä* (Toʻn, 7) — *janub*; *aytuqta* (Suvr, 10) — *aytganda*; *ayıgʻ* (Xns, 67) — *yovuz*.

Keyingi davrlarda ham *y* sonoring artikulatsiyasi, pozitsiyasi oʻzgarmagan.

L sonori O'rxun-Enasoy yozma manbalarida so'zlarning ohangdoshligiga ko'ra, qadimgi uyg'ur yozuvi obidalarida maxsus belgilar, arab yozuvidagi manbalarda lom (ل) harfi orqali berilgan, **l** sonori sirg'aluvchi til yon tovush; turkiy so'zlarning xarakteriga ko'ra, so'z boshida uchramaydi, o'rtasida va oxirida mavjud: *olurtum* (KT, kch, 1) – *o'tirdim*; *altum* (Mo'g', 24) – *oldim*, *bolg'aq* (Mo'g', 29) – *qo'zg'olon*; *alp* (KT, kch, 7) – *alp*; *iltä* (KT, kch, 3) – *elda*; *ärklik* (Toñ, 13) – *hukmron*; *yig'ilmish* (Suvr, 5) – *yig'ilgan*. Eski turkiy til yozma manbalarida **l** undoshining talaffuz xususiyati o'zgarishga uchramagan, ayrim so'zlarda **l** sonori so'z boshida qo'llangan: *yel+achin>yelachin>lachin* (MK, 1, 388) – *lochin*; *yalag'an>lag'un* (MK, III, 258) – *yog'och tovoq*; *ala* (MK, 1, 110) – *ola*; *sözlä* (QBN, 30 a) – *so'zla*; *tügäl* (HH, 40) – *tugal*; *og'ul* (Rabg', 25 a) – *o'g'il*. Ko'rsatilgan davr yozma obidalarga o'zlashgan so'zlar tarkibida ham **l** undoshi uchraydi: *lashkar* (Tf, 22 b) – *lashkar*; *a'qul* (HH, 24) – *aql*; *xıslat* (Rabg', 11 b) – *xislat*.

L sonori eski o'zbek va hozirgi o'zbek tilida ham talaffuz, holat jihatdan o'zgarishga uchramagan.

R sonori o'rxun guruh yozma manbalarda tanglay ohangdoshligiga ko'ra, qadimgi uyg'ur yozuvi obidalarida maxsus belgilar bilan, arab yozuvidagi manbalarda re (ر) harfi orqali ifodalangan; sirg'aluvchi tiloldi tovush, turkiy so'zlarning boshida uchramaydi, so'zlarning xarakteriga muvofiq, unli, undoshlar bilan birga keladi: *qurıg'aru* (KT, kch, 2) – *g'arbg'a*; *yırg'aru* (KT, kch, 2) – *shimolga*; *olurtum* (Mo'g', 2) – *o'tirdim*; *kerti* (KT, kch, 19) – *qaradi*, *ichräki* (Manx, 34) – *qaram*; *yaltrıqıg'* (Suvr, II) – *yaltiroq*.

R sonori talaffuz hamda pozitsiyasi jihatdan keyingi davrlarda ham o'zgarishsiz qolgan.

M sonori o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda mim (م) harfi orqali ifodalangan, sirg'aluvchi burun tovushi, turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida uchraydi, barcha unli va undoshlar bilan yondosh kelgan: *man* (KT, kt, 11) – *men*; *almıs* (KT, kch, 2) – *olgan*; *ölütmis* (Toñ, 3) –

o'ldirgan; kumüşh (Toʻn, 48) – *kumush; qanum* (Irbq, 90) – *otam; ashmush* (Suvr, 607) – *oshgan*. Bu tovush keyingi davrlarda talaffuzi va holati jihatdan o'zgarishga uchrangan.

*N*sonori o'rxun yozuvida qattiq talaffuzli so'zlarda va yumshoq aytiluvchi so'zlarda qo'llangan, uyg'ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda nun harfi orqali ifodalangan, sirg'aluvchi burun tovush, turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida uchraydi: *nān* (KT, kt, 8) – *narsa; kün* (KT, kch, 4) – *quyosh; binip* (KT, kch, 15) – *minib; ancha* (KT, kt, 5) – *ancha; tonlig'* (Manx, 51) – *kiyimli*. Keyingi davrlarda *n* sonorining talaffuzi, holati qadimgi turkiy til davriga nisbatan o'zgarmagan.

*N*sonori o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda nun-u kof harflari bilan ifodalangan. Bu sirg'aluvchi burun tovushi, turkiy so'zlarning asosiy, oxirgi holatlarida keladi: *buñsüz* (KT, kch, 5) – *muñsız; yañılsar* (KT, kch, 6) – *yanglishsa, bıñ* (Toʻn, 14) – *miñ; oñdün* (To'n, 29) – *sharqdan; koñlunchä* (Toʻn, 32) – *ko'nglingcha; oñrä* (Manx, 73) – *ilgari; toñuz* (Suvr, 6) – *to'ng'iz*. Keyingi davrlarda ham *ñ* sonorining holati, talaffuzi qadimgi turkiy tilga nisbatan o'zgarmagan.

ñ: *añıg'* (KT, kch, 5) – *yovuz; qıtañ* (KT, kt, 4) – qabila nomi; *qoñ* (TT, 9) – *qo'y*. Eski turkiy til davrida ham *ñ* tovushi mavjud bo'lgan, bu davrda ham qattiq o'zakli so'zlarda uchraydi: *qañda* (MK, I, 395) – *qayerda; qañda* (Tf. 136 a) – *qayerda; qoñ* (MK, III, 154) – *qo'y; chıg'añ* (MK, I, 67) – *yo'qsil*.

ñ tovushi eski o'zbek tili yozma manbalarida rudiment holatida uchraydi: *qañda* (Lutf., 184 b); *qañı* (Nav., FSH, 206; Bob., Muxt., 128). Hozirgi o'zbek tilida ham *qanı, qanday, qancha* kabi so'zlardagi *n* undoshi *ñ* tovushining rudimenti hisoblanadi.

Eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlarida o'zlashgan so'zlar tarkibida ayn va hamza belgilari uchraydi, ayn va hamza talaffuzi so'z boshida aniq emas, so'z o'rtasi va oxirida bo'g'iz portlovchisi kabi talaffuz qilingan: *man'* (Nav., HA, 11); *vage'* (BN, 210); *qal'alar* (Sh. tar. 21); *jazā'* (Shohid, 80 a); *ma'vā* (Shohid, 17 a).

Qo'sh undoshlar

Qadimgi turkiy til yozma manbalarida qo'sh undoshlar maxsus belgilar, qadimgi uyg'ur hamda arab yozuvidagi manbalarda har qaysi qorishiq undosh tovush mustaqil harflarga (l+t), (n+t), (n+ch), (n+y) ajratib berilgan. Bu qorishiq undoshlar turkiy so'zlarning inlaut va auslaut pozitsiyasida uchraydi.

lt: *qiltm* (KT, kch, 10) — *qildim*; *boltt* (KT, kch, 7) — *bo'ldi*; *altttdi* (KT, kch. 38) — *oldirdi*; *yolta* (Toʻn, 16) — *yo'lda*; *boltachi* (Mo'g'. 38) — *bo'lg'usi*;

nt: *shantun* (KT, kt, 3) — geogr. nom; *alqintig'* (KT, kt, 9) — *surilding*, *bunta* (KT, kt, 10) — *bu yerda*; *qanlantı* (Toʻn, 2) — *xonlik bo'ldi*; *anta* (Mo'g', 31) — *u yerda*; *käntü* (KT, kch, 23) — *o'z*; *yüküntür* (KT, kch, 15) — *yukintir*;

nch: *ancha* (KT, kch, 5) — *ancha*; *adınchıg'* (KT, kt, 12) — *maxsus*; *ärinch* (KT, kch, 3) — *ekan*; *törüsinchä* (KT, kch, 13) — *qonunicha*; *sanchdı* (KT, kch, 36) — *sanchdi*; *yinchä* (Toʻn, 13) — *nozik*; *unch* (Toʻn, 24) — *mumkin*, *üchinch* (Mo'g', 3) — *uchinchi*.

FONETIK HODISALAR

Singarmonizm

Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tili singarmonizm qonuniga asoslangan, singarmonizm qonuni tanglay va lab ohangdoshlikdan iborat. Bundan tashqari, assimilatsiya hamda dissimilatsiya hodisasi orqali undoshlar ohangdoshligi ham vujudga kelgan.

Tanglay ohangdoshligi so'zlarning o'zagi yoki birinchi bo'g'in dan oxirigacha qattiq yoki yumshoq talaffuz qilish hodisasidir.

Lab ohangdoshligi esa turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida lablangan unli bo'lsa, shu so'zlarning keyingi holatlarida lablangan unlilarning kelishidan iborat.

Undosh tovushlar garmoniyasi qadimgi turkiy til davridan eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlariga o'tgan sayin kengayib borgan.

Qadimgi turkiy til yozma manbalarida singarmonizm qonuni-ning qattiq-yumshoqlik ohangdoshligi to'la ustunlikka ega, lab garmoniyasi ham mavjud bo'lgan, undoshlar ohangdoshligi amalda bo'lgan.

Eski o'zbek tilining oxirgi davrlariga oid yozma manbalarda turkiy so'zlarning tarkibidagi ba'zi unli tovushlarda qattiq, yumshoq talaffuz oraliq holatga o'tishi orqali singarmonizm qonuni buzila boshlagan: *keltürg'an* (Sh. tar, 10), *yarag'lik* (Gulx., 25) – *ichma-g'um* (Furq., 1, 35), *özg'ag'a* (Furq.. 1, 30).

Turkiy yozma manbalarga o'zlashgan so'zlar ko'pincha qattiq talaffuzga moyil bo'lgan: *safarg'a* (Tf, 47 a), *vafāsizliq* (Nav., MN, 308 a), *jāning'a* (XIII, 78 a), *mavjudg'a* (Nav.. MN, 5), *firaqing'a* (Nav., HA. 107), *haramig'a* (Muq., 1, 40), *sultanig'a* (Furq., 1, 27). Shu bilan birga, bir guruh o'zlashgan so'zlar yumshoq aytilishga moyil: *kāfirlik* (Tf, 37 b), *la'natga* (Rabg'., 5 b), *falakkā* (Lutf., 22), *pāyasigā* (Nav., MN, 5), *tavuslārgā* (Muq.. 1, 44), *xastalik* (Furq., 1, 36).

Unlilar tizimidagi fonetik hodisalar

A, u unlilari qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tili yozma manbalarida birinchi bo'g'inda moslashgan.

Eski turkiy: *anlar* (Tf, 45 b)// *unlar* (Tf, 24 b)- *ular*.

Eski o'zbek: *alar* (Nav., MQ, 19)// *ular* (Lutf., 17 b); *anlar* (Sh. tar, 5) *unlar* (Dahn, 81); *qavla* (KT, 24 b) // *quvla* (Furq., 30).

Eski turkiy yozma manbalarda ayrim o'rinlarda orqa qator **-a** hamda lablangan orqa qator o'rta keng **-o** unlilari moslashgan: *bashlag'* (MK, 1, 429)//*boshlag'* (QBN, 164 b) – *bo'sh, erkin; qawurmach* (MK, 1, 454)//*qog'urmach* (MK, 1, 454) – *qovurmoch*.

E, o, u, ü unlilari XI–XIV asrlarga oid ba'zi yozma manbalarda turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida mos holda uchraydi: *etmāk* (Tf, 99 a)// *etmāk* (MK, II, 312) – *non; erüñ* (Rabg'., 25 a) //*erüñ* (Rabg'., 4 a) – *oq; ew* (MK, I, 73)// *üw* (MK, 1, 109) – *uy; sech* (QBN, 34 b) //*such* (MK, II, 139) – *öch; sechük* (Tf, 39 a) // *chüchüg* (Tf, 65 a) – *chuchuk*.

E, e, ü unililari eski o'zbek tili yozma manbalarida turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida moslashgan: *degül* (Nav., HA, 6) // *dügül* (Lutf., 94); *etmäk* (BAL, 173) // *otmäk* (Nav., HA, 99); *echkü* (Nal. 710) // *ochkü* (Nav., Tm, 202); *ev* (Nav., HA, 66) // *üy* (Nav., MQ, 46); *esrük* (Nav., MK, 38) // *üsruk* (NAL. 626).

O, o unililari eski turkiy til yozma manbalarida tarixiy dialektal hodisa sifatida asosiy holatda ba'zan moslashgan: *köp* (QBN, 193) // *qop* (MK, 1, 465) // *köp* (MK, 1, 183) – *ko'p*; *opmaq* (MK, 1, 183) // (MK, 1, 176) – *o'pmoq*; *yorig'* (Tf, 11 b) // *yörug* (Tf, 7 a) – *yo'riq*.

U, ü unililari mosligi ba'zan tarixiy-qabilaviy til hodisasi tarzida uchraydi: *süchüg'* (Tf, 65 a) // *süchük* (Rabg', 4 a) – *chuchuk*; *buyurduqum* (Tf, 124 a) // *büyürmək* (MK, III, 202) – *buyurganim*; *buyurmoq*.

ü, i, ı unililari mosligi ba'zan eski turkiy til yozma manbalarida tarixiy-qabilaviy til sifatida yuz bergan: *yün* (MK, 1, 465) // *yin* (MK, 1, 306) – *yung*; *ündä* (QBN, 149 a) // *indä* (QBN, 158 b) – *inda*; *ıshqa* (Tf, 6 a) // *ıshkä* (Tf, 28 b) – *ishga*; *bıchaq* (DTS, 104) // *bichäk* (MK, 1, 356) – *pichoq*.

Tushish hodisasi

Qadimgi turkiy, eski turkiy yozma manbalarida orqa qator *a, u, ü, ı* unililari urg'u, prosodik, grammatik zaruratlar orqali turkiy so'zlarning boshida, oxirgi holatlarida tushish hodisasiga uchragan: *ag'ızı* (Suvr, 624) > *ag'zi* (Manx, 87) – *og'zi*, *og'zini*; *qarı n* (Irbq, 10) > *qarnı* (Irbq, 10) – *qorni*; *ag'ına* (Suvr, 601) > *ag'na* (KT, 58) – *ag'ana*; *buyuruq* (KT, 1) > *buyruq* (Suvr, 3) – *mansab*; *og'ul* (KTu, 52) > *og'lı* (Toñ, 44) – *o'g'li*; *ülüg* (QBN, 53 a) > *ülgi* (QBN, 51 a) – *ulushi*; *kəjülümüz* (Manx, 83, 88) > *kəjlünche* (Toñ, 327) – *ko'ylimiz*, *ko'ylingcha*; *körüglüg* (Irbq, 27) > *kөрklüg* (Suvr, 608) – *ko'rklik*; *toña* (MK, III, 379) > *toñ* (QBN, 86 b) – *bahodir*; *qılıq* > *qılqı* (QBN, 8 b) – *qilig'i*; *tulum* (MK, 1, 221) > *tulmun* (MK, 1, 192) – *quini*; *buđun* (QBN, 82 a) > *buđm* (QBN, 44 a) – *elini*; *tatıg'* > *tatg'i* (HH, 53) – *totıg'i*; *achıl* > *achlur* (Tf, 87 a) – *ochiladi*.

Undoshlar tizimidagi fonetik hodisalar

Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tillarida undosh tovushlarda ham fonetik hodisalar sodir bo'lgan, bir guruh fonetik hodisalar qadimgi turkiy til davriga xos, ikkinchi bir guruh fonetik hodisalar eski turkiy til yozma manbalari uchun xos; uchinchilari eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tiliga xos. Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tillari uchun mushtarak fonetik hodisalar ham mavjud.

Moslashuv: *p//b*: *apa* (KT, kch, 19) // *aba* (Suvr, 614); *apa* (MK, 1, 113) // *aba* (QBN, 76 a) – *ota-ona*; *avlod*; *tapan* (NAL, 611) // *taban* (NAL, 581) – *tovon*; *palchuq* (NAL, 511) // *balchiq* (Tf, 18 b) – *balchiq*, *p//m*: *tapa* (Tf, 97) > *tomon*.

T//b: *etmak* (MK, 1, 129) // *ebmäk* (MK, 1, 126) – *non*.

T//d: *tam* (Tf, 7 b) // *dam* (Tf, 9 b) – *devor*; *eta* (SS, 6) // *öda* (Tf, 45 a) – *o'ta*.

T//ch: *chatır* (MK, 1, 385) // *chachır* (MK, 1, 385) – *chodir*; *alt* (Tf, 11 a) // *alch* (Tf, 135 a) – *ost*; *tashqarun* (O'N, 33) // *chashqarun* (O'N, 35) – *tashqari*; *avut* (MK, 1, III) // *avuch* (Lutf., 159 b) – *hovuch*.

T//k: *ötmäk* (MK, II, 312) // *ökmäk* (Rabg', 81 b) – *non*.

T//d: *yinätti* (MK, II, 368) // *yenädti* (MK, II, 368) – *tuzaldi*, *erätti* (MK, 1, 215) // *erädti* (MK, 1, 215) – *erlar safiga o'tdi*; *qatg'u* (HH, 213) // *qazg'u* (QBN, 8 b) – *qayg'u*.

T//y: *qatg'u* (HH, 213) // *qayg'uluq* (Tf, 65 b) – *qayg'u*; *qayg'uli*; *etgü* (HH, 187) // *eygü* (Tf, 68 a) – *ezgu*; *qot* (HH, 74) // *qoy* (Rabg'. 25 a) – *qo'y* (fe'l).

T//z: *ketin* (HH, 179) // *kezin* (Rabg', 4 a) – *keyin*.

T//s: *qutqi* (MK, 1, 403) // *qusqi* (QBN, 85 a) – *muloyim*.

T//l: *köktäshdi* (MK, II, 261) // *kökläshdi* (MK, II, 261) – *chirmashishdi*.

S//z: *bolsun* (KT, kch, II) // *bolzun* (Irbq, 57) – *bo'lsin*, *sandıwach* (MK, I, 481) // *zanduvach* (XSH, 14 b) – *bulbul*; *a:z* (MK, III, 365) // *äs* (MK, 1, 109) – *po'stin*; *qaz* (MK, III, 165) / / *qas* (MK, III, 365) – *po'stloq*.

S//y: *süch* (MK, II, 21)// *sech* (QBN, 18 b) // *yech* (QBN, 34 a) // *yech* (Tf. 143 a) – *yech*; *sig'ta* (MK, III, 291) // *yig'la* (Sh. tar, 12) – *yig'la*.

S//ch: *saw* (MK, I, 122)// *chaw* (MK, I, 80; QBN, 10 b) – *so'z*; *xabar*; *sech* (QBN, 18 b)// *chech* (QBN, 181 b) – *yech*; *soj* (O'N, 37)// *choj*(O'N, 41) – *chap*.

S//d: *is* (NAL, 280)// *yid* (HH, 209) – *hid*.

S//sh: *kisi* (MK, I, 318) // *kishi* (QBN, 87 a) – *xotin*; *ulus* (Tf, 6 b) // *ulush* (MK, I, 94) – *ulus*; *Santuj* (Toj, 18) // *Shantuj* (KT, kch, 3) – geogr. nom; *tas* (Suvr, 6) // *tash* (KT, kch, II) – *tosh*.

S//l: *ısrıq* (MK, I, 125) // *ilruk* (MK, I, 129) – *isiriq*; *astın* (MK, I, 133) // *altın* (MK, I, 133) – *ost*.

K//g: *yuqaru* (HH, 51) // *yügäri* (KT, kch, II; Suvr, 151) – *yuqori*.

Q//k: *qop* (Mo'g', HA, 12) // *köp* (MK, I, 309) – *ko'p*; *oq* (Toj, 42)// *ök* (Tf, 28 b) – *yuklama*; *aqä* (O'N, 37) // *äkä* (MK, I, 116) – *egachi*, *tug'ishganlar*; *qavaq* (Tf, 103 a) // *köväk* (BN, 93) – *kovak*.

Q//ch: *qaqach* (MK, II, 328)// *qachach* (MK, II, 328) – *qaqach*.

K//d: *edä* (Suvr, 554) // *ädä* (MK, I, 116) – *opa*.

K//b: *ökmäk* (Rabg', 81 b) // *ermäk* (MK, I, 126) – *non*.

K//ch: *ekä* (MK, I, 116)// *echä* (MK, I, 114) – *opa*.

Ch//d: *ikinch* (Tf, 38 a) // *ikindi* (MK, I, 158) – *ikkinchi*.

Ch//y: *chamg'ur* (MK, I, 425)// *yamg'ur* (MK, III, 45) – *yomg'ir*, *chug'du* (MK, I, 67)// *yug'du* (MK, I, 67) – *tuyaning uzun yungi*.

Ch//sh: *chag'ıladı* (MK, III, 338) // *shag'ıladı* (MK, III, 338) – *sharilladi*; *chachır* (MK, I, 385)// *chachır* (MK, I, 385) – *chodir*, *nechä* (Tf, 10 a)// *neshä* (Tf, 47 a) – *necha*; *chopan* (Sakk, 65)//*shuban* (NAL, 702) – *cho'pon*.

Ch//z: *qovuch* (MK, III, 178) // *qovuz* (MK, III, 178) – *duo*.

Ch//r: *yalawach* (MK, II, 334)// *yalawar* (MK, II, 334) – *elchi*.

Ch//j: *chag'ıladı* (MK, III, 338) // *jag'ıladı* (MK, III, 338) –

sharilladi, achun (HH, 106) // *ajun* (QBN, 10 a) – *dunyo; erinch* (MK, I, 152) // *erinj* (MK, I, 152) – *farog‘at*.

Sh//z: *keshür* (MK, I, 405) // *kezür* (MK, I, 405) – *sabzi*.

B//m: *bän* (Toñ, 37) // *men* (MK, I, 325; QBN, 8 b); *ben* (MK, I, 325) // *men* (Tf, 8 b) – *men; buñ* (KT, kch, 3) // *munj* (QBN, 7) – *qayg‘u; biñ* (Toñ, 16) // *miñ* (Tf, 136 b) – *ming; benzä* (Furq., 1, 31) // *menzä* (Lutf., GN, 8) – *o‘xshat*.

B//g‘: *sub* (KT, kch, 19; Toñ, 27) // *sug‘* (O‘N, 13) – *sub*.

B//f: *burxan* (MK, I, 329; Tf, 38 a) // *furxan* (MK, I, 329) – *but; tubraq* (Sakk., 43) // *tufraq* (Nav., HA, 18) – *tuproq*.

W//m: *ewät* (MK, I, 85) // *emet* (MK, I, 85) – *yuklama; yawshg‘u* (MK, III, 55) // *yumushg‘u* (MK, III, 55) – *mevali tog‘ daraxti*.

W//p: *yawshan* (MK, III, 44) // *yapchan* (MK, III, 44) // *yavshan*.

G‘//g: *dag‘ul* (MK, III, 167) // *tegül* (MK, III, 167) – *tugul; isig‘* (Tf, 136 a) // *isig* (Tf, 141 b) – *issiq*.

D//l: *këkdätti* (MK, II, 379) // *këklätti* (MK, II, 379) – *ko‘klatdi; bag‘dadi* (MK, III, 292) // *bag‘ladi* (MK, III, 307) – *bog‘ladi; qimirda* (Nav., ML, 108) – *qimirla*.

D//g: *idi* (Lutf., 145) // *egä* (Sh. tar, 3) – *ega*.

L//n: *il* (MK, I, 185) // *in* (MK, I, 276) // *in* (Rabg‘, 3 b) – *tush; yaldi* (MK, III, 72) // *yandi* (MK, III, 72) – *(o‘t) yondi*.

J//y: *juhud* (Nav., Tm, 205) // *yahudiy* (MK, II, 23) – *yahudiy*.

M//n: *ımır* (MK, I, 120) // *ınır* (MK, I, 120) – *yorug‘lik*.

Q‘tish hodisasi. **T>d:** *ti* (Toñ, 5) > *de* (QBN, 4; HH, 61) – *de; tägrä* (TT, 2) > *degrä* (Tf, 100 a) – *tevarak; tün* (KT, 6) > *dün* (Tf, 9 b) – *tun; taqi* (Suvr, 609) > *daqı* (MK, II, 227) – *yana; süd* (QBN, 211 a) > *süd* (Tf, 28 a) – *sut; qarıntash* (Sh. tar, 43) > *qarındash* (NAL, 730) – *qarindosh; telbä* (Lutf., 139) > *delbä* (Lutf., 105) – *telba*.

S>z: *masjid* > *mazgid* (Tf, 39 a).

Q>g‘: *yoq* (Toñ, 59) > *yog‘latayın* (Toñ, 31) – *yo‘qotay; qisqa* (QBN, 19 b) > *qisg‘a* (QBN, 41 a) – *qisqa; chaqur* (Tf, 102 b) > *chag‘ur* (Tf, 91 a) – *chaqir; aqa* (Sh. tar, 46) > *ag‘a* (Gulx.,

17) – og'a.

Q>x: *qag'an* (KT, 16) > *xaqan* (QBN, 10 a) – *xoqon*, *qam* (QBN, 45 a) > *xam* (Tf, 57 a) – *shaman*; *qiz* (Tonj, 40) > *xiz* (MK, III, 238 a) – *qiz*; *qush* (Iraqb, 64) > *xush* (Tf, 39 b) – *qush*; *qulqaq* (MK, I, 364) > *qulxaq* (MK, I, 364) – *quloq*; *aqi* (MK, I, 116) > *axi* (NAL, 67) – *saxiy*; *choq* (Gulx., 28) > *chox* (Furq., 1, 109) – *ko'p*, *juda*.

Q>v: *taqag'u* (MK, I, 417) // *taquq* (Sh. tar, 30) > *tavug'* (Nav., HA, 133) – *tovuq*.

K>g>w: *kikür* > *kigür* (KT, kch, 23; Suvr, 12) > *kiwür* (Tf, 17 b; Rabg'., 11 b) – *kirit*.

K>g>y: *kikür* > *kigür* (Uyg', 17; QBN, 90 b) > *kiyür* (Rabg'., 8 a) – *kirit*; *eshkäk* (MK, I, 134) > *eshgäk* > *eshyäk* (MK, I, 454) – *eshak*; *küchäk* (QBN, 115 b) > *küchäg* > *küchäy* (QBN, 144 a) – *zulm*.

K>sh: *ülük* (TT, 29) //(MK, I, 93) > *ülüş* (QBN, 50 b) // (Sh. tar, 33) – *ulush*.

K>h: *üki* (MK, 1, 175) > *ühi* (MK, 1, 175) – *ukki*.

K>j: *özkend* (MK, 1, 122) > *özjend* (MK, 1, 122) – *o'zgan*.

B>w>v>y: *äb* (KT, kch, 41) > *ew* (Manx, 109) > *ew* (MK, 1, 73) > *ev* (MK, 1, 68) > *ev* (Nav., HA, 66; Sh. tar, 8) > *üy* (Nav., HA, 34) – *uy*; *ab* (Kt, kch, 9) > *aw* > *av* (Tf, 26 b) – *ov*; *säb* (Iraqb, 46) > *sew* > *sev* (MK, 1, 282) – *sev*; *ubut* (HH, 209) > *uwut* (MK, 1, 85) – *uyat*; *qabaq* (MK, 1, 363) > *qavaq* (Tf, 103 a) – *qovoq*; *ebrä* (Tf, 143 a) > *ewrä* (Tf, 9 a) > *eyrä* (Tf, 7 a) – *qayta*.

B>m: *bu* (QBN, 48 b) > *mundaq* (Sh. tar, 36) – *bunday*; *kelbät* (QBN, 60 b) > *kelmät* (Nav., MK, 38) – *qomat* (*kelbat*).

W>v: *tawar* (MK, 1, 343) > *tavar* (MK, 1, 343; Sh. tar, 37) – *tovar*.

V>y: *avmaq* (Sh. tar, 34) > *aymaq* (Sh. tar, 34) – *aymoq*; *evrilmäk* (NAL, 706) > *eyrül* (Nav., Msh, 213) – *o'girilmoq*.

G'<w: *yag'uq* (KT, 7) > *yawuq* (Rabg', 5 a) – *yaqin*; *qog'urmach* (MK, 1, 454) > *qawurmach* (MK, 1, 454) – *qovurmoch*; *yalg'adi* (MK, III, 321) > *yalwadi* (MK, III, 321) – *yaladi*.

G'>v: *qag'ut* (MK, III, 178) > *qavut* (MK, III, 178) – *yangi*

tuqqan xotinlar ovqati; qag'un (MK, 1, 388) > *qavun* (TAS, 113) – *govun*.

G'>y: *sog'ul* (Tf, 98 b) > *soyul* (Tf, 45 b) – *qayt*.

G'>x: *sig'da* (MK, II, 379) > *sixta* (MK, II, 379) – *yig'la; og'sha* (Tf, 66 a) > *oxsha* (Rabg', 24 b) – *o'xsha; bag'ishla* (KT, 12 a) > *baxishla* (Furq., II, 139) – *bag'ishla; og'sha* (Manx, III, 18) > *oxsha* (Tf, 10 b) – *o'xsha*.

G>y: *yegävüz* (Tf, 70 b) – *yeymiz; yeyälim* (Tf, 10 b) – *yeylik; bögü* (MK, III, 154) > *böy* (MK, III, 154) – *bir turli o'rgimchak; yegäsi* (XSh, 1, 514) > *yeyäsi* (Tf, 64 b) – *yeydigan*.

G>j: *gulabchi* (XSH, 243) – *gulobchi* > *julab* (XSH, 161) – *gulob; Andigän* (HK, 246 a) > *Andijan* (Nav., XII, 90).

G>v: *birägü* (Tf, 28 b) > *biräv* (Sh.tar., 35) – *birov; üchägu* (Tf, 28 b) > *üchäv* (Nav., Msh, 189) – *uchov; küdägü* (QBN, 9 a) > *küyäv* (Muq, II, 5) – *kuyov*.

G>y: *iglä* (MK, 1, 283) > *iylä* (Sakk, 55) – *og'ri, kasallan*.

D>d: *god* (Tonj, 2) > *qod* (Tf, 25 b) – *qo'y* (fe'l); *adaq* (KT, kch, 47) > *azaq* (Rabg', 24 a) – *oyoq; edgü* (KT, kch, 6) > *edgü* (QBN, 15 b) – *ezgu*.

D>y: *tod* (KTm, 8) > *toy* (Tf, 18 a) – *to'ygin; adaq* (Mo'g', 30) > *ayaq* (Rabg', 11 b) – *oyoq; ud* (O'N, 2) > *uy* (Sh. tar, 40) – *sigir, qoramol*.

D>z: *qadash* (Tf, 18 a) > *qadash* (Tf, 146 a) – *og'a-ini; öd* (QBN, 7 b) > *öz* (MK, III, 207) – *zamon*.

D>y: *bedük* (MK, 1, 119) > *beyük* (Tf, 51 a) – *buyuk; bod* (MK, III, 132) > *boy* (Tf, 138 a) – *bo'y; kidiz* (MK, 1, 347) > *kiyiz* (Nav., MN, 14) – *kigiz*.

D>y: *yadg'uq* (MK, III, 34) > *yayg'uq* (MK, III, 35) – *baytal emchagining uchi; ödlä* (MK, 1, 137) > *öylä* (MK, 1, 137) – *tush payti; idi* (Nav., HA, 57) > *eyä* (Lutf, 149) – *ega*.

Z>j: *täzik* (DTS, 543) > *täjik* (QBN, 17 a) – *tojik; chez* (DTS, 155) > *chejai* (MK, III, 16) – *cho'zdi; ag'uz* (MK, 1, 88) > *ag'uj* (MK, 1, 88) – *og'iz* (sut mahsuloti).

Y>g: *eygü* (Tf, 83 a) > *egä* (Nav., HS, 84) – *ega*.

L>sh: *telük* (Mo'g', 12) > *teshük* (NF, 11 b) – *teshik; töläk* (Tf, 146 b) > *teshäk* (Tf, 28 a) – *to'shak, makon; kəlikä* (MK,

III, 189) > *kəshigä* (MK, III, 189) – *ko‘lanka, ko‘shk.*

M>n: *payg‘ambar* (Tf, 45 a) > *payg‘anbar* (Tf, 46 b) – *payg‘ambar; emdi* (Nav., HA, 35) – *endi.*

R>z: *qutur* (Suvr, 11) > *qutuz* (MK, 1, 346) – *quturgan; bildürdi* (MK, II, 204) > *bildüzdi* (MK, II, 235) – *bildirdi; körtär* (Tf. 38 b) *kəztär* (Tf, 58 b) – *ko‘rsat.*

Ñ>y: *añig‘* (KT, kch, 3) > *ayig‘* (Suvr, 6) – *buzilish; qoñ* (KT, kch, 12) > *qoñ* (Suvr, 6) – *qo‘y (hayvon); qıtañ* (KT, kch, 5) > *qıtay* (KT, kch, 5) – *etnik nom; chıg‘añ* (MK, 1, 67) > *chıg‘ay* (QBN, 18 a) – *yo‘qsil.*

Ñ>n: *qañ* (Suvr, 624; MK, 1, 395) > *qanda* (Lutf, 184 b) – *qayerda.*

D>k: *üstän* (QBN, 86 b) > *üstäk* (QBN, 76 a) – *ustun; bälüñ* (Tf, 87 b) > *bөлük* (Tf, 142 a) – *bo‘liq.*

D>g‘: *yalñuz* (QBN, 46 a) > *yalg‘uz* (Tf, 27 b) – *yolg‘iz; toñ a* (QBN, 27 a) > *tog‘a* (QBN, 17 a) – *bahodir; yañan* (MK, III, 386) > *yag‘an* (HH, 224) – *fil.*

D>n: *sıñuq* (MK, III, 376) > *sınuq* (MK, III, 376) – *siniq; kəñük* (Irbq, 87) > *kəñük* (Irbq, 88) – *ariq; otuñ* (Uyg‘, 118; Tf, 37 a) > *otuñ* (Tf, 38 b) – *o‘tin.*

D>g: *kəzjü* (MK, III, 389) > *kəzgi* (Rabg‘., 53 a) – *ko‘zgu.*

D>y: *kəñluk* (Nav., HA, 81) > *kəyläk.*

Metateza hodisasi. P~r: *tupraq* (Sakk., 21) ~ *turpaq* (Sh. tar, 7) – *tuproq; kiprik* (Amir II, 75) ~ *kiprik* (Muq., 1, 77) – *kiprik.*

T~r: *otra* (MK, 1, 196) ~ *otra* (Tf, 58, a), *otru* (MK, 1, 147) > *ortu* (MK, 1, 145) – *o‘rta; qutruldi* (MK, II, 272) ~ *qurtuldi* (MK, II, 271) – *qutuldi.*

Q~r: *aqrun* (NF, 192 b) ~ *arqun* (SS, 71) – *sekin.*

Sh~n: *qoshni* (MK, 1, 408) ~ *qonshu* (MK, 1, 408) – *qo‘shni.*

F~r: *tufraq* (Nav., MK, 2) ~ *turfaq* (Sh. tar, 7) – *tuproq.*

G~d: *ag‘duq* (MK, 1, 125) ~ *adg‘uq* (MK, 1, 125) – *yot, notanish; bug‘day* (MK, III, 258) ~ *budg‘ay* (MK, III, 258) – *bug‘doy.*

G‘~l: *qarg‘ilach* (MK, 1, 479) ~ *qarlig‘ach* (MK, 1, 479) – *qaldirg‘och.*

G~m: *yag'mur* (MK, 1, 425)~ *yamg'ur* (MK, III, 45) // *chamg'ur* (MK, 1, 425) – *yomg'ir*.

G~r: *ogrät* (MK, 1, 260; Tf, 22 a)~ *örgäd* (Tf, 2 a)~ *ogrät* (NAL, 717; Sakk., 24) – *o'rgat* ~ *ogrän* (Lutf, 94) – *o'rgan*.

D~r: *ediräk* (Suvr, 4)~ *erdäk* (MK, 1, 128) – *o'rdak*.

Y~r: *Sayram* (MK, III, 191) ~ *Saryam* (MK, III, 191) – geog. nom.

M~r: *samursaq* (MK, 1, 480)~ *sarmusaq* (MK, 1, 480) – *sa-rimsaq*.

N~sh: *qonshu* (NAL, 748) – *qo'shni*.

Geminatsiya hodisasi. **T>tt:** *yeti* (Tf, 52 a)>*yetti* (MK, III, 33) – *yetti*; *otuz* (Tf, 26 b) > *ottuz* (MK, 1, 159) – *o'ttiz*; *yeti* > *yetti* (Ahmad, 322 b) // (Nav., HA, 29) – *yetti*; *otuz* > *ottuz* (Sh. tar, 4) – *o'ttiz*.

S>ss: *esiz* (Tf, 11 a)> *essiz* (MK, 1, 160) – *yovuz*, *uyatsiz*; *ıslıg'* (Tf, 136 a)>*ıssıg'* (Tf, 38 b)//*isig* (Tf, 141 b)> *issig* (Tf, 38 b) – *issiq*.

Q>qq: *toquz*>*toqquz* (Lutf, 178; Nav., HA, 97) – *to'qqiz*.

K>kk: *eki* (MK, 1, 151)>*ekki* (MK, 1, 191) – *ikki*; *ekiz* > *ekki* (MK, 1, 160) – *egiz*; *tikän* (MK, 1, 381)> *tikkän* (MK, 1, 381) – *tikan*.

Ch>chch: *achig'* > *achchig'* (Sakk., 59; Lutf, 40) // *achchi* (III. tar, 76) // *achchiq* (Gulx., 24) – *achchiq*.

Sh>shsh: *eshäk* (Nav., Tm, 186; Ogah, 35) > *eshshäk* (Muq., II, 63) – *eshak*; *ushaq* > *ushshaq* (Sakk., 42) – *ushoq*.

L>ll: *elik*>*ellik* (MK, 1, 160; Tf, 160 a) // *elli* (Tf, 99 a) – *ellik*.

R>rr: *arig'* (MK, 1, 95) > *arrıg'* (MK, 1, 160) – *toza*; *ıra* > *ırra* (MK, 1, 74) – *ızza*.

Tushish hodisasi. **Q>o:** *achıq* (MK, 1, 95) > *achu* (QBN, 7 b) – *ochıq*; *yazuqluq* (Tf, 60 b) > *yazuqlu* (Tf, 73 a) – *gunohkor*.

K>o: *ellik* (MK, 1, 160) > *elli* (Tf, 99 a) – *ellik*.

Ch>o: *chewrül* (QBN, 32 b)> *ewrül* (QBN, 32 b) – *o'giril*; *chumchıq* (MK, 1, 69) > *chomuq* (MK, 1, 69) – *bir turli qarğ'a*.

B>o: *bekäch* (MK, 1, 339) > *ekäch* (MK, 1, 86) – *bekach*.

G'>o: *tamıg'* (DTS, 531)>*tamu* (Manx, 72) – *do'zax*.

Proteza hodisasi. X: *amır* (MK, 1, 136) > *xamır* (MK, 1, 136) – *amir*. H: *øküz* (Ogah, 191) > *høküz* (Furq., II, 15) – *ho'kiz*; *id* (BAL, 52) > *hidlik* (Sakk, 56) – *hidli*.

Assimilyatsiya hodisasi. T>tt: *attı* (MK, 1, 181) – *otdi*; *yarattı* (QBN, 8 b) – *yaratdı*; *sattı* (HH, 119) – *sotdı*; *qattım* (Nav., MQ, 6) – *qo'shdım*.

Q>qq: *oqqa* (Mch, 11) – *o'qqa*; *uqqalı* (Mo'g', 22) – *uqqanı*; *yoqqıshdıımız* (KT, kch, 32) – *yo'qotdik*; *baqqın* (Lutf., 114) – *boqqın*; *qulaqqa* (Nav., MQ, 36) – *quloqqa*.

K>kk: *kökkä* (Lutf., 31) – *ko'kka*.

G'>g'g': *ag'g'ıl* (Tf, 47 b) – *ko'tarılğan*; *yıg'g'an* (Tf, 99 b) – *tiyğan*; *tog'g'an* (Rabg', 25 a) – *tuqqan*.

L>ll: *allıma* (Nav., HA, 97); *allımda* (Sakk, 55), *allıda* (Ogah., 19).

Tortilish. Ay: *azlayur*>*aslur* (HH, 100) – *ozayadi*; **ük:** *bechänäk* (MK, 1, 450)>*bechän* (MK, 1, 450) – *qabila nomi*; **en:** *qowushg'umän*>*qovushg'um* (QBN, 222 a) – *qovushaman*; *bilgämän* > *bilgäm* (QBN, 214 a) – *bilaman*; *qılsa-men* > *qılsam* (Tf, 133 b) – *qılsam*. **Er:** *ne ermish* > *nemish* (QBN, 64 a; HH, 144) – *nima ekan*; *bolur erdi* > *bolurdı* (Tf, 67 a) – *bo'lur edi*; *ıñar qochınar* (MK, III, 112) > *qoch* (MK, 1, 311) – *qo'chqor*. **Ig:** *keligsädım* (MK, III, 300) > *kelsädım* (MK, III, 300) – *kelishni istadım*. **Un:** *qoyun* (O'n, 41) > *qoy* (Rabg', 24 b) – *qo'y*. **Ug':** *qurug'* (MK, III, 134) > *qur* (Tf, 118 b) – *quruq*. **Iq:** *chıbıq* (MK, 1, 309) > *chıb* (MK, 1, 309) – *chıbıq*. **Bir:** *tün birlä* > *tünlä* (MK, III, 96) – *tünin*. **Gi:** *yigi* (MK, III, 31) > *yi* (MK, III, 31) – *zich*. **Gu:** *bilgülüg* > *billüg* (O'n, 33) – *bilgulik*. **Dı:** *sandırınshdı* (MK, II, 248) > *sanrushdı* (MK, II, 248) – *aljishdı*. **Zi:** *kezin* (Tf, 9 b) > *ken* (QBN, 220 a) – *keyin*; **Ke:** *ne keräk* > *neräk* (HH, 157) – *nega kerak*. **Le:** *sözlägäli* > *sözgäli* (MK, III, 159) – *so'zlagani*; **Ma:** *bursumaq* (MK, III, 423) > *borsuq* (MK, III, 423) – *bo'rsiq*; **Nu:** *qazuñuq* (MK, III, 393) > *qazuq* (Tf, 133 a) – *qozıq*. **Rug':** *qorug'jin* (MK, 1, 469) > *qoshun* (MK, 1, 468) – *qo'rg'oshin*. **G'a:** *qag'ar* (O'n, 27) > *qar* (MK, III, 162) – *qor*.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi turkiy tilda unlilar uchun necha harf qo'llangan?
2. *ā* (*āta*) fonemasining shakllanishi.
3. *o* va *ü*, *x* va *h* tovushlarining adabiy til tarixida va hozirgi adabiy tilda qo'llanishi.
4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tilida undoshlar qiyosiy tasnifi.
5. Qadimiy turkiy tilda burun undoshlari.
6. So'z boshida va oxirida qator undoshlarning qo'llanish tarixi.
7. Singarmoniya va uning adabiy til davrlari bo'yicha buzilish o'rinlari.
8. Unli va undosh tovushlarda fonetik hodisalar.
9. *W*, *d* undoshlarining o'zgarishi.

II. Tayanch tushunchalar

Fonetika, fonetik hodisa va qonuniyat tushunchasi. Unli va undoshlar. Ularning paydo bo'lish o'rni, usuli va lablarning ishtirokiga ko'ra o'rni.

Vokalizm va konsonantizm. Jarangli va jarangsiz undoshlar, til oldi, til o'rti, til orqa, bo'g'iz, lab, burun undoshlari. Artikulatsion o'rin, usul.

Tovushlarning kombinator variantlari. Unli va undoshlar singarmoniyasi. Fonetik hodisalar: proteza, metateza, singarmoniya, jarangsizlanish, assimilatsiya, dissimilatsiya, tovush tushishi, tovush o'zgarishi, reduksiya. Ohang, diftong, urg'u, bo'g'in, transkripsiya, orfografiya, orfoepiya. Tovushlarda ikkilanish (iki – ikki).

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

aba	—	jiba	—
adaq	—	jilav	—
art	—	fazl	—
avuch	—	kibr	—
axtar	—	mengiz	—
baliq	—	mujgan	—
budun	—	safa	—
dilfikar	—	To'ja	—
dudāq	—	yablaq	—
etmāk	—	yāk	—
esrūk	—	yavshan	—
jar	—	chebar	—

MORFOLOGIYA

1-§. O‘zbek tilining ko‘p asrlilik taraqqiyoti davomida uning morfologik qurilishi ham rivojlanib, takomillashib keldi: yangi grammatik shakllarning vujudga kelishi natijasida qadimdan faol iste‘molda bo‘lib kelgan shakllarning bir guruhi o‘zining mavqeini yo‘qota bordi, ayrimlari esa ma‘lum davrlarga kelib iste‘moldan chiqib qoldi; yonma-yon qo‘llanib kelgan grammatik shakllar vazifasi jihatdan o‘zaro farqlana bordi; ayrim grammatik shakllar shaklan o‘zgarib, takomillasha bordi va hokazo.

Yozma manbalarning ko‘rsatishicha, o‘zbek tilining morfologik qurilishi taraqqiyotini uchta katta bosqichga bo‘lish mumkin: Birinchi bosqichni XIV asrning oxirlarigacha bo‘lgan davr tashkil etadi. Bu davr eski o‘zbek adabiy tilining shakllanish arafasi bo‘lib, yonma-yon qo‘llanuvchi vazifadosh shakllarning ko‘pligi, qadimgi shakllarning keng qo‘llanib kelishi, dialektal yoki boshqa turkiy tillarga mansub bo‘lgan shakllarning ko‘plab iste‘molda bo‘lishi kabi holatlar bilan izohlanadi. Ikkinchi bosqich XIV asr oxirlaridan XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Bu davrda eski o‘zbek adabiy tili shakllangan bo‘lib, uning grammatik qurilishi ma‘lum darajada tartibga tushganligi ko‘rinadi. O‘zbek tilining morfologik qurilishi taraqqiyotidagi uchinchi bosqich XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu davrda matbuot vujudga keldi va o‘zbek tilida gazeta, jurnal, kitoblar nashr etila boshladi. Bu esa, o‘z navbatida, adabiy til bilan so‘zlashuv tilining yanada yaqinlasha borishiga va adabiy tilning, xususan, uning morfologik qurilishining so‘zlashuv tili hisobiga boyib borishiga zamin yaratdi.

2-§. Adabiy til tarixida ham so‘z turkumlari dastavval ikki katta guruhga bo‘linadi: *mustaqil so‘zlar* va *yordamchi so‘zlar*.

Mustaqil so‘zlar quyidagi uch guruhga bo‘linadi: ism, fe‘l, ravish. Ism guruhidagi so‘zlar o‘z navbatida quyidagi turkumlarga bo‘linadi: ot, sifat, son, olmosh. Bu turkumlar uchun so‘z o‘zgartuvchi kategoriyalar (kelishik, egalik va shu kabilar) umumiy bo‘lib, bu jihatdan ular bir guruhga — ism guruhiga birlashadi. Lekin ularning har biri uchun maxsus so‘z yasovchi qo‘shimchalari

bo'lishi va ma'nosi jihatdan har qaysisi mustaqil so'z turkumini tashkil etadi.

Yordamchi so'zlar sintaktik vazifalariga ko'ra quyidagi uch turkumga bo'linadi: ko'makchilar, bog'lovchilar, yuklamalar. Undovlarni ham shartli ravishda yordamchi so'zlar guruhiga kiritish mumkin.

OT

3-§. Eski o'zbek tilida ham ot turkumidagi so'zlar ko'plik, egalik, kelishik kabi grammatik kategoriyalarga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Bu kategoriyalarni ifodalovchi shakllar maxsus affikslar yordamida hosil bo'ladi va bu affikslarning qo'shilishida ma'lum tartib mavjud, ya'ni: ot (o'zak-negiz)+ ko'plik affiksi + egalik affiksi + kelishik affiksi (*og'a+lar+im+ni* kabi).

Ko'plik, egalik, kelishik affikslari ot turkumiga xos bo'lib, boshqa turkumdagi so'zlarga qo'shilganda bu so'zlar otlashadi (substantivlashadi) va gapda ot vazifasini bajaradi.

Ko'plik shakllari

4-§. Otlarda ko'plik shakli asosan *-lar/-lär* affiksi yordamida hosil bo'ladi. Eski o'zbek tilida ham *-lar/-lär* affiksli shaklning asosiy vazifasi grammatik ko'plik ma'nosini ifodalashdan iborat bo'lgan: *Dostlarimni küldürdüm* (O'N). *Közläri könlüm alur* (Atoiy). *Tashlarni tamam bu tag'din eltärlär* (BN). *Elgä kishilar yıbarıldı* (Sh. tar.). *Navbahar, achıldı gullar, sabza boldı bag'lar* (Muqimiy).

Keltirilgan misollarda *-lar/-lär* affiksli shakl ko'plik ma'nosida qo'llangan. Ayrim hollarda bu affiks ko'plikdan boshqa ma'nolarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Masalan, holatni, mavhum tushunchani bildiradigan otlarga qo'shilganda ko'plikni emas, balki kuchaytirish, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *Anıñ dushmanları көр qayg'ular taptı* (O'N). *Inäyatlar qılur jänäna bizgä* (MN). *Mir Xisravniñ bu daqiq hayälig'a äfarinlar oqudum* (Navoiy, MN). *Fitnalar salur ekin lashkariga* (SHN). *Ahmad Yusuf*

beg iztirāblar qılıb, har zamān aytadur kim, ... (BN). *Yaxshı nasi-hatlar qıldı* (Sh. turk). *Munisg'a yetār dam-badam āzārlar andın* (Munis).

-lar/-lār affiksi payt bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilganda harakat yoki holatning davomiyligini, takrorlanib turishini koʻrsatib, ravish maʼnosini ifodalaydi (qarang: 213-§).

-lar/-lār affiksli shakl hurmat maʼnosini ham ifodalaydi. Lekin uning bunday qoʻllanishi ayrim asarlardagina uchraydi: *Atalari ezgü kishi erdi* (Tafsir). *Ötär vaqtı da bu gʻazal matlaini tügätmäydur erdi. Vasiyat qıldı kim, hazrati Mahdumiy Nuran tügätib, oz devānlari da bitsünlär* (Navoiy, MN). *Dilāvār xān alarnıñ tagʻayıları bolgʻay* (BN). *Abul-gʻaziniñ ogʻulları Anusha Muhammad xan atalari Karmina atlagʻanda on tört yashlarında erdilär* (Sh. turk). *Men alarnıñ atalarnıñ kamina shägirdlarıdur-men* (BV).

Son, umuman, miqdor bildiruvchi soʻzlardan aniqlovchisi boʻlgan otlarga odatda **-lar/-lār** affiksi qoʻshilmaydi. Lekin baʼzan bunday hollarda ham **-lar/-lār** affiksi qoʻshilishi uchraydi. Bunda koʻplik maʼnosi taʼkidlab koʻrsatiladi: *Ikki yigitlärni zindāngʻa keltürdilär* (QR). *Ogʻuz xānnıñ etäginä ikki qolları birlän mahkam yapushtılar* (III. tar.). *Ammā basma bolıshı xususı da көp fikrlar qıldım* (Furqat).

5-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida **-(a)t / -(ä)t**, **-an / -än** affikslari bilan hosil boʻluvchi koʻplik shakllari ham qoʻllangan.

Koʻplikning **-(a)t / -(ä)t** affiksi bilan hosil boʻluvchi shakli turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlaridayoq isteʼmoldan chiqqan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarda bu affiks bilan ayrim soʻzlardagina koʻplik shakli yasalishi uchraydi. Masalan: *tägit* — “shahzodalar” (*tägin* — “shahzoda” soʻzining koʻplik shakli), *tarqat* — “tarxonlar” (*tarqan* — “tarxon” soʻzining koʻplik shakli), *äret* (*är* — “er”, “*erkak kishi*” soʻzining koʻplik shakli). *Tägit* soʻzi *tägin* (shahzoda) soʻzining koʻplik shakli ekanligi, “Devonu lugʻatit-turk”da ham qayd qilingan (MK, 1-tom, 337, 391-betlar).

Eski oʻzbek tiliga oid yozma manbalarning ayrimlarida, jumladan, “Boburnoma”da tarkibida **-(a)t / -(ä)t** affiksi boʻlgan soʻzlar

mavjud. Lekin bu soʻzlar grammatik koʻplik maʼnosini emas, balki jamlik tushunchasini bildiradi. Masalan, *tumanat* (birlik shakli: *tuman* — “oʻn ming” maʼnosida), *mahallat* (birlik shakli: *mahalla*), *bāgʻat* (birlik shakli: *bāgʻ*), *aymaqat* (birlik shakli: *aymaq* — urugʻ-qabila nomi), *begāt* (birlik shakli: *beg*), *bөлүkät* (birlik shakli: *bөлuk* — “boʻlim”, “boʻlinma” maʼnosida).

Hozir bu affiks ayrim joy nomlari, qabila, urugʻ nomlari tarkibida saqlangan. Masalan: *Tevät* (*tepä+t>tepät>tevät*) — qishloq nomi, *Bagʻat* (*bagʻ+at>bagʻat*) — qishloq nomi, *tapagʻat* (*tap+agʻ+at>tapagʻat*) — urugʻ-aymoq nomi.

Koʻplik shaklini hosil qiluvchi *-an /-än* affiksi ham, yozma yodgorliklardan maʼlum boʻlishicha, kammahsul boʻlib, uning qoʻllanishi ayrim soʻzlar bilangina chegaralangan. Masalan, “Devonu lugʻatit-turk” materiallariga koʻra, XI asr tilida bu affiks bilan *ogʻul* va *er(er)* soʻzlaridangina koʻplik shakli yasalgan: *Ogʻlan ırgʻashdı* — “Bolalar yigʻlashdı”, *Erän ürpäshdı* — “Botirlar (bir-birlariga) gʻazablanishdı”. *Erän qamugʻ qaқışdı* — “Odamlarning hammasi (bir-birlarini) koyishdı”.

“Devonu lugʻatit-turk”da *ogʻlan*, *ärän* soʻzlari birlik maʼnosida ham qoʻllangan: *Ogʻlan äritti* — “Bola balogʻatga yetdi, erlar safiga oʻtdi”. *Ogʻlan suv təkdi* — “Bola suvni toʻkdi”. *Qurch ärän* — “Chidamli, pishiқ odam”. Shuning uchun koʻplik shaklidagi bu soʻzlarga *-lar/-lär* affiksi ham qoʻshilavergan, yaʼni bir soʻzga birdaniga ikki xil koʻplik affiksi qoʻshilgan. Masalan: *Erdi üzä äränlär* — “Ilgarigi kishilar edi”.

Mahmud Koshgʻariyning izohlashicha, XI asr tilida koʻplik koʻrsatkichi *-lar/-lär* boʻlib, *ogʻul*, *är* soʻzlarining koʻplik shakli *ogʻlan*, *ärän* tarzida boʻlishi odatdan tashqari hodisa boʻlgan (MK, 1-tom, 71, 103-betlar).

Eski oʻzbek tiliga oid yozma manbalarda ham *ogʻlan*, *erän* soʻzlari qoʻllangan, lekin bular faqat birlik maʼnosini ifodalagan. Bu soʻzlarning koʻpligini ifodalash uchun *-lar/-lär* affiksi qoʻshilgan. Qiyoslang: *Ogʻlanlari qorqđilar* (QR). *Eränlär ayurlar* (Tafsir). *Yalgʻan aytmaq eränlär ishi emas* (Navoiy, MQ). *Yigʻıñız beglär-u ogʻlanlarnı* (SHN). *Köp ogʻlanlari bar erdi* (Sh. tar.).

6-§. Ma'lumki, o'zbek tili leksik tarkibining ma'lum qismini arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Bu so'zlarning asosiy qismi ot turkumiga mansub bo'lib, ularning ko'pchiligi ko'plik shaklida o'zlashgan. Masalan, *ahvol* (birligi — *hol*), *avlod* (birligi — *valad*), *a'zo* (birligi — *uzv*), *xaloyiq* (birligi — *xoliqa*), *ulamo* (birligi — *olim*), *ahbob* (birligi — *habib*), *ajoyib* (birligi — *ajib*), *yoron* (birligi — *yor*).

Ko'plik shakldagi bunday so'zlar hozirgi o'zbek tilida birlik shaklida o'qilib, ularning ko'plik ma'nosi *-lar* affiksini qo'shish bilan ifodalanadi: *ahvollar*, *avlodlar*, *a'zolar* kabi.

Eski o'zbek tilida arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan ko'plik shaklidagi so'zlar ko'plik ma'nosida qo'llangan. Bunday so'zlarni ba'zan birlik ma'nosida uqilib, ularga *-lar* affiksini qo'shib ishlatish hollari ham uchraydi: *Jumla xalāyiqalari n mallarini terdilār* (Tafsir). *Yolda ajayiblar tälim kordilār* (QR). *Jumla sahābalar taqi atlandi lar* (NF). *Akābirlar zayli da mazkur bolg'aylar* (Navoiy, MN). *Majmui yārānlar birle olturub erdilār* (Gulxaniy).

Egalik shakllari

7-§. Otlarda egalik shakllarining hosil bo'lishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Egalik affikslarining turli fonetik shakllarga ega bo'lishi bilan eski o'zbek tili hozirgi o'zbek tilidan farqlanadi.

Eski o'zbek tilida egalik affikslari quyidagi fonetik shakllarda qo'llangan: (*jadval 1. 80-bet*).

Egalik affiksi shakllaridan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi so'zning fonetik tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan hodisadir.

Unli bilan tugagan so'zlarga egalik affikslarining undosh bilan boshlanuvchi shakllari, undosh bilan tugagan so'zlarga unli bilan boshlanuvchi shakllari qo'shiladi: *āta-m*, *āt-ım* kabi (yuqoridagi misollarga qarang).

Tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga lab uyg'unligi qonuniga muvofiq ravishda egalik affikslarining lab unlisi bilan kelgan *-um* / *-üm*, *-uη* / *-ü* , *-umuz* / *-üümüz*, *-u uz* / *-*

Son	Shaxs	Affikslar	Misollar
Birlik	I shaxs	-m -im / -im -um / -ym	āta-m, kishi-m āt-im, til-im og'(u)l-um, sez-ym
	II shaxs	-ŋ -iŋ / -iŋ -uŋ -yŋ	āta- , kishi- āt-1 , til-i og'(u)l-uŋ, sez-yŋ
	III shaxs	-s1 / -si -1 / -i	āta-s1, kishi-si og'(u)l-1, sez-i bir-i, bir-i-si
Ko'plik	I shaxs	-m1z / -miz -im1z / -imiz -um1z / -ymiz -umuz -ymyz	āta-m1z, kishi-miz āt-im1z, til-imiz og'(u)l-um1z, sez-ymiz og'(u)l-umuz, sez-ymyz
	II shaxs	- 1z / - iz -1 1z / -i iz -u 1z / -y iz -u uz / -y yz	āta-ŋ1z, kishiŋ-iz āt-iŋ1z, til-iŋ -iz og'(u)l-uŋ1z, sez-yŋ1z og'(u)l-uŋuz, sez-yŋyz
	III shaxs	-lar1 / -lari	āta-lar-1, kishi-lar-i āt-lar-1, til-lar-i og'ul-lar-1, sez-lar-i

ūŋūz shakllari qo'shilishi kerak: *og'lum, og'luŋ, og'lumuz, og'luŋuz; sezūm, sezūŋ, sezūmūz, sezūŋūz* kabi. Lekin eski o'zbek tilida tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga egalik affikslari shakllarining qo'shilishida ma'lum tartib bo'lmagan. Ya'ni, I va II shaxs birlik shaklidagi *og'lum, og'luŋ* kabi so'zlar ba'zan *og'lm, og'luŋ* shaklida ham qo'llangan. I va II shaxs ko'plik shaklidagi *og'lumuz, og'luŋuz* so'zlari ko'pincha *og'lum1z, og'luŋ1z* yoki *og'lm1z, og'luŋ1z* shaklida ishlatilgan.

Qarashlilik

8-§. Abstrakt egalik. Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida qarashlilik shakli **-niki** affiksi bilan hosil bo'ladi: *meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki, ularniki, Salimniki* kabi.

Eski o'zbek tilida esa qarashlilik ma'nosi qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalangan. Qarashlilik ma'nosida qo'llangan

qaratqich kelishigidagi soʻz asosan kesim vazifasida keladi: *Bu tayaq kishini* (Tafsir). *Ey ana, sen qayu elni*-sen? (QR). *Ey tüläk, men seni*-men (QR). *Barchasi seni*, *sen bol faragʻat* (XSH). *Hukm an*, *tälib an*, *pir an*, *raʻy an*, *sagʻaysh-u tadbir an* (SHN).

Keltirilgan misollardagi *kishini*, *qayu elni*-sen, *seni*-men, *seni*, *an* soʻzlari “*kishiniki*”, “*qaysi elnikisan? (qaysi eldan-san?)*”, “*senikiman*”, “*seniki*”, “*uniki*” maʼnosida qoʻllangan.

Qarashlilik maʼnosini ifodalovchi qaratqich kelishigidagi soʻz ega vazifasida ham keladi. Bunday hollarda gapning kesimi **bar** yoki **yoq** soʻzi bilan ifodalangan boʻladi: *Tülküni* evi bar, *Isāni* yoq (QR). *Ināyatlar kim, ush muncha seni* bar // *Zaif qulni qachan zāye qoyar zār?* (XIII).

Qarashlilik maʼnosini ifodalovchi qaratqich kelishigidagi kesimga odatda kesimlik affiksi qoʻshiladi: *Bu tayaq Musāni* turur (Tafsir). *Astingʻi toni özini* turur (NF). *Bu rubai alarni*dur kim, ... (Navoiy, MN). *Emdiki navbat ne seni*dur va ne meni (Sh. turk.) *Bu xat özgä bir kimsāni*dur (BV). *Axi an*dur (Munis).

Qarashlilik maʼnosida qoʻllangan qaratqich kelishigidagi soʻz tarkibli kesimning yetakchi qismi vazifasida ham keladi: *Ul tam ikki nārasida ogʻlanni* erdi (Tafsir). *Bu keshk seni* erdi (NF). *Har qaydagi bar javr-u jafāsi, meni* olsun (Lutfiy). *Bu matlaʻ an* bolgʻay kim, ... (Navoiy, MN). *Chahar dang mirzāni* bolgʻay (BN). *Bu atāyā va bu xilʻati faxira bizni* bolgʻay (Gulxaniy).

Qaratqich kelishigidagi soʻzning qarashlilik maʼnosida qoʻllanishi “Devonu lugʻatit-turk”da ham mavjud. Masalan: *Qalmish tavar azinni* — “*Qolgan tovar boshqaniki*”. *Bu at seni*-mu? — “*Bu ot senikimi?*”

Qarashlilik maʼnosining qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalanishi tasodifiy hodisa emas. Chunki qarashlilik shaklini yasovchi *-niki* affiksi tarixan qaratqich kelishigi affiksi asosida rivojlangan. Yaʼni, yuqorida koʻrganimizdek, qarashlilik maʼnosi eski oʻzbek tilida qaratqich kelishigi shakli orqali ifodalangan boʻlib, keyinchalik bu maʼnoni ifodalash uchun qaratqich kelishigi affixisiga xoslik, munosabat kabi maʼnolarni bildiradigan sifat yasovchi

-ki (qı/ -g'ı/ -gı) affiksi qo'shilgan. Shu yo'l bilan qarashlilik ma'nosini ifodalovchi *-niñki (-iñki)* affiksi vujudga kelgan. Hozirgi turkman tilida va ayrim o'zbek shevalarida qarashlilik shakli mana shu *-niñki (-iñki)* affiksi bilan hosil bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu affiks *-niki* shakliga aylangan: *-niñki > niki (kishiniñki > kishiniki)*.

Qarashlilikning *-niñki (-iñki)* affiksi bilan hosil bo'luvchi shakli eski o'zbek tilida kam qo'llangan. Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid yozuv yodgorliklarining ayrimlaridagina uchraydi. Masalan: *Māvarānnahr yurtı yavmıñqı boldı* (Sh. turk.) *Ey bābā, bu olturg'an taxtın ulug' atam Duyh Qayıñıñqı turur* (Sh. tar.). *Bu tasnif özgāniñki ermas* (BV).

Qarashlilik affiksining *-niki* shakli ham eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. Masalan: *Kəñüldä ul erdi kim, ... Shayx Bayäzidni Tanbaldın ayırıp bizniki bolg'ay* (BN). *Sizlämi öziniñki qılg'andın soñ...* (Sh. turk.) *Ey bayog'lı, biznikini qabul qılıñ* (Gulxaniy).

Otlarda tuslanish va kesimlik affikslari

9-§. Eski o'zbek tilida ham ot va ot turkumidagi so'zlar (sifat, son, olmosh) kesim vazifasida kelganda fe'llar kabi tuslanadi, ya'ni shaxs-son affikslarini qabul qiladi (bu o'rinda "**tuslanish**" termini tor ma'noda — kesim vazifasida kelgan so'zlarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi ma'nosida qo'llandi).

Eski o'zbek tilida ham kesim vazifasida kelgan ot va ot turkumidagi so'zlarga shaxs-son affikslarining to'la shakllari *-men, -sen, -miz (-biz)*, *siz* qo'shilgan. Masalan: *üch kün boldı ach-men* (QR). *Yaxshılıq qıl ki, nātāvāñıñ — men // yāmān olsam, seniñ yāmāñıñ-men* (Navoiy, SS). *Sen meñä sultān-sen* (Lutfiy). *Siz ikäv bir ātanıñ og'lı-siz // siz ikävğä qaravchu bizlar-biz* (SHN). *Atam ornıg'a emdi ātam-siz* (Sh. tar.).

10-§. Ot va ot turkumidagi so'zlar bilan ifodalangan kesim odatda kesimlik affiksi (bog'lama) orqali shakllanadi va bu affiks shaxs-son affikslaridan oldin keladi. Bunday hollarda kesim vazifasida kelgan ot quyidagi uch morfemadan iborat bo'ladi: ot + kesimlik affiksi + shaxs-son affiksi.

Eski o‘zbek tilida kesimlik affiksi vazifasini *tur-* (turmoq) holat fe’li yoki *er-* (ermoq) to‘liqsiz fe’li bajargan.

1. *Tur-* holat fe’li kesimlik affiksi vazifasida *turur, durur, tur/ tür, dur/ dür* shakllarida qo‘llangan. Bulardan *turur* shakli *tur* – holat fe’lining hozirgi-kelasi zamon shaklidan iborat bo‘lib, *durur* shakli *turur* tarkibidagi jarangsiz (t) undoshining jarangli (*d*) undoshiga o‘tishi natijasida vujudga kelgan, *tur/ tür, dur/ dür* shakllari esa *turur, durur* shakllarining qisqargan shakllaridir. Bulardan qaysi birining ishlatilishi eski o‘zbek tili taraqqiyotining ma’lum davrlari bilan bog‘liq.

XIII–XIV asrlarda asosan *turur* shakli qo‘llangan bo‘lib, boshqa shakllari ayrim manbalarda uchraydi: *Men muxlis turur men* (Tafsir). *Biz barchamiz Yüsüfnün qarindashlari turur miz* (QR). *Bu darvish yāmān kishi turur* (NF). *Ul faqir durur* (Saroyi). *Anıñ kim mäli keptür, qazg‘usi bar* (XSH). *Chechäk-sen, banda sayrar bulbuluñdur* (MN).

XV asr va undan keyingi davrlarda asosan *dur/ dür, tur/ tür* shakllari qo‘llangan bo‘lib, *turur, durur* shakllari ayrim manbalarda, asosan, she’riy asarlarda uchraydi: *Køñlüm tilim birlä muvāfiqtur* (Atoiy). *Men bir shikasta quluñdur-men* (Sakkokiy). *Dasht yavuqtur, eli ham jam’iyatlıq eldür, yolu ham yaxshıdur* (BN). *Bu sevishmäk ikki yandın xush turur* (Lutfiy). *Ishq behad yıraç durur andın* (Navoiy, SS).

2. *Er-* to‘liqsiz fe’li kesimlik affiksi vazifasida *erür* (hozirgi-kelasi zamon) shaklida qo‘llangan.

To‘liqsiz fe’lining kesimlik affiksi vazifasida qo‘llanishi XIII–XIV asrlar tiliga xos bo‘lib, nasriy asarlarda ham, she’riy asarlarda ham uchraydi: *Bu benim shagirdim erür* (Tafsir). *Üstünrāk ne’matni tilämäk mahal erür* (QR). *Kür arslan-teg yüräklig erür-sen, bil* (XSH). *Menä dozax erür uchmaq sensiz* (MN).

XV asr va undan keyingi davrlarda *erür* to‘liqsiz fe’lining kesimlik affiksi vazifasida qo‘llanishi she’riy asarlarda uchraydi: *Özgä kishi sözi laf erür* (Lutfiy). *Biri ul jumladın imārat erur* (Navoiy, SS). *Köchämüz mahkam erür, qorg’an ham* (SHN). *Yadur qashıñ, mijññ oq, g’amzañ qılıch erür* (Munis).

Yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida kesimlik affiksi har uchala shaxsda ham mavjud bo'lgan. Keyinchalik I va II shaxslar tarkibidan tushib qolgan: *atam turur sen* (>atamdur-sen)> *atam-sen* kabi. III shaxsda esa shaxs-son ko'rsatkichi yo'qligi uchun asosan saqlangan. Hozirgi o'zbek tilida III shaxsda ham ko'pincha tushirib qoldiriladi. Lekin ot kesim tarkibida kesimlik affiksining bo'lishi yoki bo'lmasligi ma'noga ta'sir qilmaydi.

Otlarda bo'lishsizlik shakli

11-§. Ot va ot turkumidagi so'zlar kesim vazifasida qo'llan-ganda bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda keladi.

Eski o'zbek tilida ham otlarning bo'lishsizligi *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs // emäs (ermäz // emäz)* yordamida ifodalangan: *Biz bu narsalarga muhtaj ermäs-biz* (QR). *Eväklik hakim ishi ermäz* (Tafsir). *Yañıldıñ, men taqı Farhad emäz-men* (XSH). *Meñä sen bolmasañ, jän häjat ermäs* (Atoiy). *Yalg'anchi kishi emäs va yalg'an ayتماق eränlär ishi emäs* (Navoiy, MQ). *Meniñ köñlumdägi beläk adamlarg'a ma'lum emäsdür* (Furqat).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda otlarning bo'lishsizlik ma'nosi *tegül//degül (dügül)* so'zi yordamida ham ifodalangan. Bu shakl XV asrda ham ayrim asarlarda qo'llangan: *Mundın ilgäri andag' tegül erdi* (Tafsir). *Bu ul-mu yä degül-mu, bilsä bolmas* (XSH). *Anıñ üçhün kim, sharrıñdan emin dügül-men* (Saroyi). *Gar qılsa vafä dilbar, ajab degül* (Lutfiy). *Shubha birlä barmag'ı mushkil degül* (Navoiy, LT).

Otlarda bo'lishsizlik ma'nosining *tegül//degül (dügül)* so'zi bilan ifodalanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bu shaklning o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida qo'llanishi shu tillarning ta'siridir.

Kelishik shakllari

12-§. Eski o'zbek tilida quyidagi oltita kelishik amalda bo'lgan: *bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi,*

o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi. Oldingi davrlarda yettinchi kelishik — *vosita kelishigi* ham iste'molda bo'lgan. Bosh kelishikdan tashqari, har bir kelishik shakli maxsus affiks (yoki affikslar) yordamida hosil bo'ladi.

Bosh kelishik

13-§. Eski o'zbek tilida ham bosh kelishik morfologik ko'rsatkichga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Boshqa kelishik shakllari bosh kelishikka maxsus affikslar qo'shilishi bilan hosil bo'ladi.

Bosh kelishikning asosiy vazifasi gapda ega vazifasida kelishidir: *Ul yigitlar aydilar* (QR). *Quyash har kun yuz urur ul qapuqqa* (MN). *Mavlānāniy yashi toqsandan otubdūr* (Navoiy, MN). *Ikki yuz kishimiz bar edi* (BN). *G'unchalar achilduyu keñul achilmaydur hanuz* (Munis).

Bosh kelishikdagi so'z kesim vazifasida ham qo'llanadi. Bunday hollarda bosh kelishikdagi so'z shaxs-son affiksi bilan tuslanishi va kesimlik affiksini qabul qilishi mumkin (qarang: 9,10-§§).

Qaratqich, tushum, jo'nalish kelishiklari belgisiz qo'llanganda shaklan bosh kelishikka o'xshaydi, lekin ma'nosi va vazifasi bo'yicha butunlay farq qiladi.

Qaratqich kelishigi

14-§. Qaratqich kelishigi affiksi quyidagi shakllarga ega: *-niy/ -niy, -nuy / -niy, iy — / -iy, -uy / -un*. Bu shakllar bir affiksning turli fonetik ko'rinishlari bo'lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi so'zning fonetik tuzilishiga yoki yozuv yodgorliklari tilining dialektal xususiyatlariga bog'liq. Bundan tashqari, qaratqich kelishigi affiksining *-im* shakli ham mavjud bo'lib, uning qo'llanishi *men, biz* olmoshlari bilan chegaralangan: *menim, bizim* (qarang: 77-§).

Qaratqich kelishigi affiksining *-niy/ -niy* shakllari odatda tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lmagan so'zlarga qo'shiladi: *daryaniy suvi, yig'achniy budaqlari, elniy nazari, qoychiniy tayaqi, elniy sozi* kabi. Bu shakl qaratqich kelishigi-

ning asosiy ko'rsatkichi sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida amalda bo'lgan.

-nuj/-nünj shakllari lab uyg'unligi asosida yuzaga kelgan, ya'ni so'z tarkibidagi (oxirgi bo'g'inidagi) unli lablangan bo'lsa, affiks tarkibidagi unli ham lablangan bo'ladi: *yurtnuj kishisi, quduqnuj üsti, kelnünj suvi, sezünj rasti* kabi.

Qaratqich kelishigi affiksida lab uyg'unligining aks etishi o'zbek tilida, yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, XV asr oxirlariga qadar davom etgan. XVI asr va undan keyingi davrlarda esa bu qonunga deyarli amal qilinmagan, ya'ni tarkibida lab unlisi bo'lgan *yurt, quduq, kəl, səz* kabi so'zlarga ham ko'pincha qaratqich kelishigi affiksi *-niy /-niñ* shakllarda qo'shilgan: *yurtniy kishisi, quduqnuy üsti, kelniy suvi, sezniy rasti* kabi.

Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiluvchi *-iy /-iñ, -uy /-ün* shakllarining qo'llanishi eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlari bilan chegaralangan yoki ayrim so'zlar uchungina xos bo'lgan.

-iy /-iñ shakllari asosan *biz, siz* kishilik olmoshlariga qo'shilgan: *biziy, siziy* (qarang: 77-§). Bu shakl "Tafsir" tili uchun ancha xarakterli bo'lib, boshqa so'zlarga ham qo'shilgan. Masalan: *mo'minlariñ ayəllari, ul eviñ elləri, ush ishləriñ yorug'i, qizog'lanlariñ baxti, ulariñ ulug'ları, anlariñ təräləri, sizlariñ dushmanlariñiz*.

-uy /-ün shakllarining qo'llanishi *ul* kishilik olmoshi va *kim* so'roq olmoshi bilan chegaralangan bo'lib, XIII–XIV asrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *anuy kəzu* (O'N). *Kimünj og'li-sen?* (Tafsir), *kimünj kəñli* (XSH).

-iy /-iñ, -uy /-ünj shakllarining qo'llanishi "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da ham *biz, siz, kim* olmoshlari bilan chegaralangan: *biziy, siziy, kimiñ // kimnünj*. Bu shakllar O'rxun-Enasoy va qadimgi uyg'ur yodgorliklari tiliga xos bo'lib, qo'llanish doirasi ham ancha keng bo'lgan. Qiyoslang: *Bilgä qag'anuy budunu* (O'rx.-En.) — "*Bilga xoqonning xalqi*"; *älimiñ bəngüsi* (O'rx.-En.) — "*elimning xotirasi*"; *biziy sü* (O'rx.-En.) — "*bizning askar*"; *adıg'ın qarnı* (Qad. uyg'.) — "*ayiqning qorni*"; *toñuzun*

azıg'ı (Qad. uyg'.) — “to‘ng‘izning oziq tishi”.

Qaratqich kelishigi affiksining *-ı / -in, -un / -ün* shakllarda qo‘llanishi hozir ozarbayjon, turk, turkman, gagauz kabi o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillarga xos, ya‘ni bu tillarda undosh bilan tugagan so‘zlarga qaratqich kelishigi affiksining shu shakllari qo‘shiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun qaratqich kelishigi affiksining *-ning* shakli qabul qilingan bo‘lib, eski o‘zbek tilida amalda bo‘lgan boshqa shakllari o‘zbek shevalarida mavjud.

15-§. Eski o‘zbek tilida ham hozirgi o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi qaratqich kelishigi belgisiz ham qo‘llangan. Bunday hollarda qaralmishning qaratqichga umumiy xosligi (shaxsga, predmetga, o‘ringa, paytga munosabati) ifodalanadi: *daraxt bargı, Hindustan daryalari, zaman ahli* kabi.

Qaratqich kelishigidagi so‘zning belgisiz qo‘llanishi ko‘proq she‘riy asarlarda uchraydi. Nasriy asarlarda esa qaratqich kelishigidagi so‘z, asosan, belgili qo‘llangan. Nasriy asarlarda hatto qator kelgan qaratqichlarning ikkalasi, ya‘ni qaratqich kelishigidagi so‘z ham, uning qaratqichi ham ko‘pincha belgili qo‘llangan. Masalan: *Askarilarnıń og‘lanlarınıń og‘lanlarıg‘a taqı rahmat qılg‘ıl* (NF). *Zavzan shahrınıń malikinıń bir xojası bar edi* (Saroyi). *Qullarınıń vahmınıń bir uluq natıjası* (Navoiy, Msh). *Samarqandnıń qorg‘anınıń ichidä* (BN). *Qarāxannıń og‘lanlarınıń kəp og‘lanları bar erdi* (Sh. tar.). *Taqı anasınıń ochaqınıń egasi bolur* (SH. turk.). *Gimnaziyanıń ilm hay‘atınıń mudarrisi* (Furqat).

16-§. Eski o‘zbek tilida ham qaratqich kelishigidagi so‘z asosan aniqlovchi, ba‘zan kesim vazifasida qo‘llangan.

1. Aniqlovchi vazifasida kelgan qaratqich kelishigidagi so‘z quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

a) qaralmish shaklidagi so‘z ifodalagan shaxsga, predmetga, belgiga, voqea-hodisaga egalikni, aloqadorlikni bildiradi: *Ul qo‘ychınıń iti bar erdi* (Tafsir). *Bag‘nıń eshikini taparg‘a fursat qılmay* (BN). *Beglärnıń səzin qabul qılmay... urushtı* (Sh. turk.). *Ul malāhat mulkiniń sultānıg‘a maxsusdur* (Furqat);

b) butunning bo‘lagi, qismi anglashiladi: *Tünnün üç ulushında biri kechmishdä erdi* (QR). *Qara yig‘achnıń sarıg‘ barglarıń yel*

uchurgʻami (Navoiy, Msh). *Mevasi uzumniy xoshasi dek bolur* (BN). *Ul vilāyat xalqiniy üç xissasi dehqanchilik birlä tiriklik qılsalar*, ... (Furqat);

d) qaratqich oʻrin bildiruvchi soʻzlardan boʻlganda, qaralmishning shu oʻringa mansubligi koʻrsatiladi: *Qarshiniy qushlari bisyār bolur* (SHN). *Andijānni nashbatısdın yaxshıraq nashbatı bolmas* (BN). *Urganchni özbaği olturub keñāsh qılıbdurlar* (Sh. turk).

2. Qaratqich kelishigidagi soʻz kesim vazifasida kelganda qarashlilik maʼnosini ifodalaydi (qarang: 8-§).

Tushum kelishigi

17-§. Eski oʻzbek tilida tushum kelishigining *-ni / -ni, -n, -i / -i* affiksli shakllari ishlatilgan. Bular bir affiksning turli koʻrinishlari boʻlib, qoʻllanishi jihatdan bir-biridan farqlanadi:

1. *-ni / -ni* affiksli shakl tushum kelishigining asosiy koʻrsatkichi sifatida eski oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng isteʼmolda boʻlgan. Bu affiks tushum kelishigida qoʻllanuvchi har qanday soʻzga qoʻshila oladi: *yolni, tagʻni, suvni, tamni, bashni, agʻizni, ayaqni, sachni, yaxshini, yamanni, barchani, kezni, tilni, kishini, özgāni, yerni, elni, elchini, künni, cherikni, bitigni* kabi. *-ni / -ni* affiksli shakl, yozuv yodgorliklaridan maʼlum boʻlishicha, turkiy tillarda tushum kelishigining asosiy koʻrsatkichlaridan biri sifatida qadimdan qoʻllanib keladi.

2. Tushum kelishigining *-n* affiksli shakli ham eski oʻzbek tilida ancha keng isteʼmolda boʻlgan. Lekin bu affiks faqat III shaxs shaklidagi soʻzlarga qoʻshilgan: *yolin* (yoʻlini), *bashın* (boshini), *barchasın* (barchasini), *tilin* (tilini), *sözın* (soʻzini), *kishisin* (kishisini) kabi.

XV asr va undan keyingi davrlarda bu shakl asosan sheʼriy asarlarda qoʻllangan boʻlib, baʼzan nasriy asarlarda ham uchraydi: Misollar: *Sözlärin eshitib* (Yaqiniy). *Anjumānda bir qasidasın oquydu erdi* (Navoiy, MN). *Barchasın emdi bayān etkümdür* (SHN). *Bashların quyı salıb kelürlär edi* (BN). *Kez yashı nāmanıy yüzın nam qıladur* (Bobur). *Jānların qılsun fīdā* (Munis).

XV asrdan oldingi davrlarda, jumladan, XIII—XIV asrlarda

bu shakl she'riy asarlar tili uchun ham, nasriy asarlar tiliga ham xos bo'lgan: *Vazir tonin chiqardi* (Tafsir). *Ismailni evin kordi* (QR). *Afsana aymishin bayan qilur* (XSH). *Jamalin tamashasin tilar jan* (MN).

-n affiksli shakl ham tushum kelishigining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida bu affiks I va II shaxs shaklidagi so'zlarga ham qo'shilgan: *Bu sabimn esid* (O'rx.-En.) — “*Bu so'zimni eshit*”. *Turk budun, ilinin, terünün kim artati?* (O'rx.-En.) — “*Turk xalqi, sening elingni, davlatingni kim halok qildi?*” *Etezümin, isig ezümin titkülüg, ıdalag'uluq öd qolu soqa kälti* (Qad. uyg'.) — “*Tanamni, issiq jonimni titib, burdalab tashlaydigan vaqt keldi*”.

3. Tushum kelishigining **-ı/-i** affiksli shakli ayrim manbalarida qo'llangan bo'lib, asosan egalik shaklining I shaxs birligidagi so'zlarga qo'shilgan. XV asr va undan keyingi davrlarda bu shakl ba'zi she'riy asarlardagina uchraydi. Misollar: *Salayın özümü özgä adyära // көңүlni bag'lag'ayın özgä yära* (MN). *Aydi ayaling'ä uqlatqıl og'lanlarını* (Tafsir). *Tolun ayg'a nisbat ettim yarımı // ul xijalatdın kam oldı yarımı* (Navoiy, MN). *Men ki tanabıng'a chıqıb-men kelib // xızmatımı yaxshı qılıñlar bilib* (Muqimiy).

Tushum kelishigining **-ı/-i** affiksli shakli XI–XII asrlarga oid yozuv yodgorliklar tiliga xos bo'lgan. Misollar: *Surdı meniñ qoyımı* (MK) — “*Mening qo'ylarimni haydab ketdi*”. *Yaqın tuttı Ilik, көр, Ögdülmishi* (QB) — “*Ko'r, Ilik O'gdulmishni o'ziga yaqin tutdi*”. *Tüzättim bu on tørt báb ichrä sözi* (HH) — “*Bu o'n to'rt bobda so'zni tizdim*”.

Tushum kelishigining **-ı/-i** affiksli shakli (turli fonetik shakllari bilan) o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, hozir ushbu guruhga mansub bo'lgan turk va gagauz tillarida tushum kelishigi uchun shu shakl qo'llanadi. Bu shakl hozir ayrim o'zbek shevalarida, masalan, Xorazm shevalarining ba'zilarida ham mavjud.

18-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida tushum kelishigining **-g'/-g** (unlidan keyin: **-ıg'/-ig**, **-ug'/-üe**) affiksli shakli ham qo'llangan. Bu shakl O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy

tili yodgorliklarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Tört bulundaqi budunig' kəp almish, ... bashlig'ig' yūküntürmish* (O'rx.-En.) — "*To'rt tarafdagi xalqlarni bosib olgan, ... boshliqlarini bo'ysundirgan*". *Barsig', kəkmägig' ölürmädim* (O'rx.-En.) — "*Qoplonni, bug'uni o'ldirmadim*". *Ulug'ı tigin bu savig' eshitur...* (Qad. uyg'.) — "*Ulug' shahzoda bu so'zni eshitib...*". *Ilig' bəgig, qatunug' egläntürdilär* (Qad. uyg'.) — "*Ilik begni, xotinni hushiga keltirdilar*".

Bu shakl XI—XII asrlarga oid yozuv yodgorliklarida ham ancha keng qo'llangan. Masalan: *är ıshıg' ırtadı* (MK) — "*Kishi ishni istadi*". *Kün tonug' qurıttı* (MK) — "*Kun to'nni quritdi*". *Ol sözüg' aňladı* (MK) — "*U so'zni tushundi*". *Atıg' əgsä, yügrür, ucharıg' yätär* (QB) — "*Otni parvarish qilsang, tez chopadi va uchar (qush)ni ham qoldiradi*". *Muñuqmısh kishilär ölümüg' qolur* (QB) — "*G'amgin kishilar o'limni tilaydilar*". *Biliglik keräklig' sözüg' sözläyür* (HH) — "*Bilimli kerakli so'zni aytadi*".

Tushum kelishigining -g'/-g affiksli shakli XII asrdan keyingi yozuv yodgorliklarida uchramaydi, hozirgi turkiy tillarda ham qo'llanmaydi.

19-§. Tushum kelishigidagi so'z vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelib, harakatni o'z ustiga olgan manbani ifodalaydi.

Tushum kelishigidagi so'z belgili yoki belgisiz qo'llanishi mumkin. Belgili qo'llanganda aniq manbani ifodalaydi, belgisiz qo'llanganda esa shu turdagi manbani ko'rsatadi.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ot turkumidagi so'zlariga — turdosh otlarga xos, ya'ni *nimani?* (nimalarni?) so'rog'iga javob bo'luvchi turdosh otlar boshqaruvchi fe'l bilan yondosh holatda kelganda belgisiz qo'llanishi mumkin. Masalan: *Məñä xil'at kiyürüb, qosh tuttı* (MN). *Turg'ıl, ne'matlar yegil* (QR). *Buyurdı kim, ravänraq kältürüñ at* (Navoiy, FSH). *Xän dedi: xat bitib, o'q birlä atıñ* (SHN). *Arz etäyin emdi yazıb nāmalar* (Muqimiy).

Tushum kelishigining belgili qo'llanishi nasriy asarlar tili uchun xos bo'lib, she'riy asarlarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni tushum kelishigining belgili qo'llanishi zarur bo'lgan o'rinlarda she'riyat talabi bilan belgisiz ham qo'llanadi. Qiyoslang: *Kəp urush birlä alıb Türkistan // baqturay deb arab-u Hindustän*

(SHN). *Tün-kün kezär itlär kibi sahrâ-vu biyâbân* (Atoiy). *Daimâ beparvâ sêz xalq ichrâ aytur beibâ* (Muqimiy). *Kishi kergân emäs mundag' latâfat* (Furqat). *Hamisha bi hikâyat sorar erdi* (XSH).

20-§. Tushum kelishigi shakli boshqa kelishiklar vazifasida ham qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanadi. Masalan: *Agar o'tm urushin kerüb, elkini otqa sunsa, ...* (QR). *Ikki zulfuñ køjüllärni panâhi* (MN). *Lutfiyni niyati uldur ki, ...* (Lutfiy.) *Bir qırg'avülni üskünäsini tørt kishi yeb tügätä almaydur* (BN). *Taqı qalg'an vilâyatlarını barchasını alg'ay* (Sh.tar.). *Asilni xatası bolmas, nâkasını atası* (Gulxaniy). *Køjlini qattıg'ıg'ıdın der edim, ...* (Muqimiy).

Tushum kelishigi shaklining qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanishi XVIII—XIX asrlarga oid yodgorliklar hamda “Boburnoma” tiliga xos bo'lgan. Bir qator manbalarda, masalan, “Shayboniynoma” va Navoiy asarlarida tushum kelishigining bunday qo'llanishi uchramaydi.

2. Majhul daraja shaklidagi fe'llar odatda bosh kelishikdagi so'zni boshqaradi. Shu bilan birga, ayrim manbalarda bunday fe'llar tushum kelishigidagi so'zni boshqargan hollar ham mavjud. Bu hol “Boburnoma” tiliga xos bo'lib, Navoiyning ayrim nasriy asarlarida ham uchraydi: *Buyurg'an g'azallardıñ tayyâr bolg'anlarnı yibärildi* (Navoiy, Msh). *Anı üç qısm qılındı* (Navoiy, MQ). *Qasim bek bashlıg' beklärni yibärildi* (BN). *Ba'zi qalg'an xatlarnı bu yurtta bitildi* (BN).

Qiyoslang: *sêzni muña qoydük* (BN) — *Sêzni muña qoyuldı.*

3. Harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda tushum kelishigi vazifasi jihatdan chiqish yoki o'rin-payt kelishigiga yaqin bo'ladi. Qiyoslang: *Yolnı tüz barur-men* (Yaqiniy). *Sind suynı etkäch, ...tamâmi Hindustân tariqasidadur* (BN). *Qaraxân Ur tag'ı va Kür tag'ını avlar erdi* (Sh.tar.). *Jahänni istäsäm, bolmas seniñ-dek dilrabâ paydâ* (Huvaydo).

Qiyoslang: *Chashmai Paranı etüb, andın qırg'avul avlag'aylar* (BN) — *Badij ketälidin etüb, Lamg'an barur* (BN).

4. Tushum kelishigidagi so'z holatni ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda, shu so'zdan anglashilgan narsa-predmet, voqea-

hodisa haqida gap borayotgan bo'ladi: *Men xasta gadā hālni sultānima aytiŋ* (Lutfiy). *Sachiŋ zanjirini devānadın so'r* (Atoiy). *Dāstānımnı demāŋ yarg'a* (Navoiy, FK). *Andın soŋ nechük barib aluriŋizni ag'am birlān ōzlāriŋiz sōzlāshūr-siz* (Sh. turk.). *Bir ādamdın anıŋ vaznını sordik* (Furqat).

5. *De-* (*te*) fe'li "atamoq" ma'nosida qo'llanganda, bu fe'li boshqargan so'z tushum yoki jo'nalish kelishigida kelishi mumkin.

Eski o'zbek tilida *de-* (*te-*) fe'li bilan boshqarilgan so'z ko'pincha tushum kelishigida qo'llanadi. Masalan: *Yüzüŋni qiblai ahbāb derlār* (Atoiy). *Orazıŋ gul der edi, qaddını sarv* (Navoiy, LT). *Anı ham Xānzāda begim derlār* (BN). *Ul yerlārni Dashiti qıpchaq derlār* (Sh.tar.) *Qırg'ız eli torasını inal derlār* (Sh.turk.). *Qashlarıŋni hilāl debdürlār, qāmatıŋni nihāl debdürlār* (Munis).

De-(te-) fe'li bilan boshqarilgan so'zning jo'nalish kelishigida kelishi ayrim manbalardagina uchraydi: *Begim, lutfung'a* "Shayhlillāh" *dermān* (Atoiy). *Ja'dıŋı chin mushki demishlār* (Sak-kokiy). *Darung'a yazır yurtı derlār* (Sh.tar.) *Ana Shayx Hasan bozorg derlār* (Sh.turk.).

Jo'nalish kelishigi

21-§. Eski o'zbek tilida jo'nalish kelishigining *-g'a /-gā //* *-qa/-kā* va *-a/-ā* affiksli shakllari qo'llangan.

-g'a/-gā // *-qa/-kā* affiksli shakl eski o'zbek tilida jo'nalish kelishigining asosiy shaklini tashkil etadi. Bu affiks shakllaridan qaysi birining ishlatilishi asosan shu affiksni qabul qiluvchi so'zning xususiyatiga bog'liq: *-g'a* shakli, odatda, unli yoki jarangli undosh bilan tugagan qattiq o'zakli so'zlarga qo'shiladi: *barchag'a, uyqug'a, suvg'a, maqsudg'a, ag'izg'a, yolg'a, aqshamg'a, chamang'a* kabi; *-qa* shakli jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o'zakli so'zlarga qo'shiladi: *ulusqa, yurtqa, tarafqa, yig'achqa, quyashqa, xalqqa* kabi. Shu bilan birga, ba'zi o'rinlarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni qattiq o'zakli ayrim so'zlarga goh *-g'a* shakli, goh *-qa* shakli qo'shila bergan: *ulus-qa //ulusg'a, otqa // otg'a, urushqa // urushg'a, ashiqqa // ashiqg'a, islahqa // islahg'a, mag'ribqa // mag'ribg'a, maqsadqa // maqsadg'a, muhtajqa //*

muhtajg'a, tag'g'a // tag'qa // taqqa kabi.

Jo'nalish kelishigi affiksining yumshoq o'zakli so'zlarga qo'shiluvchi jarangli *-gä*, jarangsiz *-kä* shakllarining ikkalasi ham arab yozuvida bir xil ko'rinishga ega bo'lgan, ya'ni kof va alif (ك) orqali ifodalangan. Singarmonizm qonuniga muvofiq unli yoki jarangli undosh bilan tugagan yumshoq o'zakli so'zlarga qo'shilganda bu affiks *-gä* tarzida, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda *-kä* tarzida talaffuz qilingan bo'lishi kerak: *kemägä, elchigä, közgügä, birävgä, sözgä, tilgä, küngä, yergä, kökkä, ishkä, kärmäskä* kabi.

Eski o'zbek tilida singarmonizm qonuniga muvofiq qattiq o'zakli so'zlarga jo'nalish kelishigi affiksining *-g'a* yoki *-qa* shakli, yumshoq o'zakli so'zlarga *-gä* yoki *-kä* shakli qo'shilgan. Shu bilan birga, yozuv yodgorliklarida bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni *-g'a* yoki *-qa* shakli qo'shilishi zarur bo'lgan bir qator qattiq o'zakli so'zlarga yumshoq *-gä*, *-kä* shakllari yoki, aksincha, *-gä* shakli qo'shilishi zarur bo'lgan ayrim so'zlarga qattiq *-g'a* shakli qo'shilgan: *bandag'a // bandagä, sorg'ang'a // sorg'angä, shaharg'a // shahargä, atamg'a // atamgä, martabag'a // martabagä, muradg'a // muradgä, yolg'a // yolgä, jayg'a // jaygä, jafag'a // jafagä; davlatqa // davlatkä, ne'matqa // ne'matkä, maslahatqa // maslahatkä, majlisqa // majliskä, tarafqa // tarafkä; elgä // elg'a, könjülgä // konulg'a, üstigä // üstig'a, kishilärgä // kishilärg'a, yüzigä // yüzig'a, özigä // özig'a, sözgä // sözg'a, ichigä // ichig'a, birigä // birig'a, küngä // küng'a* kabi.

Jo'nalish kelishigi affiksi qattiq va yumshoq shakllarining ishlatilishidagi singarmonizm qonunining buzilish hollari asosan XIX asr yozuv yodgorliklari tiliga xos bo'lib, oldingi davrlarga oid manbalarda kam uchraydi.

22-§. Jo'nalish kelishigining *-g'a/-gä // -qa/-kä* affiksi III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda egalik affiksi bilan kelishik affiksi o'rtasida (n) undoshi orttirilishi mumkin. Bunday hollarda (n) sonor undoshi bo'lgani uchun jo'nalish kelishigi affiksi jarangli *-g'a* yoki *-gä* shaklida qo'shiladi: *Darya qırag'ıng'a tegdilär* (Tafsir). *Öz begläringä sözlämish boldı* (QR). *Sözi xatunıng'a xush*

keldi (NF). *Meni xayrat maqāmıng‘a yetürgil* (MN). *Közüm yashıng‘a nazar qıl, көңül bolur ravshan* (Sakkokiy).

III shaxs egalik shaklidagi so‘zlarga qo‘shilganda jo‘nalish kelishigi affiksi oldidan (n) undoshining orttirilishi XIII—XIV asrlar tiliga xos bo‘lib, XV asrning I yarmiga oid ayrim manbalarda ham uchraydi. Keyingi davrlarga oid yozuv yodgorliklarida bu hodisa qayd qilinmagan.

Jo‘nalish kelishigi affiksining ishlatilishidagi o‘ziga xos xususiyatlardan yana biri III shaxs egalik shaklidagi qattiq o‘zakli so‘zlarga *-na* (*nä*) shaklida qo‘shilishidir. Bu hol XIII—XIV asrlarga oid yozuv yodgorliklar tili uchun xos bo‘lgan: *Ul bahıq tirildi, suv ortasıña kirdi* (Tafsir). *Öziniñ yash og‘lanıña aydı* (QR). *Hisar qapug‘ına kelib, öküş harb qıldı* (NF). *Bezäb anı öz orınıña yaturdı* (XSH). *Külär ay husnuña gul-tek eñıñiz* (MN). *Og‘lan kelib atası xızmatıña, yer epti* (Saroyi).

III shaxs egalik shaklidagi qattiq o‘zakli so‘zlarga jo‘nalish kelishigi affiksining *-na* shaklida qo‘shilishi O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari, “Qutadg‘u bilig” tiliga xos bo‘lgan.

23-§. Jo‘nalish kelishigining *-a/-ä* affiksi quyidagi ikki holatda ishlatiladi: 1) jarangli undosh bilan tugagan so‘z asosiga bevosita qo‘shiladi: *bash+a* (boshga), *söz+ä* (so‘zga) kabi; 2) egalik shaklidagi, asosan, I va II shaxs birlik hamda III shaxs birlik va ko‘plik shaklidagi so‘zlarga qo‘shiladi: *bashım+a* (boshimga), *bashın+a* (boshingga) kabi. III shaxs egalik affiksi unli bilan tugagani uchun *-a/-ä* affiksi oldidan (n) undoshi orttiriladi: *bashı+n+a* (boshiga), *bashları+n+a* (boshlariga) kabi.

1. *-a/-ä* affiksining so‘z asosiga bevosita qo‘shilishi bilan hosil bo‘luvchi shakl XIII—XIV asrlarda nasriy asarlarda ham, she‘riy asarlarda ham qo‘llangan bo‘lib, keyingi davrlarda she‘riy asarlardagina uchraydi: *Bu xabar lashkara yetmişdi* (Tafsir). *Salayın özümü özgä adyāra // көңülни bag‘lag‘ayın özgä yāra* (MN). *Tört yıg‘achlıq yerä kirdilər* (QR). *Oshul ham qasd qıldı erdi jāna* (XSH). *Qachan yetkay-men ul dilbanda men* (Lutfiy). *Tüshär har kechä ay köktin zamına* (Atoiy). *Nafsı üçün ölümä berdi og‘ul* (SHN). *Bashlara ishıñ tüshüb savda bolur-mu muncha ham* (Muqimiy).

2. Egalik shaklidagi soʻzlarga *-a/-ä* qoʻshilishi bilan hosil boʻluvchi shakl ham XIII–XIV asrlarda nasriy asarlarda ham, sheʼriy asarlarda ham qoʻllangan: *Afra ornuma yanayin* (Tafsir). *Bir kimärsä evime kirdi* (Saroyi). *Anı men xizmatına keltüräyin* (XSH). *Qara kirpükümä qündüz teñälmäs* (MN). *Elini evinä urub yigʻlayur erdi* (QR). *Gul gʻunchalarına yettim ersä, ...* (Saroyi).

Bu shaklning XV asr va undan keyingi davrlarda qoʻllanishi quyidagicha: I va II shaxslarning birligi asosida hosil boʻluvchi *bashuma*, *bashına* turidagi shakllar asosan sheʼriy asarlarda uchraydi, III shaxs birlik va koʻpligi asosida hosil boʻluvchi *bashına* (*bashlarına*) turidagi shakl esa sheʼriy asarlarda ham, nasriy asarlarda ham qoʻllangan. Masalan: *Nechä januma jafa qılur-sen?* (Lutfiy). *Kechä-kündüz qashınğa yigʻılalı* (SHN). *Seniñ xatiriñğa ne yetädur?* (BN). *Salman nazarnı özgä sanamlar jamalına* (Atoiy). *Taqı birgä kelgän kishilärinä xat beräliñ* (Sh.turk). *Kulangir bargähına raväna boldı* (Gulxaniy). *Tüshti ekän bashına becharanıñ savdä nechük?* (Muqimiy).

Joʻnalish kelishigining *-a/-ä* affiksi qadimgi yodgorliklar tilida ham asosan egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilgan. Masalan: *Inimä, ogʻlıma ötlädim* (Oʻrx.-En.) — “*Inimga, oʻgʻlimga nasihat berdim*”. *Özüm arzuladı anıñ qapğʻuñğa* (QB) — “*Uning saroyiga (kelishni) oʻzim istadim*”. *Usuqmısha saqıgʻ qamugʻ suv korünür* (MK). — “*Chanqaganga har qanday sarob ham suv boʻlib koʻrinadi*”. *Taturmas esanında tüz dostıñğa* (HH). — “*(Baxil, nokas odam) tirikligida doʻstiga ham tuz tottirmaydi*”.

Joʻnalish kelishigining *-a/-ä* affiksli shakli oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillar uchun xos boʻlib, bu tillarda qadimgi davrlardan boshlab joʻnalish kelishigi uchun shu shakl qoʻllanadi (unli bilan tugagan soʻzlarga *ya/yä* shaklida qoʻshiladi). Bu shakl hozir ayrim oʻzbek shevalarida, masalan, Xorazm shevalarining oʻgʻuz guruhida va j-lovchi oʻzbek shevalarida ham mavjud.

24-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida joʻnalish kelishigining *-gʻaru/-gärü // -qaru/ -kärü, -ra/-rä, -ru/-rü* affikslari bilan hosil boʻluvchi shakllari ham isteʼmolda boʻlgan. Bu affikslar keyinchalik oʻzining grammatik maʼnosini yoʻqotib, soʻzning

ajralmas qismiga aylangan va bunday soʻzlar ravish yoki yordamchi soʻzlar turkumiga oʻtgan.

Mavjud manbalarning koʻrsatishicha, qadimgi turkiy yodgorliklar tilidayoq bu shakllarning maʼnosi chegaralangan boʻlib, asosan bir predmetning boshqa predmet (obyekt) tomonga yoʻnalishi maʼnosini ifodalagan.

1. -gʻaru/-gärü // -qaru/-kärü affiksli shaklning isteʼmol doirasi Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklaridayoq ancha chegaralangan. Misollar: *Ogʻuzgʻaru sü tashı qdı mı z* (Oʻrx.-En.) — “*Oʻgʻuzlarga tomon askarlar bilan bordik*”. *Yırınj ärü, subıñ aru qontı* (Oʻrx.-En.) — “*Oʻsha yerga, suvga tomon qoʻndi, joylashdi*” (yırınj ärü < yırınj + gärü, subıñ aru < subıñ + gʻaru). *Biz uygʻur-gʻaru kältük* (Qad.uygʻ.) — “*Biz uygʻurga tomon keldik*”. *Yavlaq yirgärü barır-mız* (Qad.uygʻ.) — “*Yomon yerga boryapmız*”.

Ushbu shakl XI asr yodgorliklarida ham qoʻllangan: *Bayat tapgʻıñ aru ilinmish özüm* (QB) — “*Men tangrining xizmatiga moyil boʻlganman*” (tapgʻıñ aru > tapgʻıñ + garu). *Qısh yaygʻaru suvlanur* (MK) — “*Qish yozga shivirlaydi*”. *Yagʻıqaru kirish qıldım* (MK) — “*Dushmanga qarshi urush qildim*”.

Bu shakl XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Qoychu anlarqa aydı: sizlär kimlär-sizlär, qaygʻaru borur-sizlär?* (Tafsir). *Yusuf yüz evurdi, Zulayhanı kermäyin teb artqaru baqtı, öz suvratın kerdı* (QR). *Falaknı yetti maydän artqaru salmış* (XSH).

Keyingi davrlarda gʻaru/-gärü // -qaru/-kärü affiksi *tashqarı* (<tashqaru<tash+qaru), *ichkäri* (ichkärü<ich+kärü) kabi soʻzlar tarkibida saqlangan boʻlib, bu soʻzlar ravish turkumiga oʻtgan. Bu jarayon ancha qadimdan boshlangan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida *qurıgʻaru* “orqaga (gʻarbgaga)”, *ilgärü* “oldinga (sharqqa)” kabi soʻzlar ravish maʼnosida qoʻllangan.

2. -ra/-rä affiksining kelishik vazifasida ishlatilishi qadimgi turkiy yodgorliklarning ayrimlarida kuzatiladi: Masalan: *Agʻulugʻ oʻqın yüräkrä urup...* (Qad.uygʻ.) — “*Zaharli oʻqini yurakka urib*”. *Anı bashra qaqtı* (MK) — “*Uni boshiga urdi*”. *Tamgʻa suvi tashra chıqı b, tagʻıgʻ etär* (MK) — “*Bu suvning tarmogʻi tashqariga chiqib,*

tog' atroflariga tarqaladi".

-ra/-rā affiksining kelishik vazifasini bajarishi XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Darudan tashra chiqmaduq* (Tafsir). *Bir azaqın evgü qatı taqı bir azaqı tashra turur erkän, Zulayha keldi* (NF). *Andın soıra tashra chıqtı, turdı* (XSH).

Bu affiks ancha qadim davrlardanoq o'zining grammatik xususiyatini yo'qota borgan va ayrim so'zlar tarkibida saqlanib, ularning ajralmas qismiga aylangan. Qadimgi yodgorliklar tilidagi oıra (oldin), *asra* (pastki, quyi), *ichrā* (ichkari) kabi so'zlar tarkibidagi -ra/-rā ana shu affiksning qoldig'idir.

3. -ru/-rū affiksining ham kelishik vazifasida ishlatilishi qadimgi davrlardayoq chegaralangan. Misollar: *Evimrū bardı* (Qad.uyg'.) — "*Uyimga bordı (keldı)*". *Ebrū keltürtim* (Qad.uyg'.) — "*Uyga keltirdim*". *Ol mäninı tabaru keldı* (MK) — "*U menga tomon keldı*".

Bu affiks ham ancha qadim davrlardanoq o'zining grammatik xususiyatini yo'qotib, ayrim so'zlarning tarkibida saqlangan. Qadimgi yodgorliklar tilida ravish yoki ko'makchi ma'nosida qo'llangan *berū* (bu yoqqa), *yag'ru* (yaqin), *ınaru* (u yoqqa) kabi so'zlar tarkibidagi -ru/-rū ana shu affiksning o'zidir.

25-§. Jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi ham mumkin, ya'ni ma'lum sharoitlarda kelishik affiksi tushirib qoldiriladi. Ish-harakatning yo'nalgan tomonini ko'rsatuvchi so'zlar, asosan, joy nomlari harakatni ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda, jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi mumkin.

Jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi eski o'zbek tilida nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham uchraydi. Bunday qo'llanish, ayniqsa, "Boburnoma" tiliga xos bo'lgan. Masalan: *Mashruqdın keldı, yolu Madına erdı* (Tafsir). *Andijān barurg'a ruxsat tilādılār* (BN). *Bir inisin yıbarur boldı Xısar* (SHN). *Andın kächüb, İraq va Fārs bārdılar* (Sh.tar.). *Bular Erān barb, ...*(FI). *Qālmay shaharda tāqatım // qıshlaq chıqardım ādatım* (Muqimiy).

26-§. Jo'nalish kelishigidagi so'z vositali to'ldiruvchi yoki hol, ba'zan kesim vazifasida qo'llanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Harakat yo'nalgan joy, tomon, manbani ko'rsatadi: *Kāmigä*

suv kirdi (Tafsir). *Yaqında tahsil üçhün shaharg'a kelibtür* (Navoiy, MN). *Qal'ag'a kelib erdi ul sardār* (SHN).

2. Harakat yo'nalgan shaxs yoki narsani ko'rsatadi: *Zulayhā Yusufg'a keldi* (QR). *Bashın tupraqqa, tupraq bashqa attı* (XSH). *Arzımnı aytay bādi sabag'a // shāyad gapurgay ul gul qabag'a* (Muqimiy).

3. Biror shaxsga yoki narsaga atalganlikni bildiradi: *Anıy atıng'a yazdım ushbu kitābım* (XSH). *Atımızg'a yem alıb ber, teb qolına on tängä berdim* (Sh.turk). *Andijān shahrıda yürgän āshnālarg'a salām* (Furqat).

4. Evaz, tenglik, qimmat, barobarlik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *On kishigä yetmishchä ash etmish erdi* (Tafsir). *Jānnı yarmaqqa sattı xojai xas* (Navoiy, SS). *Boldı chu hāki siyāh zarga barābar urug'* (Muqimiy).

5. O'xshatish, qiyoslash, nisbat berish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Achchiq sözi Qırım shahdıg'a oxshar // jamāl ayyamı gul ahdıg'a oxshar* (MN). *Hilmni ... insāniyat mezāni tāshug'a nisbat qılsa bolur* (Navoiy, MQ). *Bahāsı ulug'lıg'ıg'a yarashadur* (BN).

6. Biror holatga o'tish, yetishish, biror narsaga erishish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Kerāk kim, meni ul arzumqa tegürsäniz* (NF). *Va hayālıg'a kechmas davlatg'a sazāvar boldı* (Navoiy, MQ). *Nechü kündin soñ öz hālımg'a keldim* (BN). *Ellikā meniñ yashım yetibtı* (Sh.turk). *Bir dānishmandnıñ majlisig'a musharraf bolsa, ...* (TN).

7. Ish-harakatning yuzaga chiqishidagi birgalik, qurol, vosita kabi ma'nolarni ifodalaydi, ya'ni ish-harakatning amalga oshuvi jo'nalish kelishigidagi so'z ifodalagan shaxs yoki narsa ishtirokida, vositasida bo'ladi: *Bir yıl andag'-oq tayaqqa tayanıb turar erdi* (QR). *Himāyat üçhün özın kirishkā bag'ladi* (Yaqiniy). *Bu ikki yigitkā maslahat qılıldı* (BN). *Taqı kishilārigä keñāsh qıldı* (Sh.turk). *Qang'a bag'rım toldı-yu sormay-sen hanuz* (Muqimiy).

8. Maqsad ma'nosini ifodalaydi. Bunda jo'nalish kelishigidagi so'z ko'pincna harakat nomi yoki sifatdosh shaklida bo'ladi: *Ilm oğrānmākkä keldim* (QR). *Ziyāratqa kelgän ermish* (Navoiy, MN). *Biz señä chāra qılurg'a keldük // dushman āvāra qılurg'a keldük* (SHN).

9. Sabab ma'nosini ifodalaydi. Bunda ham jo'nalish kelishigi-

dagi soʻz asosan harakat nomi yoki sifatdosh shaklida boʻladi: *Havā bu soʻzga qazgʻuluq boldi* (QR). *Seni sevmäkkä sitam qilgʻumdur* (SHN). *Künler gʻāyat qısqalıqqa ilgārigi kishi yaruq chaqda havāl aldıgʻa keldilər* (BN).

10. Payt maʼnosini ifodalaydi. Bunda joʻnalish kelishigidagi soʻzning oʻzi payt maʼnosidagi soʻzdan iborat boʻladi: *Tāngʻa salma va dai vashıynı* (Navoiy, GʻS). *Sabāhigʻa bizgä qoshulur* (BN). *Bu küngi ishni tāngʻa salgʻan kishiniñ hech ishi bütmas* (Sh.turk).

11. Biror narsa yoki shaxsning joʻnalish kelishigidagi soʻz anglatgan shaxsga yoki narsaga qarashli yoki taalluqli ekanligi, mansubligi koʻrsatiladi. Bunday hollarda joʻnalish kelishigidagi soʻz vositali toʻldiruvchi yoki kesim vazifasida keladi: *Bu xitāb sizgä turur* (Tafsir). *Mavlānā Ofatıy mashhadlıgʻdur, halvāgarlıkkä mansub qılurlar* (Navoiy, MN). *Oshal bulaqdın yuqarı Musıyhāygʻa taalluq bolur* (BN). *Ul malāhat mulkınnıñ sultānıgʻa maxsusdur* (Furqat).

27-§. Joʻnalish kelishigi shakli boshqa kelishiklar oʻrnida ham qoʻllanadi. Kelishik shakllarining, xususan, joʻnalish kelishigi shaklining boshqa kelishiklar vazifasida ishlatilishi asosan boshqaruvchi feʼlning xarakteri bilan bogʻliq holda yuzaga keladi.

1. Joʻnalish kelishigi shakli chiqish kelishigi oʻrnida qoʻllanadi: *Soʻrar qızlargʻa kim, ushbu ne hāl teb* (XSH). *Mir bir azızgʻa iltimās qılıbdur* (Navoiy, MN). *Bashıgʻa ne kim etti, eylādi yād* (Navoiy, SS). *Hayalıgʻa bu kechibtür kim, Sultān Ahmad Mirzā ulugʻ pādshāhdur...* (BN). *Alar har qaysıları bir ilmgä dars aytur ekānlär* (Furqat).

2. Joʻnalish kelishigi shakli oʻrin-payt kelishigi oʻrnida qoʻllanadi: *Anı evinä kermādi* (Tafsir). *Adam diyārigʻa ham tapmagʻun xabar mendin* (Navoiy, FK). *Yazgʻa shahr oldı ulusdın hali* (SHN). *Ta elgünchä kishi evinä ash yemäs* (Sh.turk).

3. Joʻnalish kelishigi shakli tushum kelishigi oʻrnida ham qoʻllanadi: *Ul kimersägä fasiq atayurlar* (Tafsir). *Maryam boʻzchılardıñ yol soʻrdı, yavuz yoʻlgʻa kivürdilär, tikānlär arasına tüşti, ulargʻa qarğʻadı* (QR). *Ul bechāra tiriglikdin umidin kesib, sultāngʻa sөkti* (Saroyi). *Kөz qamar bağʻan yüzünä māhi tabān atadı* (Sakkokiy).

Hozirgi o‘zbek va boshqa ko‘pchilik turkiy tillarda tushum kelishigidagi so‘zni boshqaruvchi *sək* (so‘kmoq), *qarg‘a* (qarg‘amoq), *ata* (atamoq) kabi bir qator fe‘llar eski o‘zbek tilida asosan jo‘nalish kelishigidagi so‘zni boshqargan (yuqoridagi misollarga qarang).

Eski o‘zbek tilida *de-* fe‘li asosan tushum kelishigidagi so‘zni boshqargan bo‘lib, ayrim manbalarda jo‘nalish kelishigidagi so‘zni boshqarish hollari ham uchraydi (qarang: 20-§).

O‘rin-payt kelishigi

28-§. O‘rin-payt kelishigi affiksi eski o‘zbek tilida jarangli (d) undoshi bilan boshlanuvchi *-da/ -dä* va jarangsiz (t) undoshi bilan boshlanuvchi *-ta/ -tä* shakllarida qo‘llangan.

Bu affiks tarkibidagi undoshning jarangli yoki jarangsiz holda kelishi odatda shu affiksni qabul qiluvchi so‘zning qanday tovush bilan tugagan bo‘lishiga bog‘liq bo‘ladi, ya‘ni unli va jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarga jarangli *-da/ -dä* shakllari qo‘shiladi: *qal‘ada, uyquda, kezgüda, tashqarida, ichkärida, suvda, bag‘da, sezda, yolda, kezülda, g‘amda, tündä, bazarda, yerdä* kabi. Jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga esa jarangsiz *-ta/ -tä* shakllari qo‘shiladi: *yurtta, eshiktä, qishlaqta, köktä, tashta, ishtä, ulusta, yig‘achta* kabi. Lekin, yozuv yodgorliklarining ko‘rsatishicha, eski o‘zbek tilida jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga ham ko‘pincha jarangli *-da/ -dä* shakllari qo‘shilgan: *yurtda, eshikdä, qishlaqda, kökdä, tashda, ishdä, ulusda, yig‘achda* kabi.

29-§. O‘rin-payt kelishigi affiksi III shaxs egalik shaklidagi so‘zlarga qo‘shilganda, egalik affiksi bilan kelishik affiksi o‘rtasida [n] undoshi orttirilishi mumkin, ya‘ni *qohida, yohida, sezida, ishidä* kabi so‘zlar *qohna, yohna, sezinda, ishinda* shaklida ham qo‘llanadi.

III shaxs egalik shaklidagi so‘zlarga qo‘shilganda o‘rin-payt kelishigi affiksi oldidan (n) undoshi orttirilishi XIII—XIV asrlar tiliga xos bo‘lib, bu davrga oid she‘riy asarlarda ham, nasriy asarlarda ham bunday so‘zlar ko‘pincha [n] li shaklda qo‘llangan. Bunday qo‘llanish XV asrning birinchi yarmiga oid yozuv yod-

gorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab bunday so'zlarning [n] li shaklda qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, asosan she'riy asarlarda uchraydi. Lekin "Shajarai tarokima", "Shajarai turk" asarlari bundan mustasno, ya'ni bu asarlarda asosan [n] li shakl qo'llangan. Bunday so'zlarning [n] li shaklda qo'llanishi Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari tili uchun ham xos bo'lgan.

III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda egalik affiksi bilan o'rin-payt kelishigi affiksi o'rtasida [n] undoshi orttirilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. Masalan: *yiti yashinta* (O'rx.-En.) — "yetti yoshida", *kishi ajuninta* (Qad.uyg'.) — "kishilik dunyosida", *tilindä yorintı* (QB) — "tilida bayon qildi", *beg qıstıg'ında* (MK) — "bek qisig'ida".

30-§. O'rin-payt kelishigi o'rin holi, payt holi, vositali to'ldiruvchi, ba'zan kesim vazifasida qo'llanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning bajarilish o'rnini yoki narsaning joyini ko'rsatadi: *Men sahrāda yalg'uz qaldım* (NF). *Faqir bir majlisda... anı kərdüm* (Navoiy, MN). *Bu yurtta farmān boldı kim, ...* (BN). *Bar edi Farg'ānada bir sārβān* (Gulxaniy).

2. Ish-harakatning bajarilish paytini, vaqtini bildiradi: *Ul sāatda xurma yıg'achi yashardı* (Tafsir). *Kündä on g'azal, balke artuq aytur ermish* (Navoiy, MN). *Meniñ ādatım āmānlıqda ham uldur kim, ton chıqarmay yatar-men* (BN). *Bahar ayyāmıda gul gasht etärgä bir chaman bolsa* (Furqat).

3. Vosita, qurol ma'nosini ifodalaydi, ya'ni ish-harakatning amalga oshuvi o'rin-payt kelishigidagi so'zdan anglashilgan predmet orqali, vositasida bo'ladi: *Seniñ yādıñ qılur-men kəp g'azalda* (MN). *Bu pari sözde kərgüzür mo'jiz* (Navoiy, SS). *Go'shtıdın bir pārasını kabāb qıldük, bir pārasını aftābada pishürüb yedük* (BN). *Yana bir nāmada mundag' demishlär kim, ...* (Sh.tar.).

4. O'rin-payt kelishigidagi so'z ish-harakatning nima bo'yicha, nima jihatdan yuz berganini ko'rsatadi, ya'ni ish-harakatning o'rin-payt kelishigidagi so'z anglatgan soha bo'yicha yuz berishi ifodalanadi. O'rin-payt kelishigining bunday qo'llanishi

asosan mavhum ma'nodagi so'zlar doirasida kuzatiladi: *Seniy ishqiqda bag'rimdin āqar qān* (MN). *Tekar bir kün qızıl qānım oshul kəñül qara g'amda* (Sakkokiy). *Bu baytlarnı anıñ vasfıda aytıb tururlar* (Sh.turk). *Ul parıru hajrıda har lahza qān yıg'lar edim* (Furqat).

5. O'rin-payt kelishigidagi so'z kesim vazifasida kelishi mumkin. Bunda holat yoki o'rin ma'nosi ifodalanadi: *Taqı bularnıñ qatında-mu turur?* (Tafsir). *Hiriy shahrıda ālamdın ötti va qabrı Xiyābāndadur* (Navoiy, MN). *Bu chashma naxlistännıñ yānı dadur, yān yerdädür* (BN).

31-§. O'rin-payt kelishigi shakli boshqa kelishiklar o'rnida ham qo'llanadi:

1. Jo'nalish kelishigi o'rnida qo'llanadi: *Kəñlüm alg'an zulfi har sāat ayag'ı da tüşär* (Lutfiy). *Qayda kim kəñlünüz tilär, yetıñız* (Navoiy, SS). *Men Kabulg'a kelgändä, ... Xurāsāndın Kābulda keldilər* (BN). *Öz nokarlarıñız birlän anda barıb, otav suqub keliñlär* (Sh.tar.).

2. O'rin-payt kelishigi shaklidagi so'z chiqish kelishigi ma'nosida ham qo'llanadi: *Bashını üch yerdä yardılar* (Tafsir). *Og'uldın özgälär qılsa bu ishni // ketärgäy erdi shah ul tanda bāshnı* (XSH). *Meni devāna teb, axir surar ermish eshikindä* (Sakkokiy). *Atasınıñ yaxshı-yamanında söz desä bolmas kim, bag'āyat mashhurdur* (Navoiy, MN).

Butunning qismini, to'da yoki guruhning ma'lum bo'lagini ajratib ko'rsatiladigan hollarda ham chiqish kelishigi o'rnida o'rin-payt kelishigi shakli qo'llanishi mumkin. O'rin-payt kelishigining bunday qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yozuv yodgorliklar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Tününj üch ulushında biri kechmishdä erdi* (QR). *Tügänmäs mınj yıl ichsä mınjda biri* (MN). *Ikki qag'azda biridä Ali yä Hasan bitib, yana biridä Fātıma bitib, ...* (BN). *Künlärdä bir kun avg'a chıqıb, ...* (Sh.tar.).

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ko'makchili birikmalar tarkibida ham chiqish kelishigi o'rnida ba'zan o'rin-payt kelishigi shakli ishlatilgan. Masalan: *Munda oñdın ayg'ay erdilər*

(Tafsir). *Rozgār kechmidä kezin yana bir kün* (QR). *Bu söz aymışda soñ kehti bir ancha* (XSH).

Chiqish kelishigi

32-§. Eski o‘zbek tilida chiqish kelishigining asosan *-dın/-din -tın/-tin* affiksli shakli qo‘llangan bo‘lib, ayrim manbalarda *-dan/ -dän // -tan/-tän* va *-dun/-dün // -tun/-tün* affiksli shakllar ham iste‘molda bo‘lgan. Bular bir affiksning turli fonetik shakllari bo‘lib, tarkibidagi unli yoki undosh tovushning xususiyatiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi.

1. *-dın/-din -tın/-tin* affiksli shakl chiqish kelishigining asosiy ko‘rsatkichi sifatida eski o‘zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida faol iste‘molda bo‘lgan.

Bu affiksning jarangli *-dın/-din* yoki jarangsiz — *tın/-tin* variantlarda ishlatilishi ham o‘rin-payt kelishigi affiksining jarangli va jarangsiz shakllarda ishlatilishidagi kabi tartibda bo‘lgan, ya‘ni unli yoki jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarga jarangli *-dın/-din* shakllari qo‘shiladi: *qal’adın, uyqudın, koʻzgüdin, tashqarın, ichkeridin, suvdın, bag’dın, soʻzdın, yoldın, koʻhüldin, g’amdın, tündin, bāzārdın, yerdin* kabi. Jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga esa singarmonizm qonuni talabiga ko‘ra jarangsiz *-tın/-tin* shakllari qo‘shilishi kerak: *yurttın, eshiktin, qıshlāqtın, kəktin, tashtıın, ishtin, ulustın, yıg’achtın* kabi. Lekin yozuv yodgorliklarida bunday so‘zlarga jarangli *-dın/-din* shakllari ham qo‘shilavergan: *yurtdın, eshikdin, qıshlāqdın, kəkđin, tashdın, ishdin, ulusdın, yıg’achdın* kabi. Navoiy asarlari va “Shayboniynoma” kabi ayrim manbalarda hamda XIX asrga oid yodgorliklarda jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga ham asosan jarangli *-dın/-din* shakllari qo‘shilgan.

2. *-dan/-dän // -tan/-tän* affiksli shakl XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklardan “O‘g‘uznoma”, “Qissasi Rabg‘uziy”, “Xusrav va Shirin” tiliga xos bo‘lgan; “Guliston bit-turkiy” asarida asosan shu shakl qo‘llangan. Masalan: *Uch kündan soñ zindāndan chıqardı* (QR). *Anıñ bashı sog‘uqtan ap-aq turur* (O‘N). *To‘quz yashından so‘ñ* (XSH). *Elin ashtan chekib* (Saroyi).

XV—XVIII asrlar davomida o‘zbek tilida chiqish kelishigining *-dın/-dın // -tın/-tın* affiksli shakli qo‘llangan bo‘lib, *-dan/-dän // -tan/-tän* affiksli shakl XIX asrga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi. XIX asr oxirlaridan o‘zbek tilida bu shaklning qo‘llanishi faollasha borgan bo‘lib, keyinchalik o‘zbek adabiy tili uchun me‘yor sifatida shu shakl **-dan** shaklida qabul qilingan.

3. Chiqish kelishigi affiksining *-dun/-dün // -tun/-tün* shakllari tarkibida (oxirgi bo‘g‘inida) lab unlisi bo‘lgan so‘zlarga qo‘shiladi. Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklardan “O‘g‘uznoma”-da qo‘llangan: *kəp toqushg‘udun soň; qırq kündün soň; ul jaruqtun... chıqtı; anuň kəzi kəktün kəkräk erdi.*

Chiqish kelishigining yuqorida ko‘rsatilgan shakllari, yozuv yodgorliklaridan ma‘lum bo‘lishicha, turkiy tillar shakllanishi oldindan qo‘llanib kelgan. Jumladan, *-dın/-dın // -tın / -tın* affiksli shakl qadimgi turkiy tili yodgorliklarida chiqish kelishigining asosiy shakli sifatida keng iste‘molda bo‘lgan, “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk”da ham chiqish kelishigi uchun asosan shu shakl qo‘llangan. *-dan/-dän // -tan/-tän* affiksli shakl qadimgi turkiy tilining “n” dialektiga xos bo‘lib, , “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk” asarlarida ham qo‘llangan. *-dun/-dün // -tun/-tün* affiksli shakl “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk”da uchraydi.

33-§. III shaxs egalik shaklidagi so‘zlarga qo‘shilganda jo‘nalish va o‘rin-payt kelishiklaridagi kabi chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi mumkin, ya‘ni *qolıdın, yolıdın, so‘zıdın, ishıdın* kabi so‘zlar *qolındın, yolındın, so‘zındın, ishındın* shaklida ham qo‘llanadi.

III shaxs egalik shaklidagi so‘zlarga qo‘shilganda chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi yoki orttirilmasligi, ya‘ni bunday so‘zlarning [n]li shaklda yoki [n]siz shaklda qo‘llanishi yozma manbalarda turli darajada bo‘lgan: [n]li shakl XIII—XIV asrlarga oid manbalar tiliga xos bo‘lgan. [n]li shaklning faolligi XV asrning birinchi yarmiga oid manbalar tilida ham saqlangan, ya‘ni bu manbalarda [n]li shakl ham, [n]siz shakl ham qo‘llana bergan. XV asrning ikkinchi yarmi va undan keyingi davrlarda

asosan [n]siz shakl qoʻllangan boʻlib, [n]li shakl ayrim manbalardagina uchraydi. Lekin “Shajarai tarokima” va “Shajarai turk” kabi tarixiy mavzuda yozilgan asarlarda asosan [n]li shakl ishlatilgan. XVIII—XIX asrlarga oid manbalarda esa [n]siz shakl amalda boʻlib, [n]li shakl deyarli qoʻllanmagan.

III shaxs egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilganda chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi qadimgi turkiy yodgorliklar, jumladan, qadimgi turkiy tiliga oid manbalar va “Qutadgʻu bilig” tiliga xos boʻlgan.

34-§. Turkiy tillarda chiqish kelishigi shakli nisbatan keyingi davrlarda shakllangan boʻlib, maʼlum davrlargacha bu kelishik oʻrnida ham oʻrin-payt kelishigi shakli qoʻllangan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida chiqish kelishigi maʼnolari ham oʻrin-payt kelishigi shakli orqali ifodalangan. Masalan: *Sizdä... adırıldım — “Sizdan ayrıldım”. Türgäs qagʻanta körüg kaldi — “Turgash Hāqāndan aygʻoqchi keldi”. Anta kisrä inisi qagʻan bolmış erinch — “Undan keyin inisi xoqon boʻlgan emish”.*

Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida ham chiqish kelishigi shakli bor. Lekin uning qoʻllanishi *qan* (qayer), *oŋ* (oʻng, sharq) kabi ayrim soʻzlar bilangina chegaralangan. Masalan: *Yarıqlıgʻ qantan kälip yana äldi? Sünüglüg qantan kelip surä äldi? — “Qurollilar qayerdan kelib seni tarqatib yubordi, tor-mor qildi? Nayzalilar qayerdan kelib seni chalgʻitdi, es-hushingni oldi?” Ondan qagʻangʻaru sü yorlım — “Oʻngdan (sharqdan) xoqon tomonga qoʻshin tortaylik”.*

Qadimgi uygʻur tili yodgorliklarida chiqish kelishigi shakli shakllangan boʻlib, turli fonetik koʻrinishlarda ancha keng isteʼmolda boʻlgan. Shu bilan birga, chiqish kelishigi oʻrnida oʻrin-payt kelishigi shaklining qoʻllanishi bu manbalar tiliga ham xos boʻlgan. Masalan: *Yazuqda bosh bolalım — “Gunohdan xalos boʻlaylik”. Kězüntä isig yashı tēkiyü — “Koʻzidan issiq yoshini toʻkib”. Emgäktä qurtulzunlar — “Qiyinchiliklardan qutilsinlar”. Bäg äbintä onut bardılar — “Beg uyidan qaytib ketdilar”.*

Chiqish kelishigi oʻrnida oʻrin-payt kelishigi shaklining qoʻllanishi XI asr yodgorliklari — “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻatit-turk”da ham aks etgan. Masalan: *Tildä chıqar ezgu söz*

(MK) — “Tildan yaxshi soʻzlar chiqargin”. *Kəni barır kiyikniñ kəzində azın bashı yoq* (MK) — “Toʻgʻri ketayotgan kiyikning koʻzidan boshqa yarasi yoʻq”. *Buzunda talusi, kishidə chını* (QB) — “Xalqdan yetugi, kishilardan sof dili”. *Mana oq tapunduy kichikdə berü* (QB) — “Kichikligingdan beri faqat menga xizmat qilding”.

Chiqish kelishigi maʼnosining oʻrin-payt kelishigi shakli orqali ifodalanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos boʻlib, keyingi davrlarga oid manbalarda kam uchraydi (qarang: 31-§).

35-§. Chiqish kelishigidagi soʻz oʻrin holi, payt holi, vositali toʻldiruvchi yoki kesim vazifasida kelib, quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning chiqish oʻrnini, boshlanish nuqtasini koʻrsatadi: *Chı qa kəldi chadirdin nāgāh ul hur* (XSH). *Tüshär har kechä äy kəktin zamina* (Atoiy). *Tegirmändin üyüngä un keltürür, anı pıshurgʻa yazıdın otun keltürür* (Navoiy, MQ).

2. Ish-harakatning boshlanish paytini, oʻtgan muddatini bildiradi. Bunday hollarda chiqish kelishigidagi soʻzlar asosan payt maʼnosidagi soʻzlardan iborat boʻladi: *Anı eshitti kim, əjdin eshitmishi yoq erdi* (Tafsir). *Kün tüshdin ötüb erdi* (BN). *Yohda termülür-men subhdın tā shām ham kelmäs* (Muqimiy).

3. Ish-harakatning yuzaga chiqishidagi sababni bildiradi: *Bu ogʻlanlar achlıqdın yigʻlayurlar* (NF). *Darvish Muhammad Tarxān betāqatlıqtın stungʻa yapushti* (BN). *Tili kelmäslikindin ne ayturın bilmäy turur* (Sh.tar.).

4. Ish-harakatning yuzaga chiqishida vosita boʻlgan shaxs, narsa, voqea-hodisani bildiradi, yaʼni ish-harakatning amalga oshuvi chiqish kelishigidagi soʻz ifodalagan shaxs, narsa, voqea-hodisa ishtirokida, vositasida boʻladi: *Ul əjürgä əj yarudın kün tüshär erdi* (Tafsir). *Har kishinin aslını bilsä bolur axlāqdın* (Lutfiy). *Mavlānā Muhammad Badaxshiydin taʻrifin eshitib-men* (Navoiy, MN). *Mashruh bitib, bir kishidin yibärgäylär* (BN).

5. Butunning qismini, toʻla yoki guruhning maʼlum boʻlagini ajratib koʻrsatadi: *Jamāatnıñ kayfiyatın maʼlum qilmaq üçün atfaldın birini tilädilär* (Navoiy, MN). *Anı öltürüb, goshtıdın bir pära kabāb qıldük* (BN). *Har yılda malındın bir at va yä bir tevä*

alurlar (Sh.turk).

6. Narsa nimadan ishlanganini, materialini ko'rsatadi: *Yüzi altundın, budaqları kümüşdir bir qandil qıldılar* (QR). *Nizāmiy bālīdın halvā pishürdüm* (XSH). *Har yerdā tashdın panāh yasab-turlar* (BN). *Kəqlimiz bug'day undın bolg'an ashni tilāb turur* (Sh.tar.).

7. Ikki narsa yoki shaxsning biror belgisi, xususiyati, holatiga ko'ra bir-biri bilan qiyoslash, chog'ishtirish, ortiq yoki kamligini ko'rsatishda qo'llanadi: *Ashiqlarg'a vasldın yaxshı hijrān* (LN). *Gar tilār-sen, tapmag'un men nātavāndın yaxshıraq* (Navoiy, G'S). *Kābul uzumıdın G'azni uzumi yaxshıraq bolur* (BN). *Barcha ish-lerindın yamanraq bu kim, ...* (Sh.tar.).

8. Biror narsadan ajralish, xalos bo'lish, qochish, uzoqlashish, mahrum bo'lish kabi ma'nolarni bildiradi: *Oshul chimgān che-chākdin boldı hali* (XSH). *Ul safardın qılayın seni xalās* (SHN). *Kəzdin üçhār uyqu, chu aqsham boladur* (Bobur). *Bu hāla tüşmāyin-mu, gul badandın ayrılıb qaldım* (Furqat).

9. Ish-harakatning yo'nalishini ko'rsatadi, ya'ni ish-harakatning yo'nalishi chiqish kelishigidagi so'z anglatgan buyum, narsa bo'yicha yuz beradi: *Ul arada bir qush evgā tūnlüqdın üçüb kirdi*. (NF). *G'ayri lutfuq kim, kechürgäy ushbu daryādın meni, ...* (Atoiy). *Oshul yoldın barb, Tibätni chapıb keldi* (Sh.tar.).

10. Chiqish kelishigidagi so'z biror narsa, voqea-hodisa to'g'ri-sida xabar, ma'lumot berish ma'nosida ham qo'llanadi: *Bularqa aydı Shirin qissasıdın* (XSH). *Ey sabā, yetkür menā sarvi ravānımdın xabar // rahm etib bergil menā ārāmi jānımdın xabar* (Navoiy, MN). *Shayxıdın yana bir nimā rivayat qıldılar* (BN). *Elni yig'ib, vāqif etār zāt dın* (Muqimiy).

11. Yuqoridagi o'rinlarda chiqish kelishigi o'rin holi, payt holi, vositali to'ldiruvchi vazifasida kelgan. Bundan tashqari, chiqish kelishigidagi so'z kesim vazifasida ham qo'llanib, o'ringa yoki biror guruhga mansublikni bildiradi. Bunda chiqish kelishigidagi so'z ot kesim xususiyatiga ega bo'lib, kesimlik affiksini qabul qiladi yoki tarkibli kesimning qismi bo'lib keladi: *Ayıtı kim, ashıqlar shahrıdın-men* (XSH). *Mavlānā Kavrsari Buxārādındur* (Navoiy,

MN). *Fāzil tarxān kim, ul tarxānlardın emas, Türkistān tarxānları dın bolur* (BN).

Vosita kelishigi

36-§. Vosita kelishigi shakli *-n* (undoshdan keyin: *-in/-in// -un/-ün*) affiksi bilan hosil boʻladi: *arzu+n, ađaq+ın, til+in, qol+un, kez+ün* kabi.

Vosita kelishigi turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos boʻlgan. Bu kelishik Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida, “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻatit-turk” asarlarida ancha keng isteʼmolda boʻlib, maʼnosi ham ancha keng boʻlgan. Masalan:

1. Qurol, vosita bildiradi, yaʼni ish-harakatning amalga oshuvi vosita kelishigidagi soʻz ifodalagan narsa yordamida, vositasida boʻladi: *Az tutuqıgʻ äligin tutdı* (Oʻrx.-En.) — “Azlar garovini qoʻli bilan tutdı”. *Közün kërüp, qulqaqın äsidip, tilin sözlöp, älgin sünüp, ädaqın yorıp, ürkä üzüksiz ämgätir-biz* (Qad.turkiy.) — “Koʻz bilan koʻrib, quloq bilan eshitib, til bilan soʻzlab, qoʻl bilan ushlab koʻrib, oyoqda yurib, ilgaridan uzluksiz (oʻzimizni) urintirib kelamiz”. *Bashında kechürmish, közün kermish er* (QB) — “Boshidan (koʻpni) kechirgan, oʻz koʻzi bilan (koʻp narsalarni) koʻrgan kishi”. *Ol anı bichäkin sanchdı* (MK) — “U uni pichoq bilan sanchdı”.

2. Birgalikni bildiradi, yaʼni ish-harakatning birgalikda bajarilishini anglatadi: *Kültäginig az ärin irtärü itumuz* (Oʻrx.-En.) — “Kulteginni oz odam bilan (dushman orqasidan) kuzatish uchun yubordik”. *Otru äki aylıgʻ kishi ogʻlın soqushmish* (Qad.turkiy.) — “Soʻng ikki oylik odam bolasi bilan uchrashgan”. *Turub barsa avgʻa xılın, qoldashın* (QB) — “Ovga oʻz tengi va doʻsti bilan borsa”.

3. Ish-harakatning bajarilish usulini, holatini bildiradi: *Kültägin yadagʻın oplayu tägdi* (Oʻrx.-En.) — “Kultegin yayov hujumga tashlandi”. *Qattıgʻ ünin qıchqırdı* (Qad. uygʻ.) — “Qattiq ovoz bilan qichqirdi”. *Bälinläb uzudı özi yalgʻuzun* (QB) — “Oʻzi yolgʻizlikda qoʻrqib uygʻondi”. *Ezgülükın kel, esizlikın kelmä* (MK) — “Yaxshilik bilan kel, yomonlik bilan kelma”.

4. Ish-harakatning boʻlish paytini, vaqtini bildiradi. Vosita

kelishigining bu ma'nosi asosan payt bildiruvchi so'zlar asosida yuzaga keladi: *Yayın sülädim, budunıg' anta buzdım* (O'rx.-En.) — "*Bahorda lashkar tortdim, (dushman) xalqni o'shanda tor-mor qildim*". *Ol odün qatı ldı* (Qad.turkiy) — "*O'sha vaqtda qo'shildi*". *Künün yämädi, kër, tünün yatmadı* (QB) — "*Qara, kunduz yemadi, kecha yotmadi (dam olmadı)*".

5. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildiradi: *Ötükän yirin qışladım* (O'rx.-En.) — "*O'tikan yerida qışladım*". *Kishi ajunun bulmush yalnuqlarig'...* (Qad.turkiy) — "*Kishi dunyoda orttirgan gunohlarni...*" *Käräk yer üzä tur, käräk yer qatın* (QB) — "*Xoh yer ustida tur, xoh yer ostida*".

37-§. Vosita kelishigi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tilida ham ancha keng iste'molda bo'lib, quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Qurol, vosita bildiradi: *Fasih tilin javāb berdi* (Tafsir). *Yerge yüzin tüşüb, ikki azaqın yergä tepär* (QR). *Taqı sharbat berdilär ersä, ichmädi. Küchün ichürdilär* (NF). *Öz elikin bashung'a tupraq sachtı* (XSH).

2. Ish-harakatning bajarilish usulini, holatini bildiradi: *Yol yanılıb, yolsızın bardılar* (Tafsir). *Zinhär erklik qılmañ, yumshaqın sözlän* (QR). *Hech qarınlarını kötrü bilmäslär, yüzün surıyu yä taqı yanın surıyu yürirlär* (NF). *Biri toqluqda ölmish, bir achın* (XSH). *Kishiniñ sensizin ne janı bolsun* (MN). *Qoy anı yalg'uzun, tamāshā qıl* (Saroyi).

3. Ish-harakatning bo'lish paytini, vaqtini bildiradi: *Yüridi tün-kündüzün bashlab Namrudnıñ zuhrası* (QR). *Axsham namāzı vaqtın tegdilär* (Tafsir). *Men munājat halavatını ul vaqtın bilür-men, qachan kim...* (NF). *Axshāmin karvān bir yergä yetti kim, og'rılar maqāmı edi...* (Saroyi).

4. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildiradi: *Kene tashqarun qalmasun billüg bolsun* (O'N).

Misollardan ko'rinib turibdiki, vosita kelishigining qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma'nolari XIII—XIV asrlarda ham asosan saqlangan.

Vosita kelishigi XV asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi. Lekin bu davrda vosita kelishigining iste'mol doirasi chegaralangan bo'lib, ayrim she'riy asarlardagina qo'llangan, ma'nosi ham toraygan. Qiyoslang: *Faryād etārām tūshkāli men yalg'uzun andin // hech oldi tanim, qaldi hamin yalg'uz ün andin* (Lutfiy). *Bolsa jannatda Atayi sensizin, qilg'ay fig'an* (Atoiy). *Aqln erür qısqa va boynın uzun // lāf urub yürümegir kündüzün* (Ahmadiy). *Gar may otıdın qalmadı bazm ichrā savug'lug' // kelsänj ketädür tirälikin dag'i yarug'luq* (Navoiy, Msh).

Keltirilgan misollardagi *yalg'uzun, sensizin, kündüzün, tirälikin* so'zlari ish-harakatning bajarilish holatini, usulini, paytini ifodalashiga ko'ra ravishga o'xshaydi.

38-§. Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida, masalan, o'zbek tilida XV asrdan boshlab vosita kelishigi o'zining grammatik xususiyatini yo'qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan chiqqan.

Vosita kelishigi shaklidagi so'zlarning bir guruhi keyinchalik ravish turkumiga o'tgan bo'lib, bu jarayon asosan payt bildiruvchi so'zlar doirasida yuz bergan. Masalan, *qishın, yazın, ertän, kächin, künün, tünün* kabi so'zlar tarkibidagi *-ın, -in, -ün, -n* qismlari vosita kelishigining affiksi bo'lib, keyinchalik shu turdagi so'zlarning tarkibiy qismiga aylangan va bunday so'zlar ravish sifatida shakllangan.

Vosita kelishigining payt ma'nosida qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ham uchraydi. Demak, vosita kelishigi shaklidagi so'zlarning ravish turkumiga o'tish jarayoni qadimgi turkiy yodgorliklar yozilgan davrlardanoq boshlangan.

Ot yasalishi

39-§. Eski o'zbek tilida asosan quyidagi ikki usul bilan ot yasalgan: 1) morfologik usul (affiksatsiya); 2) sintaktik usul (kompozitsiya).

Sintaktik usul bilan ot yasalishi hozirgi o'zbek tilidan deyarli farqlanmaydi. Masalan: *qarabash, shabchırag', almabash,*

chaqırqanāt, temurqanāt, ichkuyär, tash kəñul, tash bag'ır, og'ul-qız, ata-ana, ag'a-ini, urush-toqush.

Eski o'zbek tilida yasama otlarning asosiy qismini morfologik usul, ya'ni affiksatsiya yo'li bilan yasalgan otlar tashkil etadi. Yasama otlarning qanday ma'no ifodalashi ularning qaysi so'z turkumidan qanday affiks bilan yasalishiga bog'liq. Ot yasovchi affikslar qaysi so'z turkumidan ot yasashiga ko'ra dastavval quyidagi ikki guruhga bo'linadi: 1) ismdan ot yasovchi affikslar; 2) fe'ldan ot yasovchi affikslar. Otlarda kichraytish, erkalash shaklini yasovchi affikslar ham birinchi guruhga kiradi.

Ismdan ot yasovchi affikslar

40-§. *-lıq /-lik // -lıg' /-lig* affiksi ismdan ot yasovchi mahsuldor affiksni tashkil etadi. Tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga lab uyg'unligi talabiga ko'ra bu affiks *-luq /-lük // -lug' /-lüg* ko'rinishida qo'shiladi: *qushluq //qushlug', dostluq / / dostlug', kərklük //kərklüg, sevüklük// sevüklüg* kabi. Lekin bu qonuniyatga hamma vaqt ham amal qilinavermagan, ya'ni tarkibida lab unlisi bo'lgan so'zlarga ba'zi o'rinlarda bu affiksning *-lıq /-lik// -lıg' /-lig* shakllari ham qo'shilavergan: *qushluq //qushlıq, dostluq // dostlıq, kərklük //kərklik, sevüklük// sevüklik* kabi.

Bu affiks oxiridagi undoshning jarangli (g', g) yoki jarangsiz (q, k) holda kelishi tarixan ma'no farqlash bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni jarangsiz undosh bilan kelgan *-lıq /-lik// -luq /-lük* shakllari ot yasash uchun, jarangli undosh bilan kelgan *-lıg' /-lik// -lug' /-lüg* shakllari sifat yasash uchun xizmat qilgan. Bu hol "Devonu lug'atit-turk"da ham aks etgan. Mahmud Koshg'ariy ham bu hodisaga alohida e'tibor berib, XI asr tilida ushbu affiksning jarangsiz [q, k] undoshlari bilan kelgan shakllari ot yasash uchun, jarangli [g', g] undoshlari bilan kelgan shakllari sifat yasash uchun xizmat qilishini uqtirgan (MK, 1-tom, 167, 459–460, 467–486-betlar).

Keyinchalik bu affiksning jarangli va jarangsiz shakllari o'rtasida ma'no farqlash xususiyati yo'qolgan. Masalan, eski o'zbek tilida jarangli va jarangsiz shakllari ot yasashda ham, sifat yasashda ham

baravar qoʻllanavergan. Qiyoslang: *Yaxshılıq qila almasan* (Navoiy, MQ) — *Yaxshılıgʻni bilmässen* (Navoiy, MQ). *Sultān Mahmud bashlıq afgʻānlar* (BN) — *Qāsim beg bashlıgʻ beglār* (BN). *Ashlıq üçün bardı* (SHN) — *Ashlıgʻni alur boldı* (SHN). *Dostluq sözini* (SHN) — *Dostlugʻ gulshanı da* (Navoiy, MQ).

Keltirilgan misollarda *yaxshı, bash, dost* soʻzlariga bir oʻrinda *-lıq*, boshqa oʻrinda *-lıgʻ* qoʻshilgan. Lekin har ikkala holda ham ot yasalgan. Sifat yasalishi ham shu xilda boʻlgan. Misollarni qiyoslang: *Moʻmin atlıq bir ogʻlı bar edi* (BN). *“Hayāl va visāl” atlıgʻ kitabı da bir baytı bar* (Navoiy, MN). Bu misollarning birinchisida *at* soʻziga *-lıq*, ikkinchisida *-lıgʻ* qoʻshilib sifat yasalgan.

-lıq/-lik// -lıgʻ/-lig affiksi, asosan, ot va sifat turkumidagi soʻzlarga qoʻshiladi va quyidagi otlar yasaladi:

1. Mavhum tushunchani ifodalovchi ot yasaladi. Bu maʼno asosan mavhum tushunchani bildiruvchi otlar yoki sifatlarga qoʻshilgʻanda anglashiladi: *Salāmahlıq bolsun sizlārgā* (Tafsir). *Yaxshı begü birlā dostluq qıldı* (OʻN). *Menıñ shaydalıqımnı qılma ayb* (Sakkokiy). *Köp qattıqlıq tartım* (BN). *Qaldım judalıgʻ dardıgʻa* (Furqat).

2. Aniq tushunchani bildiruvchi otlarga qoʻshilgʻanda, burch, vazifa, aloqadorlik, munosabat kabi maʼnolarni ifodalovchi ot yasaladi: *Farzandlıgʻ tarxını salıb* (Navoiy, FSH). *Ahbāb, yigitlikni gʻanimat tutunıuz* (Navoiy, MQ). *Qılsun ogʻlumni ogʻulluqqa qabul* (SHN). *Tört äy xānıq qılgʻandın sөj* (Sh.tar.).

3. Shaxs otlariga qoʻshilgʻanda, kasb, hunar, mansab maʼnosini ifodalovchi ot yasaladi: *Mavlānā Zulāliy... gʻazalfurushluq qılur* (Navoiy, MN). *Sanıtarāshlıq qılur* (BN). *Soñra sipāhiylıqni tark qılıb...* (BN). *Elgä көrgüzgäy chopanlıq* (SHN).

4. Oʻrin bildiruvchi otlarga qoʻshilgʻanda, shu oʻringa aloqadorlikni, munosabatni ifodalovchi ot yasaladi: *Qalgʻanın makkalıgʻlargʻa xayr qıldı* (Tafsir). *Mir Husayn mashhadlıgʻdur* (Navoiy, MN). *Anası andıjanlıq edi* (BN).

41-§. Quyidagilar ham ismdan ot yasovchi mahsuldor affiks-larni tashkil etadi:

-chı/-chi affiksi otga qoʻshilib kasb, hunar maʼnosini ifoda-

lovchi ot yasaydi: *Qoychi anlarg'a aydi* (Tafsir). *Temürchi temürni chiqardi* (NF). *Xoja Fahridin bitigchi bābida ham nishanlar kim, bitilib erdi, ...* (Navoiy, Msh). *Kemāchilār kemā keltürdilər* (SHN). *Andin soñ tevāchilār achlıq sababdın balıq avlar-biz teb, ...* (Sh.tar.). *Sabab boldı hammamchi qorqqanıdın* (Muqimiy).

-chi/-chi affiksiga -lıq/-lik qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi -chılıq/-chilik affiksi otga qo'shib, kasb, hunar, mansab kabi ma'nolarni ifodalovchi ot yasaydi: *Musānı qoychılıqg'a tutdı* (Tafsir). *Biz ma bozchilik oğrānālim* (QR) *Ul umri ichindā... elchilik qılmamısh bolsun* (NF).

Ayrim hollarda -chılıq/-chilik affiksi tarkibiy qismlarga ajralmaydigan bir affiks sifatida tasavvur qilinadi. Qiyoslang: *Ul vilayat xalqınıñ üç hissası dehqanchılıq bilā tiriklik qılsalar, ...* (Furqat). *Qorqa-men ulfatchilik barham yegāy deb ortada* (Muqimiy). *Buzuqchılıq qılg'an... bu jamaat edilār* (BN).

Bu misollarda *dehqanchılıq, ulfatchilik, buzuqchılıq* so'zlari tarkibidagi -chılıq aslida ikki affiksdan (-chi +lıq) iborat bo'lsa ham, bu o'rinda bir affiksga aylangan, ya'ni bu so'zlar *dehqanchi, ulfatchi, buzuqchi* shaklida ishlatilmaydi. Bunday so'zlar eski o'zbek tilida juda kam uchraydigan hodisa bo'lib, hozirgi o'zbek tilida ancha ko'paygan. Masalan: *dehqonchilik, pishiqchilik, xursandchilik, qurg'oqchilik, loygarchilik, odamgarchilik, o'rtoqchilik, xafachilik, xafagarchilik, tirikchilik*.

-chi/-chi affiksining fe'lga qo'shib ot yasalishi ham uchraydi: *Sen husn eliniñ xanı -sen-u banda tilānchi* (Lutfiy). *Öz atamızıñ atarchısıdur ul* (SHN).

-chi/-chi affiksi bilan ot yasalishi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ham aks etgan. Bu affiks bilan ot yasalishi XI asrda turkiy tillarning barchasi uchun umumiy holat ekanligini Mahmud Koshg'ariy uqtirib o'tgan (MK, II tom, 54-bet).

-dash/-dāsh (-tash/-täsh) affiksi otga qo'shib, birgalik, yaqinlik kabi ma'nolarni ifodalovchi ot yasaydi: *Qoldashlarım meni ash, etmāk alg'ali ızdılar* (Tafsir). *Yashdashım kersāñ, benim yoqluqımıñı saqıng'ıl* (QR). *Makkada urug'im, qadashım bar* (NF). *Kөjüldäsh-*

men yana zālim erūr yār (XIII). *Kichik qardashi xāqān bolmiş erdi* (Navoiy, FSH). *Kəkältāshni türkchā til bilā derlār* (Navoiy, ML). *Bizniñ bilā yoldashlıq qıla almas edilār* (BN). *Bolma g'amnāk qarındashın ücheün* (SHN). *Emdi seniñ birlān qarıntash tururmiz* (Sh.tar.).

-dash/-dāsh (-tash/-tāsh) affiksi bilan ot yasalishi XI asr tili uchun ham xos bo'lgan. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan (MK, 1-tom, 386-bet).

42-§. Ismdan ot yasovchi -duq, -chuq/-chük, -suq/ -sug', -kän, -sul kabi bir qator affikslar kammahsul bo'lib, ayrim so'zlar tarkibidagina uchraydi. Masalan: *Arqa orunduqi üzä olturub, tevāni tuta bilmes* (QR). *Burunduqi ham dāna yinjulardın tiziklik turur* (NF). *Ərümchük parda tutar* (XSH). *Yaman ātka yal bitsä, yanıg'a torsuq bag'latmas* (Gulxaniy). *Ul kemāniñ yelkänini tavakkuldın qilg'ıl* (NF). *Qaraqchıdın ne qorqsun yoqsul* (XSH).

43-§. Otlarda kichraytish, erkalash shaklini yasovchi affikslar. Bunday shakllar yozuv yodgorliklarida kam qo'llangan bo'lib, ayrim so'zlar bilangina ishlatilgan. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-chaq/-chäk — *tubuchak* (Navoiy, ML) — otning kichkinasi, kelinchek (Furqat). *Tubuchaq ati beshumar bolub edi* (BN). *Ag'azdı baltachaq kesmäkkä beldiñ* (XSH);

-(l)aq — *taylaq* (Sangloh). *Kiyikniñ og'laqi* (Sakkokiy). *Yusufnuriñ koñläkini ul og'laqniñ qanıña bulg'adılar* (QR). *Ortädi taylaqni nāri firāq* (Gulxaniy);

-cha/-chä — *Bir qaz keldi, ul bag'cha ichindä qondi* (NF). *Batına ālmas, aña bir chuqurcha — katta chäh* (Muqimiy). *Miqdārın besh gaz kevlägändä, bir közächä chıqıbdur* (Furqat);

-chuq — *Ul sut emār tilsiz og'lanchuq faryād qıldı* (QR);

-(e)ch — *bekäch* (bu shakl yuqori tabaqaga mansub bo'lgan ayol ma'nosidagi *bekä* so'zidan yasalgan bo'lib, sevikli, hurmatli qiz yoki fuqaro qizi ma'nosini bildiradi): *Ishq ki bolsa yāmān-u yaxshıdın, ey kēñül // yoq tafavut gar bekäch bolsa va yaxud gar mirak* (Navoiy).

Qiyoslang: *atach og'ul* (MK, 1, 86) — o'zini katta kishilardek

ko'rsatuvchi o'g'il, *ulch* (*ul og'ul+ich*) (MK, 1, 86) — o'g'ilcha ma'nosida, *anach* (MK, 1, 86) — ona qiz, ya'ni o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi yosh qiz, *bekäch* (shahzodalarning laqabi): *bekäch arslan tegin* (MK, 1, 339), *ekäch* (MK, 1, 86) — ziyrak qiz.

-g'ina/-ginä — *Bilmädük, qaysı parivashg'ına manzur erkän* (Munis). *Ozbek anı -g'ına teyur, gāhi -ginä (-kinä) teyür, nechük kim, kichik atnı atg'ına va kichik kishini kishigıña teyür* (Sh.turk).

Kichraytish shaklini yasovchi -g'ina /-gina affiksi XI asrda -qıya/-kiyä shaklida ham qo'llangan. Masalan: *og'ul-qıya — o'g'ilcha, qızqıya — qızcha, erkiyä — kichkina kishi, yerkiyä — kichik-kina, ozgina yer* (MK, III, 184–185).

Fe'ldan ot yasovchi affikslar

44-§. -q/ -g'// -k/-g affiksi. Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu affiks oldidan bir unli orttiriladi: -aq/-ag'// -äk/ -äg, -ıq/-ıg'// -ik/-ig, -uq/-ug'// -ük/-üg. Masalan: *soraq//sorug', qonaq//konuq, satıq//satıg', qılıq, yazuq, tutug', teshük, küyük, bitig, bilig.*

Bu affiks eski o'zbek tilida mahsuldor yasovchi bo'lib, u bilan yasalgan otlar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Aniq predmetni bildiradi: *Bıchaq birlä sanchalıñ* (QR). *Kirib özi tutug' ichrä olturdı* (XSH). *Bu yarag' birlä yetishtı lashkar* (SHN). *Ag'zı muhrluq bitigni oqub, ...* (Navoiy, Msh).

2. Fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning jarayonini, natijasini ko'rsatadi: *Kөktün bir көk yaruq tüşti* (O'N). *Yana tört yüz qul birlä satıg' qılurlar erdi* (QR). *Bilig bilmäk ichindä javhari sen* (MN). *Tiläklär tush bolur äre saharda* (Atoiy). *Yoq edi mäl-u qız alurg'a sorug'* (SHN).

3. Holatni bildiradi: *Kөñlүmgä qorqug' kirdi* (NF). *Savuqta yatur erdi* (Saroyi). *El ölükni yad etärlär ki, ...* (Atoiy).

4. Belgi, xususiyatni bildiradi: *Bu көrk, bu qılıq birlä satılg'u qul ermöz* (QR). *Atag'im ma Berkä faqih qıpchaq* (XSH). *Bu Lutfiy qul ne yazuq qılmısh erdi kim, ...* (Lutfiy). *Gar tanuq istär esänj bu sözgä* (SHN).

5. Shaxsni bildiradi: *Taām bergil qonuqunqa* (Tafsir). *Qonuq kelgänni bildi* (XSH). *Har biri bir kishigä qonaq boldı* (SHN).

-q/-g' // -k/-g affiksi -la/-lä affiksi bilan hosil bo'lgan fe'llarga qo'shilganda (-la+q, -la+g') o'rin ma'nosidagi ot yasaladi: *avlaq* (ov qilinadigan joy), *qushlaq* (qush ko'p joy), *otlaq* (o't ko'p joy), *qishlaq//qishlag'* (qishlaydigan joy). Masalan: *Xut athlg' qishlag'din köchüb, Xamal yaylag'qa og'radi* (QR). *Qoylarnı otlag'qa elätib turur* (NF). *Umid ul kim, banda yetkünchä yaylaqlarda bolg'aylar* (Navoiy, Msh). *Xojandnıñ avlag'ı va qushlag'ı bisyar yaxshıdur* (BN).

45-§. Quyidagilarni ham fe'ldan ot yasovchi mahsuldor affikslar guruhiga kiritish mumkin:

-nch (undoshdan keyin: -ı nch/-inch// -unch/-üncch) affiksi fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning nomini, holatini bildiruvchi ot yasaydi: *Tutulunch, urushunch andag' yaman boldı* (O'N). *Qābilniñ ökünchi Hābilni eltürmish üçhün ermäs erdi* (QR). *Barg'an elchigä sevinchi beriniz* (SHN). *Qorqunchdın hech nimärsä ayta bilmädilar* (Sh.tar.);

-sh (undoshdan keyin: -ısh/-ish // -ush/-üşh) affiksi ish-harakat jarayonini, holat ma'nosini bildiruvchi ot yasaydi: *Sanchıshqa kirsä yigirmi mıñ erni qaytarur ermish* (QR). *Urush-toqush bashlandı* (O'N). *Yürüş yarag'ını qayda bilgäylär* (BN). *Ul dag'ı yaxshı qılur erdi savash* (SHN);

-ma/-mä affiksi narsa yoki holatni bildiruvchi ot yasaydi: *Yä atamnıñ tug'maları, yä qarındashları, hech bilür-mu-sizlär kim, ...* (Tafsir). *Qozub sürma közingä* (XSH). *Nechük kim, agar mundaq ulug' qar bolmasa, andaq beräh uchma va sekirtmädin kim eti alg'ay edi* (BN). *Yzülmas salmanı boynunğa salma* (Gulxaniy);

-g'u/-gü // -qu/-kü (-qı) affiksi narsa yoki ish-harakatning belgisini ifodalovchi ot yasaydi: *Bıchqu birlä bıchdı* (Tafsir). *Bıchqu birlä ikki pāra qıldı* (QR). *Andag' yaman urushg'u boldı* (O'N). *Bu suratqa baqıb, ichkü ichäliñ* (XSH);

-g'uchi/-güchi // -quchi/-küchi qo'shma affiks bo'lib (g'u+chu), fe'l o'zagidan anglashilgan harakatni bildiruvchi shaxs otini yasaydi: *Anıñtek xamr ichküchi netäk xalifa bolg'ay?* (NF). *Xushnavis kätib*

sözlägüchigä va közlägüchigä asayish yetkürür (Navoiy, MQ). *Bu kitābni oqug'uchi va tinlögüchi, albatta, türk bolg'ay* (SH.tar.).

46-§. Quyidagi affikslar kammahsul bo'lib, ularning vazifasi ayrim fe'llardangina ot yasash bilan chegaralangan:

-g'in/-qin // -g'un/-qun affiksi belgi, xususiyatni ifodalovchi ot yasaydi: *Seni satg'in alib, āzād qilg'am* (QR). *Yarutmas evni uchg'un bolmasa sham* (XSH). *Seniñ üçhün satqun alalı* (Navoiy, MQ). *Taylası chapqun yıbarıldı* (BN);

-qich/-kich // -g'ich/-gich (-quch/-küch // -g'uch/-güch) affiksi narsa, qurol oti yasaydi: *Qapulug' erdi, achqich yoq erdi* (O'N). *Bu bag'lıq ishingä achquch berildi* (XSH). *La'im tiftiniñ yelpügüch bilä varaqnı savurmag'ı kudurat yetkürür* (Navoiy, MQ). *Bermägäy tutquch misäli sabchıban og'rımışıq* (Muqimiy);

-qaq/-g'aq affiksi bilan narsa yoki belgi nomini ifodalovchi ot yasaladi: *Beglärinñ keni aymışh... qachqaq turub teb* (QR). *Temur targ'aq birlä etlärini tarar erdilär* (NF). *Kerekmes meñe qachqaq yüzi* (SHN);

-in/-in (-un/-ün) affiksi ish-harakat jarayonini, natijasini bildiruvchi ot yasaydi: *Ich tonug'a bir tügün tugdi* (QR). *Bir ev satun aldım* (Saroyi). *Ul yig'ındın soñ alarnı teräli* (SHN). *Qurtıp tegän jäyda ekin ekib, ...* (III.tar.);

-im/-im (-um/-üm) affiksi fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning natijasini, nomini ifodalovchi ot yasaydi: *Ichimlärda sevükräki tevä sutı erdi* (QR). *Baylar ölümni unuttılar* (Sh.tar.). *Harämzädanı quyrug'ı bir tutam* (Gulxaniy);

-maq/-mäk (-muq) affiksi ham fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning jarayonini, natijasini ifodalovchi ot yasaydi: *Tekmä bir ichmäkni hazır qılmısh* (Tafsir). *Kөñüldä ishq chaqmaqı chaqıldı* (XSH). *Tiläb көñlüm seniñ ag'zıñnı tapmas// kichik üçhün magar oynar yashunmaq* (Lutfiy). *Quymaq yesän, ...* (Gulxaniy). *Darhal Umar bulamuq qıldı* (NF);

-vul affiksi ma'lum guruhdagi fe'llardangina ot yasaydi. Alisher Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" asarida bu affiks bilan harbiy va saroy lavozimlarini bildiruvchi ot yasalishini aytib, quyidagi misollarni keltirgan: *xiravul* (oldinda boruvchi qism),

qaravul (soqchi, qorovul), *chiñdavul* (harbiy yurishda asosiy kuchlardan keyinda boradigan qism), *yankavul* (suv tashuvchi), *sozavul* (ad'yutant), *patavul* (qal'a soqchisi), *yasavul* (boshliq, sardor), *bakavul* (dasturxonchi), *shig'avul* (elchini kuzatib boruvchi), *dakavul* (xizmatkor, kuzatuvchi).

Misollar: *Yasavul ki, bir mazlum ishi keynichä barg'ay, ...* (Navoiy, MQ). *Qul Bayāzid bakavul yalg'uz... özini suvg'a saldi* (BN). *Ushbu sozlär bilä ul yurtavul // salıban ilgeri soñ chag'davul* (SHN). *Tog'rul beg... taqi uzaq qaravul saldi* (Sh.tar.).

-*vu*l affiksi bilan qush nomlari ham yasaladi. Qiyoslang: *Qushluq-u ıtlıq yigitlär tutqavulni saxlab, kiyik aldururlar* (BN). *Qırg'avul bag'ları da sansız* (SHN).

-*l* affiksi ham shaklan, ham mazmunan -*vu*l affiksi bilan bog'liq. Alisher Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" asarida -*l* affiksi bilan yasalgan so'zlar haqida gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: *yasal* (qo'shin safi), *qabal* (qamal, o'rab olish), *tutqal* (xazinachi, qimmatbaho narsalarni saqlovchi), *tusqal* (soqchi, qorovul), *soyurg'al* (hissa, in'om, mukofot).

Misollar: *Sultān in'am-u soyurg'alın kəzgä ilmädi* (Navoiy, MQ). *Ikki ay kim, qabal erdi anda // äz kishi qaldi qorg'anda* (SHN). *Yasalda biri yuqari turg'ay* (BN).

47-§. Fe'ldan ot yasovchi bir qator affikslar eski o'zbek tilida o'zining so'z yasash xususiyatini yo'qotgan bo'lib, ayrim so'zlar tarkibida saqlangan. Quyidagilar shunday affikslarni tashkil etadi:

-*ut/-üt* (-*at/-et*) — *Yanuti bar bu ishniñ* (XSH). *Anasi Zulayhäg'a telim oëütlär berdi* (QR). *Bu elätidin meni xan ayırsun* (SHN);

-*cha/-chä* — *Ul küväçkä hech kimärsä chemchä qatmasun* (NF). *Kəñül avunchası kəñüldä bolg'ay* (XSH);

-*äch* — *Ul kemächni yegügä og'radi* (QR);

-*shu* (-*shu*) — *Meniñ qonshumda bir yüklük xatun bar erdi* (QR). *Evün qonshı davlatlıg'g'a, bol yig* (XSH);

-*mısh* / -*mish* — *Pushayman boldı shah öz qılmıshındın* (XSH). *Yemishi kəp ag'achqa tash atarlar* (Saroyi);

-*mur* — *Yag'mur yag'dı* (Tafsir). *Yag'mur yag'madı* (XSH).

Qiyoslang: *yamg'ur* (Atoiy);

-*chan* – *sog'ulchay* – chuvalchang (Sanglah);

-*chaq* – *sahinchaq* – belanchak, *arg'imchak* (Abushqa), *ta-yanchaq* – tirgak, tirgovuch (Sanglah);

-*mach* – *bulamach* – undan tayyorlangan ovqat, *tutmach* – ugra osh (Sanglah), *qavurmach* – qovurma (Abushqa);

-*ruq/-rug'* – *tutruq* – tutam, bog'lam (Sanglah), *basrug'* – press, iskanja, taxtakach (Abushqa);

-*daq* – *bog'urdaq* – bo'g'in (Sanglah).

SIFAT

48-§. Eski o'zbek tilidagi sifatlar ham tabiatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) asliy sifatlar; 2) nisbiy sifatlar.

1. Asliy sifatlar eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagidek narsaning rangi, tusi, hajmi, shakli kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *qara sach halqasi* (Lutfiy), *sarig' yuz* (Sakkokiy), *Shirin sez* (Atoiy), *chin sez* (Gulxaniy), *achchiq til* (Navoiy, MQ), *yaxshi mevasi budur* (BN), *yaman katib manzili* (Navoiy, MQ), *uzun yash* (Lutfiy), *ulug' qabila taqi kichik qabila* (Tafsir), *yani ay* (Atoiy), *eski shal* (Atoiy), *qari kishi* (Sh.tar.), *tog'ri yol* (Lutfiy).

2. Nisbiy sifatlar turli so'zlarga sifat yasovchi maxsus affikslar orttirish yo'li bilan hosil bo'ladi.

Sifat yasalishi

49-§. Eski o'zbek tilida ham sifatlar morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) yo'llar bilan yasalgan.

1. Sintaktik usul bilan sifat yasalishi odatdagicha bo'lib, bunday sifatlar qo'shma, juft so'zlar shaklida bo'ladi. Masalan: *qara tamg'ahq ay* (Lutfiy), *qara yuzluk bashi* (Navoiy, MQ), *suchug sezlug kimersa* (NF), *orta boyluq yigit* (BN), *kek yallug' beri* (O'N), *yaxshi-yaman xizmat* (Navoiy, MQ), *uzun-uzaq qissa* (BN).

2. Morfologik usul bilan ismlardan va fe'llardan sifat yasaladi.

Ismdan sifat yasovchi affikslar

50-§. *-liq/-lik // -lig'/-lig (-luq/ -lük // -lug'/-lüe)* affiksi. Eski o'zbek tilida bu affiks ot yasashda ham, sifat yasashda ham mahsuldor bo'lgan (qarang: 40-§).

Bu affiks bilan yasalgan sifat so'z o'zagida ifodalangan narsa, belgi, xususiyatga egalikni bildiradi: *Bashir atlig' og'li bar erdi* (QR). *Yaqqshı kerkliüg bir qız erdi* (O'N). *Ayā, gul chehralik sarv-u ravanım* (Atoiy). *Sarv boyluq lāla ruxsarım qanı* (Navoiy, LT). *Tag'ları tamām archalıq qalın bolur* (BN). *Küydi bu g'am bilä munlug' jani* (SHN).

51-§. *-li (-lu -lü)* affiksi. Bu affiks bilan yasalgan sifat ham so'z o'zagidan anglashilgan narsa, belgi, xususiyatga egalikni bildiradi: *Muņa øjin türlü javāb aymaq keräk* (NF). *Kel, ey āy yüzlü dilbar, tut birär qush* (MN). *Köz yāshı meñizli, tursa bolmas* (Lutfiy). *Qımızlı ayaqını sondı* (Sh.tar). *Mazalı sözgä har qancha qulaq sālsa bolur* (Gulxaniy).

-li/-li affiksi bilan yasalgan sifatlar qadimgi turkiy manbalarda, jumladan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida uchramaydi. Ushbu manbalarda *-li/-li* affiksi vazifasini ham *-liq/-lik -lig'/-lig* affiksi bajargan. *-li/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xos bo'lgan. Lekin XV asrdan boshlab o'zbek tilida bunday sifatlar kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi. O'zbek tilida *-li/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi XX asr boshlaridan faollasha boshlagan. Bu affiks o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda, masalan, ozarbayjon tilida ancha qadimdan shakllangan bo'lib, sifat yasashda keng qo'llanib kelingan.

-li/-li affiksi *-liq/-lik // -lig'/-lig* affiksidan rivojlangan. Yuqorida aytilganidek, *-liq/-lik // -lig'/-lig* o'tmishda ham ot yasovchi, ham sifat yasovchi affiks vazifasini bajargan (qarang: 40-§). *-li/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi faollashgach, *liq/-lik // -lig'/-lig* affiksining vazifasi chegaralanib, asosan ot yasashda ishtirok etgan.

52-§. *-siz/-siz (-suz/-süz)* affiksi yuqoridagi affikslarning

antonimi hisoblanadi, ya'ni bu affiks bilan yasalgan sifatlar so'z o'zagidan anglashilgan narsaga, belgiga, xususiyatga ega emaslik ma'nosini ifodalaydi. Qiyoslang: *Qapug'in eshiki yarag'siz turur* (QR). *Vasl noshi dunyada bolmas, Atayi, nishsiz* (Atoiy). *Vafasiz behayalar alarni unutupurlar* (Navoiy, MQ). *Polad picha qinisi bolmas* (Gulxaniy). *Jan-u kojuldä yoqtur sensiz qarar-u aräm* (Furqat).

Bu affiksda lab uyg'unligining aks etishida izchillik yo'q. Qiyoslang: *yolsuz* (QR), *qayg'usuz* (NF), *yazuqsiz* (Tafsir), *bulutsiz* (Lutfiy).

53-§. *-qi/-ki // -g'i/-gi* affiksi payt va o'rin bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, paytga, o'ringa munosabatni, xoslikni ko'rsatadi: *Menä qishqi ne'matni yay berür erdiñ, yayqi mevanı qış berür erdiñ* (Tafsir). *Ul burunqi ahd-u paymān qaydadur?* (Lutfiy). *Daimg'i dastur bilä... zahir bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Tashqi el barcha bu ishni bildi* (SHN). *Ertägi savdanı dahsar ag'irlig'i bar, kechki ekinni xatari bar* (Gulxaniy).

-daq/-däki // -dag'i/-dägi affiksi ham o'rin va payt bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, o'ringa, paytga munosabatni bildiruvchi sifat yasaydi: *Keltürgil täydaqı äshımıznu* (Tafsir). *Bu elkindäki narsalar ne turur?* (NF). *Ikki köz yolıdın tökkäy yüräkimdägi qänimni* (Sakkokiy). *Hindustāndag'i beglärgä hukm boldı kim, ...* (BN). *Andäg'i el yüzidin ketkändür* (SHN).

-daq/-däki // -dag'i/-dägi affiksi tuzilishi jihatidan murakkab bo'lib, o'rin-payt kelishigi affiksiga sifat yasovchi *-qi/-ki // -g'i/-gi* affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.

Fe'ldan sifat yasovchi affikslar

54-§. *-g' / -q / -k* affiksi. Undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shilganda bu affiks oldidan bir unli orttiriladi: *-ig' / -iq / -ik, ug' / -uq / -ük*. Masalan: *achig' // achug' // achuq, artug' // artuq // artıq, buzug' // buzuq, yırtuq, sınıuq, olük, yügürük, kesik // kesük*.

Bu affiks bilan yasalgan sifatlar fe'l o'zagidan anglashilgan harakat yoki holat bilan bog'liq bo'lgan belgini bildiradi: *Qurug'*

tash üzä oltursa erdi (Tafsir). *Bu rud quruq ruddur, munda hargiz suv bolmas* (BN). *Bolman ashifta buzuq kishvar üchün* (SHN). *Yolda temur-dek edi qumlar qızıg'* (Gulxaniy). *Yatıbdur bir kesük bash* (Navoiy, MQ). *Bir yüksek maqam bar* (NF). *Bir yügürük at tapıb* (FI).

55-§. Eski o'zbek tilida fe'ldan sifat yasovchi boshqa affikslar kammahsul bo'lib, ayrim fe'llardangina sifat yasashda ishtirok etgan. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-un — *Yüzi tolun ay-tek bolg'ay* (Tafsir). *Nedin tolun äy yüzün ilä husn talashur* (Atoiy). *Bular arasında ham yashurun eronlärniñ imkänı bar* (Navoiy, MQ);

-l — *Andag'-oq tügäl ash qıldı* (Tafsir). *Dunyanıñ tügül malını bersän* (NF);

-ri — *Bir tam erdi, egri bolmish erdi* (Tafsir). *Egri qaddın fig'anı äyläb ham* (Navoiy, SS).

Sifat darajalari

56-§. Eski o'zbek tilida ham sifat darajalari uch xil ko'rinishga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja. Sifatning oddiy darajasi maxsus morfologik ko'rsatkichga ega bo'lmaydi va bosh shakldagi har qanday sifat oddiy darajani tashkil etadi. Qiyosiy va orttirma daraja shakllari maxsus affikslar yordamida hosil bo'ladi.

57-§. Qiyosiy daraja. Sifatlarda qiyosiy daraja ma'nosi quyidagi usullar bilan ifodalanadi:

Morfologik usul. Bu usul sifatga *-raq/-räk* affiksini orttirish yo'li bilan hosil bo'ladi. Qiyosiy darajaning bu shakli sifatda ifodalangan belgining kamligini, kuchsizligini ko'rsatadi: *Ul yaxshıraq turur sizgä* (Tafsir). *Abu Safyännı bir tarraq yerdä tutg'ıl* (NF). *Ul ulug'räq kishi xud Shayx Kamal ermish* (Navoiy, MN), *Yana bir budnadur, ... qızılraq rangı bär* (BN). *Bizlärg'a xalifa Ahmadjän nämlik bir kattaräq bälä erdi* (Furqat).

-raq/-räk affiksi ravishlarga, miqdor bildiruvchi so'zlarga, umuman, harakat yoki holat belgisini ko'rsatuvchi so'zlarga qo'shilganda harakat yoki holat belgisining kamligini ko'rsatib, ravish

darajasini hosil qiladi (qarang: 214-§).

Sintaktik usul. Bu usul murakkab shakl yo‘li bilan ifodalana-di, ya‘ni sifatning daraja belgisi boshqa so‘z bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Qiyos uchun keltirilgan so‘z esa chiqish kelishigi shaklida bo‘ladi: *Vale husn ichrā javhardin āri-sen* (MN). *Ichin-dāki suv sutdin āq, asaldin süchüg turur* (NF). *Jāndin artuq mehribāning‘a salām* (Lutfiy). *Mundin yaxshi āt bolmas* (Sh.tar.).

Murakkab usul. Bu usul morfologik va sintaktik usullarning birikuvidan hosil bo‘ladi, ya‘ni qiyos uchun keltirilgan so‘z chi-qish kelishigi shaklida bo‘ladi, sifatga esa *-raq/-rāk* affiksi qo‘shiladi: *Anuñ kēzi kēktün kēkrāk erdi* (O‘N). *Andin qattiqraq hāl bardur* (Navoiy, MQ). *Yāsh bilā dag‘i kichikrāk bardin // baxt ilā bari biyikrāk bardin* (SHN). *Mundin yaxshirāq guvah bolmas* (Sh.tar.)

58-§. Orttirma daraja. Eski o‘zbek tilida sifatlardagi orttirma daraja ma‘nosi *eñ, kēp, asru, behad, bisyar, g‘ayat, bag‘ayat, heyli* kabi so‘zlar yordamida ifodalangan. Masalan: *Kēp issig‘ bir yer turur* (O‘N). *Eñ song‘i etlār ulub* (QR). *Ishq behad yirāq durur andin* (Navoiy, SS). *Tala oti bisyār yaxshi bolur* (BN). *Nazm ishiniñ rutbası bag‘ayat biyik rutbadur* (Navoiy, MA). *Garche señā asru yiraqdur bu dam* (Haydar). *Xeyli xushnamā daraxti bar* (BN).

Belgining ortiqligi yoki kamligini ifodalovchi shakllar

59-§. Belgining ortiqligi yoki kamligi ma‘nosi quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi:

1. **Belgining ortiqligini ifodalovchi shakllar.** Bular **intensiv shakllar** deb ham ataladi.

Intensiv shakllarning tuzilishi bo‘yicha eski o‘zbek tili bilan hozirgi o‘zbek tili o‘rtasida deyarli farq yo‘q. Navoiy o‘zining “Muhokamatul lug‘atayn” asarida bunday shakllar haqida gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: *āp-pāq, qāp-qara, qıp-qızıl, yup-yumalāg‘, yap-yassi, āp-achug‘, chup-chuqur, kēm-kēk, yam-yashil, bom-boz.*

Misollar: *Anuñ bashı sog‘uqtin āp-aq turur* (O‘N). *Yüzi... sap-*

sarig' bolmish (NF). *Hech kim jahānda kormādi oqyanı qāp-qāra* (Lutfiy). *Bu yol tūp-tūz yoldur* (BN). *Suxan tashi xushrang qıp-qızıl boladur* (BN).

Intensiv shakl bir xil sifatning aynan takrorlanish yo'li bilan ham hosil bo'ladi: *Qabag'ları keŋ-keŋ, ag'ızları tar* (Navoiy, ML). *Ulug'-ulug' gullar quyrug'ınıŋ ūchigāchā bardur* (BN). *Bog'zı va kəksi qaradur, aq-aq tūkləri bardur* (BN). *Yürgändä qattıq-qattıq āvāz qılur* (Sh.turk).

Qiyoslang: *āp-pāq, kəp-kək // kəm-kək, əp-ezgü, sap-sarig', əp-əriŋ (oppoq), yap-yazı (tep-tekis), yap-yashıl* (MK, I tom, 70, 71, 316, 317, 355-betlar; III tom, 26-bet).

2. **Belgining kamligini ifodalovchi shakllar** quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi:

a) sifatlarga *-mtul/-mtül* yoki *chıl/-chil* affiksi qo'shiladi: *qaramtul, ag'ımtul* (aqimtil), *yashımtul* (ML), *kəkümtül* (Abushqa), *āqchıl* (Sanglah); *rangi qāramtul sarig' turur* (NF);

b) sifatlarga *-g'ına/-ginä, qına/-kinä* affiksi qo'shiladi: *Magar azqına, bir ancha rozgār kechti* (Tafsir). *Yaxshig'ına tab' nasibi bolubtur* (Navoiy, MN). *Sabzalıqqına bāg'chaları bardur* (BN). *Yana birginä uydur, kichikkinä üydur* (BN).

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Ko'plikni ifodalash usullari.*
2. *Egalik shakllarining o'zgarishi.*
3. *Qaratqich, tushum, jo'nalish, chiqish kelishigi shakllari va ma'nolarining davrlar bo'yicha o'zgarishi.*
4. *Vosita kelishigining qadimgi turkiy tilda va keyingi davrlarda qo'llanilish shakllari va ma'nosi.*
5. *O'rin-payt kelishigining qadimgi va so'nggi davrlarda qo'llanish shakli va semantik-sintaktik xususiyati.*
6. *Nisbiy sifatlarning yasalishi.*
7. *Sifat darajalari va ularni ifodalovchi vositalar.*

II. Tayanch tushunchalar

O'zak, negiz, qo'shimchalar (affikslar).

Ot va sifat grammatik kategoriya sifatida. Otning ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari. Bo'lishli va bo'lishsizlik. Turlanish. Bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish, vosita kelishiklari. Otlarning yasalishi.

Sintaktik vazifa. Diffirensiyalanish (tabaqalanish). Vazifadoshlik. Affiksatsiya va kompozitsiya.

Asliy va nisbiy sifatlar. Sifat darajalari. Kamlik va ortiqlik. Sifatlarning yasalishi.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ābi hayvon	—	ōsrūk	—
atfāl	—	qapug'	—
axi	—	qiyat	—
ag'yor	—	qonuq	—
beetidāl	—	tajalli	—
dal	—	xast	—
kadxuda	—	xilm	—
keng	—	xosha	—
malik	—	yarmāq	—
matla'	—	yāzuq	—
munqluq	—	yāvuq	—
navāhi	—	shifāat	—
ne'mat	—	shuarā	—
nokar	—	chevar	—
og'ramoq	—	cherik	—

SON

60-§. Eski o‘zbek tilida ham sonning hozirgi o‘zbek tilidagi turlari mavjud bo‘lgan: **sanoq son, tartib son, jamlovchi son, dona son, chama son, taqsim son, kasr son.** Shu bilan birga, bu sonlarning ifodalanish usullari va shakllari bo‘yicha eski o‘zbek tilining o‘ziga xos tomonlari ham bor.

Sanoq son

61-§. Sanoq sonlar eski o‘zbek tilida ham tuzilishiga ko‘ra sodda va tarkibli sanoq sonlarni tashkil etadi.

Sodda sanoq sonlar birlik, o‘nlik, yuzlik, minglik shakllarga ega bo‘lib, ularning umumiy ko‘rinishi quyidagicha:

<i>Birliklar</i>	<i>O‘nliklar</i>	<i>Yuz, ming va b.</i>
bir – 1	on – 10	yüz – 100
ikki – 2	yigirmi	min – 1000
uc – 3	yigirmə – 20	tuman – 10000
tört – 4	ottuz – 30	lak – 100000
beş – 5	qırq – 40	yüz tuman – 1000000
altı – 6	ellik	
yetti – 7	elli – 50	
sekkiz – 8	altmış – 60	
toqquz – 9	yetmiş – 70	
	seksən – 80	
	toqsan – 90	

2, 7, 8, 9, 30, 50 sonlari tarkibidagi o‘rtada kelgan [k], [t], [q], [l] undosh tovushlar arab yozuvida bir belgi bilan beriladi: *iki* (2), *yeti* (7), *sekiz* (8), *toquz* (9), *otuz* (30), *elik* (50). Bu undoshlarning tashdid orqali yozilishi, ikkilanishi “Tafsir”, “Najhul farodis”, “Guliston bit-turkiy” kabi XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. 30, 50 sonlari “Devonu lug‘atit-turk”da ham tashdid orqali yozilgan (qarang: MK, 1-tom, 159, 160-betlar).

20 soni XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda asosan oxirgi unlisi [i] bilan kelgan *yigirmi* shaklida yozilgan. XV asr va undan

keyingi davrlarga oid manbalarda *yigirmi* shaklida ham, *yigirmä* shaklida ham yozilavergan. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishi-cha, XI asr tilida asosan *yigirmä*, ba'zan *yigirmi* tarzida talaffuz qilingan (MK, III tom, 55-bet). O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda oxirgi unlisi (i) bilan kelgan *yigirmi* shaklida yozilgan.

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda 50 soni oxirgi (k) undoshsiz *eli* (-*elli*) shaklida ham yozilgan: *altı yüz eli ikki* (Tafsir), *toqquz yüz eli toqquz* (Saroyi), *yetti yüz elli tørt* (MN). 50 sonining *eli* (-*elli*) shaklida qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xarakterlidir.

80, 90 sonlari *sekiz*, *toquz* sonlariga *on* sonining qo'shilishi asosida hosil bo'lib (*sekiz on*, *toquz on*), *seksän*, *toqsan* shakllari keyingi davrlarda shakllangan. *Sekiz on*, *toquz on* shakllari qadimgi turkiy tili yodgorliklarida qo'llangan, "Devonu lug'atit-turk" da ham ko'rsatilgan (MK, 1-tom, 410-bet).

Eski o'zbek tilida *tuman*, *lak* sonlari yakka holda qo'llanmagan, bular oldidan albatta kichik miqdordagi son birga keladi: *Bir tuman xalq qırıldı bari* (SHN). *Yüz tuman barqı balā urduş meñä* (Navoiy, LT). *Bir lak afg'an yığ'ılıbdur* (BN). *Ych-tört lak alub qoyarlar* (BN).

Yozuv yodgorliklarida *tuman* birmuncha keng qo'llangan bo'lib, *lak* ayrim manbalardagina uchraydi.

Tarkibli sanoq sonlar. Eski o'zbek tilida ham tarkibli sanoq sonlarning hosil bo'lishida hozirgi o'zbek tilidagi kabi oldin katta son, keyin kichik son keladi: *on besh*, *yüz ottuz toqquz*, *mıñ toqquz yüz oltı* kabi.

Tarkibli sanoq sonlarning qismlari odatda yordamchi vositasiz birikadi (yuqoridagi misollarga qarang). Shu bilan birga, ba'zan qismlarning bog'lovchi orqali birikish hollari ham uchraydi. Qiyoslang: *Yigirmi dag'ı bir* (SHN). *Yılg'a mıñ sekkiz yüz-u toqsan edi* (Furqat).

Keltirilgan misollarning birinchisida *dag'ı* bog'lovchisi, ikkinchisida *-u* bog'lovchisi tarkibli sanoq son qismlarini biriktirish vazifasida kelgan.

Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida tarkibli sanoq sonlarning tuzilishi boshqacha tartibda bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida tarkibli sanoq sonlar quyidagi ikki usul bilan ifodalangan:

a) kichik sonlar oldin, katta sonlar keyin keladi. Masalan, *iki yigirmi* — “o'n ikki” (12) ma'nosida, ya'ni “yigirmaga tomon ikki” degan ma'noda. Yana misollar: *tört yigirmi* (14), *altı otuz* (26), *iki qırq* (32), *üch elig* (43), *beş altmış* (55), *toquz yetmiş* (69);

b) katta son oldin, kichik son keyin keladi. Bunda tarkibli sanoq son qismlari III shaxs egalik shaklidagi *artuqı* (artuq+ı) so'zi yordamida bog'lanadi. Masalan, *otuz artuqı uch* — “o'ttiz uch” (33) ma'nosida, ya'ni “o'ttizdan uch ortiq, o'ttizga uch qo'shildi” degan ma'noda. Yana misollar: *otuz artuqı dört* (34), *otuz artuqı yiti* (37), *qırq artuqı iki* (42), *qırq artuqı altı* (46).

Qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida asosan *iki yigirmi* (12) turidagi shakl qo'llangan.

Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida tarkibli sanoq sonlar *otuz artuqı üch* (33) turidagi ikkinchi usul asosida rivojlangan, ya'ni bunda *otuz artuqı üch* tarkibidagi *artuqı* bog'lovchisi tushib *otuz üch* qolgan (*otuz artuqı üch* > *otuz üch*).

Iki yigirmi (12) turidagi shakl hozir ba'zi turkiy tillarda, jumladan, sariq uyg'urlar tilida saqlangan: *per yig'ırma* (11), *peshyig'ırma* (15), *per otus* (21) kabi.

62-§. Eski o'zbek tilida ham *bir* soni ko'p ma'noliligi bilan boshqa sanoq sonlardan farqlanadi. *Bir* soni o'z ma'nosida qo'llanishidan tashqari yana bir qancha vazifalarni ham bajaradi. Bular asosiylari quyidagilar:

1. Noaniqlik ma'nosini bildiradi: *Og'ul bir ün qıldı* (QR). *Dasht ara Majnunnı kerdı bir kishi* (Navoiy, LT). *Bir ajab fikr kəñülgä kelädür* (SHN).

2. Ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi: *Bir qıya baqsan zakati husn üchün* (Lutfiy). *Ahli zamāna xoblarını bir uyaldur* (Atoiy). *Bir kiyäy men ham* (Muqimiy).

3. *Bir soʻzi juft soʻz shaklida takrorlanib qoʻllanganda, ikki tomondan boʻlgan ish-harakatning oʻzaro munosabati koʻrsatiladi: Biri-biri birlä xush bolsa erdi (XSH). Bir-biriniñ sözigä eyláb xiläf (Navoiy, LT). Bir-birläri birlä munazara qılurlar (Furqat).*

Bir soʻzi sanoq son sifatida qoʻllanganda narsa va hodisalar-ning sanogʻini koʻrsatadi: *Bu sözgä bir ay kechmishdin soñ (QR). Bir avuch diram keltürüb, iltimas qıldılar (Navoiy, MQ). Ichidä bir ordu tüşküchä yer bolgʻay (BN). Bir kishiniñ qolidın bu ish kelmel (Sh.turk).*

63-§. Noaniq son. Bunday sonlar taxminiy, noaniq miqdorni koʻrsatib, mazmunan sanoq sonlarga yaqin turadi.

Noaniq son eski oʻzbek tilida asosan *köp, az* soʻzlari bilan ifodalangan. Bunday soʻzlar mazmunan ikki guruhga boʻlinadi. Masalan, *köp* soʻzi shaxs yoki narsaning miqdori ortiqligini, *az* soʻzi esa kamligini koʻrsatadi. Masalan: *Köp mällar xarj qıldıuq (QR). Köp kishi daʻvā qılur shamʻi jamalın mehrini (Atoiy). Köp yıllar anda pädshähliq qıldı (Sh.tar). Ul yetmägän yer az bolgʻay erdi (Navoiy, MN). Ali Sultän az kishi bilän kelib (Sh.turk).*

Eski oʻzbek tilida noaniq son maʼnosida forschä *bisyar* (koʻp) soʻzi ham qoʻllangan: *Eshitmish-men ki, Banu käreändur // pari paykar dagʻi bisyär däändur (Navoiy, FSH). Bilmäs el dahrda bäändur bisyär (SHN). Naraj va turunj va gurunji bisyär bolur (BN).*

XIII—XIV asrlarga oid manbalarda noaniq son maʼnosida qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos boʻlgan *telim* (koʻp), *öküş* (koʻp) soʻzlari ham ancha keng qoʻllangan: *Telim kishilär öldi, tälim qän töküldi (Tafsir). Tälim gulchehra, nargis közlilär bär (MN). Ul äz cherik öküsh cherikni bastılar (QR). Öküsh yıllar yaratqan bāqi tutsun (MN). Anıñ soñıda öküsh murädler bolgʻay (Navoiy, Msh).*

Tartib son

64-§. Tartib son sanoq songa *-nchi/-nchi* (undoshdan keyin: *-inchi/-inchi, -unchi/-ünchi*) affiksini qoʻshish yoʻli bilan hosil boʻladi. Bu affiksning qanday shaklda ishlatilishi sanoq sonning

xususiyatiga bog‘liq. Unli bilan tugagan sanoq sonlarga *-nchi/-nchi* shakllari qo‘shiladi: *ikkinchi, altinchi, yettinchi, yigirmänchi*. Undosh bilan tugagan sanoq sonlarga *-inchi/-inchi* shakllari qo‘shiladi: *birinchi, beshinchi, sekkizinchi, qirqinchi* kabi. Tarkibida lab unlisi bo‘lgan, undosh bilan tugagan sanoq sonlarga *-unchi/-ünchi* shakllari qo‘shiladi: *üchünchi, tørtünchi, toqquzunchi, onunchi, ottuzunchi* kabi.

Tartib son affiksi, yozma manbalardan ma‘lum bo‘lishicha, turkiy tillarda dastlab oxirgi [1], [i] unlilarisiz *-nch (-inch/-inch, -unch/-ünch)* ko‘rinishida qo‘llangan: *birinch, ikinch, üchünch, beshinch, altunch, yetinch, sekizinch, toquzunch, onunch* kabi. Masalan, O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg‘ur) tili yodgorliklarida tartib sonning shu shakli qo‘llangan.

Tartib sonning XI asr tilida ham shu xilda yasalishini Mahmud Koshg‘ariy alohida ko‘rsatib o‘tgan (MK, 1 tom, 151–152-betlar; III tom, 450–451-betlar). Lekin shu davr yodgorligi “Qutadg‘u bilig”da tartib son affiksining *-nchi/-nchi* shakllari ishlatilgan. Masalan: *bir — adl, ikkinchi — davlat, üchünchi — aql, tørtünchi — qanaät*. Demak, XI asr tilida tartib son affiksining *-nch* shakli bilan birga *-nchi/-nchi* shakllari ham qo‘llangan.

XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarda tartib son affiksining asosan *-nchi/-nchi* shakllari amalda bo‘lib, *-nch* shakli ham ishlatilgan. Ayrim manbalarda, masalan, “Tafsir”da ikkala shakl baravar qo‘llanavergan. Ayrim manbalarda, masalan, “Muhabbatnoma” asarida tartib son affiksining faqat oxirgi [1], [i] unlilari bilan kelgan *-nchi/-nchi* shakllari qo‘llangan.

XV asr va undan keyingi davrlarga oid o‘zbek tili yodgorliklarida tartib son affiksining oxirgi [1], [i] unlisi bilan kelgan *-nchi/-nchi* shakllari qo‘llangan bo‘lib, oxirida [1], [i] unlilari bo‘lmagan *-nch* shakli ba‘zi manbalarda, masalan, “Shayboniynoma” asarida uchraydi: *Ajacha otüb erdi tørtünch er* (SHN).

Ayrim yodgorliklarda tartib sonning *-lanchi/-lenchi* affiksi bilan yasaluvchi shakli ham qo‘llangan: *Sansa beg ikkilänchisi* (QR), *törtlänchi* (Tafsir), *beshlänchi og‘li, yettilänchi orqada, toqquzlanchi*

ayda (Sh.tar.), *pādshāhnin beshlānchi og‘li* (Sh.turk), *altlānchi bayt* (BV).

Tartib sonning *-lanchi/-lānchi* affiksi bilan yasaluvchi shakli o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo‘lib, o‘zbek tilining o‘g‘uz guruh shevalarida ham qo‘llanadi.

65-§. *Birinchi* va *ikkinchi* tartib sonlarining ifodalanishida ba’zi bir o‘zgachaliklar bor:

1. *Birinchi* tartib soni ma’nosida ayrim manbalarda *avvalg‘i* so‘zi ham qo‘llangan: *Avvalg‘i daftar bashında yād qıldımız* (Tafsir). *Avvalg‘i nāmani aytur* (MN). *Anı üç qism qılındı: avvalg‘i qism — Sairunnafasniñ ahvāl-u af‘aliniñ kayfiyati, ikkinchi qism —...* (Navoiy, MQ).

Yozma manbalardan ma’lum bo‘lishicha, tartib sonning *bir sanoq* sonidan yasalgan *birinch / birinchi* shakllari keyingi hodisa bo‘lib, dastlabda bu ma’no *avvalg‘i* turidagi shakl orqali ifodalgan. Masalan, *birinchi* tartib soni ma’nosida O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida *ilki / iliki* so‘zi, qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *bashınqı* so‘zi qo‘llangan. O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida *yigirmi* va *otuz* sanoq sonlaridan ham shu usulda tartib son shakli yasalgan: *yigirmiki* (yigirmanchi), *otuzqı* (o‘ttizinchi).

2. *Ikkinchi* tartib soni XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda *ikindi (ikindü)* shaklida ham qo‘llangan: *Ikindi namāzıg‘a tegi* (QR). *Ikindü namazın aytur* (Tafsir).

Tartib sonning *ikindi* shakli “Devonu lug‘atit-turk”da ham ko‘rsatilgan (MK, 1-tom, 158-bet), O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *ikinti* shaklida ishlatilgan.

Jamlovchi son

66-§. Jamlovchi son sanoq sonlarga *-ag‘u / -ägü, -ag‘un / -egun, -av/ äv, -avlān/ ävlän, -ala/älä* affikslarini qo‘shish yo‘li bilan hosil bo‘ladi.

Bu affikslar etimologik jihatdan bir-biri bilan bog‘liq, ya’ni biri ikkinchisidan rivojlangan. Masalan, *-ala / -älä* affiksi *-avlān / -ävlän* affiksining qisqargan shaklidir (*üchävlän > üchävlä >*

üchälä, altavlan > altavla > altala). *-avlan / -ävlän* affiksi *-av / -äv* affiksiga *-lan / -län* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (*üchäv+län > üchävlään, altav+lan > altavlan*). *-lan / -län* shakli esa o'z navbatida jamlik, birgalik kabi ma'nolarni bildiruvchi *-la / -lä* va *-n* qo'shimchalarining birikuvidan tashkil topgan qo'shma affiksidir. Qiyoslang: *bir+lä+n > bilän* (ko'makchi).

-av / -äv affiksi *-ag'u / -ägü* affiksi asosida shakllangan (*onag'u > onavu > onav, üchäv > üchävu > üchäv*). *-ag'u / -ägü* affiksi dastlab *-g'u / -gü* shaklida bo'lgan, ya'ni bu affiks *ikki, alti* sanoq sonlariga qo'shilganda, son oxiridagi [i], [ɪ] unlilari [e], [a] ga aylanadi va affiks tarkibiga o'tadi (*ikigü > ikägü, altg'u > altag'u*). Shu asosda bu affiks boshqa sonlarga ham *-ag'u / -ägu* shaklida qo'shiladigan bo'lgan (*üch+ägü, on+ag'u* kabi), *-ag'un / -ägün* affiksi esa *-ag'u / -ägü* affiksiga vosita kelishigi affiksi *-n* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (*üchägü+n > üchägün*).

Jamlovchi son shakllarining qo'llanishi quyidagicha:

-ag'u / -ägü, -ag'un / -ägün affikslari bilan hosil bo'luvchi jamlovchi son shakllari XV asrdan oldingi davrlarga oid manbalarda qo'llangan. *-ag'u / -ägü* affiksli shakl ancha keng iste'molda bo'lib, *-ag'un / -ägün* affiksli shakl ayrim manbalardagina uchraydi: *Shahd-u shakar ikegü yanashib* (XSH). *Ychägüsü tañ sarig'a bardilar* (O'N). *Sevdi ersä bu tørtägüni* (XSH). *Bir anchalari aydilar kim, beshägü turur, altinch it birlä* (Tafsir). *Yana altag'u ana yäd boldilar* (QR). *Yetägü kemidä ishläyür erdilär* (QR). *Biz onag'u qarindashlar-miz* (QR). *Ikägün baru bashladilar* (Tafsir). *Uchägün kemi üskünä keldilar* (Tafsir).

Ikägü, ikägün shakllari *ikigü, ikigün* shaklida ham ishlatilgan: *Ikigüni kivürdi* (Tafsir), *ikigügä berdim* (QR), *ikigün bostanlar* (Tafsir). Qiyoslang: *barıylar ikigün* (MK, II tom, 50-bet).

-ag'u / -ägü, -ag'un / -ägün affikslari bilan hosil bo'luvchi shakllar jamlovchi son ifodalanishining qadimgi usullari bo'lgan. Bu shakllar qadimgi uyg'ur yodgorliklari tili uchun ham xos bo'lgan.

-av / -äv, -avlan / -ävlän affikslari bilan yasaluvchi jamlovchi sonlarning yozma yodgorliklarda qo'llanishi XV asrdan boshlab

kuzatiladi: *Men va Muhammad kəkältəsh ikäv keldük* (BN). *Bu kejšəsh birlä yürüb ul tørtäv* (SHN). *Ey jəfəgar, bir vafə qıl kim, ikävlän bolg'a-biz // men jəfə chekmäktin-u sen bevacədın xaləs* (Navoiy, FK). *Shul arzu: ikävlän qılsak ekän tamashä* (Furqat).

-ala / -älä affiksi bilan yasaluvchi jamlovchi son ham asosan XV asrdan boshlab qoʻllangan boʻlib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning baʼzilarida ham uchraydi. Jamlovchi sonning bu turi asosan egalik shaklida qoʻllangan (*ikälämiz, ikäləsi* kabi): *Ychäləsi qargʻıl erdilär* (QR). *Ikäläsiniñ haqiqatı bir* (Navoiy, MQ). *Mashvarat äylädilər tørtäləsi // fikrini säylädilər tertäləsi* (SHN). *Ikäləsi boldı chunän ittifāq* (Furqat).

Jamlovchi sonning *bir* sonidan hosil boʻlgan *biräv, birägu* shakllari gumon olmoshi maʼnosini ifodalaydi (qarang: 108-§).

67-§. Jamlovchi son maʼnosi eski oʻzbek tilida sanoq sonlarga egalik affiksini qoʻshish yoʻli bilan ham ifodalangan (*ikkimiz, ikkiñiz, ikkisi* kabi): *Oturdılar ikkisi yanashıb xush* (XSH). *Äylänñiz bizgä ikkiñiz farmän* (SHN). *Emdi üçhünñiz üç yurtda turuñ* (Sh.tar.). *Törtüsü ham evli va kəp mälli bolub* (Sh.tar.). *Altısını yana bir iyäsinä aldı* (QR). *Bäräylik ikkimiz ham aña lashkar* (Furqat).

Keltirilgan misollardagi *ikkisi, ikkiñiz, üçhünñiz, törtüsü, altısı, ikkimiz* soʻzlari jamlovchi son oʻrnida qoʻllangan boʻlib, “*ikkalasi*”, “*ikkalangiz*”, “*uchalangiz*”, “*toʻrttalasi*”, “*oltalasi*”, “*ikkalamiz*” kabi maʼnolarni ifodalaydi.

Dona son va numerativ soʻzlar

68-§. Dona sonning morfologik yoʻl bilan ifodalanishi eski oʻzbek tiliga xos boʻlmagan.

Eski oʻzbek tilida *-ta/-tä* affiksi bilan dona son yasalişi asosan *bir* soni bilan chegaralangan. Bu ham yodgorliklarning ayrimlarida sanoqli oʻrinlardagina uchraydi. Masalan: *Birte yarmaqni ikki bolub, yarmın achqa bərgänni saxiy dey* (Navoiy, MQ). *Tiläsä xidmatıdın birtä nār // yüz xushunat qılur erdi ägʻaz* (SHN).

Misollardagi *birtä* soʻzi dona son maʼnosida qoʻllangan. Lekin

bu o‘rinda hozirgi o‘zbek tilidan farq qilib, *-tä* affiksi ta‘sirida *bir* so‘zidagi [r] assimilatseyaga uchramagan.

Quyidagi misolda esa *ikki* sanoq soniga *-tä* qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan *ikitä* so‘zi fe‘lga bog‘lanib, dona sonni emas, balki *“ikki marta”* ma‘nosini ifodalaydi: *Kishi ölgängä tig‘i kin surmas / bir ölükni ikitä öltürmäs* (Navoiy, SS).

Eski o‘zbek tilida dona son ma‘nosi asosan sanoq sonlar orqali ifodalangan. Masalan: *Uch täza nän kälturdi* (BN). *Xitay yurti ikki bolur, birisine qara xitay derlär...* (Sh.turk). *Ilgäriги аyyamda ikki humama bar erdi* (Gulxaniy). *Ikkisi kökdä, ... ikkisi yerdä...* (QR).

Misollardagi *uch*, *ikki*, *ikkisi* sanoq sonlari dona son o‘rnida qo‘llangan bo‘lib, *“uchta”*, *“ikkita”*, *“ikkitasi”* ma‘nosini ifodalaydi.

69-§. Numerativ so‘zlar. Eski o‘zbek tilida ham numerativ so‘zlar keng iste‘molda bo‘lgan. Bunday so‘zlar sanoq sonlar bilan birga qo‘llanib, ma‘nosi jihatdan dona sonlarga yaqin turadi.

Eski o‘zbek tilida ham numerativ so‘zlarning qo‘llanishi asosan aniqlanayotgan narsa yoki hodisaning xususiyatiga bog‘liq bo‘lgan.

Numerativlar hamda numerativ vazifasida keluvchi so‘zlar va ularning qo‘llanishiga misollar: *arshun* — *on arshun tayaq* (Tafsir); *qat* — *ellik qat kök* (QR); *yetti qat yer* (XSH); *sofra* — *bir sofrä etmäk* (QR); *batman* — *tört batman arpa* (NF); *besht batman et* (QR); *ratl* — *tört yüz ratl altun* (QR); *avuch* — *bir avuch ushaq tash* (Tafsir); *bir avuch tupraq* (Lutfiy); *jäm* — *ikki jäm may* (Navoiy, FSH); *sürük* — *bir sürük qoy* (QR); *qarı* — *ikki-üch yüz qarı yer* (Navoiy, FSH); *qırq qarı tam* (QR); *üch-tört qarı yığ‘ach* (BN); *tegirman* — *bir tegirmän suv* (BN); *bahra* — *ikki bahra el* (BN); *shar‘i* — *ikki shar‘i yol* (BN); *kuruh* — *bir-ikki kuruh yol* (BN); *parcha* — *bir parcha yer* (BN); *pāra* — *bir pāra chaynam et* (NF); *bir pāra qoy* (BN); *bir pāra kabāb* (BN); *yüz pāra sөz* (Munis); *arg‘amchi* — *bir arg‘amchi baland qıya* (BN); *yığ‘ach* — *tört yığ‘ach yer* (QR); *on sekiz yığ‘ach yol* (BN); *qatar* — *üch-tört qatar xachır* (BN); *evlük* — *yüz miş evlük kishi* (SHN); *qism* — *bir qism tupraq* (Sh.tar.); *bir qism makkaliklar* (Tafsir); *ayaq* —

bir ayaq suv (SH.tar.); *bagʻ* — *bir bagʻ otun* (NF); *kesäk* — *bir kesäk tarigʻ* (Tafsir); *rufiya* — *yüz rufiya altun* (Tafsir); *tabaq* — *bir tabaq injir* (Tafsir); *tüp* — *bir түp xurma* (Tafsir); *altı түp daraxt* (Gulxaniy); *qulach* — *qırq qulach yıgʻach* (OʻN); *qol* — *ikki qol altun* (Tafsir); *suqum* — *üch suqum ash* (QR); *tamim* — *bir tamim suv* (Tafsir); *qarın* — *bir qarın ash* (XSH); *qosh* — *besht yüz qosh öküz* (QR); *say* — *yetti yüz say kishi* (SHN); *nafar* — *on ikki nafar mudarris* (Furqat); *qāshiq* — *bir qāshiq qānim* (Furqat); *chārak* — *qırq chārak gurınc* (Muqimiy); *dāna* — *bir dāna ālmas* (Furqat).

Yuqorida numerativlar va numerativ vazifasida qoʻllangan soʻzlarning bir qismigina keltirildi. Bularning oʻzi ham koʻrsatib turibdiki, eski oʻzbek tilida qoʻllangan numerativ soʻzlar juda koʻp va xilma-xil boʻlgan.

Odatda numerativ soʻzlarning ayrimlari predmetlargagina nisbatan, ayrimlari jonivorlargagina nisbatan qoʻllanadi. Ayrim hollarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi. Masalan: *tört yüz bash kishi* (Tafsir), *üch miñ bash kishi* (QR), *bir pāra kishi* (BN).

Bu misollarda *bash*, *pāra* soʻzlari kishilarga (shaxsga) nisbatan numerativ vazifasida kelgan. Aslida bunday soʻzlar narsa yoki jonivorlarga nisbatan numerativ vazifasida keladi. Qiyoslang: *besht bash qoy*, *bir pāra qoy*, *bir pāra kabāb*, *yüz pāra sōz*.

Chama son

70-§. Chama son maʼnosi eski oʻzbek tilida sanoq songa *-cha/-chä* affiksini qoʻshish yoʻli bilan ifodalangan: *On besht-yigirmichä kishi terilib yalavach yanını yergä tegürmädilär* (Tafsir). *Havuzniñ atırafıda yigirmächä daraxtnı buyurdum kim, qorugʻaylar* (BN). *Tanbal ikki yüzchä kishi bilän turubtur* (BN). *Anda kim bär bir ellikchä kishi* (SHN). *Chıqtı bolgʻay yana besht miñcha kishi* (SHN).

Misollardagi *yigirmichä//yigirmächä*, *ikki yüzchä*, *ellikchä*, *besht miñcha* soʻzlari chama son oʻrnida qoʻllangan boʻlib, hozirgi oʻzbek

tilidagi “yigirmatacha”, “ikki yuztacha”, “elliktacha”, “besh mingtacha” ma’nosini bildiradi.

Chama son ma’nosi *chag’li* (*chag’liq//chag’lig’*) so’zi yordamida ham ifodalanadi. Lekin chama son ma’nosining bunday ifodalinishi ayrim manbalardagina uchraydi: *Bardi anıñ birlä mıñ chag’li kishi* (SHN). *Yigirmä-ottuz chag’lig’ kishi* (FI).

71-§. Ikkita sanoq sonning juft so’z shaklida kelish yo’li bilan ham chama son ma’nosi ifodalanadi. Bunda odatda kichik son oldin, katta son keyin keladi: *üch-tört, on-on besh* kabi.

Eski o’zbek tilida chama son ma’nosini ifodalashda bu usuldan ancha keng foydalanilgan: *Dedi: besh-on mubārız sekritib at / / meniñ alımg’a anı keltürün bāt* (Navoiy, FSH). *On ikki-on üch yāshıda naynı xob chalur ekändür* (BN). *Bir-ikki ay farag’at qıldı* (SHN). *Ych-tört ay sayāhat qıldım* (Furqat).

Bunday hollarda juft son ikkitadan ortiq sanoq sondan tashkil topgan bo’lishi ham mumkin: *Meniñ jän tartqan nokarlarım, on-on besh-yigirmä kishi bolg’ay, yetib keldilär* (BN).

Juft son tarkibidagi sanoq sonlarning har biri bilan aniqlanish so’z takrorlanib kelishi ham mumkin: *Har yıl bu ölängä chıqıb, bir ay, ikki ay oltururlar* (BN). Bunday hollarda katta son oldin, kichik son keyin kelishi ham mumkin: *Bir shatunıñ keñligi ancha kim, üch kishi, ikki kishi yandasha chıqa alur* (BN).

Chama son ma’nosida qo’llanuvchi juft son qismlari orasida bog’lovchi bo’lishi ham mumkin: *On tört yä on besh yāshıda bolg’ay, muammāni andağ aytur va achar ki, ...* (Navoiy, MN). *Darvish qırq bilä ellik yash arasında ālamdın ötti* (Navoiy, MN). *On besh yä yigirmi kishiniñ ātı bitilmäy qalub turur* (Sh.tar.). *Agar anlarnıñ iclärindä bir va yä ikki oqug’an aql kishi bolsa, ...* (Sh.tar.).

Misollardagi *yä, bilä* va *yä* so’zlar chama son ma’nosida qo’llangan juft son tarkibidagi qismlarni bog’lash vazifasida kelgan.

Taqsim son

72-§. Taqsim son ma’nosi eski o’zbek tilida quyidagi usullar bilan ifodalangan:

1. Sanoq sonlarga *-ar/-är* (unlidan keyin: *-shar/-sher, -rar/-rär*) affiksi qo‘shiladi: *birär* (bittadan), *ikkishär // ikkirer* (ikkitadan), *üchär* (uchtadan), *törär* (to‘rttadan), *beshär* (beshtadan), *altshar // alturar* (oltitadan), *yettishär* (yettitadan), *onar* (o‘ntadan), *yüzär* (yuztadan), *mıñar* (mingtadan) kabi.

Bu shakl taqsim son ifodalanishining qadimgi usuli bo‘lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ham xos bo‘lgan. Keyingi davrlarda esa uning qo‘llanishi chegaralangan bo‘lib, ayrim manbalardagina uchraydi. Masalan: *Tekmä biri ikkishär og‘ulg‘a yüklüg boldılar* (QR). *Taqı üchär juftlanıñ taqı tørtär juftlanıñ* (NF). *Saq solında alturar yüz erdi* (QR). *Yetishär oltursunlar, teb buyurdi* (NF). *Tekmä bir yılda kezın onar kün eksük kelgäy* (QR). *Tekmä bir urmaq ornıña mıñar urg‘ıl* (Tafsir). *Hind eli fusulnı kim, tørtär ay ta‘yin qılıbturlar, har faslda ikkirär aynı ıssıqñıñ va savuqñıñ zori tutubturlar* (BN).

-ar/-är affiksi bilan yasalgan taqsim son takrorlanib juft so‘z shaklida qo‘llanishi ham mumkin: *Bu tariqa onar-onar tevä turg‘uzıñ* (QR). *Ulug‘larına yüzeryüzer tevälär berdi* (NF). *Yañı äy qäshları xijälätıdın // äylerde birär-birär körünür* (Atoiy). *Yol täg‘nıñ kamarıda väqe’ bolubtur, ... äthıq birär-birär ötär* (BN).

Taqsim sonning *-ar/-er* affiksi bilan yasaluvchi shakli hozir turk, tatar, qumiq, boshqird, gagavuz, qrim tatarlari, qarachay-balqar, karaim kabi turkiy tillarda keng qo‘llanadi.

2. Sanoq sonlarga *-ın/-in* (*-un /-ün*) affiksini qo‘shish yo‘li bilan ham taqsim son shakli hosil bo‘ladi. Bu affiksni qabul qilgan sonlar ko‘pincha takrorlanib juft so‘z shaklida qo‘llanadi: *birin-birin* (bitta-bittadan), *birin-ikkin* (bitta-ikkitadan). Masalan: *Birin-birin bu tayaq üsküna barıñlar* (Tafsir). *Birin-birin ayttı, sordı ersä ...* (XSH). *Keldi yüz mıñ er qamug‘ı beshin, onun, otuzun* (QR). *Ahli majlis birin-ikkin keldilär* (BN).

Bu shakl ham taqsim son ma‘nosini ifodalashning qadimgi usuli bo‘lib, o‘zbek tilida asosan XV asrga qadar qo‘llangan.

3. Sanoq sonning hech qanday qo‘shimchasiz takrorlanib juft so‘z shaklida kelishi bilan ham taqsim son ma‘nosi ifodalanadi.

Masalan: *Yig'achniy yuqaru uchundin tübingä ikki-ikki yardilar* (QR). *Tekmä narsadin yaratduq ikki-ikki* (Tafsir). *Körgüzür san'atın barı bir-bir* (Navoiy, SS). *Ancha bilgänimizni bir-bir aytalıñ* (Sh.tar.).

Kasr son

73-§. Eski o'zbek tilida ham kasr son sintaktik usul bilan ifodalangan bo'lib, oldin butun son chiqish kelishigida, so'ng kasrni ifodalovchi son keladi: *Ul beshdin biri anıñ yeriñä yetmish bolg'ay* (QR). *Yüz yılda bolmag'ay mindin biri kam* (Navoiy, FSH). *Ondın ikki kishi boldı saqlāv* (SHN). *Pādshāh har yılda elniñ bu mālınıñ ondın birini alur* (Sh.turk). *Anı yüzdin birin kēz kērmägändür* (Furqat).

Butunning bo'lagini, ulushini ko'rsatuvchi yarım so'zi ham kasr son ma'nosini ifodalaydi: *Yarım kündä yürdilär* (Tafsir). *Yarım mālımızni aña bergäy-miz* (QR). *Yarımı ipäk turur taqı yarımı yip turur* (NF). *Bu chashmanıñ suyı yarım tegirmän suyg'a qavushur* (BN). *Yarımı Abdullaxan kelsä, urushalı tedi, yarımı aydı: nechün urushg'ali?* (Sh.turk).

Yarım so'zi ayrim manbalarda, masalan, "Shajarai tarokima" asarida *yarın*, *yartı* shakllarida ham qo'llangan: *Shāh malikniñ lashkarı yigirmi mıñ kishi e'di, yarını etä bergändä, ikki tarafdin at saldılar* (Sh.tar.). *Barchası sēzni butun ayta bilmäs, yartı ayturlar* (Sh.tar.).

OLMOSH

74-§. Eski o'zbek tilida ham olmoshning hozirgi o'zbek tili-dagi turlari amalda bo'lgan: *kishilik olmoshlari*, *o'zlik olmoshlari*, *ko'rsatish olmoshlari*, *so'roq olmoshlari*, *birgalik olmoshlari*, *belgilash olmoshlari*, *gumon olmoshlari*, *bo'lishsizlik olmoshlari*. Lekin bu olmosh turlarining shakllari turlanishdagi o'zgachaliklari bo'yicha eski o'zbek tilining o'ziga xos tomonlari ham bor.

Kishilik olmoshlari

75-§. Kishilik olmoshlari eski o‘zbek tilida quyidagicha ko‘rinishda bo‘lgan:

I shaxs birligi — *men*.

XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda kishilik olmoshining I shaxs birligi ma’nosida, ya’ni *men* o‘rnida *faqir, banda, kamina* so‘zlari ham qo‘llangan: *Faqir anı kerüb-men, ammā she’r ayturın ma’lum qılmaydur erdim* (Navoiy, MN). *Taḡridin banda tiler-men dāim // gāh zākir boluban, gāh sāim* (SHN). *Ey kər, kamina sizni bilümlük, ma’nidin baxabar sanur erdim* (Gulxaniy).

Kishilik olmoshining I shaxs birligi ma’nosida **bu faqir, bu banda, bu kamina** birikmalari ham ishlatilgan: *Bu faqir aruz fanıda vasita bilä Mavlānanıḡ shagirdi-men* (Navoiy, MN). *Umid ul kim, bu banda davlatxahlıq yüzidin bitib-men* (Navoiy, Msh). *Banāgāh nazari kimyā asarlari bu kamina Mulla Gulxaniyḡ’a tüşüb, ...* (Gulxaniy).

Kishilik olmoshining I shaxs birligi *men* o‘rnida *faqir, banda, kamina* so‘zlari, *bu faqir, bu banda, bu kamina* birikmalari qo‘llanganda, so‘zlovchining kamtarligi, tinglovchiga hurmati kabi ma’nolar ifodalanadi.

II shaxs birligi — *sen*.

Kishilik olmoshining I va II shaxs birlik shakllariga (*men, sen*) odatda ko‘plik affiksi *-lar/-lär* qo‘shilmaydi. Chunki, bu shakllar yakka shaxsni anglatib, bu shaxslarning ko‘pligi uchun maxsus shakllar mavjud (*biz, siz*). Lekin “O‘g‘uznoma”da II shaxs ko‘plik ma’nosi uchun II shaxs birlik shakli (*sen*)ga *-lär* affiksini qo‘shish bilan hosil bo‘luvchi *senlär* shakli qo‘llangan: *Taḡ sarıḡ’a senlär barıḡ. Men senlärḡä boldum qag’an.*

Senlär shakli “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ham uchraydi: *Senlär kāfirlar tamug‘ ichindä.*

Kishilik olmoshining II shaxs ko‘pligi uchun *senlär* shaklini qo‘llash hozir ba’zi o‘zbek shevalarida, masalan, Toshkent shevasida ham mavjud.

III shaxs birligi — **ul**.

Kishilik olmoshining III shaxs birligi eski o'zbek tilida alif-u vov-u lom orqali *J, l* shaklida yozilgan. Bu olmosh *ol* tarzida yoki ayrim shevalarda *ul*, ayrimlarida *ol* tarzida talaffuz qilingan bo'lishi ham mumkin. Lekin bu haqda aniq ma'lumotga ega emasmiz. Shuning uchun bu olmoshni ba'zi tadqiqotchilar *ol*, boshqalari *ul* tarzida transkripsiya qiladilar.

I shaxs ko'pligi — **biz**, ba'zan **bizlär**.

Kishilik olmoshining I shaxs ko'plik shakli *biz* ba'zan I shaxs birligi o'rnida qo'llanib, kamtarlik ma'nosini bildiradi: *Bizdin eshitsün emdi jähän täza nāmalar // chun köhnä boldı Laylı-yu Majnun hikāyatı* (Sakkokiy). *Darvish Ali xidmatı bilä biziñ xidmatımız arasında tafavut yoqtur* (Navoiy, Msh). *Olja xān dedi: qoy bu sözni // biz bu yollarda körüb-biz özni* (SHN). *Bizdin burun tārix aytqanlar arabiy lug'atlarını qoshub tururlar* (Sh.tar).

Kelirtilgan misollarda *biz* olmoshi I shaxs birlik olmoshi ma'nosida qo'llangan bo'lib, yakka shaxsni bildiradi. Shuning uchun ko'plikni yana ham aniqroq ifodalash maqsadida ba'zan *biz* olmoshiga ko'plik affiksi qo'shilib, *bizlär* shaklida qo'llanadi: *Bizlärda birimizgä farmanlag'ıl* (QR). *Bizlär sendin razi turur miz* (NF). *Ul tirik bolg'ay erdi, bizlär ölük* (SHN). *Bu nazrınız-u bizlär murid* (Muqimiy).

II shaxs ko'pligi — **siz**, ba'zan **sizlär**.

Siz olmoshi II shaxs birligi ma'nosida ham qo'llanib, tinglovchiga nisbatan hurmatni bildiradi: *Qonaq-men tedi shāh kelginchä sizgä* (XSH). *Tügendi umr va körmäs sizni Lutfiy* (Lutfiy). *Sultān Ahmad beg sizni pādshāh ketärür* (BN). *Atam ornig'a emdi atam-siz, siz ne ishni oxshatsanız, men anı qılayın* (Sh.tar.).

Siz olmoshi II shaxs birligi o'rnida ham qo'llangani tufayli II shaxs ko'pligini ifodalash uchun *siz* olmoshiga ko'plik affiksi orttirilib, *sizlär* shaklida ham qo'llanadi: *Sizlär qaydın kelä-siz?* (BN). *Yaxshılıq bolg'usıdur sizlärögä* (SHN). *Sizlär yaxshı bilür-sizlär* (Sh.tar.). *Laaqal sizlär qılıñlar bizgä yalg'an assalam* (Muqimiy).

III shaxs ko'pligi — **ular**, **alar**, **anlar**.

Bu shakllarning qo‘llanishi quyidagicha: XIII—XIV asrlarga oid manbalarda asosan *anlar* shakli qo‘llangan. *Alar, ular* shakllarining qo‘llanishi esa ancha chegaralangan bo‘lib, ayrim manbalarda uchraydi. XV—XVI asrlarga oid manbalarda asosan *alar* shakli qo‘llangan. XVII—XIX asrlarga oid manbalarda *alar* bilan bir qatorda *anlar, ular* shakllarining qo‘llanishi ham ancha faollashgan. Lekin bu davrda ushbu shakllarning qo‘llanishida ma‘lum darajada hududiy farqlanish yuzaga kelgan. Masalan, *alar, anlar* shakllari, asosan, Xorazmda yaratilgan asarlarda, *ular* shakli asosan Qo‘qon adabiy muhitiga oid manbalarda qo‘llangan. Bu hol adabiy tilda sheva xususiyatlarining aks etishidir.

Eski o‘zbek tilida iste‘molda bo‘lgan kishilik olmoshlarining umumiy ko‘rinishi quyidagicha:

Shaxs	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	men	biz, bizler
II shaxs	sen	siz, sizler (senler)
III shaxs	ul	ular, alar, anlar.

Eski o‘zbek tilidagi kishilik olmoshlarining asosiy qismi qadimgi turkiy hamda XI—XII asrlarga oid yozma manbalarda ham qo‘llangan.

XI asr tilida I va II shaxs kishilik olmoshlari birligining turli shakllarda qo‘llanishi, Mahmud Koshg‘ariyning ko‘rsatishicha, dialektal xususiyatga ega bo‘lgan, ya‘ni I shaxs birligi o‘g‘uzlarda *ben*, boshqa turklarda *men* tarzida, II shaxs birligi kanjaklarda *sin*, boshqa turklarda *sen* tarzida talaffuz qilingan (MK, 1-tom, 325, 326-betlar; III tom, 153-bet).

Kishilik olmoshi I shaxs birligining *ben (bän)* shakli “O‘g‘uznoma”da ham uchraydi: *Sen taqi urushg‘ulardan soñ baluqni bengä saqlab kelgil.*

76-§. Kishilik olmoshlarining birlik va ko‘plik shakllari bir xil o‘zakdan rivojlangan. III shaxs ko‘plik shakllari *ular (olar), alar, anlar* III shaxs birligi *ul (ol)* shakliga ko‘plik affiksi qo‘shilishi

bilan hosil bo'lganligi ma'lum. I va II shaxslarning birlik va ko'plik shakllari ham bir o'zakdan rivojlangan: *biz, siz* shakllari tarkibidagi (z) qadimgi ko'plik (ikkilik) shaklini yasovchi affiks bo'lib, ularning o'zagi *bi, si* shaklida bo'lgan. I va II shaxslarning birlik shakllari *ben, sen* esa *bi, si* o'zaklariga [n] orttirilishi bilan hosil bo'lgan. I shaxs birligi *ben* tarkibidagi (b) undoshi (n) sonor tovushi ta'sirida (m) ga o'tgan va bu olmosh *men* shakliga aylangan. *Ben* shakli O'rxun-Enasoy yodgorliklarida, "Devonu lug'atit-turk" va boshqa ayrim manbalarda qo'llangan bo'lib, hozir turk, gagavuz tillarida saqlangan.

Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birligi tarkibidagi unli hozirgi turkiy tillarda *men (men)=mān=min, sen (sen)=sān=sin* tarzida turlicha talaffuz qilinadi. Ko'pchilik turkologlarning fikricha, bu olmoshlar qadimda *min (<bin), sin* shaklida qo'llangan bo'lib, *men (men)=men, sän (sen)=sän* shakllari keyinchalik paydo bo'lgan.

Arab yozuvida bu olmoshlar *mim-u yoy-u nun, sin-u yoy-u nun* tarzida yoy orqali yoki *mim-u nun, sin-u nun* tarzida faqat undoshlar bilan "yo"siz yozilgan. Bu holatning yozuv yodgorliklarida aks etishi quyidagicha: XIII-XIV asrlarga oid manbalarning ayrimlarida, masalan, "Tafsir" va "Guliston bit-turkiy" asarlarida "yo"siz, ba'zilarida, masalan, "Muhabbatnoma"da "yo" orqali yozilgan. Bir qator manbalarda, jumladan, "Xusrav va Shirin", "Qissasi Rabg'uziy", "Nahjul farodis"da asosan "yo"siz shakl qo'llangan bo'lib, ba'zan "yo" orqali yozilishi ham uchraydi. XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarning ko'pchiligida "yo" orqali yozilgan bo'lib, ayrim manbalarda, masalan, "Shajarai turk", "Shajarai tarokima"da "yo"siz shakl qo'llangan. Yozuvdagi har xillik talaffuzda ham aks etgan bo'lishi mumkin. Lekin birlikni saqlash maqsadida eski o'zbek tili uchun bu olmoshlarni *men, sen* shaklida transkripsiya qildik.

77-§. Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishida bir qator o'ziga xos tomonlari bor. Bular asosan quyidagilar:

1. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs ko'pligiga qaratqich kelishigi affiksi *-iŋ* shaklida ham qo'shiladi, ya'ni odatdagi *bizniŋ, sizniŋ* shakli o'rnida *biziŋ, siziŋ* shakli ham qo'llanadi. Bu hol

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli bo‘lib, XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi. Masalan, *biziy atalarimiz, siziy mällarınız* (Tafsir); *biziy iste’dādımız, siziy yārānlar* (NF); *biziy ishimiz, yarashmaz hech siziy-teklārgā qazg‘u* (XSH); *biziy bikinlārgā, siziy barakatınız* (Saroyi); *biziy til birlā, davur siziy durur* (MN); *biziy-tek hurvash ādam tapılmas* (Lutfiy); *biziy jānımız* (Navoiy, Msh); *biziy xān, siziy jānlarınız* (SHN); *biziy jānāna* (Munis); *farmān siziy bilādūr* (FI).

Biziy shakli XI asr yodgorliklarida ham qo‘llangan: *bizinā tegü* (QB); *bizij ev* (MK).

2. XIII—XIV asrlarga oid bir qator yodgorliklarda kishilik olmoshlarining I shaxs birligi va ko‘pligiga qaratqich kelishigi affiksi -im shaklida ham qo‘shilgan, ya’ni odatdagi *meniñ, bizniñ* shakli o‘rnida *menim, bizim* shakli qo‘llangan: *menim siñlim, bizim farzandımız* (Tafsir); *menim hālim, bizim bāg‘ımız* (QR); *menim kəñlüm* (XSH); *menim evim, bizim ahvālımız* (Saroyi); *bizim til birlā* (MN).

Menim, bizim shakllari qadimdan o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo‘lib, hozir ozarbayjon, turk, gagavuz, qrim tatarlari, no‘g‘ay kabi tillarda qo‘llanadi.

3. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birligiga jo‘nalish kelishigi affiksi qo‘shilganda, olmosh oxiridagi [n] bilan kelishik affiksida (e) birikib, (ñ) burun tovushi hosil bo‘ladi: *meñä* (<men+gä), *señä* (<sen+gä). Kishilik olmoshi III shaxs birligining jo‘nalish kelishigi shakli *añā* tarzida o‘qiladi.

I, II, III shaxslar birligining jo‘nalish kelishigi ayrim yodgorliklarda *mang‘a // manqa, sang‘a, ang‘a // anqa* shakllarida ham qo‘llangan: *Qāzı teginniñ mang‘a maylı bār* (Sh.tar.). *Agar manqa baqsañız, özññizni aldurur-siz* (BN). *Pādshāhliq ātañdın sang‘a merās qalg‘an turur* (Sh.tar.). *Men sang‘a qırq adad qoy berāyin* (Furqat). *Pādshāhliqñı ang‘a berib, ...* (Sh.tar.). *Yay oqni qaysı tarafg‘a tartib yubarsa, oq anqa barur* (Sh.tar.). *Pādshāhliqñı ang‘a berib, ...* (Sh.tar.).

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda *saḡar* (senga), *aḡar* (unga), *aḡaru* (unga) shakllari ham qoʻllangan: *Bu ariq kim, saḡar bārdim, andin suv ichkil* (Tafsir). *Didar neʼmatin aḡar koʻrgūzmegūnche sen ma koʻrmegey-sen* (QR). *Valekin, koʻnūl birlā bilmāk aḡaru yoq* (Tafsir).

Joʻnalish kelishigining *saḡar*, *aḡar*, *aḡaru* shakllari turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlari uchun xos boʻlib, Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari hamda “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻatit-turk”, “Hibatul haqoyiq” asarlarida qoʻllangan. Bu shakllar joʻnalish kelishigining -gʻaru/-gʻarū affiksi bilan hosil boʻlgan: *saḡar* (<sen+gʻar// senū+gerū), *aḡar* // *aḡaru* (<an+gʻaru) (qarang: 24-§).

4. XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda *biz*, *siz* olmoshlarining joʻnalish kelishigi *bizā*, *sizā* shaklida ham qoʻllangan: *Andin munadı bizā qilgʻay* (Tafsir). *Ush biz-tek bizā kim yigʻlayisar?* (XSH). *Bizā andin ne qaygʻu?* (Saroyi). *Sizā teb keldi, Xorazmiyni asraḡ* (MN).

5. Kishilik olmoshining III shaxs birligiga kelishik affikslari qoʻshilganda, unda quyidagicha oʻzgarishlar yuz beradi: [i] undoshi [n] undoshiga, [u] unlisi [a] unlisiga oʻtadi: ul — *anūḡ*, *anū*, *anda*, *andin*. Joʻnalish kelishigi, yuqorida koʻrsatilganidek, *aḡa* shaklida boʻlib, oldingi davrlarda *aḡar* yoki *aḡaru* shaklida ham qoʻllangan.

Oʻzlik olmoshlari

78-§. Eski oʻzbek tilida ham oʻzlik olmoshi maʼnosida *öz* soʻzi qoʻllangan; oldingi davrlarga oid manbalarda bu olmoshning *kendū* shakli ham isteʼmolda boʻlgan.

Öz olmoshining qoʻllanishi, maʼnosi, grammatik xususiyatlari boʻyicha eski oʻzbek tili bilan hozirgi oʻzbek tili oʻrtasida deyarli farq yoʻq. Bu olmosh eski oʻzbek tilida ham aniqlovchi vazifasida qoʻllanadi, otlar kabi egalik qoʻshimchalarini qabul qiladi va kelishiklar bilan turlanadi.

Öz olmoshi aniqlovchi vazifasida qoʻllanganda, aniqlanayotgan narsaning maʼlum shaxsga qarashlilikini, xosligini taʼkidlab koʻrsatadi: *Yusuf koʻzguḡe baqdi, öz yüzini koʻrdi* (QR). *Öz qilichin*

boynuma yetkürse ham, ... (Navoiy, LT). Öz elini talab, ... olja qılurlar (BN). Qaytib öz yurtig'a tüşdi (Sh.tar.).

Öz olmoshining egalik affikslari bilan qo'llanishi quyidagicha:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	özüm, özim	özümüz, özimiz
II shaxs	özün, öziñ	özünüñiz, öziñiz
III shaxs	özi	özləri

Öz olmoshiga kelishik affikslari bevosita emas, balki egalik affikslari orqali qo'shiladi: *özümni // özimni, özümniñ // özimniñ, özümgä // özimgä, özümda // özimdä, özümdin // özimdin* kabi.

Öz olmoshi takrorlanib ham qo'llanadi. Bunda ish-harakatning subyektga qaytganligi, ish-harakatning subyektning o'zi uchun bo'lganligi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Qulniñ ezinä-özi erki bolmas (QR). Tiyä bilmädi ul dam ez-özini (XSH). Tolg'anmag'ı ez-özine girdab (Navoiy, Msh). Özümni özüm oltürür-men (Sh.tar.).*

O'zlik olmoshining *öz* shakli turkiy tillarda qadimdan qo'llanadi. Bu so'z o'zlik olmoshining asosiy shakllaridan biri sifatida O'rxun-Enasoy va qadimgi turk (uyg'ur) tili yodgorliklarida ham iste'molda bo'lgan. Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida bu olmoshning qo'llanishi yana ham faollashgan. Hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida o'zlik olmoshi sifatida shu so'z qo'llanadi.

Öz olmoshi qadimda ot turkumiga mansub bo'lib, o'zlik, vujud, jon, ruh kabi ma'nolarni ifodalagan. Uning bu xususiyati qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ma'lum darajada aks etgan. *Öz* olmoshining shunga o'xshash ma'nolarda qo'llanishi eski o'zbek tilida ham saqlangan. Masalan: *Gul yüzün hajrında özdin ketkay erdim damadam (Lutfiy). Hajr arā özdin barib-men (Navoiy, FSH). Mıñ yıl öiken kishilər birle mudām // qırılıshub özni qılurlar badnām (SHN).*

Öz olmoshiga *-lük* affiksi qo'shilib ot yasaladi. Bunda *öz* olmoshining qadimgi ma'nosi yana ham aniqroq seziladi. Masalan:

Muḡa ʔzlük bile nechük yetkây (Navoiy, MQ). *ʔzlükindin xabar qilmamish bolgʻay* (Navoiy, MQ). *Ey ki, dilbar visalın ister-sen // ʔzdin ʔzlük yükün badar eylâ* (Munis).

79-§. *Kendü* soʻzi ham oʻzlik olmoshi sifatida turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi. Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *kentü* shaklida qoʻllangan boʻlib, oʻzlik olmoshining asosiy shaklini tashkil etadi. Bu olmosh “Devonu lugʻatit-turk” va “Hibatul haqoyiq” asarlarida ham qoʻllangan.

Kendü olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ham xos boʻlib, maʼnosi va qoʻllanishiga koʻra ʔz olmoshiga oʻxshaydi. Yaʼni aniqlovchi vazifasida qoʻllanib, qarashlilik, xoslik maʼnosini ifodalaydi: *Kendü qapugʻına kirdi* (Tafsir). *Bu kimersälär kendü atası, anasına tøkmiş bolur* (NF). Mustaqil qoʻllangan-da, “oʻzi” maʼnosi ifodalanadi: *Kendü benim birlä erdi* (QR). *Kendü taḡri turur* (Tafsir). *Keräk bolsam aḡa men, kendü kelsün* (XSH).

Kendü olmoshi egalik, koʻplik, kelishik affikslari bilan ham qoʻllanadi: *Kedüḡizdin paygʻamagʻay-siz* (Tafsir). *Men kendüsin-din kechürdüm* (QR). *Kendüläri tajassu qılu bardılar* (Tafsir). *Kendünä rahm qılmagʻan dâim* (Saroyi).

Kendü kishilik olmoshlari bilan birga qoʻllanishi mumkin. Bunda kishilik olmoshi shaxs maʼnosini ifodalaydi: *Men kendü kekä minäyin* (QR). *Sen kendü mendin arıḡraq ermish-sen* (QR). *Biz kendü taḡun kormishimiz yoḡ* (QR).

Misollardagi *men kendü* birikmasi “oʻzim” (yoki “men oʻzim”), *sen kendü* — “oʻzing” (“sen oʻzing”), *biz kendü* — “oʻzimiz” (“biz oʻzimiz”) maʼnosida qoʻllangan.

Kendü olmoshi tarixan oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillar uchun xos boʻlgan, hozir shu guruhga mansub boʻlgan turk tilida oʻzlik olmoshining faqat shu shakli qoʻllanadi, bu olmosh hozirgi gagauz tilida ham mavjud.

Kendü olmoshiga ʔz olmoshi birikib, oʻzlik olmoshining *kendü-ʔz* turidagi murakkab shakli hosil boʻladi. Bu shaklda qoʻshimchalar ʔz olmoshiga orttiriladi: *Haḡ erdükim bilsäm, men kendü-ʔzümni fidâ qılḡay erdim* (Tafsir). *Sen meḡä kendü-ʔzünni juftlandurḡil*

(NF). *Kendü-əzlärinä anı karamat kərärlär* (Tafsir). *Kim kendü-əzini barchadın artuq kərsä...* (NF).

O'zlik olmoshining bu tarzdagi murakkab shakli qadimgi turk (uyg'ur) tili yodgorliklarida ham uchraydi (*kentü-əz*), turk va ozarbayjon tillariga oid yozuv yodgorliklarda ham qo'llangan (*kendəz, gendəz*).

Ko'rsatish olmoshlari

80-§. Eski o'zbek tilida ko'rsatish olmoshlarining asosan *bu, ul (u), ushbu, oshul, oshal, shul* shakllari iste'molda bo'lgan, ayrim davrlarda yoki ayrim yodgorliklarda *bul, shu, osha, oshu, hamin, hamul* kabi shakllari ham qo'llangan.

Ko'rsatish olmoshlarining bir guruhi tuzilishiga ko'ra sodda, boshqalari murakkab shakllardan iborat. Murakkab shakllarning ko'pchiligi *bu* yoki *ul* ko'rsatish olmoshi bilan *ush (osh)* ta'kid yuklamasining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshlardir. Masalan, *ushbu* shakli *ush* yuklamasi bilan *bu* ko'rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo'lgan.

Ush yuklamasi tarixan "mana", "mana shu", "mana bu", "xuddi", "xuddi shu", "shunday" kabi ma'nolarni ifodalovchi so'z sifatida mustaqil ravishda ham qo'llangan. Uning mustaqil so'z sifatida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XV asr birinchi yarmida ham ayrim asarlarda uchraydi. Masalan: *Ush men Yusufdın keldim* (QR). *Ush qorqutdı anlarnı* (Tafsir). *Ush qarındashıy Abbäs imän keltürdi* (NF). *Sen ush kəjlüñdä tutmadıy orun bir // meni saqınmadıy mundın burun bir* (XSH). *Qadah chevrüldi ush bostän ichindä // xush ichkil rähnü rayhän ichindä* (MN). *Bir nasihat shartın ush qıldıuq bayän // kim istämäs bolsa, bizgä ne ziyän?* (Saroyi). *Zulfunıdag'ı ul kâfir ush imän äladur-la* (Lutfiy). *Ush xush raygän keldi* (Sakkokiy).

Ush so'zi "Devonu lug'atit-turk" da ham qayd qilingan bo'lib, "shunday", "xuddi", "hozirgina", "shu onda" kabi ma'nolarni ifodalovchi so'z sifatida izohlangan va quyidagi misollar keltirilgan: *Ush mundag' qıl* — "Xuddi shunday qıl". *Ush keldügüm bu*

—“Hozirgina kelib turganim” (MK, I tom, 72-bet).

Demak, *ush* soʻzi predmetni, voqea-hodisani taʼkidlab, alohida ajratib koʻrsatuvchi yuklama vazifasida qoʻllangan. Bu jihatdan koʻrsatish olmoshlariga ham oʻxshab ketadi. Shuning uchun uni “olmosh-yuklama” deb atash ham mumkin. Tarkibli olmoshlarni hosil qilishda ham *ush* soʻzi shu maʼnosi bilan ishtirok etadi, yaʼni *bu* va *ul* koʻrsatish olmoshlari bilan birikib, bu olmoshlarining maʼnosini yana ham aniqlashtiradi.

Koʻrsatish olmoshlari maʼno jihatdan ikki asosiy guruhga boʻlinadi. Koʻrsatish olmoshlarining bir guruhi nutq paytida mavjud boʻlgan, soʻzlovchiga masofa jihatidan yaqin boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu guruhni *bu*, *bul*, *shu*, *shul*, *ushbu*, *hamin* koʻrsatish olmoshlari tashkil etadi. Koʻrsatish olmoshlarining boshqa guruhi esa nutq paytida mavjud boʻlmagan, soʻzlovchiga oldindan maʼlum boʻlgan yoki masofa jihatdan uzoq boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu guruhga *ul* [u], *oshul*, *oshal*, *osha*, *oshu*, *hamul* olmoshlari kiradi. Oʻz navbatida, bu guruhlarga kiruvchi koʻrsatish olmoshlarining har biri maʼnosi va qoʻllanishiga koʻra boshqalaridan farqlanadi.

81-§. Bu koʻrsatish olmoshi nutq paytida mavjud boʻlgan, soʻzlovchiga masofa jihatdan yaqin boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi: *Koʻchub bu yerga kelalim* (QR). *Koʻzundin salma bu miskin gadani* (MN). *Bu baytni oqubdur* (Navoiy, MN). *Bu bozani ichmek hayal qildük* (BN). *Men bu shahargʻa kelgan vaqtda...* (Furqat).

Kelishiklar bilan turlanganda *bu* olmoshida quyidagi oʻzgarishlar sodir boʻladi: olmosh tarkibidagi [b] undoshi [m] ga oʻtadi; makon-zamon kelishiklari affiksi oldidan [n] undoshi orttiriladi: **bu** — *munuŋ* // *munuŋ*, *muni*, *muŋa* (<*munŋʻa*<*bu+n+gʻa*), *munda*, *mundin* // *mundan*. Misollar: *Munuŋ tübidin aqar* (Tafsir). *Muni qıynamaq keräk* (QR). *Taqı sözni muŋa qoydılar* (Sh.turk). *Mundın artuq qılma zâr* (Lutfiy). *Ne qıldım munda* (SHN).

Ayrim manbalarda baʼzan kelishik affiksi qoʻshilganda, bu olmoshi tarkibidagi [b] undoshining [m] ga oʻtmaslik hollari ham uchraydi: *Buni aydi ersü*, ... (QR). *Buŋa kelgänlär kiyik kəp-kəp*

(O'N). *Barcha xalq buni eshitib, ...* (Sh.tar.). *Yaxshi-yaxshi bunda* (Muqimiy).

-*cha*, -*dag'* (-*daq*), -*tek* (-*dek*) kabi yasovchilar qo'shilganda ham *bu* olmoshi tarkibidagi [b] undoshi [m] ga o'tadi: *muncha* (<*bu+n+cha*), *mundag'* (<*bu+n+dag'*), *muniy-tek* (<*bu+nuy+tek*). Bu shakllar ravish yoki sifat ma'nosida qo'llanadi (qarang: 206, 208-§§).

Ko'plik affiksi -*lar* qo'shilganda, bu olmoshi tarkibida o'zgarish bo'lmaydi: *Bular külüşürlär erdi* (Tafsir). *Bular lājaram urushlar* (BN). *Bular dag'ı Sayyidge kirmish* (SHN). *Urushub erdi er-u xatın bular* (Muqimiy).

Shu bilan birga, ko'plik affiksi qo'shilishi bilan *bu* olmoshi tarkibidagi [b] undoshining [m] ga o'tishi va ko'plik affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi ham mumkin (*bu+lar>mu+n+lar>munlar*). Bu shakl ayrim manbalardagina uchraydi: *Munlar qang'a yürümäktä qang'a-qang'a soz berä turur erdilär erdi* (O'N). *Munlar ham yigirmi tørt kishilär tururlar* (Sh.tar.).

Bul ko'rsatish olmoshi *bu* va *ul* ko'rsatish olmoshlarining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmosh bo'lib (*bu+ul>bul*), ma'no jihatdan *bu* ko'rsatish olmoshiga o'xshaydi.

Eski o'zbek tilida *bul* ko'rsatish olmoshining qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, asosan XIX asrga oid manbalarda uchraydi: *Bul sözni tafsilini "Silsilatuz zahhab"dan tap* (Gulxaniy). *Qoshma bul dārularıñni yarım ashıg'a, tabib* (Furqat). *Agar bul tariqa bolsa, ...* (Furqat).

82-§. *Ul* ko'rsatish olmoshi kishilik olmoshining III shaxs birligi bilan shaklan o'xshash, ya'ni bu olmosh ham alif-u vov-u lom orqali U, u shaklida yoziladi (qarang: 75-§).

Ul ko'rsatish olmoshi ma'nosiga ko'ra *bu* ko'rsatish olmoshiga qarama-qarshi bo'lib, vaqt va masofa jihatdan so'zlovchidan uzoq bo'lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ko'rsatadi: *Taqı ul hālda xitāb keldi* (QR). *G'amza birlä tēkti qānım ul sanam* (Lutfiy). *Tutalı ul taraf yol* (Navoiy, FSH). *Ul yıl Samarqandın chıqıb, ...* (BN). *Ul kishiniñ og'lanları...* (Sh.tar.).

Ul ko'rsatish olmoshining hozirgi o'zbek tilidagidek *u* shakli-

da qoʻllanishi yozuv yodgorliklarida asosan XIX asrdan boshlab kuzatiladi. Oldingi davrlarga oid manbalardan esa “Nahjul farodis” da va Lutfiy asarlarida qayd qilindi: *Savālim seḡā u turur* (NF). *Mashharda gʻālibā kim u kūn kərmägäy azab* (Lutfiy). *Bolgʻay u kūn baharda ul barcha nabāt-u nayshakar* (Lutfiy).

83-§. *Ushbu, shul, shu, hamin* koʻrsatish olmoshlari maʼno jihatdan oʻxshash. Bular nutq paytida mavjud boʻlgan, soʻzlovchiga masofa jihatdan yaqin boʻlgan predmet, shaxs, voqea-hodisani taʼkidlab, alohida ajratib koʻrsatishda qoʻllanadi.

Ushbu koʻrsatish olmoshi *ush* taʼkid yuklamasi va *bu* koʻrsatish olmoshining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshdir. Bu olmosh nutq paytida mavjud boʻlgan narsa, shaxs, voqea-hodisani taʼkidlab koʻrsatish maʼnosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarda keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Ushbu qagʻannin cherigi... kəp-kəp erdilär erdi* (OʻN). *Aydi ushbu sezni* (Tafsir). *Sizgä mujib ushbu mätam ermish* (Navoiy, FSH). *Ushbu chäqda ham bir kishi bir kishidin sorsa, ...* (Sh.tar.). *Ushbu davrän birlä etsäk, yoq erür armänümüz* (Furqat). *Ul yol ilgäridür, ammä yol ushbudur* (BN).

Shul koʻrsatish olmoshi *shu* va *ul* koʻrsatish olmoshlarining birikuvi asosida hosil boʻlgan tarkibli olmoshdir: *Shu+ul>shul* (Qiyoslang: *bu+ul>bul*). Yozuv yodgorliklarda bu olmosh *ushbu* olmoshiga nisbatan kam qoʻllangan: *Shul bugʻuni... bagʻladi* (OʻN). *Shul yigit erdi* (Tafsir). *Shul zamän kim alur Urganchni ol // salur, albatta, Xuräsän sari yol* (SHN). *Ul kishi shul zamän oldi* (Sh.tar.). *Shul erür aybım, Muqimiy, mardumi Fargʻāna-men* (Muqimiy).

Shu koʻrsatish olmoshi eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalardagina uchraydi: *Taqi kim qılsa shuni, bas, anlar yoqalgʻanlardın bolgʻay* (Tafsir). *Aytmay shu kechä keteli* (Sh.turk). *Sendin ne kərsä, nokarıñ shunı qılur* (Sh.tar.). *Shu majlisda hāzır-u nāzır tururlar* (Gulxaniy).

Koʻrsatish olmoshining *hamin* shakli fors tiliga mansub boʻlib, eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan. Bu olmosh XV asrga oid ayrim manbalarda qayd qilindi: *Menin haqımda qılur-sen hamin jafa*

havasın (Atoiy). *Bale yalg'uz hamin alamda sen-sen* (Lutfiy). *Yoq ki, hamin xilvati ahlig'u bas // shayxqa ham ushbu hizr hamnafas* (Navoiy, HA).

84-§. Ko'rsatish olmoshlarining *oshul, oshal, osha, oshu* shakllari ma'no jihatdan bir guruhni tashkil etadi. Bular nutq paytida mavjud bo'lmagan, so'zlovchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoki masofa jihatdan uzoq bo'lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab, ajratib ko'rsatadi. Bu olmoshlar etimologik jihatdan ham o'xshash bo'lib, bir xil manba asosida shakllangan.

Oshul olmoshi *ush (osh)* ta'kid yuklamasi va *ul* ko'rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo'lgan tarkibli olmoshdir: *osh+ul>oshul*. Bu olmosh so'zlovchiga oldindan ma'lum bo'lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab, ajratib ko'rsatish ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarda ancha faol iste'molda bo'lgan. Masalan: *Oshul beg tag'larg'a kirdi* (O'N). *Oshul kün kim, seni xāliq yarattı* (MN). *Faryādım oshul yerge yetibtür* (Lutfiy). *Oshul qarār bilä suv yaqasıdın sahar köchüb, ...* (BN). *Oshul qal'a ichige kirmish* (SHN). *Oshul yerdä yattuq* (Sh.tar.).

Qiyoslang: *Ezgüräk turur oshullardın* (Tafsir).

Oshal olmoshi *ush (osh)* ta'kid yuklamasi va *ul (ol)* ko'rsatish olmoshining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshdir: *osh+ol>osh+al>oshal*.

Eski o'zbek tilida *oshal* olmoshining qo'llanishi *oshul* olmoshiga nisbatan ancha chegarali bo'lgan: *Oshal kün kim, seni yazdan yarattı* (MN). *Hinduyi sähib saädatur oshal meñ dänası* (Atoiy). *Oshal yoldın bariç* (BN). *Oshal suvlarnın arasında oltururlar erdi* (Sh.turk). *Oshal kishidin soragil* (Gulxaniy). *Oshal uy ichinde eylänib yürsä, ...* (Furqat).

Qiyoslang: *Ul kim tavba qilmasa, oshanlar zälimlardın tururlar* (Tafsir).

Osha, oshu shakllari *oshal, oshul* olmoshlari tarkibidan [I] undoshining tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan: *oshal>osha, oshul>oshu*. Ko'rsatish olmoshining *osha, oshu* shakllari eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi.

Osha shakli “O‘g‘uznoma” va “Boburnoma”da, *oshu* shakli “O‘g‘uznoma”da qayd qilindi: *Osha üstündä toñ taqı muz bar turur* (O‘N). *Oshandan qachqan bilä... Panipat navahisidin ötärlär* (BN). *Kenä oshu yig‘achnın tübindä turdı* (O‘N).

So‘zlovchiga oldindan ma‘lum bo‘lgan narsani, shaxsni ta‘kidlab, ajratib ko‘rsatish ma‘nosida *hamul* olmoshi ham qo‘llangan. Bu olmosh ham ta‘kid yuklamasiga *ul* ko‘rsatish olmoshining birikuvidan hosil bo‘lgan.

Hamul ko‘rsatish olmoshi asosan XV asrga oid yodgorliklarda qo‘llangan bo‘lib, XIX asrga oid manbalarning ba‘zilarida ham uchraydi: *Hamul dam küydi Lutfiy sham‘yanlıq* (Lutfiy). *Hamul miskini sargardän-mu-dur bu* (Atoiy). *Hamul bahädirlig‘ tavrıda bu tuyug‘ andın mashhurdur* (Navoiy, MN). *Meñä hamul yigit keräkdür* (BV).

85-§. Ma‘nosiga ko‘ra ko‘rsatish olmoshlariga yaqin turuvchi *ana, muna (mana)* so‘zlari eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan. Bu so‘zlarning qo‘llanishi o‘zbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga oid ayrim manbalardagina qayd qilindi: *Muna aldınızda bara turur* (Sh.turk). *Anlar muna bara-miz derlär* (Sh.turk). *Ana qadd-u ana husn-u ana xulq // kishi kergän emäs mundag‘ latäfat* (Furqat).

Ko‘rsatish olmoshlariga *ana, mana* so‘zlari qo‘shilishi bilan hosil bo‘luvchi *ana u, mana bu, mana shu* kabi birikmalar esa yozuv yodgorliklarida uchramaydi.

86-§. Yozuv yodgorliklaridan ma‘lum bo‘lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida ko‘rsatish olmoshlarining ba‘zilarigina iste‘molda bo‘lgan. Masalan, O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ko‘rsatish olmoshlarining *bu, ol (ul)* shakllarigina qo‘llangan. XI—XII asrlarga oid yodgorliklar — “Qutadg‘u bilig” va “Hibatul haqoyiq” asarlarida ko‘rsatish olmoshlarining *bu, ol (ul)* shakllaridan tashqari *ushbu, oshul* shakllari ham iste‘molda bo‘lgan. Boshqa shakllarning qo‘llanishi yana ham keyinroq davrlarga oid manbalarda kuzatiladi.

So‘roq olmoshlari

87-§. Eski o‘zbek tilida qo‘llangan so‘roq olmoshlari katta guruhni tashkil etib, bular tuzilishi jihatdan tub yoki tarkibli so‘zlardan iborat. Tub so‘roq olmoshlarini *kim, ne // nā* so‘zlari tashkil etadi. Tarkibli so‘roq olmoshlarining bir guruhi *ne // nā* so‘roq olmoshi asosida hosil bo‘lgan: *negā, nedin, nechün, nevchün* (<*ne+ üchün*), *nechük, nelük, netäk, nek, negü (nag‘u), neshä, nechä* so‘roq olmoshlari shu guruhni tashkil etadi. *Qayu, qaysi, qayda // qanda // qayuda, qaydın // qandın // qayudın (qaydan / / qandan) qayan, qanı, qachan, qancha* kabi tarkibli so‘roq olmoshlarining shakllanishida qadimgi *qay // qan* so‘roq olmoshi asos bo‘lgan.

Qadimgi so‘roq olmoshining *qay* va *qan* shakllari bir so‘zning fonetik shakllaridir. Qiyoslang: *qoy // qon* “qo‘y”, *qayu // qanu* “qaysi”, *qayda // qanda* “qayerda” (MK, 1 tom, 395-bet; III tom, 188, 154, 155, 237, 254-betlar).

Qadimgi so‘roq olmoshining *qay* shaklida qo‘llanishi yozuv yodgorliklarida ham aks etgan: *Atañ, anañ, qay yollug‘ tururlar* (QR). *Dedi: qay chag‘dın olduñ ishq ara mast?* (Navoiy, FSH).

88-§. **Kim** so‘roq olmoshi shaxsga nisbatan ishlatiladi. Bu olmosh ko‘plik va egalik affikslari bilan ham qo‘llanadi, kelishik affikslari bilan turlanadi: *Fikr qil, mulknı kim alg‘usıdur?* (SHN). *Kimıñiz ulug‘ erkän, kimıñiz kichik erkän, ...* (Tafsir). *Bizdin soñ kimni sevdiñ ersä, ...* (QR). *Kimlärgä ravā bolg‘ay?* (NF). *Dedi: sordik kimda bolsa mushkulı* (Navoiy, LT). *Kimdin tiläyin davāyi hijran* (Atoiy).

XIV asrga oid ayrim manbalarda *kim* so‘roq olmoshining qaratqich kelishigi *kimün* shaklida ham qo‘llangan: *Kimün aqli bar ersä, tursu yalg‘uz* (XSH). Bu shakl “Qutadg‘u bilig” da ham mavjud: *kimün davlatı*.

89-§. **Ne // nā** so‘roq olmoshi narsa, voqea-hodisa, hayvon, jonivorlarga nisbatan qo‘llanadi.

Bu olmosh quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Fe‘lga bog‘lanib, *nima* olmoshi ma‘nosidagi so‘roqni bil-

diradi: *Emdi sizlär ne qılır-sizlär?* (Tafsir). *Ne bilür-sen xastalarnıñ nāhdın?* (Lutfiy). *Bunı bandlatıb, ne qılay dey turur-sen?* (Sh.tar.).

2. Fe'lga bog'lanib, "nima uchun", "nima sababdan" kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Ey Dāvud, ne yig'layur-sen* (QR). *Dedi: qoyg'ıl, ne yatıb-sen, qoyg'ıl* (SHN). *Ne deb muruvvat etib, avval āshnā qıla-siz?* (Furqat).

3. Otga bog'lanib, "qanday", "qaysi" kabi so'roqlarni bildiradi: *Ne tilägi bar ersä, bergäy-men* (QR). *Ne kün, ne vaqt, ne saatqacha davā qılğ'uñ?* (Lutfiy). *Men sordum kim, ne kishi-sen?* (BN).

4. Biror narsadan ajablanishni bildiradi: *Kozüñ ne balā qara bolubtur?* (Navoiy, MN). *Bilmän, ne jarima bilä Hiridin ihräj qıldı* (BN). *Ne boldı, dushman olduñ jänimg'a bara-bara?* (Munis).

5. Ritorik so'roq gaplarni tashkil qilishda ishtirok etadi: *Ne shukr etäy aña kim, duādın artuq erür* (Lutfiy). *Özläriniñ beglärigä ne vafā qıldılar kim, bizgä vafā qılğ'aylar* (BN). *Qul erdilär bari, ne qılsunlar // shāhniñ allıg'a ne kelsünlär* (SHN). *Kishi ne bilsün anıñ hāhını* (Munis).

6. Ma'noni kuchaytirib, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi: *Vah, ne yaxshi künlär erdi kim, señä hamdam edim* (Munis). *Ne xush ayyām ekän oshal zamānlar* (Muqimiy). *Ne yaxshi marhamatlar eylämish-sän namada izhār* (Furqat).

Negä, nedin shakllaridagi jo'nalish va chiqish kelishiklari affiksi -gä va -din o'zining grammatik vazifasini yo'qotgan bo'lib, bu shakllar so'roq olmoshi sifatida shakllangan. Bu shakllar "nima uchun", "nima sababdan" kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Negä mayl qılmas-siz* (BN). *Meni negä qıynay-sän?* (Sh.turk). *Negä āhim eshitmäy-sen* (Munis). *Közi nedin kermäs boldı?* (QR). *Nedin, bildük, özüñni band etib-sen* (Navoiy, FSH).

90-§. Hozirgi o'zbek tilida so'roq olmoshi vazifasini bajaruvchi *nima* so'zi eski o'zbek tilida asosan "narsa" ma'nosida qo'llangan: *Dedi: eyläb murättib kāmälärni // salıñ anda kereklik nimälärni* (Navoiy, FSH). *Sanag'uluqsız nimälär, yılqılar aldı*

(O'N). *Ushbu yetti nimani kältürüñüz* (SHN). *Javāhir va altun va kümüş va nafis nimälärini yükläb eltti* (BN).

Nimä so'zining so'roq olmoshi ma'nosida qo'llanishi XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Inisiniñ uyida ichsäm, xatirg'a nimä kelgäy deb,...* (BN). *Nimä ishlär bitkärdirizlär?* (Gulxaniy).

91-§. *Ne* so'roq olmoshi asosida hosil bo'lgan *nechün* (*nevchün*), *nechük*, *netäk*, *nelük*, *nek*, *neshä*, *negü* (*nag'u*) so'roq olmoshlari ma'no jihatdan ham o'xshash. Bu olmoshlar harakatning, holatning yuzaga chiqish sababi, usuli to'g'risidagi so'roqni bildiradi.

Nechün so'roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqishi to'g'risidagi "nima uchun?", "nima sababdan?" kabi so'roqlarni bildiradi: *Nechün aytur erdiriz anı kim, qılmaz ermishtiriz?* (Tafsir). *Sud-u sarmayañ nechün nābud qıldı bir yolu?* (Navoiy, Hazoyinul maoniy). *Bag'ın qattıq bolmas ersä, demägäy hargiz "nechün?"* (Muqimiy).

Nechün so'roq olmoshi *nevchün* shaklida ham qo'llangan. Keyingisi XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Nevchün dāim ul shād ermäs erkin?* (Navoiy, FSH). *Qılmasun nevchün salätın xızmatıg'a mayl?* (FI). *Bilmän, nevchün qılmas temär* (Munis).

Eski o'zbek tilida *nechün* so'roq olmoshi ko'pincha o'zining dastlabki ko'rinishida, ya'ni *ne üçün* shaklida qo'llangan. Masalan: *Ne üçün öltürür-men?* (QR). *Ne üçün erkänin bilmäs* (Navoiy, SS). *Emdi ne üçün bermäy turur sän?* (Sh.tar.). *Ne üçün dusht-u biyābānlarnı tinmäsdin kezär?* (Furqat).

Nechük so'roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqish sababi, usuli to'g'risidagi "nima sababdan?", "qanday?", "qanday qilib?" kabi so'roqlarni bildiradi: *Yusufni nechük borigä yedürdün?* (QR). *Nechük mehrinı jänımdın yoyayın?* (MN). *Sen nechük dam urmas-sen?* (Navoiy, MQ). *Men nechük anıñ qashıg'a barg'ay-men?* (BN). *Ot yaqarnı bilmäy-siz, bizgä nechük muāmıla qilg'ay-siz?* (Gulxaniy). *Nechük tāqat qılay kim, ...* (Furqat).

Netäk so‘roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqish usuli to‘g‘risidagi “qanday?”, “qanday qilib?” kabi so‘roqlarni bildiradi. Bu olmosh asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo‘llangan bo‘lib, keyingi davrlarda ba‘zi asarlardagina uchraydi. *Qasd qılmaq netäk ravā bolur?* (QR). *Añar netäk tabınur-sizlär?* (Tafsir). *Yazuqsız urmaq netäk bolur?* (NF). *Netäk sendin yapayın ushbu rāzını* (XSH). *Qapları yergä netäk tøkülmish?* (SHN).

Nelük so‘roq olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo‘llangan bo‘lib, ma’no jihatdan *nechuk* so‘roq olmoshiga o‘xshaydi: *Emdi sachıñ, saqalıñ nelük örünärdi?* (Tafsir). *Sen qān tøkütüñ, nelük kechürür-men?* (QR). *Nelük bashımğ‘a tupraq qoymag‘ayım?* (XSH). *Nelük haddın ashurur-siz jafāni?* (MN).

Nek, neshä so‘roq olmoshlarining qo‘llanishi yana ham chegaralangan bo‘lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Ajab bizdin oza kechkän azizlar // nek aymaz kergänin bizlärğä, kizlär?* (XSH). *Chun üç falaqdakın bilür-sen / / nek bilmedin, öz evündä kim bär?* (Saroyi). *Neshä aytur-siz anı kim, qılmaız-siz?* (Tafsir). *Sizlär neshä yig‘layur-siz?* (NF).

Negü so‘roq olmoshi ham XIII—XIV asrlarga oid ba‘zi manbalarda uchraydi. Uning *nag‘u* shakli esa XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim asarlarda qo‘llangan: *Yä qarabash, nag‘u hāl tüşhdi?* (Tafsir). *Yä Omar, rāst ayg‘ıl, nag‘u ishkä keldiñ?* (Tafsir). *Nag‘u barur-sen eliktin demä, gunāhım yoq* (Lutfiy). *Nag‘u g‘am elkinä boldiñ giriftär?* (Nodir. Haft gulshan).

92-§. *Nechä* so‘roq olmoshi *ne* so‘roq olmoshiga vaqt, o‘lchov bildiruvchi *chag‘* (*chanj*) so‘zining qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan: *ne+chag‘>nechag‘>nechä*.

Nechä hozirgi o‘zbek tilida miqdorga nisbatan so‘roqni bildiruvchi olmosh vazifasida qo‘llanadi. Eski o‘zbek tilida esa bu so‘z asosan “qancha?” (“ko‘p marta” ma’nosida), “qachongacha?” kabi ma’nolarda qo‘llangan: *Nechä biz kōni sozlar ersäk, bizgä inanmag‘ay-sen?* (QR). *Nechä bu xorluq qilg‘ay-sen, āxir // yä nechä rahmsız bolg‘ay-sen, āxir?* (XSH). *Qāmatımnı nechä qashıñ yä qılā // nechä hajr otı jänımda yāqıla?* (Lutfiy). *Nechä bu ish*

mazlumlarg'a sanchilg'ay? (Navoiy, MQ). *Nechä sözi dil izhâr eylesänjiz, qilmag'ay parvâ* (Muqimiy).

Nechä so'zining miqdorga nisbatan qo'llanishi yozuv yodgorliklarida kam uchraydi. Quyidagi misollarda shu ma'noda qo'llangan: *Mu'aviya sordi, nechä yıl munuñ üzä qaldılar teb* (Tafsir). *Shirin birlä nechä qız birgä erdi?* (XSH). *Lek kunduzni däguchi kechädür // bilsä bolg'ay dahr ara nechädür* (Navoiy, SS). *Anja nechä ayblar qoyub aytur erdi ki,...* (Gulxaniy).

93-§. So'roq olmoshining *qayu*, *qaysi* shakllari qadimgi *qay* so'roq olmoshi asosida shakllangan: *Qayu* shakli *qay* olmoshiga III shaxs egalik affiksi *-u* qo'shilishi asosida hosil bo'lgan (*qay+u>qayu*), *qaysi* shakli esa *qayu* so'roq olmoshiga III shaxs egalik affiksi *-si* qo'shilishidan tashkil topgan (*qayu+si>qayusi>qaysi*).

Qayu, *qaysi* so'roq olmoshlari ma'no jihatdan ham o'xshash. Bu olmoshlar narsa, shaxs, voqea-hodisalarni ajratib ko'rsatish ma'nosidagi so'roqni bildiradi.

Qayu so'roq olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun xarakterli bo'lib, XV—XVI asrlarda ham ayrim asarlarda qo'llangan: *Qayu qush havâda uchsa, ...* (QR). *Arib, emgâb qayu yerdin kelür-sen?* (XSH). *Nedür âtnñ, qayu yerlik pari-sen?* (Lutfiy). *Qayu el qâldılar erkin g'amında?* (Navoiy, FSH). *Qayu xushdil, qayu mahzun boldı // qayu Layli, qayu Majnun boldı?* (SHN).

Qayu so'roq olmoshi ko'plik, egalik, kelishik affikslari bilan ham qo'llanadi: *Qayuları anıñ birlä otg'a kirgän erür?* (Tafsir). *Menim ornumg'a qayusi yaraqlıq bolg'ay?* (QR). *Qayunız maftun erür?* (Tafsir). *Qayunızññ ashı birlä toysa-miz, ...* (QR).

Qaysi so'roq olmoshi asosan XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan. Bu olmosh ko'plik, egalik, kelishik affikslari bilan ham qo'llanishi mumkin: *Kerâli, qaysımız yeñär âxir* (Lutfiy). *Qaysılarnı der edilär "tamadur" // qân alarnıñ qılıchıdın tãmadur* (SHN). *Bilmän, mirzag'a qaysı tavrı xush yaqıb, ...* (BN). *Qaysınñ keñli chäpılğ'an boldı // qaysınñ keñli ächılğ'an boldı* (SHN).

94-§. So'roq olmoshining *qayda* // *qanda* // *qayuda*, *qaydın* /

/ *qandin* // *qayudin* (*qandan*), *qayan*, *qanı*, *qancha* shakllari o‘ringa nisbatan so‘roqni bildiradi.

Qayda // **qanda** // **qayuda** so‘roq olmoshi *qay* // *qan* // *qayu* so‘roq olmoshiga o‘rin-payt kelishigi affiksi qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan. Bularndan **qayda** shakli o‘zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste‘molda bo‘lgan.

Qayda // **qanda** // **qayuda** so‘roq olmoshi quyidagi o‘rinlarda qo‘llanadi:

a) “qayerda?” ma‘nosidagi so‘roqni bildiradi: *Habil qayda turur?* (QR). *Qayuda kim bolsa-men, ...* (Tafsir). *Bu jänlar qanı, qanda qıldı makän?* (XSH). *Yä Utuba, qayda erdiñ?* (NF). *Kishi qayda elärin bilsä bolmas* (MN);

b) harakat fe‘llari bilan boshqarilganda “qayerga?” ma‘nosidagi so‘roqni ifodalaydi: *Qayda barur-sen?* (QR). *Qutulmag‘aylar yalg‘anchilar qayuda kim kelsälär* (Tafsir). *Biz yana qanda barur-biz?* (XSH). *Kəñli xushlar qayda ketsä, men ketäy* (Lutfiy). *Qarəñ‘u kechädä yolsız qayda barasız?* (BN). *Qayda barsam bolg‘ay?* (Sh.turk).

Qaydin // **qandin** // **qayudin** (**qandan**) so‘roq olmoshi *qay* // *qan* // *qayu* so‘roq olmoshiga chiqish kelishigi affiksi qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan; *qayudan* va *qandan* shakllari XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi.

Bu olmosh “qayerdan?” ma‘nosidagi so‘roqni ifodalaydi: *Menä og‘ul qayudin bolur?* (Tafsir). *Beri yegän Yusufni qandan bulalim?* (QR). *Yürüşhüñ qandin, özüñ qayu yerdin?* (XSH). *Qayda istäy, istäsäm qaydin tapay sen yärni?* (Navoiy, MN). *Harmasunlar, qaydin kelürlär?* (Gulxaniy).

So‘roq olmoshining **qanı** shakli *qan*(*qay*) so‘roq olmoshiga III shaxs egalik affiksi *-ı* qo‘shilishi bilan tashkil topgan. O‘ringa nisbatan so‘roqni ifodalab, “qayerda?” ma‘nosini bildiradi.

Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda ishlatilgan bo‘lib, keyingi davrlarda deyarli qo‘llanmagan: *Qanı seniñ birlä bolg‘anlar?* (Tafsir). *Yä Fatima, qanı Hasan, Husayn?* (NF). *Qanı ul ashnuqı suhbatlarımız* (XSH). *Tanımay dedi: meniñ yärım*

qani // sarv boyluq ruxsārim qani? (Navoiy, MN).

Qayan soʻroq olmoshi *qay* soʻroq olmoshiga *yan* soʻzining qoʻshilishi asosida hosil boʻlgan: *qay+yan > qa(y) + yan > qayan*.

Qayan olmoshi ham oʻringa nisbatan soʻroqni ifodalab, “qayerga?” maʼnosini bildiradi. Bu olmosh eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan boʻlib, XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim asarlarda uchraydi: *Yana darugʻadın qayan qachib bargʻanın kishi bilmäs* (Navoiy, MN). *Adashgan it kebi, Furqat, qayan bargʻum bilmäs-men* (Furqat).

Qancha soʻroq olmoshi *qan* (*qay*) soʻroq olmoshiga vaqt, oʻlchov bildiruvchi *chagʻ* (*chanj*) soʻzining qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan.

Bu olmosh XIII–XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qoʻllangan boʻlib, “qayerga?” maʼnosidagi oʻringa nisbatan soʻroqni bildiradi: *Qancha barsa, men anlar birlä barayın* (Tafsir). *Ey adib, qancha barur-sen?* (NF).

Hozirgi oʻzbek tilida bu olmosh miqdorga koʻra soʻroqni bildiradi. Qiyoslang: *Qancha kitob olding?*

95-§. **Qachan** soʻroq olmoshi *qay* soʻroq olmoshiga vaqt, oʻlchovni bildiruvchi *chagʻ* (*chanj*) soʻzining qoʻshilishidan tashkil topgan.

Bu olmosh vaqtga, paytga nisbatan soʻroqni bildiradi: *Qachan halak qilgʻay?* (QR). *Qachan qilgʻay közümni yaqtu ul ay?* (MN). *Qachan özünj bilä bu qulni ashna qilgʻunj?* (Lutfiy). *Qachan bolgʻay ki, tapqay-men xabar yar-u diyärımdın?* (Furqat).

Qachan soʻroq olmoshi payt ergash gapni bosh gap bilan bogʻlash vazifasini ham bajaradi: *Qachan kälsälär, seje salam qilurlar* (Tafsir). *Qachan ölsäm, sejä qadrim bilürgäy* (MN). *Oh qachan yaddan chıqar, yana kelmäs* (Saroyi). *Qachan kim giri nayzañni atar-sen // bu xake sarı ham gähi nazar säl* (Atoiy).

96-§. Eski oʻzbek tilida isteʼmolda boʻlgan soʻroq olmoshlarining koʻpchiligi turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi. Masalan, qadimgi turkiy (uygʻur) tili yodgorliklarida soʻroq olmoshlarining *kim, nä* (*ne*), *nechä, negü, nechük, nelük, netäk, qachan, qayu,*

qanı, qanda (qanta) kabi shakllari iste'molda bo'lgan. Bulardan ko'pchiligi hozirgi turkiy tillarda ham keng qo'llanadi. Ayrimlari esa turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlari uchungina xos bo'lib, keyinchalik iste'moldan chiqqan yoki kam qo'llanadigan bo'lib qolgan. Masalan, *negü, nelük* shakllari XV asrdan boshlab ko'pchilik turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida deyarli qo'llanmagan. Hozir esa bu shakllarni ayrim turkiy tillarda yoki shevalarda uchratish mumkin. Masalan, hozirgi qozoq tilidagi *nelikten*, hozirgi tatar tilidagi *nilekten* shakli qadimgi *nelük* so'roq olmoshiga chiqish kelishigi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. *Neshä* so'roq olmoshi tarixan ozarbayjon tili uchun xarakterli bo'lib, yozuv yodgorliklarda *nishä, neshün* shakllarida keng qo'llangan. Ozarbayjon shevalarining ayrimlarida bu olmosh hozir ham ishlatiladi.

Birgalik olmoshlari

97-§. Eski o'zbek tilida birgalik olmoshi ma'nosida *barcha, bari, barliq, qamug', hamma (hama), jumla, tamäm, jam'e, ba'zi* so'zlari iste'molda bo'lgan. Bularning bir qismi keng iste'molda bo'lib, boshqalari ma'lum davrlarda yoki ayrim yodgorliklarda qo'llangan. Birgalik olmoshlarining ko'pchiligi egalik va kelishik affikslari bilan turlanish xususiyatiga ega, ayrimlari ko'plik affiksi bilan ham ishlatiladi.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan birgalik olmoshlarining bir guruhi asli turkiy, boshqalari forscha yoki arabcha so'zlardan iborat.

98-§. *Barcha, bari, barliq, qamug'* birgalik olmoshlari turkiy so'zlarni tashkil etadi. Eski o'zbek tilida bularning qo'llanish darajasi turlicha bo'lgan.

Barcha so'zi birgalik olmoshi ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida qo'llangan: *Barcha tapılır bizgä, vale yär tapılmas* (Lutfiy). *Barchası fahm etti kim, mushkül ish* (Navoiy, LT). *Barchaları kelib, arz qıldılar* (Sh.tar.). *Barchañız anıñ eshikigä keliñ* (SHN). *Barchanıñ*

tāmlari altun, kümüş birlä bezäklik (QR). *Buyurdum kim, barchanı bazar bashıda yasaqqa yetkürgäylär* (BN). *Barchadın qılğ'an ishin sorg'usıdur* (Sakkokiy).

Barı birgalik olmoshi ham eski o'zbek tili taraqqiyotining deyarli hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Lekin yozuv yodgorliklarda uning qo'llanishi *barcha* birgalik olmoshiga nisbatan ancha chegarali bo'lgan: *Özgä yarag' bulmas ersän, barı bahäm almag'ıl* (QR). *Barını ilekindä qozg'ıl* (NF). *Qaldılar ul fasānadın barı dan* (Navoiy, SS). *Barısını basıb erdi surān* (SHN). *Urush barınıñdur bayırı ishi* (SHN).

Barlıq so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi "Shayboniynoma"da qayd qilindi: *Shaharnı barlıq el berkitädi* (SHN). *Boldılar barlıq el barı gadäy* (SHN).

Qamug' so'zi turkiy tillarda birgalik olmoshining qadimgi shaklini tashkil etadi. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga ham xos bo'lib, birgalik olmoshi ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida ancha keng iste'molda bo'lgan. Keyingi davrlarga oid yodgorliklarda deyarli qo'llanmagan. Misollar: *Qamug'in Sir yaqasında bitidim* (MN). *Qamug'g'a yanut berigli turur* (QR). *Qamug'dın özrüb ul xizmat jahānın* (XSH). *Sözlän teyü, qamug'ları aytg'aylar* (Tafsir). *Agar qahrıñg'a üchräsä, gadä bolur qamug' shāhlar* (Sakkokiy).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ba'zilarida bu olmosh *qamuq*, *qamag'* yoki *qamu* shaklida qo'llangan: *qamuq kørklüklär, qamuq ālam, qamuq umrum* (MN); *bedāniniñ qamag'ı* (O'N); *qamu tash ichindä, qabilamnıñ qamusı* (Saroyi); *qamusını... nafaqa qıldı* (Tafsir).

99-§. Arabcha *jumla*, *jam'e*, *tamām* so'zlari va forscha *hamma* (*hama*) so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanish darajasi turlicha bo'lgan.

Jumla birgalik olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda uning qo'llanishi chegaralangan: *Qatıñda yer opärlär jumla shāhlar* (MN). *Jumlası ottuz toqquz bash kishilər* (Tafsir). *Jumlanız bir yolı hamla qılsanız bolg'ay* (NF).

Øzini jumladan ājiz korār ul (Saroyi). *Ay-tek yüzüñni jumlai jahāndın künilār-men* (Sakkokiy). *Jumla a'zāsıg'a qoydı za'f yüz* (Navoiy, LT).

Tamām so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi ayrim asarlarda uchraydi: *Yürir teñiz ichindā tamām tag'lar kābi* (Tafsir). *Tamām qayg'ı muhirlüg ganj erür-sen* (XSH). *Tamāmın ulus bashıdın qıldı daf'* (Navoiy, SI). *Tamām daryādag'ı jihāznıñ va kemālärniñ hibālını ushbu nargilniñ postıdın qılurlar ermish* (BN).

Jam'e so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi yana ham chegarali bo'lib, XV asrdan keyingi ba'zi asarlardagina uchraydi: *Hindustānnıñ jam'e rudlarınıñ bu xāsiyatı bar* (BN). *Jam'e bālag'a ikki yüz yigirmā besh sabaq berilür* (Furqat).

Hamma (hama) birgalik olmoshi eski o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida kam qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda faollasha borgan. Misollar: *Hamması menim ilmim astında bolg'aylar* (NF). *Seksān mıñnıñ hamması* (BN). *Hamma bashdın-ayāq chunān tāza turur* (Gulxaniy). *Xalāyiq hama mahv-u hayrān ekān* (Muqimiy). *Hama yazmıshları dilxāh sizgā* (Furqat).

100-§. Arab tiliga mansub bo'lgan **ba'zi** so'zi eski o'zbek tilida butunning, umumning, to'daning qismini ko'rsatish ma'nosida qo'llangan bo'lib, birgalik olmoshlari guruhiga kiradi.

Ba'zi birgalik olmoshi eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Ba'zi aymıshlar* (Tafsir). *Anıñ saltanatın ba'zi āltmısh yıl, ba'zi ellik yıl derlār* (Navoiy. Tarixi muluki ajam). *Ba'zi qushnıñ but eti yaxshı bolur* (BN). *Ba'zi shuarā ki, ...*(Gulxaniy).

Ba'zi olmoshi ham egalik, ko'plik, kelishik affikslari bilan qo'llanadi: *Ba'zilar on sekkiz yashar erdi* (QR). *Ba'zini muñja keltürgändür kim, ...* (Navoiy, MN). *Qāchqanlarınıñ ba'zisig'a sazā bergäylār, ba'zisini bizniñ qāshımızg'a yibärgäyler* (BN). *Ba'zidin gahi birār yaxshı bayt vāqe bolur* (Navoiy, MQ). *Nokar xalqınıñ ham ba'zilari ālib bārurlar* (Sh.turk).

101-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida birgalik olmoshlaridan *qamug'* (turli fonetik shakllari bilan) iste'molda

bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida birgalik olmoshi ma'nosida asosan shu so'z qo'llangan bo'lib, ba'zi manbalarda *barcha*, *bari* shakllari ham uchraydi. XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da esa *qamug'*, *barcha* olmoshlari bilan bir qatorda fors va arab tillaridan o'zlashgan *hamma* (*hama*), *ba'zi* kabi birgalik olmoshlari ham qo'llangan. Keyinchalik *barcha*, *bari* birgalik olmoshlarining faollasha borishi va bu olmosh turlarining arabcha va forscha o'zlashmalar hisobiga ko'paya borishi natijasida *qamug'* olmoshi iste'moldan chiqqan borgan. Shunday qilib, ko'pchilik turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida XV asrdan boshlab *qamug'* olmoshi arxaik shaklga aylangan.

Belgilash olmoshlari

102-§. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi kabi belgilash olmoshlarining sodda va murakkab shakllari iste'molda bo'lgan. Sodda shakli — *har*. Murakkab shakllari esa *har* so'ziga so'roq olmoshlaridan birini qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi: *har nima*, *har qaysi*, *harna* // *harnä* (<*har+ne* // *har+nä*) kabi. Oldingi davrlarda belgilash olmoshining *tekmä* shakli ham iste'molda bo'lgan.

103-§. *Har* belgilash olmoshi narsa, shaxs, voqea-hodisani yoki belgini ajratib ko'rsatadi. Bu olmosh hech qanday so'z o'zgartuvchi, shakl yasovchi qo'shimcha olmaydi: *Har kishigä andäza birlä satarlardı* (Tafsir). *Quyash har kün yüz urur ul qapuqqa* (MN). *Har yıl anı xazāna qilg'aylar* (Navoiy, SS). *Har kishi öz yeridä boldı xān* (SHN). *Har gapda yüz ichkây qasam* (Muqimiy).

Ma'noni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatish uchun *har* belgilash olmoshiga *bir* so'zi qo'shiladi. Bunda *bir* so'ziga egalik, kelishik affikslari qo'shilishi mumkin: *Zulfuñuz yüz halqa, har bir halqada mın jām g'am* (Lutfiy). *Har biriniz bir nishāna bolur* (Tafsir). *Har birini öz yeridä benazar tasavvur qilg'ay* (Navoiy, MQ). *Har biridä qayg'u yüz mın* (SHN). *Söz ayıtıb har birisi har sarıdın ...* (Furqat).

Har belgilash olmoshi eron tillaridan o'zlashgan bo'lib, uning

yozuv yodgorliklarida aks etishi XI—XII asrlardan boshlab kuza-tiladi, XIII—XIV asrlardan boshlab uning qoʻllanishi faollasha borgan.

104-§. *Tekmä* belgilash olmoshi asli turkiy boʻlib, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida belgilash olmoshi uchun shu soʻz qoʻllangan. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng isteʼmolda boʻlib, keyingi davrlarda deyarli qoʻllanmagan.

Tekmä belgilash olmoshi maʼno jihatdan *har* belgilash olmoshiga oʻxshaydi: *Tekmä qapugʻda tekma kecha yetmish miñ er sagʻchi turur* (QR). *Aniñ tekma kərki boldı eldä mashhur* (XSH). *Ne bilür qadrıñızni tekma nädän* (MN). *Chıqqay hazār halqa tekma sachtın* (Lutfiy).

Tekmä olmoshi *har* belgilash olmoshidan farqli oʻlaroq, koʻplik, egalik va kelishik affikslari bilan qoʻllanadi: *Bu tørt yüz bash kishi tekması qalamlarını keltürüb, ...* (Tafsir). *Taqı tekmaləri öñindä birär etmāk qoydı* (NF). *Suchulmuş tekmalärgä tan libäsi* (XSH).

Maʼnoni kuchaytirish, taʼkidlab koʻrsatish uchun *har* olmoshidagi kabi *tekma* olmoshiga ham *bir* soʻzi qoʻshilib keladi. Bunda soʻz oʻzgartuvchi, shakl yasovchi qoʻshimchalar *bir* soʻziga orttiriladi: *Tekma bir kün bir türli ilm bilän kürashür edi* (Saroyi). *Tekma biriñe... yarlıqadı* (Tafsir). *Tekma birimizniñ bu teglik küchümüz bär* (QR). *Sizläрниñ tekma biriñizge bir tavuq beräyin* (NF).

105-§. Belgilash olmoshining murakkab shakllari maʼnoni taʼkidlab, ajratib koʻrsatish uchun xizmat qiladi.

Har kim, har nimä, har qaysı shakllari narsa, shaxs, voqea-hodisani taʼkidlab, ajratib koʻrsatadi. Bu olmoshlar soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar bilan ham qoʻllanadi: *Har kim aña jahd qılmısh ersä, ...* (Tafsir). *Har kimniñ yazgʻan va oqugʻanıgʻa көzüm түshüb, ...* (Furqat). *Har kimdä imän yoq, andın ädamiylik kelmäk yoq* (Navoiy, MQ). *Har nimägä ehtiyāj bolsa, beglärdin tilär edi* (BN). *Har qaysı harakat andın sadir olsa, ...* (Gulxaniy). *Har qaysını bir yergä yıbarur-men* (Sh.turk). *Alar har qaysıları bir ilmgä*

dars aytur ekänlär (Furqat).

Belgilash olmoshining *harne* // *harnä* shakli ma'no jihatdan *har nimä* shakliga o'xshaydi. Lekin *harne* // *harnä* so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar olmaydi. Masalan: *Nāzik kishidin harnä kelür, yaxshı körünür* (Lutfiy). *Harnä desäm qabul qılğ'ay-mu-sen?* (Navoiy, SS). *Dedilär: harnä qıur-siz, qıluñız* (SHN). *Harnä bolğ'an vaqeatın bir-bir aytıb turur* (Sh.turk).

Belgilash olmoshining *har nechä, har qancha, har nechük, har qachan, har qayda, har qayan* shakllari ravishga yaqin bo'lib, miqdor, payt yoki o'rin ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib ko'rsatadi. Bu olmoshlar ham so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar olmaydi: *Har nechä sa'y qıldılar, atlanduralmadılar* (BN). *Har qancha qalın desä tapılır* (Gulxaniy). *Har nechük bolsa, quruldı majlis* (SHN). *Har qachan og'ul-ushaqıñız көр bolsa, ul yerläрни yurt qılıb olturun* (Sh.tar.). *Ma'mur bolur adl ilä har qayda viläyat, ...* (Lutfiy). *Har qayan xätiri istär, barsun* (SHN).

106-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida belgilash olmoshi vazifasini *tekmä* (*tegmä*) so'zi bajargan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida belgilash olmoshi ma'nosida shu so'z qo'llangan. XI asr yodgorliklari — "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ham belgilash olmoshi uchun asosan shu so'z qo'llangan. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ancha keng iste'molda bo'lgan. Bu davrda fors tilidan o'zlashgan *har* belgilash olmoshining qo'llanishi ham ancha faollashgan edi. XV asrga kelib ko'pchilik turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida *har* belgilash olmoshi yana ham faollashgan, *tekmä* olmoshi esa iste'moldan chiqqan. Shu davrdan belgilash olmoshining *har* so'zi ishtirokida hosil bo'lgan murakkab shakllari ham keng qo'llana boshlagan, ularning turlari ham ko'paya borgan.

Gumon olmoshlari

107-§. Eski o'zbek tilida gumon olmoshlarining quyidagi shakllari iste'molda bo'lgan: *kimsä, kimersä* (*kimärsä*), *nimersä, neersä, birägü, biräv, falan*.

Gumon olmoshlarining bir guruhi shaxsga nisbatan, boshqa guruhi narsa, jonivor, voqea-hodisalarga nisbatan qoʻllanadi, baʼzilari har ikkala maʼnoda ham ishlatiladi.

Gumon olmoshlarining koʻpchiligi kelishik qoʻshimchalari bilan ham ishlatiladi, ayrimlariga koʻplik va egalik affikslari ham qoʻshilishi mumkin.

108-§. Gumon olmoshlarining *kimsä, kimärsä, birägü, biräv* shakllari shaxsga nisbatan qoʻllanadi.

Kimsä, kimärsä shakllari bir olmoshning ikki xil koʻrinishidir. *Kimsä* shakli *kimersä* shaklining qisqargan shakli boʻlib, *kimersä* oʻz navbatida *kim* soʻroq olmoshiga *ersä* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan: *kim+ersä* > *kim-ersä (kimersä)* > *kimsä*.

Kimsä gumon olmoshi eski oʻzbek tili taraqqiyotining deyarli hamma davrlarida isteʼmolda boʻlgan. Lekin uning qoʻllanishi ancha chegaralangan boʻlib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Seniñ birlä kimsä bar-mu?* (Tafsir). *Qalmagʻay gʻamda kimseniñ jänü* (Navoiy, SS). *Kimsege anda istiqämat emäs* (Navoiy, SS). *Bir kimsäni anda tapmadılar* (BV). *Bir kimsä yoq ki, bolmagʻay anda soragʻda* (Munis).

Gumon olmoshining *kimersä* shakli XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli boʻlib, keyingi davrlarda deyarli qoʻllanmagan: *Nishän bermäs kimersä misliñizdin // Iräq-u Rum-u ham Kanʻän ichindä* (MN). *Ushbu kimärsälär kim, azäb-u uqubat qılhurlar* (NF). *Bu tayaqni... kimersägä bermägil* (Tafsir). *Men hargiz kimersädin kuch birlä narsa almışım yoq* (QR). *Kimersä kim, señä egri көңül tutar bu qadar...* (Sakkokiy).

Gumon olmoshining *birägü, biräv* shakllari bir xil manba asosida shakllangan: *biräv* shakli *birägü* shaklidan rivojlangan: *birägü* > *biräu* > *biräv* (qarang: 66-§), *birägu* shakli oʻz navbatida *bir* soniga *-ägü* affiksi qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bu shakl jamlovchi son yasalishining qadimgi usuli asosida yuzaga kelgan (qarang: 66-§).

Birägü shakli XIII—XIV asrlarga oid ayrim asarlarda qoʻllangan: *Baqtlar, yiraqtın birägü kelür* (Tafsir). *Birägü yoldın ashayın, teb keldi* (QR). *Rozgärdın soñ birägüni buldı* (QR).

Biräv gumon olmoshining yozuv yodgorliklarida qoʻllanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Birävniñ purgāhın algʻay* (SHN). *Har qatla kim, birävni tartıb çıqargʻaylar, anda qalgʻanlar özlärı-dın bargʻaylar* (Navoiy, MQ). *Özüñni er bilsän, yana birävni sher bil* (Gulxaniy). *Biräv undagʻ dedi, biräv mundagʻ* (Muqimiy).

109-§. Gumon olmoshining *neersä*, *nimärsä* shakllari narsa, jonivor, voqea-hodisalarga nisbatan qoʻllanadi.

Neersä gumon olmoshi *ne* soʻroq olmoshiga *ersä* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bu olmosh kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalardagina uchraydi: *Bir neersäni men qıldacı-men* (Tafsir). *Atlar üçhün neersälär tapmaydur* (BN).

Gumon olmoshining *nimärsä* shakli *nimä* soʻroq olmoshiga *ersä* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan: *nime + erse > nimä (e)rsä > nimärsä*. Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda qoʻllangan: *Mundaq nimärsädin kim, fäyda bolgʻay, ...* (BN). *Kech uzab ketkändın soñ shäyad nimärsä qalgʻan bolgʻay teb, ...* (Sh.tar.). *Seniñ falän nimärsän falan bolur, teb fäl baqıb... yürür erdi* (Sh.turk.). *Meni qolumgʻa... gʻayri mukarrar nimärsälär tushdi* (Furqat).

110-§. *Falän* gumon olmoshi shaxsga nisbatan ham, narsa, voqea-hodisalarga nisbatan ham qoʻllanadi.

Falän olmoshi nomaʼlum shaxsni yoki nomaʼlum narsani, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham, keyingi davrlarda ham shu maʼnoni ifodalovchi gumon olmoshi sifatida ancha keng isteʼmolda boʻlgan: *Bu bitigni falän ayda, falän kündä, falän yılda bitildi* (QR). *Derlär: falän falängʻa äshiq bolubtur* (Navoiy, MQ). *Faläniyniñ falän pardası muña ähängdur* (BN). *Kel falän kechä falän kocha sarı* (SHN). *Falän vaqtda falän mälıñızgʻa mundaq hiyänat qıldı va falan sirinızni xalqgʻa fash qıldı* (Sh.tar.).

111-§. Yozuv yodgorliklaridan maʼlum boʻlishicha, gumon olmoshlari turkiy tillar taraqqiyotining nisbatan keyingi davrlarida yuzaga kelgan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida ham, qadimgi turkiy tiliga oid manbalarda ham gumon olmoshi qoʻllanmagan. XI asr yodgorligi “Qutadgʻu bilig”da gumon olmoshining

birägü shakli uchraydi. Boshqa shakllarning yozuv yodgorliklarida qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

Boʻlishsizlik olmoshlari

112-§. Eski oʻzbek tilida ham boʻlishsizlik olmoshlari tuzilishiga koʻra sodda va murakkab shakllardan iborat. Sodda shaklini *hech* soʻzi tashkil etadi. Murakkab shakllari *hech* soʻziga soʻroq olmoshlaridan yo gumon olmoshlaridan birining yoki *narsa* soʻzining birikishi asosida hosil boʻladi: *hech kim, hech kimsä, hech kimärsä, hech nimärsä, hech narsa, hech qaysı* kabi.

Boʻlishsizlik olmoshining murakkab shakllaridan bir guruhi shaxsga nisbatan, boshqa guruhi narsa, voqea-hodisalarga nisbatan qoʻllanadi. Boʻlishsizlik olmoshining murakkab shakllari kelishik qoʻshimchalari bilan ham ishlatiladi.

113-§. *Hech* boʻlishsizlik olmoshi shaxsga nisbatan ham, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan ham qoʻllanadi.

Bu olmosh shaxsning, narsa yoki voqea-hodisaning mutlaq inkorini bildiradi: *Ottuz qızım bar, hech ogʻlum yoq* (QR). *Bu banda bilä alarnıñ arasında hech judäligʻ yoq turur* (Navoiy, Msh). *Haväsınıñ hech nisbatı yoqtur* (BN). *Hech munäsıb kishi täpmađuq* (Sh.turk). *Husn iqlimidä hech misäln täpılmas* (Muqimiy).

114-§. Boʻlishsizlik olmoshining *hech kim, hech kimsä, hech kimärsä* shakllari maʼno jihatdan bir xil boʻlib, shaxsga nisbatan qoʻllanadi.

Boʻlishsizlik olmoshining *hech kim* shakli eski oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida isteʼmolda boʻlgan: *Siziñ qudratıñız andagʻ, hech kim yigʻmagʻay* (Tafsir). *Hech kimgä fayda va asar anıñ sözi qılmagʻay* (Navoiy, MQ). *Hech kim bilmäs alarnıñ ishini* (SHN). *Hech kimdin kömek va madadı yetishmädi* (BN).

Hech kimsä shakli kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalardagina uchraydi: *Hech kimsägä dunyāda anıñ azābı kebi azab yetmägäy* (Tafsir). *Tüşmäsün gul mavsumı hech kimsä jänändın* (Lutfiy). *Dunyada qılmay durur hech kimsä mendin көp gunäh* (Atoiy).

Hech kimärsä asosan XIII—XIV asrlarda qoʻllangan boʻlib,

keyingi davrlarda ba'zi asarlarda uchraydi: *Hech kimärsä ul mushk ichindä suvni kermäsä, ...* (NF). *Hech kimersäniñ seniñ birlä ishi yoq turur* (Tafsir). *Hech kimersä kelmägäy ul nāmusulmān yüzigä* (Lutfiy). *Ang'a hech kimersä qol yapmasunlar* (Sh.tar.).

115-§. Bo'lishsizlik olmoshining *hech nimä, hech narsa, hech nimärsä* shakllari ma'no jihatdan bir xil bo'lib, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan qo'llanadi.

Bu shakllar ayrim asarlardagina qayd qilindi: *Hech nimägä ixtiyārim yoq turur* (Navoiy, MQ). *Yoq turur hech nimä aldida band* (SHN). *Hech narsanı mushrik qılmasunlar* (Tafsir). *Hech narsa özümge baqi qalıb-mu turur?* (NF). *Ul kishidin hech nimärsä almag'aylar* (Sh.turk). *Men sendin hech nimärsä alğanım yoq* (Furqat).

116-§. Bo'lishsizlik olmoshining *hech qaysı* shakli shaxsga nisbatan ham, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan ham qo'llanadi.

Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid manbalarda qo'llangan: *Hech ishkä va hech qaysı sözgä qarār qıla almaydurlar* (BN). *Har falakat ki bolur dunyāda // hech qaysıdın emän azada* (SHN). *Og'lanlarınıznıñ hech qaysısı sizgä inanmas* (Sh.turk). *Pādshāh hech qaysıg'a rag'bat qılmas edi* (Gulxaniy).

117-§. Turkiy tillarda bo'lishsizlik olmoshlari nisbatan keyingi davrlardan qo'llana boshlagan. Chunki *hech* so'zi eron tillariga mansub bo'lib, uning o'zlashtirilishi turkiy tillar taraqqiyotining ma'lum davrlariga to'g'ri keladi. Masalan, *hech* so'zining qo'llanishi dastlab XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da uchraydi. Lekin bu so'z bo'lishsizlik olmoshi sifatida yozma manbalarda XIII—XIV asrlardan keng qo'llana boshlagan. *Hech* so'zi ishtirokida hosil bo'lgan murakkab turdagi bo'lishsizlik olmoshlarining yozma manbalarda qo'llanishi shu davrdan boshlab kuzatiladi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi tilda son kategoriyasini ifodalash usullari.
2. Qadimgi va keyingi davrlar adabiy tillarida son va olmosh shakllari va ularning ma'nolari.
3. Son va olmoshlarning tarkibi.
4. Sonning turlari va ifodalash usullari.
5. Olmoshning turlari va ifodalash usullari.
6. Sonni numerativ yo'l bilan ifodalash.
7. Davrlar bo'yicha son va olmoshlarning imlosi.
8. Kishilik, ko'rsatish, so'roq, gumon olmoshlarining qadimgi turk, eski o'zbek, hozirgi o'zbek adabiy tillaridagi shakllari.

II. Tayanch tushunchalar

Son va olmosh kategoriyasi tushunchasi. Son va olmoshlarning shakli va vazifasining o'zgarishi. Son tarkibi. Noaniq, tartib, jamlovchi, dona sonlari. Numerativ so'zlar, kasr sonlar.

Kishilik, ko'rsatish, o'zlik, so'roq, birgalik, belgilash, gumon, bo'lishsizlik olmoshlari.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

andoza	—	qiz	—
avur	—	ordu	—
avlāq	—	ravān	—
bitig	—	taban	—
darug'a	—	tarahhum	—
dang	—	tākma	—
fasāha	—	tuman	—
fāsiq	—	tilim	—
hamul	—	turunj	—
kendu	—	yalavach	—
konu	—	Yarag'	—
mashvarat	—	yarliq	—
mubāpaz	—	yaru	—
munāzara	—	cherik	—
nananj	—	chevruldi	—

FE'L

118-§. Eski o'zbek tilida ham fe'ning o'ziga xos belgilarini quyidagi grammatik kategoriyalar tashkil etadi: fe'l aspektlari, fe'l darajalari, fe'ning funksional shakllari (harakat nomlari, sifat-dosh, ravishdosh), fe'llarda tuslanish (mayl, zamon, shaxs-son shakllari).

Fe'l aspektlari

119-§. Eski o'zbek tilida ham fe'l turkumidagi so'zlar quyidagi to'rt aspektdan birida qo'llangan: bo'lishli va bo'lishsizlik, mumkinlik (imkon) va nomumkinlik.

Fe'llarda bo'lishli va bo'lishsizlik aspektlarining ifodalanishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Ya'ni, eski o'zbek tilida ham fe'ning bo'lishli shakli uchun hech qanday qo'shimcha orttirilmaydi: *bar-*, *keltür-*, *kørsät-* kabi. Bo'lishsizlik aspekti *-ma/-mä* affiksi bilan hosil bo'ladi: *barma-*, *keltürmä-*, *kørsätmä-* kabi. Shu bilan birga, ayrim fe'l shakllarining bo'lishsizlik aspekti *ermäs* (*emäs*) yoki *yoq* so'zi yordamida ham ifodalanadi. Qiyoslang: *barmag'an // bar-g'an ermäs // barg'ani yoq, barmamish // barmish ermäs // barmishi yoq* (qarang: 175, 176-§§).

Fe'ning mumkinlik aspekti murakkab shakl yo'l bilan, ya'ni asosiy fe'ning *-a/-e* (*y*) affiksli ravishdosh shakliga *al-* fe'li qo'shilishi orqali ifodalanadi: *bara al-*, *korä al*, *bashlay al-*, *ishläy al-* kabi. XIII—XIV asrlar tilida bu vazifada *bil-* fe'li ishtirokida hosil bo'luvchi murakkab shakl ham qo'llangan bo'lib, bunda asosiy fe'l ko'pincha *-u/-ü* (*yu/yü*) affiksli ravishdosh shaklida keladi: *ala bil-// alu bil-*, *korä bil-//körü bil-*, *bashlayu bil-*, *ishläyü bil-* kabi. Qiyoslang: *Menim didärimni korä alg'ay-mu-sen?* (QR). *Biz ul hasanätqa netäk mukafat qilu bilälim?* (NF). *Kishi öz sözini kezläyü bilgäy//yamannı ezgüdin kezläyü bilgäy* (XSH). *Dag'ı ne yamanlıq kim qıla bilür bolsañ, ...* (Saroyi).

Fe'ning nomumkinlik aspekti uchun ham *al-* va *bil-* fe'llari ishtirokida hosil bo'luvchi murakkab shakllar qo'llangan bo'lib, bularning tuzilishi quyidagicha:

1. Asosiy fe'l *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh shaklida, *al-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*alma-*) keladi: *Kerä almag'an kezinä xär bolsun* (XSH). *Seniñ yayıñni hech kim tarta älmäs* (Lutfiy). *Käbuldın küch kelädürgän jihatdın sultäng'a qoshula almaydurlar* (BN). *Ayta almam sanamım bedädıñ* (Munis).

Bu shaklda ba'zan ravishdosh ko'rsatkichi *-a/-ä* bilan *al-* fe'li tarkibidagi unli birikib, bir unliga aylanadi: *bara alma-* > *baralma-* kabi. Bunday qo'llanish XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Xojalar dag'ı turalmadılar* (SHN). *Tiz bükib, ta'zim etib izzat qılalmay dag'men* (Muqimiy).

2. Asosiy fe'l *-a/-ä (y)* affiksli ravishdosh shaklida, *bil-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*bilme-*) keladi: *Anı yeñä bilmäz erdilär* (Tafsir). *Sag'ında tura bilmäs-men* (QR). *Tuta bilmän özümni* (XSH). *Yüzünü kersä Sakkakiy, közi yashın tiyä bilmäs* (Sakkakiy). *Andın soñ yüriy bilmäy oshul yerde yattuq* (Sh.tar.).

3. Asosiy fe'l *-u/-ü (yu/ yü)* affiksli ravishdosh shaklida, *bil-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*bilmä-*) keladi. Bu shakl XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lgan: *Sen meni öltürü bilmäz-sen* (Tafsir). *Aña qarshu turu bilmädi* (QR). *Anlar kirü bilmädilär* (NF). *Özini kermäyin ham qaytu bilmän* (XSH).

Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida nomumkinlik aspekti *-u/-ü (yu/ yü)* affiksli fe'lga bo'lishsizlik *-ma/-mä* affiksini qo'shish yo'li bilan ham ifodalangan: *barumadı* (bora olmadi), *bilümädi* (bila olmadi), *sözläyümädi* (so'zlay olmadi) kabi. Bu shakl qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklari va "Qutadg'u bilig" tiliga xos bo'lgan.

Nomumkinlik aspektining bunday ifodalanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham uchraydi: *Sen benim birlä turumag'ay-sen, ...* (Tafsir). *Qalmış, qorqub sözläyümäz* (QR). *Bizgä sehr qılıb turur, kërümäz-biz* (NF).

Misollardagi *turumag'ay-sen, sözläyümäz, kërümäz-biz* fe'llari

hozirgi tilimizdagi “tura olmaysan”, “so‘zlay olmas” (so‘zlayolmayapti), “ko‘ra olmaymiz” ma‘nosida qo‘llangan.

Fe'ning funksional shakllari

120-§. Fe'ning asosiy grammatik vazifasi kesim bo‘lib kelishdir. Shu bilan birga, fe'ning ayrim shakllari kelishik, egalik affikslarini ham qabul qilib, gapda ega, aniqlovchi, to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida keladi. Shunga ko‘ra, bunday shakllar fe'ning funksional shakllari hisoblanadi. Harakat nomlari, sifatdosh va ravishdosh shakllari fe'ning funksional shakllarini tashkil etadi.

Fe'ning funksional shakllarida, bir tomondan, fe'lga xos belgilar mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomondan, morfologik xususiyatlari va sintaktik vazifalari bo‘yicha bu shakllar boshqa so‘z turkumlariga yaqin turadi. Bu jihatdan harakat nomlari otga, sifatdosh shakllari sifatga, ravishdosh shakllari ravishga yaqin turadi.

Harakat ma‘nosining mavjudligi, bo‘lishsiz shaklining *-maq/-mä* affiksi bilan hosil bo‘lishi, fe'l darajalari ko‘rsatkichlarining mavjudligi, zamon shakllarini hosil qilishda ishtirok etishi va shu kabilar fe'ning funksional shakllaridagi fe'llik belgilarini tashkil etadi. Kelishik, egalik affikslarini qabul qilishi va gapda ega, aniqlovchi, to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida ham kela olishi bu shakllarning boshqa so‘z turkumlariga grammatik va funksional yaqinligini ko‘rsatadi.

Harakat nomi shakllari

121-§. Eski o‘zbek tilida harakat nomining *-maq/-mäk* va *-sh (-ish/-ish, -ush/-üsh)* affikslari bilan hosil bo‘luvchi shakllari qo‘llangan.

-maq/-mäk affiksli shakl harakat nomining asosiy ko‘rsatkichi sifatida eski o‘zbek tilida keng iste’molda bo‘lgan.

Egalik affiksi qo‘shilganda, *-maq/-mäk* affiksi oxiridagi jarangsiz [q], [k] undoshlari ikki unli o‘rtasida jaranglilashib, [g], [g] undoshlariga o‘tadi: *barmag‘im* (< *barmaq+im*), *kelmägim* (< *kelmäk+im*) kabi. Bu hol XV asr va undan keyingi davrlar tiliga

xos bo‘lib, oldingi davrlarga oid yodgorliklarda egalik affiksi qo‘shilganda ham *-maq/-māk* affiksi oxiridagi undosh ko‘pincha jarangsiz holida saqlangan: *barmaqim, kelmākim* kabi.

Jo‘nalish kelishigining *-a/-ä* affiksi qo‘shilganda ham *-maq/-māk* affiksi oxiridagi jarangsiz [gʻ], [g] undoshlari ikki unli o‘rtasida jaranglilashib, [gʻ], [g] undoshlariga o‘tadi: *barmag‘a* (<*barmaq+a*), *kelmägä* (<*kelmāk+ä*) kabi.

-maq/-māk affiksli harakat nomining bo‘lishsizlik ma‘nosi quyidagi ikki yo‘l bilan ifodalanadi:

a) fe‘lning *-ma/-mä* affiksli bo‘lishsiz shakliga *-maq/-māk* qo‘shilishi bilan yasaluvchi *barmamaq* (*bar+ma+maq*) turidagi shakl orqali;

b) sifatdoshning *-mas/-mäs* affiksli bo‘lishsiz shakliga *-hq/-lik* qo‘shilishi bilan yasaluvchi *barmasliq* (*bar+mas+hq*) turidagi shakl orqali ifodalanadi.

-maq/-māk affiksli harakat nomining bo‘lishsizlik ma‘nosini ifodalash uchun eski o‘zbek tilida asosan *barmasliq* turidagi shakl qo‘llangan. *Barmamaq* turidagi shakl esa ba‘zi manbalarda, asosan, Navoiy asarlarida uchraydi: *Bolmamaq mumkin emäs yār vasliq‘a xaris* (Navoiy, G‘S). *Andaq tāatni hayālg‘a kechürmämäkdür* (Navoiy, MQ).

Harakat nomining *-maq/-māk* affiksli shakli turkiy tillarda qadimdan qo‘llanib keladi: O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg‘ur) tili yodgorliklarida ham qo‘llangan, keyingi davrlarga oid yodgorliklarda uning qo‘llanishi yana ham faollasha borgan. Hozirgi o‘zbek tilida esa bu shakl asosan infinitiv vazifasini bajarib, uning harakat nomi vazifasida qo‘llanishi kam uchraydi.

-maq/-māk affiksli harakat nomi otlarga xos grammatik xususiyatlarga ega, ya‘ni otlar kabi egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini qabul qiladi, kelishiklar bilan turlanadi, ko‘makchilar va turli modal so‘zlar bilan qo‘llanib, har xil grammatik ma‘nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. *-maq/-māk* affiksli harakat nomi egalik shaklida qo‘llan-ganda, fe‘l o‘zagidan anglashilgan ish-harakatning qaysi shaxsga qarashli ekanligi ko‘rsatiladi: *Qan yig‘lamag‘im jigarni küydürür*

(Lutfiy). *Aya tash urmag'iy ne?* (Atoiy). *Yusufnu og'ramaqi qachmaqa erdi* (QR). *Jang'a kuymagi xabar qilg'ay* (Navoiy, SS). *Aytmag'imiz hajat ermäs* (Sh.tar.).

2. *-maq/-mäk* affiksli harakat nomiga qo'shilgan *-lar/-lär* ko'plik affiksi odatdagi ko'plik ma'nosini emas, balki fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning subyekt bilan moslashuvi uchun xizmat qiladi. *-maq/-mäk* affiksli harakat nomining bunday qo'llanishi XV asrdan oldingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Fir'avn tabaru barmaqlarini bezärlämädi* (Tafsir). *Yusufnu ölturmäkläri ikkidin hali ermäs* (QR). *Netäk kim yig'lamaqlarini eshittim, ...* (NF).

3. *-maq/-mäk* affiksli harakat nomiga kelishik affikslari qo'shilganda, har bir kelishikning xarakteriga muvofiq ravishda turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Masalan: *Qorg'an yasamaqni maslahatini tapmay, ...* (BN). *Barmaqni ixtiyar qilmadim* (Furqat). *Ilm ogränmäkkä keldim* (QR). *Men janumg'a yettim javr chekmäktin* (Atoiy). *Tanimaqta magar yanlishmish-sen* (Navoiy, SS).

O'rin-payt kelishigi shaklidagi *-maq/-mäk* affiksli harakat nomi asosida *oqumaqda-men* turidagi hozirgi zamon fe'li hosil bo'ladi (qarang: 190-§).

4. *-maq/-mäk* affiksli harakat nomi ko'makchilar bilan qo'llanganda, har bir ko'makchining xarakteriga muvofiq ravishda turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Qiyoslang: *Sevür-men közni sizni körmäk üçhün* (MN). *Köp demäk birlä bolmag'ül nädän* (Navoiy, MQ). *Bäda ichmäk sarı bolmas mäyil* (SHN). *Aniñ barmaqdin özgä ne ishi bolg'ay* (TN).

5. *-maq/-mäk* affiksli harakat nomi *keräk, zarur, läzim, mumkin* so'zlari bilan qo'llanganda, ish-harakatning bajarilishidagi zaruriyat, imkoniyat kabi ma'nolar ifodalanadi: *Yana ul yän ketmäk keräk* (Navoiy, MQ). *Xätirda yoq erdi kim, közdin, Muqimiy, ketsän // Zavqiy seni tiläbdür, bermäk zarur fänis* (Muqimiy). *Bu jihatdin bu tag' eli bilä yaxshı maäsh qilmaq väjib va läzim edi* (BN). *Ani bilmäk erür bir kündä mumkin* (Furqat).

Bosh kelishikdagi *-maq/-māk* affiksli harakat nomi ega yoki kesim vazifasida keladi.

Egasi *-maq/-māk* affiksli harakat nomi bilan ifodalangan gaplarning kesimi asosan ot yoki ot turkumidagi soʻzlardan boʻladi: *Menā almaq netāk ravā bolmas?* (QR). *Pıchaq urmaq anıy ishi bolgʻay* (Navoiy, MQ). *Andın soıy aslā suv bermāk ehtiyāj emäs* (BN). *Barchagʻa qaytmaq oxshash boldı* (SHN).

-maq/-māk affiksli harakat nomi bilan ifodalangan kesim ot kesim xarakterida boʻlib, feʼl oʻzagidan anglashilgan ish-harakatning nomini atab koʻrsatadi, grammatik zamon maʼnosiga ega boʻlmaydi, shaxs-son koʻrsatkichlarini ham qabul qilmaydi: *Ottuz-qırq mavziniıy ishi fil tutmaqdur* (BN). *Tün-u kün ehtiyāt qılmaq ishi* (Navoiy, SS). *Kishi ältürmāk edi anıy ishi* (SHN). *Umaqnıy maʼnisi uruq temāk bolur* (Sh.tar.).

122-§. Harakat nomining *-maq/-māk* affiksiga ot yasovchi *-lıq/-lik* va *-chı/-chi* affikslari qoʻshilishi bilan *-maqlıq/-meklik*, *-maqchı/-mekchi* tarzidagi qoʻshma affikslar hosil boʻladi.

-maqlıq/-māklik affiksli shakl maʼno va vazifasi jihatidan *-maq/-māk* affiksli harakat nomidan farq qilmaydi. Lekin *-maqlıq/-māklik* affiksli shaklda feʼllik xususiyati ancha kuchsiz boʻlib, ot turkumiga yaqin turadi. *-maqlıq/-māklik* affiksli shakl ham *-maq/-māk* affiksli harakat nomiga xos grammatik belgilarga ega. Qiyoslang: *Anı bir nıshan kishilärgä yarlıqamaqlıq bizdin erür* (Tafsir). *Kohı gʻam qazmaqılgʻım birlä tola boldı yana* (Munis). *Emdi barchasını bir yerdä aytmaqılıqnı munasib körüb, ...* (Sh.turk). *Meni ichmāklikkä targʻıb qıladurlar* (TN). *Yaqın bil kim, yemāklikdin ma kechti* (XSH). *Bilig berdi anı bilmāklik üçün* (XSH).

-maqchı/-mākchi affiksli shakl eski oʻzbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Uygā avqati üçün un-mun alıb barmaqchı-men* (Muqimiy).

Maʼlumki, hozirgi oʻzbek tilida *-maqchı/-mākchi* affiksli shaklning qoʻllanishi faollashgan boʻlib, vazifasi ham kengaygan: shaxs-son affikslari bilan tuslanadi (*bormoqchiman, bormoqchisan* kabi), bu shaklga *emoq* yoki *boʻlmoq* feʼli qoʻshilib, feʼlning

murakkab shakllari hosil bo'ldi va bu shakllar har xil ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi (*bormoqchi edi, bormoqchi emish, bormoqchi ekan, bormoqchi bo'ldi* kabi).

123-§. Harakat nomining *-sh* (undoshdan keyin: *-ish/-ish, -ush/-üşh*) affiksli shakli eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi.

Bu shakl grammatik xususiyatlari va sintaktik vazifasi jihatdan *-maq/-mäk* affiksli harakat nomiga o'xshaydi. Lekin *-sh* affiksli harakat nomida otlik xususiyati kuchliroq. Qiyoslang: *Agar kök üzrə xud bolsa turushum // malik hukmında bolg'ay olturushum* (XSH). *Ətərdə yeñ salıshı elni mubtalə qıladur* (Lutfiy). *Chun alarnıñ kelishini kordüm* (SHN). *Bularnıñ ałıshı-yu ularnıñ berishi bu muqarrardın artuq va öksük ermäs* (BN). *Qalmadı hech chapıshıdın armän* (SHN). *Ātları lāg'ar-u qaçı-yu xarabı-yu xarish // rahm qılmay minädür, ikki qadam javr minish* (Muqimiy).

O'zbek tilida *-sh* affiksli harakat nomlarining iste'mol doirasi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan faollasha borgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida harakat nomining asosiy ko'rsatkichi sifatida keng qo'llanadi.

Sifatdosh shakllari

124-§. Sifatdosh shakllarida harakat ma'nosi bilan birga grammatik zamon ma'nosi ham mavjud bo'lib, bu hol sifatdosh shakllarining harakat nomi shakllaridan farqlovchi asosiy belgisini tashkil etadi. Eski o'zbek tilida qo'llangan sifatdosh shakllarini zamon nuqtayi nazaridan quyidagi ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1) o'tgan zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari. Bu ma'noda *-mish/-mish, -duq/-dük// -tuq -tük, -g'an/-gän// -qan/-kän, -an/-än* affiksli shakllar qo'llangan; 2) hozirgi va kelasi zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari. Bu guruhni *-r (-ar /-är // -ur /-r), -g'u /-gü // -qu /-kü, -g'uchi /-güchi // -quchi /-küchi, -dachi /-dächi // -tachi /-tächi, -g'li /-gli, -adurg'an /-ädurgän (yidurg'an / yidurgän), -asi /-äsi, -g'ur /-gür* affiksli shakllar tashkil etdi.

Bu shakllardan bir guruhi eski o'zbek tilida kam qo'llangan yoki ma'lum davrlardagina iste'molda bo'lgan, ayrimlarining esa vazifasi chegaralangan.

O'tgan zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari

125-§. -mish/-mish affiksli sifatdosh shakli turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida bu sifatdosh har xil grammatik ma'nolarda qo'llangan, vazifasi ham keng bo'lgan.

-mish/-mish affiksli sifatdoshning qadimgi grammatik ma'no va vazifalari XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham aks etgan, ya'ni:

1. Aniqlovchi vazifasida qo'llanib, shaxsning yoki predmetning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Kalmish yollarına yandılar* (Tafsir). *Yig'mish mälüm yatqa yem bolsun* (QR). *Og'urlanmış gävhar gan-ji buzuldi* (XSH). *Achiq-mish bəri qoyg'a kirü yanlıg'* (MN).

2. Egallik va ko'plik shaklida qo'llanadi: *Boldı zäyä kermishim ranj* (XSH). *Agar bu aymışın söz rāst ersä, ...* (Tafsir). *Bu kelmishläri üçhün qurla erdi* (QR).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Azaqdın tushmishını tut qolını* (XSH). *Barcha ashını yeb toydılar, qalmışını qozdılar* (Tafsir). *Va'da qilmışınqa vafa qıl* (NF). *Sham'un bulardın qachmishda suvsamış erdi* (QR). *Eshitkil bu g'azalda ishläridin // Muhammad Xoja beg aymishlaridin* (MN).

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Ul tayaqdın öküş ajäyiblar kermish üçhün aydı* (Tafsir). *Menim atım aymışdın soñ senin atını ayg'aylar* (NF). *Rozgār kechmishdä kezin yana bir kün...* (QR). *SHirinni kermishindin berü Farhad...* (XSH).

O'zbek tilida XV asrdan boshlab *-mish/-mish* affiksli sifatdoshning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, asosan o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llangan (qarang: 175-§). *-mish/-mish* affiksli sifatdoshning keng qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda

davom etgan bo‘lib, bu tillarda uning qadimgi grammatik ma’no va vazifalari hozir ham saqlangan.

126-§. *-duk/-dük// -tuk/-tük* affiksli sifatdosh qo‘llanilishi, ma’no va vazifalari jihatdan *-mish/-mish* affiksli sifatdoshga o‘xshaydi.

-duk/-dük// -tuk/-tük affiksli sifatdosh O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg‘ur) tili yodgorliklari hamda “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk” asarlarida keng qo‘llangan bo‘lib, ma’no va vazifalari ham ancha keng bo‘lgan. Bu sifatdosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ma’lum darajada qo‘llangan bo‘lib, qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma’no va vazifalari ham saqlangan. Masalan:

1. Aniqlovchi vazifasida kelib, shaxsning yoki predmetning harakati yoki holati bilan bog‘liq bo‘lgan belgisini ko‘rsatadi: *Makka achıldıq kün boldı* (Tafsir). *Bardım, kormädük yerlär kerdüm* (QR). *Taqı ul mo‘ming‘a sanmaduq yoldın rozını tegürgäy* (NF). *Bashımdın ketmädi hargiz seniñlän ichtüküm bāda* (Saroyi).

2. Egalik shaklida qo‘llanadi: *Yusufg‘a yıg‘laduqum közümnı aqardı* (QR). *Siziñ ne kim tedükiñiz g‘alat turur* (Tafsir). *Sevdüküm ben ādamiylar jāmdur* (Saroyi).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Axista aytuqımıznu ham eshitür* (Tafsir). *Ne bitürgän xabarlıg‘ berdükındin // ne yıg‘an jahd etib māl terdükındin* (XSH). *Og‘uz qag‘an anı kerdüktä özi ketti* (O‘N).

4. Ko‘makchilar bilan qo‘llanadi: *Ant berdükünj üçhün turdum* (Tafsir). *Kesildi hijrat Makka achıldıqdın soñ* (Tafsir). *Bularg‘a keldüki kebi* (Tafsir).

-duq/-dük// -tuq/-tük affiksli sifatdoshning qo‘llanishi keyingi davrlarda o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan bo‘lib, bu tillarda hozir ham turli ma’no va vazifalarda faol qo‘llanadi. O‘zbek va boshqa ko‘pchilik turkiy tillarda XV asrdan boshlab bu sifatdosh deyarli qo‘llanmagan.

127-§. *-g‘an/-gän// -qan/-kän* affiksli sifatdosh O‘rxun-Enasoy yodnomalarida uchramaydi, qadimgi turkiy tili yodgorliklarida

esa bu affiks *er-* fe'ligagina qo'shilgan (*er+kän*).

-g'an/-gän// -qan/-kän affiksli sifatdoshning yozma manbalarda aks etishi XI asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan, shu davr yodgorliklari "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ancha keng iste'molda bo'lgan. Lekin bu davrda ushbu sifatdoshning vazifasi chegarali bo'lib, asosan, aniqlovchi vazifasida qo'llangan. Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asr tilida bu sifatdosh asosan shaxs yoki predmetning doimiy belgisini ko'rsatuvchi "umumzamon" ma'nosida qo'llangan. Masalan: *Kulgän er* (MK) — "doim kuladigan odam". *Ozg'an at* (MK) — "tez chopadigan, o'zadigan ot". *Bu är ol sez unıtg'an* (MK) — "bu odam doim so'zini unıtadigan". *Ol evın bázatkän ol* (MK) — "u doim uyini bezatadigan".

Keyingi davrlarda qipchoq va qarluq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida bu shakl o'tgan zamon sifatdoshi sifatida shakllanib, qo'llanishi yana ham faollashgan, ma'no va vazifalari ham kengaygan. Ma'lumki, hozir ushbu tillarda bu shakl o'tgan zamon sifatdoshining asosiy ko'rsatkichi sifatida keng qo'llanadi. O'zbek tilida bu sifatdoshning qo'llanishi faollashgach, o'tgan zamon sifatdoshining boshqa shakllari iste'moldan chiqqan yoki vazifasi chegaralangan. Ya'ni, o'zbek tilida, yuqorida aytilganidek, XV asrdan boshlab o'tgan zamon sifatdoshining *-duq/-dük// -tuq/-tük* affiksli shakli deyarli qo'llanmagan, *-mısh/-mısh* affiksli shaklning esa vazifasi chegaralangan.

-g'an/-gän// -qan/-kän affiksli sifatdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Shaxsning yoki narsaning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatib, aniqlovchi yoki ega vazifasida keladi: *Qattıq aqg'an suv köprüklär yıqar* (XSH). *Vafä qıl g'an kishilärgä vafä qıl* (MN). *Olturg'an yeri yaman erdi* (Sh.tar.). *Ashuqqan köp tayılır, köp tayıl g'an köp yıqılır* (Navoiy, MQ). *Söz erür she'rgä ravnaq bergän* (SHN).

2. Egallik, ko'plik shaklida qo'llanadi: *La'lig'a jän bergänim g'am tag'ında ne fayda* (Atoiy). *Mubalag'a qıl g'anıñ ne yergä yetkäy* (Navoiy, MQ). *Vay kim, ahbablar, barg'anımız behudadur* (Furqat).

Bu sizniñ keltürgäniñiz bizgä yaramas (QR). Bizdin burun türkiy tärix aytqanlar arabiy lug‘atlarını qoshub tururlar (Sh.tar.).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Yalg‘an sözlägäniñ jāzası bu turur (QR). Tüshtä kergäniñ Og‘uz qag‘ang‘a bildürdi (O‘N). Ātayı hälidin sorg‘ang‘a aytıñ (Atoiy). Qorqqanıñdin rastını aytdı (Sh.tar.). Kelgäniñdä dilrabā, nāgāh aqsham ketmäg‘ıl (Muqimiy).*

4. Ko‘makchilar bilan qo‘llanadi: *Suv tartqan üçhün ijrāsın beräyin (QR). Bu sözni eshitkändin soñ elgä kishilär yıbardı (Sh.tar.). Tartıq tartqandıñ soñra buyurdum (BN). Gavhar balçıqqa tushkän bilä qımmatı ushalmas va öz bahasıñdin qalmas (Navoiy, MQ). Mastlar üçhän käbi ul yerdä xushıñdin ketär (Muqimiy).*

128-§. O‘tgan zamon sifatdoshini yasovchi *-an/-än* affiksi *-g‘an/-gän // -qan /-kän* affiksining fonetik o‘zgargan ko‘rinishini tashkil etadi.

-an/-en affiksli sifatdosh eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan bo‘lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi, vazifasi ham chegaralangan. XV asrdan keyingi davrlarda ayrim she‘riy asarlarda uchraydi. Masalan: *özgä yerä baran yag‘mur andağ suv bolur (Tafsir). Shahinshāh Jani bek xāng‘a yetän siz (XSH). Sensiz kechirän umrdın, ey dost, ne hasil (Lutfiy). Āre, Yusufni sevänlär band-u xındän ārzular (Atoiy). Bemārlikni kep kerän āxir bolur tabib (Munis). Sayr edändä bir kuni raftārıña olmışdı qul (Furqat).*

-an/-än affiksli sifatdosh tarixan o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo‘lib, bu tillarda hozir ham faol qo‘llanadi. Bu sifatdoshning o‘g‘uzlar tiliga xos ekanligi haqida Mahmud Koshg‘ariy ham ma‘lumot bergan (MK, I tom, 69-bet).

Hozirgi va kelasi zamon ma‘nosidagi sifatdosh shakllari

129-§. *-r* (undoshdan keyin: *-ar/-är // -ur -ür*) affiksli shakl turkiy tillarda qadimdan qo‘llanib kelayotgan hozirgi-kelasi zamon sifatdoshini tashkil etadi. XV asrdan oldingi davrlarga oid yodgorliklarda unli bilan tugagan fe‘llarga bu affiks *yur/yür* shaklida ham qo‘shilgan, ya‘ni, *bashlar (bashla+r), sözlär (sözlä+r)* fe‘lla-

ri *bashlayür* (*bashla+yür*), *sözläyür* (*sözlä+yür*) shaklida ham qoʻllangan. Undosh bilan tugagan ayrim feʼllarga baʼzan *-ır/-ir* shaklida ham qoʻshilgan, yaʼni *qalur* (*qal+ur*), *bilür* (*bil+ür*) shakli oʻrnida *qalur* (*qal+ır*), *bilir* (*bil+ir*) shakli ham qoʻllangan.

-r affiksli sifatdoshning boʻlishsiz shakli *-maz /-máz //* *-mas /-mäs* affiksi bilan hosil boʻladi: *barmaz //* *barmas*, *kelmäz //* *kelmäs* kabi. Yozuv yodgorliklaridan maʼlum boʻlishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida bu affiksning jarangli [z] undoshi bilan keluvchi *-maz /-máz* shakllari qoʻllangan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida faqat shu shakl isteʼmolda boʻlgan. XI—XIV asrlarga oid koʻpchilik yodgorliklarda *-maz /-máz* va *-mas /-mäs* shakllari yonma-yon qoʻllanavergan. Bu affiksning *-maz /-mez* shaklida qoʻllanishi keyingi davrlarda asosan oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan. Oʻzbek va boshqa koʻpchilik tillarda esa XV asrdan boshlab jarangsiz [s] undoshi bilan keluvchi *-mas /-mäs* shakllari ishlatilgan.

-maz /-máz // *mas /-mäs* ikki mustaqil affiksning birikuvidan tashkil topgan qoʻshma affiksidir: *-ma/-mä* — boʻlishsizlik affiksi; *-z/-s* — hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi koʻrsatkichi *-r* ning fonetik oʻzgargan koʻrinishidir, yaʼni bu affiks qadimda *-mar /-mär* (< *-ma+r / -mä+r*) koʻrinishida qoʻllangan boʻlib, keyinchalik *-maz /-máz*, soʻng *mas /-mäs* shakliga oʻtgan: *-mar /-mär > -maz /-máz > mas /-mäs*.

Bu affiksning *-mar /-mär* koʻrinishi tarixan oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillar uchun xos boʻlib, bu tillarda hozir ham qoʻllanadi. Lekin ushbu tillarda ham bu shakl faqat feʼlning tuslanuvchi shakli sifatida qoʻllanib, hozirgi-kelasi zamon feʼlini tashkil etadi: *barmar-men // barmarım // barmarın*, *barmar-sen / barmarsın*, *barmar-miz // barmarız // barmarıs // barmar-sız // barmarsınız* kabi. Hozirgi-kelasi zamon feʼli affiksining *-mar /-mär* koʻrinishida qoʻllanishi Tojikistonda yashovchi oʻzbek qarluqlari nutqida ham saqlangan.

-r affiksli sifatdoshning eski oʻzbek tilida qoʻllanishi, maʼno va vazifalari quyidagicha:

1. Aniqlovchi vazifasida qoʻllanib, shaxsning yoki narsaning harakati yoki holati bilan bogʻliq boʻlgan belgisini koʻrsatadi: *Sendin*

kezlär, yashurur sözümüz yoq (QR). Bilmäs kishilärgä agar ul äri körünür (Lutfiy). Aytur sözni ayt, aytmas sozdin qayt (Navoiy, MQ). Yer-suvni bilür kishilär arzg'a yetkürdilər (BN).

2. Egalik shaklida qo'llanadi: *Jahānda sendin özgä yoq tilärim* (XSH). *Lek mumkin durur dava qilurum // sa'y etib hajatın ravä qilurum* (Navoiy, SS). *Astrabadnıñ shahrig'a bandanın barurı hajat bolmag'ay* (Navoiy, Msh).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Meniñ sahmımdın qacharnıñ arvahu uchar* (Yaqiniy). *Maryam og'ul ketürüb kelürin kerdilər* (QR). *Kabulg'a ne yol bilä barurumızni keñäshtük* (BN). *Oq atarg'a qararsız chaptı* (Navoiy, SS). *Kөñlüm küyärdin señä men pand berür-men* (Atoiy). *Bitigchi bitärdä yañılsa qolı // oqug'lı oqurda ojarur anı* (XSH).

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Olturur üçün qabil yer edi* (BN). *Ichkäy-siz anı tamam suvsız täva ichär käbi* (Tafsir). *Hajr oqın janıma sen atma tan atmasdın burun* (Navoiy, G'S). *Azaqdın tutmazumdın eñ qul alg'ay* (XSH).

130-§. *-g'u /-gü // -qu -kü* affiksli shakl ham turkiy tillarda qadimdan qo'llanib kelayotgan sifatdosh shakllaridan biridir. Lekin ushbu shaklning iste'mol doirasi qadimgi davrlardanoq turkiy tillarning ma'lum guruhi bilan chegaralangan. Masalan, bu shakl qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha faol iste'molda bo'lgani holda O'rxun-Enasoy yodgorliklarida deyarli uchramaydi. O'g'uz guruhidagi turkiy tillarga oid yodgorliklarda ham qayd qilinmagan, bu tillarning ko'pchiligida hozir ham qo'llanmaydi. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, bu shakl tarixan qarluq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lgan. Bu fikrni Mahmud Koshg'ariyning ma'lumoti ham tasdiqlaydi. Uning ko'rsatishicha, XI asrda *-g'u /-gü // -qu -kü* affiksli shakl chigil, yag'mo, tuxsi, arg'u, uyg'ur va boshqa turklar tilida qo'llangan bo'lib, o'g'uz, qipchoq, bajanak, bulg'orlar tilida bu shakl o'rnida *-ası/-äsi* affiksli shakl qo'llangan (MK, II tom, 71—73-betlar).

-g'u /-gü // -qu -kü affiksli sifatdosh eski o'zbek tilida ham faol iste'molda bo'lgan. Lekin XV asrdan boshlab uning vazifasi

chegaralangan bo'lib, asosan kelasi zamon fe'li sifatida qo'llangan.

-g'u /-gü // -qu -kü affiksli sifatdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Aniqlovchi vazifasida qo'llanib, narsa-buyumning vazifasi bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Maryamniñ qarnı achdı, yegü narsa tiledi* (Tafsir). *Hech urushg'u yarag'ları qalmadı* (QR). *Kelgü yazuqlarını sen yarlıqag'ıl* (NF). *Tüzüb yettilär av avlag'ıu yergä* (XSH).

2. Egalik, ko'plik shaklida qo'llanadi: *Qorqqusı artuq bolsun* (Tafsir). *Ne qılg'usı bilmäs boldı ersä, ...* (NF). *Yoqalg'ular qamug'ları yoqalg'ay* (XSH).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Qayda barg'usını bilmägäylär* (Tafsir). *Yüzün kergügä älam xalqı mushtaq* (XSH). *Qarı bolg'umdan meniñ kag'adlug'um yoq turur* (O'N). *Jürügüdü, sog'urg'uda anja er turur* (O'N).

O'rin-payt kelishigidagi -g'u/-gü affiksli sifatdoshga *turur* holat fe'li qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi -g'uda+*turur* shakli hozirgi zamon fe'li ma'nosini ifodalaydi. Bu shakl "O'g'uznoma"da uchraydi: *Kördi kim, erkäk bəri cherikniñ tapuqlarında yürügüdü turur*.

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Musanı sınag'ıu uchun üçägün kemi üsküngä keldilär* (Tafsir). *Davudni umidsiz qılg'ıu üçün ketmädi* (QR). *Qalıqı achg'uñdun soñ kel Ordug'a deb dedi* (O'N).

5. -g'u /-gü // -qu -kü affiksli sifatdoshga -luq/-lük // -lug' /-lug, -sız / -sız affikslari qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi -g'u+*luq*, -g'u+*sız* shakllari ma'no va vazifasiga ko'ra sifatga yaqin turadi: *Ul barg'ulug' bir yurt turur* (O'N). *Kechälär shamg'a ehtiyaj bolg'uluq ish bolsa, ...* (BN). *Tälim kördüm sıfat qılg'usız* (QR). *Tarlag'usız bir yazı yer erdi* (O'N).

131-§. -g'uchi /-güchi // -quchi / -küchi affiksli shakl -g'u / -gü // -qu -kü affiksli sifatdoshga shaxs otini yasovchi -chi /-chi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Shuning uchun ham -g'uchi /-güchi // -quchi / -küchi affiksli sifatdoshlarda fe'llik xususiyati

kuchsizlangan bo'lib, ot turkumiga yaqin turadi.

-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi affiksli sifatdosh aniqlovchi vazifasida qo'llanganda shaxs yoki narsaning harakati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Oshul tag' qazg'uchi Farhadni korsün* (XSH). *Quyashni esiz kezni qaytarg'uchi qudrati bar* (QR). *Men kezgüchi qulnuş tururın siz sorar-siz* (Lutfiy). *Seni vashf etküchi tili läl keräk* (SHN).

-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi affiksli sifatdosh mustaqil qo'llanib, ega vazifasida kelganda hamda egalik va kelishik shaklida qo'llanganda shaxs oti ma'nosini ifodalaydi (qarang: 45-§).

-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi affiksli sifatdosh kesim vazifasida qo'llanganda ham fe'llik xususiyati kuchsizlangan bo'lib, ot turkumiga yaqin turadi, ya'ni bunday kesimlar ot kesim xarakterida bo'lib, grammatik zamon ma'nosiga ega bo'lmaydi. Masalan: *Men sizgä andın qorqutg'uchi-men* (Tafsir). *Biz anı saqlag'uchi-miz* (QR). *Köz üstidä jan alg'uchıdur häli-yu qäshı* (Lutfiy).

Hozirgi o'zbek tilidagi sifatdosh yasovchi *-(u)vchi* affiksi *-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi* affiksining fonetik o'zgargan shaklidir.

-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi affiksli sifatdosh qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda ancha faol qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodgorliklarining ayrimlaridagina uchraydi. Bu sifatdosh ham *-g'u /-gü //-qu / -kü* affiksli sifatdosh kabi tarixan qarluq guruhidagi turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tiliga xos bo'lib, o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga oid yozuv yodgorliklarida uchramaydi, bu tillarda hozir ham qo'llanmaydi. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asrda *-g'uchi /-güchi //-quchi/ -küchi* affiksli shakl chigil, qashqar, arg'u, barsag'an, uyg'ur va Yuqori Chingacha bo'lgan turklar tiliga xos bo'lib, o'g'uz, qipchoq, yag'mo, ug'roq, suvorin, bajanak, to ruslargacha bo'lgan turklar tilida bu shakl o'rnida *-dachi /-dächi //-tachi/-tächi* affiksi bilan hosil bo'luvchi *bardachi, keldächi* turidagi shakl qo'llangan (MK, II tom, 53–56, 194, 342, 369, 414-betlar; III tom, 328-bet).

132-§. *-dachi /-dächi //-tachi/-tächi, -g'li/-gli* affiksli sifat-

doshlar, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos bo'lib, ularning qo'llanishi asosan XIV asr oxirlarigacha davom etgan.

-dachı /-dächi // -tachı/-tächi affiksli sifatdosh O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha faol qo'llangan. XI—XIV asrlar davomida uning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, ayrim manbalarda qo'llangan.

Bu sifatdosh ma'no va vazifalariga ko'ra *-g'uchı /-güchi // -quchı /-küchi* affiksli sifatdoshga o'xshaydi. Qiyoslang: *Keldächi gunahlarnı avf qilg'ay* (Tafsir). *Bir nimärsäni men qıldachı-men* (Tafsir). *Men seniñ törüttächiñ, yarattachıñ-men* (Tafsir).

-g'h/-gli affiksli sifatdosh qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha keng qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodnomalarida uchramaydi. Uning ko'p qo'llanishi XI—XII asrlarda ham davom etgan, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ham ko'pchiligida qo'llangan.

Bu sifatdosh ma'no va vazifalariga ko'ra *-g'uchı /-güchi // -quchı /-küchi, -dachı /-dächi // -tachı/-tächi* affiksli sifatdoshlarga o'xshaydi. Masalan: *Munı ma bichigli targ'chu qanı* (XSH). *Meñä rahm qılıg'lı kishi yoq* (QR). *Tüşindä kordi kim, keligli keldi* (NF). *Aya, soñ keligli, dua qil aña* (XSH).

133-§. *-adurg'an/ -edürgän // -aturg'an/-etürgän, -ası/-esi, -g'ur/-gür* affikslari bilan hosil bo'luvchi sifatdoshlar qadimgi turkiy yodgorliklarda uchramaydi, eski o'zbek tilida ham kam qo'llangan.

-adurg'an/ -edürgän // -aturg'an/-ätürgän affiksli sifatdosh XIII asrdan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Ul siz yeyäturg'an taamlardıñ bizgä taqı ızıñ* (QR). *Meni shayda qiladurg'an bu көñüldür, bu көñül // här-u rasvä qiladurg'an bu көñüldür, bu көñül* (Lutfiy). *Kabuldın küch kelädürgän jihatdın Sultang'a qoshula almaydurlar* (BN). *Muvajjah sözläydürgändä arasıda sözi parishan bolur erdi* (Navoiy, MN). *Barchanıñ baraturg'an yurtıg'a ketdi* (Sh.tar.). *Xan siyasat qilaturg'an boldı* (SHN).

-adurg'an/ -edürgän // -aturg'an/-etürgän affiksi tuzilishi

jihattan murakkab: *-a/-ä(y)* — ravishdosh yasovchi affiks; *-dur/-dür* — holat fe'li (*tur-*)ning fonetik o'zgargan shakli; *-g'an/-gän* — o'tgan zamon sifatdoshi ko'rsatkichi (*-a+dur+g'an*). Hozirgi o'zbek tilida bu affiks *-adigan (ydigan)* shaklida qo'llanadi (*bar+adigan, ishlä+ydigan* kabi).

-asi/-äsi affiksli sifatdosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Hech yer qalmadı ayaqın urası* (Tafsir). *Tilämär erdi andın oñ yegäsi* (XSH). *Keläsi mehnat tashvishi bilän...* (Saroysi).

Bu sifatdosh tarixan o'g'uz va qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lgan. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan (MK, II tom, 71–73-betlar).

Eski o'zbek tilida *-g'ur/-gür* affiksli sifatdoshning qo'llanishi juda ham chegarali bo'lib, ba'zi asarlardagina uchraydi: *Bu toymag'ur közümgä turur körmägän kibi* (Lutfiy). *Ey köki kesilgür, sen yazılarda öz bashın bilän ulg'ayg'an-sen* (Amiriy). *Otqa tüşkür bu köñüldür Lutfiynı xär äylägen* (Lutfiy). *Tilär-men, körmäsäm ul bolmag'ırını* (Munis).

-g'ur/-gür affiksli shaklni sifatdosh guruhiga shartli ravishda kiritish mumkin. Bu shaklda fe'llik belgilari kuchsizlanib, sifatga yaqinlashgan. Ma'no jihatdan hozirgi o'zbek tilidagi *sezgir, chopqir, keskir, o'tkir* kabi sifatlarga o'xshaydi.

Ravishdosh shakllari

134-§. Ravishdosh shaklidagi fe'l boshqa fe'lga, asosan, tuslanuvchi fe'lga bog'lanib keladi va o'zi bog'langan fe'ldan anglashilgan ish-harakatning belgisini, bajarilish holatini bildiradi. Shuning uchun ham ravishdosh shaklidagi fe'l gapda hol vazifasida keladi va o'zi bog'lanib kelgan fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishidagi holat, sabab, payt, maqsad kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shu bilan birga, ravishdoshning birlamchi (sodda) shakllari ergash gapning kesimi vazifasida ham keladi, fe'l zamonlarini hosil qilishda ishtirok etadi, ko'makchi fe'llar bilan birikib turli ma'nodagi birikmalarni hosil qiladi va hokazo. Ravishdoshda

zamon ma'nosi nisbiy, ya'ni ravishdosh shakli mustaqil holda zamon ma'nosini ifodalamaydi.

Ravishdosh shaklini yasovchi affikslar eski o'zbek tilida ham tuzilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) **sodda affikslar**. *-b, -a/-ä, -u/-ü* affikslari shu guruhni tashkil etadi. Bu affikslar bilan yasaluvchi shakllarni ravishdoshning **birlamchi shakllari** deb atash mumkin; 2) **qo'shma affikslar**. Bu guruhni quyidagi affikslar tashkil etadi: *-ban/-bän, -may/-mäy (<mayın / -mäyin<madın / -mädin), g'ali/-gäli // -qali /-käli, -g'ach /-gäch // qach /-käch, -g'uncha /-günchä // -quncha /-künchä, -mishcha /-mishchä, -duqcha /-dükchä, -g'anacha /-gänchä*. Bu affikslar bilan yasaluvchi shakllarni qulaylik uchun shartli ravishda ravishdoshning **murakkab shakllari** deb atash mumkin.

135-§. -b (undoshdan keyin: **-ib /-ib // -ub -üb**) affiksli ravishdosh. XIX asrga oid ayrim manbalarda unli bilan tugagan fe'llarga bu affiks ba'zan *yub /yüb* shaklida ham qo'shilgan, ya'ni odatdagi *bashlab* (bashla+b), *sözläb* (süzlä+b) o'rnida *bashlayub* (bashla+yub), *sözläyüb* (sözlä+yüb) shakli qo'llangan. Masalan: *Bag'layub qāsh yāsına har dam nishān äylär közüñ* (Furqat). *Sachıb qarzi qavala, pul ketärib istäyüb mansab* (Muqimiy). Bu shakl XIV asr yodgorligi "Qissasi Rabg'uziy"da ham uchraydi: *Munuñ ash-etmägin yeyüb, ...* (QR).

Unli bilan tugagan fe'llarga bu ravishdosh affiksining *yub /yüb* shaklida qo'shilishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir ham bu tillarning ko'pchiligida turli fonetik ko'rinishda ishlatiladi.

-b affiksli ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. O'zi bog'lanib kelgan fe'l ifodalagan ish-harakatning bajari-lish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan u bog'lanib kelgan fe'l (ya'ni keyingi fe'l) ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi: *Agar bermäsän, biz*

kirib, tartib chiqarur-biz (QR). *Tutub ul shakar erindin yer o'пти* (XSH). *Buyurdular kim, hujrasin buzub, tufrag'in xanaqahdin tashqaru tashlasun* (Navoiy, MN). *Pastda qol bag'lab salam qildim* (Furqat);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. Bunda har ikkala ish-harakat ham odatda davomli bo'ladi: *Elini yuzina urub yig'layur erdi* (QR). *Eshittim, anda yig'lab ah urur-sen* (DN). *Chiqtlar qorg'anig'a chapqullashib* (SHN). *G'azallarimni oqur Zuhra korguzib ahang* (Munis).

-b affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat takrorlanuvchi, davomli bo'ladi: *Kuyub-kuyub ichin ishq oti ortar* (XSH). *Bir-ikki oq otub-otub tushti* (BN). *Olturar-siz bexiradlar bazmida oynab-kulub* (Furqat).

2. -b affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasini bajaruvchi fe'llar qo'shilib, ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l anglatgan ish-harakatning boshlanishi, tugallanganligi, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Tort miy er atlanib yetib keldi* (QR). *Ati muz tag' ichina qachib ketti* (O'N). *Yaqutdin alib chiqdi* (Tafsir). *Gulbandandin ayrilib qaldim* (Furqat). *Singakniy tilin uzub aldi* (QR). *Yekka Olang kelib tushtuk* (BN). *Barchasini tordin chiqarib tashladilar* (TN). *Qolin bag'lab qoydi* (Sh.tar.). *Ozum komak berib, yurtuyni alib berur-men* (Sh.turk). *Elchilariga berib yibardi* (O'N). *Kerul tilagandek javab alib bardı* (Navoiy, Msh). *Ottilar uyla ki, aytib bolmas* (SHN). *Fikr birla tutub turdi bu bashni* (XSH). *Tonimizni kiyib, rozimizni yeb yurugaylar* (BN).

3. Ravishdoshning -b affiksli shakli bog'lovchilik vazifasini ham bajaradi, ya'ni gapda uyushib kelgan fe'llarning oldingisi (yoki oldingilari) shu ravishdosh shaklida kelib, uyushiq bo'laklar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi: *Bu yalg'anchilar meni tutub, ag'zimg'a qan sirtub, sena kelturdilar* (QR). *Siz karam qilib, meni*

ma'zur tutuq (Navoiy, Msh). *Elni bir panah yerdä qoyub, özüm yayaq bolub, bir pushtag'a chiqib, qaravulluq qıldım* (BN). *Kechä köchüb, kunduz yaturalar* (Sh.turk). *Ahli fasaddın көp kishini atrafig'a yig'nab, Buxärädin kelib, Manqitg'a kirdi* (F1).

-b affiksli ravishdosh shaklidagi *bol-* (bolub) fe'li asosan bog'lovchi vazifasida qo'llanadi: *Ul sababdın ajiz bolub, darmandın qalurlar* (Tafsir). *Bolub Majnun bikin shaydä, parishanhäl bolur Layli* (Sakkokiy). *Säg'-u salämat bolub, alam ahlig'a kämran bolg'ay-siz* (Navoiy, Msh). *Sayyäd xeshligin bolub, qasd qıldı kim, ...* (TN).

Hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda ham -b affiksli ravishdosh bog'lovchi vazifasida keng qo'llanadi va bu hol uning asosiy vazifalaridan birini tashkil etadi. Shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar bu shaklni "biriktiruvchi ravishdosh" yoki "bog'lovchi ravishdosh" deb ataydilar.

136-§. -a /-ä (unlidan keyin: **y**) affiksli shakl ham turkiy tillarda qadimdan faol qo'llanib kelayotgan ravishdosh shakli bo'lib, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida qo'llanadi.

Bu ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakatdan so'ng keyingi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning tezlik bilan bajarilishi ko'rsatiladi: *Yerindin tura keldi* (Tafsir). *Shavur ura qopti* (XSH). *Ibrahim көrä kaldi* (QR). *Qamishnuq ichinä yögürä kirdi* (Sh.turk);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. -a/-ä affiksli ravishdosh bu ma'nosi bilan -b affiksli ravishdoshga o'xshaydi. Qiyoslang: *Bu yanlig' aysh etä xush otrur erkän* (XSH). *Yüzüjdin emdi anä äshnä tiläy keldim* (Lutfiy). *Ne bolg'ay, gar nishat-u ayshi shad-u xush külä kelsän* (Sakkokiy). *Qanbar Ali beg qıchqıra aytti kim, ...* (BN).

-a/-ä affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi: *Takrar ura-ura yad qildi* (Tafsir). *Firaq otina yana-yana keldim* (Lutfiy). *Tamshiy-tamshiy anu qilay nosh* (Navoiy, ML). *Bara-kelä xännü barin qıldılar* (BN). *Istây-istây baru bum ichrä seni, telba көңül, tutmam āram-u qarār* (Munis).

2. -a/-ä affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning boshlanishi, tugallanganligi, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Tutayın teb, quva chıqtı* (QR). *Kesä bashladı tag'm teshä birlä* (XSH). *Kөңül tilegi eshikdin qachan kirä kelgäy?* (Saro-yi). *Yüriy beriñ, shäyad qutulg'ay-siz* (BN). *Dardıg'a chara eyläy alur-men* (Navoiy, SS). *Yer tüşä yazdı tag'lar sınıb* (Tafsir). *Yol bashında tura qaldı Mirza* (SHN). *Aqam kelib, meni ala көrsün* (Sh.tar.). *Ulug'-kichik baqa turdılar* (Tafsir).

137-§. -u/ -ü (unlidan keyin **yu/ yü**) affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid manbalarda ham ancha keng qo'llangan. Keyingi davrlarda bu shakl arxaiklashgan bo'lib, ba'zi asarlardagina uchraydi.

Bu ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Bu ravishdosh ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakatdan so'ng keyingi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning tezlik bilan bajarilishi ko'rsatiladi: *Yaxuda bu sözni eshitib, uru qopdı* (QR). *Bu ulamalar arasıdin bir narasida og'lan uru qopdı* (NF);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi: *Yusuf yig'layu atasına keldi* (QR). *Tana'umlar qilu kün kechrür erkän* (XSH).

Ag'zirni tilab, tapmayu boldum adam, ey jän (Lutfiy). Tamāshā eyläyü bolsun xirāmıñ (Navoiy, FSH). Tishleyü sen ham otär-sen emdi qalg'anın (Huvaydo).

-u/-ü affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi: *Ul tag'g'a uru-uru erir (Tafsir). Sizlärni qıynayu-qıynayu oltürür-men (QR). Kelür har hafta tez yügrü-yügrü (XSH).*

Bu kabi juft so'zlar tarkibidagi qismlarning biri *-a/-ä*, ikkinchisi *-u/-ü* affiksli ravishdosh shaklida bo'lishi ham mumkin: *Külä-oynayü andın tebrädilär (XSH). Küle-oynayü ichsünlär bu ashäb (MN).*

2. *-u/-u* affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning boshlanishi, davorniyliigi, takrorlanib turishi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Ismäil Ibrähini soñıncha baru bashladı (QR). Meni munda qozmañ, eltü berıñ (Tafsir). Qılıchlarnı alu barıñ (NF). Bir qoy alu kelgäymiz (QR). Köklär kesäk-kesäk bolu yazdı (Tafsir). Anı alu kirdilär (QR). Bu zäri qılg'anımnu eshitü tursañ (XSH). Lotnı elıñızdin chıqaru көrüy (QR). Atlanıb, istäyü chıqdı (QR).*

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, *-u/-ü* affiksli ravishdosh qo'llanishi, ma'no va vazifalari jihatdan *-a/-ä* affiksli ravishdoshga o'xshaydi. Shu bilan birga, *-u/-ü* affiksli ravishdoshning *-b* affiksli ravishdosh bilan ham vazifadoshlik tomonlari bor. Qiyoslang: *Qamug'lari... qattıg'ün qabarıb, faryad qılu yıg'ladılar (QR). Tilänü, sozläshıb uzrum qulayın (XSH).* Bu misollarda *-ıb/-ıb* shaklidagi *qabarıb, sozläshıb* ravishdoshlari bilan *-u/-ü* shaklidagi *faryad qılu, tilänü* ravishdoshlari bir xil ma'no va vazifada qo'llangan.

138-§. -ban/-bän (-bän // -ıbän// -uban/ -übän) affiksli ravishdosh. Bu affiks ravishdosh yasovchi *-b (-ıb /-ıb // -ub/-üb)* affiksiga *-an/-en* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan qo'shma affiksdır: *bashla+ban, ishlä+bän, bar+ıban, kel+ıbän, sor+uban, көr+übän* kabi.

-ban/-bän affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga

xos bo'lib, keyinchalik uning keng qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan. Hozir esa bu tillarda ham deyarli qo'llanmaydi. Eski o'zbek tilida bu ravishdoshning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, she'riy asarlarda qo'llangan, hozir ham ba'zan she'riy asarlarda uchraydi.

-*ban/-bän* affiksli ravishdosh qo'llanishi, ma'no va vazifalari jihatdan ham -b affiksli sifatdoshga o'xshaydi. Ya'ni:

1. -*ban/-bän* affiksli ravishdosh shaklidagi fe'llar ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi: *Aqli ketibän, Lutfiy-tek devana bolg'um, aqlag'il* (Lutfiy). *Ta anı nosh äyläbän jandın kechäy* (Navoiy, LT). *Tärtıban anı seňä yetküräy* (Bobur). *Äshiq ahlını urubän xär qılmaq shunchalar* (Muqimiy);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi: *Lutfiy yüzidä olturuban kez yäshı aytur // yashung'um etäğinjä, ey qän tökküchi zälım* (Lutfiy). *Chah bashuda qoydı bir kishını // äyläbän ahda olturur ishını* (Navoiy, SS). *Termiz üstidä qılıban javlan // olturur Saidi Bábäxän* (SHN). *Men anda kezgä surtub uy bosag'ın // quchuban yig'ladım ätam ayag'ın* (Furqat).

2. -*ban/-bän* affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning takroriyligi, tugallanganligi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Dedi: fursat etübän baradur* (SHN). *Dedi: xän ham yetishibän kelädür* (SHN). *Qal'asıg'a yetibän turdılar* (SHN). *Biz alarnı isitibän qoyduq // ot qashıda isitibän qoyduq* (SHN).

3. -*ban/-bän* affiksli ravishdosh bog'lovchilik vazifasini ham bajaradi, ya'ni gapda uyushib kelgan fe'llarning oldingisi shu ravishdosh shaklida kelib, uyushiq bo'laklar o'rtasidagi bog'lantirishni ko'rsatadi: *Bärbän piri kardän qäshıg'a // hälnı äylägäy*

ayān qāshigʻa (Navoiy, SS). *Bāribān anı keltürdüm andın // hāsılān anı yetürdüm andın* (SHN).

139-§. *-b, -a, /-ä, -u/-ü, -ban/-bän* affiksli ravishdoshlar uchun boʻlishsizlik koʻrsatkichi umumiy, yaʼni bularning boʻlishsizlik maʼnosini ifodalash uchun *-madın/-mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy* affikslari bilan hosil boʻluvchi shakllar qoʻllangan. Bular bir affiksning turli koʻrinishlari boʻlib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Bulardan *-madın/ -mädin* affiksi qadimiy boʻlib, keyinchalik *-mayın -mäyin* shakliga oʻtgan. Soʻng *-mayın/-mäyin* tarkibidan *-ın /-in* tushib qolishi natijasida *-may/-mäy* affiksi yuzaga kelgan: *-madın/ -mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy*.

Ravishdoshning *-madın/ -mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy* affikslari bilan hosil boʻluvchi boʻlishsiz shakllari maʼnosi va vazifalari boʻyicha ham bir guruhni tashkil etadi. Bu shakllar qoʻllanish davrlari yoki uslubiy jihatdan oʻzaro farqlanadi. Yaʼni:

1. *-madın/ -mädin* affiksli shakl turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlariga xos boʻlgan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari hamda XI—XII asr yodgorliklari “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻatit-turk” va “Hibatul haqoyiq” asarlarida *-b, -a/-ä, -u/-ü, -ban/-bän* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizligi uchun shu shakl qoʻllangan. Bu manbalarda *-madın/ -mädin* affiksi *-matın/ -mätin, -matı/ -mäti, madı/-mädi* shakllarida ham ishlatilgan.

-madın/ -mädin affiksli shakl *-b, -a, /-ä, -u/-ü, -ban/-bän* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizlik maʼnosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ham koʻpchiligida qoʻllangan. Masalan: *Atam sēzin tutmadın, kemigä kirmädin suvgʻa gʻarqa boldum* (Tafsir). *Aḡa agʻa bilmädin qazuqlar yändılar* (QR). *Ijazat tilämädin saräyqa kirdi* (NF). *Ravän sēzlämädin indi atundın* (XSH).

XIV asr oxirlaridan *-may/-mäy, -mayın/-mäyin* affiksli shakllarning qoʻllanishi faollashgach, oʻzbek va boshqa koʻpchilik turkiy tillarda *-madın/ -mädin* affiksli shakl isteʼmoldan chiqqan.

2. *-mayın/-mäyin* affiksli shaklning yozuv yodgorliklarda

qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu davrda ushbu shaklning qoʻllanishi ancha chegarali boʻlib, ayrim manbalarda uchraydi: *Kök jallugʻ erkäk beri yürümäyin turdi* (OʻN). *Anadın tugʻgʻan saatda sut bermeyin obraqqa chulgʻab, ...* QR). *Kishi emgätmäyin tınsa tapugʻdın, ...* (XSH). *Ranj chekmäyin ganj bolmas* (Saroyi).

Oʻzbek tilida XV asrdan boshlab bu shakl asosan sheʼriy asarlarda qoʻllangan: *Haddıñni bilmäyin meni sevdi debän, yazgʻur-magʻıl* (Lutfiy). *Ishq arä kermäyin jahän közigä // tutmiş olgʻay elümni ham özigä* (Navoiy, SS). *Almayın anı bu sarı kelmäs* (SHN). *Chaynamayın yegänlär kavshamayın ketärlär* (Gulxaniy). *Vashıda jän bermäyin hajrigʻa boldum asir* (Munis).

3. *-may/-mäy* affiksli shaklning yozuv yodgorliklarda qoʻllanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin bu shakl shu davrga oid yodgorliklardan “Muhabbatnoma”dagina qayd qilindi: *Bilür-men kim, siziñtek bolmay, ey jän // boyunsundum jafägʻa, qul-men, ey jän* (MN).

Oʻzbek tilida *-may/-mäy* affiksli shakl *-b, -a/-ä, -ü/-u, -ban/-bän* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizlik maʼnosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida XV asrdan faol qoʻllana boshlagan. Masalan: *Bardi bermäy sharbat vashın bu xasta Lutfiygʻa* (Lutfiy). *Sizni kermäy barurgʻa ixtiyar yoqluqdın chära tapmay, becharavär azimat väqe boldı* (Navoiy, Msh). *Azmunı baja keltürmäy, hech ishni bütkärmäy yandı* (BN). *Anı almay beri ul kelgüsi yoq* (SHN). *Tañ atmas tökülmäy sahar chagʻı yulduz* (Munis).

Maʼlumki, hozirgi oʻzbek tilida ham *-b (-ib), -a (y)* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizligi uchun mana shu *-may (-mäy)* affiksli shakl qoʻllanadi. *-mayın (-mäyin)* affiksli shakl esa baʼzan sheʼriy asarlarda uchraydi.

140-§. -gʻalı/ -gäli // -qalı/ -käli affiksli shakl turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib kelayotgan ravishdosh shakllaridan birini tashkil etadi: qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarida keng isteʼmolda boʻlgan, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida mavjud boʻlib, har xil fonetik shakllarda qoʻllanadi.

Bu ravishdoshning asosiy vazifasi maqsad ma'nosini ifodalashdir, ya'ni keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni bildiradi. Shuning uchun uni ko'pincha "maqsad ravishdoshi" deb ataydilar. Bu ravishdosh eski o'zbek tilida *-g'ali/ -gäli // -qali/ -käli* affiksli ravishdosh maqsad ma'nosidan tashqari quyidagi ma'nolarda ham qo'llangan:

1. Payt ma'nosini ifodalaydi, ya'ni keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning boshlanish vaqtini ko'rsatadi: *Yusuf Kun'andın chıqg'ali yigirmi yetti yıl bolmış erdi* (QR). *Otluq көзүнни көргәli bag'rim kabāb erür // sizdin ne yashuray, көңül ishi xarāb erür* (Lutfiy). *өtkäli yüz yıl өtübtür emdi // көp el anı unutubtur emdi* (SHN). *İsfandiyār xān yurt ālg'ali bir yıl boldı* (Sh.turk).

Misollardagi *chıqg'ali* fe'li "chiqqandan beri", *kөrgäli* — "ko'rgandan beri", *өtkäli* — "o'tganiga (o'lganiga)", *alg'ali* — "olgandan beri" ma'nosida qo'llangan.

2. Harakat nomi ma'nosida qo'llanadi: *Men unutmış-men sizgä ayg'ali teb, ...* (Tafsir). *Qalmadı sabr etkäli bir zarra imkänim meniñ* (Lutfiy). *Süchük uyuqlag'ali qoyg'ıl, ey gadā, bizni* (Atoiy). *Өz aybını fash etkäli til uzatur, bil* (Navoiy, MQ). *Kishini өtkäli qoymaydurlar* (BN).

Bu misollarda *ayg'ali* fe'li "aytishni", *sabr etkäli* — "sabr qilishga (sabr qilish uchun)", *uyuqlag'ali* — "uxlashga (uxlagani)", *өtkäli* — "o'tishga (o'tgani)" ma'nosini ifodalaydi.

3. *-g'ali/ -gäli // -qali/ -käli* affiksli ravishdosh asosida turli birikmalar hosil bo'lib, asosiy ma'noga qo'shimcha tus beriladi: *Saqalın tutub qattıg' tartdı kim, boynı üzgäli tegdi* (QR). *Tam көrdilär, egilib түshkәli turur* (QR). *Өlgäli yetti Atoiy ul qadd-u qāmat üçün* (Atoiy). *Xumār ichrā men өlgäli yetmişäm qadah tut menä, saqiya, lab-balab* (Munis).

Misollarning birinchisidagi *üzgäli tegdi* birikmasi "uzila yozdi" ma'nosini ifodalaydi, keyingi misollardagi *egilib түshkәli turur* birikmasi "yiqilay deb qolgan", *өlgäli yetti* — "o'lish holatiga yetdi", *өlgäli yetmişäm* — "o'lish holatiga yetganman" ma'nosida qo'llangan.

-g'ali/ -gäli // -qali/ -käli affiksli ravishdosh *-g'a/ -gä // -qa/*

-*kä* affiksli sifatdoshga *-li/-li* affiksi qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek tilida bu affiks *-gani* (*-qani/-kani*) shaklida qo‘llanadi, uning dastlabki ko‘rinishi, ya’ni *-g‘ah/-g‘ali // -qah/-kali* shaklida qo‘llanishi ayrim xorazm shevalarida saqlangan.

141-§. *-g‘ach/ -g‘äch // -qach/ -käch* affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklarda uchramaydi. Uning yozma manbalarda qo‘llanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Hozir bu ravishdosh turkiy tillarning ma’lum guruhidagina qo‘llanadi.

-g‘ach/ -g‘äch // -qach -käch affiksli ravishdosh eski o‘zbek tilida ham hozirgi o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi payt ma’nosini ifodalaydi, ya’ni bu ravishdosh ifodalagan ish-harakat tugashi bilan keyingi fe‘l ifodalagan ish-harakat boshlanadi: *Yer öpkäch aytu bashladı javābın* (XSH). *Seniñ ätin eshitkäch yerlär öpkäy* (MN). *Chag‘ır eshitkäch achchiq üstindin tedi kim, ...* (Amiriy). *Ikki-üch kün ötkäch, ... ul nāvāhilarg‘a yiberildi* (BN). *Ächilg‘ach kelib ertäsi hujrası // qılur jang-u janjal har ertäsi* (Muqimiy).

-g‘ach/ -g‘äch // -qach -käch affiksi *-g‘a/ -gä // -qa/ -kä* hamda *-ch* affikslarining birikuvidan tarkib topgan qo‘shma affiksdir. Bulardan *-g‘a/ -gä // -qa/ -kä* qismi o‘tgan zamon sifatdoshining *-g‘an/ -gän // -qan -kän* affiksidan, *-ch* qismi *chag‘* so‘zidan rivojlangan, deb taxmin qilinadi: *-g‘an+chag‘>-g‘a(n) +ch(ag‘)>-g‘a+ch>-g‘ach* kabi.

142-§. *-g‘uncha/ -gunchä // -quncha/ -künchä* affiksli ravishdosh: *barg‘uncha, kelgunchä, tapquncha, ketkunchä* kabi. Bu affiks tarixan *-g‘incha -ginchä// -qincha /-kinchä* (*barg‘incha, kelginchä, tapqincha, ketkinchä*), *-g‘ücha -güchä// -qucha /-küchä* (*barg‘ücha, kelgüchä, tapqucha, ketküchä*), *-incha/ -inchä// (yincha/ yinchä)* (*barincha, kelinchä, bashlayincha, sözläyinchä*) kabi shakllarda ham qo‘llangan. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida asosan *-g‘incha -ginchä// -qincha /-kinchä* shakllari ishlatilgan.

Yozuv yodgorliklardan ma’lum bo‘lishicha, eski o‘zbek tilida bu shakllarning qo‘llanishi quyidagicha bo‘lgan: XV asrga qadar asosan *-g‘incha -ginchä// -qincha /-kinchä* shakllari qo‘llangan.

XV asrdan boshlab *-g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä* shakllari qo'llangan bo'lib, ayrim she'riy asarlarda *-g'ucha -güchä // -qucha /-küchä* shakllari ham ishlatilgan. *-incha -inchä // (yıncha yınchä)* shakllari XIII—XIV asrlarga oid ba'zi manbalarda uchraydi.

-g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä affiksli ravishdoshning asosiy ma'nolari quyidagicha:

1. Payt ma'nosini bildiradi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat boshlangunga qadar keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat yuzaga chiqqan bo'ladi yoki shungacha davom etgan bo'ladi: *Biz kelginchä Yusufni bəri yemish (QR). Ey Navaiy, bil ki, tañ atquncha yig'lar har kechä (Navoiy, G'S). Kéz yumub achqucha jarlardin etüb (SHN). Men barg'uncha yana bir täshni tayyar qılsun (BN). Barib kelgünchä etmishdi zamän kəp (Furqat).*

2. Qiyoslash ma'nosida qo'llanadi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan qiyoslanadi va keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilishi ma'qul topiladi: *Qılıch birlä juda bolg'uncha mendin // bashım tandın juda qılmasmu-sen sen? (Lutfiy). Bu söz degünchä öltürsän ne bolg'ay? (Navoiy, FSH). Hunar kergil ayb kerginchä zinhar (XSH). Mundaq tiriklik qilg'uncha bir sarı bashımni alib yitkenim behraq (BN).*

3. Miqdor, daraja kabi ma'nolarni ifodalaydi. *-g'uncha/ -günchä // -quncha/ -künchä* affiksli ravishdosh bu ma'nosi bilan ravishga yaqin turadi. Masalan: *Küchüm yetkinchä kəp qıldım vafalar (MN). On kishigä yetkünchä ash etmish erdi (Tafsir). Yüz achg'ıl, kəz seni toyg'uncha kərsün (Lutfiy). Ichidä bir ordu tüşkünchä yer bolg'ay (BN).*

-g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä affiksi sifatdosh yasovchi *-g'u / -gü // -qu/ -kü* affiksiga ravish yasovchi *-cha/-chä* affiksining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (*-g'ucha/ -güchä // -qucha/ -küchä*). Uning tarkibidagi (n) undoshi esa keyinchalik qo'shilgan (*-g'u+cha>-g'u+n+cha>-g'uncha*).

143-§. -mıshcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä, -g'anča / -gänchä affikslari ham tarkibli bo'lib, sifatdosh yasovchi *-mısh/*

-mish, -duq/-dük, -g'an / -gän affikslariga ravish yasovchi *-cha/-chä* affiksining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.

Bu shakllar eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim manbalarda uchraydi: *-mushcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä* affiksli shakllar XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan, *-g'anचा/-gänchä* affiksli shakl yozuv yodgorliklarida asosan XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, bu davrda ham ayrim manbalarda uchraydi.

Bu shakllar ma'nosiga ko'ra ham bir guruhni tashkil etadi: payt ma'nosida qo'llanib, ish-harakatning chegarasini ko'rsatadi. Masalan: *Og'lan ulg'aymishcha tün ma uzayur erdi* (QR). *Kishi yetmishchä bu sözni aña sor* (XSH). *Kün keldükinchä benim emgägim arta turur* (QR). *Padshah mutavajjih bolg'anचा ish korünmäydür* (BN). *Ta kelgäniñchä äylär bezar, araba qursun* (Muqimiy).

-mishcha/-mishchä, -düqcha/-dükchä, -g'anचा/-gänchä affiksli ravishdoshlar miqdor, daraja ma'nosida ham qo'llangan bo'lib, bu ma'nosi bilan ravishga yaqin turadi. Qiyoslang: *Küchün yetmishchä kimersäniñ aybın ächmag'ül* (QR). *Küchüm yetmishchä көр xizmat qılayın* (MN). *Nechä alduqcha bayag'i-tek bolg'ay, hech oksümägäy* (Tafsir). *Bu faqir elkimdin kelgänchä sa'y qıldım* (Navoiy, Msh). *Har yer ayag'im barg'anचा barsam, yaxshıraq bolg'ay* (BN).

-mishcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä affiksli shakllar tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bulardan *-duqcha/-dükchä* affiksli shakl ushbu tillarda hozir ham faol qo'llanadi. *-g'anचा/-genchä* affiksli shakl qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarning ko'pchiligida, jumladan, o'zbek tilida hozir ham qo'llanadi.

Fe'l tuslanishi

144-§. Fe'lning grammatik belgisi tuslanishdir. Tuslanish esa mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalarini o'z ichiga oladi. Demak,

tuslanish sistemasidagi fe'l quyidagi morfemalardan iborat bo'ladi: fe'l negizi + mayl yoki zamon ko'rsatkichi + shaxs-son affiksi. Lekin buyruq-istak maylining tuslanishi bundan farq qiladi (qarang: 149-§).

Mayl va zamon

145-§. Turkiy tillarda mayl va zamon: ayniqsa, tarixan, shakl jihatdan o'zaro chegaralanib yetmagan kategoriyalarni tashkil etadi. Bu hol, birinchi navbatda, mayl va zamon kategoriyalarining har biri uchun maxsus affikslarning yo'qligi, mayl va zamon ma'nolarini ifodalash uchun bir vaqtning o'zida ikkita affiksning qator ishlatilmasligi, bir affiksning ham mayl, ham zamon ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilishi bilan izohlanadi. Ya'ni bir shakl, bir tomondan, mayl ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ish-harakatning zamonga munosabatini ko'rsatishi mumkin. Masalan, aniqlik mayli turkumidagi fe'llar ish-harakatning qaysi zamonga xosligini ko'rsatishi jihatdan tasnif qilinadi. Shuningdek, *-sa/-sä* affiksli *alsa* turidagi shakl, bir tomondan, shart maylini tashkil etsa, ikkinchi tomondan, shu maylning hozirgi va kelasi zamon ma'nolarini ifodalaydi. Shuning uchun ham bu shakl shart maylining hozirgi-kelasi zamon shakli hisoblanadi.

Turkiy tillar tarixida mayl bilan zamon o'rtasida semantik jihatdan ham qat'iy chegaralanish bo'lmagan. Bu hol, birinchi navbatda, aniqlik maylidagi kelasi zamon fe'li bilan boshqa mayllar o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasiga aloqador. Ayrim shakllar, bir tomondan, aniqlik mayliga xos bo'lib, kelasi zamon fe'lini tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu shakllar boshqa mayl ma'nosida ham qo'llangan. Masalan, *-g'ay* affiksli *alg'ay-men* turidagi shakl o'zbek tilida ma'lum davrlargacha aniqlik maylining kelasi zamon shakli vazifasini bajarishi bilan birga, buyruq-istak mayli shakllariga xos bo'lgan istak, tilak, iltimos, maslahat, buyruq kabi ma'nolarda ham faol qo'llangan. Keyinchalik bu shaklning ma'nosi chegaralana boshlagan va, nihoyat, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida asosan istak shakli sifatida shakllangan.

Mayl kategoriyasi zamon kategoriyasiga nisbatan keng bo'lib, mayl shakllari zamon ma'nosiga ko'ra guruhlarga bo'linadi. Lekin hamma mayl shakllarida ham grammatik zamon ma'nosi mavjud bo'lavermaydi. Aniqlik maylida har uchala grammatik zamon mavjud, shart maylida zamon ma'nosi nisbiy, buyruq-istak maylida esa grammatik zamon yo'q. Buyruq-istak mayli shakllari hali bajarilmagan yoki nutq paytida mavjud bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatishi jihatdan kelasi zamonga o'xshaydi. Lekin bu grammatik zamon emas.

Eski o'zbek tilidagi fe'l mayllari quyidagi uch turga bo'linadi: *buyruq-istak mayli, shart mayli, aniqlik mayli*.

146-§. Turkiy tillarda fe'l tuslanishi sifatdosh shakllari asosida yuzaga kelgan, ya'ni mayl shakllari ham, zamon shakllari ham sifatdosh shakllari asosida shakllangan (buyruq-istak maylining II va III shaxs shakllari bundan mustasno). Hozirgi turkiy tillarda u yoki bu zamon, yoki mayl guruhiga mansub bo'lgan *almush, alg'an, alar // alur // alir (almas // almaz // almar), ahyor, alayatr (alajatr), alajak* kabi shakllarning asosi sifatdosh ekanligi ma'lum.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida mayl va zamon shakllarining ayrimlarida sifatdoshlik xususiyati sezilmaslik darajaga kelib qolgan, ayrimlarida esa sifatdosh belgisi butunlay tushib qolgan. Masalan, *-di* affiksli *aldim* tarzidagi o'tgan zamon fe'li *-duq* affiksli *alduq* tarzidagi o'tgan zamon sifatdoshi asosida shakllangan bo'lib, hozir bu shaklning sifatdoshlik xususiyati yo'qolgan. *Ala-men* tarzidagi hozirgi (hozirgi-kelasi) zamon fe'li tarkibida ham dastlab sifatdosh ko'rsatkichi bo'lgan, ya'ni bu fe'l dastlab *-a / -ä (y)* affiksli ravishdoshga *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli (turur) qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Keyinchalik *turur* tarkibidagi hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi, so'ng bu shakl tarkibidan I va II shaxslarda *tur-* fe'li butunlay tushib qoladi: *ala turur men (>ala durur men) > alatur-men // aladur-men (>alatu-men // aladu-men) > ala-men* (hozirgi o'zbek tilida: olaman). *Ahb-men* tarzidagi o'tgan zamon fe'lining shakllanishi va taraqqiyotida ham xuddi shu jarayon yuz bergan:

alib turur men (>*alib durur men*) > *alibtur-men* // *alibdur-men* (>*alibtu-men* // *alibdu-men*) > *alib-men* (hozirgi o'zbek tilida: *olibman*).

Hozirgi-kelasi zamon shart fe'lining *-sa/-sä* affiksi dastlab *-sar/-sär* ko'rinishida qo'llangan bo'lib, undagi *-r* qismi hozirgi-kelasi zamon sifatdoshining ko'rsatkichidir: *alsar-men* > *alsa-men* > *alsam* (hozirgi o'zbek tilida: *olsam*).

Buyruq-istak maylining I shaxs birlik shakllari *-g'ay* affiksli *alg'ay-men* turidagi shakldan rivojlangan. Masalan: *alg'ay-men* > *alg'ay(m)ın* > *alg'ayin* > *alayın* > *alay* (hozirgi o'zbek tilida: *olay*); *alg'ay-men* > *alg'ayım* > *alayım* > *ahyım* > *ahyım* > *alum* > *ahım*. *Alg'ay-men* tarzidagi shakl o'z navbatida *alg'a-men* tarzidagi kelasi zamon fe'li asosida shakllangan (*alg'a-men* > *alg'a+y+men* > *alg'ay-men*). *Alg'a-men* tarzidagi kelasi zamon fe'lining shakllanishida esa *alg'a* tarzidagi hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi asos bo'lgan. Buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik shakllari mana shu *alg'a* tarzidagi sifatdosh asosida shakllangan. Masalan: *alg'a + h* > *alg'ah* > *alah* // *alayh*; *alg'a+h* > *alg'ah + m* > *alg'ahm* > *alahım* // *alayhm*; *alg'a+h* > *alg'ah+η* > *alg'ahη* > *alahη* // *alayhη* > *alahq* > *alayhq* > *alay(l)ıq* > *alayıq* (hozirgi o'zbek tilida: *olaylik*).

Demak, fe'l mayllari va fe'l zamonlari ma'no va shakl jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi kategoriyalar bo'lib, ularning chegaralanishi, fe'l mayllarining mustaqil grammatik kategoriya sifatida shakllanishi turkiy tillar taraqqiyotining nisbatan keyingi davrlaridan boshlangan va bu jarayon ayrim turkiy tillarda hozir ham davom etmoqda.

Shaxs-son affikslari

147-§. Fe'l mayllari va zamonlarining gapdagi vazifasi shaxs-son affikslari orqali reallashadi. Ya'ni har bir mayl yoki zamon shakli ifodalagan ish-harakat o'zining aniq bajaruvchisiga ega bo'ladi. Ish-harakatning bajaruvchisi esa bir yoki bir necha shaxsdan iborat bo'lishi mumkin. Bu ma'nolar shaxs-son affikslari yordamida ifodalanadi.

Eski o'zbek tilida amalda bo'lgan shaxs-son affikslarini shaklan ikki guruhga bo'lish mumkin: 1) shaxs-son affikslarining to'la shakllari; 2) shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari.

1. Shaxs-son affikslarining to'la shakllari:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-men	-miz, -biz (-muz, vuz)
II shaxs	-sen	-siz (lær)
III shaxs	-	-lar/-lær

2. Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-m	-q/-k (-uz/-yz//=-iz/-iz)
II shaxs	-	-rijz -rijz// -rijuz /rijuz (-lar/lær)
III shaxs	(-sı /si)	-lar /lær (-ları /læri)

Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili asosan o'xshash bo'lib, to'la shakllari bo'yicha ba'zi farqlar bor. Bu farqlar asosan I shaxsning birlik va ko'plik shakllari hamda II shaxsning birlik shakliga aloqador. Ya'ni:

1. Ma'lumki, I shaxs ko'plik affiksi hozirgi o'zbek adabiy tilida (m) undoshi bilan boshlanuvchi *-miz* shaklida ishlatiladi. Eski o'zbek tilida esa bu affiksning (b) undoshi bilan boshlanuvchi *-biz* shakli ham qo'llangan. Qiyoslang: *olur-miz // alur-biz, olmas-miz // almas-biz, olg'ay-miz // alg'ay-biz, olmiş-miz // almış-biz, olib-miz // alib-biz, olibdur-miz // alıbdur-biz, aladur-miz // aladur-biz* kabi.

2. I va II shaxs birlik affikslari hozirgi o'zbek tilida (a) unlisi bilan *-man*, *-san* tarzida talaffuz qilinadi. Eski o'zbek tilida esa (e) bilan kelgan *-men*, *-sen* shakliga ega bo'lgan. Chunki yozuv yodgorliklarining ko'pchiligida bu affikslar *ی* (yoy) orqali *مین* . *سین* shaklida yozilgan.

Eski o'zbek tilida I va II shaxs birlik affikslarining to'la shakllari

faqat yumshoq talaffuz qilingan bo'lib (-men, -sen), singarmonizm qonuniga moslashmaydi (I va II shaxs ko'plik affikslarining to'la shakllari -miz (-biz), -siz ham, aftidan, faqat yumshoq talaffuz qilingan). Shuning uchun shaxs-son affikslarining to'la shakllarini qattiq o'zakli fe'llarda ham, yumshoq o'zakli fe'llarda ham chiziqcha orqali yozish muvofiqdir. Masalan: *alur-men // bilür-men, alur-sen // bilür-sen, alur-miz // bilür-miz (alur-biz // bilür-biz), alur-siz // bilür-siz; almas-men // bilmäs-men, almas-sen // bilmäs-sen, almas-miz // bilmäs-miz (almas-biz // bilmäs-biz), almas-siz // bilmäs-siz* kabi.

Buyruq-istak maylida shaxs-son ma'nolarining ifodalanishi butunlay boshqacha xususiyatga ega. Bu maylning ko'pchilik shaxslari uchun, ayniqsa, hozirgi shaxs-son ko'rsatkichlari yo'q bo'lib, bu ma'no mayl shakllari orqali ifodalanadi, ya'ni bir affiks mayl ko'rsatkichi bo'lishi bilan birga, shaxs-son ma'nosini ham bildiradi. Masalan, *olay* (ol+ay) fe'lidagi -ay yoki *ishläy* (ishlä+y) fe'lidagi *y*, bir tomondan, mayl ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan, I shaxs birlik ma'nosini ifodalaydi, *olsun* (ol+sun) fe'lidagi -sun esa, bir tomondan, mayl ma'nosini ifodalaydi, ikkinchi tomondan, III shaxs birligini bildiradi.

148-§. Shaxs-son affikslari tarixan kishilik olmoshlaridan rivojlangan. Bunda quyidagi jarayonlar yuz bergan: zamon shakllari va mayl shakllarining ham ko'pchiligi, yuqorida aytilganidek, sifatdosh shakllari asosida shakllangan bo'lib, bularda shaxs-son ma'nolari dastlab ega vazifasida kelgan kishilik olmoshlari orqali ifodalangan. Masalan, -*duq/-dük* affiksli sifatdosh o'tgan zamon fe'li vazifasida qo'llanganda, bu shaklda shaxs-son ma'nolari kishilik olmoshlari orqali quyidagicha ifodalangan: *men alduq* (men oldim), *sen alduq* (sen olding), *ol alduq* (u oldi), *biz alduq* (biz oldik), *siz alduq* (siz oldingiz), *olar alduq* (ular oldilar).

Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotiga ko'ra, bu hol XI asr tilida ham aks etgan. Ya'ni bu davrda o'g'uzlar va qipchoqlarning ayrimlari o'tgan zamon fe'lining -*di/-di* affiksini -*duq/-dük* shaklida ishlatib, shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun fe'l oldidan kishilik olmoshini keltirganlar, *men ya qurduq* (men yoy qurdim), *biz ya*

qurduq (biz yoy qurdik), *ol kældük* (u keldi), *olar ävgä kirdük* (ular uyga kirdilar) kabi (MK, II tom, 64–65- betlar). Shaxs-son ma'nolarini ifodalashning bu usuli hozir turkman, salar, sarig' ug'uzlar tilida saqlangan.

Keyinchalik kishilik olmoshlari fe'ldan keyin ham keltiriladigan bo'lgan: *men alduq men* (men oldim), *sen alduq sen* (sen olding) kabi. Bunda, shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun kishilik olmoshlarini ikki marta keltirishga zarurat bo'lmay qolgan. Shuning uchun fe'l oldidan kelgan kishilik olmoshlari ko'pincha tushirib qoldiriladigan bo'lib, keyingisi saqlangan va shaxs-son ko'rsatkichi sifatida tasavvur qilingan: *bardug men* (bordim), *bardug sen* (bording) kabi.

Shu tarzda shaxs-son affikslarining to'la shakllari vujudga kelgan. Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari to'la shakllardan rivojlangan bo'lib, keyinchalik paydo bo'lgan. Qisqargan shakllarning vujudga kelishida fe'l shaklida yuz bergan o'zgarish asosiy rol o'ynagan. Masalan, *-duq/-dük* affiksi o'tgan zamon fe'lining ko'rsatkichi sifatida shakllanib *-dı/-di* shakliga aylangach, shaxs-son affiksida ham qisqarish yuz bergan. Ayrim shaxslarda shaxs-son affiksining boshlang'ich tovushi, ayrimlarida esa oxirgi tovushi saqlangan: *alduq men* > *aldu-men* (> *aldu + men*) > *aldım*, *alduq sen* > *aldu+sen* (> *aldu+sen*) > *aldın* > *aldın*. II shaxs ko'pligi II shaxs birlik shakliga qadimgi ko'plik ko'rsatkichi *-(ı)* z qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *aldın+ız* > *aldınız*. I shaxs ko'pligi uchun dastlab *aldımız* tarzidagi shakl qo'llangan. *Aldıq* (berdik) tarzidagi shakl esa keyingi hodisa bo'lib, undagi *-q(-k)* affiksi qadimda ot turkumidagi so'zlardan ko'plik (ikkilik) shaklini yasovchi affiksdır (*dudoq*, *quloq* kabi), uning kishilik olmoshiga aloqasi yo'q.

Zamon va mayl shakllarining boshqa turlarida ham shaxs-son affikslarining shakllanishida shu hol kuzatiladi. Masalan, shart mayli shaklida: *alsar-men* > *alsa-men* > *-alsam*, *alsar-sen* > *alsa-sen* (>*alsan*) > *alsañ*, *alsar-biz* > *alsa-biz* > *alsa-miz* (*alsak*), *alsar-siz* > *alsa-siz* > *alsañ+ız* > *alsañız* (o'zbekcha – *olsañız*).

Buyruq-istak mayli

149-§. Fe'l mayllarining bu turi adabiyotlarda turlicha nomlanadi. Ayrim mualliflar “buyruq mayli” deb atasa, boshqalari I shaxs shakllarini “istak mayli”, II va III shaxs shakllarini esa “buyruq mayli” nomi bilan ataydilar.

Fe'l mayllarining bu turiga kiruvchi shakllarning har birida ham istak, ham buyruq ma'nolari mavjud. Shu bilan birga, bu shakllarning ayrimlari uchun (xususan I shaxs shakllari uchun) istak ma'nosi, ayrimlari uchun (xususan II shaxs shakllari uchun) buyruq ma'nosi birinchi o'rinda turadi. III shaxs shakllariga esa istak ma'nosi ham, buyruq ma'nosi ham xos. Shuning uchun bu shakllarni bir guruhga birlashtirib, umumiy nom bilan “buyruq-istak mayli” deb atash ma'qul bo'ladi.

Yozuv yodgorliklarda buyruq-istak maylining quyidagi affixlar bilan hosil bo'luvchi shakllari iste'molda bo'lgan:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs II shaxs III shaxs	1. -ayin/-əyin... 2. -ay/-əy(-y) 3. -ayim/-əyim... 4. -g'ayin/-gəyin 5. -g'ayim/-gəyim	1. -alı/-əli... 2. -alıŋ/-əliŋ... 3. -alım/-əlim... 4. -g'alım/-gəlim 5. -g'ayıŋ/-gəliŋ 6. -g'alı/-gəli 7. -alıq/-əlik... 8. -ayıq/-əyik... 9. -aylıq/-əylik...
	1. -g'il/-gil// -qıl/kil 2. -g'in/-gin// -qın/kin 3. (nol ko'rsatkich) 4. -y(-y)	1. -ıŋ/-iŋ... 2. -ıŋız/-iŋiz... 3. -ıŋlar/-iŋlər... 4. -ıŋızlar/-iŋizlər
	1. -sun/-sın... (-sın/-sin) 2. -dik (-tik)	1. -sunlar/-sınlar (-sınlar/-sinlar) 2. -diklar (-tiklar)

Yozuv yodgorliklar tilida buyruq-istak maylining, ayniqsa,

I shaxs birlik va ko'pligining bunday ko'p shaklli bo'lishi ma'lum sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan hodisadir. Bulardan ayrimlari qadimgi shakllardan iborat bo'lsa, ba'zilar dialektal xususiyatga ega yoki boshqa turkiy tillarga xos shakllarni tashkil etadi. Shuning uchun ham bu shakllarning ko'pchiligi eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlarida iste'molda bo'lgan yoki ayrim yodgorliklardagina aks etgan.

Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli ma'nosida *-g'ay /-gäy -qay /-käy* affiksli *alg'ay-men* tarzidagi shakl ham qo'llangan. Lekin bu shakl ma'no taraqqiyoti bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'zbek va boshqa turkiy tillarda ma'lum davrlargacha kelasi zamon fe'li vazifasini bajargan (qarang: 196-§). Shuning uchun bu shaklni kelasi zamon fe'li guruhiga kiritdik.

I shaxs birlik shakllari

150-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun asosan *-ayin /-äyin, -ay /-äy* affiksli shakllar qo'llangan.

-ayin /-äyin (unlidan keyin: *yin /yin*) affiksli *alayin* tarzidagi shakl buyruq-istak maylining I shaxs birlik ma'nosini ifodalovchi asosiy shakl sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlariga xos bo'lib, yozuv yodgorliklarda keng qo'llangan. Masalan: *Men evümgä barayin* (QR). *Küchüm yetmişchä көр xidmat qılayın* (MN). *Tartayın көзгä ayaqın gardın* (Lutfiy). *Men aña yol beräyin* (SHN). *Og'uz elinä yıbarayın* (Sh.tar.). *Arz etäyin emdi yazıb nāmalar* (Muqimiy).

Alayin tarzidagi shakl buyruq-istak mayli I shaxs birligining asosiy ko'rsatkichi sifatida turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda XI—XII asr yodgorliklari "Devonu lug'atit-turk" va "Hibatul haqoyiq"da buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun faqat shu shakl qo'llangan. Shu davr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da ham asosan shu shakl iste'molda bo'lgan.

Alayin tarzidagi shakl hozir qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turkman, oltoy, sho'r, tuva kabi ko'pchilik turkiy tillarda qo'lla-

nadi. Hozirgi o‘zbek tilida esa (*olayin*) uning qo‘llanishi chegaralangan.

-ay/-äy (unlidan keyin: y) affiksli **alay** tarzidagi shaklning qo‘llanishi XV asrdan boshlab faollasha borgan. Masalan: *Sizdin ne yashuray?* (Lutfiy). *Bu balādin seni qutqaray* (Navoiy, MQ). *Az fursatda andag‘ qilay kim, ...* (BN). *Söz uzun boldı, keläy söz bashıg‘a* (SHN). *Kelib-men bir dimag‘ım chag‘ etäy deb* (Furqat).

Bu shakl XIV asrga oid ayrim yodgorliklarda ham uchraydi: *Men andın xushnud-men, netäk xushnud bolmay?* (QR). *Bale, qoptum, baray dushmanqa qarshu // alay el yä baray ul jänım urshu* (XSH).

Alay tarzidagi shakl XI asr yodgorligi “Qutadg‘u bilig”da ham iste‘molda bo‘lgan. Ushbu asarda bu shakl *alayı* (*al+ayı*) shaklida ham qo‘llangan. Ya’ni “Qutadg‘u bilig”da buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun *alayin* turidagi shakl bilan bir qatorda uning qisqargan shakllari bo‘lmish *alayı*, *alay* tarzidagi shakllar ham iste‘molda bo‘lgan. Qiyoslang: *Bularda talusın ayayın sana* (QB). *Yana barg‘u ärsä, barayı özüm* (QB). *Ulug‘luq tapay täb täsä sen* (QB).

Hozirgi o‘zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun yozma nutqda ham, og‘zaki nutqda ham *alay* tarzidagi shakl qo‘llanadi. *Ālayin* tarzidagi shakl esa, yuqorida aytilgani-dek, ayrim asarlarda uchraydi. *Alay* tarzidagi shakl hozir uyg‘ur, sho‘r tillarida ham qo‘llanadi.

151-§. Buyruq-istak maylining I shaxs birlik ma’nosini ifodalovchi boshqa shakllar eski o‘zbek tili taraqqiyotining ma’lum davrlari yoki ayrim yodgorliklarda qo‘llangan:

-ayım/-äyım (unlidan keyin *yım/yım*) affiksli *ālayım* tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo‘lib, keyingi davrlarga oid yodgorliklardan “Boburnoma” va “Shajarai tarokima”da qayd qilindi: *Men qoldashım birlä keñäshäyım* (QR). *Men señä anı aytmayım* (Tafsir). *Ne qılsam qılayım, hech meñä azāb-u uqubat qılmag‘ıl* (NF). *Seniñ üçün shaharda bir yaxshı imarat qılayım* (Saroyi). *Qonaqqa qayra xizmatqa keläyım* (XSH).

Käräyim kim, qaysınız qashimg'a kelä alur-siz (BN). *Tayrim bersä, sizlärägä beräyim* (Sh.tar.).

Alayım tarzidagi shakl tarixan o'g'uz va qipchoq guruhlaridagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarning ko'pchiligida hozir ham faol qo'llanadi.

-g'ayın/-gäyin affiksli *alg'ayın* tarzidagi shakl asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarga oid ba'zi she'riy asarlarda ham uchraydi: *Senä mundin yekräk narsa egrätgäyin* (Tafsir). *Ul evgä men Yusufnı ündägeyin taqı üzäñizgä qapug'ni bag'layın* (NF). *Ush emdidin kezın bel bag'lag'ayın // meni qoy, öz ishimgä yıg'lag'ayın* (XSH). *Burun alqıssa beg madhın ayayın // ush andın soñra nāma bashlag'ayın* (MN). *Keldi xän atlanıb andın filhāl // shahrnı äylägäyin deb pāmāl* (SHN). *Eylädiñ bemār kəp andāq tag'afıl äyläbän // ölg'ayın ul säate, gar äyläsän nāz äzgina* (Furqat).

Bu shakl hozir o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida saqlangan bo'lib, unli bilan tugagan fe'llar asosida hosil bo'ladi: *oqıg'ayın* (oqı+g'ayın), *ishlägäyin* (ishlä+gäyin) kabi.

-g'ayım/-gäyim affiksli *alg'ayım* tarzidagi shakl XIV asrga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: *Men bu qushnı anıñ birlä yegäyim, tanavvul qılayın* (NF). *Qara tupraqqa kirmish tolun ayım // neluk bashımqa tupraq qoymag'ayım* (XSH). *Karam qılb, qulāq tutsañ, javāb ayg'ayım* (Saroyi).

Bu shakl hozir oltoy, sho'r, chulim, qaraim tillarida buyruq-istak maylining I shaxs birlik shakli sifatida qo'llanadi.

I shaxs ko'plik shakllari

152-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan *-alıñ/-äliñ*, *-alı/-äli* affiksli shakllar iste'molda bo'lgan:

1. *-alıñ/-äliñ* (unlidan keyin *-lın/-lin*) affiksli-*alalın* tarzidagi shakl o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Masalan: *Biz señä öküş mal beräliñ* (Tafsir). *Emdi seniñ*

sözündin çıqmalın (QR). *Gulgun ātınıñ la'lımı kəzğü qılalın deb / / chin eli kezärlär yolida har biri har yän* (Atoiy). *Kechä yashuruncha bärüb ātlarını çıqaralın* (BN). *Emdi özgä sözni aytalıñ* (Sh.tar.). *Bir elgä saranjam berib olturalıñ* (FI).

Alalın tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda *-alı /-äli* affiksli shakl faollashgach, uning qo'llanishi ancha chegaralangan.

Alalın tarzidagi shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan "Qutadg'u bilig" da uchraydi: *Yürügil kiräliñ, menä ay sözüñ* (QB).

Bu shakl hozir turkman tilida va o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida qo'llanadi.

-alı /-äli (unlidan keyin *-lı/-li*) affiksli *alalı* tarzidagi shakl o'zbek tilida XV—XIX asrlarga xos bo'lib, bu davrga oid yozuv yodgorliklarda buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik ma'nosini ifodalovchi asosiy shakl sifatida faol iste'molda bo'lgan. Masalan: *Kərəli, qaysımız yeqär axir* (Lutfiy). *Emdi sözniñ aslıg'a shuru' qılalı* (Navoiy, MQ). *Andijāng'a chekəli bizlər lashkar // tuzalı ul sarı ahangı safar* (SHN). *Biz anıñ qılğ'an yāmānlıqlarının qaysı birin aytalı?* (Sh.tar.). *Siz bilän biz parda ichindä navä qılalı, lekin beparda sözləshməli* (Gulxaniy).

Bu shakl XIV asrga oid yodgorliklardan ba'zilarida qo'llangan: *Bolalı aysh-u ishrat peshalardın* (MN). *Biz ham bozchilik egränəli* (QR).

Hozir bu shakl turkman, tuva, oltoy, qirg'iz kabi ayrim turkiy tillarda hamda o'zbek tilining Qorakc'ı va Xorazm shevalarida qo'llanadi.

153-§. O'zbek tilda *-alım/-älim*, *-g'alım/-gälim*, *-g'alıñ/-gäliñ* affiksli shakllarning qo'llanishi XV asrgacha davom etgan:

-alım/-älim (unlidan keyin: *-lım/-lim* yoki *yalıñ/yäliñ*) affiksli *-alalım* tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng qo'llangan: *Kəchüb bu yergä kelälim* (QR). *Ardımız, achtımız, taam yeyälim* (Tafsir). *Izalım elchi, keltürsünlär anı* (XSH). *Biz bu Yusufnı burunraq öltürälim* (NF). *Barb anda tüşälim* (Saroyi).

Alahim tarzidagi shakl qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lgan: O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda "Devonu lug'atit-turk"da buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun faqat shu shakl qo'llangan. "Qutadg'u bilig"da ham bu vazifani shu shakl bajargan bo'lib, ba'zan *alalin* tarzidagi shakl ham qo'llangan.

Bu shakl tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir turk va gagauz tillarida qo'llanadi.

-*g'alim/-g'älim* affiksli -*alg'alim* tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: *Bizgä farman bergil, kökkä ag'g'alim* (Tafsir). *Seniñ sözüñchä yürügälim* (QR). *Ketür, xon sal kim, ash yegälim* (XSH).

-*g'alıñ/-g'äliñ* affiksli -*alg'alıñ* tarzidagi shakl ham XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: *Siz on qoy keltürün, bishürün, etini yegäliñ* (QR). *Ey Muhammad, netäk inanmag'alıñ señä kim, ...* (NF). *Shah aydı: biz ikki tob oynag'alıñ // qayumuz yaxshı oynar bir baqalıñ* (XSH).

Bu shakl hozirgi o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik shakli vazifasida qo'llanadi.

154-§. -*g'ali/-g'äli*, -*alıq/-älik*, -*ayıq/-äyik*, -*aylıq/-äylik* affiksli shakllar eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, XV asrdan keyingi davrlarga oid ba'zi manbalarda uchraydi:

-*g'ali/-g'äli* affiksli -*alg'ali* tarzidagi shakl "Shayboniynoma", "Shajarai tarokima", "Shajarai turk" asarlarida qayd qilindi: *Hech yamanlıq aña yavutmag'ali // seni telmürtüb, anı tutmag'ali* (SHN). *Emdi bu künden soñ seni Kөл Erki tegäli* (Sh.tar.). *Emdi kep sözledük, sözlärni aytıb, bashlag'an sözümdin qalmag'ali* (Sh.turk).

Bu shakl hozir o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida amalda bo'lib, buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi ma'nosida qo'llanishdan tashqari ravishdosh vazifasini ham bajaradi.

-*alıq/-älik* (unlidan keyin: -*lıq/-lik*) affiksli *alahq* tarzidagi shakl "Shayboniynoma"da hamda XIX asrga oid ayrim asarlarda qo'llangan: *Xasmlıq qılsa, qılalıq fäni* (SHN). *Mavlänä Katıbiyni*

bu kechä andäq mashg'ul etälük kim, ... (BV). *Alaluq bir-ikki yüz at ilä top* (Nodir. Haft gulshan).

Bu shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan “Nahjul farodis”da ham uchraydi: *Biz taqi jumla yāranlarqa e'lām qılahıq* (NF).

Alahıq tarzidagi shakl tarixan qipchoq guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, hozir qirg'iz, oltoy kabi ayrim tillarda qo'llanadi, o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida ham mavjud.

-*ayıq/-äyik* (unlidan keyin: *yıq/yik*) affiksli-*alayıq* tarzidagi shakl “Boburnoma”, “Shajarai turk” asarlarida qayd qilindi: *Sejā beräyik* (BN). *Özimizniy ahvalımızni alayıq* (Sh.turk).

Alayıq tarzidagi shakl ham qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir ham bu tillarning ko'pchiligida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan shu shakl qo'llanadi. Bu shakl ayrim o'zbek shevalarida ham qo'llanadi.

-*aylıq/-äylik* (unlidan keyin: *ylıq/ylik*) affiksli *alayıq* tarzidagi shakl, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida keyingi davrlarda paydo bo'lgan.

Bu shakl o'zbek tilida XIX asrning oxirlaridan faol qo'llana boshlagan. Masalan, shu davr shoirlari Muqimiy va Furqat asarlarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan shu shakl qo'llangan. Masalan: *Ey yaxshılar, keläylik, bir jayga yıg'ılaylik // oynaylik, kuleylik, aman bolaylik* (Muqimiy). *Agar-che tapmasäk bir yaxshı dilbar // yamandur gar sitamgar, axtaraylik* (Furqat).

Bu shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan “Shayboniy-noma”da uchraydi: *Har kishi kelsä, këräylik amı* (SHN).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tilida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun shu shakl qabul qilingan. O'zbek shevalarining ko'pchiligida ham buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun shu shakl qo'llanadi. Bu shakl hozirgi uyg'ur tili uchun ham xos bo'lib, og'zaki *nutqda -ayluq /-äyluq (barayluq, kersitäyluq)*, yozma adabiy tilda *-ayli/ -äyli (barayli, kersitäyli)* shaklida qo'llanadi.

II shaxs birlik shakllari

155-§. -g‘il/ -gil // -qil/-kil affiksi bilan hosil bo‘luvchi shakl eski o‘zbek tili taraqqiyotining hamma davrlariga xos bo‘lib, buyruq-istak maylining II shaxs birligi ma‘nosini ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida yozuv yodgorliklarda keng iste‘molda bo‘lgan. Masalan: *Meni bu baladin qutqarg‘il* (Tafsir). *Ey ata, ezunä, bizgä küch qımag‘il* (QR). *Eshitkil emdi ham xush hikayat* (MN). *Yüz achg‘il, kez seni toyg‘uncha kersün* (Lutfiy). *Unutqıl asl ilä govhar hadisin* (Navoiy, FSH). *Nazari lutf ilä kergil anı* (SHN). *Sezniñ rastını aytg‘il* (Sh.tar). *Kelgäniñde, dilrabä, nägäh äqsham ketmägil* (Muqimiy).

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining bu shakli turkiy tillarda qadimdan qo‘llanib keladi, qadimgi turkiy yodgorliklarda keng iste‘molda bo‘lgan. Hozirgi turkiy tillarda esa deyarli qo‘llanmaydi.

2. Buyruq-istak mayli II shaxs birlik shaklini yasovchi **-g‘in / -gin // -qın /-kin** affiksi **-g‘il /-gil //qıl/-kil** affiksining fonetik o‘zgarigan ko‘rinishi bo‘lib, nisbatan keyingi davrlarda paydo bo‘lgan.

-g‘in /-gin // -qın /-kin affiksli shaklning yozuv yodgorliklarida qo‘llanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin bu shaklning qo‘llanishi chegaralangan bo‘lib, ayrim yodgorliklarda, asosan, XV asrga oid she‘riy asarlarda uchraydi: *Bu kün tañqa tegin may nosh qilg‘in // badiha bu g‘azalrı gosh qilg‘in* (MN). *Karam qilg‘in yana bir qatla barg‘in // kəñülni g‘am g‘ubarıdın çıqarg‘in* (DN). *Kelgin ki, firaqın otıda qalmadı hālım // bu otı eçhür vasl ilä, ey äbi zulälım* (Lutfiy). *Sen emdi räzi bolg‘in sarbasarg‘a // taräzudek bāsh ındur tek turarg‘a* (Amiriy). *Tuxmi muhabbatıñrı jän mazraig‘a sachdım bāqqın, ekin pishär-mu tē äftāb kərmäy* (Muqimiy).

Hozir bu shakl o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, turkman, qarayim, oltoy va boshqa ayrim turkiy tillarda qo‘llanadi.

3. Ma‘lumki, hozirgi o‘zbek va boshqa ko‘pchilik turkiy tillarda buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma‘nosi fe‘l negiziga hech qanday affiks qo‘shilmasdan ham ifodalanadi, ya‘ni bu

shaklan fe'l negiziga to'g'ri keladi (bu shaklni shartli ravishda **affikssiz shakl** deb ataymiz).

Yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, buyruq-istak mayli II shaxs birlik ma'nosining affikssiz shakl bilan ifodalanishi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lgan hodisadir.

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakli eski o'zbek tiliga ham xos bo'lib, yozuv yodgorliklarida bu usuldan keng foydalanilgan. Masalan: *Taqi yuz miñ altun keltür* (QR). *Emdi cherik birlän mundın atlan* (O'N). *Qaraqchi kozlärinñdin bir qıya bāq* (Atoiy). *Özüñni andāq kergüz* (Navoiy, MQ). *Emdi mardāna bol, ey Tanbal, sen* (SHN). *Meniñ birlän hamrāh bolub bār* (Sh.turk). *Adl qulag'ula eshit hālımı* (Muqimiy).

4. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning she'rlarida buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakliga ba'zan *-u (-ü)* orttiriladi. Masalan: *Ey sabā āvāra koñlüm istäyü har yän bāru // vādiyu tāg'-u biyabānlarnı bir-bir axtaru* (Navoiy). *Tāpa ker anı, chu tapsañ, har qayān azim esä // bashımı evrül quyun-dek dag'ı aldab qaytaru* (Navoiy). *Ey jafā tig'i, kelib majruh köksümni yaru // qol yalañ äyläb sāhb har yän ichimni axtaru* (H.Boyqaro). *Istābän kelsä yana köksüm shikāfın tapmag'ay // vah ki, bir malham qoyub ul chäk köksüm bütkäri* (H.Boyqaro).

Misollardagi *baru*, *axtaru*, *qaytaru*, *yaru*, *bütkeru* fe'llari, buyruq-istak maylining II shaxs birligi vazifasida qo'llangan bo'lib, "bor", "axtar", "qaytar", "yār", "butkar (davola)" yoki "borgin", "axtargin", "qaytargin", "yārgin", "butkargin (dovolagin)" ma'nosini ifodalaydi.

Misollardan ko'rinib turibdiki, buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakliga *-u (-ü)* unlisining qo'shilib kelishi, birinchidan, (r) undoshi bilan tugagan fe'llar uchun *xos (bar+u, axtar+u, qaytar+u, yar+u, bütkäri+u)*, ikkinchidan, bu shakl she'riy asarlardagina uchraydi va faqat misra oxirida keladi. Shuning uchun ham bu shaklni buyruq-istak mayli II shaxs birligining boshqa shakllaridan farq qiluvchi maxsus shakl sifatida qarash to'g'ri bo'lmaydi.

156-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli II shaxs birligi-

ning affiksli shakli bilan affikssiz shakli o'rtasida ma'no jihatdan farq yo'q. Shuning uchun yozuv yodgorliklarida ham kesimlari buyruq-istak maylining II shaxs birlik shakli bilan ifodalangan bir murakkab jumlada bir o'rinda affikssiz shakl, boshqa o'rinda affiksli shakl (yoki aksincha) ishlatilavergan. Qiyoslang: *Jānimg'a meniñ, hajr, agar qasd qilib-sen // jānımdın ayırğ'ıl vale janāndın ayırma* (Atoiy). *Sen өзүнни ehtiyat qıl, ma'lumün bolsa tashlag'ıl* (Navoiy, MQ). *Meniñ eg'lumg'a inayat kergüz // kormägil yät, anı qılğ'ıl öz* (SHN). *Qılmag'ıl Munisiñg'a muncha jafā // ātashın āhidın hazar äylä* (Munis). *Yetärgil aña arzu ishtiyāqım // mufassal sharh qıl dard-u firaqım* (Furqat).

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakli bilan affiksli shakli ma'noda farq qilmagani holda, yonma-yon qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. Qiyoslang: *Og'lanım, qang'a tap, qatıg'lan* (O'rx.-En.) — *Bökmädım, qatıg'lang'ıl* (O'rx.-En.) *Näkü tär, eshit qılqı silig* (QB) — *Näkü tär, eshitkil, kishi ezgüsi* (QB).

Ma'lumki, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida buyruq-istak maylining II shaxs birligi uchun faqat affikssiz shakl qo'llanadi. Affiksli shakl esa ba'zi tillardagina saqlangan (-g'in/-gin // qın/-kin shaklida qo'llanadi). Bu hol ham affiksli shaklning affikssiz shakldan ma'noda farq qilmasligi va unga qo'shimcha ma'no ifodalash vazifasi yuklatilmaganini ko'rsatadi. Aks holda affiksli shakl hozirgi turkiy tillarning hammasida yoki ko'pchiligida saqlangan bo'lar edi. Aftidan, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlarida buyruq-istak maylining II shaxs birligi uchun affiksli shakl qo'llangan bo'lib, affikssiz shakl keyinchalik yuzaga kelgan.

II shaxs ko'plik shakllari

157-§. Buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik shakllari va ularning qo'llanishi quyidagicha:

1. *-ıñ -iñ // -uñ/-üñ* (unlidan keyin: *-ñ*) affiksli *alıñ* tarzidagi shakl buyruq-istak maylining II shaxs ko'pligi ma'nosini ifodalovchi

asosiy vosita sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan va yozuv yodgorliklarida keng qo'llangan. Masalan: *Ularni menä keltürün* (QR). *Sizä täb keldi, Xorazmiyni asray* (MN). *Ey pari ruxsarlar, bizgä nigah äyläb ötiñ* (Lutfiy). *Buyurdi kim, ravanraq keltürün ät* (Navoiy, FSH). *özgä qılmanñ bu degän sözümni* (SHN). *Bu kün turuñ, sabah ketiñ* (Sh.turk). *Salamınızni tark etmäy turıñ* (Muqimiy).

Bu shakl yozuv yodgorliklarda II shaxs birligining hurmati ma'nosida ham qo'llangan: *Ey qarındashım Yaxuda, salāmat qālıñ* (QR). *Tirik boluñ, shāha, davran barıncha* (MN). *Chu qılduq mulkuñuzga mehmanlıq // qılıñ siz ham tariqi mezbanlıq* (Navoiy FSH). *Meni qışlañ deb, Muhammad Burunduq beg va Zunnun beg bajid sa'y qılurlar edi, vale ...* (BN). *Xāng'a aytdı kim, ajab g'āfil yātib-siz, turuñ ātlanmaq keräk* (Sh.turk).

2. *-ıñız/-ıñiz // -uñuz /-üñüz // -uñız -üñiz* (unlidan keyin: *-ñız/-ñiz*) affiksli *alınız* tarzidagi shakl, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, eski o'zbek tilida *alıñ* tarzidagi shaklga nisbatan kamroq qo'llangan. Misollar: *Hech narsa bulmıshıñız bar-mu? Aytu beriniz* (QR). *Täg' qoparıñız yasag'anda māzār* (Lutfiy). *Ahbāb, yigitlikni g'animat tutuñuz // özni qarılıq mehnatıdın qorqutuñuz* (Navoiy, MQ). *Xānlarg'a dedim kim, ... yana bir nechä yigit qoshuñız* (BN). *Dedim: dostlarım, g'am yemāñiz // yaxshılıq sөzidin özgä demāñiz* (SHN). *Dostlar, mensiz dami āhangi ishrat qılmanız* (Munis).

Alıñız tarzidagi shakl ham ayrim yodgorliklarda II shaxs birligining hurmati ma'nosida ham qo'llangan: *Ey ata, ... yüzümni tubän tupraqqa kemshüñüz* (QR). *Qonaq-men teb, basınmanız bizni // yarag'incha qonaqlalın ma sizni* (XSH). *Bir aql begi bar erdi, ul aytdi: pādshāh, ... bu kishigä ul chaqlı nımärsä berıñiz kim, qushlı va nokarlı bolub barg'ay tedi* (Sh.tar.).

3. *-ıñlar/-ıñlär // -uñlar/-üñlär* (unlidan keyin: *-ñlar -ñlär*) affiksli *alıñlar* tarzidagi shakl *alıñ*, *alınız* tarzidagi shakllarga nisbatan kam qo'llangan: *Zinhar Hamzag'a qatılmanlar* (Tafsir).

Bitiñlar nāma teyü qıldı tadbir (XSH). Nabi amrını tutuñlar qāyim (SHN). G‘anim keldi, qopuñlar (BN). Yürüñlar, ... in‘ām berürmen (Sh.turk).

4. *-ıñızlar/-iñızlar* (unlidan keyin: *-ñızlar/-ñızlar*) affiksli *alıñızlar* tarzidagi shakl eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan bo‘lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Ey qullarım, ishkä eväklik qılmañızlar* (Tafsir). *Taqı bir-birinizgä arqa chavrub olturmañızlar* (NF). *Atoiy haqın anda istäñızlar* (Atoiy). *Bir yolg‘a barıñızlar kim, ...* (BN). *Faryad qılıb aytıb turur kim, meni etkäziñızlar teb* (Sh.tar.).

Ma‘lumki, *alın* tarzidagi shakl turkiy tillarda buyruq-istak mayli II shaxs ko‘pligining dastlabki shakli bo‘lib, boshqalari shu shaklga *-z* yoki *-lar/-lar* ko‘plik affiksini orttirish yo‘li bilan hosil bo‘lgan murakkab shakllarni tashkil etadi: *alıñız* (<*alıñ*+ı+z), *alıñlar* (<*alın*+lar), *alıñızlar* (<*alıñn*+ız+lar). Buni yozuv yodgorliklar materiallari ham tasdiqlaydi. Masalan, O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida buyruq-istak mayli II shaxs ko‘pligi uchun faqat *alıñ* tarzidagi shakl qo‘llangan bo‘lib, qadimgi turkiy tili yodgorliklari va “Qutadg‘u bilig”da *alın* tarzidagi shakl bilan bir qatorda *alıñlar* tarzidagi shakl ham amalda bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariyning ko‘rsatishicha, XI asrda buyruq-istak mayli II shaxs ko‘pligining *alıñ*, *alıñız*, *alıñlar* tarzidagi shakllari iste‘molda bo‘lib, bu shakllarning qo‘llanishi bo‘yicha turkiy tillar o‘rtasida ma‘lum farqlar bo‘lgan, ya‘ni *alıñ* tarzidagi shakl hamma turklar tili uchun umumiy bo‘lib, *alıñız* va *alıñlar* tarzidagi shakllar dialektal xususiyatga ega bo‘lgan: *alıñız* tarzidagi shakl o‘g‘uz va qipchoqlar tili uchun, *alıñlar* tarzidagi shakl boshqa turklar tili uchun xos bo‘lgan (MK, II tom, 50–51-betlar).

Eski o‘zbek tilida ham, yuqorida ko‘rganimizdek, buyruq-istak maylining II shaxs ko‘pligi uchun asosan *alıñ* tarzidagi shakl qo‘llangan bo‘lib, boshqa shakllarning qo‘llanishi ancha chegaralangan yoki ayrim manbalardagina uchraydi.

III shaxs shakllari

158-§. Eski o‘zbek tilida buyruq-istak maylining III shaxs birligi uchun **-sun/-sün** affiksi bilan yasaluvchi shakl qo‘llangan (*alsun, kelsün* kabi), ko‘plik shakli birlik shakliga **-lar/-lär** ko‘plik affiksini orttirish yo‘li bilan hosil bo‘ladi (*alsunlar, kelsünlär* kabi). Bu affiksning hozirgi o‘zbek adabiy tili va ko‘pchilik o‘zbek shevalaridagi kabi **-sin (-sın /-sin)** ko‘rinishida qo‘llanishi XIX asrning II yarmidan boshlab kuzatiladi. Masalan, Muqimiy, Furqat asarlarida **-sun/-sün** bilan *bir qatorda* **-sın/-sin** shakli ham qo‘llangan. Buyruq-istak mayli affiksining **-sın/-sin** shaklida qo‘llanishi tarixan o‘g‘uz va qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo‘lib, bu tillarga oid yozuv yodgorliklarida asosan shu shakl qo‘llangan.

O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida buyruq-istak maylining III shaxs affiksi jarangli (z) undoshi bilan boshlanuvchi **-zun/-zün** shaklida qo‘llangan (*barzun, kälzün* kabi). Shu bilan birga, O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida bu affiks (n) undoshisiz **-zu /-zü** shaklida ham qo‘llangan (*barzu, kälzü* kabi). Bu affiksning qisqargan **-su/-sü** shaklida qo‘llanishi “Qutadg‘u bilig”, “Hibatul haqoyiq”, “Xisrav va Shirin” kabi XI—XIV asrlarga oid manbalarda ham uchraydi (*barsu, käl sü* kabi). “Qutadg‘u bilig”da bu affiks **-sun/-süni** shaklida ham qo‘llangan. Demak, “Qutadg‘u bilig”da buyruq-istak mayli affiksi uch xil ko‘rinishda qo‘llangan (*barsunı // barsun // barsu, kelsüni // kelsün // kelsü* kabi). Buyruq-istak mayli affiksining **-su/-sü** shaklida qo‘llanishi hozir o‘zbek tilining Mankent va Qorabuloq shevalarida saqlangan.

159-§. Navoiy asarlarida buyruq-istak mayli ma‘nosi fe‘l negiziga **-dik/-tik** qo‘shilishi bilan ham ifodalangan, ya‘ni *barsun, kelsün, qachsün, kechsün* ma‘nosida *bardik, keldik, qachtik, kechtik* shakli qo‘llangan. Masalan: *Va har kishigä bu babda taraddud bolsa, ... ul kitabni aldik va bu mahallini tapib nazar saldik va bildik ki, ulcha men ta‘rifida tahrir qilib-men, taqsir qilibmen* (Navoiy, ML).

*Emdi öz halıdadur, berdik javāb,
Ulcha biz aṅa avval qılduq xıtab.* (Navoiy, LT).

*Cekibtūr sa'y etib bisyār-bisyār,
Yuvdik bāshtın ayāq zinhār-zinhār.
Yuvg'andın soṅ suyub ayvandın aldik,
Haririn suvg'a yāhud otg'a saldik.* (Navoiy, FSH).

*Qān kibi kōrgān shāhi azadani,
Kōrdik anıṅ gavhari shahzādani.* (Navoiy, HA).

*Muni bildik ki simiyādur bu,
His qashıda g'alatnamadur bu.* (Navoiy, SS).

*Ul dag'i ichtik-u xushhāl oldik,
G'am-u mehnat aṅa pāmāl oldik.* (Navoiy, FK).

*Navāiy sevdi bir lolini, kezdik rub'i maskunda,
Agar arlat, agar barlas, agar tarxan, agar sulduz.*
(Navoiy, G'S)

*Telba kōṅlümni, Navāiy, zabt āylāy ālmadın,
Emdi chek andın elik har sarı barsa-bardik.* (Navoiy, MSh).

· Keltirilgan misollarda *-dik/-tik* shaklidagi *aldik* fe'li – “olsin”, *nazar saldik* – “nazar solsin”, *bildik* – “bilsin”, *berdik javab* – “javob bersin”, *yuvdik* – “yuvsin”, *saldik* – “solsin”, *kōrdik* – “ko'rsin”, *ichtik* – “ichsin”, *xushhal oldik* – “xushhol bo'ldik”, *pamal oldik* – “poymol bo'lsin”, *kezdik* – “kezsın”, *barsa-bardik* – “borsa-borsin” ma'nosida qo'llangan.

-dik/-tik affiksli buyruq-istak maylining ko'plik shakli odatdagidek *-lār* affiksi yordamida hosil bo'ladi:

*Vatang'a yamb xalq, āsuda dil,
Bari bizdin oldiklār ammā bihil.*

(Navoiy, SI)

*Jununumdın pariroyumg'a sadda gar asar qılsa,
Bitidiklär kezi keñlüm qushıdın töksä qan ta`viz.*
(Navoiy. Badoyul vasat)

-dik/-tik affiksli shakl Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asarida ham uchraydi:

*Sachıñ belgä yetär bilinsä sach-tek,
Sachıñ chın mushk-u anbar sachsa-sachtik.*

Buyruq-istak maylining bu shakli hozir Janubiy Tojikistondagi o‘zbek qorluqlari shevasida ham qo‘llanadi. Lekin bu shevada, shu shevani maxsus tekshirgan T.Yo‘ldoshevning ko‘rsatishicha, ushbu affiks (a) unlisi bilan *-dag, -tag, -lag* tarzida talaffuz qilinadi: *i:shladag* (ishlasin), *bi:shirtag* (pishirsin), *kellag* (kelsin).

Shart mayli

160-§. Shart mayli shaklining hosil bo‘lishida, agar uning fonetik shakllarini hisobga olmasak, eski o‘zbek tili bilan hozirgi o‘zbek tili o‘rtasida, umuman turkiy tillar o‘rtasida deyarli farq yo‘q.

Shart mayli affiksi eski o‘zbek tilida *-sa/-sä* shaklida qo‘llangan: *barsa, kelsä* kabi. Bu affiks, yozma manbalardan ma‘lum bo‘lishicha, turkiy tillarda dastlab *-sar/-sär* shaklida qo‘llangan bo‘lib (*barsar, kelsär*), quyidagicha ikki affiksning birikuvidan hosil bo‘lgan: 1) *-sa/sä* istak ma‘nosini ifodalovchi affiks: *barsadı* (borishni istadi), *ichsädi* (ichishni istadi), *etsädi* (go‘sh t yeyishni istadi), *achıg’sadı* (achchiq narsani tusadi) kabi; 2) *-r* — hozirgi-kelasi zamon sifatdoshini yasovchi affiks. Keyinchalik *-sar/-sär* tarkibidan hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko‘rsatkichi *-r* tushib, *-sa/-sä* shakliga aylangan: *bar+sar>bar+sa, kel+sär>kel+sä*.

Shart mayli affiksi O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *-sar/-sär* shaklida ishlatilgan bo‘lib, XI asrdan boshlab *-sa/-sä* shaklida qo‘llangan. Shu bilan birga, XI—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda *-sar/-sär* shaklida qo‘llanishi ham

uchraydi. Masalan: *Ul kün ularg'a bir yashar buzag'u bog'üzlasar, emgäkläri artmaz erdi (QR). Anlar chıqar bolsar, Chin-u Machindin chıqqaylar (QR).*

*Arıg'sız, jafâlıg', qılınchı otun,
Qalı aydı ersär, qıyar sözini (QB).*

Shart maylining *-sar/-sär* affiksli shakliga shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shilgan:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsar-men, kelsär-men	barsar-biz, kelsär-biz
II shaxs	barsar-sen, kelsär-sen	barsar-siz, kelsär-siz
III shaxs	barsar, kelsär	barsarlar, kelsärler

-sa/-sä affiksli shaklning shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha ikki ko'rinishga ega:

a) shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsa-men, kelsä-men	barsa-miz, kelsä-miz
II shaxs	barsa-sen, kelsä-sen	barsa-siz, kelsä-siz
III shaxs	barsa, kelsä	barsa-sizlär, kelsä-sizlär barsalar, kelsälär

b) shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsam, kelsäm	barsaq, kelsäq
II shaxs	barsañ, kelsañ	barsañ ız, kelsañ ız
III shaxs	barsa, kelsä	barsañ ızlär, kelsañ ızlär barsalar, kelsälär

Ko‘rinadiki, *-sa/-sä* affiksli shart mayli shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishida birinchi va ikkinchi paradigma o‘rtasidagi farq I va II shaxs shakllariga taalluqli bo‘lib, III shaxs shakllari har ikkala holatda ham bir xil ko‘rinishga ega, ya‘ni har ikkala paradigmada ham III shaxs birligi *barsa*, *kelsä* shaklida, III shaxs ko‘pligi *barsalar*, *kelsälär* shaklida qo‘llanadi.

Yozma manbalardan ma‘lum bo‘lishicha, dastlabki davrlarda *-sa/-sä* affiksli shart fe‘lining tuslanishida birinchi paradigma shakllari keng qo‘llangan. Keyinchalik ikkinchi paradigma shakllari faollashgach, birinchi paradigma shakllarining qo‘llanishi chegaralana borgan. Masalan, “Qutadg‘u bilig”da I shaxs ko‘pligi uchun faqat birinchi paradigma shakli, ya‘ni *barsa-miz*, *kelsä-miz* tarzidagi shakl qo‘llangan, I va II shaxslarning birligi uchun ikkala paradigma shakllari, ya‘ni *barsamen // barsam*, *kelsä-men // kelsäm* tarzidagi shakllar yonma-yon qo‘llanavergan. “Tafsir”da I shaxs ko‘pligi uchun asosan *barsa-miz* tarzidagi birinchi paradigma shakli, ba‘zan *barsaq* tarzidagi ikkinchi paradigma shakli amalda bo‘lib, I va II shaxslarning birligi hamda II shaxs ko‘pligi uchun ikkala paradigma shakllari yonma-yon qo‘llana bergan: *barsa-men // barsam*, *barsa-sen // barsañ*, *barsa-siz (barsa-sizlär) // barsañiz*. Shu bilan birga, “Tafsir”da I shaxs ko‘pligi uchun *barsavuz* tarzidagi shakl ham qo‘llangan: *Tiläsävüz*, *haq yolda turg‘ayvuz*. Ma‘lumki, bu shakl hozir o‘zbek tilining Toshkent va Qarshi shevalarida turli ko‘rinishlarda qo‘llanadi.

XIV asr yodgorliklarida asosan ikkinchi paradigma shakllari, ya‘ni shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari bilan hosil bo‘luvchi *barsam*, *barsañ*, *barsaq*, *barsañiz (barsañizlar)* tarzidagi shakllar qo‘llangan bo‘lib, birinchi paradigma shakllarining qo‘llanishi ayrim asarlarda uchraydi.

O‘zbek tilida, yozuv yodgorliklaridan ma‘lum bo‘lishicha, XV asrdan boshlab *barsam*, *barsañ*, *barsaq*, *barsañiz (barsañizlar)* tarzidagi ikkinchi paradigma shakllari qo‘llangan. XX asr boshlaridagi matbuot tilida hamda 1920—1930-yillardagi ba‘zi badiiy adabiyotlarda I shaxs ko‘pligi uchun *barduq* tarzidagi shakl bilan

bir qatorda *barsa-miz* turidagi shakl ham qoʻllangan. Bu hol adabiy tilda sheva xususiyatlarining aks etishidir.

Eski oʻzbek tilida II shaxs koʻpligi uchun asosan *barsañız* tarzidagi shakl qoʻllangan boʻlib, *barsañızlar* tarzidagi shakl XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. Masalan: *Ki dāim bir navāgʻa yetkāy erdim // agar ushshaq qadri-ni bilsañızlār* (Atoiy). *Agar mundaq qılmasañızlar, qay yol bilān kelib-siz, oshal yol bilān barñ* (BN). *Ne bolgʻay, kadxuda bolsañızlar* (Sh.tar.).

II shaxs koʻpligining *barsañız* tarzidagi shakli II shaxs birligining hurmati maʼnosida ham qoʻllangan: *Ey Ruhullah, siz paygʻambarlıq birlā nechük faxr qılsañız, bizlār taqı ezgu ogʻullar duası birlā fahr qılur-miz* (QR). *Ijāzat bersāniz tan yaqtusi-tek // jahāngʻa husnuñız javin yayayın* (MN). *Qasim beg yana arz qıldı kim, yana bar neersā agar Tanbalgʻa yıbarsañız, ne bolgʻay?* (BN). *Ātam ornıgʻa emdi ātam-siz, siz ne ishni oxshatsañız, men anı qılayın* (Sh.tar.).

Barsañız tarzidagi II shaxs koʻplik shaklidagi II shaxs birligining hurmati maʼnosida qoʻllanishi hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun ham xos. Maʼlumki, shahar turidagi oʻzbek shevalarida II shaxs koʻplik shakli asosan II shaxs birligining hurmati maʼnosida qoʻllanib, II shaxs koʻplik maʼnosi uchun *borsayla(r)*, *borsalaring* tarzidagi shakllar qoʻllanadi.

161-§. *-sa/-sä affiksli shart mayli shaklining qoʻllanishi va maʼnolari.* Bu shakl odatda “hozirgi-kelasi zamon shart feʼli” yoki “shart maylining hozirgi-kelasi zamon shakli” deb ataladi. Eski oʻzbek tilida ham bu shakl koʻpincha ergash gapning, baʼzan mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qoʻllanib, turli maʼnolarni ifodalashga xizmat qilgan. Uning aniq maʼnosi jumla mazmunidan anglashiladi:

1. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur boʻlgan shartni koʻrsatadi: *Gul yaxshı āchılmas, kechālār yāgʻmasa yāmgʻur* (Atoiy). *Xān agʻañ birlā yarashsañ filhal // bat Tanbalnı qılur-biz pāmāl* (SHN). *Mundaq urushsaq, bizdin kishi qalmas* (Sh.turk).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapning kesimi orqali ifodalangan ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Muni ne qilur-sen teb sorsalar, kemä etär-men, ... teb aytur erdi* (QR). *Sözläsä, ag'zudın shakar kərünür // sadaf la'lıdın gavhar kərünür* (Atoiy). *Mevat viläyatig'a yetsä, bu täg'lar ulug'raq bolur* (BN). *Ul uyga kirib bärsa, kərär kim, mullalarnıñ äq saqallıqlarındın bir kishi olturub turur* (Sh.turk).

3. Istak ma'nosini ifodalaydi. Shart mayli shakli bu ma'noda asosan mustaqil sodda gap tarkibida qo'llanadi: *Meniñ tiläğim ul turur kim, ag'alarım birlä barsam* (QR). *Bare, bir tünlä xush qarshuñda bolsam // ush andın subh sham'i yañlıg' olsam* (XSH). *Men bärıb kichik xän dadamñı kərsäm va ham bäs bolüb, keltürüb kərgüztürsäm* (BN). *Bahär ayyämıda gul gasht etärgä bir chaman bolsa // qılg' a sharhi häl, ahli muhabbat ikki tan bolsa* (Furqat).

4. Iltimos, maslahat, ish-harakatni bajarishga undash, chaqirish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shart fe'li bunday ma'nolarda asosan II shaxs shaklida qo'llanadi: *Bu kündin soñ ularg'a qahr qılmasañ, öltürmäseñ tedi* (QR). *Tilər-men kim bizıñ til birlä payda // kitabı äyläsäñ bu qış qatımda* (MN). *Kəñlidäğini arz qılıb der kim, Mirza shart qılsalar kim, meniñ elikimni qaviy qılıb, sözümdin tajavvuz qılmasalar* (BN). *Har ne kim ul desä, andag' qılsaq // gul kibi suhbatıdın ächılsaq* (SHN).

5. Shart mayli shakli to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida ham keladi, ya'ni bu shakl ifodalagan ish-harakat bosh gapning kesimi orqali ifodalangan ish-harakatning yuzaga chiqishiga monelik qilmaydi: *Malik Sarag'a nechä sözläsä, javab aymadı* (QR). *Yardıñ agar kelsä qılıch bashıma // zarra fıraq etmägä-men ixtiyar* (Lutfiy). *Kim ul guhardın alsa xalq har dam // yüz ılda bolmag'ay mindın biri kam* (Navoiy, FSH). *Agar on kün ögrätib oltursa, tili ögrülmäs* (Sh.turk.)

6. Shart mayli shakliga *keräk* so'zi qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi *-sa+keräk* birikmasi mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida keladi. Bu shakl eski o'zbek tilida asosan fe'l o'zgidan anglashilgan ish-harakatni bajarish zarurligi, kerakligi

ma'nosida qo'llangan: *Ne Xusrav kim, bu kün ham Xusravi Chin // keräk oğräsä pädshähliqni sendin* (XSH). *Kørsäm keräk äy-u kün bulutsız // sächni kėtäriñ yanaqıñızdın* (Lutfiy). *Pädishäh bolsa keräk chopan-dek // mardiräh bolsa keräk chopan-dek* (SHN).

Keltirilgan misollarda *keräk oğräsä* birikmasi "o'rganishi keräk", *kørsäm keräk* — "ko'rishim keräk", *bolsa keräk* — "bo'lishi keräk" ma'nosida qo'llangan.

Ma'lumki, *-sa+keräk* shakli hozirgi o'zbek tilida faraz, taxmin, noaniqlik kabi ma'nolarda qo'llanadi. *-sa+keräk* shaklining bunday ma'nolarda qo'llanishi eski o'zbek tilida keyingi davrlarda yuzaga kelgan bo'lib, bunda ham ayrim manbalardagina uchraydi. Quyidagi misolda bu shakl shu ma'noda qo'llangan: *Har mın yilda qırq arqa ötsä keräk* (Sh.tar.).

7. Shart mayli shakliga *-chi/-chi* so'roq yuklamasi qo'shilib, so'ranish, iltimos kabi ma'nolar ifodalanadi. Yozuv yodgorliklarida shart mayli shaklining bunday qo'llanishi XIX asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan: *Køjül qän bag'ladi mänandı bulbul // aya, ey g'uncha lab, qılsaychi xanda* (Furqat). *Közlärgä jahän boldı tang-u tär, kesäñchi // qılmay bu bala muncha meni zär, kesäñ-chi* (Muqimiy).

Ma'lumki, shart mayli shaklining *-chi* so'roq yuklamasi bilan qo'llanishi hozirgi o'zbek tilida faollashgan bo'lib, so'ranish, iltimos, buyruq, maslahat kabi ma'nolarda qo'llanadi.

Shart maylining murakkab shakllari

162-§. Shart maylining murakkab shakllari *er-(e-)* to'liqsiz fe'li yoki *bol-* ko'makchi fe'li yordamida hosil bo'ladi. Bu shakllar shart maylining zamon ma'nolarini to'ldiradi va shart ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha (modal) ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Murakkab shaklni hosil qilishda shart mayli affiksi ikkinchi qismga, ya'ni *er-* yoki *bol-* fe'lga qo'shiladi (*ersä, bolsa*), birinchi qism (asosiy fe'l) esa aniqlik maylining u yoki bu zamon shaklida

keladi: *alg'an ersä, alg'an bolsa, alur ersä, alur bolsa* kabi. Shart maylining murakkab shakli tarkibida *ersä* to'liqsiz fe'li *bolsa* fe'li ma'nosida keladi. Masalan, *alg'an ersä* shakli hozirgi o'zbek tilidagi "olgan bo'lsa" ma'nosini ifodalaydi. Shart mayli murakkab shaklining qanday ma'no anglatishi birikma tarkibidagi asosiy fe'lining qanday shaklda bo'lishiga bog'liq. Masalan, *alg'an ersä, alg'an bolsa* tarzidagi shakllar shart maylining o'tgan zamon ma'nosini, *alur ersä, alur bolsa* tarzidagi shakllar shart maylining hozirgi-kelasi zamon (yoki kelasi zamon) ma'nosini ifodalaydi.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida shart maylining *bo'lsa* ko'makchi fe'li yordamida hosil bo'luvchi murakkab shakllari qo'llanadi, *ersä* to'liqsiz fe'li yordamida hosil bo'luvchi shakllar esa iste'moldan chiqqan.

Alsa erdi (alsa edi) tarzidagi murakkab shaklda shart mayli affiksi asosiy fe'lga qo'shilgan bo'lib (*alsa*), to'liqsiz fe'l aniqlik maylining o'tgan zamon shaklida keladi (*erdi* yoki *edi*). Bu shakl ma'nosi va qo'llanishiga ko'ra alohida guruhni tashkil etadi (qarang: 169-§).

Eski o'zbek tilida shart maylining quyidagi murakkab shakllari iste'molda bo'lgan:

163-§. *-di+ersä* yordamida hosil bo'luvchi *aldı ersä* tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affikslari asosiy fe'lga qo'shiladi: *āldım ersä, āldımız ersä // ālduq ersä, āldıñ ersä, āldıñız ersä, āldılar ersä.*

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida *-di+ersä* tarkibidagi *ersä* to'liqsiz fe'li qisqarishga uchrab, bu shakl *-dısa (-disä)* ko'rinishida ham qo'llangan: *Yaqın keldimsä, küyürdün tan-u jān* (XSH). *Ne kim farmanladıñsa, sözün aldım* (XSH). *Agar ummi boldısa, kitāb ibardım* (Tafsir). *Kim qıldısa mushahāda dunya g'arāyibin, ...* (Saroyi).

-di+ersä shakli asosan quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Darya qırag'ing'a tegdılar ersä, Musa yalavachnıñ qarmı achtı* (Tafsir). *Kün'andın çıqtımız ersä, tevälärimiz ag'ızların bag'laduq* (QR). *Sababın soruldı*

ersä, ābādāng'ina javab aytmadi (Navoiy, MN). *Og'lan bir yashig'a yetti ersä, Qara xān elgä savun saldı taqı ulug' toy qıldı* (Sh.tar.).

2. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Agar taqsir tüşti ersä, kechür-sen* (XSH). *Xirād gar boldı ersä chāra payvand // natija chāradi tapqay xiradmand* (Navoiy, FSH). *Nāgixān keldiñ ersä bārmāq üçhün yānımdın // ne üçhün kergüzädür-sän, degil, ey umr, shitāb* (Munis).

3. *-dı+ersä* shakli ayrim manbalarda to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida ham qo'llangan: *Fir'avn nechä jahl qıldı, tizginni tutti ersä, yig'madi* (Tafsir). *Nechä kim tapmadımsa yol qatırda // kamar bag'landım emdi xidmatırda* (XSH).

-dı+ersä shakli qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda va "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'atit-turk", "Hibatul haqoyiq" asarlarida ham qo'llangan, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham faol iste'molda bo'lib, keyingi davrlarda uning qo'llanishi ancha chegaralangan. Hozir bu shakl turk, gagauz, tatar, boshqird, qarachay-balqar, qaraim va boshqa ayrim turkiy tillarda qo'llanadi.

164-§. -r+ersä (-mas+ersä) yordamida hosil bo'luvchi *alur ersä (almas ersä)* tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affikslari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *alur ersäm (almas ersäm), alur ersäk, alur ersän, alur ersäniz, alur ersälär*.

Bu shakl asosan shart ergash gapning kesimi vazifasida qo'llangan, ya'ni bu shakl ifodalangan ish-harakat bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga chiqishi (yoki yuzaga chiqmasligi) uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Shirin sözın menä kim aytur ersä // tanımdın sürgä-men öz jänım ersä* (XSH). *Gar jän tilär ersän, yetä kergil burun andın* (Lutfiy). *Navāiy, faniy ol, istär ersän kām // nechük kim boldılar Farhād-u Bahrām* (Navoiy, FSH). *Gar tanuq istär esän bu sözgä // Sarıpul tegräsida çıq tüzgä* (SHN). *Nāmañg'a tilär ersän gar afshän // qıl yādi ruhum bilä zar afshän* (Munis).

-r+ersä (-mas+ersä) shakli ayrim manbalarda to'siqsiz yoki payt ergash gapning kesimi vazifasida ham qo'llangan. Masalan:

1. *Nechä biz keni sözlär ersäk, bizgä inanmag'ay-siz (QR).*
2. *Sidq namazın qılır ersänj adä,*
Yusufti sadiqqa qıl iqtida (Haydar).

Misollarning birinchisida *sözlär ersäk* fe'li to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "so'zlasak ham" ma'nosini, ikkinchisida *qılır ersänj adä* — payt ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "ado qilganingda" ma'nosini ifodalaydi.

-r+ersä (-mas+ersä) shakli O'rxun-Yenisey va qadimgi turk tili yodgorliklarida ham qo'llangan, "Qutadg'u bilig"da faol iste'molda bo'lgan. Hozir esa turk, gagauz, qarachay-balqar kabi ayrim turkiy tillarda qo'llanadi.

165-§. *-mish+ersä, -g'an+ersä, -b+ersä* yordamida hosil bo'luvchi *almish ersä, alg'an ersä, alib ersä* tarzidagi murakkab shakllar ma'nosiga ko'ra bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bularning uchalasi ham shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, hozirgi o'zbek tilidagi *borgan bo'lsa* tarzidagi murakkab shakl ma'nosini ifodalaydi.

Bu shakllar hozirgi o'zbek tilida ishlatilmaydi. Eski o'zbek tilida ham kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Agar yanı din chıqarmış ersä, farmanlag'ay-men* (Tafsir). *Kel, meniñ bag'ırmı kər, yüz pāra har bir dag'ıda // kərmish ersänj bāg' arā gar lālai sadbarg kam* (Munis). *Yüqlägän ersä g'alla, yürsin āmān ki ma'zur* (Muqimiy). *Men nechük kərgüm bü dünyada dami xürsandchilik // dard-u g'am bolg'an esä rozi azalda qısmatım* (Furqat). *Ātam chamat atub ersä, meniñ tapum erür-mu?* (O'N). *İtləriñ kelib ersä sorg'ali hazin hālm //yoq edi bizāatda juz dili kabāb hijil* (Furqat).

Bulardan *-mish+ersä* yordamida hosil bo'luvchi shakl "Qutadg'u bilig" va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ham qo'llangan. Bu shakllarning qo'llanishi hozirgi turkiy tillarda ham chegaralangan: *-mish+ersä* shakli turk tilida, *-g'an+ersä* shakli gagauz tilida, *-ba+ersä* shakli qarachay-balqar tilida qo'llanadi.

166-§. *-r+bolsa (-mas+bolsa)* yordamida hosil bo'luvchi *alur*

bolsa (almas bolsa) tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affiks-lari ko‘makchi fe‘lga qo‘shiladi: *alur bolsam (almas bolsam), alur bolsaq, alur bolsaqiz, alur bolsalar.*

Bu shakl quyidagi ma‘nolarda qo‘llanadi:

1. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur bo‘lgan shartni ko‘rsatadi: *Kim Muhammadni taqi Abu Bakrni keltürür bolsa, yüz tevä sevünch beräliñ* (NF). *Barur bolsañ, senä hamrahlıq äyläy* (Navoiy FSH). *Shaybaniy xān anı ālur bolsa, og‘lı Shaybaniy xāng‘a Samarqandni bergäy* (BN). *Ötkärür bolsañ kəñülni bepak // tañla rasvā bolur-sen adami xāk* (Huvaydo).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga chiqish vaqtini ko‘rsatadi: *Qachan kimärsä Davudg‘a kelür bolsa, dastur qulub kirür* (QR). *Ul qılur bolsa qur‘āni āg‘āz // chıqmas ul xayldın aslā āvāz* (SHN). *Atlanur bolsañ jamalıñni achıb maydan arā // āftāb äylär kəzini halqai chashmi rıqab* (Munis).

-r+bolsa (-mas+bolsa) shakli eski o‘zbek tilida keng iste‘mol-da bo‘lgan. Hozir bu shakl xakas tili uchun xarakterli bo‘lib, tatar, boshqird, qirg‘iz va boshqa ayrim tillarda ham qo‘llanadi.

167-§. -adurg‘an+bolsa yordamida hosil bo‘luvchi **aladurg‘an bolsa** tarzidagi murakkab shakl eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan bo‘lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi. Masalan: *Kəñülgä yüz g‘am kelädurg‘an bolsa, anıñ sөzidin qaytg‘ay* (Navoiy, MQ). *Yana ba‘zi javāhir-u jarāvını ham yashurub chıqadurg‘an bolsa, zabt qilg‘aylar* (BN).

Bu shakl hozir tatar va boshqa ayrim turkiy tillarda shu ko‘rinishda qo‘llanadi. Hozirgi o‘zbek tilidagi **-adigan+bo‘lsa** (bo-radigan bo‘lsa) shakli shu shaklning fonetik o‘zgargan ko‘rinishidir, ya‘ni keltirilgan misollardagi *keledurg‘an bolsa, yashurub chıqadurg‘an bolsa* fe‘llari hozirgi o‘zbek tilidagi “keladigan bo‘lsa”, “yashirib chiqadigan bo‘lsa” fe‘llariga mos keladi.

168-§. -mush+bolsa, -g‘an+bolsa yordamida hosil bo‘luvchi **almush bolsa, alg‘an bolsa** tarzidagi murakkab shakllar ma‘no va

vazifasiga ko‘ra bir guruhni tashkil etadi, ya’ni bular shart maylining o‘tgan zamon shakli vazifasini bajaradi. Bu shakllar eski o‘zbek tili taraqqiyotining ma’lum davrlarida yoki ayrim yodgorliklarda III shaxsda qo‘llangan.

1. *-mish+bolsa* shakli asosan XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo‘llangan bo‘lib, keyingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi: *Ul bəri benim Yusufumni kəjlek uchun olturmish bolsa, kəjlekni nechuk alib ketmemish* (QR). *Taqı ne ish buyurmish bolsa, ul ish taqı haq turur* (NF). *Ikinch bilgä ayıttı erkli tañrı // yaratıb kəkä tørtmish bolsa qarshı* (XSH). *Biräv kim, mutanabbix bolmamish bolsa, bir nechä iza-vu azäb bilä ham bolmag‘usıdur* (Navoiy, Msh).

2. *-g‘an+bolsa* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda qo‘llangan: *Arzadasht qilib, ... yıbarılıb erdi, yetken bolsa, arzg‘a yetkürmish bolg‘ay* (Navoiy, Msh). *Men ne yol birlän pädshähliq qılıb yürigän bolsam, sen ham oshul yol birlän yürigey-sen* (Sh.tar.). *Küymägän bolsa biräv mehr-u muhabbat otig‘a // sham-dek ta subh örtäb tabb-u täbım kim desün?* (Muqimiy). *Ne üçhün dasht-u biyabänlarnı tinmäsdin kezär // qılmag‘an bolsa agar ähuni shayda közläriñ* (Furqat).

Hozirda *-mish+bolsa* shakli turk va ozarbayjon tillarida, *-g‘an+bolsa* shakli o‘zbek va boshqa ko‘pchilik tillarda qo‘llanadi.

169-§. -sa+erdi yordamida hosil bo‘luvchi **alsa erdi** tarzidagi murakkab shakl. Bu shaklning yozuv yodgorliklarida faol qo‘llanishi XIII–XIV asrlardan boshlab kuzatiladi, XI asr yodgorligi “Qutadg‘u bilig”da ham uchraydi.

-sa+erdi shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha: 1) shaxs-son affikslari to‘liqsiz fe’lga qo‘shiladi: *alsa erdim, alsa erduk (alsa erdimiz), alsa erdiñ, alsa erdiñiz, alsa erdilär*; 2) shaxs-son affikslari asosiy fe’lga qo‘shiladi: *alsam erdi, alsaq erdi, alsañ erdi, alsañiz erdi, alsalar erdi*; 3) shaxs-son affikslari bir vaqtning o‘zida har ikkala qismga qo‘shilishi mumkin: *alsam erdim, alsañ erdiñ* kabi.

Bu shaklning shaxs-son affikslari bilan tuslanishidagi bunday

har xilliklar XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo‘lgan, ya’ni bu manbalarda uchala turdagi tuslanish ham amalda bo‘lgan: ko‘pincha *alsa erdim* ko‘rinishidagi birinchi turdagi tuslanish, ba’zan *alsam erdi* ko‘rinishidagi ikkinchi turdagi tuslanish amalda bo‘lgan, ayrim manbalarda *alsam erdim* ko‘rinishidagi uchinchi turdagi shakl ham qo‘llangan. XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda esa faqat *alsam erdi* ko‘rinishidagi ikkinchi turdagi tuslanish amalda bo‘lgan.

-sa+erdi shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishidagi bunday har xilliklar hozirgi o‘zbek va boshqa turkiy tillarda ham mavjud. Masalan, qozoq tilida shaxs-son affikslari asosiy fe’lga qo‘shilsa, boshqird tilida to‘liqsiz fe’lga qo‘shiladi. O‘zbek va uyg‘ur tillarida esa asosiy fe’lga yoki to‘liqsiz fe’lga, yoki bir vaqtning o‘zida har ikkala qismga qo‘shilishi mumkin.

Ayrim yodgorliklarda *-sa+erdi* tarkibidagi to‘liqsiz fe’l qisqarib, *-sadi* (*-sädi*) yoki *-saydi* (*-säydi*) shaklida ham qo‘llangan, ya’ni *alsa erdi* fe’li *alsadi* yoki *alsaydi* shaklida qo‘llangan. *-sadi* shakli XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklardan “Tafsir”da, *-saydi* shakli XIX asrga oid yodgorliklarning ayrimlarida, jumladan, Muqimiy, Furqat asarlarida qayd qilindi.

-sa+erdi shaklining qisqargan shakllari hozirgi o‘zbek va boshqa ko‘pchilik turkiy tillarda ham mavjud. Qisqargan shakllar ayniqsa o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillarga xosdir. Masalan, turk va ozarbayjon tillarida bu shakl faqat *-saydi* (*-säydi*), turkman tilida *-sadi* (*-sädi*) ko‘rinishida qo‘llanadi.

-sa+erdi shakli eski o‘zbek tilida ham ergash gapning yoki mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qo‘llangan:

1. Ergash gapning kesimi vazifasida kelganda quyidagi ma’-nolarni ifodalaydi:

a) bajarilishi istalgan, orzu qilingan, lekin yuzaga chiqmagan ish-harakatni ko‘rsatadi. Shuning uchun bosh gapdagi ish-harakat ham amalga oshmagan bo‘ladi. Bunda *-sa+erdi* shaklida ham shart, ham istak ma’nosi mavjud bo‘ladi: *Agar hālim burunqı-dek bolsa erdi, anı taqı sindurg‘ay erdim* (NF). *Mavlana tirik bolsa erdi, jānu birlä insāf berür erdi* (Navoiy, MN). *Agar ul ma’lum*

bolsa edi, ushbu sekiz kishi bilän xob urushur edük (BN). *Agar atañ... meniñ birlän yag'ı bolmasa erdi, mundaq yetim bolub, sarg'arib yürmäs erdiñ* (Sh.tar.).

b) payt ma'nosida ham qo'llanadi, ya'ni payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Qachan ul menä qasd qilmag'a kelsä erdi, qattig'ün qilib, mendin qachar erdi* (QR). *Qachan kim taxt uzä oltursa erdi... // tururlar erdi besh saf xalq øjindä* (XSH). *Anuñ bilä kim masala bahs qılsa erdi, mulzam bolmag'uncha qutulmas erdi* (Navoiy, MN).

2. *-sa+erdi* shakli mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qo'llanganda, istak, orzu kabi ma'nolar ifodalanadi: *Kashki men bu balälardin qurtulsam erdim* (QR). *Xirämuñ chag'ı yoldash olsam erdi sukuniñ vaqtı qoldash olsam erdi* (Navoiy, FSH). *Bolsa erdi mehri ravshan mähi tabänuñcha xob* (Munis).

170-§. Shart mayli shaklidagi fe'lga *bol-* ko'makchi fe'li qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi *-sa+bol-* birikmasini tuzilishiga, ya'ni tarkibida shart mayli affiksining mavjud bo'lishiga ko'ragina shart maylining murakkab shakllari guruhiga qo'shish mumkin. Chunki bu turdagi birikmalar shart ma'nosini emas, balki asosiy fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishi mumkinligini (yoki mumkin emasligini) ko'rsatadi. Eski o'zbek tilida *-sa+bol-* birikmasi asosida hosil bo'luvchi quyidagi murakkab shakllar iste'molda bo'lgan:

1. *-sa+bolur* (*-sa+bolmas*) shakli eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlari uchun xos bo'lib, yozuv yodgorliklarda faol iste'molda bo'lgan: *Sizlärögä yalg'an sozläsä bolmaz* (QR). *Har kishinin aslinı bilsä bolur ahlraqdın* (Lutfiy). *Bir neche matla'ları bär kim, tab' ahli qäshıda oqusa bolur* (Navoiy, ML). *Har yerdin kemäsiz ötsä bolmas* (BN).

2. *-sa+bolg'ay* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Bu bir nechä kalimat birlä ne nav'ta'rifların aytsa bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Hech andäq ish zähir bolmadı kim, desä bolg'ay* (BN). *Desä bolg'ay az qatârı kafshbardärındadur* (Furqat).

3. *-sa+boladur* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda qayd qilinadi: *Yüz sarı qoymaq üçhün yüz urub hamul tuprag'ı qımyalıqqa tãpsa bolmaydur* (Navoiy, MN). *Yana badhãldur, ... elik bilã uzub yese boladur* (BN).

Bu tarzdagi shakllar hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillarda ham iste'molda bo'lib, bularda ham asosiy fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishi mumkinligi (yoki mumkin emasligi) ma'nosida qo'llanadi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Fe'l va uning sohalari (aspektlari).*
2. *O'timli-o'timsizlik, mumkinlik-nomumkinlikni qadimgi turkiy, eski o'zbek, hozirgi o'zbek tilida qo'llanishi.*
3. *Harakat nomining qadimgi turkiy, eski o'zbek adabiy tilida shakllanishi va qo'llanish vazifasi.*
4. *Sifatdoshning qadimgi turkiy tilda qo'llangan shakllari va vazifasi.*
5. *-mish va -duq shakllarining ma'nosi va vazifasidagi o'zgarish.*
6. *Ravishdoshning qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi, eski o'zbek tilidagi shakllari va vazifalari.*
7. *Mayl va zamon aloqasi.*
8. *Shaxs-son shakllaridagi o'zgarishlar.*
9. *Buyruq maylining I, II, III shaxs shakllari qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi, eski o'zbek tilida qo'llanish shakllari.*
10. *Shart fe'lining sodda va murakkab shakllari va ma'nolarining qo'llanishi.*

II. Tayanch tushunchalar

Fe'l sohalari (aspektlari). Fe'l darajalari. O'timli va o'timsizlik, harakat nomlari, infinitiv. Sifatdosh, ravishdosh, tuslanish, zamon, shaxs-son, mayl, mumkinlik va nomumkinlik, inkor shakllari va vazifalari. Buyruq, shart mayllari.

Aniqlik mayli

171-§. Eski o‘zbek tilida ham aniqlik maylida uchala grammatik zamon mavjud: o‘tgan zamon, hozirgi zamon (hozirgi-kelasi zamon), kelasi zamon. Aniqlik maylidagi har bir zamon bir necha shaklga ega bo‘lib, bu shakllar shu zamon doirasida turli ma’nomlarni ifodalashga xizmat qiladi.

O‘tgan zamon

172-§. O‘tgan zamon fe’li eski o‘zbek tilida ham ko‘p shaklli bo‘lib, bu shakllarning har biri ma’nosi va qo‘llanishiga ko‘ra o‘ziga xos xususiyatlarga ega. O‘tgan zamon shakllari tuzilishiga ko‘ra dastavval ikki guruhga bo‘linadi: 1) o‘tgan zamon fe’lining sodda shakllari; 2) o‘tgan zamon fe’lining murakkab shakllari.

1. O‘tgan zamon fe’lining sodda shakllari

173-§. Eski o‘zbek tilida o‘tgan zamon fe’lining *-dı/-di // -tı /-ti*, *-mish/-mish*, *-g‘an/-g‘än // -qan /-kän*, *-b (-ıb /-ib // -ub /-üb)* affikslari bilan hosil bo‘luvchi sodda shakllari amalda bo‘lib, oldingi davrlarga oid ayrim manbalarda *-duq /-duk* affiksi bilan hosil bo‘luvchi shakl ham qo‘llangan.

174-§. O‘tgan zamon fe’lining *-dı/-di // -tı /-ti* affiksli shakli barcha turkiy tillar uchun umumiy bo‘lib, bu shaklning ma’nosi bo‘yicha ham turkiy tillar o‘rtasida deyarli farq yo‘q.

Eski o‘zbek tilida bu shaklning tuslanishida shaxs-son affikslarining *-m*, *-η*, *-q /-k*, *-ηız /-ηız (-ηızlar /-nızlär)*; *-lar /-lär* ko‘rinishidagi shakllar qo‘shilgan: *bardım, bardıη, barduq, bardıηız (bardıηızlar), bardılar* kabi.

Tarkibida (oxirgi bo‘g‘inida) lab unlisi bo‘lgan fe’llarga qo‘shilganda I va II shaxslarda *-dı /-di // -tı /-ti* affiksi tarkibidagi (ı), (i) unilari lab uyg‘unligi talabiga muvofiq ravishda (u) yoki (ü) unlisiga o‘tadi: *sordum (<sordı+m)*, *sorduη (<sordı+η)*, *sorduq (<sordı+q)*, *sorduηız (<sordı+ηız)*; *kerdüm (<kerdi+m)*, *kerdüη (<kerdi+η)*, *kerdük (<kerdi+k)*, *kerdüηız (<kerdi+ηız)*. I shaxs

ko'plik shaklining hosil bo'lishida tarkibida lab unlisi bo'lmagan fe'llarda ham *-di /-di // -ti /-ti* affiksidagi (1), (i) unilari (u) yoki (ü) unlisiga o'tadi: *barduq* (<*bardi+q*), *keldük* (*keldi+k*), *qachtuq* (<*qachtu+q*), *kechtük* (<*kechti+k*) kabi.

I shaxs ko'pligining *-q /-k* affiksi bilan hosil bo'luvchi *barduq*, *keldük* tarzidagi shakli turkiy tillarda keyingi hodisa bo'lib, oldingi davrlarda bu shakl o'rnida *-miz /-miz* affiksi yordamida hosil bo'luvchi *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakl amalda bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da faqat *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakl qo'llangan. XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda asosan *barduq*, *keldük* tarzidagi shakl amalda bo'lib, "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy" kabi ayrim asarlarda *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shaklning qo'llanishi ham davom etgan. O'zbek tilida XV asrdan boshlab faqat *barduq*, *keldük* tarzidagi shakl qo'llangan. I shaxs ko'pligining *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakli hozir Toshkent, Qarshi kabi ayrim o'zbek shevalarida hamda tuva, oltoy, xakas, sho'r kabi turkiy tillarda turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi. Masalan, Toshkent shevasida: *borduvuz // borduvza / / borduz*, Qarshi shevasida: *yozduvuz*, *boshladuvuz*.

-di /-di // -ti /-ti affiksli o'tgan zamon fe'li asosan ish-harakatning nutq paytiga qadar aniq bo'lganligini (yoki bo'lmaganligini), bajarilganligini (yoki bajarilmaganligini) ko'rsatadi: *Aziz Yusufg'a baqti aydi: men seni satg'in aldım, ... og'ul tutundum, menä munu-mu qıldın?* (QR). *Musamı keltürdilär, aydılar, biz jaldularni kelturdimiz teb* (Tafsir). *Qulluq arzadasht bitildi* (Navoiy, Msh). *Biz dag'ı jibalanıb va yarag'lanıb atlandük* (BN). *Elchi bu sozlarnıñ barchasını aytdı* (Sh.tar.).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida bu shakl ba'zan uslubiy tomonlar bilan bog'liq holda kelasi zamon va boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi. Shunga o'xshash hollar yozuv yodgorliklarida ham uchraydi. Qiyoslang:

1. *Shāha, bizgä nazar qılsañ, ne boldı?*
Gadāni mu'tabar qılsañ, ne boldı? (Atoiy).

2. *Ta yüzünün vasfını Lutfiy bitidi, daftarı
Boldı rangin-u nasimi gul kelür avraqdın.* (Lutfiy).
3. *Kim ki bir shiddat ara sabr-u tahammul äylädi,
Baxt anıñ nishini nosh-u xarını gul äylädi.* (Navoiy, MQ).
4. *Dost Muhammad Baqir andaq mast edi kim, Amin Muham-
mad tarxan-u Mastiy Chuhra bashlıqlar har nechä sa'y qıldılar,
atlanduralmadılar* (BN).

Misollarning birinchisida o'tgan zamon fe'li shaklidagi *ne boldı* fe'li shart ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi bosh gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, kelasi zamon ma'nosini ifodalaydi, ya'ni bu gapda *ne boldı* fe'li "nima bo'ladi" ma'nosida qo'llangan bo'lib, kelasi zamon ma'nosi ta'kidlab ko'rsatilgan. Ikkinchi misoldagi *bitidi* fe'li payt ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "bitiganda (yozganda)" ma'nosini, uchinchi misoldagi *sabr-u tahammul äylädi* fe'li shart ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "sabr-u tahammul aylagan bo'lsa" ma'nosini, to'rtinchi misoldagi *sa'y qıldılar* fe'li to'liqsiz ergash gapning kesimi vazifa-sida kelgan bo'lib, "harakat qilsalar ham" yoki "qancha harakat qilmasinlar" ma'nosini ifodalaydi.

175-§. -mish/-mish affiksli shakl. Bu fe'lining bo'lishsiz shakli quyidagi uch xil ko'rinishga ega:

a) *-ma/-mä* affiksi bilan hosil bo'luvchi shakl: *barmamish* (*bar+ma+mish*), *kelmämish* (*kel+mä+mish*). Bu shakl eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlari uchun umumiy bo'lgan;

b) egalik affiksi *+yoq* inkor so'zi yordamida hosil bo'luvchi shakl: *barmishi yoq* (*barmish+1 yoq*), *kelmishi yoq* (*kelmish+i yoq*). Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid manbalar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi;

d) *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs* (*ermöz*) yordamida hosil bo'luvchi shakl: *barmish ermäs* // *barmish ermöz*, *kelmish ermäs* // *kelmish ermöz*. Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy" kabi ayrim asarlarda qo'llangan.

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'lga shaxs-son affikslari-ning *-men*, *-sen*, *-biz* (*-miz*), *-siz* (*-sizlar*) ko'rinishidagi to'la

shakllari qo‘shiladi: *barmish-men* (*barmamish-men*), *barmish-sen* (*barmamish-sen*), *barmish-biz* // *barmish-miz* (*barmamish-biz* // *barmamish-miz*), *barmish-siz* // *barmish-sizlär* (*barmamish-siz* // *barmamish-sizlär*).

XV asrdan boshlab she‘riy asarlarda I shaxs birlik affiksi *-men* qisqargan *-m* shaklida ham qo‘shilgan, ya‘ni *barmish-men* tarzidagi shakl o‘rnida *barmisham* tarzidagi shakl qo‘llangan. Bu davrdagi she‘riy asarlarda I shaxs birligi uchun asosan shu shakl amalda bo‘lgan. Masalan: *Furqatindin bolmisham zär-u zaiif* (Lutfiy). *Dayr arä bu nav kim, zär olmisham // ishq bandig‘a giriftar olmisham* (Navoiy, LT). *Rozg‘arim tiyra-yu zär-u parishan olmisham // saya-dek aftaädalig‘da nätavän jän olmisham* (Muqimiy).

-mish/-mish affiksli o‘tgan zamon fe‘lining III shaxs birligi odatda ko‘rsatkichsiz bo‘lib, ba‘zan unga *turur* (*durur*) holat fe‘li yoki uning qisqargan shakllari *tur* // *tür*, *dur* // *dür* qo‘shilgan.

XV asrdan oldingi davrlarda holat fe‘li *turur* shaklida qo‘shilgan: *Muhammad bizni ne üçün oqımish turur? Kun‘ang‘a... payg‘ambar turur taqi ulqaymish turur* (QR). *Bu nedin tokülmish turur?* (NF). *Mundin özgä og‘lum bolmishi yoq turur* (Saroyi).

XV asr va undan keyingi davrlarda ko‘pincha qisqargan *tur* // *tür* yoki *dur/dür* shakllari, she‘riy asarlarda ba‘zan *durur* shakli qo‘shilgan: *Chun yashunmishtur qamushlar ichrä shakkar elkidin* (Lutfiy). *Hamma imāratlari ārästa bolmishdur* (Furqat). *Guluzārımnı chaman arä kermishdür* (Munis). *Kelib xän allıda arz etti Bahram // ki bu yañlig‘ xabar bolmish durur ‘äm* (Navoiy, FSH).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida holat fe‘li ba‘zan I, II shaxslarga va III shaxsning ko‘plik shakliga ham qo‘shilgan: *Men... birägüni öldürmish turur men* (Tafsir). *Sen ganj bulmish turursen* (Tafsir). *Ul tañrigä kim, sizlär butmish turur sizlär, men yemä butmish turur men* (Tafsir). *Koni yol bulmish tururlar* (Tafsir).

-mish/-mish affiksli o‘tgan zamon fe‘li ham *-dı/-di* // *-tı/-ti* affiksli shakl kabi ish-harakatning nutq paytiga qadar aniq

bo'lganligini (yoki bo'lmaganligini) bildiradi. Lekin *-mish/-mish* affiksli shakl *-di/-di // -ti/-ti* affiksli shakldan farq qilib, ish-harakatning o'zini emas, balki uning nutq paytida mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatadi. Masalan: *Bu yanda taxti shāhāna urulmish / / turub xush sāqiylar, majlis qurulmish* (XSH). *Emdi kim tupraq bolmishdur eshikiñda tanim // qaydadur hasid ki, kergāy davlat-u jānim meniñ* (Lutfiy). *Jānvafā erdi biriniñ āti kim vafādın yaratilmish zatı* (SHN). *Kep ādamidin Beshariq // bāg'larda ekmishlār tariq* (Muqimiy).

Bundan tashqari, *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li eshitilganlik, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarda ham qo'llangan, ya'ni ish-harakatning bajarilgani so'zlovchiga aniq bo'lmasdan, bu haqda u boshqalardan eshitgani asosida ma'lumot beradi. *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li bu ma'noda II yoki III shaxsda qo'llanib, hozirgi o'zbek tilidagi *-b* affiksli o'tgan zamon fe'luga yaqin turadi. Masalan: *Ismāil aydı: ul ātam turur. Sen anı ag'ırlamish-sen. Eviñ eshikin ketārgil teb seni aymish* (QR). *Eshittim kim, anı yabanda qachmish // Humāynı kētürüb anqā-tek uchmish* (XSH). *Atoiy qul gadāyimdur demish-sen* (Atoiy).

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'li tarkibida holat fe'lining bo'lishi yoki bo'lmasligi ma'noga ta'sir etmaydi. Qiyoslang:

1. *Isaqa isharat qilg'ıl, ayg'ıl roza tutmish turur men teb* (Tafsir).
2. *Anlarqa sezlāmügil, roza tutmish-men teb ayg'ıl* (Tafsir).

Misollarning birinchisida *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li shakliga *turur* holat fe'li qo'shilib kelgan bo'lib (*tutmish turur men*), ikkinchisida qo'shilmagan (*tutmish-men*). Lekin ikkala holatda ham *-mish/-mish* affiksli shakl bir xil ma'noda qo'llanganing anglashilib turibdi.

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'li shakli hozir o'g'uz guruhidagi turk, ozarbayjon, gagauz tillarida turli ma'no va vazifalarda faol qo'llanadi. O'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda esa bu shakl iste'moldan chiqqan bo'lib, uning o'rnida *-g'an/-gän // -qan/-kän* affiksli o'tgan zamon fe'li qo'llanadi.

176-§. *-g'an/-gän // -qan/-kän* affiksli shakl. Bu shaklning

yozuv yodgorliklarda qoʻllanishi XI asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin shu davr yodgorliklari “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻatit-turk”da bu shakl sifatdosh shaklini tashkil etib, asosan aniqlovchi vazifasida qoʻllangan (qarang: 127-§). Yozuv yodgorliklarda bu shaklning oʻtgan zamon feʻli vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

-gʻan/-gän // -qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻlining boʻlishsiz shakli quyidagicha uch xil yoʻl bilan hosil boʻladi:

a) feʻlning -ma/-mä affiksli boʻlishsiz shakli asosida: *barmagʻan* (bar+ma+gʻan), *kelmägän* (kel+mä+gän) kabi;

b) er- toʻliqsiz feʻlining *ermäs* (emäs) shakli yordamida: *bargʻan ermäs*, *kelgän ermäs* kabi;

d) egalik affiksi+yoq inkor soʻzi ishtirokida: *bargʻan yoq* (*bargʻanu yoq*), *kelgän yoq* (*kelgäni yoq*) kabi.

Yozuv yodgorliklarda asosan -ma/-mä affiksi bilan hosil boʻluvchi *barmagan* tarzidagi shakl qoʻllangan boʻlib, *bargʻan ermäs*, *bargʻan yoq* (*bargʻanu yoq*) tarzidagi shakllar kam uchraydi.

-gʻan/-gän // -qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻliga shaxs-son affikslarining toʻla shakllari qoʻshiladi: *bargʻan-men*, *bargʻan-sen*, *bargʻan-biz* // *bargʻan-miz*, *bargʻan-siz* // *bargʻan-sizlär*.

-gʻan/-gän // -qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻlining III shaxs birligi odatda koʻrsatkichsiz boʻlib, koʻpchilik hollarda unga *turur* (*durur*) holat feʻli yoki uning qisqargan *dur*//*dür* shakllari qoʻshilib keladi.

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda holat feʻli *turur* shaklida qoʻshilgan: *Arigʻlarnu ulash emgäkdä tutgʻan turur* (QR). *Yerlä ertüklüki yämä körgän turur*, *eshitken turur* (Tafsir). *Usman ingän oftangʻan turur* (NF).

XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda holat feʻli koʻpincha qisqargan *dur*// *dur* shaklida, baʼzan *durur* shaklida, “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima” kabi ayrim asarlarda *turur* shaklida qoʻshilgan: *Sofi Atoiy hälatını etkändür, vale* (Atoiy). *Ul kelib bir nechä laf atqandur* (SHN). *Qızıl qagʻazgʻa mushkin nuqtalar qoygʻandur* (Munis). *Bu qul bir nechä kün ziyaratgähda erdim, miräxur kelgän durur* (Navoiy, Msh). *Pädshähliq ätanđın seňä meräs qalgʻan turur* (Sh.turk).

-g'an/-gän // -qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'lining III shaxs ko'pligiga ham ko'pincha holat fe'li qo'shiladi: *Bir libas bilä pädshäh arzig'a yetkendurlär, ... ul sözni rad etkändürlär* (Navoiy, MN). *Tushkänidin xabar etkändürlär* (SHN). *Ulug' ätalarımız Turkiständın kelgän tururlar* (Sh.tar.).

Ayrim hollarda *turur* (*dur // dür*) holat fe'li o'rnida *erür* to'liqsiz fe'li qo'llangan. -g'an/-gän // -qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li tarkibida *erür* to'liqsiz fe'lining qo'llanishi XV asr va undan keyingi davrlarda she'riy asarlarda uchraydi: *Dunyä aya panäh bolg'an erür* (Tafsir). *Bu sifāt-u äyin bilä bolg'an erür darvish* (Navoiy, MQ). *G'äyati sharm bilä bolg'an erür qan kezgü* (Munis).

-g'an/-gän // -qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li ma'no jihatdan -*mish/-mish* affiksli shakl bilan bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bu shakl ham ish-harakatning nutq paytida mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatadi. Masalan: *Qazg'urmag'ıl, ul g'ayib bolg'an turur* (QR). *Chun bu Xorazmg'a qol sälg'andur // ushbu ay ichrä kelib älg'andur* (SHN). *Biz hech yamanlıq qilg'anımız yoq* (Sh.turk). *G'aribi bu viläyat hänimänidin adashgan-men // basäni murg'i vahshiy äshyänidin adashgan-men* (Furqat).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida -*gan* affiksli o'tgan zamon fe'liga -*dir* (<-*dur*) qo'shilganda, asosan taxmin, gumon, noaniqlik kabi ma'nolar ifodalanadi. Eski o'zbek tilida esa bu fe'lga qo'shilgan *dur // dür* (*turur*) yoki *erür* ma'noga ta'sir etmagan. Qiyoslang:

1. *Anı yüzdin birin kez kermägändür, Qulāq ham ätnı eshitmägändür.* (Furqat).
2. *Bärıb Rusiya shahrıda turmagan, Alar rasm-u tartibini kermägän.* (Furqat).

Keltirilgan misollarning birinchisida -*gän* affiksli o'tgan zamon fe'liga -*dür* qo'shilgan bo'lib (*kermägändür, eshitmägändür*), ikkinchisida qo'shilmagan (*turmagan, kermägän*). Lekin bu shakllar o'rtasida ma'noda farq yo'qligi misollardan anglashilib turibdi.

-g'an/-gän // -qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li hozir qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida keng qo'llanadi va bu tillarda ish-harakatning nutq paytida

mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatuvchi asosiy shaklni tashkil etadi.

177-§. O'tgan zamon fe'lining **-b (-ib/ -ub/-üb)** affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi shakllari. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagicha uch xil ko'rinishda qo'llangan:

1. **-b+turur+men** (ravishdoshning **-b** affiksli shakli+**turur** (*tur*-holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon shakli)+shaxs-son affiksi): *alib turur men, kelib turur men* kabi;

2. **-b+tur+men // -b+dur+men** (ravishdoshning **-b** affiksli shakli+**tur //tür** yoki **dür** (*turur* holat fe'lining qisqargan shakli)+shaxs-son affiksi): *alibtur-men, kelibtür-men* yoki *alibdur-men, kelibdür-men* kabi;

3. **-b+men** (ravishdoshning **-b** affiksli shakli+shaxs-son affiksi): *alib-men, kelib-men* kabi.

Bu shakllarni keyingi o'rinlarda qulaylik uchun *alib turur men, alibtur-men // alibdur-men, alib-men* tarzidagi shakllar deb ataymiz. Bu shakllarning qo'llanishi quyidagicha:

Alib turur men tarzidagi shakl XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ayrim asarlarda qo'llangan: *Xalifa aydi: anı ızma-men, antyaz qılıb turur men* (NF). *Bu yolnı qoyduñ ersä, qayu yolnı tutub turur sen* (QR). *Barchasınıñ ätlarını yuqarıda bir-bir aytıb turur miz* (Sh.tar.). *Qachan kersälär anı kim, va'da qılıb tururlar* (Tafsir). *Menä atam bu baluqını berib turur* (O'N). *Ishtiy-aqım firâqıg'a chära qılg'ıl, ey rafıq // kim xarâb äyläb turur hälimni mahkam ittifaq* (Navoiy, G'S).

Alibtur-men // alibdur-men tarzidagi shakl XV—XIX asrlar davomida faol qo'llangan bo'lib, XIV asrlarga oid ayrim asarlarda ham uchraydi: *Oq zahmıdın ikki bükülübtür-men* (Yaqiniy). *Bu kamâlıñ kim, qılıbtur-sen gumân, ...* (Navoiy, LT). *Chechäk yaprâqları yergä tüşübtür* (MN). *Vilâyatlıg'ı qālmabdur* (BN). *Qāshlarıñnı hiläl debdürlür // qāmatıñnı nihäl debdürlür* (Munis).

O'zbek tilida *alib-men* tarzidagi shaklning qo'llanishi XV asrdan faollasha borgan. Misollar: *Jamālñda kərüb-men anı* (Lutfiy). *Bag'āyat kərñümüzni shād etib-sen* (Navoiy, FSH). *Yāt yurtg'a kelib-*

men (Sh.tar.). *Bizni tapib-sen magaram kim osal* (Muqimiy). *Biz bu yollarda kərüb-biz əzni* (SHN). *Siz ham tun-a kun urushub bəsturub-siz* (BN).

Alib-men tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarda ham qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalarda uchraydi: *Yaratgʻan bir ızımgʻa yalbarib-men* (XSH). *Ul, ne kim sen keltürüb-sen, seniñ rozın turur* (Tafsir). *Balıqni yaxshı saqlab-sen* (OʻN). *Bu mehriñni kəñuldä berk etib-men* (Saroyi).

Oʻtgan zamon feʻlining *alib turur men*, *alibtur-men* // *alibdur-men*, *alib-men* tarzidagi shakllari bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Bu jarayon quyidagicha yuz bergan: oʻtgan zamon feʻlining bu turi tarkibida dastlab *turur* (*tur-* holat feʻlining hozirgi-kelasi zamon shakli) mavjud boʻlgan (*alib turur men*), keyinchalik *turur* qisqarishga uchrab, uning tarkibidan hozirgi-kelasi zamon koʻrsatkichi *-ur* tushib qoladi (*alib turur men* > *alibtur-men* // *alibdur-men*). Soʻng I va II shaxslarda *tur* // *tür* (*dur* // *dür*) butunlay tushib qoladi (*alibtur-men* // *alibdur-men* // *alib-men*), III shaxsda shaxs koʻrsatkichi boʻlmaganligi uchun saqlangan (*alibtur* // *alibdur*, *alibturlar* // *alibdurlar*). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa *-di* shakliga aylangan (*alibtur* // *alibdur* > *alibtur* > *alibdur* > *alibtu* > *alibdi*). Demak, hozirgi oʻzbek tilidagi *olibman* turidagi oʻtgan zamon feʻli dastlab *alib turur men* koʻrinishida qoʻllangan boʻlib, keyinchalik uning tarkibidan *turur* holat feʻli tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan.

Bulardan *alib-men* tarzidagi shakl hozir oʻzbek, uygʻur, qozoq, qoraqalpoq, ozarbayjon kabi turkiy tillarda qoʻllanadi, *alibtur-men* // *alibdur-men* tarzidagi shakl qirgʻiz, turkman, tuva, xakas, shoʻr, oltoy kabi tillarda saqlangan boʻlib, turli koʻrinishlarda qoʻllanadi. *Alib turur men* tarzidagi shaklning isteʼmol doirasi XV asrdanoq chegaralangan boʻlib, hozirgi turkiy tillarda qoʻllanmaydi.

Oʻtgan zamon feʻlining *alib turur men*, *alibtur-men* // *alibdur-men*, *alib-men* tarzidagi shakllari eski oʻzbek tilida maʼno jihatdan ham oʻxshash boʻlgan, yaʼni bu shakllarning uchalasi ham asosan ish-harakatning nutq paytida mavjud boʻlgan natijasini koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan. Bu jihatdan ushbu shakllar *-gʻan/-gän* //

-*qan/-kän* affiksli oʻtgan zamon feʼli shakli bilan bir guruhni tashkil etadi. Qiyoslang: *Eriñ qayda teb sordı ersü, avqa barib turur tedi* (QR). *Xotan āhuları-dek ancha sargardān bolubdur-men // sāchi mushki Xita rashki xayālı dilrabālardın* (Furqat). *Mavlāna Muhammad Badaxshiydın taʼrifin eshitib-men* (Navoiy, MN).

Keltirilgan misollardagi *barib turur, sargardan bolubdur-men, eshitib-men* feʼllari ish-harakatning nutq paytidagi natijasini koʻrsatish maʼnosini ifodalaydi, yaʼni *bārib turur* feʼli “borgan (ketgan)” maʼnosida, *sargardān bolubdur-men* — “sargardon boʻlganman”, *eshitib-men* — “eshitganman” maʼnosida qoʻllangan.

Hozirgi oʻzbek tilida, yuqorida aytilganidek, *olibman* (<*alib-men*) tarzidagi shakl qoʻllanadi. Lekin maʼnosida oʻzgarish yuz bergan, yaʼni hozirgi oʻzbek tilida bu shakl eshitilganlik, hikoya kabi maʼnolarni ifodalovchi shakl sifatida shakllangan.

178-§. -duq/-dük affiksli shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklardan “Tafsir”da qoʻllangan boʻlib, I shaxs koʻplik, III shaxs birlik va koʻplik shakllarida uchraydi. Oʻtgan zamon feʼlining bu turi “Tafsir”da faqat boʻlishsiz shaklda qoʻllangan: *Qachan kim, tegdi ersä kün tugʻushingʻa, boldı anı tugʻar buzun üzä, qılmaduq-miz anlarga azın ortuk parda* (Tafsir). *Munda aytur “qıldım” teb, valekin qılmaduq turur* (Tafsir). *Hech köz andagʻ körmäduk tururlar* (Tafsir). *Teginmäduk injular-tek kimersä kördüki yoq* (Tafsir).

Keltirilgan misollarda *-duq/-dük* shaklidagi *qılmaduq-miz* feʼli “qilmadik” maʼnosida, *qılmaduq turur* — “qilmagan”, *körmäduk tururlar* — “koʻrmaganlar”, *kördüki yoq* — “koʻrgani yoʻq” maʼnosida qoʻllangan.

-duq/-dük affiksli oʻtgan zamon feʼli Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻatit-turk” asarlarida ham ishlatilgan. Ushbu manbalarda bu shakl faqat III shaxs birligida qoʻllangan boʻlib, shaxs-son maʼnolari jumla mazmunidan yoki ega vazifasida kelgan soʻz orqali anglashiladi. *-duq/-dük* affiksli oʻtgan zamon feʼlining bunday xususiyati haqida Mahmud Koshgʻariy ham alohida qayd qilgan. Uning koʻrsatishicha, oʻgʻuzlar va qipchoqlarning baʼzilari (su-

vorinlar) o'tgan zamon fe'lini yasovchi *-di/-di* affiksi o'rnida *-duq/-dük* affiksini, ya'ni *bardi, keldi* o'rnida *barduq, keldük* shaklini qo'llaganlar. Bu shakl hamma shaxslar uchun, shuningdek, birlik va ko'plik uchun ham o'zgarishsiz bir xil shaklda kelgan, ya'ni bu shaklga shaxs-son affikslari qo'shilmagan. Masalan: *men ya qurduq* ("men yoy qurdim" ma'nosida), *biz ya qurduq* (biz yoy qurdik), *ol ya qurduq* (u yoy qurdi), *men yarmaq tärdük* (men tanga terdim), *biz kældük* (biz keldik), *ol kældük* (u keldi). Lekin o'g'uzlarning ko'pchiligi bu shaklni I shaxs birligi uchungina, ya'ni *bardim* o'rnida *barduq, kældim* o'rnida *kældük* shaklini qo'llaganlar. Qolgan o'rnlarda esa boshqa turklar kabi *-di/-di* affiksli shaklni qo'llaganlar (MK, II tom, 64–65-betlar).

2. O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari

179-§. O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari eski o'zbek tilida ham fe'ning zamon ma'nosini anglatuvchi sodda shakllariga to'liqsiz fe'l qo'shilishi bilan hosil bo'ladi. To'liqsiz fe'l eski o'zbek tilida *er-* yoki *e-* shaklida qo'llangan: XIV asrning oxirlariga qadar *er-* shaklida, undan keyingi davrlarda *-er* shaklida ham, *e-* shaklida ham qo'llanavergan.

O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllarini hosil qilishda to'liqsiz fe'l *-di* affiksli o'tgan zamon (*erdi* yoki *edi*) shaklida qo'shiladi. To'liqsiz fe'ning *ermish // emish, erkän // ekän, erki, erinch, ergäy* kabi shakllari esa turli modallik ma'nolarni ifodalashga xizmat qilib, zamon nuqtayi nazaridan yangi shakl hosil qilmaydi.

Eski o'zbek tilida o'tgan zamon fe'lining quyidagi murakkab shakllari iste'molda bo'lgan: *-mish+erdi, -di+erdi, -duq+erdi, -g'an+erdi, -b+turur+erdi // -b+dur+erdi // -b+erdi, -a+turur+erdi // -a+dur+erdi // -a+erdi, -r+erdi (mas+erdi), -g'ay+erdi*. Bulardan *-mish+erdi, -di+erdi, -r+erdi (mas+erdi), -g'ay+erdi* shakllari qadimgi turkiy yodgorliklarda ham faol iste'molda bo'lgan, boshqalarining yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XIII–XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllarida (*di+erdi* shaklidan tashqari) shaxs-son affikslari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *almish*

erdim, alduq erdim, alg'an erdim, alur erdim (almas erdim), alg'ay erdim, alib turur erdim, alibdur erdim, alib erdim, ala turur erdim, aladur erdim, ala erdim kabi. *dı+erdi* shaklida esa asosiy fe'lga qo'shiladi: *aldım erdi, aldın erdi* kabi. III shaxs ko'pligining hosil bo'lishida *-lar/-lär* ko'plik affiksi ko'pincha to'liqsiz fe'lga, ba'zan asosiy fe'lga yoki bir vaqtning o'zida ikkala qismga qo'shiladi: *almısh erdilär // almıshlar erdi // almıshlar erdilär, alib turur erdilär // alib tururlar erdi (alib tururlardı), alur erdilär // alurlar erdi// alurlar erdilär (alurdılar)*.

180-§. -mısh+erdi yordamida hosil bo'luvchi **almısh erdi** tarzidagi murakkab shakl o'zbek tilida XV asrga qadar ancha faol iste'molda bo'lib, keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda qo'llangan.

Bo'lishsiz shakli ikki xil yo'l bilan hosil bo'ladi:

a) fe'lning *-ma/-mä* affiksli bo'lishsiz shakli asosida: *almamısh erdi, kelmämısh erdi* kabi;

b) egalik affiksi+yoq inkor so'zi yordamida: *almıshı yoq erdi, kelmıshı yoq erdi* kabi.

XIX asrga oid ayrim she'riy asarlarda *-mısh+erdi* shakli qisqargan *-mıshdı /-mıshdı* ko'rinishida ham qo'llangan: *Sayr etib yürgändä, yürmıshdim qanärıñda seni* (Muqimiy). *Bärıb kelgüncha ötmıshdı zamän kep* (Furqat).

-mısh+erdi shaklining asosiy vazifasi shundan iboratki, bu shakldagi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish vaqti nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmaydi, balki bu ish-harakatning natijasi sifatida nutq paytiga qadar yana boshqa voqea yuz bergan bo'ladi. Keyingisi odatda o'tgan zamon fe'lining *-dı/-dı* affiksli shakli bilan ifodalanadi. *-mısh+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan ana shu *-dı/-dı* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakat orqali bog'lanadi. Masalan: *Bag' izisi yemısh alg'alı kelmısh erdi, bularnı kërđi* (QR). Misoldan ko'rinib turibdiki, *-mısh+erdi* shaklidagi fe'l (*kelmısh erdi*) ifodalagan ish-harakatning bo'lishi natijasida keyingi ish-harakat, ya'ni *-dı/-dı* affiksli fe'l (*kërđi*) ifodalagan ish-harakat yuzaga kelgan. Boshqacha qilib ayt-

ganda, *bog' egasi boqqa kirmaganda bularni ko'rmagan bo'lardi.*

Bunday hollarda *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini yoki vaqtini ko'rsatadi. Qiyoslang: *Yana Umardın jafa tegmishi yoq erdi, anıñ üçün kim yarlıqadı* (Tafsir). *Bu qız Xusrav ishingä qaldı hayran // kim an-tek kermishi yoq erdi xush jän* (XSH). *Etäk sarı cherikkä berdilär mayl // ki tutmış erdi sahranı qızıl sayl* (Navoiy, FSH).

Bu misollarda *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini ko'rsatadi. Quyidagi misollarda esa *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning bo'lgan vaqtini ko'rsatadi: *Bir kün Ismāil āvqa barmış erdi, Ibrāhim kora keldi* (QR). *Bu ish ul vaqtda erdi kim, binni Israil barcha ornamiş erdilär* (Tafsir). *Urmış erdi tashlag'an asrari tab // kordi dëkanlarda ne'mat behisāb* (Navoiy, LT).

-mish+erdi shakli bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish kabi ma'nolarni ifodalashda ham qo'llanadi. Bunday hollarda kesimi *-mish+erdi* shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap odatda mustaqil sodda gapni tashkil etadi yoki bog'langan qo'shma gap tarkibida keladi: *Hech erānlärdä anlar-tek kishi kermishim yoq erdi* (NF). *Anıñ hajrida häqān ölmish erdi // kichik qardashi häqān bolmiş erdi* (Navoiy, FSH). *Lek mendin ketmiş erdi aql-u xush // lahza-lahza shavq öñ äylärdi josh* (Furqat).

-mish+erdi yordamida hosil bo'luvchi shakl hozir o'g'uz guruhidagi turk, ozarbayjon, gagauz tillarida faol qo'llanadi.

181-§. -di+erdi yordamida hosil bo'luvchi **aldi erdi** tarzidagi murakkab shakl o'zbek tilida XV asrga qadar qo'llangan.

-di+erdi shakli ma'no va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi* shakli bilan bir guruhga kiradi, *-di+erdi* shaklidagi fe'llar ham asosan nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatadi: *Anlar qachtılar erdi, Malik Daqyunus yarın bildi qachmişlarını* (Tafsir). *Bu og'lannı men bir yanāqladım erdi, bu og'lan duā qıldı, jahān munda tünärdi* (QR). *Qoy etidin bir pāra*

aldi taqi chaynayu bashladi erdi, ul qoldin avaz keldi (NF). *Telim ranj birla tapdim erdi ul ganj // yiturdum, boldi zaye kormishim ranj* (XSH).

Quyidagi misollarda *-di+erdi* shaklidagi fe'llar bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish kabi ma'nolarda qo'llangan: *Bu tayaq ham ul tayaq turur kim, endin chiqardin erdi* (Tafsir). *Bu erga qul og'lan sattimiz erdi* (QR). *Shakar tatlig' javab aydi kim, ey beg // uzaqi yilda kordum erdi sen-tek* (XSH).

-di+erdi shakli qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, hozir turk, gagauz, tatar, qirg'iz tillarida turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi, o'zbek tilining Qorabuloq shevasida ham saqlangan.

182-§. -duq+erdi yordamida hosil bo'luvchi ***alduq erdi*** tarzidagi murakkab shakl "Tafsir"da ancha keng qo'llangan bo'lib, "Qissasi Rabg'uziy" asarida ham uchraydi.

-duq+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi*, *-di+erdi* shakllariga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham asosan nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatadi, ba'zan bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi: *Bu butlarni haqiqat kormaduk erdim, turdum, Makkaga bardim, kordum* (Tafsir). *Emdigä tegi ashliq qolub sadaqa qilg'il teduk erdi, emdi andin kichuk qarindashimiz ibn Yaminni sadaqa teyu qolduq erdi, emdi bizga keldi* (QR). *Madina elin ranjur qilduq erdi, andin bir og'lanni anda qoydi* (Tafsir).

-duq+erdi shaklining III shaxs birligi bilan *-di+erdi* shaklining I shaxs ko'pligi shaklan o'xshash. Bular asosan jumla mazmunidan farqlanadi. Qiyoslang:

1. *Sara qari urag'ut, aniq ilaru ayali bolmaduq erdi* (Tafsir). Bu o'rinda *ayal* so'zi "bola", "farzand" ma'nosida qo'llangan).

2. *Ey ata, biz... Yusufni otag'da qoyduq erdi, biz kelgincha Yusufni bori yemish* (QR).

Keltirilgan misollardagi *bolmaduq erdi* va *qoyduq erdi* fe'llari shaklan o'xshash. Lekin bular ma'nosiga ko'ra farqlanadi, ya'ni birinchi misoldagi *bolmaduq erdi* fe'li —*duq+erdi* shaklining III shaxs birligi bo'lib, "bo'lmagan edi" ma'nosida, ikkinchi misoldagi

qoyduq erdi fe'li esa *-dı+erdi* shaklining I shaxs ko'pligi bo'lib, "qo'ygan edik" ma'nosida qo'llangan. Bu shakllarning yasalish asoslari ham har xil: *-duq+erdi* shakli *-duq/-dük* affiksli o'tgan zamon fe'li (qarang: 178-§) asosida, *-dı+erdi* shakli *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li (qarang: 174-§) asosida hosil bo'lgan.

183-§. -gan+erdi yordamida hosil bo'luvchi **alg'an erdi** tarzidagi murakkab shaklning yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Bu shakl eski o'zbek tilida kam iste'molda bo'lib, uning qo'llanishi XIX asrdan faollasha boshlagan.

Bu shaklning bo'lishsizligi eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi kabi quyidagicha uch xil yo'l bilan hosil bo'lgan:

a) fe'lining *-ma/-mä* affiksli bo'lishsiz shakli asosida: *almag'an erdi*, *kelmägän erdi* kabi;

b) *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs (emäs)* yordamida: *alg'an ermäs erdi*, *kelgän ermäs erdi* kabi;

d) egalik affiksi+*yoq* inkor so'zi yordamida: *alg'anı yoq erdi*, *kelgeni yoq erdi* kabi;

-g'an+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi* shakli bilan bir guruhni tashkil etadi. Ya'ni *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmaydi, balki bu ish-harakatning natijasi sifatida nutq paytiga qadar yana boshqa voqea yuz bergan bo'ladi. Keyingisi odatda *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li bilan ifodalanadi. *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan ana shu *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li ifodalagan ish-harakat orqali bog'lanadi. Bunday hollarda *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini yoki vaqtini ko'rsatadi. Qiyoslang:

1. *Sizlar aña inang'an erdiniz, ayatnıñ hukmi mansuh boldi* (Tafsir).

2. *Chun qush buzmag'ını qılğ'an emäs edim, elik eltmädim* (BN).

3. *Yılğ'a mın sekkiz yüz-u toqsan edi,*

Iyul ayının biri bolğ'an edi...

Ittifāqa, ul küni tāptib xabar,
Eylādim yarmanka sarig'a guzar (Furqat).

Keltirilgan misollarning oldingi ikkitasida *-g'an+erdi* shaklidagi *inang'an erdiniz, qilg'an emas edim* fe'llari ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli *mansuh boldi, eltmādim* fe'llari ifodalagan ish-harakatning yuzaga kelish sababini ko'rsatadi. Oxirgi misoldagi *bolg'an edi* fe'li ifodalagan ish-harakat esa *guzar aylādim* fe'li ifodalagan ish-harakatning bo'lish vaqtini ko'rsatadi.

Quyidagi misollarda *-g'an+erdi* shaklidagi fe'llar bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan: *Bu altun ya kün toqushidan-da kün batushig'acha tekken erdi taqi bu üch kümüş oq tün yang'aqqa ketä turur erdi* (O'N). *Bar erdi bir nadimi, atı Shavur // lahāvur kergän erdi ham Nishāvur* (XSH). *Soñra chiqdı bir quyash ruxsara zan // egnigä kiygän edi kək pirahan* (Furqat).

-g'an+erdi yordamida hosil bo'luvchi murakkab shakl hozir qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida faol qo'llanadi.

184-§. -b (-ib/-ib // -ub/-üb) affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllar. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagi uch xil ko'rinishda qo'llangan: *-b+turur+erdi*, *-b+dur+erdi*, *-b+erdi*. Bular bir shaklning turli ko'rinishlari bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Ya'ni *-b+erdi* shakli *-b+dur+erdi* shaklining qisqargan ko'rinishi bo'lib, keyingisi o'z navbatida *-b+turur+erdi* shaklidan kelib chiqqan. Bunda avval bu shakl tarkibidagi *turur* fe'li qisqarishga uchrab, undan sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi (*turur>tur*), so'ng *tur (>dur)* butunlay tushib qoladi (*-b+turur+erdi>-b+dur+erdi>-b+erdi*). *-b+turur+erdi* esa uch qismning birikuvidan tashkil topgan murakkab shakldir: 1) *-b* — ravishdosh ko'rsatkichi; 2) *turur* — *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli; 3) *erdi* — *er-* to'liqsiz fe'lining o'tgan zamon shakli. Bu shakllar eski o'zbek tili taraqqiyotining turli davrlarida iste'molda bo'lgan.

1. *-b+turur+erdi* shakli XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda

qoʻllangan. Maʼnosi va vazifasiga koʻra *-mish+erdi*, *-gʻan+erdi* shakllariga oʻxshaydi, yaʼni bu shakl ham nutq payti bilan bevosita chegaradosh boʻlmagan ish-harakatni koʻrsatish yoki boʻlib oʻtgan voqea-hodisani eslash, taʼkidlab koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan: *Ātam menĵa vasiyat qilib turur erdi, anı sinādim* (QR). *Bir parcha yer qalib turur erdi bir kishi olturur chaqli jarrāh ayāqın uzatdı, ul yeri tutdı* (Tafsir). *Paygʻambar alayhissalam bir kun Aysha evindā olturub turur erdi kim, Fatima razillah anha keldi* (NF). *Oshul bəri Ogʻuz qagʻangʻa sōz berib turur erdi tagʻı dedi kim, ...* (OʻN).

2. *-b+dur+erdi* shakli eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan boʻlib, ayrim asarlardagina uchraydi: *Mir Xisravnın ashʻār-u risālasın va sair musannifātın andın kōprāk kishi jam qilmabdur erdi* (Navoiy, MN). *Hech chapqunda muncha qoy tūshmābtür edi* (BN).

3. *-b+erdi* shakli XV asrdan boshlab faol qoʻllangan boʻlib, XIII--XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham uchraydi.

-b+erdi shakli ham maʼnosi va vazifasiga koʻra *-mish+erdi*, *-gʻan+erdi* shakllari bilan bir guruhga kiradi. Yaʼni *-b+erdi* shaklidagi feʼllar ham nutq payti bilan bevosita chegaradosh boʻlmagan ish-harakatni koʻrsatish yoki boʻlib oʻtgan voqea-hodisani eslash, taʼkidlab koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan.

Quyidagi misollarda *-b+erdi* shaklidagi feʼllar nutq payti bilan chegaradosh boʻlmagan ish-harakat maʼnosida qoʻllangan: *Barcha ul bargah sajdāsıdın ötüb erdi, iltimas qılıldı kim, ...* (Navoiy, Msh). *Namāzi xuftān bolub erdi, yekkā öläñ kelib tūshtük* (BN). *Gʻurnıñ tagʻlarıgʻa qar kōp tūshüb erdi, lashkar xalqı yurmekke qıynaldılar* (Sh.tar.). *Dostlar, ahbablar, barb edim mayxanagʻa // nāgahāñ tūshti közüñ bir mahliqa janānāgʻa* (Furqat).

Quyidagi misollarda esa *-b+erdi* shaklidagi feʼllar boʻlib oʻtgan voqea-hodisani eslash, uni taʼkidlab koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan: *Xojanı “yer farishtasi” derlär va Xoja ulumi zahiriyu batiniyni takmil qilib erdi* (Navoiy, MN). *Ātası Bengalda pādshāh bolub erdi, Said va Sultan Alauddingä mulaqqab edi. Muñja saltanat tegib erdi* (BN). *El sözi dagʻı bilib erdilär // ish yaragʻını qilib erdilär* (SHN).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda *-b+erdi* shaklidagi fe'llar asosan bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan. Qiyoslang: *Taqi mushriklar taba ketib erdilar* (Tafsir). *Yinchke, yug'qa, nazuk tonlar kizib erdi* (QR). *Berkä emgäk birlä el künni basıb erdi* (O'N). *Ul taxt üzäsində qasri olturub erdi* (NF). *Bulutda kezläb erdi ay-tek ezin* (XSH).

-b+erdi shakli hozir o'zbek, uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman, qarachay-balqar, no'g'oy kabi ko'pchilik turkiy tillarda turli shakllarda qo'llanadi. Bu shakl, ayniqsa, o'zbek shevalariga xos bo'lib, adabiy tildagi *-g'an+erdi* shakli o'rniga asosan shu shakl qo'llanadi.

185-§. -a/-ä (y) affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllar. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagi uch xil ko'rinishda qo'llangan: *-a+turur+erdi*, *-a+dur+erdi*, *-a+erdi*. Bular bir shaklning turli ko'rinishlari bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Ya'ni *-a+erdi* shakli *-a+dur+erdi* shaklning qisqargan ko'rinishi bo'lib, keyingisi o'z navbatida *-a+turur+erdi* shaklidan kelib chiqqan. Bunda avval bu shakl tarkibidagi *turur* fe'li qisqarishga uchrab, undan sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi (*turur>tur*), so'ng tur (>-dur) butunlay tushib qoladi (*-a+turur+erdi>-a+dur+erdi>-a+erdi*). *-a+turur+erdi* esa uch qismning birikuvidan tashkil topgan murakkab shakldir: 1) *-a* — ravishdosh ko'rsatkichi; 2) *turur* — *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli; 3) *erdi* — *er-* to'liqsiz fe'lining o'tgan zamon shakli. Bu shakllar o'zbek tili taraqqiyotining turli davrlarida qo'llangan.

1. *-a+turur+erdi* shakli asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi.

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda bu shakl tarkibidagi asosiy fe'l, ya'ni birinchi qism *-u/-ü (yu /yü, ya/yä)* affiksli ravishdosh shaklida ham kelgan: *alu turur erdi*, *berü turur erdi*, *bashlayu turur erdi* (*bashlaya turur erdi*), *ishläyü turur erdi* (*ishläyä turur erdi*).

-a+turur+erdi shaklidagi fe'llar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) nutq paytidan oldin ma'lum bir vaqtda davom etib turgan

ish-harakatni ko'rsatadi: *Sag' qolinda kökkä teginchä yıldırayu turur erdi* (Tafsir). *Og'uz qag'an bir choqur tan ayg'ır atqa minä turur erdi. Oshul ayg'ır atni beg choq seveyür erdi* (O'N). *Ul vaqtda xalq Tog'ruľnıñ ag'zıg'a qaray turur erdi* (Sh.turk);

b) payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-a+turur+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan paytda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Qarun Musag'a salam qilg'ali kelä turur erdi, ıraqdın Musanı darvısh birlä kördi* (QR). *Lashkarnıñ sonıñda kelä turur erdim, xatunum hamla erdi, tug'urdi* (Sh.tar.).

2. *-a+dur+erdi* shaklining yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi. XV–XVI asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarga oid manbalarda juda kam uchraydi.

-a+dur+erdi shaklidagi fe'llar ham *-a+turur+erdim* shaklidagi fe'llar kabi quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

a) nutq paytidan oldin ma'lum bir vaqtda davom etib turgan ish-harakatni ko'rsatadi: *Mavlana Malik ottuz yashg'a yaqing'a-cha nazm aytmaydur erdi* (Navoiy, MN). *Meni qishlay deb... sa'y qiladurlar edi, vale qishlaq yeri-yu qishlamaq asbabinı yaxshı saman bermäydürlär edi* (BN). *Kozlärımdın aqadur yäsh // xatirimg'a yaqadur erdi yäsh* (SHN);

b) payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-a+dur+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan vaqtda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Bir kochada keledür edim, bayakbar baburiy robaro üchräy tüshüti* (BN). *Bashımnı munajatqa qoyub, tiläk tiläydür edim kim, közüm uyqug'a barıbtur* (BN).

3. *-a+erdi* shakli eski o'zbek tiliga xos bo'lmagan. Bu shakl XVII asr yodgorliklari "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" asarlarida qo'llangan.

-a+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-a+turur+erdi*, *-a+dur+erdi* shakllari bilan bir guruhni tashkil etadi. Qiyoslang: *Og'uz xan avg'a chıqıb, qaytıb kelä erdi, kördi kim, suvıñ yaqasında*

bir nechä zaifalar kir yuva tururlar (Sh.tar.). *Biz sizni Iraqda tapar-miz teb bara erdük, sizniñ turkmän ichinä kelgäninizni eshitdük* (Sh.turk). *Tevegä minib keyniñdin bara erdim, qabarib it Bechänä izimdin yetdi* (Sh.tar.). *Hanuz anlar kishiniñ atn tutmay erdilär* (Sh.turk).

O'tgan zamon fe'lining *-a /-ä (y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllari hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydi. Hozirgi o'zbek tilida bu shakllarning vazifasini *-(a)yotgan+edi* (olayotgan edi), *-(a)yotib+edi* (olayotib edi), *-(a)yotir+edi* (olayotir edi) shakllari bajaradi. *-a+turur+erdi* va *-a+dur+erdi* shakllari hozir boshqa turkiy tillarda ham qo'llanmaydi. *-a+erdi* shakli esa boshqird, tatar, qumiq, qarachay-balqar va boshqa ayrim tillarda qo'llanadi.

186-§. -r+erdi (-mas+erdi) yordamida hosil bo'luvchi **alar erdi** tarzidagi murakkab shakl, yozuv yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha, hozirgi turkiy tillarda ham keng qo'llanadi.

Ayrim hollarda bu shakl tarkibidagi to'liqsiz fe'l qisqarishga uchrab *-rdi/-rdi* shaklida ham qo'llangan: *älurdım, kelürdim, älurdi, kelürdi, älurdılar, kelürdilär* kabi.

-r+erdi (-mas+erdi) shaklidagi fe'llar eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi asosan quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Nutq paytidan oldin qachondir davom etib turgan ish-harakatni eslash, xotirlash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Zulayha Yusufni qattiq sevär erdi, ... kündin-kungä sevgüsi ziyad bolur erdi* (QR). *Kechä bolmas erdi shahr-u bāg' arā // Özni tärtar erdi dasht-u täg' arā* (Navoiy, LT). *Ata ag'asidin umidvarlıq bar jihatidin darang qılur erdi* (BN). *Ot ichrä samandar ki, tapar erdi hayat // kør, shu'lai ishqımda nechük örtänädür* (Munis).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-r+erdi (-mas+erdi)* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan vaqtda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Künlärdä bir kün bu og'lan öz evi taba barur erdi, yolında bir ulug' ajdahani kørdi* (Tafsir). *Otär erdi oqub har birni bat-bat // kørundi bir eshik*

hayhat-hayhāt (Navoiy, FSH). *Bir kün bāzārgʻa bārīb, rastalarni tamāsha qilib yūrūr erdim... bir xojandlik kishi yoluqub, musahaba aylādi* (Furqat).

3. *-r+erdi* (*-mas+erdi*) shaklidagi feʼllar shart ergash gapli qoʻshma gap tarkibidagi bosh gapning kesimi vazifasida kelib, bajarilishi mumkin boʻlgan, lekin ergash gapdagi ish-harakatning amalga oshmaganligi tufayli bajarilmay qolgan ish-harakatni yoki ergash gapdagi ish-harakat amalga oshgan taqdirdagina bajarilishi mumkin boʻlgan ish-harakatni koʻrsatadi: *Agar Adam barmasa, bir saat sabr qilsa erdi, Hava Adamgʻa kelūr erdi* (QR). *Agar ul maʼlum bolsa edi, ushbu sekiz kishi bilān xob urushur edūk* (BN). *Agar gunahumdın օtsālār, men barīb kōrār erdim* (Sh.turk).

187-§. *-gʻay+erdi* yordamida hosil boʻluvchi *algʻay erdi* tarzidagi murakkab shakl eski oʻzbek tilida keng qoʻllangan.

-gʻay+erdi shakli tuzilishiga koʻra aniqlik maylining oʻtgan zamon shakllariga oʻxshasa ham, maʼnosi jihatdan ulardan farq qiladi. Bu shakl asosan ergash gapli qoʻshma gapdagi bosh gapning kesimi vazifasida kelib, ergash gapdagi ish-harakatning amalga oshmaganligi tufayli bajarilmay qolgan ish-harakatni koʻrsatadi. *-gʻay+erdi* shakli bu jihatdan *-r+erdi* (*-mas+erdi*) shakliga oʻxshaydi. Qiyoslang: *Bizniñ kūchūmiz yetsā, bu tevāni օltürgāy erdūk* (QR). *Jān netkāy erdi, dard aṇa hamrāh bolmasa* (Lutfiy). *Agar burunraq aytilmish bolsa erdi, faqir hargiz օz matlaimni aytmagʻay erdim* (Navoiy, MN). *Xat bolmasa, bolgʻay erdi nabud* (Munis).

Jumlada *kāshki* soʻzi boʻlganda, *-gʻay+erdi* shaklidagi feʼllar istak, orzu kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Kāshki ilgārū yangʻay erdūm* (Tafsir). *Qilmagʻay erdim yūzin kōrmāk tamannā kāshki // salmagʻay erdim kōṇjūl mulkigā gʻavgʻa kāshki* (Navoiy, MN). *Kāshki allida gardun tōkkāy erdi qānımız* (Munis).

Hozirgi zamon

188-§. Hozirgi zamon maʼnosini ifodalovchi shakllar va ularning hosil boʻlish usullari boʻyicha eski oʻzbek tili bilan hozirgi oʻzbek tili oʻrtasida maʼlum oʻzgachaliklar mavjud. Hozirgi oʻzbek

tilidagi *yap*, *-(a)yotir*, *-(a)yotib* affikslari bilan hosil bo‘luvchi *olyapman*, *olayotirman*, *olayotibman* tarzidagi aniq hozirgi zamon shakllari eski o‘zbek tilida qo‘llanmagan. *-moqda* affiksi bilan hosil bo‘luvchi *olmoqdaman* tarzidagi hozirgi zamon fe‘li esa ayrim yodgorliklarda uchraydi. *Tur-*, *yür-*, *yat-*, *oltur-* holat fe‘llari ishtirokida tasviriy shakllarning hosil bo‘lishi bo‘yicha ham eski o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari bor.

Eski o‘zbek tilida hozirgi zamon ma’nosida asosan *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo‘luvchi shakllar va *-r (-mas)* affiksli hozirgi-kelasi zamon shakli qo‘llangan.

189-§. *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo‘luvchi shakllar. Hozirgi zamon fe‘lining bu turi eski o‘zbek tilida quyidagi ko‘rinishlarda qo‘llangan: 1) *-a/-ä(y) +turur* yordamida hosil bo‘luvchi *ala turur men* tarzidagi shakl; 2) *-a/-ä(y) +dur* yordamida hosil bo‘luvchi *äladur-men* tarzidagi shakl; 3) *-a/-ä(y)* asosida hosil bo‘luvchi *äla-men* tarzidagi shakl. Bular bir shaklning turlicha ko‘rinishlari bo‘lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Hozirgi o‘zbek tilidagi “hozirgi-kelasi zamon fe‘li” deb ataluvchi *olaman* tarzidagi shakl shu yo‘l bilan vujudga kelgan. Demak, hozirgi o‘zbek tilidagi bu fe‘l dastlab *ala turur men* ko‘rinishida qo‘llangan bo‘lib, uning tarkibida *turur* holat fe‘li mavjud bo‘lgan. Keyinchalik holat fe‘li tarkibidan hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko‘rsatkichi *-ur* tushib qolgan va bu fe‘l tarkibidagi jarangsiz (t) undoshi jarangli (d) ga o‘tgan (*äla turur men* > *älatur-men* > *äladur-men*). So‘ng I va II shaxslarda holat fe‘li butunlay tushib qolgan (*äladur-men* > *äla-men*, *äladur-sen* > *äla-sen*, *äladur-miz* > *äla-miz*, *äladur-siz* > *äla-siz*). III shaxsda esa shaxs ko‘rsatkichi bo‘lmaganligi uchun saqlangan va hozirgi o‘zbek tilida *-di* shakliga aylangan (*äladur* > *äladır* > *äladı* > *oladi*, *oladurlar* > *aladırlar* > *aladılar* > *oladilar*). III shaxs shaklining *äladı*, *äladılar* ko‘rinishida qo‘llanishi XIX asr oxirlaridan boshlab kuzatiladi.

-a/-ä(y) affiksli ravishdosh asosida hosil bo‘luvchi *ala turur men*, *aladur-men*, *ala-men* tarzidagi shakllar o‘zbek tili taraqqiyotining turli davrlarida iste’molda bo‘lgan.

1. *Ala turur men* tarzidagi shakl XIII–XIV asrlarga oid man-

balar va XVII asr yodgorliklari — “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima” asarlarida keng iste’moda bo’lgan, XV—XVI asrlarga oid ayrim she’riy asarlarda ham uchraydi. Bu shakl XI—XII asrlarga oid yozma manbalar va qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda ham qo’llangan. XIV asrdan oldingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida bu shakl tarkibidagi asosiy fe’l ko’pincha *-u /-ü(yu /yü)* affiksli ravishdosh shaklida kelgan: *alu turur, kelü turur, bashlayu turur, sozläyü turur*. “O’g’uznoma”da unli bilan tugagan fe’llar *ya /yä* affiksli ravishdosh shaklida kelgan: *bashlaya turur, sozläyâ turur*.

XV—XVI asrlarga oid she’riy asarlarda bu shakl III shaxs birligida qo’llangan bo’lib, uning tarkibidagi holat fe’li ko’pincha (d) undoshi bilan *durur* shaklida kelgan. Qiyoslang: *Sharbati ichmäy turur sahib nazarlar jamıdın* (Atoiy). *G’am yüki qılmay durur yalg’iz meni — mahzunni kaj* (Navoiy, G’S). *Ah, yashımđın arta durur za’f, ev tabib* (Bobur).

Ala turur men tarzidagi shakl ko’pincha aniq hozirgi zamon ma’nosida qo’llangan: *Sordi: bu ne ün turur? Ayttılar: Umayya quli Bilalg’a azab qılu turur* (Tafsir). *Xabar keldi kim, Makka bāzārıga Shamđın kelâ tururlar, bug’day, arpa, xurma, quruq uzum yüklâb kelâ tururlar* (QR). *Yana baqar-men, ahlım taqı og’lanlarım jumlası yıg’layu turur* (NF). *Kim bolur-sen va qaydın kelâ turur sen?* (Sh.tar.).

Bu shakl bajarilishi nutq payti bilan chegaralanmagan “umumzamon”ga xos ish-harakatni ifodalashda ham qo’llangan: *Oshul qız andag’ keriüklüg erdi kim, külsâ, kék tañrı kulâ turur, yıg’lasa, kék tañrı yıg’laya turur* (O’N). *Kün keldüginchâ benim emgâkim arta turur* (QR). *Bu ashnın atı “bug’raxaniy” bolsun, tedi. Bu kün xalq ichindâ “bug’ra” teb pishirâ tururlar — ul âsh turur* (Sh.tar.).

Ayrim manbalarda bu shakl kelasi zamon ma’nosida ham qo’llangan: *Yüzlâr ul kün aq bolub kulâ turur* (Tafsir). *Tez og’uz eliniñ ichindâ urush bolub, qızıl qân qâra suv-tek âqa turur, Ali xan tez elâ turur, anıñ orniğ’a bir kishi pādshâh bola turur* (Sh.tar.).

Yaxshısı ul turur kim, men yetti mıy mog'ul birlän bara turur men (Sh.turk).

2. *Aladur-men* tarzidagi shakl o'zbek tili XV—XIX asrlar davomida qo'llangan. Bu shakl ma'nosiga ko'ra *älä turur men* tarzidagi shaklga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham ko'pincha aniq hozirgi zamon ma'nosida qo'llangan: *Bu yurtta xabar keldi kim, shah Mansurnıy qızı Yusuf zaynıy mäli bilä kelädür* (BN). *Dedi: köpg'il, ne yätp-sen, qopg'il... // kim bir ätinni og'urlaydurlar // seni uyqu birlä aldaydurlar* (SHN). *Tüşken-mu madrasag'a ag'z-u belıy hadisi? // har hujradın çıqadur ävöz qıyl-u qäla* (Furqat).

“Umumzamon”ga xos ish-harakatni ifodalashda ham qo'llangan: *Lutfiyni tirgüzädur har nafas ul la'l labıy* (Lutfiy). *Tökädür qanımnı har dam közlärıy bāqıb turub* (Navoiy, ML). *Bu jins bud-na cherik hayl-hayl uchadur* (BN). *Alıb yadıg'a sormas kimsä Zākırjān Furqatnı // agarchä aytadur dāim duā bādi sabälardın* (Furqat).

Ayrim manbalarda *äladur-men* tarzidagi shakl kelasi zamon ma'nosida ham qo'llangan: *Albatta, Sultan Xurasän birlän yäv boladur* (Sh.turk). *Xän bu sez birlä urush qılmaydur // cheriki qal'a sarı kelmäydür* (SHN).

Äladur-men tarzidagi shakl hozir xakas, tuva, sho'r va boshqa ayrim turkiy tillarda saqlangan bo'lib, turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi.

3. *Ala-men* tarzidagi shaklning yozuv yodgorliklarida qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu davrda ushbu shaklning qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, “Tafsir”, “Qissasi Rabg'uziy”, “O'g'uznoma” asarlarida uchraydi. Keyingi davrlarga oid manbalarda ham bu shakl nisbatan kam qo'llangan.

Äla-men tarzidagi shakl, yuqorida aytilganidek, *aladur-men* tarzidagi shaklning qisqarishidan yuzaga kelgan bo'lib, III shaxsda shaxs-son ko'rsatkichi bo'lmaganligi uchun *-dur* qo'shimchasi saqlangan: *äladur, äladurlar* kabi. Lekin ayrim manbalarda *-dur* qo'shimchasining III shaxsda ham tushib qolish hollari uchraydi. Masalan: *Qamätımnı nechä qashıy yä qıla // nechä hajr otı jänımda yäqıla* (Lutfiy). *Qılurlar mahbus Yusufnı quduqta // yana qul deb*

satalar har qapugʻta (LN). *Meniʻ majlisimda gāh ayaq bashqa qoyalar va gāh bāsh ayāqqa turubturlar* (Amiriy). *Ul guzarlar suv ulgʻaygach tagʻayyur tapalar* (BN). *Sart xalqi bilmāy, teb keldilār* (Sh.turk).

Āla-men tarzidagi shakl maʻnosiga koʻra ham *āladur-men*, *āla turur men* tarzidagi shakllarga oʻxshaydi, yaʻni bu shakl ham asosan aniq hozirgi zamon maʻnosida qoʻllangan: *Ahmad Yusuf beg iztirāblar qilib, har zaman aytadur kim, yalangʻāch mundaq kirib bāra-siz. Ikki-ūch oqni kerdüm kim, bāshuʻizdın otdi* (BN). *Xān dedi: “Xat bitib, oq birlā ātın // aytınız: Chin Sofi, yoq-mu uyatın? // kimniʻ umidi bilā ish qıla-sen // berkitib qalʻanı sanchish qıla-sen?”* (SHN). *Ey tayaq bu āvāzni eshitmeymu-sān?* (TN) *Ey birādar, sabab nedür-ki, buyān otmey-siz?* (Gulxaniy).

Ayrim manbalarda *āla-men* tarzidagi shakl kelasi zamon maʻnosida ham qoʻllangan: *Ahmad Qavchinni chārlab, ... ātlarını tilāb āla-men* (BN). *Emdi bāra-miz, siz ne ayta-siz?* (Sh.turk). *Qāra xān elgā kishi yubardi: “Tez kelsünlār, avgʻa chıqa-men”, — teb* (Sh.tar.).

Āla-men tarzidagi shaklning “umumzamon”ga xos ish-harakatni ifodalashda qoʻllanishi ayrim sheʻriy asarlarda uchraydi: *Küyüb firāqi otida mudam yigʻlay-men // gʻamıñniñ zahrın ichib talxkām yigʻlay-men* (Huvaydo). *Shāmdın tā subhidam hajrıñda oʻrtāb yāna-men // har kechā yādında mıñ yol uyqudın uygʻana-men* (Muqimiy).

Hozirgi oʻzbek va boshqa koʻpchilik turkiy tillarda *āla-men* tarzidagi shakl hozirgi-kelasi zamon shakli sifatida shakllangan boʻlib, keng qoʻllanadi.

190-§. -māqda /-māqdā affiksli **ālmaqda** tarzidagi shakl baʻzi manbalardagina uchraydi. XIII—XIV asr yodgorliklaridan “Oʻgʻuznoma”da qoʻllangan boʻlib, unga *turur* holat feʻli qoʻshilib kelgan: *Kenā kelib kōrdi kim, bir shunqar qatniñ ichägüsün yemäktä turur* (OʻN).

Bundan tashqari, “Oʻgʻuznoma”da *-māqda /-māqdā* affiksli hozirgi zamon feʻli bilan bir xil maʻnoga ega boʻlgan *-gʻuda /-güdä (+turur)* affiksli shakl ham qoʻllangan. Keyingisi *-gʻu /-gü*

affiksli sifatdosh shakliga o‘rin-payt kelishigi affiksi qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan: *Og‘uz qag‘an kordi kim, cheriknin tapug‘larz-da kek jallug‘ bedük bir erkäk bəri yürügüdü turur* (O‘N).

-g‘uda /-güdü affiksli shakl keyingi davrlarga oid manbalarda uchramaydi. -maqda /-mäkdä affiksli shakl esa Navoiy va Munisning she‘riy asarlarida qayd qilindi:

*Mast olub bir dam shabāb ayyāmını tut mug‘tanam,
Kim yigitlik dambadam ötmäkdädür ayyām arā.* (Navoiy, G‘S).

*Ayni ināyatıñdın hālımg‘a qıl nazāra,
Ölmäkdä-men g‘amıñdın, dardımg‘a äylä chāra.* (Munis).

O‘zbek tilida -māqda /-mäkdä affiksli hozirgi zamon fe‘lining qo‘llanishi XX asr boshlaridan asosan matbuot sahifalarida faollasha borgan. Hozirgi o‘zbek tilida ham bu shakl asosan matbuot tiliga xos bo‘lib, faqat bo‘lishli shaklda qo‘llanadi (eski o‘zbek tilida ham faqat bo‘lishli shaklda qo‘llangan). -māqda /-mäkdä affiksli hozirgi zamon fe‘li o‘g‘uz guruhidagi ozarbayjon va turk tillariga xos bo‘lib, bu tillarda ancha qadimdan qo‘llanib keladi.

191-§. Hozirgi zamon fe‘lining **tasviriy shakllari**. Eski o‘zbek tilida ham hozirgi o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi hozirgi zamon fe‘lining *tur-*, *yat-*, *yür-*, *oltur-* holat fe‘llari ishtirokida hosil bo‘luvchi tasviriy shakllari iste‘molda bo‘lgan. Ma‘lumki, hozirgi o‘zbek tilida bu shakllarning hosil bo‘lishida asosiy fe‘l ham, holat fe‘li ham -b affiksli ravishdosh shaklida keladi: *ishlab turibman, ishlab yotibman, ishlab yuribman, ishlab o‘tiribman* kabi.

Eski o‘zbek tilida hozirgi zamon fe‘lining tasviriy shakllari quyidagi ikki usul bilan hosil bo‘lgan:

1. Asosiy fe‘l -b affiksli ravishdosh shaklida, holat fe‘li -ur /-ür affiksli sifatdosh shaklida keladi: *Neche yıldın beri siz — xalqıñıy tuzın yeyüb yürür men* (Sh.turk). *Kördüm kim, na‘lin yanında bir sharāk tüşüb yatur, men taajjub yüzidin ul sharākni na‘ling‘a tarttım* (Navoiy, MQ). *Biz alarnı saqlab turur miz* (QR).

2. Asosiy fe‘l ham, holat fe‘li ham hozirgi o‘zbek tilidagi kabi

-b affiksli ravishdosh shaklida keladi: *Shakar agʻziy qashında laʼl qānın // meniñ hinduları saqlab turubdur* (Atoiy). *Yürübdür oynab Istanbulda xushnud // erür ahvālī kündin küngä behbud* (Furqat). *Kördi kim, bir nechäläri yana qazıb oturub tururlar* (Sh.turk). *Hazāraspdın qızılbaş ketmäy turubdur* (Sh.turk).

Hozirgi zamon feʼlining tasviriy shakllarining yuqorida koʻrsatilgan ikkala koʻrinishi ham eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalardagina uchraydi.

192-§. Tur-, yür-, yāt-, oltur- holat feʼllari mustaqil qoʻllanib, hozirgi zamon maʼnosini ifodalaganda ham eski oʻzbek tilida quyidagicha ikki xil shaklda kelgan:

1. **-ur/-ür** affiksli sifatdosh shaklida keladi: *Yügürüb tashqari chıqtı ersä, kördi: yāv turur* (Sh.turk). *Sevür-men közni sizni körmäk üçhün // yürür-men yerdä izni körmäk üçhün* (MN). *Sach ya sunbul yā ganj üstidä yätur ılān // yā kelibtür Rum eligä Chin-Machin lashkarı* (Atoiy). *Balqis ba karāmat birlä Sulayman hazratında kirdi, kördi: Sulayman taxt üzä oturur* (QR).

2. Hozirgi oʻzbek tilidagi kabi **-b** affiksli ravishdosh shaklida keladi: *Desänj kim, jan sipar qilgʻıl, Ätäyim // turub-men ushmunaq, öldür, ät, äyim* (Atoiy). *Yürüb-men hasratıñda munda yigʻlab // kezär-sen aysh ilä ishratda anda* (Furqat). *Dedi: qopgʻıl, ne yätib-sen, qopgʻıl // ne teshäk ichrä yätib-sen, qopgʻıl!* (SHN). *Qızılbaş vilayätınıñ ichindä oturub-miz* (Sh.turk).

III shaxsda, baʼzan boshqa shaxslarda ham *turur* feʼli yoki uning qisqargan shakllari *tur //dur* (*tur //dür*) qoʻshilib keladi: *Malik, benim qarındashım ush oturub turur, sözläsün* (QR). *Kördi kim, ochaq ichindä bir yāsh ogʻlān yätib turur* (Sh.tar.). *Turubdur közdä qaddıñız xiyālī // anıñ-dek kim suv üzrā tal nihālī* (MN). *Sanpusht nayzasını kiftigä tik ushlab yuqarı-quyı yürübdür* (Gulxaniy). *Anda көp ulamālar davra alıb oturubdurlar* (Furqat).

Hozirgi-kelasi zamon

193-§. Eski oʻzbek tilida hozirgi-kelasi zamon feʼli **-r (-ar / -är, -ur / -ür)** affiksli sifatdosh asosida hosil boʻlgan. Undosh

bilan tugagan fe'llarga bu affiksning *-ar /-är* yoki *-ur /-ür* shakllari qo'shilgan: *qach+ar*, *ket+är*, *bar+ur*, *bil+ür* kabi. Unli bilan tugagan fe'llarga esa *-r* shakli qo'shilgan: *bashla+r*, *sozlä+r* kabi. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida unli bilan tugagan fe'llarga bu affiks *yur /yür* shaklida qo'shilgan, ya'ni *bāshla+r*, *sozlä+r* fe'llari *bash-la+yur*, *sozlä+yür* shaklida qo'llangan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida bunday fe'llarga *yur /yür* shakllari qo'shilgan. XI–XII asrlarga oid yodgorliklarda ko'pincha *yur /yür*, ba'zan *-r* shakli qo'shilgan. XIII–XIV asrlarga oid "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy", "Nahjul farodis" kabi yodgorliklarda *yur /yür* va *-r* shakllari yonma-yon qo'llangan, ya'ni unli bilan tugagan fe'llarga goh *yur /yür*, goh *-r* shakllari qo'shilgan: *bash-la+yur // bashla+r*, *sozlä+yür // sozlä+r*. Qiyoslang: *Ne tiläyür-sen?* (QR) — *Ne tilär-sen?* (QR). *Qıynayur munafıqlarını* (Tafsir) — *Sızläрни qıynar* (Tafsir).

XV asrdan boshlab unli bilan tugagan fe'llarga bu affiksning *-r* shakli qo'shilgan bo'lib, *yur /yür* shakllari qo'shilishi ba'zi she'riy asarlardagina uchraydi.

Aluram tarzidagi shakl o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarda qadimdan qo'llanib keladi.

-r affiksli hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsizligi *-mas /-mäs* affiksi bilan hosil bo'ladi. (Bu affiksning ko'inishlari va ularning qo'llanishi haqida qarang: 129-§.)

Hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsiz shaklida ham shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shiladi: *älmas-men*, *älmas-sen*, *älmas-miz* (*älmas-biz*), *älmas-siz*, *älmaslar* kabi. Shu bilan birga, I va II shaxslar bo'yicha ba'zi o'zgachaliklar ham mavjud, ya'ni:

1. Birinchi shaxs birligi uchun *almas-men* tarzidagi shakl bilan bir qatorda *-man /-män* va *-mam /-mäm* affikslari bilan hosil bo'luvchi *alman*, *almam* tarzidagi shakllar ham iste'molda bo'lgan:

a) *älman* tarzidagi shakl eski o'zbek tilida ancha keng qo'llangan bo'lib, yozuv yodgorliklarining deyarli hammasida uchraydi: she'riy asarlar tiliga xos bo'lib, nasriy asarlarda ham qo'llangan. Masalan: *Anlardın dastursız sätman* (QR). *Yıräklıq birlä men sizni*

unutman (MN). *Sälman nazarnı özgä sanamlar jamälina* (Atoiıy). *Añlaman, Jayxunda ul äy kemä birlä sayr etär // ya hiläl-u mehr aksın el kërär Jayxun arä* (Navoiy, G'S). *Kechäräm jändın-u kechmän andın* (SHN). *Bilmän, ne jarima bilä Sultan Abusaid mirza Hiridın axraj qıldı* (BN). *Men bu ishni qıla alman* (Sh.turk.). *Ravzai rizvân gulistânıg'a qılman iltifat* (Munis);

b) **almam** tarzidagi shakl XVIII—XIX asrlarga oid ayrim she'riy asarlarda qayd qilindi: *Taqdir azaldın, bilä älmam, ne raqam bar* (Huvaydo). *Istäy-istäy baru bum ichrä seni, telba kəñül, tutmam äram-u qarär* (Munis). *Kəñülgä yüz tuman nish ursa hijran, äylämäm näla* (Muqimiy).

-r affiksli hozirgi-kelasi zamon fe'lining *alman*, *almam* tarzidagi I shaxs birlik shakllari o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarda tarixan keng qo'llanib keladi.

2. Ayrim manbalarda hozirgi-kelasi zamon fe'li bo'lishsiz shaklining III shaxs birligiga, ba'zan boshqa shaxslarga ham *turur* holat fe'li yoki uning qisqargan *tur //dür* shakllari qo'shilib keladi: *Emdi tañri taala menä yarlıg' yarlıqamas turur* (Tafsir). *Shaybaniy xän kərđi kim, hech ish qıla älmastur. Andın-oq yandı* (BN). *Jahänni pusht-pä urmay täpalmasdur seni aslä* (Huvaydo). *Bergü berib, dostluqtın chıqmas turur men* (O'N). *Lek Sultän dedi kim, yärliqsız // hech ädamni yubarmasdur-biz* (SHN).

Misollardan ko'rinib turibdiki, hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsiz shakli tarkibida kelgan *turur* (*tur //dur*) ma'noga ta'sir etmaydi va bu shaklga hech qanday qo'shimcha ma'no bermaydi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'lining -r affiksli shakli eski o'zbek tilida hozirgi zamon, kelasi zamon, "umumzabon" kabi turli ma'nolarda qo'llangan. Masalan:

1. *Musa baqtı, (tag') tepäsindä ot kəründi, kishisingä aydı: men bu tag' üzä ot kërär-men* (Tafsir).

2. *Küyär jänüm, netäy, dilxah unuttı //kəñül ahvälıdın ägäh unuttı* (Atoiıy).

3. *Bir kishi aytdı ki, bu og'lan ulug' pädshäh bolur, yer yüziniñ barchasın älur, kəp ellärni va viläyatlarnı qatl qılur* (Sh.turk.).

4. *Ul ālur ushbu vilāyatlarṅı // kōrsātūr elgā ināyatlarṅı* (SHN).
5. *Meñü javr āylār ul dilbar hamisha // süchük tildin achchiq sozlār hamisha* (Atoiy).
6. *Dard birlā kechälār yig‘lar zār // kechälār yig‘lamag‘ıda ish bār* (SHN).
7. *Qamuq yaqut erinli sozi durlar // vafāsizlıqṅı sizdin oğrānūrlār* (MN).
8. *Ashuqg‘an kōp tayilur, kōp tayilg‘an kōp yiqilur* (Navoiy, MQ).
9. *Xān dedi: kim ki qilur bizgā razm // bil ki, axir mundāq kesilūr* (SHN).
10. *Ey ki, dilbar visālın istār-sen // øzdin øzlik yūkin badar eylä* (Munis).

Misollarning birinchi va ikkinchisidagi *kōrār-men*, *küyār* fe‘llari hozirgi zamon, uchinchi va to‘rtinchisidagi *pādshāh bo-lur*, *ālur*, *qatl qilur*, *kōrsātūr* — kelasi zamon ma’nosini ifodalaydi, beshinchi va oltinchisidagi *javr āylār*, *sozlār*, *yig‘lar* — doimiy, takrorlanib turuvchi harakatni, yettinchi va sakkizinchisidagi *oğrānūrlār*, *tayilur*, *yiqilur* — odatdagi harakatni ko‘rsatadi, to‘qqizinchi va o‘ninchisidagi *razm qilur*, *istār-sen* fe‘llari esa shart fe‘li o‘rnida qo‘llangan bo‘lib, “*razm qilsa*” “*istasang*” ma’nosini ifodalaydi.

Hozirgi-kelasi zamon fe‘lining *-r* affiksli shakli turkiy tillarda qadimgi davrlarda shakllangan bo‘lib, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida qo‘llanadi. Hozirgi o‘zbek va boshqa bir qator tillarda bu shakl kelasi zamon gumon fe‘li sifatida shakllangan.

Kelasi zamon

194-§. Eski o‘zbek tilida kelasi zamon fe‘lini asosan *-g‘u/-gü* va *-g‘ay/-gäy* affiksli shakllar tashkil etadi. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, eski o‘zbek tilida kelasi zamon ma’nosini ifodalash uchun *-r* affiksli *ālur-men* tarzidagi hozirgi-kelasi zamon fe‘li, ba‘zan *āla turur men // āladur-men // āla-men* tarzidagi hozirgi zamon shakllari ham qo‘llangan (qarang: 189, 193-§§).

Bulardan tashqari, ayrim manbalarda kelasi zamon fe'lining *-asi/-äsi*, *-isar/-isär*, *-ajaq/äjäk* affiksli shakllari ham iste'molda bo'lgan. Bu shakllar o'zbek tiliga aloqador bo'lgan yozma manbalarning ayrimlaridagina uchraydi, bularda ham III shaxs birlik shaklida qo'llangan:

1. *-asi/-äsi* affiksli shakl XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan: *Bu shaharg'a bir payg'ambar hijrat qilasi turur, ya'ni keläsi turur* (Tafsir). *Mundın burun tug'mish yoq, tug'asi taqi yoq turur* (QR). *Kim ul devāna elge ne qilasi ne chāra birle andın qurtulası* (XSH). *Labiñ la'lı erur dardım davası //bu dardımg'a davā mushkil bolası* (LN).

2. *-isar/-isär* affiksli shakl ham XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan: *Ichäliñ bādanı, gullar solısar //tanımız āqibat tupraq bolısar* (MN). *özimizgä özimiz yıg'lasaq har // kim ush biz-täk bizä kim yıg'layısar* (XSH). *Minnat kōtürüb tirilgän er xär ölisär* (Saroyi).

3. *-ajaq/-äjäk* affiksli shakl XIX asrga oid ba'zi Xorazm shoirlarining asarlarida uchraydi. Masalan: *Gulshani bazmim arä zulfı samāna keläjäk // ag'zı g'uncha, yüzi gul, qāmatı zebā keläjäk* (Kamil Xorazmiy).

Ma'lumki, kelasi zamon fe'lining *-ajaq/-ejäk* affiksli shakli 1929-yildagi Til-imlo konferensiyasida o'zbek adabiy tili me'yorı sifatida qabul qilingan bo'lib, 1930-yillar davomida badiiy adabiyotning barcha janrlarida keng qo'llangan. Hozir ayrim asarlardagina uchraydi.

Kelasi zamon fe'lining *-asi/-äsi*, *-isar/-isär*, *-ajaq/ejäk* affiksli shakllari tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bu tillarga oid yozma manbalarda faol iste'molda bo'lgan. Hozir *-ajaq/äjäk* affiksli shakl o'g'uz va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda keng qo'llanadi, *-asi/-äsi* affiksli shaklning qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda ham ancha chegaralangan, *-isar/-isär* affiksli shakl esa iste'moldan chiqqan.

195-§. *-g'u/-gü* affiksli kelasi zamon fe'li eski o'zbek tilida faol iste'molda bo'lgan. Bu shakl qadimgi turkiy tili yodgorlikla-

rida va XI—XII asrlarga oid manbalarda ham ancha keng qoʻllangan.

-gʻu/-gü affiksi jarangsiz [q] yoki [k] undoshi bilan boshlanuvchi -qu/-kü shakllarda ham qoʻllangan. Unli yoki jarangli undosh bilan tugagan feʼllarga -gʻu/-gü, jarangsiz undosh bilan tugagan feʼllarga -qu/-kü shakllari qoʻshilgan: *bāshla+gʻu, sozlä+gu, āl+gʻu, bil+gü, qorq+qu, yet+kü* kabi.

-gʻu/-gü affiksli kelasi zamon feʼlining shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha: *ālgʻum (ālgʻu+m), ālgʻun (ālgʻu+n), ālgʻusi (ālgʻu+sı), ālgʻumuz (ālgʻu+mız), ālgʻunız (ālgʻu+nız), ālgʻuları (ālgʻu+ları)*.

Boʻlishsiz shakli quyidagicha ikki xil yoʻl bilan hosil boʻladi:

a) feʼlining -ma/-mä affiksli boʻlishsiz shakli asosida: *ālmagʻum, bilmägüm, qorqmagʻum, yetmägüm* kabi;

b) shaxs-son affiksi + *yoq* inkor soʻzi yordamida: *bārgʻum yoq, bārgʻuñ yoq, bārgʻusi yoq, bārgʻumuz yoq, bārgʻuları yoq* kabi.

-gʻu/-gü affiksli kelasi zamon shakliga koʻpincha *turur* holat feʼli yoki uning qisqargan *tur//dur (tür //dür)* shakllari qoʻshilib keladi. Lekin maʼnoda oʻzgarish boʻlmaydi. XIV asr oxirlariga qadar *turur*, undan keyingi davrlarda asosan *tur//dur (tür //dür)* qoʻshilgan. Masalan: *Ne kim, yer üzrä boldachu turur, halak bolgʻusi turur* (Tafsir). *Taḥrim buyursa, aytqum turur* (Sh.tar). *Zulfidın, ey zahmlıgʻ koñlüm, qutulgʻuñ, yoq turur* (Navoiy, FK). *Bāshlagʻusi durur meni tashvish-u gʻam sarı* (Atoiy). *Hech kimgä bolgʻusi yoqtur gʻavgʻa* (SHN). *Minar tagʻıdın ötkäch ulugʻ ot yandurgʻumuzdur* (BN).

-gʻu/-gü affiksli kelasi zamon feʼli ish-harakatning nutq paytidan keyin bajarilishi (yoki bajarilmasligi) aniq va qatʼiy ekanligini koʻrsatadi. Shuning uchun bu shaklni “aniq kelasi zamon feʼli” yoki “qatʼiy kelasi zamon feʼli” deb atash mumkin. Masalan: *Omar bildi kim, Rasulgʻa barıb, andın shikayat qilgʻusi turur* (QR). *Hajrıñda, begım, “ah!” degümdür dagʻı ölgüm // “yad eylegil, ey shah”, degümdür dagʻı ölgüm* (Atoiy). *Ul jamāatgʻa bu nav erdi hayāl // kim aña bolgʻusi yoq hech zavāl* (SHN). *Bu kitabni*

oqug'uchi va tıñlag'uchi, albatta, türk bolg'usi turur (Sh.tar.). *Bag' ichrä kirib sarv-u ravāng'a aslā // kəz sālmaq'um, ey sarv-u ravānum sen-siz* (Huvaydo).

Hozirgi o'zbek tilida -g'u/-gü affiksli kelasi zamon fe'lining qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, asosan she'riy asarlarda uchraydi.

196-§. -g'ay/-gäy affiksli shakl ham eski o'zbek tilida faol iste'molda bo'lgan, qadimgi turkiy tili yodgorliklari va XI—XII asrlarga oid yozma manbalarda ham ancha keng qo'llangan.

-g'ay/-gäy affiksi -qay/-käy shakllarda ham qo'llangan. Unli yoki jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga -g'ay/-gäy, jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga -qay/-käy shakllari qo'shilgan: *bashla+g'ay, sozlä+gäy, al+g'ay, bil+gäy, qorq+qay, yet+käy* kabi.

-g'ay/-gäy affiksli shaklda shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shilgan: *alg'ay-men, alg'ay-sen, alg'ay-miz (alg'ay-biz), alg'ay-siz, alg'aylar* kabi.

I va II shaxslarda -g'ay/-gäy affiksi ba'zan [y] undoshsiz -g'a/-gä (-qa/-kä) ko'rinishida ham qo'llangan. Eski o'zbek tilida bu hol she'riy asarlar tili uchun xos bo'lgan. Masalan:

Istābān tañridin sōzūmgā kuşad.

Dastan tarxın etgä-men bunyad.

(Navoiy, SS).

Ey jafacı, men seni sevdüm ke, janan bolg'a-sen.

Bilmädim, mundaq vafasız duşmani jan bolg'a-sen.

(Atoiy).

Ey jafagar, bir vafa qil kim, ikävläñ bolg'a-biz.

Men jafa cekmäkdin-u sen bevafadın xalas.

(Navoiy, FK).

Bolg'a-siz ulug' uruşda mansur.

Nafsi ammaranı äyläb maqhur.

(SHN).

XI—XIV asrlarga oid yodgorliklardan “Qutadg‘u bilig”, “Hibatul haqoyiq”, “Xusrav va Shirin” asarlarida -g‘ay/-gäy affiksi III shaxsda ham [y] undoshisiz qo‘llangan:

*Biliglik bilir ul biligniñ ati,
Biligsiz ne bilgä bilig qimmatı.(QB).*

*Bu kün kendü sücük bu termäk saña,
Accıq bolg‘a yarın qoyub bardug‘un.(HH).*

*Yar elgä kirgä teb, andışa birlä,
Kesä başladı tag‘nı teşä birlä. (XSH).*

Eski o‘zbek tilida (boshqa turkiy tillarda ham) -g‘ay/-gäy affiksli shakl ko‘p ma‘noli bo‘lgan. Shuning uchun turkologik adabiyotlarda bu shakl har xil nomlar bilan ataladi.

Mahmud Koshg‘ariy bu shaklni “kelasi zamon fe‘li” nomi bilan atagan. Qadimgi uyg‘ur tili yodgorliklarida esa bu shakl kelasi zamon ma‘nosini ifodalashi bilan birga, unda istak, orzu ma‘nolari ham bo‘lgan. Eski o‘zbek tilida uning ma‘nolari yana ham kengaygan va murakkablashgan.

-g‘ay/-gäy affiksli shaklning eski o‘zbek tilida qo‘llanishiga misollar keltiramiz:

1. *Muqarrar boldı kim, tãñlası bolg‘an nokãr-u sardãr, mãl-u jihatı bilãn chıqıb, qorg‘ãnnı tãpshurg‘ay (BN).*

2. *Ul vaqtda mog‘ullar xahladılar kim, Jayxunni bãg‘lag‘aylar, tã Urganchga suv bãrmag‘ay (Sh.turk).*

3. *Dostlar, kœñlümdãkin qabrim tãshug‘a yãzg‘ay-siz // tãki birdek bolg‘ay ul äy ishıqıda ichim tãshım (Atoiy).*

4. *Qorqut bãshlig‘ barcha xalq Tumang‘a aytdılar: pãdshãhlıqnı ang‘a berib, œzün aysh-u ishratg‘a mashg‘ul bolg‘ay-sen (Sh.tar.).*

5. *Yolıda tufrãq olayın ät uchun // tã mãnã qılg‘ay guzar ul shaxsuvar (Lutfiy).*

6. *Har kishi kim, birãvgã qazg‘ay chah // tũshkãy ul chah arã œzi nãgãh (Navoiy, SS).*

Keltirilgan misollarning birinchisidagi *tāpshurgʻay* feʻli kelasi zamon maʼnosini ifodalaydi, ikkinchisidagi *bāgʻlagʻaylar*, *bārmagʻay* — istak, uchinchisidagi *yāzgʻay-siz* — iltimos, toʻrtinchisidagi *mashgʻul bolgʻay-sen* — maslahat, beshinchisidagi *qilgʻay guzar* — maqsad maʼnosini ifodalaydi. Oxirgi misoldagi *qāzgʻay* feʻli shart feʻli (*qāzsa*) maʼnosida qoʻllangan.

-gʻay/-gāy affiksli shakl hozir oltoy, xakas, shoʻr, tufalar kabi turkiy tillarga xos boʻlib, qipchoq va qarluq guruhidagi turkiy tillarda ham maʼlum darajada qoʻllanadi. Hozirgi oʻzbek tilida bu shaklning isteʼmol doirasi chegaralangan boʻlib, baʼzan sheʼriy asarlarda istak shakli sifatida qoʻllanadi.

Feʻl yasalishi

197-§. Eski oʻzbek tilida ham feʻl yasalishining quyidagi ikki usuli amalda boʻlgan: 1) morfologik usul (affiksatsiya); 2) sintaktik usul (kompozitsiya).

1. Sintaktik usul bilan yasalgan feʻllar qismlarining qaysi soʻz turkumiga aloqador ekanligi, maʼnosi, bogʻlanish yoʻllariga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

Birinchi guruhni ot (yoki ot turkumidagi soʻzlar) + yordamchi feʻl tarzidagi qoʻshma feʻllar tashkil etadi: *qabul qildi // qabul etti, tamām boldi* kabi.

Ikkinchi guruhni feʻl + feʻl tarzidagi murakkab shakllar tashkil etadi. Bunday feʻllar *-b (-ib /-ib // -ub/-üb)* affiksli yoki *-a /-ä (y)*, *-u/-ü (yu/yü)* affiksli ravishdoshga koʻmakchi feʻl yoki koʻmakchi vazifasida qoʻllanuvchi feʻl qoʻshilishi bilan hosil boʻladi: *kirib keldi, qāchib ketti, ālib qaldi, kesib tashladi, uzib āldi, tutub turdi, kelā bashladi, ketā berdi, āla keldi, tūshā yāzdi, aytu berdi, soʻzlāyü bāshladi, istāyü chiqdi* kabi. Bu tarzidagi feʻllar asosan ish-harakatning boshlanishi, tugallangani, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi maʼnolarni ifodalaydi (qarang: 135, 136, 137-§§).

2. Morfologik usul bilan feʻl boʻlmagan soʻzlarga maxsus affikslar qoʻshilishi bilan yangi feʻllar hosil boʻladi. Eski oʻzbek tilida ham feʻl yasovchi affikslarning bir guruhi mahsuldor boʻlib, boshqalari ayrim soʻzlardangina feʻl yasashda ishtirok etgan.

198-§. Quyidagilar eski o‘zbek tilida ham **mahsuldor** fe‘l yasovchi affikslarni tashkil etadi:

-la/-lä affiksi eng mahsuldor yasovchi bo‘lib, asosan ot turkumidagi so‘zlardan fe‘l yasaydi. Bu affiks bilan yasalgan fe‘llar ishning o‘zakdan anglashilgan predmet vositasida bajarilishi, shu predmet holatiga o‘tish, shu predmet yoki holatga, belgiga ega bo‘lish kabi ma’nolarni anglatadi: *Bu er meni yanqaladi* (QR). *Hujra qapug‘ini berklädi* (Tafsir). *Qırıq künden soñ bedüklädi* (O‘N). *Tësh-tëshin pıchaqlab, chapqulab pāraladılar* (BN). *Toyladı anıyu mehmān qıldı* (SHN). *Āv avlamāqqa qolum yetishmāy turur* (Sh.tar.).

Ba‘zan bu affiksga fe‘l darajasini yasovchi affikslar qo‘shilib, **-lan/-län, -lash/-läsh** shaklida ham keladi: *salahländi, butaqlandı, kerkländi, chechäkländi, yag‘ilashti* (QR), *yumshaqlandı, yüzländi, elikläshhti* (Tafsir), *g‘azablandı* (NF), *küchländi, emläshdi* (XSH), *yüzländi* (Navoiy, MQ), *ätlandı* (SHN), *sözläshhti* (BN).

-da /-dä (-ta /-tä) affiksi **-la/-lä** affiksining fonetik ko‘rinishi bo‘lib, bu affiks bilan ayrim so‘zlardangina fe‘l yasaladi: *Barcha zariliq qilib sıqtashılur* (Tafsir). *Yusufni istāñiz* (QR). *Meni-mu aldayür-siz?* (NF). *Ishqqa ündädim jahānnı* (XSH). *Magar qoldag‘ay anı inayatın madadı* (Atoiy). *Qoldadı va tovba hidayatıg‘a yoldadı* (Navoiy, MQ).

-a/-ä affiksi bilan asosan ot turkumidagi so‘zlardan fe‘l yasaladi. Bunday fe‘llar ma‘no jihatdan **-la/-lä** affiksi bilan yasalgan fe‘llarga yaqin turadi. Qiyoslang: *Kemilärni küchäb alur erdi* (Tafsir). *Qırıq kechä ashadılar* (O‘N). *Yazuqlarını sen yarlıqag‘ıl* (NF). *Közi qāshı birlä oynar* (Lutfiy). *Tünädi lashkar anda* (SHN). *Āshlarını āshab va yāshlarını yashab, ātaları keynidin ketdi* (Sh. tar.).

-r (-ar/-är) affiksi bilan asosan sifatdan fe‘l yasaladi va bunday fe‘llar o‘zakdan anglashilgan belgiga, holatga o‘tishni ko‘rsatadi: *Xurma yıg‘achi yashardı* (Tafsir). *Yāshım ulg‘ardı* (QR). *Arqası bükrärmish, sāchı saqālı āqarmış* (NF). *Yüzüñni kördi sarg‘arıb...* (Lutfiy). *Bāshım āqardı* (Atoiy). *Kökärgän yıg‘achlarınıñ barchası* (Sh.tar.).

199-§. Quyidagi affikslar **kammahsul** bo‘lib, bular bilan fe‘l

yasalishi ancha chegaralangan, ba'zilari esa ayrim so'zlardangina fe'l yasaydi:

-ay/-äy affiksi bilan asosan sifatdan fe'l yasaladi va bunday fe'llar o'zakdan anglashilgan belgiga, holatga o'tishni ko'rsatadi: *Kazg'uda sarg'ayg'ay-sen* (QR). *Bu og'ul ulg'aydi* (NF). *Ul faqir qāshida ulg'ayibdur* (Navoiy, MN). *Barcha sāg'aylamb ātlandilar* (SHN).

-g'ar/-gār // -qar/-kār affiksi asosan otdan fe'l yasaydi va bunday fe'llar o'zakdan anglashilgan predmetga, holatga ega bo'lishni bildiradi: *Qoylarimizni ul suvg'aru berdi* (QR). *Sen anlarniñ tamini kōngārdiñ* (Tafsir). *Otg'aruñlar yilqilarimizni* (Tafsir). *Bu qazg'u qozg'ıdın qutg'ar meni bir* (XSH). *Najāt sarı bāshqarur* (Navoiy, MQ).

-ıq/-ik // -uk/-ük affiksi bilan ot va boshqa so'zlardan fe'l yasaladi: *G'azatqa chiqmish erdi, vālekin tōbrā yoluqtı* (NF). *Biriktürüb bir yolu urg'ıl* (QR). *Achiqmish bēri qoyg'a kirü yanlıg'* (MN). *Haqniñ yaqınlarig'a yoluqushtı* (Navoiy, MQ). *Meniñ bilā... yag'ıqmish bolg'aylar* (BN).

-it/-üt/-ät affiksi bilan asosan sifatdan fe'l yasaladi: *Yolnı berkitäyin* (QR). *Menim tār kōñlimni keñütü bergil* (Tafsir). *Barid sözün tuzätti* (XSH). *Oshnı berkittilär* (BN).

-sın /-sin // -sun /-sün (-sı/-si // -su/-sü) affiksi bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi: *Taqı ulug'sındı, ya 'ni kibr keltürdi* (Tafsir). *Azrail külümsindi* (QR). *Karam birlä ag'ırsunmadı* (NF). *Boyunsundum jafāg'a* (MN). *Yıg'lamsınur-u kēzigä kelmäs yāsh* (Navoiy, ML). *Yarlıg'sıdı adam öz izisingä* (Tafsir). *Bahāsı egsimāz, turmishcha artar* (XSH). *Hech narsa artmadı, egsümädi* (Tafsir).

-sa/-sä affiksi bilan otdan fe'l yasaladi: *Musa yabanda suvsadı erdi, ...* (Tafsir). *Dilrabā, ābi hayat ernin, üchün jān suvsadı* (Lutfiy).

-al /-äl (-ul /-ül), -ra, -g'a, -ash affikslari bilan asosan ot va sifatdan fe'l yasaladi: *Bu elin netäk önäldi* (G'R). *Seniñ ishqında Xorazmiy yoqaldı* (MN). *Beliñ bükrülgāni bolmas yana tüz* (Saroyi). *Seniñ chākarlarıñ-oq kökräyür, bil* (MN). *Uzun tün toylab, anda ırg'adılar* (XSH). *Meniñ tevām seniñ tevänä yanashtı* (Tafsir).

Fe'l darajalari

200-§. Eski o'zbek tilida ham fe'l darajalarining quyidagi turlari mavjud bo'lgan: bosh daraja, o'zlik daraja, majhul daraja, birgalik daraja, orttirma daraja.

Fe'l darajalarining yasalishi va ularning ma'nosiga ko'ra ayrim o'zgachaliklardan tashqari, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q.

Fe'lning bosh darajasi morfologik ko'rsatkichga ega emas. Boshqa daraja shakllari bosh darajadagi fe'llarga maxsus affiksalar orttirilishi bilan hosil bo'ladi.

O'zlik darajaning asosiy ko'rsatkichini **-n (-m/-in //-un/-ün)** affiksi tashkil etadi: *Yusuf ul boläkkä sevüнди* (QR). *Yolda qatthg' saqlang'ul* (NF). *Kuydi, ötändi g'am otunda ichim tashim meniñ* (Atoiy). *Hargiz andäq dilpazir көrүнмäs kim, ...* (Navoiy, Msh). *On altı qatla chumundum* (BN). *Og'uz xäng'a baqınmadı* (Sh.tar.).

O'zlik daraja ma'nosida majhul daraja ko'rsatkichi **-l (-il/-il /-ul/-l)** ham qo'llanadi: *Kishilər yığ'ıldılar* (Tafsir). *Tamları qamug' yemrildi* (QR). *Kөñüldä ishq chaqmağı chaqıldı* (XSH). *Bu vasila bile hayäl qılıdı kim, ...* (Navoiy, MN).

O'zlik darajadagi fe'l odatda bosh kelishikdagi so'z bilan munosabatga kirishadi. Lekin o'zlik daraja shaklidagi o'timli fe'llar ba'zan tushum kelishigini boshqarib kelishi ham uchraydi. Masalan: *Meniñ g'animum qorg'anda edi, ham qorg'anını alındı, ...* (BN). *Anı üç qism qılındı* (Navoiy, MQ).

Majhul daraja shakli **-l (-il/-il //-ul/-ül)** affiksi bilan hosil bo'ladi: *Yarlig' izıldı* (Tafsir). *Bu bag'lıq ishimgä achg'uch berildi* (XSH). *Majlis qurıldı* (MN). *Qulluq arzadasht yakshanba kuni bitildi* (Navoiy, MN). *Söz bilä alam eshigi achılur // söz bilä muncha javāhir sāchılur* (SHN).

Tarkibida [l] undoshi bo'lgan fe'llarga majhul daraja ko'rsatkichi ko'pincha **-n** shaklida qo'shiladi: *Bu qissa yemä tügäl sharx birlä yad qılınmış turur* (Tafsir). *Urush-toqush bashlandı* (O'N). *Kish bāg'landı belgä* (XSH).

Majhul darajadagi fe'l ham odatda bosh kelishikdagi so'z bilan

aloqaga kirishadi. Ayrim hollarda tushum kelishigidagi soʻzni boshqarib kelishi ham uchraydi: *Buyurgʻan gʻazallardan tayyar bolgʻanlarni yibarildi* (Navoiy, Msh). *Mujavirlarni bu harakattin tahdid bilā manʻ qilildi* (BN).

Birgalik daraja shakli **-sh (-ish/-ish //-ush/-üşh)** affiksi bilan hosil boʻladi. Bu daraja asosan quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

a) birgalik maʼnosi. Bunda ish-harakatni bajaruvchilar barobar ishtirok etadilar, birgalikda harakat qiladilar: *Fatima Ali birlā oturdi, yigʻlashdilar* (Tafsir). *Ikki qashi bash bir qilib, bilmān, ne soʻz sozlashtilar* (Lutfiy). *Barchasi qol tutushub chiqdilar* (SHN). *Qishlaq juvani yigʻilishib // issigʻda oynash-gʻay pishib* (Muqimiy);

b) ish-harakatni bajarishda yordamlashish, bahslashish kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Aniḡ birlā sanchishur erdi* (QR). *Bir-ikki qatla u! taraf bu tarafdin qilich alishtilar* (BN). *Va taqi biri-biri birlān yagʻi bolub chapishurlar erdi* (Sh.tar.).

201-§. Orttirma daraja koʻp shaklli boʻlishi bilan feʼlning boshqa darajalaridan ajralib turadi.

Orttirma darajaning koʻp shaklli boʻlishi maʼlum sharoitlar bilan bogʻliq. Birinchidan, orttirma daraja shaklini yasovchi affikslarning koʻpchiligi bir affiksning fonetik koʻrinishlari sifatida vujudga kelgan. Ikkinchidan, orttirma daraja affikslarining ishlatilishi ayrim hollarda feʼl negizining xususiyatiga ham bogʻliq boʻladi. Uchinchidan, orttirma darajani yasovchi affikslarning bir guruhi keng qoʻllansa, boshqalari ayrim feʼllargagina qoʻshiladi.

Eski oʻzbek tilida quyidagi affikslar ishtirokida hosil boʻlgan orttirma daraja shakllari amalda boʻlgan:

-t (-it/-it //-ut/-üt) affiksi asosan ikki boʻgʻinli feʼllarga qoʻshiladi: *Bizniḡ otlagʻimizni quritur* (QR). *Ibrahimni zindanda berklätti* (Tafsir). *Quyash yanḡligʻ yüzünizni yaruttı* (MN). *Oxshatti qamatıḡʻa sanāvbarı bāḡʻban* (Navoiy, MN). *Chiqarib elni yürüttiler* (SHN). *Kep Lutfiynı qorqutma* (Lutfiy).

-ar/-er //-ur/-ür asosan bir boʻgʻinli feʼllarga qoʻshiladi: *Tonın*

chiqarsun (Tafsir). *Evin eshikin ketärgil* (QR). *Bezäb anı öz ornına yaturdı* (XSH). *Ichmedi, küchün ichürdilär* (NF). *Shaydähıqqa bāsh chıqarur* (Navoiy, MQ).

-tur/-tür // -dur/-dür asosan undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi.

Jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga *-tur/-tür* shakllari qo'shiladi: *Küväch asturur* (QR). *Azaqın bichtürdi* (Tafsir). *Gulāb sachtur* (XSH). *Altun uynı tiktürdi* (Sh.tar.).

Jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga hamda *ye-*, *dä-* singari unli bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga *-dur/-dür* shakllari qo'shiladi: *Hakimlarnı yig'durdi* (QR). *Og'uz qag'ang'a bildurdi* (O'N). *Közıngä tupraq toldurdi* (NF). *Xiradnı azdurur g'amzanı xumārı* (MN). *Hajr otı bu kün ichimni küydürür* (Sakkokiy). *Tarıg'imnı yedürdi* (Tafsir). *Muḡa Jurjit dedürürlär ärdi* (O'N).

Lekin jarangli [I] undoshi bilan tugagan *kel-*, *el-* fe'llariga *-tür* shakli qo'shiladi: *keltür*, *eltür*. XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda bu fe'llarga ko'pincha *-tur*, ba'zan *-dür* shakli qo'shilgan: *keltür //keldür*, *eltür //öldür*.

Kel- fe'liga *-tür* qo'shilganda, ba'zan fe'l oxiridagi [I] undoshi tushib, *ketür* shaklida ham qo'llangan: *Zahmat ketürdüüm* (XSH). *Ketürgil bizgä läyiq arg'umāni* (MN). *Ketür, säqiy, meḡä bir jām rangin* (Navoiy, FSH).

-g'ur/-gür // -qur/-kür (-qar/-kär) affiksi asosan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi: *Muncha yazg'uradur shayxi parsā bizni* (Atoiy). *Ash yesunler teb kiygürgil* (QR). *Meni topg'a chulg'ab taqı yatquruḡ* (NF). *Muradıḡ'a yetkürsün* (MN). *İnsäfsiz aduvnı yämānlardıñ ötkärür* (Navoiy, MQ).

-g'uz/-güz (-güz/-küz) affiksi asosan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi: *Abdullanı turg'uzuḡ* (QR). *Samarqand taxtıḡ'a olturg'uzdılar* (BN). *Körgüzür-sen äg'ızını handa bilä* (Lutfiy). *Ganj körgüzür* (XSH). *Meni ötkäziḡizlär teb, ...* (Sh.tar.).

-tar/-ter, -uz/-üz // -ız/-iz affikslarining qo'llanishi ma'lum fe'llar bilan chegaralangan bo'lib, ba'zi manbalarda uchraydi: *Aḡa yol körtärdiḡ* (Tafsir). *Nechä burtardıḡ, axir bir külgil* (XSH).

Qorquzmaduququz uchün ul kim yitti sizdin (Tafsir). *Yetizgil nechä kech kelsañ* (XSH); *tamızdı, aqızdı, emizdi* (Sanglah).

-güt/-get, -set affikslarining ishlatilishi kər-fe'li bilan chegaralangan. -güt/-gät affiksli shaklning ishlatilishi XV asrdan oldingi davrlarga oid bo'lib, -süt affiksli shakl XV asr va undan keyingi davrlarda qo'llangan: *Barchanı aña kərgüteyin* (Tafsir). *Barchanı aña kərgetdi* (Tafsir). *Agar sen ruh kərsätür bolsañ, ...*(Atoiy). *Kemeni nechük yasarn kərsetdi* (Sh.tar.).

202-§. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi singari bir fe'lga birdaniga ikki va undan ortiq daraja affiksi qo'shilib kelishi mumkin bo'lgan. Masalan: *Bu xurma qurımış erdi, seña yashartdıru berdim* (Tafsir). *Sag'unı kelürtti* (QR). *Jurjit el-künni öz ag'ızıg'a baqındurdı* (O'N). *Munlar yig'ilishub baqıb turur erdiler* (NF). *Keräk kim, sez yerindä sezlätilgäy* (XSH). *Ul biridin bashın, ayag'ın yig'ishturg'ay* (Navoiy, MQ). *G'anımni qachurıldı* (BN). *Xän un keltürtti* (Sh.tar.).

I. Tekshirish uchun savollar

1. O'tgan zamon fe'lining qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiysida qo'llangan o'ziga xos shakllari va ularning vazifa hamda ma'nolari.

2. Fe'lning **-duq (-duk)** va **dı(-du)**, **mi**, **mu** shakllarining ma'no va vazifalari.

3. Fe'lning **-mish/mish** shakllarining ma'nosidagi o'zgarishlar.

4. **-b turur erdi** fe'lining qo'llanish tarixi.

5. Hozirgi zamon fe'llarining shakllari va vazifalari.

6. **-gay/-gäy/-qay/-key** fe'l shakllarining qo'llanish davrlari.

7. Fe'l daraja turlarining o'zlik, majhul, orttirma shakl va ma'nolarining qadimgi turk, O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek tilida qo'llanishi.

II. Tayanch tushunchalar

Aniqlik mayli. Fe'l zamonlari. Fe'l zamonlarining sodda va murakkab (analitik) shakllari. O'tgan va hozirgi zamon fe'llarining turlari.

Fe'l darajalari: bosh, o'zlik, majhul, orttirma, birgalik darajalari.

RAVISH VA YORDAMCHI SO‘ZLAR

Ravish

203-§. Eski o‘zbek tilida ham ravish turkumidagi so‘zlar so‘z o‘zgartuvchi affikslar qabul qilmasligi bilan boshqa mustaqil so‘z turkumlaridan ajralib turadi. Gapda ravishlar boshqa so‘zlar bilan bitishuv yo‘li bilan bog‘lanadi. Ayrim ravishlarning tarkibidagi kelishik affikslari esa o‘zining grammatik xususiyatini yo‘qotib, so‘zning tarkibiy qismiga aylanib qolgan.

Turkiy tillardagi, shu jumladan, o‘zbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa so‘z turkumlaridan ajrab chiqqan so‘zlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning ko‘pchiligi ismlar, ayrimlari fe’l asosida shakllangan. Ravishlarning boshqa so‘z turkumlaridan ajrab chiqishi ma’lum tarixiy davrlarda har xil yo‘llar bilan yuzaga kelgan. Masalan, hozirgi *tashqari*, *ichkari* turidagi so‘zlar tarkibidagi *-qari*, *-kari* tarixan jo‘nalish kelishigi affiksi bo‘lgan (qarang: 24-§). *Kech*, *kecha*, *erta* kabi payt bildiruvchi so‘zlar esa qo‘llanish o‘rniga qarab ravish ma’nosini ham ifodalaydi (qarang: 213-§).

204-§. Eski o‘zbek tilida iste’molda bo‘lgan ravishlarning va ravish ma’nosida qo‘llanuvchi so‘zlarning ma’lum qismi boshqa sistemadagi tillardan o‘zlashtirilgan. Bunday so‘zlarning ko‘pchiligi eron tillariga, ayrimlari arab tiliga mansub. O‘zlashtirilgan ravishlar tuzilishi jihatdan turlicha.

Eski o‘zbek tiliga eron tillaridan va arab tilidan o‘zlashtirilgan ravishlar va ravish ma’nosida qo‘llanuvchi so‘zlarning ishlatilishiga misollar keltiramiz: *Ahista aytduqimizni ham eshitür* (Tafsir). *Men hargiz... alishim yoq* (QR). *Üchrädi nagah raqibi* (Lutfiy). *Daimā mast-u bexabar kørünür* (Atoiy). *Keñül ahvälidin ägäh unutti* (Atoiy). *Keñül ichrä daim salur yol* (SHN). *Küzätür-men hamisha häliñni* (Navoiy, SS). *Badixanı ravān aytur erdi* (Navoiy, MN). *Bu matla ham xob vaqe bolubtur* (Navoiy, MN). *Keräli, qaysımız yeñär axir* (Lutfiy). *Tez suvlardın... äsän etedür* (BN). *Hanuz taallum qiladur* (BN). *Elimizni chapadur payvasta* (SHN). *Oñ sarıdın tapsa paydarpay // bolmag‘ay kam kishi ichärdin may*

(Navoiy, SS). *Nāgahān tūshṭi kezūm bir mahliqa jānāng‘a* (Furqat). *Jān qasḍi ūchūn kelūr damadam* (Lutfiy). *Kezūm yāshūn nazardīn dambadam sālg‘um* (Sakkokiy). *Subhidam mehrāblarda surai yasin oqur* (Atoiy). *Zāhira xalq arā sez aytlmas* (SHN). *Mashharda g‘aliba kim, u kūn kormāgāy azāb* (Lutfiy). *Hāla ushbu fursatta ruxsat bermāsā kim, ...* (BN). *Avval aṅa qıldıq xitāb* (Navoiy, LT).

Ravish yasalishi

205-§. Eski o‘zbek tilida iste‘molda bo‘lgan ravishlarning asosiy qismi yasama ravishlardan iborat bo‘lib, bular morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) usullar bilan hosil bo‘lgan.

Asli o‘zbekcha (turkiy) tub ravishlar juda kam sonni tashkil etadi. Bulardan quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: *Bizniṅ atalarimiz kim, ashnu ōldilār. ...* (Tafsir). *Bat bol, bāshūṅ āl, qāch* (Atoiy). *Chiqıban qal‘anı bersūnlār bat* (SHN). *Siziṅdā kezīn biz tek turmag‘ay-miz* (Tafsir). *Yig‘achını tik tutub turadur* (BN).

Eski o‘zbek tilida tub so‘z sifatida tasavvur qilingan ayrim ravishlar aslida yasama ravish bo‘lgan. Masalan, *naru* (nari), *berū* (beri) ravishlari uzoqlikni anglatuvchi *na* va yaqinlikni anglatuvchi *be* so‘zlariga qadimgi jo‘nalish kelishigi affiksi *-ru/-rū* qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan. Shuningdek, *emdi* // *emti* (hozirgi o‘zbek tilida *endi*) ravishi tarixan “yana”, “va” kabi ma‘nolarni ifodalovchi *em* so‘ziga *-di (-ti)* qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan. Qadimgi yodgorliklar tilida *-ti (-ti)* affiksi bilan boshqa so‘zlardan ham ravish yasalishi uchraydi. Masalan, *edgūti* (*edgū* — “yaxshi” ma‘nosida), *tūkāti* (butunlay, tamoman), *qatg‘ti* (mahkam; kuchli), *uzati* (uzoq, ancha vaqtgacha), *ulati* (birga, birgalikda), *ariti* (butunlay, tamoman, batamom).

Morfologik usul bilan ravish yasalishi

206-§. *-cha/-chū* affiksi bilan yasalgan ravish ish-harakatning holati, miqdori, darajasi kabi ma‘nolarni ifodalaydi yoki biror harakat belgisining boshqa harakat belgisiga o‘xshashligini

ko'rsatadi. Bu affiks turli so'zlarga qo'shilib ravish yasaydi:

1. Ot turkumidagi so'zlarga qo'shilib ravish yasaydi: *Yetti daryani bir kelchä yüzär ul* (XSH). *Alar ham türkcha ayturlar* (Navoiy, ML). *Ulug'lug'i burgutcha bolg'ay* (BN). *Alardın mıñ yılcha ötübdür* (Furqat).

-*cha/-chä* affiksi bilan yasalgan ravishga egalik affiksi qo'shilib kelishi ham mumkin: *öz kəñlümchä kelmishim yoq* (QR). *Terisi Uhud tag'incha bolg'ay* (NF). *Imāratları ātasını imāratlaricha emäs* (BN).

2. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shilib ravish yasaydi: *Dunyada bār-mu ekān menchä yāmān?* (SHN). *Hech kimgä senchä bermädi, ayyar, qāsh-u kəz* (Lutfiy). *Az qıl jafa-vu javrni, muncha faravān äylämä* (Sakkokiy). *Ulcha biz avval aña qılduq xitāb* (Navoiy, LT). *Ibrahim üch kündä ancha ulg'ayur erdi* (QR).

-*cha/-chä* affiksi ushbu ko'rsatish olmoshiga qo'shilganda, *ush-muncha* (<ushmun+cha<ushmu+cha<ushbu+cha) shakli hosil bo'ladi: *Mehmanlıq ham olg'ay ushmuncha* (Navoiy, SS). *Ush-muncha deydürlär kim, ...* (BN).

3. Sifatga va ravishga qo'shilib ravish yasaydi: *Padshahzadaların ulug'ına ulug'cha va kichiginä kichikchä berdi* (Sh.tar.). *Artıncha Fir'avn keldi cherik birlä* (NF). *Özläri soñıcha bardılar bat* (SHN). *Yashuruncha barıb, ātlarını chıqaralın* (BN). *Keynichä ixtiyärsız chaptı* (Navoiy, SS).

4. -*mish/-mish*, -*duq/-dük*, -*g'an/-gän* affiksli sifatdoshlarga -*cha/-chä* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan ravishdosh shakllari ham ma'nosiga ko'ra ravishga yaqin turadi (qarang: 143-§).

-*cha/-chä* affiksi bilan yasalgan so'zlarning ba'zilari narsaning belgisini ko'rsatib, sifat ma'nosida ham qo'llanadi: *Türkchä she'ri yaxshı vaqe bolubdur* (Navoiy, MN). *Qılcha jānım bār, qılay hinduyi zulfuñā fidā* (Atoiy). *Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahar kamrāqdur* (BN). *Fransuzcha va almancha xat va lisan bilmaqni özlärig'a lazim bilür ekenler* (Furqat).

207-§. -*g'acha/-gäche* // -*qacha/-kächä* affiksi jo'nalish keli-shigi qo'shimchasiga -*cha/-che* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan

qo'shma affiks bo'lib, ot, sifat, olmosh, ravish turkumidagi so'zlardan ravish yasaydi. Bu affiks bilan yasalgan ravishlarning qanday ma'no anglatishi asosan so'z o'zagingining xarakteriga bog'liq:

1. Payt bildiruvchi so'zlarga qo'shilganda, payt chegarasi ko'rsatiladi: *Tüngächä urmaq edi köksigä täsh* (Navoiy, LT). *Bu kün axshamg'acha ne bolurı ma'lum emäs* (Navoiy, MQ). *Ushbu haftag'acha yoq erdi xabar* (SHN). *Hanuzg'acha kishi evüna tüşmäy-men* (Sh.turk).

2. O'rin, makon bildiruvchi so'zlarga qo'shilganda, makon chegarasi ko'rsatiladi: *Oqlarnı kökkächä atıñ* (O'N). *Ishqınñ g'ayatı bu yergächädür* (Navoiy, MQ). *G'aznig'acha cherik eliniñ ätlarig'a bu häl edi* (BN).

3. Miqdor bildiruvchi va shunga o'xshash so'zlarga qo'shilganda, miqdorning chegarasi ko'rsatiladi: *Govhar qiymatig'a nechük ki, muratib asru köpdür, hatta ki, bir diramdın yüz tümängächä desä bolur* (Navoiy, ML). *Ashiqg'a vaslnıñ nihäyatı bu sözni dergächädür* (Navoiy, MQ). *Bu martabag'acha suvni mushrif qilib-turlar* (BN).

208-§. -tek/-däk affiksi o'xshatish, qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalovchi ravish yasaydi. Bu affiksning qaysi shakli ishlatilishida ma'lum qonuniyat yo'q. Farq shundaki, *-tek* shakli bu affiksning qadimgi ko'rinishi bo'lib (qadimgi yodgorliklarda shu shakl qo'llangan). *-dek* shakli keyinchalik paydo bo'lgan. O'zbek tilida XIV asr o'rtalariga qadar *-tek* shaklida, XIV asr ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi yarmida *-tek* va *-dek* shakllarida, undan keyingi davrlarda asosan *-dek* shaklida qo'llangan.

Ba'zi yodgorliklarda, masalan, "Shajarai tarokima"da bu affiks *-day* (*-däy*) shaklida ham uchraydi: *Qanlı Yavlıday yaxshı og'luñ bär* (Sh.tar.). *Ulug' aqalarınday davlatlı bolub, ...* (Sh.tar.).

Eski o'zbek tilida *-tek /-dek* affiksi quyidagi so'zlarga qo'shib ravish yasagan:

1. Otdan ravish yasaydi: *Sakkākiy köz yāshın yāz yamg'urı-tek yāg'durur* (Sakkokiy). *Analar-dek azāsın tutmish erdi* (Navoiy, FSH). *Ot yalın-dek chaqılıb kelgüsidür* (SHN). *Qāng'a bag'ırım lāla-dek toldı* (Muqimiy).

2. Sifatdan ravish yasaydi: *Yana ozaqi-tek yig'ach bolur erdi* (Tafsir). *Bayaqi-tek kek kora-men* (QR). *Burung'u-dek ta'zim qilmasi* (BN).

3. Sifatdosh shakllariga qo'shilib ravish yasaydi:

-mish/-mish, -tek/-dek — *Abdulla aytmish-tek boldi* (Tafsir). *Yusufg'a sabr qilinish-tek munda taqi sabr qilayin* (QR). *Men yonmishim-tek yong'ul* (NF);

-g'an/-gan // -qan/-kan+tek /-dak — *Tag'din quyash chiqqan-dek bolg'ay* (Navoiy, Msh). *Korunur tam uzä ton yayg'an-dek* (SHN). *Men degan-dek boldi* (BN);

-r+tek/-dek — *Bashini yilan bashini soqar-tek soqq'ul* (Tafsir). *Kozguda kora-tek kora erdi* (QR). *Yag'i birla urushur-dek bolg'ay // razm vaqti turushur-dek bolg'ay* (SHN).

-g'u/-gu+tek/-dek — *Yanmag'u-tek bolsa, ul yerdä suvqa salin* (Tafsir). *Ne'mat yegu-tek bolmish, turg'ul* (QR). *Bas, inang'u-dek sen ham ahd birla payman qil* (Muqimiy).

4. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shilib ravish yasaydi. *-tek/-dek* affiksi kishilik olmoshlarining ko'pincha qaratqich kelishigi shakliga, ba'zan bosh kelishik shakliga qo'shiladi. Masalan:

Menin-tek bexabar qilsan ne boldi (Atoiy). *Tapilmas nasli adamdin senin-tek* (Atoiy). *Xoja Abulmakarim kim, biznin-dek jalayi vatan edi, meni kora keldi* (BN). *Anin-dek urdi yuz shahzada sari* (Navoiy, FSH).

Olturur ta subh men-dek telmürüb (Atoiy). *Kormagan bir sendek ahli rozg'ar* (Navoiy, LT). *Agar kechsän bu dunyadin na antek* (XSH).

Ko'rsatish olmoshlariga *-tek/-dek* affiksi *-dag'* yoki *-daq* shaklida qo'shiladi: *Andag' faxr qilu turur* (QR). *Oshan-dag' qolig'a alib atlandi* (BN). *Ani shundag' qoyg'ul* (Sh.tar.). *Sabadin nari andag' qilur-men, mundag' qilur-men* (Sh.turk). *Meni mundaq faramush eylesän, ...* (Lutfiy). *Hayalg'a andaq kelur kim, ...* (Navoiy, MN). *Shundaq bolsa kerak* (Furqat).

Qiyoslang: *Munun-tek ish qilurmi bilmamish xalq* (Navoiy, FSH).

Ushbu ko'rsatish olmoshiga -tek/-dek qo'shilganda, quyidagicha uch xil shakl hosil bo'ladi: ushmunuq-dek, ushmundaq, ushmundek. Masalan: Ushmunuq-dek qish ichinda ul xan // qildi barcha ulusig'a farman (SHN). Hali ushmundaq-oq bolg'usudur (BN). Kozun kohlum alurg'a mayl qilsa turubtur ushmuntek jan ham nazarda (Atoiy).

-tek/-dek affiksi bilan yasalgan so'zlar predmet yoki shaxsning belgisini bildirib, sifat ma'nosida ham qo'llanadi. Qiyoslang: Ay-tek yuzuqni jumlai jahandin kunilar-men (Sakkokiy). Kex yemrulub yerga yiqilg'u-tek ot keldi (QR). Munuq-dek kishi hamdam bolg'ay (SHN). Seniq-tek naxanin sultana keldim (Lutfiy). Mundag' kuchun bar erkun Yusufni nechuk boriga yedurdun? (QR). Ushmundaq ulug' shaharlar kim, ... (BN). Oshandag' berk qorg'anni yavushqan ekandur (BN).

Bu misollardagi ay-tek, yiqilg'u-dek, munuq-dek, seniq-tek, mundag', oshandag' so'zlari sifat ma'nosida qo'llangan bo'lib, aniqlovchi vazifasida kelgan.

209-§. -la/-la affiksi payt ma'nosidagi otlarga, asosan, *tun, tan* so'zlariga qo'shilib, payt ravishini yasaydi: *Tunla oqusa, fazl artuq bolg'ay (Tafsir). Tunla-oq yetti oshul qorg'ang'a (SHN). Ba'zini tanla begiga eltib tartqay (Navoiy, MQ). Emdi bu kun tanla bu soz Abid xang'a yetar (Sh.turk).*

Tanla ravishi III shaxs egalik affiksi bilan ham keladi (tanlası), ba'zan egalik affiksidan keyin jo'nalish kelishigi affiksi ham qo'shiladi (tanlasig'a). Lekin ma'noda o'zgarish bo'lmaydi: Tanlası ul yan yana surdi jamal (Navoiy, LT). Tanlası keldi ulug' sultan (SHN). Tanlasig'a bu yurtin kochub, ... (BN).

Ul, bu, shu ko'rsatish olmoshlariga -la/-la affiksi qo'shilib, uyla, buyla, shuyla ravishlari hosil bo'ladi. Bu ravishlar "unday", "bunday", "shunday" ma'nosini ifodalaydi. Bularning qo'llanishi asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan: Ey qaraqchi dilbar, uyla bil (Lutfiy). Soz javabin buyla chun saz ayladi (Navoiy, LT). Buyla bolmas erdi, bolsa mustajib (Muqimiy). Shuyla kim bashta baring aytildi (SHN).

210-§. *-āna* affiksi otga qo‘shilib, o‘xshatish, qiyoslash ma‘nosidagi ravish yasaydi. O‘zbek tiliga bu shakl eron tillaridan o‘zlashtirilgan. Māsan: *Seni men oltūrūr-men, teb ayttı türkāna* (Sakkokiy). *Yıg‘ıb chin lashkarı sālsa mog‘ulāna kezūñ yüzgä // chag‘atay birlä özbäkni alur tarāj-u yag‘ması* (Atoiy). *Keltūr, sāqiy, sharābi āshiqāna // ki bēlmısh-men xirad birlä fasāna* (Navoiy, FSH).

-āna affiksi bilan yasalgan shakl narsa yoki shaxsning belgisini ko‘rsatib, sifat o‘rnida ham qo‘llanadi. Qiyoslang: *Xeyli mardāna yigit edi* (BN). *Ne shāirāna tarkıbları ahsan va ne āshiqāna sēz-u durları shu‘la afkān* (Navoiy, MQ).

Sintaktik usul bilan ravish yasalishi

211-§. Kompozitsiya yo‘li bilan ravish yasalishi. Bu guruhni qo‘shma va juft ravishlar tashkil etadi.

Qo‘shma ravishlar. Eski o‘zbek tilida ham qo‘shma ravishlarning quyidagi turlari amalda bo‘lgan:

1. *Bir* so‘ziga payt, makon va shunga o‘xshash ma‘nolarni ifodalovchi so‘zlarning qo‘shilishi bilan payt, o‘rin yoki holat ma‘nosidagi qo‘shma ravishlar hosil bo‘ladi: *Bir kün mushuk itni kordi* (QR). *Ne ajab, yetseñ, Ātäyi, bir tün ul ay vashına* (Atoiy). *Bir lahza sensiz sabr yoq* (Lutfiy). *Bir sarı yolını darya tutti* (SHN). *Besh mıñ-altı mıñ bir xil üçär* (BN). *Meni bir yerdä muqim etküsidur* (SHN). *Nāgäh bir tarafg‘a qılsañ agar safar sen, ...* (Muqimiy).

2. *Har* belgilash olmoshiga payt yoki makon bildiruvchi so‘zlar qo‘shilib, payt yoki o‘rin ma‘nosidagi qo‘shma ravishlar hosil bo‘ladi: *Har kün salamg‘a barur erdim* (Tafsir). *Har kechä yüzi yādı bilä yıg‘laram* (Lutfiy). *Ötär yetti falaktın har sahar āhıñ seniñ* (Atoiy). *Özgä birlä may ichär har qayda anıñ rashkıdın* (Furqat). *Har yerdä barsañız, qullug‘da bolur-siz* (BN).

3. *Ul, bu, ushbu, oshal* ko‘rsatish olmoshlariga payt yoki makon bildiruvchi so‘zlar qo‘shilib, payt yoki o‘rin ma‘nosidagi qo‘shma ravishlar hosil bo‘ladi: *Ul kün aytg‘ay-miz* (Tafsir). *Keñlüm ul yān*

tārtadur (Lutfiy). *Ul yerdä qāzi yoq ekändür* (Navoiy, MN). *Bu kechä Karmanda qonarlar* (BN). *Bu uchurda derlär kim, ...* (Navoiy, MN). *Bu qish qār bisyār ulug' tūshüb erdi* (BN). *Ushbu yıl Shaybaniy xan Chin sofini Xorazmda on āy muhasara qilib aldı* (BN). *Yoqsa davlatıdın ushbu zamān // bār edi qal'ag'a chıqmaq āsān* (SHN). *Oshal vaqt meniñ xātirimg'a yetti kim, ...* (BN).

4. *Hech, qay* kabi soʻzlar ishtirokida ham qoʻshma ravishlar hosil boʻladi: *Hech zamanda hech kim eshitken va kergän yoqtur* (Sh.tar.). *Sultān Muhammadni ālmag'uncha hech yerdä turman* (Sh.turk). *Raqib uyın sorar-sen "qay sarı" deb* (Atoiy). *Dedi: qay chag'dın oldıñ ishq arā mast* (Navoiy, FSH).

Juft ravishlar. Eski oʻzbek tilida ham turli soʻz turkumlaridan hosil boʻlgan juft ravishlar amalda boʻlgan. Bunday ravishlarning bir qismi juft soʻz shaklida, boshqalari takror soʻz shaklida boʻladi.

Eski oʻzbek tilidagi juft ravishlarning koʻpchilik qismini ot turkumidagi soʻzlarning birikuvidan hosil boʻlgan soʻzlar tashkil etadi. Masalan: *Yana tün-kün bārdılar* (Tafsir). *Yüzüñni sham kormish tün-kechä* (Lutfiy). *Erür ahvālī kündin-küngä behbud* (Furqat). *Qāzar erdi arıg'nı kechä-kündüz* (Navoiy, FSH). *Qatra-qatra yıg'ılıb, darya bolur* (Navoiy, MQ). *Bu jins bādana chir-dek xayl-xayl üchadür* (Munis).

Sifat, olmosh, son, ravish, sifatdosh, ravishdosh shaklidagi soʻzlardan hosil boʻlgan juft ravishlar eski oʻzbek tilida nisbatan kam qoʻllangan. Misollar: *Navha birlä yıg'ladi achchiq-achchiq* (Navoiy, LT). *Az-az örgänib, dānā bolur* (Navoiy, MQ). *Daryā ichindä oñın-oñın yolg'a kirdiler* (Tafsir). *Oqrın-oqrın yürıy-oq qatlandı* (SHN). *Tanbal ilgäri özge el qāchar-qāchmas bolub turubtur* (BN). *Ne boldı, dushman oldıñ jänımg'a bāra-bāra* (Munis).

Morfologik-sintaktik yoʻl bilan ravish yasalishi

212-§. Turkiy tillarda ravishlarning bir guruhi morfologik yoʻl bilan, yaʼni ayrim soʻz oʻzgartuvchi shakllarning vazifasi oʻzgara borishi natijasida vujudga kelgan. Ravish yasalishining bu usuli

davrlar davomida yuzaga keladi.

Bu turdagi ravishlarning ko'pchiligi kelishik shakllari, ba'zilari ayrim fe'l shakllari asosida paydo bo'lgan:

1. Morfologik-sintaktik yo'l bilan ravish hosil bo'lishida zamon va makon kelishiklari hamda vosita kelishigi ishtirok etadi.

Ayrim kelishik shakllaridagi so'zlarning ravish turkumiga o'tishi yoki ravish vazifasida qo'llanishi ancha qadimgi davrlardan boshlangan bo'lib, bu jarayon ma'lum davrlargacha davom etgan. Vosita kelishigi shakli va jo'nalish kelishigining *-ru/-rü, -ra/rä, -g'aru/-g'ärü, qaru/-kärü* affiksli shakllari shu guruhni tashkil etadi. Qadimgi yodgorliklar tilidayoq bu affikslarning grammatik vazifasi kuchsizlanib qolganligi va bu affikslarni qabul qilgan so'zlarning bir guruhi ravish turkumiga o'ta boshlaganligi kuzatiladi. XI—XII asrlardan keyingi davrlarda esa bu affikslar o'z mavqeini yo'qotgan bo'lib, ayrim so'zlar tarkibidagina saqlangan. Masalan, *künün, tünün, qışın, yazın, künün-tünün, qışın-yazın, terkin* kabi ravishlar vosita kelishigining *-ın/-in // -un/-ün* affiksi yordamida hosil bo'lgan. *Soñra, narı (<naru), beri (<berü), tashqaru // tashqarı, ichkärü // ichkäri, yuqaru // yuqarı, ilgärü // ilgeri* kabi ravishlar tarkibidagi *-ra/-rä, -g'ärü/-qaru /-kärü* esa jo'nalish kelishigining qadimgi affikslaridir.

Misollar: *Terkin yig'ilib, anı öldürüñ* (QR). *Üstün baqtım erse kerär-men* (NF). *Ul kishilär barcha oñın bolmışlar* (Tafsir). *Soñra ma'lum qıldılar* (Tafsir). *Özin ichkärü saldı* (QR). *Suv barchasını yuqaru kätürdi* (Tafsir). *Özni qal'adın tashqarı saldıım* (Navoiy, FSH). *Yigitläрни ilgäri yibärdük* (BN).

Chiqish va o'rin-payt kelishiklari shaklidagi, shuningdek, jo'nalish kelishigining *-qa/-gä* affiksli shaklidagi so'zlarning ravish turkumiga o'tishi yoki ravish ma'nosida qo'llanishi nisbatan keyinroq boshlangan. Bu hol hozirgi tilga xos bo'lib, eski o'zbek tilida ham ma'lum darajada kuzatiladi. Masalan: *Ayıtı: tursu beglär barcha tashtın* (XSH). *Kөл arasında alından bir yig'ach kërdi* (O'N). *Azaldın ashnañızmen, valekin...* (Atoiy). *Burundın ishni qılmış erdi mahkam* (Navoiy, FSH). *Toy nāchār qıldı yālg'andın*

(Muqimiy). *Oshandın qāchqan bilä... Panipat navāhisidin etārlār* (BN). *Azalda qıldı Xorazmiyni muhtaj* (MN). *Oquñuz, kelsünlär teb birgä barıñ* (XSH). *Xānlar bile tort ay birge bolındı* (BN).

2. Morfologik-sintaktik yo‘l bilan yasalgan ravishlarning bir guruhi ba‘zi fe‘l (asosan ravishdosh) shakllari asosida vujudga kelgan. Bunday so‘zlarning ayrimlari butunlay ravish turkumiga o‘tgan. Masalan, *yana*, *ayru* ravishlari *yan-* (qaytmoq), *ayır-* (ayirmoq) fe‘llariga *-a*, *-u* affikslari qo‘shilib yasalgan ravishdosh shakli bo‘lib, keyinchalik ravish sifatida shakllangan. Shu turdagi ravishdosh shakllarining bir guruhi o‘rni bilan ravish vazifasida qo‘llanishi mumkin.

Misollar: *Suvi qaynar-tek teginü āqar* (Tafsir). *Har kim alardın ayru tüşti, Haqñıñ yaqınlarıg‘a yoluquştı* (Navoiy, MQ). *Ul elniñ qāzisi yāmā yashru musulman bolmış erdi* (Tafsir). *Əza kergän tüşhi yadıñg‘a keldi* (XSH). *Qıya baqsañ, bolur arslanlar āvın* (MN). *Qambar Ali beg qıchqıra ayttı* (BN). *Kemilärni kücheb alur erdi* (Tafsir). *Filniñ... ulug‘ tishi bār, tāmğ‘a va yig‘achqa ushbu tishläрни qoyub, zorlab yıqıtur* (BN).

3. Ayrim so‘zlarga yoki so‘z birikmalariga III shaxs egalik affiksini qo‘shish yo‘li bilan ham ravish hosil bo‘lishi yoki ravish ma‘nosi ifodalanishi mumkin. Bu shakl ham xususiyatiga ko‘ra morfologik-sintaktik yo‘l bilan yasalgan ravishlarga o‘xshaydi. Masalan: *Ertäsi bezüg-azim shaxs boldı* (QR). *Negä bir yolu azad äylämäs?* (Atoiy). *Qısh künläri kishigä bu suv juzvi savuq maxsus boladur* (BN). *Tüşh vaqtı bolub erdi kim, ...* (BN). *Burung‘ı küni arzadasht qılıb, ... yıbarılıb erdi* (Navoiy, Msh). *Tökülgey axiri andın yer üzrā suv bikin qānım* (Lutfiy).

213-§. Leksik-sintaktik yo‘l bilan ravish yasalishi. Ravish yasalishining bu usuli, ya‘ni ayrim so‘zlarning muayyan o‘rinda ravish vazifasida qo‘llanishi asosan payt bildiruvchi otlar doirasida bo‘ladi. Masalan: *Zulfi muanbarıñ kim, közdin üçär uzun kechä* (Atoiy). *Aqsham andın kächüb, Ali Masjid tüşhüldi* (BN). *Kündüz yashunub, ... ul sarı barılg‘ay* (BN). *Meñä qıshqı ne‘matnı yāy berür erdiñ, yāyqı mevanı qısh berür erdiñ* (Tafsir).

Ravish vazifasida qoʻllanadigan bunday otlar koʻpincha koʻplik shaklida keladi. Bunday hollarda koʻplik affiksi maʼnoni kuchaytirish va harakat yoki holatning takrorlanib turishini koʻrsatadi: *Itiņ Ātāyigʻa tūnlār achigʻlanb aytur* (Atoiy). *Dard birlā kechālār yigʻlar zār* (SHN). *Qışlar tērt-besh āy jamʻe yollar bagʻlanur* (BN). *Yana totidur..., yāzlar tut pıshigʻıda Ningnahar va Lamgʻanatqa kelür* (BN).

Sifat turkumidagi soʻzlar ravish vazifasida qoʻllanganda harakat yoki holatning belgisini ifodalaydi. Qiyoslang: *Yaxshı savt bile ada qilgʻay* (Navoiy, MQ). *Qafiyasını yaxshı aytmaydur erdi* (Navoiy, MN).

Misollarning birinchisida *yaxshı* soʻzi sifat vazifasida qoʻllangan boʻlib, narsaning belgisini koʻrsatadi, ikkinchisida esa ravish vazifasida qoʻllangan boʻlib, harakatning belgisini koʻrsatadi.

Quyidagi misollarda ham *yumshaq*, *tatligʻ*, *küchlük* sifatlari ravish vazifasida qoʻllangan: *Firʻavnqa yumshaq, tatligʻ soʻzlānlār* (Tafsir). *Shayx Darvish kökältāsh... yāynı küchlük tārtar edi* (BN). *Üchünchisi xalāyiqqa yumshāq soʻzlāmāk tedi* (NF).

Ravishlarda daraja shakli

214-§. Ravishlarda ham sifatlardagi kabi *-raq/-rāk* affiksi qoʻshilib daraja shakli hosil boʻladi. Bu shakl ish-harakat belgisining kuchli yo kuchsizligini koʻrsatadi yoki boshqa ish-harakat belgisi bilan qiyoslanadi: *Sizlār meniņ üzā arquraq keliñlār* (Tafsir). *Qayusı terkrāk barur ermish, kōrālim* (QR). *Mundın artuqraq ichmädi* (OʻN). *Buyurdı kim, ravānraq keltürünj at* (Navoiy, FSH). *Bu suv tühār yerdin quyıraq ulugʻ kōl bolubtur* (BN). *Kechrāk bir nechā āthq... øtüb bāradur* (BN).

Koʻmakchilar

215-§. Turkiy tillarda koʻmakchilar mustaqil soʻz turkumlari-dan rivojlangan. Lekin mustaqil soʻzlarning koʻmakchilar turkumiga oʻtishi uzoq davrlar davomida yuz beradi. Bunday soʻzlar

dastlab o'z ma'nosida qo'llanishi bilan birga, o'rni bilan ko'makchi vazifasini ham bajaradi. Davrlar o'tishi bilan ular o'zining mustaqil leksik ma'nosini yo'qotib, ko'makchilar turkumiga o'tadi.

Hozirgi turkiy tillarda amalda bo'lgan ko'makchilarning mustaqil so'z turkumlaridan ajrab chiqishi nisbatan keyingi davrlarda yuz bergan. Bu hol yozma yodgorliklar tilida ham ma'lum darajada aks etgan. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklari tilida ko'makchilar juda kam sonni tashkil etadi. XI asrga oid "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ko'makchilar soni ancha ko'paygan. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, XII–XIII asrlardan boshlab turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ham ko'makchilar guruhi yanada kengaya borgan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ko'makchilar ham dastavval ikki guruhga bo'linadi: 1) sof ko'makchilar; 2) funksional ko'makchilar.

Sof ko'makchilar

216-§. Sof ko'makchilarni mustaqil so'z turkumidan ajrab chiqqan, mustaqil qo'llanishi va leksik ma'nosini yo'qotgan so'zlar tashkil etadi.

Sof ko'makchilar turli kelishikdagi so'zlar bilan birga qo'llanib, kelishik ma'nosini aniqlashtiradi yoki unga qo'shimcha ma'no beradi, ba'zan esa kelishik vazifasini bajaradi. Eski o'zbek tilida ham sof ko'makchilarning ayrimlari bir xil kelishik bilan, ba'zilar esa turli kelishiklar bilan qo'llangan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan sof ko'makchilardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

217-§. **Üchün** ko'makchisi odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik va ko'rsatish olmoshlari esa ko'pincha qaratqich kelishigida keladi: *menij (menim) üçün, seniñ üçün, anij üçün, bizniñ (biziñ, bizim) üçün, sizniñ (siziñ) üçün, munun üçün* kabi.

Üchün ko'makchisi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ataganlik ma'nosini bildiradi: *Sen Lot üçün qonuq istämäkni*

qoyduq (QR). *Seniñ üçün qılır bu rayi tadbir* (XSH). *Bu hikayat el üçündür barı* (SHN).

2. Sabab ma'nosini bildiradi: *Achlıqda hech narsa bug'daydın keräkräk yoq üçün bug'day berälim tedilär* (QR). *Goyä rangıda hurmat bär üçün bu taxallusnı ixtiyar qılıbtur* (Navoiy, MN). *Hinduständın özgä yerdä bolmas üçün munı taqrib bilä zikr qıldım* (BN).

3. Maqsad ma'nosini bildiradi: *Musamı sınag'u üçün üçegün kämi üsküngä keldilär* (Tafsir). *İlm tahsili üçün shahrg'a keldilär* (Navoiy, MN). *Āatlanıb çıqtı urush äylär uchun* (SHN). *Seni bir yerdä qoymaq üçün turub-men* (Sh.tar.).

218-§. Birlä (*birlän, bilä, bilän*) ko'makchisi. Bu ko'makchi dastlab *birlä* shaklida qo'llangan bo'lib, boshqa shakllari keyinchalik yuzaga kelgan.

XV asr va undan keyingi davrlarda, asosan, she'riy asarlarda bu ko'makchi *ilä* shaklida ham ancha keng qo'llangan: *Jän xasrat ilä küydi* (Lutfiy). *Zulm ile qän eyläyin der* (Atoiy). *Qıldılar ittifaq ilä chära* (Navoiy, SS). *Biz oshul sözlär ilä shad olduq* (SHN). *Nāz ilä kulbam arä kirsañ, ...* (Munis). *Eylädim chın e'tiqad ilä salam* (Muqimiy). XIX asrga oid ayrim she'riy asarlarda *-la* shaklida ham qo'llangan: *Adl quläg'i-la eshit halımı* (Muqimiy).

Birlä ko'makchisi odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik va ko'rsatish olmoshlari ko'pincha qaratqich kelishigida keladi: *meniñ* (*menim*) *birlä*, *seniñ birlä*, *anıñ birlä*, *bizniñ* (*biziñ, bizim*) *birlä*, *sizniñ* (*siziñ*) *birlä*, *munuñ birlä* kabi.

Birlä ko'makchisi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Birgalik ma'nosini bildiradi: *Besh yüz er birlä atlanur boldı* (QR). *Shägirdları bile tæg' gashtıga bārib, ...* (Navoiy, MN). *Öz novkarlarıñ birlän anda barıb, otav suqub keliñlär* (Sh.tar.). *Anıñ birlä qılır erdim tamāsha* (Furqat).

Birlä ko'makchisi birgalik ma'nosida qo'llanganda ba'zan teng bog'lovchiga o'xshaydi. Lekin bunday o'rinlarda ham birgalik ma'nosi ustun bo'ladi. Masalan: *Chag'atay birlä özbäkni alur tarāj-u yag'ması* (Atoiy). *Mulk ahli bāshıg'a āltun bilä durlar sāchar*

(Navoiy, MQ). *Türkistān birlān Andijānni ālib, ātasi xizmatig‘a keldilār* (Sh.tar.).

2. Vosita ma’nosini bildiradi: *Qarabashlarni qamchi birlā, yig‘ach birlā uru oltürdi* (QR). *Oqlar birlā, qilichlar birlā urushtilar* (O‘N). *Ne til birlā deb erkin bu maqālın* (Navoiy, FSH). *Butlarına nayzanıñ uchi birlān sanchdılar* (Sh.tar.). *Pichaq birlān oz qarnını ikki yerdin chāk qılıbdur* (Furqat).

3. Holat, sabab kabi ma’nolarni bildiradi, ya’ni ish-harakatning qanday holatda yoki nima asosida yuzaga kelishi ko‘rsatiladi: *Qattig‘ ün birlā yig‘ladı* (QR). *Bir kimārsāni xatā birlā oltürdi* (NF). *Chıqar har lahza yüz mın şhıva birlā* (Atoiy). *Yüz tashvishlar bilā ichār edilār* (BN). *Fātiha jahl ilā oqıshdı turub* (Muqimiy).

4. Payt ma’nosini bildiradi. Bunda *birlā* ko‘makchisi payt ma’nosidagi so‘zlar bilan keladi: *Bir manzilg‘a tünlä birlā yettilār* (Tafsir). *Uzun kün birlā boldı ul parilar* (XSH). *Yalg‘uz jānımg‘a tan bilā, bilmen, ne paydā bolg‘usı* (Sakkokiy). *Keche bilā obdan ittifaq qıla almay, parishan barb tegärlār* (BN).

5. Harakatning nima bo‘yicha yo‘nalishini ko‘rsatadi: *Madina yoh bilā keldim* (NF). *Yazlar suv ulg‘aysa, Shibartu kotalıdın āshıb, Bamiyān va Sayqān bilā yürürlār, qıshlar Abdara bilā yürüşürlār* (BN). *Bir nechesi yol birlān... Xārazmg‘a keldilār* (Sh.tar.).

219-§. *Kibi//kebi, yañlıg‘ (yañlıq), bikin* ko‘makchilari ma’nosiga ko‘ra bir guruhni tashkil etadi, ya’ni bu ko‘makchilar o‘xshatish, qiyoslash kabi ma’nolarni ifodalaydi. Bu ko‘makchilar odatda bosh kelishikdagi so‘z bilan qo‘llanadi. *Kibi//kābi, bikin* ko‘makchilari kishilik va ko‘rsatish olmoshlarining qaratqich kelishigidagi shakli bilan ham qo‘llanadi: *meniñ kibi (kebi), seniñ kibi (kebi), munuñ bikin* kabi.

Kibi//kebi () ko‘makchisining qo‘llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi: *On tertünch āy kābi bolg‘ay* (Tafsir). *Har goshada meniñ kibi yüz mın xarāba bār* (Atoiy). *Qılay majnun kibi kəñlümni hāli* (Navoiy, FSH). *Əzgā xanlar kibi majlis qurmas* (SHN). *Səzlärin toti kebi shirin kalām etsāñ netār?* (Muqimiy).

Yañlıg‘ (yañlıq) ko‘makchisining qo‘llanishi XIII—XIV asr-

lardan boshlab kuzatiladi: *Ushbu yanlig' mehnat ichrä kün kechürdi* (QR). *Ul seniñ kafur yanliq ärazıñni äy degäy* (Lutfiy). *Bu yanliq' tüsh kerübtürlär tamāmı* (Navoiy, FSH). *Yasanib çıqtı pari yanliq' bāt* (SHN). *Kirmämish ham kechai ishq ichre men yanliq' kishi* (Munis).

Bikin ko'makchisi XIV—XV asrlarga oid she'riy asarlarda qo'llangan: *Yarattı ay bikin zebā seni haq* (MN). *Tökülgäy äxiri andın yer üzrä suv bikin qānum* (Lutfiy). *Gul bikin jän keñläkin yüz pära qıldı xāri hajr* (Atoiy). *Munuñ bikin yürümäs hech falakta sayyāra* (Sakkokiy).

220-§. *üzrä* ko'makchisi (*üzä* shaklida ham qo'llangan) ikki qismdan iborat: "yuza" ma'nosidagi *üz* so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi *-rä* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. XV asrga qadar nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham qo'llangan bo'lib, undan keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda uchraydi, odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik olmoshlari esa bu ko'makchi bilan ko'pincha qaratqich kelishigida qo'llanadi: *meniñ üzrä (üzä), seniñ üzrä, anıñ üzrä, bizıñ üzrä, sizniñ üzrä* kabi.

Üzrä (üzä) ko'makchisi asosan quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning biror narsa ustida, yuzasida bo'lishini ko'rsatadi: *Malikni saräyda buldılar, taxt üzä olturur* (QR). *Eshittim, bu qāya üzrä vatangāh // tutub-sen ul sifāt kim taxt üzä shāh* (Navoiy, FSH). *Bār bu täg'nın üstidä falak // kerünür tam üzä ton yayg'an-dek* (SHN). *Sunbul gul üzä säya sālıbdur-mu yāxud // har yān āchılıbdur-mu yüzün üzrä qulāla?* (Munis).

2. Ish-harakatning biror narsa yuzasi bo'yicha sodir bo'lishini yoki shu narsaga qaratilishini ko'rsatadi: *It yātdı, ... bāshını qoli üzä urdı* (Tafsir). *Əpüb bir barmāg'ım qāsh üzrä qoydum // anı xud optim-u bāsh üzrä qoydum* (Navoiy, Msh). *Sahar-o'q qal'a üzä mindilär // minibān qal'a üzä tindilär* (SHN). *Tā yüzigä ul quyāsh chekti niqāb üzrä niqāb // dudi āhımdın bolur zāhir sahāb üzrä sahāb* (Munis).

221-§. *Ichrä* ko'makchisi *ich* so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi

-*rā* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bosh kelishikdagi soʻz bilan qoʻllanadi. Bu koʻmakchi XV asrdan boshlab sheʼriy asarlarda qoʻllangan boʻlib, undan oldingi davrlarda nasriy asarlarda ham uchraydi.

Ichrā koʻmakchisi asosan quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning biror narsa ichida sodir boʻlishini koʻrsatadi, yaʼni “ichida”, “oʻrtasida” kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Iblisni kemā ichrā kōrdi* (QR). *Chāra budur ku, kohisār ichrā // vatan etkāy qarangʻu gʻār ichrā* (Navoiy, SS). *Men bu shahar ichrā qilur-men manzil // yoqsa filhal chiqar-men hāsil* (SHN). *Binafshazārni sayr āylārām bahār ichrā nā sudkim, anī kōrmān binafshazār ichrā* (Munis).

2. *Ichrā* koʻmakchisi baʼzan ish-harakatning narsa ichiga yoʻnalishini koʻrsatishda qoʻllanadi, yaʼni “ichiga” maʼnosini ifodalaydi: *Shirin labi ki, jān yarasigʻa namak sālor // jānjur yā jāni jān ki, koḡul ichrā shak sālor* (Atoiy). *Bersālār besh-on diram, gʻavvasi dun // bahr ichrā sālor ḡzni sarnigun* (Navoiy, LT). *Dedi: shahr ichrā kirib el anda // bolmasun gʻarat-u tarāj-u balā* (SHN). *Kirmāmish ham qāchay ishq ichrā men yanḡligʻ kishi // kelmāmish ham kishvari husn ichrā sen-dek pādshāh* (Munis).

222-§. *Sari, taba, tabaru* koʻmakchilari maʼnosiga koʻra bir guruhni tashkil etadi, yaʼni bu koʻmakchilar ish-harakat yoʻnalgan tomonni koʻrsatish maʼnosida qoʻllanadi. Bu koʻmakchilar odatda bosh kelishikdagi soʻz bilan qoʻllanadi, kishilik va koʻrsatish olmoshlari qaratqich kelishigida ham keladi: *meniḡ sari, seniḡ sari, aniy sari, munuy sari, meniḡ taba, seniḡ taba, aniy taba, munuy taba* kabi.

Sari koʻmakchisi eski oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Qayitḡlar yana ul shahrī sari* (XSH). *Aniy-dek urdi yūz shahzāda sari // ki sarsār sāvsani āzāda sari* (Navoiy, FSH). *Xān sari azm qilur boldilar* (SHN). *Samarqand sari yūrḡdi* (Sh.tar.). *Mayxana sari bar ki, sharafātḡlar andadur* (Munis).

Eski oʻzbek tilida *sari* soʻzi koʻmakchi vazifasida keng qoʻllangan boʻlsa ham, oʻzining leksik maʼnosini butunlay yoʻqotgan

emas: *sarı* soʻziga ayrim hollarda kelishik va koʻplik qoʻshimchalari, sifat yasovchi -gʻi affiksi qoʻshilib keladi. Bunda u “tomon”, “taraf”kabi maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: *Tāñ sarıgʻa bārdılar, ... tūn sarıgʻa bārdılar* (OʻN). *Ul qurugʻlugʻ sarıdın āylāb azm* (Navoiy, SS). *Kāxat sarını maslahat kērub, ...* (BN). *Bizniñ ehtimalimiz ul sarılar barmāqqa behad va begʻāyattur* (BN). *Sharq sarıgʻı afgʻānlar...* (BN).

Taba koʻmakchisi asosan XIV asrga qadar qoʻllangan boʻlib, undan keyingi davrlarda ayrim asarlarda uchraydi: *Bir kün bu ogʻlan öz evi taba barur erdi, ...* (Tafsir). *Falastin taba bārur boldılar ersä, yolda ajāibatlar kērdilər* (QR). *Kishi kim kēk taba tash atsa, ...* (XSH). *Xān Jahāngir taba azm etkāch, ...* (SHN).

Tabaru koʻmakchisi *taba* koʻmakchisiga joʻnalish kelishigi affiksi -ru qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bu koʻmakchi XV asrdan oldingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Barcha meniñ tabaru chıqıñlar* (Tafsir). *Musa tabaru nelük barar-sen?* (Tafsir). *Ravan Mashhad tabaru tebrādilər* (XSH).

223-§. *Tāgi, tegrü (degrü)* koʻmakchilari maʼno jihatdan oʻxshash. Bu koʻmakchilar joʻnalish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanib, ish-harakatning payt yoki oʻringa nisbatan chegarasini koʻrsatadi.

Tegi koʻmakchisi *teg* (tegmoq, yetmoq) feʼlining ravishdosh shakli boʻlib, qadimgi turkiy yodgorliklarda koʻmakchi vazifasida keng qoʻllangan. Oʻzbek tilida esa XV asrga qadar isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Yatmiş, uzumış erdimiz bu küngä tegi* (Tafsir). *Qiyāmatqa tegi āram qılgʻay* (XSH). *Mashruqdın magʻrıbqa tegi xush arıgʻ bolgʻay* (NF). *Ul kun bargʻān yergä tegi tāmları qamugʻ yemrüldi* (QR).

Bu koʻmakchi *tegin, teginchä (deginchä)* shakllarda ham qoʻllangan: *Agar javab bersä, qoyarlar bir yergä tegin* (Tafsir). *Bu kün tañqa tegin may nosh qılgʻın* (MN). *Kēkkä teginchä yıldırayu turur erdi* (Tafsir). *Bir aygʻa deginchä ul martabada erdi* (Navoiy, Msh). *Ammā türkniñ ulugʻdın kichigichä va novkarıdın begigä deginchä sart tilidin bahramanddurlar* (Navoiy, ML).

Tegrü (degrü) koʻmakchisi ham *teg-* (tegmoq, yetmoq) feʼli

asosida shakllangan: *teg (i)r+ü>tegrü (>degrü)*. Bu ko‘makchi XV asrga qadar ancha keng iste‘molda bo‘lib, keyingi davrlarda ayrim asarlarda qo‘llangan. Masalan: *Atalmish vaqtqa tegrü yana chiqarur-miz sizlärni* (Tafsir). *Yig‘achniñ yuqaru üçündin tubingä tegrü ikki-ikki yardılar* (QR). *Chapıb Xusrävniñ ordusig‘a tegrü // qayu ordu ki, qarshusig‘a tegrü* (Navoiy, FSH). *Ikki sachın bilä yüzün quyashın // kechälär yäd etärmän tang‘a degrü* (Bobur). *Üch yılğ‘a tegrü tahsil qıldım* (Furqat).

224-§. *Sayı//sayu//sayın* ko‘makchisi o‘zbek tilida kam qo‘llangan bo‘lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi.

Eski o‘zbek tilida bu ko‘makchi asosan *-g‘an//gän* affiksli ravishdosh bilan qo‘llanib, ish-harakatning davomiyligini ko‘rsatadi: *Va har nechä zulm qilğ‘an sayı ana osanmaq yoq va har nechä qan qilğ‘an sayı aña qänmaq yoq* (Navoiy, MQ). *Ul qızır erdi yürügän sayı* (SHN). *Qamug‘ın Ismāilg‘a berdilər. Yıl sayu mundag‘ qılurlar erdilər* (QR). *Seni körgän sayın “allah” der-men* (Lutfiy).

Funksional ko‘makchilar

225-§. Ayrim mustaqil so‘zlar qo‘llanish o‘rniga qarab ko‘makchi vazifasini ham bajaradi. Bunday so‘zlarning ko‘pchiligi ot turkumiga, ayrimlari ravish yoki fe‘l turkumiga oid.

Funksional ko‘makchilar qaysi so‘z turkumiga aloqador bo‘lishiga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi: 1) ot ko‘makchilar; 2) ravish ko‘makchilar; 3) fe‘l ko‘makchilar.

1. Ot ko‘makchilar

226-§. Ot ko‘makchilar quyidagi umumiy belgilarga ega: ega-lik affiksini qabul qiladi va zamon-makon kelishiklaridan birida keladi.

Ot ko‘makchilarning ayrimlari faqat o‘rin-payt kelishigi shaklida (*bābıda, haqıda, bārasıda, xususıda, vasfıda, vasilasıda* kabi), ba‘zilari faqat chiqish kelishigi shaklida (*jihatdın* kabi) keladi, boshqalari zamon-makon kelishiklarining hamma shakllarida

qoʻllanadi (*āldigʻa // āldida // āldidin, qāshigʻa // qāshida // qāshidin* kabi). Ot koʻmakchilarning koʻpchiligi III shaxs egalik shaklida qoʻllanadi, ayrimlari I va II shaxs egalik shaklida ham keladi (*āldimgʻa, āldingʻa, qāshimgʻa, qāshungʻa* kabi). Ot koʻmakchilar bilan qoʻllangan soʻz odatda belgisiz qaratqich kelishigida boʻladi (*ātasi haqida, oʻzgālār haqida* kabi), lekin kishilik va boshqa ayrim olmoshlar belgili qaratqich kelishigida keladi (*meniḡ qatimda, seniḡ qatimda, anıḡ qatimda, barchaniḡ qatimda* kabi).

Ot koʻmakchilar kelishik maʼnosini aniqlashtiradi. Ot koʻmakchilarning qanday maʼno anglatishi shu soʻzning maʼnosiga va qaysi kelishik shaklida qoʻllanishiga bogʻliq.

Eski oʻzbek tilida isteʼmolda boʻlgan ot koʻmakchilardan quyidagilarni koʻrsatish mumkin.

227-§. Āld, yān, qāsh, qat, on soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda, maʼno jihatdan bir-biriga yaqin turadi, yaʼni bu koʻmakchilar ish-harakat, shaxs yoki narsaning qismida bajarilgani, oldingi qismidan boshlangani kabi maʼnolarni ifodalaydi.

Āld soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XV asrdan faollasha borgan. Misollar: *Kelmās edıḡ bu adam āldıḡa bilḡanıḡdā* (Muqimiy). *Tōshni anıḡ āldında qoydılar* (Sh.tar.). *Xojand daryāsıdın Bıchratanıḡ āldıdın kechib, ...* (BN).

Āld soʻzi koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda, koʻpincha *all*-shaklida, baʼzan *āln*- yoki *ānl*- shaklida keladi: *Barchasın āllıma ravān qilḡay* (Navoiy, SS). *Bāsh qoyub ālhıda shukr ettim* (SHN). *Meni ālında muʼtabar eylā* (Munis). *Quyāsh ālnında bir zarra ne bolḡay?* (XSH). *Har fıtna ki, angız qiladur ul qāra qāshı // yalḡuz meni ālnıḡa azaldın yāzılıbtur* (Lutfiy). *Sızḡa-sen ānlımda men Majnuni hayrān suvratıḡ* (Atoiy).

Yān soʻzi koʻmakchi vazifasida asosan oʻrin-payt kelishigida qoʻllangan: *Bu kesh yānında yana bir kōsh kōrdüm* (NF). *Malik Ibrahimḡa yanında orun berdi* (Tafsir). *Yana Samarqandnıḡ yānında Bagʻi Shamāl va Bagʻi Behishttūr* (BN). *Tā yetmāḡay ḡubāra, deb qorḡa-men yānıḡda* (Muqimiy). *Malik surdı sipāhın yāningʻa āt* (XSH).

Qash soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Devānūn senīy qāshīngʻa keltürüb-biz* (Navoiy, MN). *Agar qāshīmda oshal guluzār bolsa erdi* (Sakkokiy). *Ulugʻ xānnīy qāshīdīn ātlanīb, ...* (BN).

Qat soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlarga xos boʻlib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Sara taqī Ibrahim qatīnda olturđı* (Tafsir). *Ogʻlaq Yunus qatīngʻa keldi* (QR). *Menim qatīmdīn ketkil* (NF). *Ogʻuz xān qatīgʻa bardılar* (Sh.tar.). *Bolmamīsh xān qatīnda ul maqbul* (SHN).

Oŋ soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Yusuf oŋunda qoydılar* (QR). *Pādshāh oŋında qozuttı* (NF). *Yuzun surat oŋında yergā surtār* (XSH). *Ikegīni Firʻavn oŋuna kivürđı* (Tafsir).

228-§. Ich, āra, orta soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda maʼno jihatdan bir-biriga oʻxshaydi.

Ich soʻzi koʻmakchi vazifasida turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi, eski oʻzbek tilida ham keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Beshik ichīndā sut emār* (Tafsir). *Tām ichīndā narsa kērsāy bizgā aytgʻıl* (QR). *Xalq ichīndā bar edi begʻayratı* (Navoiy, LT). *Shahr ichīndā turubtur gʻāfil* (SHN). *Shah Malik el ichīgā keldi* (Sh.tar.).

Āra soʻzi ham koʻmakchi vazifasida turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi, eski oʻzbek tilida ham keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Quvut xalāyīq ārasīngʻa kirdi* (QR). *Barmāqları ārasīndīn suv chıqtı* (NF). *Tikānlār ārasīnda gul tērättı* (MN). *Tūshkāy āramızda fīrāq* (Navoiy, LT). *Bu ikki elnīy ārasīnda dushmanlıq bār erdi* (Sh.tar.).

Ich, ārā soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda odatda ish-harakatning boʻlish oʻrnini koʻrsatadi (yuqorida keltirilgan misollarga qarang). *Ich, ārā* soʻzlari payt maʼnosidagi soʻzlar bilan qoʻllanganda esa ish-harakatning maʼlum muddatda davom etib turishi koʻrsatiladi. Masalan: *Evdīn evgā tūn ichīndā yürir erdi* (QR). *Ush munīy-dek qısh ichīndā ul xān // qıldı barcha ulusıgʻa farmān* (SHN). *Yetti yüz yılınīy ichīdā... duāyi bad qıldı* (Sh.tar.). *Besh-altı āynūy ārasīda taŋrīnīy ināyatı bilā ancha kishim boldı* (BN). *Dar-*

vish qurq bilä ellik yash arasida älamdin ötti (Navoiy, MN).

Ärä soʻzi egalik va kelishik qoʻshimchalarini olmasdan ham koʻmakchi vazifasida qoʻllanadi. Bunda *ära* koʻmakchisi odatda bosh kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadi, kishilik olmoshlari esa qaratqich kelishigida qoʻllanadi: *bizniñ ära, sizniñ ära, xaläyiq ära, tagʻlar ära* kabi. *Ära* soʻzi koʻmakchi vazifasida XV asrga qadar nasriy asarlarda ham, sheʼriy asarlarda ham qoʻllangan, undan keyingi davrlarda esa sheʼriy asarda uchraydi.

Ärä//ära koʻmakchisi asosan quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning boʻlish oʻrnini koʻrsatadi: *Xaläyiq ära mashhur bolub turur* (NF). *Tez qilichni elga äl, tutmagʻil ani qin ära* (Lutfiy). *Yämän kätib manzili qalamdäni-dek chäh ära bolsun* (Navoiy, MQ). *Käzärä Rum ära bolmish musafir* (Furqat).

2. Ish-harakatning yoʻnalish oʻrnini koʻrsatadi: *Har kishi kim birävga qazgʻay chäh // tushkäy ul chäh arä özi nägäh* (Navoiy, SS). *Näz ile kulbam arä kirsän, berür-men jän señä* (Munis).

3. Ish-harakatning bir narsa, soha boʻyicha boʻlishini koʻrsatadi: *Ishq arä ölmäk durur maqsud anja* (Navoiy, LT). *Ne üçhün ayni kalämi husn arä täpmish zaväl* (Munis). *Ukamuz Ermuhammad "Sim" arä tilmach olub ermish* (Furqat).

Orta soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu koʻmakchi eski oʻzbek tilida nisbatan kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalarda uchraydi. Misollar: *Saray ortasında ora turdı* (QR). *Ul bostan ortasında bir kubba bilgürdi* (NF). *Tumannı keltürüb, uynıñ ortasında olturub aytdı* (Sh.tar.). *Bir tegirmän suyı bu bägʻniñ ortasıdın... hamisha jəriydur* (BN).

229-§. üst, üsk, yüz, tepä (tübä), bash soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda maʼno jihatdan bir-biriga oʻxshaydi, yaʼni bu koʻmakchilar ish-harakat narsaning yuzasida, ustki qismida boʻlishini koʻrsatadi. Bu koʻmakchilar koʻpincha bosh kelishikdagi soʻz bilan, baʼzan qaratqich kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadi.

Ust soʻzi koʻmakchi vazifasida oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Anıñ üstündä*

qırq qarı suv turdı (QR). Kel, beniqāb chiqqıl uyıñdın tām üstinā (Atoiy). Andın soñ Kashmir üstigä yürdi (Sh.tar). Jilva äylär dil-barım zavraqda Jayxun üstidä (Munis). Bir tegirmān suyı... bāg'nıñ ichidegi Pushtanıñ üstidin hamisha jāriydur (BN).

üsk so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi. *üsk* so'zi shaklan *üst* so'zi bilan o'xshash bo'lsa ham ma'nosiga ko'ra *āld* ko'makchisiga yaqin turadi, ya'ni ish-harakatning narsa oldida yuz berishi yoki shu narsa tomon yo'nalishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *Xalāyiqlar üskündä ayqıl (QR). Bu sözni aytu qālmadı majālī // parishān boldı yār üskindä hālī (XSH). Musa yalavuch Fir'avn üskündin chıqdı (Tafsir). Qachan kim Maryam uskundä yemish kerdı ersä, keñülündä tafakkur qıldı (Tafsir).*

Yüz so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Suvlar yer yüzindä qurudı (QR). Seniñ ishqıñda Xorazmiy yoqaldı // valekin yer yüzindä āti qāldı (MN). Quyāsh yüzingä özin parda tuttı (XSH). Hazl yüzüdin bu baytnı aytıbdur (Navoiy, MN).*

Tepe (*tübä*) so'zi ham ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan: *Tag' tepasinde ot kərüнди (Tafsir). Tag'lar túbäsindin quzı indi (QR). Munar ul tag' túbäsingä ashuqub, ... (XSH).*

Bāsh so'zining ko'makchi vazifasida kelishi ham ancha chegarali bo'lib, asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Ul ulusniñ bashında tüshtilär (Tafsir). Bu qärni tæg' bashındın keltürgil (NF). Musa maydan bashına keldi (QR). Chāh bashıda qoydı bir kishini (Navoiy, SS).*

230-§. Ast, alt, túb so'zlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda bir xil ma'noni ifodalaydi, ya'ni ish-harakat narsaning pastki qismida bajarilgani, pastki qismidan boshlangani kabi ma'nolarni bildiradi.

Ast so'zi ko'makchi vazifasida o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida qo'llangan. Masalan: *Meniñ qudratım astında qalg'ay-*

siz (Tafsir). *Āg'zını āchti tili astundin iblis sōzlādi* (QR). *Gulnıñ yig'āchi āstıda oltur ki, qopar yel* (Lutfiy). *Yetmiş-seksän kadxudālar tām astıg'a qālib ēldilār* (BN). *Charx āstıda büküldi, boldı qaddım chun hilal* (Muqimiy).

Alt so'zi ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan: *Bu arıqlar... meniñ taxtım altında aqar* (Tafsir). *Mallarıñız meniñ azaqım altında qaldı* (NF). *Aqar anıñ altındın arıqlar mañu* (Tafsir).

Tüb so'zi ham ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Fir'avn darya tübindä g'arq bolur boldı* (QR). *Kenä oshu yig'achnıñ tübindä turdı* (O'N). *Suv tubındä oynar erdi yashrun* (XSH). *Ul minarlar suvı yıtar tag'ı tübindin chıqar* (Tafsir). *Andijännıñ sharqı tarafıdag'ı tæg'larnıñ tübidä mıñ uyluk karvannı andag' qār bāstı kim, ...* (BN).

231-§. *Haq, bab* so'zlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda ma'no jihatdan farq qilmaydi, ya'ni bu ko'makchilar ish-harakat obyektini ko'rsatib, shu haqda ma'lumot beradi.

Haq so'zi ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Ey qarındashlarım kim, benim haqımda qıldınız, özgülär haqında qılmañız* (QR). *Bu āyat Abubakir haqqıng'a nazil boldı* (NF). *Falān ābid haqqına ne aytur-sen?* (Saroyi). *Meniñ haqımda qılur-sen hamin jafā havāsın* (Atoiy). *Ulus haqıda mıñ qurla atadıñ mehribān* (Sakkokiy).

Bāb so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi asosan XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarda uchraydi: *Banda men ul kim, vafa babında derlār benazir* (Atoiy). *Samarqanddın qāchib kelgān kishi bābıda sōzlār bitilib erdi* (Navoiy, Msh). *Yana bir masnaviysi bār mevalar bābıda, muta qarib bahrıda, ...* (BN). *Anchunan lag'ar harabi kim, zaiplik bābıda, ...* (Muqimiy).

232-§. Eski o'zbek tilida yuqorida keltirilganlardan tashqari yana bir guruh ot ko'makchilar iste'molda bo'lgan. Lekin bularning iste'mol doirasi ancha chegaralangan: bulardan ba'zilari o'zbek

tili taraqqiyotining ma'lum davrlari uchun xos bo'lsa, ba'zilar ayrim yodgorliklardagina uchraydi. Shu bilan birga, bularning bir qismi eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlardan iborat. Shunday ot ko'makchilardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

tegrā — *Misir tegrāsindā kimersāniy narsasi qālmadi* (QR). *Ul bostān tegrāsindā qār bilgürdi* (NF). *Bu tāifa aniy tegrāsindā erdilār* (Navoiy, MN). *Shaharniy tegrāsingā chun keldi // shahar ahlig'a nasihat qildi* (SHN). *Andijān tegrāsidin...* (BN);

tog'ri — *Ushbu kent tog'risida bir ārāl bār edi* (BN). *Bāqiniy iste'dādiddin Termiz tog'risig'a kelib, ...* (BN);

qarshi — *Shah qarshisida olturur ul* (XSH);

art — *Evniy artında kichik qabug' bār erdi* (NF). *Oturmiş parda artında oshul hur* (XSH);

qirg'ag' (qirag') — *Tejiz qirg'ag'ında xalāyiqqlar bār erdi* (QR). *Quzug' qirag'ında chapurlar* (NF);

yaqa — *Karvānlar keldi, quzug' yaqasında qondi* (NF). *Qamug'in Sır yaqasında bitidim* (MN). *Tushub chashma yaqasında atındin* (XSH);

asra — *Ba'ziları kemā üzāsindā olturdılar taqi ba'ziları kemā asrasında olturdılar* (NF). *Azaqlar asra yer qilsañ yüzünni, ...* (XSH);

otru — *Hamza otrusında bir kiyik chiqdı* (Tafsir). *Musanıy otrusında qoydılar* (QR);

taraf — *Yār Husayn Bahra tarafidin quluqqa keldi* (BN). *Bāg'niy g'arbi-janubiy tarafida dahi dardāh havzıdur* (BN);

atraf — *Bu chashmani y tarafida üç nav daraxtlardur* (BN);

bārasıda — *Bu faqir bārasıda kəp fatihalar oqubdurlar* (Navoiy, MN);

xususıda — *Ul maktabdin qachg'an xususıda tapturub kelib, ...* (Furqat);

vasfida — *Men Ātāyi-men, la'lin vasfida kim tahsin oqur* (Atoiy);

vasilasıda — *Mahbub vasilasında oqur-men muhib sözi* (Atoiy);

jihāt(ı)dın — *Ul jihātın sahabalar tabarruk qilib ichār erdilār* (NF). *Yag'in jihātın yer balchiq bolmiş bolg'ay* (Navoiy, MN).

Ul viloyatlarda mog'ul va o'zbek jihatidin hech kent yoqtur kim, qorg'anı bolmag'ay (BN).

2. Ravish-ko'makchilar

233-§. Eski o'zbek tilidagi ravish ko'makchilar chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, asosan payt ma'nosini ifodalaydi. Bunday ko'makchilarning ayrimlari qadimgi yodgorliklar tilida keng iste'molda bo'lib, eski o'zbek tilida ma'lum davrlargacha qo'llanib kelgan.

Eski o'zbek tilida asosan quyidagi ravish ko'makchilar iste'molda bo'lgan.

234-§. *Burun //burna, ilgäri // ilgäri, ashnu, oň* ravishlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda ma'no jihatdan bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bu ko'makchilar chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning shu so'z ifodalagan narsa, voqea-hodisa yoki harakatdan oldin bo'lishini ko'rsatadi.

Burun so'zi ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlardan boshlab qo'llangan. Masalan: *Yusuf quyug' tübingä yetmäsdin burun... yarlig' keldi* (QR). *Bu sahabalarqa kim, sizlärdin burun dastur berdim* (NF). *Anı körgäch, fig'ani jändin burun chıqqay* (Navoiy, MN). *Beğlar javāb bermäsdin burun og'lan aytdı* (Sh.tar.).

Burun ko'makchisi ayrim yodgorliklarda **burna** shaklida ham qo'llangan: *Chun hayāling'a shāh eylādi jazm // burna qatrān bilä buyurg'usu razm* (Navoiy, SS). *Nechä yıl xān kelishidin burna // qabal-u razm ishidin burna* (SHN). *Xabar'din burna. özimizgä keltürüb saxlabıuriar* (BİN).

Ilgäri//ilgäri so'zi ham ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlardan boshlab qo'llangan: *Mundin ilgäri yad qıldıuq* (Tafsir). *Bu kitābnı aytqandın on yetti yıl ilgäri... bizgä yäg'i bolub erdilär* (Sh.tar.).

Ashnu so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi qadimdan boshlangan bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ancha keng iste'molda bo'lgan: *Qamug'dın ashnu bir gavhar yaratdı* (QR). *Jabraildin ashnu, ya Muhammad, ayg'ıl* (Tafsir). *Namāz*

vaqti bolmadin ashnu abdash qilur erduk (NF). Jahandin ashnu munj qildi xalq (MN). Kishi olmazdin ashnu bu omurdin //olarmen teb kesar-mu hech umunchin (XSH).

Əj soʻzining ham koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi qadimgi davrlardan boshlangan boʻlib, XIII—XIV asrlarda ham qoʻllangan: *Mundin əj muhajirlar... imana kelib erdilar* (Tafsir). *Yā Fatima, atanqa bu kundin əj emgāk tegmägäy* (NF). *Tilämaz erdi andin əj yegäsi* (XSH).

235-§. *Keyin* (*kezin*), *soj*, *sojra* ravishlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda bir xil maʼnoni ifodalaydi, yaʼni bular chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanib, shu soʻz ifodalagan voqea-hodisa yoki ish-harakatdan soʻng yana boshqasining boʻlishini koʻrsatadi.

Keyin soʻzi XV asrga qadar *kezin* (qadimgi turkiy yodgorliklarda *kejin*) shaklida qoʻllangan. Bu soʻz koʻmakchi vazifasida asosan XV asrga qadar qoʻllangan boʻlib, keyingi davrlarda baʼzi manbalarda uchraydi. Masalan: *Men bu kundä kezin ertä-kechä sejä keläyin* (Tafsir). *Firʼavnda kezin Haman qirq yil boldi* (QR). *Yoq erdi qazgʻusi andin kezin hech* (XSH). *Üch-tört kundin keyin zaxm bilä-oʻq bardi* (BN).

Soj koʻmakchisi oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Qargʻanu Nuh alayhissalam tofandin soj yer kermägä izdi* (QR). *Bu kundin soj yüz ellik yil yashagʻil* (MN). *Yalgʻanu zahir bolgʻandin soj ana rasvāligʻ yetkay* (Navoiy, MQ). *Bahār bolgʻandin soj piyāda kela turur miz* (Sh.tar.).

Sojra koʻmakchisi *soj* soʻziga joʻnalish kelishigi affiksi *-ra* qoʻshilishi bilan hosil boʻlib, bular oʻrtasida qoʻllanishi va maʼnosi jihatdan farq yoʻq. *Sojra* koʻmakchisi ham eski oʻzbek tilida ancha keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Mendin sojra anij farmānindin chiqmanj* (Tafsir). *Ush andin sojra nāma bāshlagʻayin* (MN). *Yana bir nechä qadam bargʻandin sojra shayx muridgʻa yana aytti* (Navoiy, MQ). *Andin sojra Sultān Abusaid mirza äldi* (BN).

236-§. *Beri* (*berü*), *narı* (*narü*), *otru*, *tashqarı* (*tashqaru*), *ayru*

ravishlari ham ko'makchi vazifasida chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadi, lekin ma'nosiga ko'ra bular o'zaro farqlanadi.

Beri so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi ancha ilgari davrlardan boshlangan bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklarda ham shu vazifada qo'llangan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning shu so'z ifodalagan vaqtdan boshlab davom etib kelayotganini ko'rsatadi: *Mir Murtāz kichik yashdın beri kim, ilm kasbı'ā mashg'uldur, ...* (Navoiy, MN). *Andın beri shu badiyanı "Xadarvaslı" derlär* (BN). *Tünä kündin beri barcha yerim āg'rıy turur* (Sh.tar.). *Qay küni kördüm jamalıñnı nigār, andın beri // intizāram xasti jān-u dilfigār andın beri* (Furqat).

Bu ko'makchi oldingi davrlarda, jumladan, XIII—XIV asrlarda *bärü* shaklida qo'llangan: *Bu tērā anchadın bärü qalmış turur* (Tafsir). *Ibrahim on kündin bärü yatmışı yoq erdi* (QR). *Men seni öküş zamāndın bärü arzu qılur erdim* (NF). *Ush andın bärü kim, qurdi bu bāzār, ...* (XSH).

Nari (*naru*) so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi nisbatan keyingi davrlardan boshlangan bo'lib, yozuv yodgorliklarida kam uchraydi. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning shu so'z ifodalagan nuqtadan uzoqlashuvini ko'rsatadi: *Ilgäri kelä älmadı, damanadın-oq nari yāndı* (BN). *Vale Kabul sarıg'a yuz qoydı // balke andın narıg'a yüz qoydı* (SHN). *Ul vaqtda turkmändin narı tarafında olturg'an ellär köp erdi* (Sh.tar).

Otru ravishining ko'makchi vazifasida qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarda ham qo'llangan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, sabab ma'nosini ifodalaydi: *Andın oturu aña Abulahab tedilär kim, körküg erdi* (Tafsir). *Bu ma'nidin oturu alayhissalāmqa Mustafā āt berildi* (NF). *Dimag'ing'a anıñ-tek toldı savdā // kim ul savdādın oturu sahra* (XSH).

Tashqaru so'zi qadimgi turkiy yodgorliklarda **tashqaru** shaklida qo'llangan bo'lib, ravish vazifasini bajargan. Ko'makchi vazifasida qo'llanishi esa keyingi davrlarda yuzaga kelgan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z ifodalagan

narsa, voqea-hodisani boshqalardan ajratib ko'rsatadi: *Mundaq kishi... yigitlik dāirasıdın tashqarıdur* (Navoiy, MQ). *Shahruxiyadın tashqarı Haydar beg salg'an bag'da xang'a mulazamat qıldım* (BN). *Atası yolındın tashqarı çıqmadı* (Sh.tar.).

Ayru ravishi ko'makchi vazifasida kam qo'llangan bo'lib, ma'nosiga ko'ra *tashqarı* ko'makchisiga o'xshaydi. Qiyoslang: *Sendin ayru ne kerak bizgä* (SHN). *Keyıñdin ayru naxuni g'am tirnetür yüzın* (Munis).

237-§. Sifat turkumiga oid bo'lgan *bashqa*, *özgä*, *azın* so'zlari ham ko'makchi vazifasida kelganda qo'llanishi va ma'nosiga ko'ra ravish ko'makchilarga yaqin turadi. Bular ham *tashqarı*, *ayru* ravish ko'makchilar singari chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z ifodalagan narsa, voqea-hodisani boshqalardan ajratib ko'rsatadi.

Bāshqa so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XV asrdan kengaya boshlagan, XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ham uchraydi. Masalan: *Bu kün tört kün boldı sizdin bāshqa ayrılg'alı* (QR). *Alardın bāshqa bolmāqı korüb xush* (XSH). *Shivadın bāshqa jamalıñda korüb-men anı* (Lutfiy). *Uqabayndın bāshqa yana parchag'ına täg' tūshübtür* (BN). *Qorqutdın bāshqa ikki inaq begi bār erdi* (Sh.tar.). *Yana andın bashqa ikki-üch yerdä xeyli qattıg' muharibalar bolubdur* (Furqat).

Özgä so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ancha chegaralangan. Masalan: *Bulmag'aymen andın özgä sig'ing'u yer* (Tafsir). *Kimärsä üch eldin özgä yergä bärmısh bolsa, ...* (QR). *Sendin özgä nav atlas toquyin* (MN). *Anıñ yoq sendin özge hech yarı* (XSH). *Mundın özgä aysh-u kāmıñ ne ekin?* (Navoiy, LT). *Anıñ buyurg'anındın özgä ishni qılmag'ıl* (Sh.tar.). *Sendin özgä ishq bemārig'a yoq hāziq, tabib* (Furqat).

Azın ko'makchisi qadimgi turkiy yodgorliklarda (*adın* shaklida) keng iste'molda bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ham qo'llangan: *Ataları dinidin azın yanı din çıqarmısh* (Tafsir). *Yılan, chıyandın azın narsa yoq erdi* (QR). *Tamāshadın azın hech ishläri yoq* (XSH).

Fe'l-ko'makchilar

238-§. Eski o'zbek tilida *-a/-ä* affiksli ravishdosh shaklidagi fe'llar qo'llanish o'rniga qarab ko'makchi vazifasini ham bajargan. Lekin bunday ko'makchilar juda kam sonni tashkil etadi. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Kerü (*ker+ä*) ravishdoshi ko'makchi vazifasida qo'llanganda jo'nalish kelishigidagi so'z bilan kelib, sabab, chog'ishtirish, ish-harakatning chegarasini ko'rsatish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Umid ul kim, chun oqug'uchular... har qaysi öz idraklarig'a kerä bahra älg'aylar* (Navoiy, MQ). *Aniñ qiymati javhang'a kerä zahir bolur* (Navoiy, ML). *Yana bir maslahat roy bersä, aña kerä amal qilg'ay-biz* (BN).

Yarasha (*yarash+a*) ravishdoshi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning chegarasini ko'rsatadi: *Qulliq-u iztirabda aña yarasha keräk bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Maskaniga yarasha tüşti nur // himmatig'a yarasha tapti huzur* (SHN). *Andın yana ne maslahat roy bersä, aña yarasha amal qililg'ay* (BN).

Bäqa (*bäq+a*) ravishdoshi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning yo'nalish tomonini ko'rsatish, narsa va hodisalarni qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Aniñ qiymati ham martabası nisbatig'a bäqa intishär-u ishtihär täpar* (Navoiy, ML). *Ul dämanadın köchüb, g'arbqa bäqa yürüb, ... bir suvsız köldä tüşüldi* (BN). *Tülküsi özgä yerniñ tülküsigä bäqa yügürük bolur* (BN).

Bog'lovchilar

239-§. Bog'lovchilar ham boshqa yordamchi so'zlar kabi tarixan mustaqil so'zlardan rivojlangan. Masalan, *kim* bog'lovchisi *kim* so'roq olmoshi asosida shakllangan, *taqi//dag'i* bog'lovchisi aslida ravish turkumiga oid bo'lgan, *ne..., ne...* bog'lovchisi *ne* so'roq olmoshi asosida yuzaga kelgan, *shuniñ üçhün (kim)*, *aniñ üçhün (kim)* kabi bog'lovchilar esa ko'rsatish olmoshlariga *üchün* ko'makchisi qo'shilishi asosida hosil bo'lgan. Lekin bunday bog'lovchilar turkiy tillarda juda kam sonni tashkil etadi.

Hozirgi turkiy tillarda iste'molda bo'lgan bog'lovchilarning

aksariyati eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday bog'lovchilar turkiy tillar taraqqiyotining ma'lum davrlarida o'zlashtirilgan bo'lib, ularning miqdori asta-sekin ko'paya borgan va qo'llanishi kengaya borgan. O'zlashtirilgan bog'lovchilarning bir guruhi XI asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi. Lekin ular XIII—XIV asrlardan keng qo'llana boshlagan.

Eski o'zbek tilidagi bog'lovchilar ham vazifasiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Teng bog'lovchilar

240-§. Eski o'zbek tilida qo'llangan teng bog'lovchilar vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1) biriktiruvchi bog'lovchilar: *va, -u (yu, -vu), ham, taqi // dag'i, yemä, ma;*

2) ayiruvchi bog'lovchilar: *yä (yaki), gäh (gähi), yähud, xäh (xähi), azu;*

3) zidlovchi bog'lovchilar: *amma, lekin, lek, valekin, valem, vale;*

4) inkor bog'lovchisi: *ne..., ne...*

Ko'rsatilgan bog'lovchilarning ko'pchiligi eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, asli turkiy bog'lovchilar juda kam sonni tashkil etadi. Bular asosan quyidagilar: *taqi //dag'i, ne..., ne...; yämä, ma, azu.* Bulardan keyingi uchtasi o'zbek tilida XV asrga qadar iste'molda bo'lgan, *ne..., ne...* inkor bog'lovchisining qo'llanishi esa asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi.

Biriktiruvchi bog'lovchilar

241-§. *Va, -u (yu, -yü)* bog'lovchilari eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan. Bu bog'lovchilarning ikkalasi ham arab yozuvida bir xil belgi bilan, ya'ni, vov (و) orqali ifodalanadi. Lekin kelib chiqishiga ko'ra, qisman qo'llanishi va vazifasi jihatdan ham bular bir-biridan farqlanadi.

1. **-u (yu, -yü), va, ham** bog'lovchilari adabiy til tarixida uyushiq bo'laklar, sodda gaplarni bog'lagan.

242-§. Taqi // dag'ı bog'lovchisi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, eski o'zbek tilida ham ancha keng qo'llangan (XV asrga qadar *taqi*, keyingi davrlarda ko'pincha *dag'ı*, ba'zan *daqi* shaklida uchraydi).

Taqi //dag'ı ham uyushgan bo'laklarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'laydi: *Oq ya alsunlar taqi meni atsunlar* (Tafsir). *Hajrında, begim, "äh!" degüm dag'ı ölgüm* (Atoiy). *Täg'ni eritür ähim, asar qılğ'ustı bir kün // köñlüm nechä kim bolsa temur tësh dag'ı polad* (Lutfiy). *Shahrdın chıq taqi qıl xızmatı xän* (SHN). *Joji xän bästı taqi qıpchäqniñ qolg'a tüşkänin öltürdilär* (Sh.tar.).

Taqi //dag'ı bog'lovchisi ham ko'pincha biror narsa, voqea-hodisani yoki ish-harakatni ajratib, ta'kidlab ko'rsatish, ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi: *Ana taqi bug'day beräyin* (QR). *Hamäna shäh dag'ı anı көrübтүр* (Navoiy, FSH). *Hamza sultäng'a dag'ı bärđı xabar* (SHN). *Lazzatı artar dag'ı qadrig'a täpmas räh* (Munis).

Yemä, ma bog'lovchilari qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarga oil manbalarda ham qo'llangan. Vazifasi jihatdan *ham, taqi // dag'ı* bog'lovchilariga o'xshaydi. Qiyoslang: *Bu qissa yemä tögäl sharh qılınmış turur* (Tafsir). *Nechük kim kezdi yalg'uz tög'lar arä// yemä chimgen chechäklär, bäg'lar arä* (XSH). *Yerniñ ma kökniñ tañrisi men-men* (QR). *Biz ma bözchilik qılähm* (QR). *Bitidim ma yazdım bu bir qach sözüm* (XSH).

Ayiruvchi bog'lovchilar

243-§. Eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan ayiruvchi bog'lovchilardan biri *yä* bog'lovchisidir. Bu bog'lovchi uyushgan bo'laklarning yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning biridan ikkinchisini ajratib ko'rsatish vazifasini bajaradi: *Belindın yä tizindın suv kechmädi* (Tafsir). *Shakardur ul äg'ız yä pista, bilmän* (Lutfiy). *Xojası anı yä ul xojasını äzäd qılıbdur* (Navoiy, MN). *Ul labı maygun üzä xatdur-mu, bolmış äshkär // yä magar gul bargı üzrü bësh chıqarmış xärlar* (Munis).

Yā bog‘lovchisi uyushgan bo‘laklar yoki qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib ham keladi (*yā...*, *yā...*). Bunda ayirish ma‘nosi ta‘kidlanib, kuchaytirib ko‘rsatiladi: *Yā visāliydn karam qil, yā meni ʻltür ravān* (Atoiy). *Yā beligā bāg‘lar edi, yā qolhg‘a ālib yürür edi* (BN). *Bu savda bilān bashıda kechqurun // barur kohi yā arqadın, yā burun* (Muqimiy). *Yā sen-mu kemüşür-sen, yā özümüz-mu bulalım?* (Tafsir).

Keyingi davrlarga oid manbalarda bu bog‘lovchi *yāki* shaklida ham uchraydi: *Osmaliq qashlar-mu yā shamshir qāndın zanglıq // yāki pistaqi təkülmish rangi ahzār üstidā?* (Furqat).

Eski o‘zbek tilida faol iste‘molda bo‘lgan ayiruvchi bog‘lovchilardan yana biri ***gāh*** (***gāhi***) bog‘lovchisidir. Bu bog‘lovchi ko‘pincha takrorlanib qo‘llanadi.

Gāh (*gāhi*) bog‘lovchisi uyushgan bo‘laklar yoki qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib kelib, ikki ish-harakatning yoki ikki voqea-hodisaning galma-gal bo‘lishini ko‘rsatadi: *Gāh Hātam uyalur bazm ichindā // gāhi Rustam yupanur razm ichindā* (MN). *Gāhi kezümdin āqar yāsh-u gāh la‘l tāmar* (Sakko-kiy). *Gāh sāchın silār edi, gāh yüzin // gāh qashın saylar edi, gāh kezın* (SHN). *Gāh yıg‘lab, gāh ahvalımg‘a kulmishām asir* (Muqimiy).

Gāh (*gāhi*) bog‘lovchisi bir o‘rinda takrorlanib kelishi ham mumkin. Bunday hollarda biror ish-harakatning yoki voqea-hodisaning vaqti-vaqti bilan takrorlanib turishi ko‘rsatiladi: *G‘amza oqını gāh-gāh jānıma rahm etib ātar* (Lutfiy). *Tāparda astanıyda panāhi meni kezlār-mu erkin gāh-gāh?* (Navoiy, FSH). *Ātāyig‘a ināyat qil ki, shāhlar // sorarlar gāhi-gāhi ham gadām* (Atoiy).

Gāh (*gāhi*) bog‘lovchisi yakka holda qo‘llanganda, biror ish-harakatning yoki voqea-hodisaning ba‘zan-ba‘zan bo‘lishi yoki qarama-qarshi ma‘nodagi ikki tushuncha o‘rtasidagi bog‘lanish ko‘rsatiladi: *Ul ki derlār suv qızı ki, gāh kezgā kōrünüür* (Atoiy). *Bibi Ubayda boladur xālamız // gāh kelür erdi kichik bālamız* (Muqimiy). *Ishānıb gāh ishanmay turdı anda // kim anıy kelmishi teb bizgā qanda* (Furqat).

Eski o'zbek tilida *yāxud*, *xāh* (*xāhi*) bog'lovchilarining qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, vazifasiga ko'ra *yā* bog'lovchisiga o'xshaydi.

Yāxud bog'lovchisi yakka holda qo'llanadi: *Burun bermish turur yāxud emdi berāsi turur?* (Tafsir). *Magar qondi bu tun munda humāyi // yāxud tūnlūkdin indi tolun āyi?* (XSH). *Bilmen, ul maktub erūr yāxud alifdur jān ara* (Navoiy, Msh). *Sunbul gul ūzā sāya sālibdur-mu yāxud // har yān āchılıbdur-mu yūzūn ūzrā kulāla?* (Munis).

Xāh (*xāhi*) bog'lovchisi takrorlanib qo'llanadi: *Sen bilūr-sen, xāh lutf et, xāh qil kibr-u dimāg'* (Atoiy). *Sen-sen sevārim, xāhi inān, xāhi inānma // qāndur jigārim, xāhi inān, xāhi inānma* (Lutfiy). *Bolsa har yerdā, ul bolur aṇa jam // xāhi g'amgin-u xāhi erūr xushnud* (Munis). *Xāh ōliṇ, xah qālṇ, bachchag'ar* (Muqimiy).

Ayiruvchi bog'lovchilar guruhiga kiruvchi *azu* bog'lovchisi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII–XIV asrlarga oid manbalarning ayrimlarida ham qo'llangan. *Azu* bog'lovchisi ham vazifasiga ko'ra *ya* bog'lovchisiga o'xshaydi, ba'zan *ya* bog'lovchisi bilan birga qo'llanadi: *Ey Zulqarnayn, azu qıynarmu-sen, azu tutar-mu-sen anlarıṇ ichindā ezgūlūk?* (Tafsir). *Ne ter-sen, yā Haman, kirālim-mu yā azu yoq-mu?* (Tafsir).

Zidlovchi bog'lovchilar

244-§. Zidlovchi bog'lovchilar guruhiga kiruvchi *lekin*, *valekin*, *lek*, *valek*, *vale* bog'lovchilari tuzilishi jihatdan ham, qo'llanishi va vazifasiga ko'ra ham o'xshash. Bular asosan qarama-qarshi mazmundagi ikki sodda gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatish vazifasida qo'llanadi. Bulardan *lek*, *valek* shakllari she'riy asarlarda uchraydi. Masalan:

Lekin — *Guldur bu Sarāyi Sayf, lekin dushman kezınā tikān kerūnūr* (Saroyi). *Ashkāra fitnadur, lekin qılır pinhān balā* (Lutfiy). *Ātlamb yol sarı māyil boldı // lekin ul shahar cherikdin toldı* (SHN).

Valekin — *Seniṇ ishqiṇda Xorazmiy yoqaldı // valekin yer yūzindā ātı qaldı* (MN). *Ammā xush tab va yaxshı yigitdür, valekin ātası madhiylik da 'vā qılğ'andın ne balālar kim, bāshıg'a keldi, ...*

(Navoiy, MN). *Kəp jadal qıldım, valekin təpmadım bazmıng'a yol* (Furqat).

Lek — *Yərdın əzgä harnə deb Māni // eshitib, lek anlamay anı* (Navoiy, SS). *Shahr eli bu xabardın xushhāl // lek xänniñ cheriki farig'bāl* (SHN). *Nāla tärtar-men visālñ arzusu birlä, lek // yetmäs, ey kăfirvashım, men tärtg'an afg'an señä* (Munis).

Valek — *Qazar-men uyla ki Farhad dard-u g'am tög'in // valek tırnag'im oldı qazarda teshä meñä* (Munis).

Vale — *Mıñ jāñım bolsa seniñ uchun bergäy-men, vale bu ishni qılmay-men* (QR). *Barcha tapılır bizgä, vale yār tapılmas* (Lutfiy). *Yana bir durraj jinsi qushdur, ... üni kabknın unigä oxshar, vale munıñ üni kəp təzdür* (BN).

Ammā bog'lovchisi ham qo'llanishi va vazifasiga ko'ra yuqoridagi zidlovchi bog'lovchilarga o'xshaydi, ya'ni bu bog'lovchi ham asosan qarama-qarshi mazmundagi ikki sodda gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatishda qo'llanadi. Masalan: *Satıg'chu er-men, mälüm telim, ammā og'lānım yoq* (QR). *Ul qısh asru savuq erdi, ammā // yoq edi hech alarg'a parvā* (SHN). *Xob aytib edi, ammā men rāzi bolmadım* (BN). *Bizniñ ichimizdä "Og'uznāma" kəp turur, ammā hech yaxshısı yoq* (Sh.tar.).

Zidlovchi bog'lovchilar zid ma'noga ega bo'lgan gap bo'laklarini birlashtirish vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Yolda kərishdilär, valekin tanıshmadılar* (QR). *Yalavuch ermädi, valekin ezgülerdın erdi* (Tafsir). *Biz ham kərdük, ammā bilmädük hech* (Navoiy, FSH).

Inkor bog'lovchilari

245-§. Eski o'zbek tilida asosan *ne...*, *ne...* inkor bog'lovchisi qo'llangan. Bu bog'lovchi uyushgan bo'laklar yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib kelib, inkor ma'nosini ifodalaydi: *Tāñ ātg'uncha ne malik qāldı, ne cherik qāldı* (QR). *Ne pari oxshar señä husn ichre, ne uns-u malak* (Atoiy). *Ne keyin yānıb, ne ilgäri yürüb, sözni bir yergä qoyalmay... kelürlär* (BN). *Ne āta og'lıni tāptı ul dam // ne og'ulg'a ātadın qāldı g'am* (SHN).

Ne she'r irtifāye tāpadur, ne shāir // ne fazl e'tibāre tāpadur, ne fāzil (Munis).

Ergashtiruvchi bog'lovchilar

246-§. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida qo'llangan ergashtiruvchi bog'lovchilar juda kam sonni tashkil etadi: *kim, qaltı, qalı, abam, aban, birek (birük), teb // teyü (teyin // tiyin), anı üçhün, anıy.* Bular ham asosan qadimgi turkiy tili yodgorliklarida qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida ayrimlarigina uchraydi. Bu bog'lovchilarning ko'pchiligi keyinchalik iste'moldan chiqqan.

Hozirgi turkiy tillardagi, shu jumladan, o'zbek tilidagi ergashtiruvchi bog'lovchilarning aksariyati ma'lum davrlarda eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan. Bularning ayrimlari XI—XII asrlarga oid yodgorliklarda ham qo'llangan bo'lib, ko'pchiligi keyingi davrlarga oid manbalarda uchraydi.

247-§. Eski o'zbek tilida ergashtiruvchi bog'lovchilardan *kim, ki* faol iste'molda bo'lgan. *Kim* asli turkiy bo'lib, *ki* eron tillaridan o'zlashtirilgan.

Kim bog'lovchisi turli ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan:

1. *Ul tåg'larda rasmdur kim, tāshlarda abyāt... bitib qazurlar (BN).*
2. *Erklik va insaniyat uldur kim, muqabalasida qulluq-u xidmatkārliq, balke yekjihatlıq-u jān siparlıq qılğ'ay (Navoiy, MQ).*
3. *Buyla ma'ni kim, meñä boldı ayan // äylädim qushlar tili birlä bayän (Navoiy, LT).*
4. *Nechük aytur erdiñiz anı kim, qılmaz ermishtıñiz (Tafsir).*
5. *Ul gimnaziya bāshlıg'ıg'a payg'ām yubardük kim, ... kirib ushbu madrasanı tamāsha qılsak ekän deb (Furqat).*
6. *Vah, nedindür kim, yubarmas-sen navāzish nāmai...(Munis).*
7. *Yetti-sekiz qadam qılıb edim kim, üç piyada kelib qoshuldu (BN).*
8. *Men ul shart birle musulman bolur-men kim, meni ālsañ (QR).*
9. *Andaq qıl kim, soñra pushaymān bolma (BN).*

10. *Bu pari soʻzdā kərgüzür moʻjiz // kim qilur elni nuqtasi ājiz* (Navoiy, SS).

Keltirilgan misollarning birinchisida *kim* bogʻlovchisi ega ergash gapni bosh gap bilan bogʻlab kelgan, ikkinchisida — kesim ergash gapni, uchinchisida — aniqlovchi ergash gapni, toʻrtinchisida — toʻldiruvchi ergash gapni, beshinchisida — maqsad ergash gapni, oltinchisida — sabab ergash gapni, yettinchisida — payt ergash gapni, sakkizinchisida — shart ergash gapni, toʻqqizinchisida — hol ergash gapni, oʻninchisida — natija ergash gapni bosh gap bilan bogʻlab kelgan.

Eski oʻzbek tilida *kim* bogʻlovchisining vazifasi keng boʻlib, ergash gapli qoʻshma gaplarning deyarli barcha turlari tarkibida ishtirok etgan. Bundan tashqari, *kim* bogʻlovchisi eski oʻzbek tilida oʻzlashtirma gaplar tarkibida ham keng qoʻllangan, yaʼni muallif gapini koʻchirma gap bilan bogʻlash vazifasini bajargan. Masalan: *Baʼzi dedilər kim, yāzgʻa ālgʻaybiz* (BN). *Xān hukmi qıldı kim, hech kim mendin qālmasun deb* (Sh.tar.).

Ki bogʻlovchisining yozuv yodgorliklarda qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab uchraydi. Lekin uning faol qoʻllanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi. Bu bogʻlovchi vazifasiga koʻra *kim* bogʻlovchisiga oʻxshaydi. Farq shundaki, *ki* sheʼriy asarlarda faol qoʻllangan boʻlib, nasriy asarlarda kam uchraydi, *kim* esa ikkala janrda ham keng qoʻllangan.

Eski oʻzbek tilida *ki* ham *kim* bogʻlovchisi kabi turli ergash gaplarni bosh gap bilan bogʻlash vazifasida qoʻllangan. Masalan: *Sevmākin dalili ul bolur ki, sevmishniñ tilāginchā yūrisā, ...* (QR). *Ul yāmānlar ki, bu ish bāshladılar // əzlärin shahr ichigā tashladılar* (SHN). *Qılıch ki, meniñ bashımğʻa yetti, oshal qılıch boldı* (BN). *Firāq dardı tanımnı base, zaif etmiş // beriñ xabar ki, aña bār-mu anqarib ilāj* (Munis). *Atāyigʻa ināyat qıl ki, shāhlar // sorarlar gāh-gāhi ham gadāmi* (Atoiy). *Ul kün ki Duylı Qayı xān əldi ersā, bizniñ yurtımıznı tuman tutub, qarangʻu boldı* (Sh.tar.). *Kishi ki əz jānıgʻa qasd etār, seni sevsün* (Lutfiy). *Lāfurarmış gul tarāvāt bābıda gulshan arā // bir bārīb yüz ach ki, bolsun sharmsār, ey sarvnāz* (Furqat). *Der-sen ki, firaqımda meniñ sabr et, Atāyi // sabr etkāli chun qālmadı*

imkān, netāyin men (Atoiy). *Xān aytdi andaq xātun ne yerdin tāpīlur ki, kelib anañniñ ornın tutg'ay, tedi* (Sh.tar.).

Kim, ki bog'lovchilari ayrim so'zlarğa yoki bog'lovchilarga qo'shilib tarkibli bog'lovchilar hosil bo'ladi: taki, chunkim // chunki, netek ki, nechük kim kabi (qarang: 250, 251, 253-§§).

248-§. *Agar* bog'lovchisi XI–XII asrlarga oid yodgorliklarda ham iste'molda bo'lgan. Lekin uning qo'llanishi XIII–XIV asrlardan boshlab kengaya borgan.

Eski o'zbek tilida *agar* bog'lovchisi asosan shart ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasida qo'llangan: *Agar bermäsäñ, biz kirib, chıqarar-biz* (QR). *Agar kenlüh tilär jänımnı älmäq // qaraqchu közlärinđin bir qıya bāq* (Atoiy). *Agar menä bāqsanız, özünizni aldurur-siz* (BN). *Agar yandurmasanız, ... muxāribadın özgä kārsāzlik yoqtur* (Furqat).

Agar bog'lovchisi ba'zan to'siqsiz ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasini ham bajaradi: *Yardıñ agar kelsä qılıch bashıma // zarra firāq etmägä-men ixtiyār* (Lutfiy). *Vah, nedindür kim, yubarmas-sen navāzish nāmai // men nechä irsal agar qılsam kitāb uzrā kitāb?* (Munis).

Agar bog'lovchisi she'riy asarlarda **gar** shaklida ham keng qo'llangan: *Gar aflatun eshitsä öz sözini // unutg'ay erdi ul dam öz sözini* (XSH). *Gar raqibiñ tühsä mäniñ qoluma // arqasıdın tas-malar kəp tile-men* (Lutfiy). *Gar aña banda madadkār oldum // yamān el sözi bilä yār oldum* (SHN). *Gar qılıch bāshıma ham kelsä, degäy-men rāstını* (Muqimiy).

Ayrim asarlarda bu bog'lovchi *ar* shaklda ham qo'llangan: *Ul yol ar bag'landı āchug'dur bu yol* (Navoiy, MQ). *өлgänim yaxshı bu nav, ar ötsä ellikdin yāshım* (Bobur). *Sarv-sen, ey guluzār, ar bolsa xushraftār sarv* (Muqimiy).

Agar bog'lovchisi XIX asrdan boshlab **agarda** shaklida ham qo'llangan: *Tüynüginđin agarda chıqsa tutun // munda ber dastmāyalarnı butun* (Muqimiy).

Agar (*gar, ar*) bog'lovchisi ba'zan takrorlanib qo'llanadi. Bunda u *xāh...*, *xāh...* ayiruv bog'lovchisi vazifasida keladi: *Söz tergüchiniñ*

agar ulugʻi, agar kichigi, bil ki, erürlär tamugʻ otinij tutrugʻi (Navoiy, MQ). *Bāshınđın evrülür sadqa bolgʻalı kamar // bandañ durur agar mäh-u gar āftāb erur* (Lutfiy). *Javhari jānum äyläräm eysār / / gar qabul äylä, rad agar äylä* (Munis). *Bu maʻnidin ar zulmat, ar nurdur // sözi gah tillärdä mazkur durur* (Navoiy, SI).

249-Ş. *Agarche, garche, arche, agarchand, garchand, harchand* bogʻlovchilari *agar, gar, ar* bogʻlovchilariga yoki *har* belgilash olmoshiga *-che* yoki *-chand* qoʻshimchalari orttirilishi bilan hosil boʻlgan. Bu bogʻlovchilar toʻsiqsiz ergash gapni bosh gap bilan bogʻlash vazifasini bajaradi.

Agarche bogʻlovchisi asosan XV asrdan boshlab keng qoʻllangan boʻlib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida ham uchraydi: *Agarche men ulardın bolmasam, ... anlarnı dost bilür-men* (Tafsir). *Faqir anı agarche kormey-men, ammā Mavlāna Muhammad Badaxshāniydin eshitmiş-men* (Navoiy, MN). *Agarche mardānalıgʻı bār edi, vale bir nimä telbaräk va gol kishi edi* (BN). *Ālib yādıgʻa, sormas kimsä Zākırjān Furqatnı // agarche aytadur dāim duā bādi sabālardın* (Furqat).

XV asrdan boshlab **garche** bogʻlovchisi ham ancha keng qoʻllangan boʻlib, asosan sheʼriy asarlarda uchraydi: *Garche sen dashnam eter-sen, men duāchi-men sāñä* (Atoiy). *Garche itlärğä mulāzım bolmısham // lek ul xayl uzrā hakim bolmısham* (Navoiy, LT). *Chıqtılar barchası shatularđın // garche kēp kälđi tāsh otrularđın* (SHN). *Sabā kāsh erđi söz keltürse meñä ul shakar labđın // ālurđım kāmı shirin, garche bolsa talx paygʻāmı* (Furqat).

Arche bogʻlovchisi XV asrdan keyingi davrlarga oid baʼzi sheʼriy asarlarda uchraydi: *Latāfat gulshanıda gul kibi sen sabza-vu xurram qāl // men arche dahr bagʻıdın xazān yafrägʻı-dek bārđım* (Bobur).

Agarchand, garchand bogʻlovchilari XVIII—XIX asrlarga oid ayrim asarlarda uchraydi. Bular *agarchande, agarchand ki, garchand ki, garchand kim* kabi shakllarda ham qoʻllangan: *Qayu shahrıda kim bolsa hunarmand // hama keldi, yırāq erđi agarchand* (Furqat). *Inʻām boldı sizgä garchand Tāshkāntđın // bergäy-mu-dik degändä Shayxantaxur fanus* (Muqimiy). *Agarchande bu*

yāna kelmāsān ham // qilib maxzi tamāshā bir kelib ket (Furqat). Agarchand ki Russiya xalqının gimnaziya degān madrasasig‘a bārib-kelib yūrsām ham, ... (Furqat). Bolsa kirāyi, tūshsān purjinalik kalaska // garchand kim, qilurlar guldār, arāba qursin (Muqimiy).

Harchand (kim) asosan XVI–XVIII asrlarga oid manbalarda uchraydi: *Harchand sa‘y qildi kim, Astrabādni inisigā bermākkā rizā bolmadı (BN). Harchand kim vārisi hāzir yoq edi, ... mällarını salim tapshurdi (BN). Harchand musulmān boluñ tedim, qabul qilmadilar (Sh.tar.). Harchand daru qildi, sihat tāpmadı (TN).*

250-§. *Chun, chu* bog‘lovchilari bir so‘zning ikki xil ko‘rinishi bo‘lib, vazifasi jihatdan bular o‘rtasida farq yo‘q. Farq shundaki, *chun* XV asrdan boshlab keng qo‘llangan bo‘lib, XIII–XIV asrlarga oid manbalarda ham uchraydi, *chu* esa XV asrdan boshlab qo‘llangan bo‘lib, faqat she‘riy asarlarda uchraydi.

Eski o‘zbek tilida bu bog‘lovchilar asosan quyidagi o‘rinlarda qo‘llangan:

a) sabab yoki sabab-natija mazmunidagi ergash gaplarni bosh gap bilan bog‘laydi. Misollar:

Chun — *Ibrāhimniñ qutlug‘ eliki tegmāki birlā qamug‘ zuxam bolur erdi, chun evniñ tørt burchi zāhir boldı (QR). Bizdin eshitsün emdi jahān tāza qissalar // chun kōhna boldı Layli-yu Majnun hikāyati (Sakkokiy). Umid ul kim, chun darvish kishi erdi, ba‘zi mustajab bolg‘ay (Navoiy, MN). Ādam ermās har kishi, gar eylāmās yād Andijān // chun musāfir xātirin eylāb turar shād Andijān (Furqat);*

chu — *Ketti xiradım bashta, chu ul qashını kōrdüm (Lutfiy). Tashqari meva chu bisyār oldı // ichkəri xalq dilafkār oldı (SHN). Men kim hamisha yig‘lar edim, yıqtı külgüdin // sormaqq‘a zahir oldı chu nutqın zarāftı (Muqimiy);*

b) payt ergash gapni bosh gap bilan bog‘laydi. Misollar:

chun — *Chun tilesā erniñ, kōrünür shivası shirin (Lutfiy). Chun bu sōzdin yana etti bir āy // boldılar barlıq el bari gadāy (SHN). Chun bayan ma‘razıg‘a yetkürdi, hamma vaqt ul kazada olturub saydi mahiy qilur ekün (Furqat);*

chu — *Ketür, saqig', qadah xilvatda bir dam // chu keltürdüñ eshikni bag'la mahkam* (Navoiy, FSH). *Chu Samarqandni äldi Babur // xalq arä tafriqa saldi Bābur* (SHN). *Chu yetdim huzur-ing'a, qıldıñ itab // desüm har nechü emdi halı harab* (Muqimiy).

Chun bog'lovchisi ba'zan sodda gap tarkibida qo'llanib, o'xshatish, qiyoslash ma'nosini ifodalaydi: *Sachib qān yāshı chun abri bahār...* (Lutfiy). *Aña baqıb kishnegāy āg'zın āchıb chun ajdahār* (Muqimiy).

Chunkim, chunke bog'lovchilari *chun* bog'lovchisiga *kim, ke* bog'lovchilarining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Bular sabab ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi.

Chunkim bog'lovchisining qo'llanishi XIII—XIX asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu bog'lovchi ayrim asarlardagina uchraydi: *Chunkim navbat Muhammadg'a yetilushdi, farman keldi* (Tafsir). *Elindä chunkim aya xoja, mäl-u ne'mat kēp // yedür, bag'ishla, tiläseñ saādati uqba* (Saroyi). *Chunkim bizni aldımızg'a g'anım kēp edi, kishi ayırıp yubara bilmädük* (BN).

Chunke/chunki bog'lovchisi asosan XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, she'riy asarlar tili uchun xos bo'lgan: *Ag'zıñ üchün vujuddın kechäli // chunkä taptuq räyi adam sendin* (Lutfiy). *Vasli hajrın qissasın bir kun señä sharh äylägäy // chunke vaqıfdur meniñ yaxshı yāmānımdın kēñül* (Atoiy). *Eylämän hargiz seniñ g'ayri sarı nazzārai // chunke sen-sen ālam arä husn eliniñ ehsāni* (Munis). *Ālma, örükni kishi bāzāra ālıb kelmäsün // chunke illatlık, yegänlärge balāsı tegmäsün* (Muqimiy).

251-§. *Tā, tāke* bog'lovchilari XIII—XIV asrlardan qo'llana boshlagan. Bu bog'lovchilar shaklan ham, vazifasi jihatidan ham o'xshash: *tāke* shakli *tā* va *ke/ki* bog'lovchilarining birikuvidan hosil bo'lgan. Farq shundaki, *tā* shakli nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham qo'llangan, *tāke* shakli esa she'riy asarlar tiliga xos bo'lgan.

Tā, tāke bog'lovchilari eski o'zbek tilida asosan quyidagi o'rinlarda qo'llangan:

a) maqsad ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi: *Payg'ambarg'a kēñlünğä kēz yaratdı, tā ul kēzi birlä tañrini kērdi* (Tafsir). *Yolıda*

tupraq ālayin āt ūchūn // tā meñā qilgʻay guzar ul shāhsuvār (Lutfiy). Tilādük kim, bu qish āriyat bergäy, tā anda olturub Samarqand vilāyatigʻa elikdin kelgänchä yürüşgäy-biz (BN). Ishchilär on kün etti jahd-u shitāb // tāke boldı murattib ul asbāb (Navoiy, SS). Garche jän bermäy visälün ichrä qıldım bir gunāh // kech gunāhım, tāke tāpgʻay-sen savāb ūzrā savāb (Munis);

b) payt ergash gapni bosh gap bilan bogʻlaydi: *Tā ul qishlaqda edük, qırgʻavul eti farāvān edi (BN). Tā dardi ishqıñ aqlımni āldı / / türlük balālar bāshımgʻa sālđı (Munis). Kөzüm nazarı tāke yüzünüzgä tüşübtür // jän birlä көñül ishqın otı ichrä kүйübtür (Lutfiy). Hāsılan qışladı xāni ayyām // tāke Xorazm ishi tāptı anjām (SHN);*

d) *tā* bogʻlovchisi koʻmakchi vazifasida ham qoʻllangan. Bunda u ish-harakatning paytga nisbatan chegarasini koʻrsatadi: *Bir toya көrgäyму-men deb talʻatıñni tolun äy // tünülükündä olturur tā subh men-däk telmurub (Atoiy). Tā namāz xuftangʻacha yol barıldı (BN). Shāmdın tā subhidam hajrıñda ertāb yana-men (Muqimiy).*

252-§. *Teb//deb* bogʻlovchisi eski oʻzbek tilida ham keng isteʼmolda boʻlgan. Bu bogʻlovchi XV asrga qadar asosan *teb* (baʼzan *teyü*), keyingi davrlarda asosan *deb* (ayrim manbalarda *teb*, sheʼriy asarlarda baʼzan *debän*) shaklida qoʻllangan. Qadimgi turkiy yodgorliklarda esa *tāb*, *tāyü*, *tāyin* // *tiyin* kabi shakllarda uchraydi.

Teb //deb bogʻlovchisi koʻp maʼnoli boʻlib, eski oʻzbek tilida asosan quyidagi oʻrinlarda qoʻllangan:

a) maqsad ergash gapni bosh gap bilan bogʻlaydi: *Tashqaru chıqarmaq tilādi, kirmäsun teb (QR). Er ātlandı qılalıñ teyü javlān (XSH). Balke, suvni pāk bolsun debän, eliki birlä yuvur (Atoiy). Bir kün Qozı tegin ātasın koräyin teb keldi (Sh.tar.);*

b) sabab ergash gapni bosh gap bilan bogʻlaydi: *Biliglikni agʻırlar, bilgi bār teb // garibni asraydur, көñli tār teb (XSH). Shad olma, öldi teyü, ashiqi miskin (Sakkokiy). Bāqalmas-men yüzigä, behayāliqdin uyalgʻay deb (Muqimiy);*

d) muallif gapini oʻzlashtirma va koʻchirma gaplar bilan bogʻlash vazifasini bajaradi: *Meñä yavuvraq keliñ, teb Havanı*

ündädi (QR). Aydı: “Meni azın emgätmäy, silkämäy”, — teb (Tafsir). Xän hukm qıldı, ul jamäatqa “qarluq” desünlär teb (Sh.tar.). Ul qoy jalläv ayıbdur ki, ushbu tillalarnı meñä bergil, men sang‘a qırq adad qoy beräyin deb (Furqat).

253-§. Ayrim so‘roq olmoshlariga va shunga o‘xshash ba‘zi so‘zlarga *kim* yoki *ke* bog‘lovchisi qo‘shilishi bilan murakkab turdagi bog‘lovchilar hosil bo‘ladi. Bunday bog‘lovchilarning ko‘pchiligi sabab ergash gaplarni, ayrimlari o‘xshatish-qiyoslash mazmunidagi ergash gaplarni bosh gap bilan bog‘lash vazifasini bajaradi. Bulardan quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

nechük kim // nechük ke — Naväiy fäniy ol, istär esäy kam / / nechük kim boldılar Farhäd-u Bahräm (Navoiy, FSH). Jul‘yä tebrängäch, qabr tebrängän-dek maxsus boladur, nechük kim kemägä kirmägän el kemägä kirgäch, säxil mutaharriq maxsus bolur (BN). Täpilmadı meñä yekranglik zamän elidin // nechük ke äylämishäm sayri älämi ashbäh (Munis);

netek kim — Küyür-men daima ishqında, ey yär // netäk kim küysä parvāna kərüb nur (XSH);

nechün kim // nevchün kim — Yalg‘än sөz degüchi sөzin be‘etibär qılır, nechün kim ul govharını xazaf-dek xär qılır (Navoiy, MQ). Befäyda el bilä musähibliq qılmas, nevchün kim bejihat mashaqqatlarnı özigä ravä kərmäs (Navoiy, MN);

neche kim — Hech kimärsä kərmädi anı, nechä kim yälg‘än qılmish bolg‘ay (Tafsir). Xasta koñlümdin xayälın bir zamän ketmäs, begim // neche kim vashıy etägigä qolum yetishmäs, begim (Atoiy);

nege kim — Xoja Kalännı tiläb edük, negä kim Xoja musähib edi (BN);

uyla kim — Faqir ahlıg‘a pädshäh muhtäj // uyla kim shahg‘a gadä muhtäj (Navoiy). Jismi zārım seli ashkim üzrə har sarı barur // uyla kim äqg‘ay qurug‘ xashak Jayxun üstidä (Munis).

andaq (andag‘) kim // andaq ke — Ba‘zilar aymishlar kim, yalavach ermes teb, andag‘ kim tañri taalä yarlıqamish turur (Tafsir). Vafäg‘a hayä bilä payvastalıq, andaq ke hayäg‘a vafa bilä väbastalıq (Navoiy, MQ).

254-§. *Aniñ üçün (kim), shuniñ üçün (kim)* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar ko'rsatish olmoshlariga *uchun* ko'makchisi qo'shilishi bilan hosil bo'lib, asosan sabab ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi: *Bu vaqtg'acha Tuman yāsh erdi, aniñ üçün men ishni qıla turur erdim* (Sh.tar.). *Aña ilm bermish erdi, aniñ üçün xizr atlandılar* (Tafsir). *Qāsım xān rāzi bolmadi, aniñ üçün kim Qāra Bulaqta zabt-u siyāsāt üçün mog'ulni oltürüb edi* (BN). *Parilar qorqtılar, aniñ üçün kim Bilqis parilar urug'ındın erdi* (QR). *Nechük kim ul vilāyatda suv kəpdür, shuniñ üçün anda bag'lar kəp* (Turkiston viloyatining gazetisi).

255-§. Eski o'zbek tilida yana bir qator ergashtiruvchi bog'lovchilar amalda bo'lib, bular kam qo'llangan yoki ma'lum davrlar uchungina xos bo'lgan. Quyida shunday bog'lovchilardan ayrimlarini ko'rsatib o'tamiz:

mabāda — *Ta'biñ mabāda chāy tilār // damlashları ishqār ekān* (Muqimiy). *Ki anda Avliyā xoja mabāda // otrırg'an bolsa, qılma āshkārā* (Furqat);

basharti — *Hech bir sormas-mu-di, nākām davrānlar o'tār // qulları ichrā basharti e'tibarım bār edi* (Muqimiy);

vagarna — *Dili azurda mendin boldı nāhaq // vagarna yoq gunāhe mendā mutlāq* (Furqat). *Dedi kim, qanı üç minımnı berıñ // vagarna shariat desāñiz, yürıñ* (Muqimiy);

varna — *Mast-men bu kechā, saqiy, lutf ilā oltür meni // varna goysaq tarıllaga, ranji xumār olırg'usı* (Muqimiy);

zerake — *Ehtiyat birlā yaruqdın maxsus asbāb ichrā saxlar ekānlār, zerāke shu'la teksā, mazkur dāruniñ quvvatı ketār emish* (Furqat);

chunanchi — *Körüngäy g'urbat ahlıg'a, nigārā, xānumān shirin // chunanchi xayli insāng'a xayāti javıdın shirin* (Muqimiy);

bävujudi — *Daim turkchā ayıtb qush sala atlang'ay va ..., bävujudi bu ishlār tab'i yaxshıdur* (Navoiy, MN). *Bävujudi bu jamāl istār vafāsındın kəñül // vah, ne tadbir äyläyin men bu majāl andish üçün* (Atoiy);

bävujudi kim — *Bävujudi kim ātımni ayttım ham, muddatın*

soʻgra tanıdılar (BN). Bävujudi kim, bilür-sen, yäri sädiq-men seňä // har zamän der-sen meni ag'yär, taqsirim, nedür? (Atoiy);

bävujudi ul kim — Bävujudi ul kim usul-qäidası bilä harakati muvāfiq emes erdi, ammä xaläyiqg'a andāq asar qılır kim, көp el yig'lar edilär (Navoiy, MN).

Yuklamalar

256-§. Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan yuklamalar tuzilishi va qo'llanishi jihatdan ikki guruhga bo'linadi: 1) bir guruh yuklamalar tuzilishiga ko'ra affikslarga o'xshab so'zga qo'shib keladi va o'zi qo'shib kelgan so'zga yoki butun gapga qo'shimcha ma'no beradi; 2) yuklamalarning ikkinchi guruhi so'z yoki gap oldidan kelib, mustaqil so'z sifatida qo'llanadi. Lekin bunday so'zlar mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmasdan, gap mazmuniga qo'shimcha ma'no beradi.

257-§. So'zga qo'shib keladigan yuklamalardan eski o'zbek tilida asosan quyidagilar iste'molda bo'lgan:

-mu yuklamasi so'roq ma'nosini ifodalaydi: *Seni ot küydürmäs-mu? (QR). esrük kishi bilür-mu kishiniň gunähını? (Atoiy). Shayx janābi muridg'a aytti kim, sendä hech ma'lum bär-mu? (Navoiy, MQ). Dedilär: qızlarıdın qāldı-mu hech? (SHN). Dilrabā, seňä keräk-mäs-mu savāb? (Furqat).*

-mu yuklamasi odatda kesim vazifasida kelgan so'zga qo'shiladi (yuqoridagi misollarga qarang). Ba'zan boshqa so'zlarga ham qo'shib keladi va shu so'zni ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatadi. Bu hol asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lgan. Masalan: *Meni qamchi birlä urduň... qasd birlä-mu urduň? (Tafsir). Biz qarındashımıznı ach-mu qoyg'ay-miz yāxud suvsız-mu qoyg'ay-miz? (QR). Shakar yanlıg' sөzünjä-mu büter-men? (XSH). Men bilmäs-men, bu kün-mu kelür yä taqı kechä-mu kelür yä taqı erte-mu kelür (NF). Xoblar jabr-u jafāsın men-mu tärtar-men mudām? (Atoiy).*

-oq yuklamasi gapning har qanday bo'lagi bilan kela oladi va shu bo'lakni ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatadi: *Afra bu tayaq-oq*

Musanıy elkingä kirdi (Tafsir). *Dunyani kezdim-u, zebā, seni-oq kerdüm, bas* (Lutfiy). *Qabrı Mashhadda-oq väqedur* (Navoiy, MN). *Sahar-oq qal'a üzä mindilär* (SHN). *Ushbu haväl qashıda-oq tüshüldi* (BN).

-oq yuklamasi ravishdoshga qo'shilganda, bir ish-harakat ketidan tezlik bilan ikkinchisi bo'lishi ko'rsatiladi: *Chun anıy bargähigä yettim, yetkäch-oq xazratig'a arz ettim* (SHN). *Sultän Muhammad mirzag'a bu xabar yetkäch-oq, ... taxtqa olturdi* (BN).

XV asr va undan keyingi davrlarda bu yuklama qattiq o'zakli so'zlarga ham, yumshoq o'zakli so'zlarga ham faqat qattiq talaffuz qilinuvchi -ök shaklida qo'shilgan (yuqoridagi misollarga qarang). XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda esa yumshoq o'zakli so'zlarga yumshoq talaffuz qilinuvchi -oq shaklida ham qo'shilgan. Qiyoslang: *Älamda er biz-ök-mu?* (QR), *özini özi-ök tötitti* (Tafsir), *sen-ök qayra yalg'uz qalg'an* (XSH), *bu küyük ichrä-ök tutuldım* (XSH), *seni-ök saqınib yär* (XSH), *täsh qazmaq bilä-oq* (XSH), *sabr qılu bilmädım-oq* (NF), *ul kün-oq ölmish bolsa erdim* (QR)}

-la yuklamasi ayrim she'riy asarlarda qo'llangan bo'lib, fe'lga qo'shilib keladi (ko'pincha misra oxiridagi fe'lga qo'shiladi). Bu yuklama o'zi qo'shilgan fe'ldan anglashilgan ish-harakatga aniqlik, qat'iylik ma'nosini beradi: *Ey yüzi pari, jädu көzün jän äladur-la // zulfun dag'i ul käfir ush imän äladur-la* (Lutfiy). *Nasibim g'ussa-vu dard äylädin-la // vujudım tufrag'in gard äylädin-la* (Navoiy, FSH). *Toy bāshlab kelädür-la og'lun // g'amni tashlab kälädür-la og'lun* (SHN). *Menä barı ishqn fuzun boldı-la // bu bär ästıda qad nigun boldı-la* (Munis).

Mahmud Koshg'ariy bu yuklama XI asrda o'g'uzlar tili uchun xos bo'lib, boshqa turklar uni bilmaydilar, deb uqtirgan va quyidagi misollarni keltirgan: *Ol bardı-la* — “U bordi, uning borgani haqiqatdir”. *Ol keldı-la* — “U keldi, uning kelgani haqiqatdir” (qarang: MK, III tom, 231-bet).

-g'ina/-ginä yuklamasi ajratib ko'rsatish, chegaralash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Bu og'lanqına bir tash birlä andag' ulug' ajdarhanı netäk öldürdi?* (Tafsir). *Bug'ına masalrı yaxshıg'ına bag'lag'an üçün umıd ul kim, ...* (Navoiy, MN). *Yoldag'i birginä*

āt soqmaqı (SHN). *Hasbi hāl ushbug'ına matla edi* (SHN). *Agar bu qadargina bilmäsäm edi, ... iltija qilib yazdurur erdim* (Furqat).

-g'ina/-ginä sifatga qo'shilganda belgining kamligi ma'nosi ifodalanadi (qarang: 59-§).

-chu/-chi yuklamasining qo'llanishi XIX asrdan boshlab kuza-tiladi. Bunda ham bu yuklamaning qo'llanishi shart fe'li bilan chegaralangan (qarang: 161-§).

258-§. Mustaqil so'z sifatida qo'llanib, gap yoki so'z oldidan keladigan yuklamalardan eski o'zbek tilida asosan quyidagilar iste'molda bo'lgan:

Magar yuklamasi taajjub, taxmin, faraz kabi ma'nolarni ifodalaydi: *özindin ermaz ul sozlämäki, magar benim vahim birlä sozlär* (Tafsir). *Tökär g'amzañ damädäm Lutfiy qänin // magar köz üçidin imä qilib-sen* (Lutfiy). *Magar el anı mayparast etkäy / / räzini añlag'ay chu mast etkäy* (Navoiy, SS). *Ul labi maygun üzä xatdür-mu bolmiş äshkar // ya magar gul bargı üzrä bāsh chıqarmış xārlar* (Munis).

Kāshkā yuklamasi istak, orzu kabi ma'nolarni bildiradi: *Kāshkā ul kün-oq ölmish bolsa erdim, ...* (QR). *Yergä kirsam kāshkā, chun yetmäs ul äyg'a elik* (Lutfiy). *Xoja Yaxyā dedi: Bābur mirzä // kāshkā kelgäy edi ushbu arā* (SHN). *Ey kāshkā bolsa erdi meni baxt-u davlatım* (Muqimiy).

Kāshke yuklamasi she'riy asarlarda *kāsh* shaklida ham qo'llangan: *Kāsh hargiz bolmag'ay erdim tirik // umrnu körgünchä bu yañlg'erik* (Navoiy, LT). *Sabā kāsh erdi söz keltürsä meñä ul shakkar labdın // älürdim kāmı shirin garchi bolsa tarx payg'āmi* (Furqat).

Shāyad yuklamasi istak, taxmin, faraz kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Shāyad uyqu közümgä mayl etkäy // andın äsāyishi meñä yetkäy* (Navoiy, SS). *Yürüy beriñ, shāyad qutulg'ay-siz* (BN). *Arzımnı aytay bādi sabāg'a // shāyad gapırgay ul gul qabāg'a* (Muqimiy). *Kechübdür-men, seni yār olsa shāyad deb, diyārımdın* (Furqat).

Balki (balkim) yuklamasi ma'noni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi: *Emdi bildim, rāst ermish, balki*

kərdüm kəz bilä (Atoiy). Derlär kim, she'rg'a andāq mash'ufdur kim, kündä on g'azal, balke artuq aytur ermish (Navoiy, MN). Novakār-u chākar tamām bu kishiniñ bolur, balki pādshāhiniñ taxtida ham bu hāsiyatdur (BN). Ulum ichrā gar rif'ati tāpsa ālim // qılır xār, balkim giriftāri jāhil (Munis).

Goya yuklamasi bir ish-harakatni yoki voqea-hodisani bosh-qasiga o'xshatishda qo'llanadi. Lekin bunda taxmin, faraz, noaniqlik ma'nosi bo'ladi: *Pariyu ādami mundaq xob ermäs // farishta gāya kəktin inibtür (Lutfiy). Ul sipāhiylıq suvratida erdi va elni hajv qılır erdi, goya emdi ikkaläsidin mutabäid bolubtur (Navoiy, MN). Oshal hālda meñä andaq hālat boldı kim, goya ki meñä yanı bāshıtın xudā jān berdi (BN). Munisg'a yetār dambadam āzārlar andın // goya ki kərlümish aña āzār munāsib (Munis).*

Undovlar

259-§. Yozuv yodgorliklarda qo'llangan undovlar juda kam sonni tashkil etadi.

Eski o'zbek tilidagi undovlarning bir guruhi so'zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, fikrni jalb etish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bular asosan quyidagilar:

Ey (e) — Ey āta, bilür-men, meni sever-sen (QR). Boyuñ-tek butmadi bostan arā sarvi ravān, e jān (Sakkokiy). Kel, ey sāqiy ki, tüşmüsh jānıma josh (Navoiy, FSH). Ey bābā, bu olturg'an taxtıñ ulug' ātam Duyli Qayınıñ turur (Sh.tar.). Barg'ıl, ey zāhid, seni sevmäs kəñül (Munis).

Hāy — Kəzüñ karashma bilä, hay yazuqlı Sakkākiy // seni men eltürür-men, teb ayıttı türkāna (Sakkokiy). Yana kəñlingä aytur kim qayıt, hāy (XSH).

Ayā — Ayā kerk ichrā alam pādishāhi // jahān tutti seniñ husnuñ sipāhi (MN). Ayā dilbar, vafā qılmas-mu-sen sen // bu dardımg'a davā qılmas-mu-sen sen (Lutfiy). Ayā gul chehralik sarvi ravānım // fidā bolsun seña jān-u ravānım (Atoiy). Der ki Hakimjān, ayā aqsāqal // bizni tapıb-sen magaram kim osal (Muqimiy).

Yā undovi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos boʻlib, keyingi davrlarda deyarli qoʻllanmagan: *Yā qızım, uqtun-mu erkin, ayırgʻuchi keldi* (Tafsir). *Yā Rasulillāh, bilmās-mu-sen?* (QR). *Yā Abābakr, hech qorqmagʻul* (NF). *Yā mahdum eshitmediñ-mi kim, ...* (Saroyi).

Fikr qaratilgan soʻzga *-a* unlisini qoʻshish yoʻli bilan murojaat qilish, xitob qilish kabi maʼnolar ifodalanadi. Bu hol sheʼriy asarlar tiliga xos boʻlgan: *Tirik boluñ, shāha, davrān barıncha* (MN). *Dilbarā, sensiz tiriklik bir balāyi jāndur* (Navoiy, MN). *Saqiyā, behud bolub, bir jurʻa jāndın* (Lutfiy). *Furqatā, chāk etib giribāniñ // yigʻlama rozgar achchigʻidın* (Furqat).

260-§. Quyidagi undovlar soʻzlovchining his-hayajoni, taajjublanishi, afsuslanishi kabi maʼnolarni ifodalaydi:

Āh — Āh, emdi qalmadı āh urgʻalı ham quvvatım (Atoiy). *Xirāmān quryadın çıqmadıñ, āh!* (Lutfiy). *Āh, kim, yoqtur meni taʻbınga lāyiq ulfatım* (Furqat).

Vah — Vah, qachan yetkey-men ul dilbanda men?! (Lutfiy). *Vah ki, qoydı shuʻlai hijrān yana dāgʻ üzrā dāgʻ!* (Navoiy, MN). *Vah, ne sōzdür bu ki, zāhir qıldım?!* (SHN). *Sōz chu mundaq xār esā, sōz ahli mundaq xāksār // vah, ne til birlā dey ālgʻay Munisi bechāra sōz!* (Munis).

Vāy, ey vāy — Vāy, yüz miñ vāy kim, sarvi ravānım bārdı-la! (Navoiy, MN). *Vāy, aña har gʻāfili kim, özni dāmād āylāsā!* (Munis). *Vāy kim, ahbāblar bārgʻanımız behudadur!* (Furqat). *Ey vāy, qachan shāmi firāqiñ tāñı ātqay?!* (Atoiy). *Ey vāy ki, hijrān kechāsiniñ saharı yoq!* (Lutfiy).

Yā rabb — Yā rabb, bizni biraqdın-mu?! (Tafsir). *Yā rabb, bu Lutfiy qul ne yazuq qılmısh erdi kim, ...* (Lutfiy). *Ne erkin zaʻf ichinde hālt, yā rabb! // bu it-dek-mu ekin ahvāl, ya rabb?.* (Navoiy, FSH). *Yā rabb, bu risala kim, bitib-men // taʻlifida jidd-u jahd etib-men!* (Munis).

I. Tekshirish uchun savollar

1. Ravish va ko'makchilar o'rtasidagi shakliy va ma'nodagi umumiylik va farqlar.
2. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.
3. Ravishning sintaktik va morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalishi.
4. Sof ko'makchilar, ularning turi, qo'llanish davrlari va grammatik ma'nolari.
5. Ko'makchilarning adabiy til davrlarida qo'llangan shakllari va ularning ma'nolari.
6. Ko'makchiga o'tgan otlar, ularning ma'nosi.
7. Ravish va fe'l ko'makchilari, ma'nosi, vazifasi.
8. Bog'lovchilarning turlari va qabul qilish manbalari.
9. Teng bog'lovchilar, ularning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.
10. Ergashtiruvchi bog'lovchilarning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.
11. Qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llangan yuklamalar, ularning vazifalari.
12. Undov so'zlarning qadimgi va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.

II. Tayanch tushunchalar

Ravish va ko'makchi. Sof ko'makchilar. Vazifadosh (funktional) ko'makchilar: ot ko'makchilar, fe'l ko'makchilar, ravish ko'makchilar, morfologik, sintaktik, morfologik-sintaktik usul bilan ravish yasash.

Turkiy (o'zbek), arab va fors (tojik) bog'lovchilari, teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar.

SINTAKSIS

1-§. Hozirgi o‘zbek tilining so‘z birikmalari, gap bo‘laklari, gap tuzilishi uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qadimgi turkiy va so‘nggi davrlar tilining tuzilishi bilan hozirgi zamon tili tuzilishini qiyoslar ekanmiz, yozma adabiy til fonetik, morfologik jihatdangina emas, tuzilish tomonidan ham takomillasha borganini ko‘ramiz. Shunisi muhimki, sintaksisdagi o‘zgarishlar ko‘pincha morfologiya va leksika tarkibida bo‘lgan o‘zgarishlar tufayli ro‘y bergan. Masalan, vosita kelishigining iste‘moldan chiqishi so‘zlarning boshqaruv munosabatini o‘zgartiradi va hol doirasini kengaytiradi. Sifatdosh-predikat bilan subyekt orasida qaratqich-egalik aloqasi kelib chiqib, subyektning qaratqich kelishigi qo‘shimchasini va sifatdoshning-predikat egalik qo‘shimchasini olishi bunday ergash gaplarning so‘z birikmasiga o‘tishiga sabab bo‘ladi: *men kelganda, mening kelganimda* va boshqalar. Demak, sintaktik kategoriyalar tarixi o‘rganilar ekan, morfologik kategoriyalar taraqqiyotiga ham ahamiyat berish kerak. Shuningdek, yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi yangi so‘z birikmalarini keltirib chiqaradi. Sintaksis taraqqiyotidagi ikkinchi omil — boshqa tillarning ta‘siridir. Tarixda o‘zbek tiliga, ayniqsa fors-tojik tilining ta‘siri sezilarli bo‘lgan. Bu tilning ta‘siri bilan yangi so‘z birikmalari (*guli ra‘no, la‘li Badaxshan* kabi) va ergash gaplar [(*Yüsuf Hojakim, musiqiyda mashhurdur, Andijāniydur* (BN); *yana bir jins erük bolurkim, dānasını ālb, ichigä mag‘iz salib quruturlar, subhāniy derlär, bisyār lazizdur* (BN))] vujudga keladi, bog‘lovchilarning qabul qilinishi bilan (*yā:, yāki, ne* kabi) so‘zlarni hamda gaplarni biriktirishning yangi usuli kelib chiqdi.

SO‘Z BIRIKMALARI

2-§. So‘z birikmalari ikki turli bo‘ladi: **tobe birikma va teng birikma.**

Qadimgi turkiy tilda ham so‘z birikmalari ana shunday ikki turli bo‘lgan. Tadrijiy taraqqiyot natijasida so‘z birikmalarini tashkil

etgan qismlarning shakllanishi va o‘zaro bog‘lanish usulidagina ma‘lum o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Tobe birikmalar

Tobe so‘z birikmalarini tashkil etgan qismlarning biri tobe, ikkinchisi hokim so‘z bo‘ladi. Bu xil birikmalar uch xil sintaktik usul bilan tuziladi: **bitishuv, boshqaruv, moslashuv.**

3-§. Bitishuv. Bitishuv munosabatiga kirishgan so‘zlar o‘zaro hech qanday grammatik vosita yordamisiz birikadilar.

Sifat, son, ko‘rsatish olmoshi, sifatdosh bilan ot va ot bilan ot, shuningdek, ravish yoki ravishdosh bilan fe‘l va ot yoki olmosh bilan fe‘l bitishuv aloqasiga kirishadi.

Qadimgi turkiy tilda so‘zlar, asosan, bitishuv munosabatiga kirishgan. Buning sababi so‘zlarni o‘zaro bog‘lashda xizmat qilgan grammatik vositalarning kam bo‘lishidir. Grammatik vositalarning qo‘llanishi bilan so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirish xususiyati ham o‘zgaradi. Masalan, qadimgi turkiy tilda **turk** va **bodun** so‘zlari bitishuv munosabatlariga kirishadi: *Türk bodun yoq bolmazun, — täyin* (KT). Hozirgi o‘zbek tilida esa bunday so‘zlar o‘zaro izofali birikmani tashkil etadi (hokim so‘zning tarkibida egalik affiksi bo‘ladi: *turk xalqi*). O‘zaro relyativ munosabatda bo‘lgan ayrim birikmalarning taraqqiyotida ham tobe so‘zning ma‘lum vosita bilan shakllanishga tomon borganligini ko‘ramiz: *Külär yuz isig söz ülä näñ tavar* (QB) — *Mol-u dunyoni ochiq yuz, issiq so‘z bilan ula*. Bu jumlada bitishuv munosabatiga kirishgan so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchi yordamida boshqaruv yo‘li bilan aloqaga kirishadi. (*Ochiq yuz bilan ula, issiq so‘z bilan ula*). *Yalavach barur er* (QB) — Elchi bo‘lib (elchilikka) boradigan odam. *Qag‘un buq yärgä tüşdi* (MK) — Qovun biq etib yerga tushdi.

Bitishuv munosabatiga kirgan so‘zlarning taraqqiyotidagi ikkinchi hodisa bunday birikmalarning qo‘shma so‘zga aylanishi-dir: *sakiz on, toqqiz on* (qadimgi turkiy til) — *sakson, to‘qson*.

Ba‘zi birikmalardagi so‘zlarning ma‘no vazifasidagi qisman yoki to‘liq o‘zgarish bunday birikmalarning ham qo‘shma so‘zga

o'tishiga sabab bo'ldi: *Ulug' Türüknuñ sezün y(a)qshı kərđi* (O'N); *yaxshi kərđi* — hozirgi zamon tilida qo'shma fe'ldir (*yoqtirdi*).

Qadimgi va eski turkiy tilda bir otga bog'langan bitishuv munosabatidagi bo'laklar tarkib jihatdan sodda — bir yoki ikki aniqlovchidangina iborat bo'ladi. Eski o'zbek tilida esa bunday sifatlovchi bo'laklarning soni ham, tarkibi ham murakkablashadi: *Past boyluq, bolma saqallıq, qoba yüzlük tanbal kishi* (Nad). Bunday murakkab tarkibli sifatlovchilar badiiy adabiyotda keng qo'llana boshlaydi.

Ma'lum so'z shaklining yoki ma'lum shakl vazifasining o'zgarishi ham gap bo'laklari orasida sintaktik munosabatni o'zgartiradi. Masalan, *āstin, üstin, keyin, yuqaru, tegrä, chinla* kabi so'zlar vosita yoki jo'nalish kelishigi shaklida bo'lib, hokim so'z bilan boshqaruv munosabatlarida bo'lgan. Keyinroq bu kelishik shakllari o'z vazifasini yo'qotgach, hokim so'z bilan bitishuv munosabatiga kirishadi. Bu jarayon mazkur so'zlarda eski turkiy tildayoq ro'y bergan edi.

4-§. Boshqaruv. Hokim so'zning talabi bilan tobe so'z biror shaklda bo'lib, shu grammatik vosita orqali tobe so'z hokim so'zga bog'lanadi. Bunda tobe so'z ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'z bilan birikadi yoki kelishik qo'shimchasini oladi. Odatda, tobe so'z ot va ot ma'nosidagi so'zlardan, hokim so'z esa fe'l va ba'zan belgi bildiruvchi so'zlar yoki ko'makchilar bilan ifodalanadi.

Til taraqqiyoti natijasida ana shu vositalar o'zgaradi, boshqa vositalar bilan almashadi, natijada tobe va hokim so'zning grammatik aloqa xususiyati ham o'zgaradi boshlaydi.

Ko'makchi orqali boshqarish qadimgi turkiy tilda mavjud edi. Ko'makchili boshqarish sohasida bo'lgan taraqqiyot ayrim ko'makchi va shu vazifadagi so'zlarning ishlatilmay qolib ketishi va yangilarining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Masalan, qadimgi va eski turkiy tillardagi *tägu, ashnu, otrü, taba, basa, üzü, tägrä, ara, azın, qaru* ko'makchilari orqali boshqaruv eski o'zbek tilida kam ishlatiladi. Eski o'zbek tilidagi *ayru (bizdin ayru), dägin, dägünchä (yarım yolg'a dägün), tägrü (kechä tägrü), ötrü (añä otrü), üzä* kabi ko'makchili boshqaruv hozirgi zamon tilida uchramaydi.

Bundan tashqari, ko'makchilarning o'zlari ham ma'lum bir so'zlarni ma'lum kelishik shaklida boshqargan. Bunday boshqarish usulida va shaklida ham ma'lum o'zgarishlar bo'lganini ko'ramiz.

Bilän//bilä ko'makchisi bosh kelishikdagi so'znigina emas, qaratqich kelishigidagi so'zni ham boshqargan. Hozirgi zamon tilida bu ko'makchi I, II shaxs olmoshlarining qaratqich kelishigidagi shaklini boshqara oladi. Ammo eski turkiy tilda olmoshning III shaxsi va boshqa turlari ham qaratqich kelishigi shaklida kelgan: *Anıñ birlä urushdı* (MK). *Bularnıñ bilä sän qatıl ham qarıl* (QB). *Kimiñ bilä qash bolsa* (MK). Hatto bu ko'makchi eski vosita va o'rin kelishigi shaklidagi so'zlarni ham boshqargan: *Tunlä bilä kəçhälim* (MK). *Tañda bilä kərsä meni ərđäk* (MK).

Naru (nari) va *käzin (>keyin)* ko'makchilari hozirgi zamon tilida chiqish kelishigidagi so'zni boshqarsa, eski turkiy tilda o'rinpayt kelishigi shaklidagi so'zni ham boshqara olgan: *säniñdä käzin* (QB). *Bu yerdin naru* (QB).

Qadimgi va eski turkiy tilda hamda eski o'zbek tilida ko'makchi hisoblangan *tek //dek* hozirgi o'zbek tilida ravish yasovchi affiksga aylandi va so'zlarni boshqaruv munosabatiga kiritish vazifasini yo'qotdi¹.

Kelishik shakllari orqali boshqarish eng mahsuldor usuldir. Bu usul bilan boshqarish kelishik shakllarining taraqqiyoti va ularni boshqargan so'zlarning ma'no taraqqiyotiga bog'liqdir².

Bosh va qaratqich kelishigidan boshqa kelishikdagi ot va ot ma'nosidagi so'zlar fe'l yoki belgi bildiruvchi so'z turkumlari tomonidan boshqariladi.

Kelishik affikslari orqali boshqarish usuli taraqqiyotida quyidagi hodisalarni ko'ramiz:

1. Vosita kelishigi / *-n //-in //-ın //-un //-un/* yordami bilan boshqarish qadimgi va eski turkiy tilda keng iste'molda bo'lib, bu

¹ Qaysi ko'makchi qachondan qo'llana boshlagani va qanday shaklli so'zlarni boshqargani haqida «Ko'makchilar» bobiga qarang.

² Bu haqda «Kelishiklar» bobiga qarang.

kelishik eski o'zbek tilida XV asrning birinchi yarmigacha qo'llangan. Bu kelishik shaklida bo'lgan ayrim so'zlarni (*qishin-yozin, ostin-ustin* va boshqalar) hozirgi zamon tilida vosita kelishigida deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu so'zlar ravish bo'lib, hokim so'z bilan bitishuv munosabatiga kirishadi.

Xuddi shuningdek, *-gärü // -qaru* shaklliy so'zni jo'nalish kelishigi vositasi bilan boshqarish eski turkiy tilda kam qo'llanadi, eski o'zbek tilida iste'moldan chiqadi (bu shakldagi so'zlar vosita kelishigidagi kabi ravishga o'tadi). Tushum kelishigining *-ig // -üg // -g' / -ig' / -ug'* shakllari yordami bilan boshqarish ham eski o'zbek tilida iste'moldan chiqadi.

2. Boshqarish munosabatini yuzaga chiqargan *-da // -ta* qo'shimchasi qadimgi turkiy tilda va qisman O'rta Osiyo turkiy tilda (QB, MK, HH) o'rin-payt va chiqish kelishiklari mazmuni munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Qara koltä süñüşdimiz* (KT). *Tübüt qag'anta bөлөн kälti* (KT). *Qutı kündä artı* (QB). *Bu at anda yig* (MK).

O'rta Osiyo turkiy tilda chiqish munosabatini ifodalash uchun maxsus *-dan // -tan, -dın -tın* qo'shimchalari qo'llana boshlaydi, eski o'zbek tilida bu vosita yordami bilangina chiqish munosabati ifodalanadi. Shunday qilib, til taraqqiyotida boshqaruv munosabatini ifodalash uchun yangi bir grammatik vosita o'z o'rnini egallaydi.

3. Tushum kelishigidagi ot yoki olmoshni hozirgi zamon tilida o'timli fe'llar boshqaradi. Qadimgi va eski turkiy tillarda bu kelishikdagi so'zlarni o'timsiz fe'llar ham, olmoshlar ham boshqara olgan: *Ötükän yäriğ qontum* (Toñ.) *Anı subug' baralıñ — Anı suvi bo'ylab boraylık* (Toñ.) *Emdi anı kim yätär* (MK). *Ol bu ishıg' unadı* (MK). *Säni tägsä* (QB). *Kerklüg tonug' özünä, tathıg' ashıg' azınqa* (MK).

Tushum kelishigi shaklidagi so'z, hatto fe'lning o'zlik nisbatlari bilan ham birika olgan: *Ol bu ishıg' ag'ruqlandı* (MK); *özünñi yañılma*— o'zingni adashtirma (QB).

Tushum kelishigidagi so'zning bunday keng vazifasi eski o'zbek tilidayoq chegaralanadi.

Tushum kelishigi shakli yordami bilan tuzilgan boshqaruv

munosabati taraqqiyotining yana bir xususiyati — bunday birikmalarning qo'shma so'zga o'tishidir (bunda tobe so'z belgisiz tushum kelishigi shaklida bo'ladi): *ovqat qildi, so'z qotdi, quloq soldi* va boshqalar.

Quyidagi birikmalar XI asrdayoq qo'shma so'zga o'tgan edi: *Ol kisi aldi* — u xotin oldi (MK); *ekünchlär ye* — o'kingin, g'am ye (QB); *özgä ämgäk urur* — o'ziga tashvish orttiradi (QB).

4. Ko'p yillik tarixiy taraqqiyot natijasida ayrim kelishik shakllarining qo'llanishida ham o'zgarish ro'y berdi.

Jo'nalish kelishigi shakli o'rnida tushum kelishigi qo'llanishi: *Yalñuq anı taylashur* — xalq unga tang qoladi (MK).

Jo'nalish kelishigi o'rin kelishigi o'rnida va aksincha (bu hodisa hozirgi Samarqand va Buxoro shevalarida ham mavjuddir): *Telim bolsa ärgä adash qoldashı* — Yigitda yor-u do'stlar ko'p bo'lsa (QB). *Masalg'a kälir* — Masalda kelur (QB). *Kültägin qoñ yilqa yäti yägirmigä uchdı* — Kultegin qo'y yili o'n yettida oldi (KT). *Tinäsi og'lı yatıg'ma tag'da tegmish* — Tinasi o'g'li yotgan toqqa yetdi (Toñ.). *Er ärdämimdä bėkmädım* — Botirligimga to'yamadim (Enasoy yodgorligi).

Jo'nalish kelishigining chiqish kelishigi o'rnida qo'llanishi. *Uyar bägimgä adırılıtm, uyar qadashımqa adırılıtm* — Dongdor begimdan ayrildim, mashhur do'stlarimdan ayrildim (Enasoy yodgorligi). *Qarı öküz balduqa qorqmas* — Qari ho'kiz boltadan qo'rqmaydi (MK).

Bu xususiyatlar asta-sekin yo'qola bordi. Eski o'zbek tiliga kelib, kelishiklarning qo'llanishi ma'lum darajada qat'iylasha bordi.

Ko'p o'rinlarda tushum kelishigi qaratqich kelishigi vazifasini o'tagan: *bizıñ kishilärgä* (O'rx.-En.), *bizni taba* (MK). Bu hol hozirgi zamon o'zbek shevalariga ham xosdir.

5-§. Moslashuv. Shaxsdagi moslik. Ma'lum bir shaxsdagi moslik ega bilan kesim o'rtasida bo'ladi: ega qaysi shaxsda bo'lsa, unga mos holda kesim ham ana shu shaxsni ko'rsatadi.

Kesimning qanday so'z turkumidan ifodalanishiga ko'ra ma'lum shaxsni ko'rsatuvchi shakllar ham har xil bo'ladi.

1. Kesimlar aniqlik fe'li orqali ifodalanganda, shaxs qo'shim-

chalari quyidagicha bo'ladi: I shaxs: *-(i)m, -k, -(i)miz*; II shaxs: *-(i)ŋ, -(i)ŋ iz*; III shaxs: *o (nol), — oo (nollar)*.

Kesimlari aniqlik fe'llari orqali ifodalangan gaplarning ega bilan kesimlarining moslashuvida muhim bir o'zgarish ro'y bergan emas. Aslida, bu fe'l shakli sifatdosh bo'lib, qadimgi turkiy tildayoq fe'lga o'tgan edi. Uning sifatdoshlik xususiyati ba'zi aniqlovchilik vazifasidagina ko'rinadi: *amushdi er* — shoshilgan kishi (MK); *azrindi neŋ* — ayrilgan (ajratib, saylab olingan) narsa (MK).

Bu fe'l shaklining sifatdoshlik xususiyati hozirgi zamon sariq uyg'urlar tilida saqlangan. Shuning uchun ham bu tilda ko'rsatib o'tilgan shakl shaxs qo'shimchasini olmaydi. Demak, ega bilan shaxsda moslashmaydi: *Men pilti, sen pilti, ol pilti, mis pilti*¹.

Odatda, kesim tarkibida shaxs ko'rsatuvchi belgilar bo'lgani uchun ega ifodalanmaydi. Bu xususiyat, ayniqsa tarixiy yodnomalar tili uchun muhimdir. Ba'zan eganing ma'nosini yanada ta'kidlash uchun eganing ifodalanishi eski turkiy tilga ham xos bo'lgan: *qolub bulmadım män — istab topmadım men* (QB). *Xusumat qılurlar sänä anıŋ üzä kerdüŋ sän* (Taf.).

Ko'plikning birinchi shaxsi ikki xil shakl orqali ega bilan moslashgan: *-k* va *-(i)miz*.

Qadimgi va O'rta Osiyo turkiy tilda, asosan, *-(i)miz* shakli orqali moslashadi: *Qamug'ı bāsh otuz sülādimiz, üç yägirmi sünüşdimiz, āligig ālsirātdimiz* (KT) — hammasi bo'lib 25 marta yurish qildik, 13 marta jang qildik, elini oldik; *aqtımız* (MK); *bastımız* (MK).

Eski o'zbek tilida esa ega va kesimning III shaxs birlikda moslashishi *-k* affiksi orqali bo'ladi.

Hozirgi zamon tilida bu shaxs *-(i)miz* shakli orqali moslashish Toshkent shevasida qo'llanadi.

Shart fe'li bilan ifodalangan kesim hamma vaqt ham ega bilan moslashavermagan. Qadimgi turk tilida shart fe'li affiksi *-sar //*-

¹ С.Е. Малов. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, 1957. 6-бет.

sär shaklida bo‘lib, shaxs qo‘shimchalarini olmaydi, binobarin, ega bilan shaklan moslashmaydi. Fe‘l-kesimning qaysi shaxsga oidligini ko‘rsatish zarur bo‘lsa, I va II shaxs olmoshlarini qo‘llaganlar: *kälsär män, kälsär sän*. III shaxsda hech qanday ko‘rsatkich bo‘lgan emas.

Hatto XI asr yozma yodgorliklari (QB, MK) tilida ham shart fe‘li muntazam ravishda shaxs qo‘shimchalari bilan tuslanmagan (bu vaqtda shart fe‘li *-sa //-se* shaklida qo‘llana boshlaydi). Shart fe‘lining qaysi shaxsga oidligi gap mazmunidan anglashilgan yoki I va II shaxs kishilik olmoshlari qo‘llangan. Masalan, *özüm barsa ma yası kalgäy kâzin* — o‘zim borsam ham, keyin kulfat keladi (QB). *Naru barsa män* — nari borsam (QB). *Qachan barsa sän* — qachon borsang (MK).

Shu bilan birga, shart fe‘lining shaxs affikslari bilan tuslangan shakllari ham qo‘llanadi: *Qali kälsän* — agar kelsang (QB); *qali bulsam* — agar topsam (QB).

Xuddi shunday hol “Tafsir”da ham uchraydi: *dinimgä kirsä siz; musulman bolsa män*.

O‘rta Osiyo turkiy tiliga oid boshqa yodnomalarda, eski o‘zbek tilida shart fe‘li muntazam ravishda shaxs qo‘shimchalarini oladi va ega bilan shaklan moslashadi.

II. Kesimlar **ism turkumidagi so‘zlar, sifatdoshlar** orqali ifodalanganda, shaxs qo‘shimchalari quyidagicha bo‘ladi: I shaxs: *-man, -miz*; II shaxs: *-san, -siz*; III shaxs: *turur* va *ol* elementlari vositasi bilan yoki belgisiz qo‘llanadi.

I va II shaxs kesimlarining ega bilan moslashuvida tarixiy taraqqiyot jarayonida muhim bir o‘zgarish ro‘y bergan emas. Bu taraqqiyot jarayonida kesimlarni shaxs qo‘shimchasi bilan qo‘llash tobora qat‘iylasha boradi.

III shaxsdagi kesimlarning ega bilan moslashuv usulida ma‘lum o‘zgarish ro‘y bergan. O‘rta Osiyo turkiy tilida III shaxs *ol* vositasi bilan egaga moslashadi. Bu element gap oxirida kesimdan keyin ham, gap o‘rtasida, egadan keyin ham qo‘llanishi mumkin bo‘lgan: *Sez asqi ol* — so‘zning foydasi udir (ki) (QB). *Bu ajun rabat ol* — bu dunyo bir saroydir (QB). *Bu yip ol eshilgan* (MK).

Bu är sügä bitilgän ol — Bu erning ismi askarlar ro'yxatiga yoziladi (MK). *Aytqıl, meniñ teñrim kim ol* (Rabg'). *İdris alayhissalām ol imi öküş* (Rabg').

O'rta Osiyo turkiy tilida (QB, MK) III shaxs belgisi bo'lmish *ol* har vaqt ham qo'llanavermagan: *ät ezlüq kishigä käreği bu ol // Birisi tıln sez birisi keñül* (QB) — saxovatli kishiga shu narsa kerak: biri tilidagi so'zi, birisi — ko'ngil.

Ikkinchi tomondan, *ol* III shaxs belgisi emas, mazmunni kuchaytiruvchi yuklama vazifasida ham qo'llangan: *Män aydım, äshittiñ sän egrändiñ ol* (QB).

Eski o'zbek tilida *ol* III shaxs belgisi sifatida qo'llanmaydi. Ammo ba'zi hozirgi zamon turkiy tillarida bu belgi saqlangan: Tatar: *Ul eshug ul*; boshqird: *Xäsän yazısı ul*; tuva: *Mal xavuda chor ol* (Mol dalada o'tlaypti) ; turk: *ol turk ol*.

Shunisi diqqatga sazovorki, O'rxun-Enasoy yodnomalarida *ol* III shaxsni ko'rsatuvchi grammatik vosita sifatida juda kam qo'llanadi.

Ot kesimlarning III shaxs shakli va ravishdosh kesimlar *turur // durur* bog'lama si orqali ham ega bilan moslashgan: *Bularda äñ ezgü yoriq bu turur* (QB). *Etil suvi aqa turur* (MK). *Bular kimlar turur* (Rabg'). *Sän mäniñ änam turur sän* (Sh.tar.).

Sifatdosh kesimlar ega bilan ot kesimlardagidek belgilar yordami bilan moslashadi. Sifatdosh kesim har vaqt ham ega bilan shaklan moslashavermagan. Sifatdoshning *-duq /-duk* shakli qadimgi turkiy tilda ham, eski turkiy tilda ham ega bilan moslashgan emas. Sifatdoshning *-r, -mish // -mish* shakllari ega bilan moslashgan: *Ölür män eğunchün — o'kinch bilan o'laman* (QB). *Yazuq biz qılır biz — Gunohni biz qilamiz* (QB). *Män unutmış män äzgü äshig — Men yaxshi do'stimni unutibman* (QB). *Yitürmiş sän öz — O'zing yo'qotibsän* (QB).

Ko'rinadiki, bu davrda kishilik olmoshlari hali shaklan shaxs qo'shimchasi bo'lib shakllanmaydi, ular mustaqil so'zlar sifatida uqiladi va shuning uchun ham kesimdan alohida yoziladi (mustaqil urg'u oladi).

Sifatdoshning *-g // -g'u* shakli qadimgi turkiy va eski turkiy

tilda (QB, MK) muntazam ravishda ega bilan moslashmaydi. *Otägi käräk män bu haqlar sänä* — Bu haqlaringni men o'tashim kerak (QB).

Sifatdoshning bu shakli egalik affiksi orqali ega bilan moslashadi.

Sifatdosh kesimlarning ega bilan muntazam ravishda shaklan moslashishi, asosan, eski o'zbek tilidan boshlanadi.

III. Kesimlar **buyruq-istak mayli** orqali ifodalanganda, ega bilan kesimning moslashishida o'zgarish juda kam bo'lgan. Ega bilan kesim orasidagi moslashish tarixida xarakterli xususiyatlardan biri öz olmoshi hozirgi o'zbek tilida, qaysi shaxsdagi egalik affiksini olishiga ko'ra kesim bilan moslashadi (*O'zim keldim, o'zing kelding, o'zi keldi, o'zimiz keldik, o'zingiz keldingiz, o'zlari keldilar*). Eski turkiy tilda (QB, MK) ana shunday moslik bo'lmagan: öz olmoshi qaysi shaxsdagi egalik bilan turlangan bo'lsa ham, kesim u bilan shaxsda moslashmagan: *özüm sөzүñni eshitti* (QB). *Nägü ezgü qolsa sänä bu ezün* — Bu o'zliging senga nima yaxshilikni istasa (QB). *Taqı yaqshı aymış biliglik özi* — Bilimdonning o'zi yaxshiroq aytibdi... (QB).

Bu hol öz olmoshining XI asr tilida o'ziga xos ma'no (o'zlik, vujud)ga ega bo'lish bilan bog'liqdir.

Sondagi moslik. Ega bilan kesim orasida sondagi moslik ko'p o'rinda shaklan ifodalanmaydi, ega ko'plikda bo'lsa ham, kesim birlik shaklida qo'llanaveradi: *Təquz og'uz bəgləri bodumı bu sabımın ədguti eshid, qatg'dı tınla* — To'qqiz o'g'iz beklari, xalqi, bu so'zimni yaxshilab eshit, qattiq tingla (KT). *Bəglər bir-birigə yağ'ıqtı* — Beglar bir-biri bilan dushman bo'ldi (MK). *Esiz əzgülər əlsä tuprag' bolur* — Yomon, yaxshilar o'lsa, tuproq bo'ladi (QB). *Ələrdä nägügə əgüندی olar* — O'layotganda nega maqtandi ular (QB).

Shu bilan birga, qadimgi yozma yodgorliklardayoq ega bilan kesimning shaklan moslashgan o'rinlarini ham ko'ramiz. Bu hol ko'proq ega shaxslarni bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanganda ro'y beradi: *Kishilar bir-birigə igəshdilär* — Kishilar bir-biriga suyandilar (MK). *Ular bu işig' uquştilar* — Ular bu ish bo'yicha kelishib

oldilar (MK). *Ular barmaslar* (MK). *Kafirlar anı kərüb külərlər ardi* (Rabg'). *Bu uch kəlni bərkitmişlər ərdilər* (Rabg'). *Bizniñ el tayyar emäs ərdilər* (BN).

Sondagi moslik jonli shaxs bo'lmagan predmetlar ustida gap borganda ham shaklan ifodalanadi: *Ushbu qag'annun balıqları kəb ərdilər erdi* (O'N). *Burnıdın iki mushuk çıqtı, ul sıchqanlarını yədilər* (QR). *Dasht hayvanı qācharlar suhbatımdın* (Nav.).

Egalar *bilan* bog'lovchisi orqali birikib, uyushib kelganda ham, kesim unga mos holda ko'plikda qo'llanadi (bu hol eski o'zbek tili uchun xarakterlidir). *Qachan Adam birlä Hava juft boldılar* (QR).

Kesimda ko'plikni ifodalash uchun *-lar* affiksidan tashqari, birgalik darajasi ham xizmat qilgan: *Olar ikki tavarın üläshdi* (MK). *Bəri barcha ülishdi* (MK).

Shunisi xarakterliki, eski turkiy va eski o'zbek tiliga nisbatan hozirgi zamon adabiy tilida kesimning ega bilan sonda moslashuvi kamroq uchraydi. Bu hol adabiy tilga jonli tilning ta'siri bilan izohlanadi.

O'rta Osiyo turkiy tilida aniqlovchi va aniqlanmish ham ba'zan sonda moslashganini ko'ramiz: *Ikki chechaklar* (Rabg'); *otuz bəzchilər* (Rabg'); *on farishtalar yigitlar suvratıncha bolub* (QR); *munda kəp kiyiklər, kəp qushları bar tururlar* (QR); *kəp təlim ərdänilər yibərüb* (O'N); *anuy dushmanları kəp qayg'ular taptı* (O'N).

Aniqlovchi va aniqlanmishning sondagi bu xil mosligi boshqa yodnomalarda uchramaydi.

Turkiy izofa

6-§. Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatiga kirishuvidir. Bunday munosabatda biror shaxs, predmet yoki tushunchaning boshqa bir shaxs, predmet yoki tushunchaga qarashlilikligi ko'rsatiladi. Ikki ot orasidagi bunday munosabat maxsus affikslar orqali ifodalanadi: tobe so'zda qaratqich kelishigi qo'shimchasi *(-niñ)*, hokim so'zda egalik affikslari *-(i)m, -(i)ng, -(i)si; -(i)miz, -(i)ngiz, -(lar)i* bo'ladi: *sening kitobing, bizning daftarimiz*.

Odatda, hokim soʻz qaysi shaxsni koʻrsatsa, tobe soʻz ham leksik maʼnosiga koʻra oʻsha shaxsni koʻrsatadi. Shuning uchun ham izofa birikmasi moslashuv aloqasining bir turi hisoblanadi.

Izofa soʻz birikmasi qismlarning shakllanishiga koʻra uch xil boʻladi:

1. Izofa birikmasining har ikki qismida qoʻshimchalar mavjud boʻladi (belgili boʻladi). *Kulteginiñ altuni*.

2. Izofa birikmasining biror qismi belgisiz boʻladi: *Türk buduni*.

3. Izofa birikmasining har ikki qismi belgisiz boʻladi: *Türk budun*.

Qadimgi turkiy tilda va undan keyingi davrga oid yodgorliklarda ham izofa soʻz birikmasi ana shunday uch xil koʻrinishga ega boʻlib, ular yonma-yon qoʻllangan. Shuning uchun ham izofa birikmasining belgisiz shakllaridan belgili shakllari kelib chiqadi, deb hukm chiqarish qiyin (*at bash > at bashı > atniñ bashı*). Ayrim belgisiz birikmalar belgiliga aylangan boʻlsa, baʼzi belgili izofa birikmalar belgisiz birikmalarga ham oʻtgan.

Izofa birikmasi tarkibidagi qismlarning belgili yoki belgisiz boʻlishi (qoʻshimcha olishi yoki olmasligi) shu qismlarning aniq boʻlishi yoki boʻlmasligiga bogʻliq. Masalan, *Namanganning olmasi* (aniq qarashlilik), *Namangan olmasi* (umuman qarashlilik), *namangan olma* (qarashlilik emas, olmaning turi ifodalanadi).

Tarixiy taraqqiyot jarayonida izofali birikmani tashkil etgan soʻzlarning semantik va grammatik xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan maʼlum oʻzgarishlar sodir boʻlgan.

Izofa soʻz birikmasining birinchi guruhi (soʻz birikmasining har ikki qismi belgili boʻlishi) qadimgi turkiy tilda kam qoʻllanadi: *Türk buduniñ älin, törüsin tuta bärmish* (KT) — Turk xalqining qabila tuzumini va qonun-qoidalarini ular quvvatladilar. *Kültägininñ altunın, kümüşin, agʻışın, barımın...* (KT) — Kulteginning oltini, kumushi, sovgʻalari, molini...

Oʻrta Osiyo turkiy tilining ilk obidalari (QB, MK, HH) da izofa birikmasining birinchi guruhi birmuncha koʻproq uchraydi: *Anıñ tälim yası tägdi* — Uning koʻp zarari tegdi (MK); *Mäniñ yoq*

saqinchim — Mening g'amim yo'q (QB); *Aniñ atası* — uning otasi (MK); *Kishiniñ sözi* (QB); *Adibniñ közi* (HH); *Säniñ rahmatıñdın* (HH).

Ko'rinadiki, bu davr yodnomalari tilida izofa birikmasining birinchi guruhi: 1) asosan, birlikning I va III shaxsiga oid bo'lib, II shaxs va ko'plik juda kam qo'llaniladi; 2) izofali birikma qismlarining o'rni ancha erkin bo'lgan.

O'rta Osiyo turkiy tilining so'nggi davr yodnomalari ("O'g'uznoma", QR) tilida va ayniqsa, eski o'zbek tilida izofa birikmasi hamma shaxslar bo'yicha kam qo'llana boshlaydi va o'rni ancha qat'iylashadi: *Mäniñ köñülüm* (O'N); *Bizniñ qut(ı)biz* (O'N); *säniñ qutuñ* (O'N); *säniñ payg'ambarıñg'a* (QR); *Abdullanıñ atası qarındashları* (Rabg'.); *Ularınıñ arasında* (Rabg'.); *kimnuñ farmanı* (Rabg'.); *faqırnuñ tajribası alarg'a bas bolg'ay* (Nav.); *Adamnıñ yaxshırag'ı uldur* (Nav.MQ).

O'rta Osiyo turkiy va eski o'zbek tilida qaratqichning g'arbiy turkiy shakli ham qo'llanadi: *Mänim muñ yil umrımdın qırqın Davudg'a bag'ıshladım* (Rabg'.); *mänim zıkrımni* (Rabg'.); *bizniñ üçhün* (Bobur).

Hozirgi o'zbek og'zaki tilida izofa so'z birikmasining bunday shakli ishlatilmaydi.

Izofa so'z birikmasining ikkinchi guruhi ikki xil ko'rinishga ega:

1. Aniqllovchi belgili bo'lib, aniqlanmish belgisiz bo'ladi. Bunday birikmalar, asosan, qadimgi turkiy va eski turkiy til obidalari tilida uchraydi: *Bizniñ sü* (KT); *mäniñ är* — mening botirligim (O'rx.-En.); *bägiñ at* (KT); *Qara tämirniñ borluq* — Qora temirning uzumzori (O'rx.-En.); *Meniñ tavarıg' satturdı* (MK); *Bu bizniñ öz kishi ol* (MK); *tiläk yoq meniñ* (QB); *Tavar kimniñ ökülsä* — Kimning moli ko'paysa (MK).

Misollardan ko'rinadiki, bu xil izofa birikmasining biri — aniqllovchisi, asosan, kishilik olmoshlaridan, ba'zan otlardan ifodalanadi. Ba'zan aniqlanmish yordamchi so'z yoki shu vazifadagi ot bo'lishi mumkin. *Aniñ birlä* (MK); *anıñ tabaru* (MK);

māniy sən̄da kāl — Mening soʻngimdan kel (MK).

Eski oʻzbek tilida izofa birikmasining ikkinchi guruhiga oid baʼzi misollar uchrab qoladi: *Barchinnuñ kək kashana* — Barchinning koʻk koshonasi (Sh.tar.).

Aniqlanmish yordamchi soʻzlar bilan ifodalangan bu xil izofa birikmalarining baʼzi turlari hozirgi zamon oʻzbek tilida ham qoʻllanadi: *mening uchun, sening bilan*.

2. Aniqlovchi belgisiz boʻlib, aniqlanmish belgili boʻladi. Izofali birikmaning bu turi uchinchi shaxs shaklida qoʻllanadi va aniqlovchi hamda aniqlanmish umumiy bir tushunchani ifodalashga yaqinlashadi, aniq qarashlilik ifodalanmaydi. Izofa birikmasining bu turi yozma yodgorliklar tilida ham, hozirgi zamon oʻzbek tilida ham keng qoʻllanadi: *türk atn, tabgʻach atn* (KT); *Budun bogʻzi toq erti* (Toʻq.); *tiriglig yolu* (QB); *Adiblar adibi fazillar bashi* (HH); *Söz bashi* (MN.); *sirat keprugin* (Rabgʻ.); *shaharda qoylar pashani ul, yazida qoylar shubani ham ul* (Nav.MQ).

Hozirgi zamon oʻzbek tilida izofa birikmasi quyidagi hollarda doim belgili boʻladi (yaʼni aniqlovchi tarkibida albatta qaratqich kelishigi qoʻshimchasi, aniqlanmishda egalik affiksi boʻladi): 1) agar aniqlovchining oʻz aniqlovchisi boʻlsa; 2) aniqlovchining tarkibida egalik affiksi boʻlsa; 3) aniqlovchi va aniqlanmish distant holatda boʻlsa; 4) aniqlovchi atoqli ot yoki otlashgan soʻzdan ifodalansa va boshqalar.

Qadimgi va eski turkiy tilda yuqoridagi holat mavjud boʻlganda ham, izofa birikmasining aniqlovchi qismi belgisiz boʻlavera-
di: *Qanim qagʻan süsi beri tag ärmish* (KT). *Qız kishi savı yorıqlı bolmas* — Qizgʻanchiq kishining shuhrati tarqalmaydi (MK). *Biliglig kishi ornı* (QB). *Atası atı Mahmud* (HH). *Safih är tili öz bashi dushmanı* (HH). *Män ätañ qarındäshi ogʻlımen* (Rabgʻ.).

Bu holat baʼzan eski oʻzbek tilida ham uchrab qoladi: *Darulbaqanə uzun yolu yaragʻını qıl* (Nav.MQ); *ätası taxtında; qızım ogʻlı* (Sh.tar.).

Izofa birikmasining uchinchi guruhini tashkil etgan har ikki qism ham belgisiz boʻladi (yaʼni aniqlovchida qaratqich kelishigi, aniqlanmishda egalik affikslari boʻlmaydi). Bu xil izofa birikmalari

qadimgi yozma adabiy tilda ko‘proq uchraydi. Masalan, *Kün ortu* — kunning o‘rtasi (MK); *xalq yan* — xalq odatlari (QB); *tiriglig yägü* — tiriklik yemishi (QB); *olar ikki a:rishdi* — ularning ikkovi bir-birini aldadi (MK); *bu iki biriksä* — bularning ikkovi birlashsa (QB).

Bu xil izofa birikmalari hozirgi zamon o‘zbek tilida izofa birikmalarining birinchi yoki ikkinchi guruhiga o‘tadi (har ikkisi yoki aniqlanmish belgili bo‘ladi). Aniqlanmish *barcha*, *hamma* (*qamug‘*) olmoshlari bilan ifodalangan izofa birikmalari hozirgi zamon tilida belgili qo‘llansa, qadimgi turkiy tilda belgisiz bo‘lgan: *Atlas qamug‘ sechüshdi* — Otlarning hammasi cho‘chidi (MK). *Bozun qamug‘ külüshdi* — Xalqning hammasi kulishdi (MK). *Sözün barcha chin* — So‘zingning barchasi chin (QB).

Hozirgi zamon o‘zbek tilida ko‘rib o‘tilgan turkiy izofa birikmalaridan tashqari tojikcha izofalar ham qo‘llanadi (*guli ra‘no* kabi). Bu xil izofalar eski o‘zbek tilida keng qo‘llangan: *Häki päyi savdäyi ham* (Lutf.); *duri Omman*; *la‘li badaxshan* (Javhariy); *Pärai näng‘a* (Nav., ChD); *äbi hayvân* (Lutf.); *bulbuli gulshân* (Qambar o‘g‘li); *g‘unchai xandân* (Xorazmiy); *bulbuli bostân* (Xorazmiy); *mähi tábân* (Sidi Ahmad).

Shunisi muhimki, XVI asr yodnomasi “Boburnoma” asarida tojikcha izofa juda kam qo‘llanadi. Umuman, bu xil izofaning qo‘llanishi tobora kamayib boradi (hatto nazmiy — poetik asarlarda ham kam ishlatila boradi). Faqat qo‘shma so‘zga aylanib, yaxlit bir birikma deb tushuniladigan ayrim tojikcha izofalar saqlanadi, xolos: *Qutbi shimaāliy*, *Dashti qipchāq* (Sh.tar.); *a‘zāi badan*, *qat‘i nazar*, *ahli ayāl*, *guli ra‘nā* (hozirgi zamon tilida).

Qadimgi turkiy tilda tojikcha yoki arabcha izofalar uchramaydi. Faqat tojikcha izofaga o‘xshash turkiy birikmalar borki, ular keyingi davrlarga oid yozma yodgorliklarda butunlay uchramaydi: *ulug‘i xātun* — xotinlar ulug‘i; *qālmishi budun* — qolib ketgan xalq; *sınarı bodun* — xalqning yarmi (Gaben, Alt.).

Aniqlanmishi harakat nomlari yoki sifatdoshlardan ifodalangan izofa birikmalari taraqqiyotida ancha o‘zgarishlar ro‘y berdi. Mazkur izofa birikmalari qadimgi turkiy tilda va eski turkiy tilning

ilk obidaları tilida belgisiz bo‘lib (izofaning uchinchi guruhi), ba’zilar mazmunan ergash gapga yaqinlashadi. Masalan, *Tāhri kūch bārtūk üchün, qag‘an susi bori teg ärmis* — Tangri kuch bergani uchun, xoqon askarlari bo‘ridek bo‘ldi (KT). *Anta kisrä inisi ächisin täg qılınmaduq ärinch, biligsiz qag‘an olurmıs ärinch* — Undan keyin ukasi akasidek ish tutmagani uchun, bilimsiz xoqonlar (podsholikka) o‘tirgan ekan (KT). *Tāhri yarluqaduq üchün, bız qorqmadımız* — Tangri yorlaqagani uchun, biz qo‘rqmadik (To‘n.).

Ko‘rinadiki, qadimgi turkiy tilda aniqlanmish — sifatdoshlar tarkibida egalik qo‘shimchasi qo‘llanmaydi (qo‘llangan o‘rinlari juda kam uchraydi), hozirgi zamon tilida esa ko‘pincha egalik affiksini oladi.

XI asr yodnomalari tilida ham bu xususiyat, asosan saqlanadi: *Bayat fazli qulg‘u kāräk qul qamug‘* — Qullarning hammasi tangri fazlini istashi kerak (QB). *Siyosat yaratg‘u kāräk sü bashı* — Askar boshlig‘i siyosat yurgizishi kerak (QB). *Taz käligi bėrkchigä* — Kalning kelishi (keladigan joyi) do‘ppifurushning (do‘konidir) (MK).

Bu misollardan izofa birikmasining aniqlanishi egalik qo‘shimchasini olgani, aniqlovchi esa qaratqich qo‘shimchasini olgani ko‘rinib turibdi. Natijada mustaqil gap yoki ergash gap bo‘lgan birikmalar so‘z birikmasiga o‘ta boradi.

Teng birikmalar

Teng birikmali so‘z birikmalari va gaplarni teng bog‘lovchilar va yuklamalar tashkil etadi.

Teng bog‘lovchilarga biriktiruvchi, zidlovchi, ayiruvchi va inkor bog‘lovchilari va yuklamalar kiradi.

Bu bog‘lovchi vositalar uyushiq bo‘laklarni va bog‘langan qo‘shma gaplarni tashkil etgan qismlarni bog‘laydi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida ba‘zi teng bog‘lovchilar ishlatilmay qolib ketdi (*taqi, yemä, ma, azu*), ma‘lum davrlarda adabiy tilda boshqa bog‘lovchilar qo‘llana boshladi (*va, ham, yo, yoxud, goh* v.b.).

(*Bu bog‘lovchi vositalarning grammatik ma‘nosi va sintaktik vazifasi haqida shu darslikning bog‘lovchilar, yuklamalar va uyushiq bo‘laklar, bog‘langan qo‘shma gaplar bobiga qarang.*)

GAP BO'LAKLARI

Ega

7-§. **Ega** — harakat, holat yoki belgi-xususiyat taalluqli bo'lgan tushunchani ifodalovchi gap bo'lagidir. Ega shaklan bosh kelishik shaklida bo'lgan so'zlar orqali ifodalanadi.

Eski va ayniqsa, qadimgi turkiy tilda ega jumlada ifodalanmaydi, ammo uning mavjudligi, qanday tushuncha ekanligi jumlaning umumiy mazmunidan bilinib turadi: *Tänritäg täñridä bolmiş türk Bilgä qag'an bu ødkä olurtım* — Tangriday tangridan bo'lmish turk Bilga xoqon bu dunyoga keldim. *Sabımın tügäti äsidgil* (KT) — So'zimni tugal eshitgil. *Nägü tak tabıng'u tügäl bildiq ol* (QB) — Qanday xizmat qilishni tugal bilib olding.

Tünlä bilä köchälim — Kechasi ko'chaylik (MK).

Eganing qaysi shaxsga taalluqli ekani jumlaning umumiy mazmunidan anglashiladi yoki ega I yoki II shaxsga oid bo'lganda, kesimning shaxs ko'rsatuvchi shakllari orqali bilinib turadi. Kesim tarkibida shaxs qo'shimchalarining bo'lishi taraqqiyotning so'nggi bosqichlariga oiddir. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh va shart fe'li ko'p o'rinlarda shaxs ko'rsatkichlariga ega emas. Bu belgilar muttasil ravishda XIII—XIV asr yodnomalarida qo'llana boshlaydi. Uchinchi shaxsga oid kesimlarning shaxs qo'shimchalari bo'lmaydi. Shuning uchun bunday qurilmalarda eganing ifodalanmasligi fikrni tez tushunib olishni qiyinlashtiradi:

Izimni øgär män, biligni yügär men. Koñülni tügär-män, ärdäm üzä türlünür (MK) — Egamni maqtayman, bilimni yig'aman, ko'ngilni (shunga) bog'layman, yaxshi xislatlarni to'plashga ko'nglim berilgandir.

Bu she'r parchasining to'rtinchi jumlasining egasi *ko'ngil* ekani oldingi jumalardan bilinib turadi.

Tegdimiz, yayudımız, äkindi kün kälti (Toñ.). — (Dushmanga) tashlandik, (uni) haydab yubordik. Ikkinchi kun (dushman) keldi.

Bu jumlaning egasi *dushman* ekani kontekstdan bilinib turadi.

Ol sug anta yoqqışdıımız. Bir otuz yashına Chacha señünkä süñüşdıımız. En ilki Tadıqın Churnn boz (atıg' binip tägdi, ol at

anta) olti (KT) — *U qo‘shinni u yerda yo‘qotdik.* (Kultegin) *yigirma bir yoshida biz Chacha sangunda urushdik.* (Kultegin) eng oldin Tadiqin *Churning bo‘z otiga minib (yovga) tashlandi, u ot u yerda ildi.*

Bu parchada ham oxirgi jumlaning egasi Kültägin ekanligi oldingi jumlar va mazmundan aniqlanadi.

Bu xil qurilmalar eski o‘zbek tilida juda kam uchraydi, hozirgi zamon tilida qo‘llanmaydi.

Ega I va II shaxsda ham ifodalanishi mumkin. Bunda eganing ma‘nosi ta‘kidlanadi, mantiqiy urg‘u oladi. *Qaltachi biz oz ichi tashin tutmish tag biz* (To‘n.) — Biz ich va tashimizni ushlab qola beramiz (hech narsaga ega bo‘lmay, quruq qolamiz). *Qag‘an at bunta biz bartimiz* (KT). *Qamug‘ arzu buldum, kishi bulmadim men* (QB) — Butun orzu(larimni) topdim, (ammo) kishi topmadim man. *Tabä män bolmayıñ bu ezgü bashı* (QB) — Bu ezgu boshi (ga) men tobe bo‘lmayin.

Ega odatda ot, otlashgan so‘z yoki olmosh orqali ifodalanadi. Bu xususiyat hozirgi va eski davr tili uchun bir xildir. Ammo qadimgi va eski turkiy tilda, asosan, ot turkumidagi so‘zlar bilan ko‘proq ifodalanadi. Eganing harakat nomlari va olmoshlar bilan ifodalanishi kamroq, ammo otlashgan so‘zlar bilan ifodalanishi ko‘proq uchraydi: *Er oz namat bu qozmaq qamug‘* (QB) — Erlik — hamma ne‘mat va orzulardan voz kechmoqdir. *Olardın usanmoq qachan ol mäjä* (HH). *Farishta birlä ikägü chıqtılar* (QR). *Üchägüsü tün sarıg‘a bardılar* (O‘N). *Balıqdağı tag‘ıqmıs, tag‘dağı inmis* (KT) — Shahardagilar toqqa chiqdi, tog‘liklar pastga tushdi.

Qadimgi va O‘rta Osiyo turkiy tilda ayniqsa otlashgan sifat-doshning ega vazifasida kelishi ko‘proq uchraydi: *Uda tashda qalmıshı qobranıb, yeti yüz boltı* (To‘n.) — Daraxt, toshda qolgani to‘planib, yetti yuz bo‘ldi. *Yäti yüz kishig uduzug‘ma, ulug‘i shad ärti* (To‘n.) — Yetti yuz kishini ergashtirgani, ulug‘i shad edi.

Qadimgi turkiy tilda eganing jo‘nalish kelishigi shaklida kelishi o‘ziga xosdir: *Ichrä ashısız, tashra tonsız* (KT) — ichi oshsiz, tashi to‘nsiz.

Qadimgi va eski turkiy hamda qisman eski o‘zbek tilida ega-

ning aniqlovchili soʻz birikmalari bilan kelgan murakkab shakllari koʻp uchraydi. Odatda, bunday murakkab aniqlovchilarni sifatdosh boshqaradi: *Erni otqa yūzi atquchi til ol* (HH). *Qazalar yoritgān yaratqan Malik* (HH). Bu holat murakkab fikrni sodda gap birikmasi orqali ifodalash imkoniyatini bergan. Hozirgi zamon tilida bu xil sodda gaplar qoʻshma gap shaklida beriladi.

Ega, odatda, koʻplik va egalik affikslari bilan kelishi mumkin. Bunday shakllanish qadimgi va eski turkiy tilda kam uchraydi: *Kēb muranlar kēb ēgūzlār bar ārdi* — Koʻp soylar, koʻp daryolar bor edi (OʻN).

Kesim

8-§. Kesim gapning shakllanishida asosiy rol oʻynaydi. Uning bu xususiyati ayniqsa qadimgi va eski turkiy tilda yaqqol koʻrinadi. Bu davr tilida kesimlarni qator, ketma-ket keltirish yoʻli bilan murakkab fikrlar ifodalanadi: *Qagʻanqa qırqız bodumı ichiqdi, yūküntı, yantımız* (Toʻq.) — Qirgʻiz xalqi boʻysundi, (shu sababdan biz) qaytdik. *Yaqın tegti, tūshti, yūrip bardı ol // kapuqqa tāgip ündādi, quldı yol* — Yaqinlashdi, tushdi, yurib bordi u, darvozaga kelib chaqirdi va yoʻl soʻradi (QB). *ēldi, tirildi, tamugʻqa kirdi, chıqtı ul yana. Uchmah ichrā kirdi, qaldı bu kün anda manlayur* (yuradi) (Rabgʻ.).

Kesim hamma soʻz turkumlari orqali ham ifodalanadi. Bu xususiyat har vaqt saqlanib kelgan. Ammo, eski, ayniqsa, qadimgi turkiy tilda kesim koʻproq ot va ot maʼnosidagi soʻzlar bilan ifodalangan.

Ot va ot maʼnosidagi soʻz turkumlari bilan ifodalangan kesimlar, odatda, bogʻlamalar bilan birikadi. Bogʻlama yordamchi soʻz vositasidagi boʻlak boʻlib, kesimning maʼnosiga oid, eganing semantik hamda grammatik xususiyatiga oid qoʻshimcha grammatik maʼnolarni (shaxsi, zamoni, soni, mayli va boshqalarni) ifodalaydi.

Qadimgi va ilk eski turkiy tilning xususiyati shundaki, bu tilda ot kesimlar koʻpincha bogʻlamasiz keladi. Bu holda ega bilan kesim oʻrniga koʻra farqlanadi: kesim vazifasidagi ot (ism) gapning oxirida joylashadi: *Baxil nakas otun tavar pasbanı* (HH). *Uch narsa yoq*

*är*di kämi ichindä ziyada boldı: biri mushuk, ikkinchisi sichqan, uchunchisi toñuz (QR). *Säniñ-däg bir shähniñ marhabası — Mäniñ-däg miñ gadäniñ xun bahası* (MN). *Kerug sabı andag'* (Toñ.) — *Ayg'oqchining so'zi shunday edi. Këni (to'g'ri) söz asaldek bu yalg'an basal* (piyoz) (HH).

Bog'lama vazifasida *er, tur* kabi o'z semantik ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ko'rsatkichiga aylangan so'zlar, *bol-, kăräk, san-, bil-, te* kabi mustaqil — gap bo'lagi vazifasida ham, bog'lama vazifasida ham qo'llanuvchi so'zlar xizmat qiladi.

är- bog'lamasi. Bu bog'lama ot, sifat, olmosh, harakat nomi kabi so'z turkumlariga qo'shilib keladi. Bu bog'lamaning *ärinch, ärki, ärsär* shakllari qadimgi va ilk eski turkiy tilda qo'llanadi, *är*di (*ärti*), *ärur, ärmish, ärsä, ärkän* shakllari til tarixining hamma davrlarida ishlatiladi. Hozirgi zamon tilida uning yangi *är* shakli vujudga keladi. *Inisi ächisintäg qılınmaduq ärinch ...* (KT) — Ukalari akalaridek ish qilmagani uchun bo'lsa kerak... *Edgüg ol ärinch* (KT) — (Ko'rgan) yaxshiliging shu edi... *Yatu qalur ärinch* (Toñ.). *Biligsizga haq söz tatig'siz erur... nasihat asıg'sız erur* (HH) — Nodonga haq so'z bemaza bo'lib tuyuladi, nasihat foydasizdir.

Qadimiy va ilk eski turkiy tilda *är-* bog'lamasining ketma-ket kelishi xarakterlidir: *Bodun yämä yoq ärtächi erti* (Toñ.). *Ag'ızı atash är*di, *közläri al, sachları, qashları qara ärdilär är*di (O'N).

ärsä bog'lamasi aniqlik fe'liga ham qo'shilib keladi: *Yaqın* (yaqinlab) *tägdi ärsä qadashqa* (qarindoshga) *barıb* (QB). Bunday birikma qadimgi turkiy tilda uchramaydi. Bu birikma XIX asrga qadar yozma adabiyotda qo'llanib kelgan.

är- so'zi qadimgi va eski turkiy tilda mustaqil kesim vazifasida ham ishlatilgan: *Nänj nänj sabım ärsär bänj tashqa urtum* (KT). — Nimaiki so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim. *Abañ ärsä davlat ya belsa qutlug'* (QB). — Agar davlat bo'lsa (kelsa) va baxt topsa... *Nächä dänä erdi nächä faylasuf* (HH). *Mashriqdan mag'ribqa tägü tutush tamdın ävlär erdi* (Rabg'.).

Turur bog'lamasi. Bu bog'lama ilk turkiy tilda qo'llana boshlaydi. Odatda, *turur* bog'lamasi ot, sifat, son, olmosh, sifatdoshlargagina emas, ravishdosh va *-moqda* affiksli fe'liga ham qo'shilib

kela oladi: *Käräklik sänjä ezgü atıy turur* (QB); *är sөгөл (kasal) turur* (MK); *ätıl suvı aqa turur* (MK); *yämäktä turur* (O'N); *külä turur, yig'laya turur* (O'N); *ag'ız tıl bözägi keni söz durur* (HH); *bu nä turur* (Rabg'.); *Sän namaz qılğ'ıl, xalfa sän turur sän* (Rabg'.); *nächä buyla ish namunäsıb durur* (Nav. CHD.); *Nä qılay däy turur sän* (Sh.tar.).

Turur bog'laması qo'shilgan ot kesim bosh kelishikdan boshqa kelishiklar shaklida ham bo'la oladi: *Biziñe turur ish yarın* (QB) — Ertaga bizning ishimiz bor. *Ol ävdä turur* (MK). *Senjuqläri Jadda tag'ında turur* (Rabg'.).

Turur bog'lamasining qisqargan shakli *tur /dur* eski turkiy tildayoq qo'llanar edi. Keyingi davrlarda ham bu ikki shakl yonmayon ishlatiladi (qisqargan shakl tobora ko'proq uchraydi): *Aybqa qoyıbtur xalayıq ara* (HH). *Unut birlä yalñuq otun qang'i tur* (QB) — Uyat kishiga butun yomon ishlardan eshik bo'ladi. *Nä körüklüg dur bu közüñ* (QR).

Ilk turkiy tilda *turur* bog'lamasining *-r /-s* sifatdoshi va *käräk* modal so'zi bilan birikishi xarakterlidir: *Ag'ızumğ'a baqar turur bəlsa, ag'ızumğ'a baqmas turur bəlsa* (O'N). *Yärniñ tørt bulunınuñ qag'anı bolsam käräk turur* (O'N).

Bog'lama vazifasida qo'llanuvchi *bol-* so'zi ham qadimgi turkiy tildan boshlab ot kesim tarkibida bog'lama vazifasida ishlatilib keladi: *Kultägin kärgäk bolı* (KT) — *Kultegin öldi. Yigit xoja bolur...* (HH). *Sän munda bäglärgä bolğ'ıl bashlıg'* (O'N).

Eski turkiy tilda *käräk* modal so'zi kesim tarkibida bevosita yetakchi so'zga qo'shiladi. *Bägi bay käräksiz, budun toq käräk* (QB). — Bekning boy bo'lishi kerak emas, xalqning boy bo'lishi kerak. *Achun tutquchi er uqushluq käräk* (QB) — Dunyoni (mamlakatni) idora qiluvchi er uquvli bo'lishi kerak.

Bog'lama vazifasidagi *qıl-* so'zi ham qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi: *Chıg'ay bodunıg' bay qıltım* (KT). *Bayat kimgä qılsa inayat ülik* (QB) — Kimga xudo inoyatini nasib qilsa... *Yaqshı bägi birlä dostluq qıldı* (O'N).

Ko'rsatib o'tilgan bog'lamalardan tashqari, shu vazifada ay-

rim mustaqil soʻzlar ham qoʻllanadi:

Kor-: *Tushug inju kor* (QB) — Tushni inju deb bil. *Usuqmisha saqigʻ qamugʻ suv korunur* (MK) — Chanqaganga sarob tamom suv boʻlib koʻrinadi.

Bil-: *Asigʻsiz ogʻulni yagʻi bil* (QB) — Foydasiz oʻgʻilni dushman deb bil.

Ata-: *Biligsiz kishini bilgä yilqi atar* (QB) — Bilimsiz kishini dono kishi yilqi deb ataydi.

San-: *yilqi sanı* (QA) — yilqi deb sana.

Kesim vazifasida bosh kelishikdan boshqa kelishikdagi soʻzlar ham kela oladi. Bu xususiyat tarixiy yodnomalar tilida ham, hozirgi zamon tilida ham qoʻllanadi: *Qatgʻluq mänä* (HH). *Biliglik biringä biligsiz mının* (HH). *Qamugʻ tägdächi nän, qazadın erür* (HH). *Bu ish mänim ilkimdä ermäs* (Rabgʻ.).

Qaratqich kelishigi bilan kelgan soʻzning kesim vazifasida kelishi eski adabiy til uchun muhimdir. *Bu ot seniñmu? Bu ogʻul säniñmu?* (MK). *Anıñ boldı dunya* (QB). *Ol üçägü bir qara xatunnuñ ärdi* (Nav.) *Samarqand eli xud bizniñdur* (BN). *El säniñ, mulk säniñ* (SHN).

Qaratqich kelishigidagi soʻzning kesim vazifasida kelishi anʼana boʻyicha XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi: *Goshti sizniñ va ustuxanı mäniñ bolgʻay* (Furqat).

Feʼl kesimlar feʼlning aniqlik yoki boshqa mayl shakllari orqali ifodalanadi.

Hozirgi zamon tiliga nisbatan qadimgi turkiy va ilk eski oʻzbek tilida sifatdosh va ravishdosh kesim vazifasida kengroq qoʻllanadi.

Sifatdoshning turli shakllari kesim vazifasida qoʻllanadi: *Türk budun, öltig* (KT) — Turk xalqi, oʻlding. *Yär sayu bardıgʻ, köp anta alqıntıgʻ, arıltıgʻ* (KT) — (Turli) yerlarda sarson boʻlib yurding, u yerlarda koʻp sovrilding. *Ol yärgärü barsar türk budun öltächisän* (KT) — U yerga borsang, turk xalqi, oʻlasan. *Kisi ogʻlı köp ölgäli törümis* (KT) — Odam bolasining hammasi oʻlish uchun yaratilgan. *Nägü täk tabungʻu bäkingä qulı* (QB) — Begiga quli qanday xizmat qilishi kerak?

Sifatdoshning ko'rsatib o'tilgan shakllari eski o'zbek tilidayoq kesim vazifasida qo'llanmaydi, sifatdoshning qolgan shakllari *-gan, -r* hozir ham kesim vazifasida ishlatilib keladi.

Sifatdosh ergash gapning kesimi vazifasida ham keng qo'llangan (ergash gapli qo'shma gaplar bobiga qarang).

Qadimgi va eski turkiy tilda ravishdosh kesim vazifasida qo'llangan: *Kaligmä bāglärin bodunun itur yig'ıy azcha budun tez-mis erti* (Toñ.) — Kelgan beklarni va xalqni yig'ib yurganimda, ozgina xalq tarqab ketdi.

Kesim orqali turli murakkab va nozik fikrlarni ifodalash mumkin. Bunda kesim turli shakllar va yordamchi so'zlar bilan birikib, murakkablashib keladi. Bu xil murakkab tarkibli kesimlar qadimgi turkiy tilda ham mavjud edi: *Yoqadu barır ermis* (KT) — Yo'qola borar edi. *Yolta yatu qaltachi ärtinüz* (KT) — Yo'lda yotib qolar edingiz.

To'ldiruvchi

9-§. To'ldiruvchining davrlar bo'yicha taraqqiyoti ikki masala bilan — to'ldiruvchi vazifasida kelgan so'zning shakliy o'zgarishi va bu xil so'zning kesim bilan ma'no munosabatidagi o'zgarishlar bilan bog'langandir.

Ma'lumki, to'ldiruvchi (vositasiz va vositali) ma'lum kelishik qo'shimchasini olgan yoki ko'makchi bilan birikkan ot, olmosh va otlashgan so'zlar orqali ifodalanadi. Bizga ma'lum bo'lgan qadimiy yozma yodgorliklar tilida ham bu xususiyat bo'lgan.

Ma'lum kelishik shaklini olgan so'zlar bilan ifodalangan to'ldiruvchilarning taraqqiyotida ayrim to'ldiruvchilarning ishlatilmay qolib ketishini ko'ramiz, bu ham ayrim kelishik qo'shimchalarining arxaiklashishi bilan bog'liq.

Qadimgi va eski turkiy tillarda qo'llanib kelgan vosita kelishigi qo'shimchasi: *-n, -in, -un* tushum kelishigining ayrim shakllari (*-ig*), jo'nalish kelishigining ba'zi shakllari (*-g'aru*) eski o'zbek tilida ishlatilmaydi. Misollar: *Tag'ıg' uqrıqın egmäs, teñizni qayg'ıqın bukmäs* (MK) — Tog'ni arqon bilan egib bo'lmas, dengizni qayiq bilan bekitib bo'lmas. *Urı og'lın qul boltı, silik qız*

og'lin qun bolti (KT) — Zotdor o'g'illari bilan qul bo'ldi, go'zal qizlari bilan qul bo'ldi. *Sabig' alip* (KT) — So'zini olib. *Qish yayg'aru savlanur* (MK) — Qish bahorga deydi.

Qadimgi va eski turkiy tilda vositasiz to'ldiruvchi ko'p vaqt qo'shimchasiz bo'ladi. Bu xususiyat hozirgi zamon tilida ham mavjud, ammo tushum kelishigidagi so'z quyidagi o'rinlarda doim belgili bo'ladi: agar tushum kelishigidagi so'z egalik qo'shimchasini olsa, o'z aniqlovchisiga ega bo'lsa, kesim bilan distant holatda bo'lsa, atoqli ot, otlashgan so'z yoki olmosh bilan ifodalansa va boshqalar. Qadimgi va ilk eski turkiy tilda esa yuqoridagi holatlarda ham vositasiz to'ldiruvchi belgisiz bo'lib keladi:

Od tæhri yasar (KT) — Dunyoni tangri yasaydi. *Qizil qanum tækti, qara tærim yægürti* (Toj.) — Qizil qonimni to'kdi, qora terimni tezlatdi. *Achsiq tæg'siq æmäzsæn* (KT) — Ochni, to'qni bilmaysan. *Munuñ shukri sen qil* (QB) — Buning shukrini sen qil. *Ol qag'un evgä ülätti* (MK) — U uyiga qovun olib bordi.

Umuman, bu davr tilida vositasiz to'ldiruvchini belgisiz qo'llashga intilish ko'proq seziladi. Bu xususiyat boshqa kelishiklar (jo'nalish, o'rin-payt, chiqish)da ro'y beradi: *Atasi ænasi yarung'u bolur* (QB) — Otasi, onasi yoqadi. *Adız qum tünäy* (QB) — Baland qumlarda tunay. *Tæhri uzalmazıb* (MK) — Tangridan uyalmay. *Yol azıldı* (MK) — Yo'ldan ozildi (adashdi).

Tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum kelishikda kelgan so'z bilan fe'l orasidagi ma'no munosabatda ham ba'zi o'zgarishlar ro'y berdi.

Hozirgi zamon tilida tushum kelishik shaklidagi so'zni o'timli fe'l boshqaradi. Qadimgi va ilk turkiy tilda bunday turdagi so'zlarni o'timsiz fe'llar ham boshqara olgan: *Emdi ani kim yætar* (MK) — Endi unga kim yeta oladi? *Bu ishig' ünæshdilær* (MK) — Bu ishga unæshdilar. *Sæni tægsa* (QB) — Senga yetsa. *Ol anın boynın toquttı* (MK) — U uning bo'yniga urdirdi. *Tæhrig ægush ægdimiz* (MK) — Tangriga maqtovlar aytdik.

O'rin, maqsad, sabab, vosita ifodalagan so'zlar jo'nalish kelishigida kela olgan va shunday mazmunni talab etgan fe'l bilan

birika olgan: *Sävinch bolsa kimgä* (QB) — Kimda sevinch bolsa. *Masalda kälir* (QB) — Masalda keladi. *Bäk yag'ıqä pusdı* (MK) — Bek dushmandan pisdi (bekindi).

Ma'lum ko'makchili so'zlar bilan ifodalangan vositali to'ldiruvchilar ham qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi. Davrlar o'tishi bilan ayrim ko'makchili birikmalar ishlatilmay qolib ketdi, yangilari paydo bo'ldi; ba'zilarining shakli biroz o'zgardi.

Birlä // bilä // bilän, üchün ko'makchili to'ldiruvchi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi: *Izgil bodun birlä sünüşdimiz* (KT) — Izgil xalqi bilan urushdik. *Qız anası birlä ip ägrishdi* (MK) — Qiz onasi bilan ip yigirishdi. *Türk bodun üchün udımadım* (KT) — Turk xalqi uchun uxlamadim.

üzä ko'makchili to'ldiruvchi qadimgi turkiy tilda o'rin-payt kelishigi shaklidagi so'z bilan birikib kela olgan: *Yabuz yabdaq bodunta üzä olurtım* (KT) — Och-yalang'och xalq ustida o'tirdim. Ammo ilk turkiy tilda *üzä* ko'makchisi, asosan, bosh va qaratqich kelishigi shaklidagi so'zni boshqaradi: *Jaxshaq üzä ot bolmas* (MK) — Toshloq yer ustida o't bo'lmaydi. *Tänri qarg'ıshı anıñ üzä* (MK) — Tangrining qarg'ishi uning ustiga.

Bundan tashqari, qadimgi turkiy tilda qo'llanuvchi *taba* va ilk turkiy tilda ishlatilgan *azın, taba* ko'makchili to'ldiruvchilar eski o'zbek tilidayoq ishlatilmay qolib ketadi: *Og'uz bodun taba ... sünüşdim* (KT) — O'g'uz xalqiga qarshi urushdim. *Säniñdän azın yoq yөлägim mänä* (QB) — Sendan boshqa mening tayanchim yo'q.

Qadimgi turkiy tilda ko'p o'rinlarda ko'makchi qo'llanmaydi, biror kelishik shaklida bo'lib hech qanday qo'shimcha olmay keladi. Bunday so'zlar eski va hozirgi o'zbek tilida ko'makchi bilan ishlatiladi. Quyidagi misollarga diqqat qiling: *Tabg'achqa yäti yägirmä sünüşdi, qıtanqa yeti sünüşdi, og'uzqa bes sünüşdi* (Toñ.) — Tabg'achga qarshi o'n yetti marta urushdi, qatangga qarshi yetti marta urushdi, o'g'uzga qarshi besh marta urushdi. *Tabg'ach taba ulug' sü eki yägirmä sünüşdim* (KT) — Tabg'achga qarshi katta qo'shin bilan yigirma marta urushdim. *Sü barun* (KT) — Qo'shin bilan boring.

Umuman, tarixiy taraqqiyot jarayonida vositali to'ldiruvchi-ning hol va aniqlovchiga o'tishi, shu gap bo'laklarining doirasini to'ldirishga intilish seziladi.

Aniqlovchi

10-§. Aniqlovchining har ikki turi (sifatlovchi va qaratqichli aniqlovchilar) qadimgi yozma yodgorliklarda ham qo'llanadi: *Silik qiz* (KT) — chiroyli qiz. *Kök juvut* (MK) — ko'k rang. *Kün batsıqdağı sug'd* (KT) — kun botishdagi sug'd. *İki turlug kishi* (QB) — ikki turli kishi. *Andag' edkä* (KT) — unday paytda. *Umay tæg egim* (KT) — Umayday onam. *Yäti yägirmi ärin* (KT) — O'n yetti bahodir bilan. *Qırq artuqı yäti yolu sülädimis* (KT) — Qirq yetti marta urushdik.

Qadimgi va ilk turkiy tilda, ayniqsa sifatdosh bilan ifodalangan aniqlovchilar ko'p qo'llanadi. Bu hol o'sha davr tilida sifatdosh shakllarining ko'pligi bilan ham izohlanadi: *Barduq yärdä* (KT) — borgan yerda; *öltächi budunıg'* (KT); *käligmä bäglärin* (Toj.) — kelgan beklarni; *barmış budun* (KT) — ketib qolgan xalq; *ayıtıg'u sözüm* (QB) — aytadigan so'zim; *eldächi sıchg'an* (MK) — o'ladigan sichqon; *kämdük sөnjük* — kemilgan suyak; *kөchügli kishi* (QB) — ko'chadigan odam.

Sifatlovchi aniqlovchi ilk O'rta Osiyo turkiy tilda hozirgiga qaraganda ko'proq qo'llanadi.

11-§. Izohlovchi. Qadimgi O'rta Osiyo turkiy tilda bir ot ikkinchisini hech qanday qo'shimchasiz aniqlaydi. Bunday aniqlovchilar izohlovchilarga yaqin turadi. *Bilgä kisig, alp kisig* (KT) — bilimdon odamni, bahodir odamni; *Qız og'lıı* (KT) — qiz bolang; *Qag'an at biz bärtimiz* (KT) — Xoqon unvonini biz berdik; *On oq bodun* (KT) — o'n o'q xalqi; *Qırg'ız bodunıg'* (KT) — qirg'iz xalqini; *Og'uz yag'ı* (KT) — o'g'uz dushman.

Bunday izohlovchilar tarkib jihatidan keng, mazmunan ancha murakkab bo'lishi ham mumkin: *Süsi bası Inal qag'an* (Toj.) — Qo'shin boshlig'i Inal xoqon. *Baz qag'an toquz og'uz bөdun yag'ı ärmis* (KT) — Baz xoqon boshliq to'qqiz o'g'uz xalqi dushman edi. *Anta kisrä yär Bayırqu Ulug' Irkin yag'ı boltı* (KT) — Undan

keyin Er Boyirqu (urug'idan bo'lgan) ulug' Irkin dushman bo'ldi. *Yashil og'uz Shantun yaziqa tægi* (KT) — Yashil daryo (sug'oradigan) Shantun tekisligigacha. *Sünüg batımı qarig' sækipän* (KT) — Nayza botimi (qalinligidagi) qorni kechib.

Izohlovchiga egalik qo'shimchasining qo'shilishi (faqat I shaxs shakli) qadimgi turkiy tilda ham mumkin edi: *Qanım qag'anıg', øgim qatunıg'* (KT) — otam xoqonni, onam xotinni. *Siñlim qunchuyug'* (KT) — singlim malikani (berdik).

Tarkibi murakkab aniqlovchilar qadimgi turkiy tilda qo'llanib, murakkab fikrni sodda gap birikmasi orqali ifodalashda xizmat qilgan: *Ekin ara idi oqsız kæk türk ancha olurur ermis* (KT) — Ikkisining orasida egasiz, o'qsiz ko'k turklar o'tirar edi.

Tarkibi murakkab aniqlovchilar ko'pincha sifatdosh shakllari orqali boshqariladi: *Kørgunıñ üchün igidmis bilgi qag'anına* (KT) — sodiqliging uchun seni ulug'lagan bilimdon xoqoningga. *Tænri tæk tænridä bolmush türk bilgä qag'an* (KT) — Tangridek tangridan bo'lgan dono turk xoqoni.

Tarkibi murakkab sifatdosh aniqlovchilar va izohlovchilar ayniqsa "Qutadg'u bilig"da keng qo'llanadi.

12-§. Qaratqichli aniqlovchi qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi. Qaratqichli aniqlovchining qo'shimchasiz shakli (qaratqichli aniqlovchi va aniqlanmishning qo'shimchasi bo'lmaydi) qadimgi va ilk eski turkiy tilda ko'proq qo'llangan va bunday aniqlovchi izohlovchiga yaqin turgan: *qag'an at* (KT) — xoqon oti, *on oq bodun* (KT) — o'n o'q xalqi, *kün ortü* (MK) — kun o'rtasi (peshin vaqti) va boshqalar.

Qaratqichli aniqlovchining bunday qo'shimchasiz shakli eski o'zbek tilida (odatda, aniqlanmish) qo'shimcha oladi.

Har ikki qismi belgili bo'lgan aniqlovchili birikma (aniqlovchining qaratqich qo'shimchasini va aniqlanmishning egalik qo'shimchasini olib kelishi) qadimgi turkiy tilda juda kam qo'llanadi. Ilk eski turkiy tilda ham kam uchraydi: *türk bodünıñ älin tærüsin* (KT) — turk xalqining eli va qonun-qoidalarini; *anıñ atası, anıñ og'lı* (MK), *mänıñ yoq saqınchım* (QB) — mening g'amim yo'q; *yardı mänıñ yuräk* (MK).

Aniqlovchi qo‘shimchali bo‘lib, aniqlanmish belgisiz bo‘lgan qaratqichli sintagma ilk eski turkiy tilda ko‘proq qo‘llanadi: *Mäniñ yüzdän itlin* (MK) — mening ko‘zimdan yo‘qol. *Bu bizniñ öz kishi ol* (MK) — bu bizning o‘z kishimiz. *Säniñ sap kaldı* (MK) — sening navbating keldi. *Anın qoyunda* (MK) — uning qo‘ynida. Eski va hozirgi zamon tilida bu xil aniqlovchilar faqat ko‘plikning birinchi shaxsida qo‘llanadi (*bizning maktab*).

Aniqlovchili sintagmaning boshqa bir turi — aniqlovchi qo‘shimchasiz bo‘lib, aniqlanmish qo‘shimchali bo‘lgan turi — qadimgi turkiy va ilk O‘rta Osiyo turkiy tilda ancha keng qo‘llanadi: *kisi og‘lı* (KT) — odam bolasi; *tiriklik yoli* (QB).

Bu xil birikmalar hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham qo‘llanadi. Ammo o‘z aniqlovchisi bo‘lgan yoki egalik qo‘shimchasini olgan, aniqlanmish bilan distant holatda bo‘lgan, yoki atoqli ot, yoxud otlashgan so‘z bilan ifodalangan aniqlovchilar hozirgi zamon tilida doim qaratqich qo‘shimchasini oladi. Bunday hollarda ham qadimgi va ilk turkiy tilda aniqlovchi qo‘shimchasiz kelavergan: *Qız kishi savı yörig‘li bolmas* (MK) — Xasis kishining shuhrati yoyilmaydi; *ezi asg‘ı* (QB) — o‘zining foydasi; *özim qutım bar üchün* (KT) — o‘zimning baxtim bor uchun.

Hol

13-§. Hol turli so‘z turkumlari — ravish, ot, ravishdosh orqali ifodalanadi. Qadimgi yozma yodgorliklar tilida ham hol ana shu so‘z turkumlari orqali ifodalanib kelar edi. Davrlar o‘tishi bilan hol vazifasida kelgan so‘zning shaklida va kesim bilan bo‘lgan ma‘no munosabatida ma‘lum o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Ravish orqali ifodalangan holning o‘rni erkin bo‘lib, fe‘l kesim bilan distant holatda bo‘la olgan: *Bängü el tuta olurtachi sen* (KT) — Elni abadiy boshqarib turasan. *Öküs türk bødun eltig* (KT) — Turk xalqi, ko‘p o‘lding.

Ravishning *-cha* affiksi orqali yasalgan shakli hol vazifasida keng qo‘llangan. Bu shaklning ma‘no doirasi hozirgiga nisbatan keng bo‘lgan: *Ancha tämis* (KT) — shunday deydi. *Kültägin ezinchä käräk boltı* (KT) — Kultegin o‘z ajali bilan o‘ldi. *Qanıñ subcha*

yügürti, señüqün tag'cha yatdı (KT) — Qoning suvdek oqdi, suyanging tog'dek (uyulib) yotdi. (*Arab*) *tilichä Hiyatilla tāmāk bolur* (QR). *Bu bāglār ne yolcha yorısa qalı* (QB) — Agar bu beklar qanday yo'l bilan yursa. *Yasavul-ki bir mazlum ishi kāyinchä barg'ay* (Nav. MQ) — Bir mazlumning ishi ketidan borgan yasovul. *Lashkarım boldı közümchä bir-bir* (SHN) — Ko'z oldimda lashkarim tarqalib ketdi.

Holning bu turi keyinchalik tobora kam qo'llana boradi.

Bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan hollar qadimgi va ilk O'rta Osiyo turkiy tilida keng qo'llangan: *türk qag'an ötükän yış olursar* (KT) — Turk xoqoni O'tikan yaylovida bo'lsa. *Ol sub qodu bardımız* (Toj.) — U suvni quyilab bordik. *Ajun tünı kündüzi yalkın kächär* (MK) — Odamning tuni va kunduzi musofirdek o'ta beradi.

Hol vazifasidagi bu xil bosh kelishik shaklidagi otlar eski o'zbek va hozirgi zamon o'zbek tilida biror qo'shimcha oladi yoki yordamchi so'zlar bilan birikadi. Hozirgi zamon tilida payt anglatuvchi otlar va ba'zan o'rin bildiruvchi atoqli otlar hol vazifasida ham bosh kelishik shaklida qo'llanadi. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham mavjud edi: *Hinddin Garm bardıñız* (Bobur). *Chag'ır ichmäs künläri nashtı kezär edi* (BN) — Aroq ichmagan kunlari nasha chekar edi. *Buxara bardı* (BN). *Xorasan yetti* (SHN).

Ravishdosh hol vazifasida keng qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda ravishdoshning *-u (yu)* affiksli shakli hol vazifasida ko'proq ishlatiladi: *Turu elü yorıyur ärtig* (KT) — Tirilib, o'lib yurar edi. *Bolchuqa tañ üntür tägdimiz* (Toj.) — Balchiqqa tong otganda yetdik.

Qadimgi turkiy tilda ravishdoshning boshqa shakllari ham hol vazifasida keladi: *Kөгmән anja qırğ'ız yerinä tägi süledimiz* (KT). — Ko'gman (yerini) oshib qirg'iz eliga qarshi qo'shin tortdik. *Sanag'alı tūsürtimiz* (Toj.) — (Qo'shinlarni) sanagani (sanash maqsadida) to'xtatdik.

Ilk O'rta Osiyo turkiy tilda *-u (yu)* shaklli ravishdosh hol vazifasida kamroq qo'llanadi, ravishdoshning qolgan shakllari esa bu vazifada keng ishlatiladi (*-g'uncha, -mu shcha, -ban*). Bu davr tilida *-a (-e)* ravishdoshining hol vazifasida qo'llanishi xarakterli-

dir: *Tegrä yüre qush uchar* (MK) — Atofida yurib (aylanib) qushlar uchadi.

Eski o‘zbek tilida ravishdoshning **-g‘ach** shakli ham hol vazifasida qo‘llana boshlaydi.

Ravishdoshning **-a (-may)** shakli eski o‘zbek tilida (ayniqsa, “Boburnoma”da) hol vazifasida keng qo‘llanadi. Hozirgi zamon o‘zbek tilida bu ravishdosh hol vazifasida kelmaydi (faqat juft holda ishlatiladi: *yura-yura charchadi*): *Kömäk tiläy Tashkandqa bārdım* (BN). *Meni kərə kaldi* (BN). *Izi atın tuta ant ichti Shirin* (XSH). O‘rin kelishiklari shakli bilan kelgan otlar hol vazifasida qo‘llanishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda vosita, jo‘nalish va o‘rin kelishigidagi otlar hol vazifasida ishlatilgan: *Yadag‘ın yalağın yana kelti* (KT) — (Xalq) piyoda va yalang‘och holda keldi. *Yazına og‘uzg‘aru su tashıqdımız* (KT) — Yozda o‘g‘uzlarga qarshi qo‘shin tortdik. *Kultägin qoy yılqa yäti yägirmigä üchdi* (KT) — Kultegin qo‘y yilida o‘n yettida o‘ldi. *Kün tog‘ısqda* (KT) — Kun chiqarda. *Tabg‘ach qag‘anta bädizchi keltürtim* (KT) — Tabg‘ach xoqonligidan o‘ymakor keltirdim.

Eski turkiy tilda holning vosita kelishigi bilan ifodalanishi cheklanadi. Maxsus chiqish kelishigi shakllanib, o‘rin kelishigidan ajralib chiqadi. Ammo O‘rta Osiyo turkiy tilida qadimgi turkiy tilning xususiyati qisman saqlanadi: *Süsi otun orıldı* (MK) — Qo‘shini o‘tdek o‘rildi. *Küz käligi yazın bälgurär* (MK) — Kuzning kelishi yozda bilinadi. *Bagg‘ıl añar ezgölügün* (MK) — Unga ezgulik bilan boqqil. *Tärkin käl* (MK) — tez kel. *Tashra chıqtıb* (MK) — tashqariga chiqib. *Ölumdä kezın* (QB) — O‘limdan keyin. *Anı belındä tut* (MK) — Uni belidan tut.

Eski o‘zbek tilida jo‘nalish, o‘rin va chiqish kelishiklari bilan kelgan otlar muntazam ravishda hol vazifasida keladi va bu bilan hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi.

Ko‘makchi yoki shu vazifadagi so‘z bilan birikkan otlar ham hol vazifasida qo‘llanib kelgan. Qadimgi turkiy tilda *täg, ara, saydu, tegü, üchün, äzä, ashnu, otru, kin, asra, ich, üst, bärü, oñra* kabi ko‘makchi va ko‘makchi vazifasidagi so‘zlar bilan birikkan otlar o‘rin, holat, sabab, maqsad, payt bildirib, hol vazifasini o‘taydi:

Inisi ächisin täg qılımaduq erinch (KT) — Ukalari akalariidek ish tutmagani sababli. *Ekin ara qılınmıs* (KT) — Ikkisining orasida yaratildi. *Yer sayu bardıg'* (KT) — Yer (dunyo) bo'ylab ketding. *Shantung yazıqqa tägi sülädimiz* (KT) — Shantung tekisligigacha qo'shin tortib bordik. *Ol terüdä üzä ächim qag'an olurtı* (KT) — U hokimiyat ustiga mening tog'am xoqon o'tirdi.

O'rta Osiyo turk tilida ham *qaru, qatın, otru, tegrä, uzu, asra (isrä), on, basa, ezä, burun, tägu, ashnu* kabi hozirgi zamon tilida arxaiklashgan ko'makchi otlar, *üzä, ichrä, keyin, sarı, täk* kabi (*kabi, aro, nari* kabilar hozirgi zamon tilida ham ishlatiladi) ko'makchili otlar bilan ifodalangan hollar qo'llaniladi: *Tag' üzä talg'ag' boldı* (MK) — Tog' ustida bo'ron bo'ldi. *Yag'u qaru kärish qurdum* (MK) — Yovga qarshi kamon qurdim (tayyorladim). *Munda naru keslinür* (MK) — Bundan nari kesiladi. *Ol mänjä otru kaldi* (MK) — U menga qarshi keldi. *Men aña basa kaldim* (MK) — Men undan keyin keldim. *Ajun bekläri eldi bizdin aza* (QB) — Dunyo beklari bizdan oldin ham o'lgan. *Qushlar kibi üchtimiz* (MK) — Qushlar kabi uchdik.

Eski o'zbek tilida *ald, ast, üst, ich, ara, bäri, sayın, sarı, üzä, keyin, tägrä, üchün, qarshi, kërä, tegi, otru, soñ, burun, nari* va boshqa ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi otlar hol vazifasida keng qo'llanadi. Umuman, eski o'zbek tilida ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlarning doirasi juda kengayadi. Bu ko'makchilarning ko'pi hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi *otru, tägi, baqä, tegrü, qatıg'a, bikin* kabi. Misollar: *aña otru* (Nav.). *Qiyamatqa tägi* (Sakkokiy), *Osh sarı baqa* (BN), *Kächä tägrü* (Dahnoma). *Sham'i ruxsarıñ qatında* (Qambar o'g'li), *Gul bikin* (Atoiy).

Umuman, tarixiy taraqqiyotda hol doirasining vositali to'ldiruvchilar hisobiga kengayib borish jarayoni seziladi. Bu holat ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlarning konkret ma'no ifodalashdan mavhum ma'no ifodalash tomoniga taraqqiy etishi bilan bog'liqdir. Chunki, asosan, hol mavhum tushuncha ifodalaydi.

Uyushiq bo'laklar

14-§. Gap bo'laklarining uyushishi qadimgi yozma yodgor-

liklar tilida hozirgiga nisbatan kengroq qo'llangan. Ammo bu uyushish, asosan, bog'lovchisiz, faqat ohang yordami bilan bo'lgan. Bunday uyushgan bo'laklar ko'pincha ma'no jihatdan bir-biridan farqlansa-da, ammo umumiy bir tushunchani ifodalaydi. Shuning uchun mazmunni tushunish, uyushiq bo'laklarni darhol payqab olish qiyin: *Altı chub sog'daq taba suladimiz* (KT) — Olti chub (urug'i) va sug'doq (urug'i)ga qarshi qo'shin tortdik. *Qara turgis boldumig' anta olürmish almish* (KT) — Qora turgish xalqini unda o'ldirdi, qolganlarini asir oldi. *On oq og'lim turgis qag'anta maqrach tamg'achi kelti* (KT) — O'n o'q (xalqidan va) turgish xoqoni — o'g'limdan Maqrach tamg'achi keldi. *Semiz bolsa it toq avin avlamas* (QB) — It semiz (va) to'q bo'lsa, ov ovlamaydi.

Albatta, bunday mazmunli uyushiq bo'laklar bilan barobar, mazmunan bir turli, ma'nodosh uyushiq bo'laklar ham qo'llangan. Hatto, qadimgi turkiy tilda uyushgan aniqlovchilar umumlashtiruvchi so'zlar bilan ham kelganini ko'ramiz: *Qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabı* — *buncha bodun kälipän sıg'tamıs* (KT) — Qirg'iz, uch qurıqan, o'ttiz tatar, xitoy, tatabı — shuncha xalq kelib yig'lashdi.

Keyingi davr yodnomalari tilida uyushiq bo'laklarning har biri o'z aniqlovchilari bilan, o'z grammatik belgilari bilan birikib kelishi mumkin; bunday uyushiq bo'laklar ma'no jihatdan bir guruhga kiradi: *Qılıch birlä bashın kesti, aldı ketdi* (O'N). *Sözimgä shartımg'a yet(t)im* (Rabg'.). *Adamiylarınñ yılqı qaralarnıñ najasatları* (Rabg'.). — Odamlar va qoramollarning najasatlari. *Ul qatg' qorqunchlarnı, ulug' azäblarnı köreyin, tedi* (Rabg'.).

Teng bog'lovchilar yordami bilan birikkan uyushiq bo'laklar qadimgi turkiy tilda kam uchraydi. Chunki bu davrda teng bog'lovchilarning o'zi kam edi. Bu bog'lovchilar: *-li -li (va), Yämä (yana, ham), Taqı (yana, ham), ma (ham), azu (yoki): Inili ächili qınshurtükın uchun* (KT) — Ini va akani bir-biriga qarshi qo'ygani uchun. *Kün yemä, tün yemä, yelü bardumuz* (Toj.). — Kun ham, tun ham yelib bordik. *Manıstan taqı kichig dintar* (Irq bitik) — Manıstan hamda kichik dındor. *Tigäy tayshı ma taqı özgä kishiler* — Tigay tayshi va boshqa kishilar.

O'rta Osiyo turkiy tilda bu teng bog'lovchilar uyushiq bo'lak-

larni birlashtirishda xizmat qiladi, faqat *-li/-li*, *azu* bogʻlovchilari kamroq ishlatiladi. Bundan tashqari, *yana*, *ham*, *ya* bogʻlovchilari ham shakllanib, uyushiq boʻlaklarni bogʻlash uchun qoʻllanadi. *Kishi neji alma yana tokmä qan* (QB). *Kishan ol kishigä bilig ham uqush* (QB).

Eski oʻzbek tilida *-li -li*, *azu*, *taqi*, *yeme* bogʻlovchilari qoʻllanmaydi, ammo *ham*, *yä* bogʻlovchilari uyushiq boʻlaklarni birlashtirishda ishtirok etadi. Bular tashqari, bu vazifada *va*, *vale*, *gäh*, *yäxud*, *ne*, *xäh* bogʻlovchilari keng qoʻllanadi: *Köpräk ulum va funun ham bilür erdi* (Nav., MN) — Koʻp ilmlar va fanlarni ham bilar edi. *Yä belige bagʻlar edi*, *yä qoligʻa älip turur edi* (BN). *Dard va gʻamim* (Bobur). *Men seni agarche yaxshi bilmen, vale yaxshi bilür-men* (Amiriy). *Gäh qilich birle, gäh pichäq birla* (Ahmadiy). *Yäxud armani, yäxud arab* (Nav., CHD). *Ne ätta majäl qähptur ne kishida* (BN). *Xah inän, xah inänma* (Lutf).

Hozirgi zamon oʻzbek tilida ham eski oʻzbek tilidagi bogʻlovchilar uyushiq boʻlaklarni birlashtirishda xizmat qiladi. Bular tashqari, bogʻlovchilar ham (*ammä*, *lekin*, *biroq*, *balki*) uyushiq boʻlaklarni bogʻlashda qoʻllanadi.

Gap boʻlaklarining tartibi

Nasriy va nazmiy asarlarda gap boʻlaklarining gapdagi tartibi keskin farq qiladi. Nasriy asarlarda gap boʻlaklari tartibining oʻzgarishi shu gap boʻlagining maʼnosi va vazifasining oʻzgarishi bilan bogʻliq boʻlib, bu oʻzgarishning bir uslubiy ahamiyati bordir.

15-§. Ega va kesimning oʻrinlashishi. Nasriy asarlarda kesim, odatda gapning oxirida, ega esa undan oldin keladi. Bu qoida hozirgi zamon oʻzbek tili uchun meʼyor hisoblanadi, yozma yodgorliklar tilida ham bu hol meʼyor edi. Ammo bunday tartibning buzilishi — kesimning gap oxirida kelmasligi — yodgorliklar tilida uchraydi: *Öjärekey ırnaldı ish* (MK) — Oʻngʻay ish buzildi. *Kök kördi er* (MK) — Kishi qiyinchilik koʻrdi. *Köp talim boldı qaygʻu* (OʻN). *Fäyda qılmadı Abu Lahabka mäli* (NF.). *Läzim korundi türk tili sharhıda bir nechä varaqqa zeb-äräyish bermäk* (Nav. MN).

Yuqoridagi misollarda kesimning ma'nosini birinchi o'ringa qo'yish uchun u gap boshida keltiriladi, eganing ma'nosi ikkinchi o'ringa o'tgani uchun gap oxiriga ko'chirilgan.

O'rta Osiyo turkiy tilining xususiyatlaridan biri shuki, ma'lum shaxsni ko'rsatmagan fe'l shakllari (ish otlari, sifatdosh, shart fe'li)ning qaysi shaxsga oidligini ta'kidlash uchun gap oxirida olmosh egalar keltiriladi (bu olmosh egalar keyinchalik shaxs qo'shimchalariga aylanadi): *Tapug' qozsa män* (QB) — Men xizmatni qo'ysam. *Qachan barsa sen* (MK). *Yetürmish sän öz, evürmish sän yüz* (QB) — yetkazibsän, yüz o'giribsän. *Tiläb män turur* (O'N).

Kesimning birinchi o'ringa qo'yilishi to'ldiruvchining o'rnini ham o'zgartiradi: to'ldiruvchi kesimdan keyinga — gap oxiriga o'tib qoladi: *Ol anuqladi nähin* (MK) — U narsani tayyorlangan holda topdi va oldi. *Ol anar sayrattu sözüg* (MK) — U uni sayratdi. *Atamqa bärdim yarmaq* (MK) — otamga pul berdim. *Og'dül-mish javabi Ilikkä* (QB). *Sävär mu sizlarda biriñiz qarındashñizniñ etini yämäk* (NF.) *Vasiyat qılğ'ıl og'länlarıña* (QR).

Hol, odatda, kesimdan oldin keladi. Uning kesimdan keyin, gap oxirida qo'llanishi ham uchraydi. Bunday o'rinlarda holning ma'nosiga diqqat jalb qilinadi yoki uning ma'nosi ikkinchi o'ringa o'tadi: *Og'rar tünür barg'alı* (MK) — U ketmoqchi bo'lyapti. *Ältü kün taäm tapmaduq yegeli* (Nav.). *Käldi yügürüb* (QR). *Muñar mänzer ämdi baytıg' oqı* (QB) — Endi bunga o'xshaydigan baytni o'qi.

16-§. Aniqlovchi va aniqlanmishning o'rinlashishi. Hozirgi zamon o'zbek tilida sifatlovchili aniqlovchi har vaqt sifatlanmishdan oldin keladi, bu tartib nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham o'zgarmaydi. Ammo bu tartib eski turkiy tilda qat'iy bo'lgan emas: sifatlovchi sifatlanmishdan so'ng ham qo'llanavergan. Bu hol bunday sifatlovchiga diqqatni jalb etish, ma'nosini bo'rttirish uchun qo'llanadi yoki bu xil birikmalar umumiy bir tushunchani ifodalagan barqaror so'z birikmalar bo'ladi: *Yalavach tätig ız* (QB) — Bama'ni elchi yubor. *Ish ezgü käräk* (QB) — Yaxshi ish kerak. *Tushunda nächä bolg'ay arg'ısh küni* (QB) — Karvonsaroyda necha kun bo'ladi? *Tägmädi bu sav ushaq* (MK) — Menga bu mayda

gap tegmadi. *Tägdi oqi oldürür* (MK) — O'ldiradigan o'qi tegdi. *Idishchi arig'* (QB) — pokiza sharobchi.

Sifatlanmish *qamug'*, *barcha* olmoshlari orqali ifodalanganda belgisiz qaratqichning belgisiz qaralmishdan so'ng kelishi qat'iy me'yor bo'lgan: *Qamlar qamug' arvashdi* (MK) — Hamma sehr-garlar avrashdi. *Etim barcha ämrishdi* (MK) — Butun etim qichishdi. *Yoq ärsä bu g'aflat kishigä qamug'* (QB) — Bu hamma g'aflat kishida bo'lmasa edi.

XI asr yodnomalari tilida bu xil birikmalar keng qo'llanadi. Keyingi davr yodnomalari tilida ularning qo'llanishi kamayadi, eski o'zbek tilida esa deyarli uchramaydi: *Ajunda at äzgü qozub* (HH) — Dunyoda yaxshi ot qoldirib. *Yär qarish xaläyiqdın xäli yoq erdi* (Rabg'.) *On ät ala, on ät qära, on ät boz* (QR). *Qusl altun* (Qissai Sayfulmulk). *Lavh altun. Qubba altun* (o'sha asar).

Qaratqichli aniqlovchi ham aniqlanmishdan so'ng kelishi mumkin: *Män ektish quluñ män tabuqchi säniñ // yoluq bolsu janım İlikkä mäniñ* (QB) — Men sening xizmatkoring, uy qulingman. Ilikka mening jonim fido bo'lsin. *Özüm meniñ budursın* (MK) — Mening o'zim bedanaman.

Belgili qaratqichli aniqlovchining aniqlanmishdan keyin qo'llangan bunday birikmalari, asosan, she'riyat tiliga xos bo'lib, hozirgi zamon tilida ham qo'llanadi. Bunday birikmalar bilan bir qatorda, O'rta Osiyo turkiy tilida (asosan, XI asr yodnomalari tilida) belgisiz qaratqichli sintagma (qismlarning biri belgisiz bo'ladi) qismlarining ham o'rin almashganini ko'ramiz: *Tılı achsa ma'ni sözi bälgülük* (QB) — Til ochsa (gapirsa) so'zining ma'nosi belgili (ma'lum bo'ladi). *Mäniñdä jafası bu dunya señä* (QB) — Bu dunyoning jafosi mendan senga. *Tavar kiminç ökülsä* (MK) — kimning moli ko'paysa. *Asıg' yoq aninç* (QB) — uning foydasi yo'q.

Bu davr yozma yodgorligi tilida qo'shimchasiz qaratqichli sintagma (har ikki qismning belgisi bo'lmaydi) qismlarining o'rin almashishi muhimdir: *Asg'ı qanı ezgü qılqım* (QB) — Yaxshi xulqimning foydasi qani? *Asıg' yoq ögünch* (QB) — O'kunchning foydasi yo'q.

Qaratqichli sintagma qismlari orasida kesimning qo'llanishi ham eski turkiy tilning o'ziga xos xususiyatidir: *Meniŷ yoŷ saŷinqum* (QB) — Mening g'amim yo'q. *Abadanniŷ xarab ol soŷŷ* (HH) — Obodonchilikning oxiri xarobalikdir.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *So'z birikmalari turi. Tobe birikmalarning turi.*
2. *Tobe birikmalarning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
3. *Turkiy izofa va uning O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
4. *Eganing qadimgi eski o'zbek tilida qo'llanishi.*
5. *Kesimning turlari va ularning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
6. *To'ldiruvchining qadimgi turk va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
7. *Aniqllovchining eski o'zbek va hozirgi o'zbek tilidagi turlari.*
8. *Holning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida ifodalanishi va ma'nolari.*
9. *Gap bo'laklari tartibining o'zgarishi va buning sabablari (O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tillari qiyosida).*

II. Tayanch tushunchalar

So'z birikmasi, tobe va teng birikmalar. Forsiy va turkiy izofa. Gap bo'laklari: ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi, hol. Gap bo'laklarining tartibi.

SODDA GAP

Sodda gap turlari

17-§. Hozirgi zamon tilida darak, so‘roq, buyruq, undov gaplar keng qo‘llanadi. Yozma yodgorliklar tilida ham gaplar ana shu turlarga bo‘linadi. Qadimgi va O‘rta Osiyo turkiy tillarida ko‘proq darak gaplar uchraydi, ikkinchi o‘rinda so‘roq gaplar va buyruq gaplar qo‘llanadi: *ezi yanıltı, qag‘anı ulti, bodunı kun qul boltı* (KT) — O‘zi (yo‘lidan) adashdi, xoqoni o‘ldi, xalqi qul bo‘ldi. *Elta buş yoq* (KT) — Elda kamchilik yo‘q. *Bilgä qag‘an ermis, alp qag‘an ermis* (KT) — Bilimdon xoqon ekan, bahodir xoqon ekan.

Darak gaplarning kesimi ko‘pincha ot, sifat, son, olmosh, ravish va sifatdosh hamda ba‘zan ravishdosh bilan ifodalangan.

Buyruq gaplarning kesimi buyruq fe‘li bilan ifodalanadi: *Sabımın tügäti esitgil* (KT) — So‘zimni tamom (to‘liq) eshiting. *Bän yurdan-tayan tegäyin, türk sir bodun yärintä idi yorumazun, usar idi yoq-qusalum* (Toñ.) — Men sharqdan hujum qilay, sir turk xalqi yerida xo‘jayinlik qilmasin, bu xo‘jayinni iloji boricha yo‘qotaylik. *Anı subug‘ baralıım* (Toñ.) — Ani suvi bo‘ylab boraylik.

So‘roq gaplar qadimgi turkiy tilda so‘roq olmoshi orqali ifodalanadi: *Qag‘anıım qanı* (KT) — Xoqonim qani? So‘roq yuklamasi orqali tuzilgan so‘roq gaplar kam uchraydi: *Bar mu nä* (Toñ.) — Shunday bo‘lishi mumkinmi?

Keyingi davr yodnomalari tilida so‘roq gaplarning turli shakllari kelib chiqadi va rivojlanadi.

Undov gaplar yozma yodgorliklar tilida kam uchraydi: *Esizim tiriklik, esizim tiriklik* (QB) — Esiz tiriklik, esiz tiriklik! Undov gapning turli shakllari keyingi davrda vujudga keldi.

Bir tarkibli gaplar

18-§. Noaniq shaxsli gaplar. Noaniq shaxsli gaplarda ma‘lum bir harakat yoki holatning bajaruvchisi noaniq bo‘ladi, bu xil

gaplarda umuman bo'ladigan voqea-hodisalar ustida fikr yuritiladi. Shuning uchun ham noaniq shaxsli gaplarning kesimi uchinchi shaxs ko'plik shaklida bo'ladi.

Bir tarkibli gaplarning bu turi qadimgi davrlardan beri qo'llanib keladi: *Kishi táb ayurlar qayu ol kishi* (QB) — (Kimnidir) odam deb aytiladi, odam (o'zi) kim. *Bichg'as bitig qılurlar, Endgäy yämä berürler, Xandan basut tilärlär, Basmıl chümül tirkäshür* (MK) — Ahdnomalar tuzishadilar, qasam ham ichadilar, Xondan yordam istaydilar. (Ammo) Basmil, chumul (qabilalari) to'planishmoqda. *Kim ol malsız ersä ol ärni kërüb // yüz evrüb qacharlar yumub közlärin* (HH). *Täräk yığ'achu ma tämishlär* (Rabg'.) *Andın soñ farishtalik atın ketürdilär, Harut va Marut at bärdilär* (Rabg'.) *Haq malın küydürgänni deväna derlär* (Nav.).

Eski turkiy va eski o'zbek tilida noaniq shaxsli gaplarning kesimlari ko'pincha *derlär* fe'li orqali ifodalanadi. Hozirgi zamon o'zbek tilidan farqlanib, bu gaplarning kesimi ba'zan III shaxsning birlik shaklida ham bo'ladi. *Yag'ısız kishi atı qopmaz teyür* (QB) — Dushmansiz kishining oti (shuhrati) ko'tarilmaydi, deyishadi.

Hozirgi zamon tilida noaniq shaxsli gaplarning turli shakllari qo'llana boshladi (so'zlashuv tiliga xos shakllar, fe'ning birgalik nisbati shakli orqali ifodalangan kesimlar va boshqalar).

19-§. Shaxssiz gaplar. Egasi grammatik jihatdan ifodalangan shaxssiz gaplarning turli-tuman shakllari qadimgi davrdan boshlab qo'llanib keladi.

1. Shaxssiz gaplarning kesimlari fe'ning majhul shakli (kam uchraydi) orqali ifodalanadi: *Qurvi chuvach quruldi; Tug'um tikib oruldi; Süsi otun örüldi. Qanchuq qachar ol tutar* (MK) — Xon chodiri qurildi, tug' tikilib, dovullar chalindi. (Dushman) askari (o'tdek) o'rildi. Qayoqqa qochsa ham, u tutiladi. *Küdäzilsä bu tıl küdäzlür özün* (HH) — Tilingni tiysang, o'zingni saqlaysan. *Yiligsiz soñäkkä sunulmas elik* (HH).

Eski turkiy va ayniqsa eski o'zbek tilida nafaol shakldagi fe'llar keng qo'llanadi, hatto, o'timsiz fe'llar ham passiv shaklga ega bo'ladi: *ävgä barıldı; tag'dın inildi* (MK); *chıqıldı* (BN).

Bu xil kam uchraydigan shakli kesimlarning shaxsini *tomoni-*

dan, tarafidan ko‘makchilari bilan birga ifodalash eski o‘zbek tilidan boshlanadi (*Shahar Akbar tomonidan olindi* kabi).

2. Eski turkiy tilda shaxssiz gaplarning kesimi *-g‘u // -qu // -gü* shaklli harakat nomlari orqali ham ifodalangan; bunday harakat nomlari *käräk, er-, bol-* kabi yordamchi so‘zlar bilan birikadi yoki yolg‘iz qo‘llanadi: *Qatig‘lang‘u ashnu til alg‘u käräk // bu tildin yag‘i qilqin bilgü käräk* (QB) — Avvalo mustahkam o‘rinlashib olib, til tutmoq kerak; bu tildan dushmanning holini bilib olmoq kerak. *Senä barg‘u ärse ätingil etig* (QB) — Sanga borish zarur bo‘lsa, tayyorlan. *Arı zahri tatqu asaldın oza* (HH). *Yıraq turg‘u yumshaq deb ınanmag‘u* (HH).

Qadimgi va eski turkiy tilda sifatdoshning *-mish* shakli ham shaxssiz gapning kesimi bo‘lib kela oladi: *əpmish kerek* (MK). *Tälim kərmishim bar* (QB) — Ko‘p ko‘rganim bor.

Shaxssiz gaplarning bunday turlari eski o‘zbek tilidayoq arxa-iklashadi, hozirgi zamon tilida esa qo‘llanmaydi.

Shaxssiz gaplarning kesimi *-maq // -māk* shaklli ish otlari bilan ham ifodalanishi mumkin. Bu xil shaxssiz gaplar, ayniqsa, eski o‘zbek tilida kengroq qo‘llanadi: *ətünmäk kergäk erdi, bardumuz* (O‘rx.-En.). *Ul kishini qutlug‘ evdin tashqari sürmäk keräk* (Nav., MQ).

Shaxssiz gaplarning bu turini qo‘llash tobora kengayadi. Hozirgi zamon tilida bunday birikmalar shaxssiz gaplarning asosiy qismini tashkil etib, kesim ko‘pincha ish otining *-(i)sh* shakli orqali ifodalanadi.

3. Tabiat hodisalarini ifodalovchi shaxssiz gaplar ba‘zan uchrab ham qoladi: *Qutlug‘qa qosha yag‘ar* (MK) — Baxtliga (yomg‘ir) qo‘sha yog‘adi. *Yag‘di* (BN) — *yomg‘ir yog‘di* ma‘nosida.

Shaxssiz gapning bu shakli hozirgi zamon tilida ishlatilmaydi. Hozirgi zamon tilida kishining ruhiy holatini ifodalovchi ayrim shaxssiz gaplar O‘rta Osiyo turkiy va eski o‘zbek tillarida keng qo‘llanadi. Bu xil gaplarning kesimi aniqlik mayli shaklida bo‘ladi: *oqıg‘u kälir; achlur kəñul, avnur kəñul* (QB) — o‘qigisi keladi; ko‘ngil ochiladi; ko‘ngil ovunadi. *Adamnıy achıg‘ı keldi* (QR).

4. Eski turkiy tilning xususiyatlaridan biri shuki, bu tilda shaxssiz

gaplarning kesimi aniqlik fe'li orqali ham ifodalanavergan: *Azin kishi nāji nāḡ sanmas* (MK) — Begona kishining narsasi narsa sanalmaydi. *Ay tolun bolsa, ālugin imlāmās* (MQ) — Oy to'lin bo'lsa, qo'l bilan imlanmaydi (ko'rsatilmaydi).

Ergash gap kesimi vazifasida bo'lgan quyidagi shart fe'li va sifatdoshlar hozirgi zamon tilida ham shaxssiz (kam uchraydi) fe'l ma'nosida qo'llanadi: *Toqishig' uzatsa, yag'i eglānūr* (QB) — Urush cho'zib yuborilsa, dushman aqlini yig'ishtirib oladi. *Uqisa tatr til yemish dāk asal* (HH) — Uqsa, til asal yegandek tatiydi. *Qayu yārdā havag'a tayaq atsa, kishi bashing'a inār erdi* (Rabg'.).

5. Shaxssiz gapning kesimi shart fe'lining *bol* — bog'lamasi bilan birikuvi orqali ifodalanishi mumkin. Bu xil shaxssiz gaplar eski turkiy va eski o'zbek tilida ham keng qo'llangan: *Tal erkān yig'ach egsā tutsa bolur* (QB). *Aniḡ yūzinā titinu baqsa bolmas* (MK) — Uning yuziga tik qarab bo'lmaydi. *Aḡar bersā bolg'ay yalavach atı* (QB) — Unga payg'ambar nomini bersa bo'ladi. *Mashriqdin mag'ribga tāy yūrsā bolur erdi* (Rabg'.). *Umid kēzin yarutsa bolmas* (Nav., MQ).

20-§. Shaxsi umumlashgan gaplar. Bir tarkibli gaplarning bu turida ish-harakat umumga oid bo'ladi. Bu xil gaplarda grammatik ega ko'pincha ifodalanmaydi. Bu holat yozma yodgorliklar tilida ko'proq uchraydi. Eski turkiy tilda shaxsi umumlashgan gaplarning kesimlari ko'proq uchinchi shaxs shaklida bo'ladi: *Nāgū yārgā āksā yana ol olur* (QB) — Nimani yerga eksang, yana o'shani olasan.

Hozirgi zamon o'zbek tilida shaxsi umumlashgan gaplar ikkinchi shaxsga oid bo'ladi. Bu xil gaplar O'rta Osiyo turkiy tilda juda oz uchraydi (qadimgi turkiy tilda uchramaydi), eski o'zbek tilida qo'llanish doirasi nisbatan ko'payadi: ... *xayrg'a ishanma* (Nav., MQ).

Navoiy asarlarida shaxsi umumlashgan gaplarning kesimlari o'tgan zamon aniqlik fe'li orqali ham ifodalanganini ko'ramiz: *Har kimgā ki bir xizmat qıldıḡ, on shiddatg'a muhayya turmaq kerāk* (Nav., MQ).

21-§. Atov gaplar. Yolg'iz ega va ba'zan unga oid bo'laklar-

dan tarkib topgan bir tarkibli gaplar eski davrlardan boshlab badiiy va nazmiy asarlar tilida qoʻllanib kelgan. Bu xil asarlarda ular, asosan, sarlavhalarni tashkil etadi: *Muhammad Xoja beg sifati* (MN.). *Gʻazal. Sez bashi* (MN.). *Hikayat* (Rabgʻ.). *Qissa* (Rabgʻ.). *Sheʼr* (Rabgʻ.).

Hozirgi zamon oʻzbek tilida atov gaplarning turli koʻrinishlari kelib chiqdi va qoʻllanish doirasi kengaydi.

Bir tarkibli gaplarning boshqa turlari (vokativ gaplar, emotsional gaplar) ham yozma adabiyotlarda uchrab turadi: *Tezu tert eshiņa tuman miņ salam* — Hamma toʻrt xeshlariga tuman ming salom. *Hayhat, hayhat, uyat, yuz miņ uyat* (Nav., MQ).

22-§. Toʻliqsiz gaplar. Toʻliqsiz gap — biror boʻlagi shaklan ifodalanmagan oʻziga xos gap turidir. Bunday gaplarning toʻliqsizligi shaklan boʻlib, mazmunan ular toʻliq boʻladi, biror gap boʻlagining yoʻqligi sezilmaydi.

Toʻliqsiz gaplar qadimgi yozma yodgorliklar tilida keng qoʻllanadi, uning turli-tuman shakllari koʻp uchraydi.

Toʻliqsiz gaplar ikki xil vaziyatda: qoʻshma gap tarkibida va mustaqil shaklda uchraydi. Qoʻshma gap tarkibida qoʻllangan toʻliqsiz gaplar, odatda, ikkinchi qismni tashkil etadi va bu xil gaplar tarkibidagi u yoki bu boʻlakning tushib qolgani qoʻshma gapning birinchi qismidan ayon boʻlib turadi: *Osal yanluq ogʻli egüş neņ tärär // nägüğe, tegär-mu — saqımaz bir* (QB) — Gʻofil odam bolasi koʻp narsa yigʻadi, (ammo bu narsalar) nima uchun (kerak), (oʻziga ular) tegadimi — biror (marta kishi bu haqda) oʻylamaydi.

Eski turkiy tilda koʻpincha toʻliqsiz gapning egasi ifodalanmaydi, ega qoʻshma gapning oldingi qismlaridan yoki mazmundan ayon boʻlib turadi: *Isig yüzlüg ol, kør qamugʻqa sevüg* (QB) — (U) issiq yuzlidir, (u) hammaga sevimli. *Bu sözgä xat bitdi, tanuq qıldılar, beldilär* (QB). *Kächür sän yaraqlıq seniñdin mañar* (QB) — Sen (meni) kechir, sendan menga yaroqli (ish shudir).

Keyingi davr yodgorliklarida va ayniqsa, hozirgi zamon tilida bu xil gaplarda gap boʻlaklarini (ayniqsa egalarni) toʻliq ifodalashga intilish seziladi; bunda qoʻshma gapning ikkinchi qismida ega aynan takrorlanadi yoki olmosh bilan almashadi.

To'liqsiz gap yolg'iz egalardan tarkib topadi. Bu xil to'liqsiz gaplar qo'shma gapning birinchi qismini tashkil etadi: *Biri söz eshitsä qat q tutsa bärk* (QB) — Biri (shuki), (biror) so'zni eshitsa, (uni) mahkam tutsa (sir saqlasa). *Taqi bir sabab qolsa og'lan bilig* (QB) — Yana bir sabab (shuki), o'g'lon bilimni istasa...

Bunday to'liqsiz gaplarni ham to'liq shaklda ifodalashga intilish seziladi.

Kesimlari ifodalanmagan to'liqsiz gaplar ham qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. Odatda *bar, käräk, bol, turur* kabi mavjudlik ifodalovchi so'zlardan ifodalangan kesimlar yashirinadi: *Köru bäsä tekmä ishinde xatar* (QB) — Qarasang, hamma ishda ham xatar (bor).

Yolg'iz qo'llanuvchi to'liqsiz gaplar, odatda, hikmatli ibora, tabiat hodisalari, hayotiy voqealarni ifodalovchi gaplar shaklida bo'ladi: *Bu eki bilä ärän qiymati* (QB) — Bu ikki (narsa) bilan kishilarning qimmati (bilinadi). *Dahr behayalari zulmıdın fig'an va faryad* (Nav.).

Bu xil to'liqsiz gaplar birikib qo'shma gapni ham tashkil etadi: *Tatig' közrä, tikänig tübrä* (MK) — Tatning ko'ziga, tikanning tubiga (ur). *Tatig'qa tatig'sız süchügg achig'* (QB) — Yoqimliga yoqimsiz, shiringa achchiq (keladi).

Dialog turidagi to'liqsiz gaplar qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiy tilda kam uchraydi, bu xil gaplarning ba'zi sodda shakllari eski o'zbek tilida qo'llanadi.

Ajratilgan bo'laklar

Gapning ajratilgan bo'laklari tilda ko'p zamonlardan beri qo'llanib keladi. Ajratilgan bo'laklar fikrni to'liq va ifodali bayon qilish uchun ishlatiladi. Bunday bo'laklar, asosan she'riy asarlarda, ba'zi turlari nasriy asarlarda ham qo'llanadi. Ajratilgan gap bo'laklari o'rinishi, tuzilishi va ma'nosiga ko'ra ajralib turadi.

23-§. Ajratilgan sifatlovchilar. Ajratilgan sifatlovchilar eski turkiy til namunalari bo'lmish she'riy asarlarda uchraydi. Ajratilgan sifatlovchilar o'z sifatlanmishlaridan keyin qo'llanadi, ko'p o'rindlarda sifatlovchi va sifatlanmish orasida boshqa gap bo'laklari

ham bo'ldi: *Kechtin yazi kârik, qirlar âziz bâzük* (MK) — Keng sahrolardan, baland, buyuk qirlardan o'tding. *Chibun boldi dushman yarqanqa bâzük* (QB). — Chibin buyuk filga dushman bo'ldi. *Üch beläk bolub yibardi aq, qizil, qara* (QR).

Nasriy asarlarda ko'pincha shaxs nomini izohlovchi *atli* so'zi bilan birikkan murakkab sifatlovchi ajratiladi: *Ol tag'da qavl (bar) erdi Kaina atliq* (QR). *Duyh qayiniñ bir yaqin qarindashi bar erdi Erki atli* (Sh.tar.).

24-§. Ajratilgan izohlar. Gapning boshqa ajratilgan bo'laklariga nisbatan ajratilgan izohlar yozma adabiyotda ko'proq qo'llanib kelgan. Ayniqsa, "Qutadg'u bilig"da ajratilgan izohlovchili birikmalar ayrim shaxslarni ta'riflash, izohlash uchun alohida uslubiy usul sifatida keng ishlatiladi: *Bu Ay Toldi eshin kechürdi Ilik* — Bu Oy To'ldi do'sti to'g'risida o'yladi Ilik (QB). *Turu qaldi og'lum — bu bag'rim otu* (QB). *Ali tertilänchi ol — ärsig toña* (HH). — Ali — to'rtinchisidir — pahlavon, shijoatli. *Tört payg'ambar tirik tururlar, ikisi kökdä: Isa va Idris, ikisi yärdä: Xizir, Ilyas al-m* (Rabg'). *Chu har kim kelür yä zaif yäki er // nadamat bilä neñä afsus yer* (Nav., CHD).

Kishilik olmoshlariga oid ajratilgan izohlar ham qadimgi yozma yodgorlikda qo'llangan. Ular subyektini ta'riflash va izohlash uchun xizmat qilgan: *Yoluq qilsu täñri säñä män qulug'* (QB) — Xudomen, qulni, senga fido qilsin. *Münu men atası ölü-men bu kün* (QB). Bunday birikma, ayniqsa eski o'zbek tilida keng qo'llanadi: *Men bechäräg'a bergil* (Nav., CHD). *Men bechärani* (SHN).

Qadimgi turkiy tilda kishilik olmoshiga oid izohlovchi bo'lak olmoshdan oldin ham qo'llangan: *Tär Apa ichreki bän bësh yägirmi yashda alınmışım* (Yenisey yodgorligi). — Men, Ter Apa ichraki, o'n besh yoshimda qo'lga olindim.

Ajratilgan izohlarning boshqa bir guruhi o'rin yoki paytni va boshqa tushunchalarni izohlaydi: *Ilgäri, kün tog'sık-(q) a, birgäri, kün ortu sınaru, qurıqaru kün batsıqına yirg'aru, tun ortu sınaru anta ichräki bodun qop m/aña körür, anch/a bodun qop itdim* (QT) — Oldinda — kun chiqarda, o'ngda — kun o'rtasi (mamlakati)da, orqada — kun botishda, chapda — tun o'rtasi (mamlakati)da

yashaydigan ko'p xalqlar menga qaram, shuncha ko'p xalqlarni o'rnatdirdim. *Tag' bashida Tärän murän arasıda y(a)qshı berik balduqqa yumshadı* (O'N) — Tog' boshida Terang daryosi orasida yaxshi mustahkamlangan shaharga yubordi. *Bechkem urub atlaqa, Uyg'ur daqı tatlaqa, Og'rı yavuz ıtlaqa, Qushlar kebi üchtimiz* (MK) — Otlarga tamg'a urib, uyg'ur va tatlarga — o'g'ri, yovuz itlarga qarshi qushlardek uchib yurish qildik. *Bizni besh narsadan yig'mish erdi: qan tökmäkdin, rishvat almaqdin, xamo ichmäkdin, küch tägürmäkdin, bu qamuqni qılduq* (Rabg').

Bu xil ajratilgan izohlarni ba'zan ya'ni so'zi yordami bilan kiritiladi: *Chaman farrashi, ya'ni tañ nasimi, gulafshänliq qılur bostän ichindä* (MN.). *Hibatilla temek bolur, ya'ni teñri atası* (Rabg').

Hozirgi zamon tilida ajratilgan bo'laklar turli ko'makchilar yordami bilan keng qo'llanadi. Yozma yodgorliklar tilida ko'makchilar yordami bilan gap bo'laklarini ajratish juda kam qo'llanadi. Bu vazifada, asosan, *kerü //kөрä, azın* (boshqa), *käbi* ko'makchilari ishlatilib, bunga misollar ham juda kam uchraydi: *eshitmäk yig ol sövlämäktä kerü* (QB) — So'zlashdan ko'ra, eshitmoq yaxshidir. *Muñä kerä alar bilä... bolmaq käräk* (QB). *Kämädägi musulman kishidin azın alam ichindä hech kim ärsä qalmadı* (Rabg'). *Evä ishlämä ish mağar din ishi* (QB) — Din ishidan tashqari (boshqa har qanday) ishda shoshilib ishlama.

Sifatdosh qurilmalari

25-§. Sifatdosh tilda eng ko'p qo'llanib kelgan so'z turi bo'lib, u gaplarni yoki ma'lum nutq qurilmasini tuzishda yetakchi bo'lak bo'ladi. Sifatdosh eng qadimgi so'z turi bo'lib, u turli fe'l shakllarining kelib chiqishiga asos bo'ladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilidagi *ol-a-man* fe'li sifatdoshdan va ravishdoshdan kelib chiqqan: *ol-a-man* <*ol-a-dur-man* < *ol-a-tur-ur-man*. Shuningdek, *-di* shaklli o'tgan zamon aniq fe'li ham qadimda sifatdosh bo'lgan: uning sifatdoshlik xususiyati XI asrgacha saqlanib kelgan: *qazındı tuproq* — qazilgan tuproq, *tamındı suv* — tomgan suv (MK). Hozirgi *-gan, -ar* shaklli so'zlar ham sifatdoshlik, ham fe'llik vazifasida

qo'llanadilar, ular o'tkinchi bir davrni boshdan kechirmoqdalar. Sifatdoshning fe'llik xususiyati juda qadimgi davrlardan boshlangan. Qadimgi turkiy tildayoq uning fe'llashgan shakllarini ko'ramiz.

Sifatdosh hol va to'ldiruvchi kabi gap bo'laklarini (hamda ularga qarashli bo'lgan gap bo'laklarini) boshqarib, ma'lum bir nutq qurilmasini tashkil eta oladi. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh mustaqil gaplarni ham tashkil eta olgan. Masalan, *Men ya qurduq, biz ya qurduq, ol ya qurduq* (MK) — Men yoy yasadam, biz yoy yasadik, u yoy yasadi. *Og'ln, kishisin utuzmaduq* (MK) — o'g'lini, xotini ni yutqizmadi.

Sifatdosh ergash gaplarni tuzishda ham xizmat qiladi ("Qo'shma gap" bobiga qarang). Sifatdosh ko'pincha fe'l birikmalarini — qurilmalarni tashkil qiladi. Sifatdosh qurilmasining qo'llanishi tobora orta boradi. Hatto, ular ba'zi sintaktik birikmalar o'rnini ham egallaydi. Masalan, *kim bog'lovchisi bilan tuzilgan ayrim gaplar yoki birikmalar sifatdosh qurilmasi bilan almashadi: O'zgardnuñ kim, burun Farg'ananiñ paytaxti ul ekandur, yaxshi qorg'anı bār* (BN) — Burun Farg'onaning poytaxti bo'lgan O'zgardning yaxshi qo'rg'oni bor.

26-§. Sifatdosh qurilmasi taraqqiyoti tarixidagi o'zgarishlar. Til taraqqiyoti jarayonida ba'zi sifatdosh shakllari iste'moldan chiqdi, ba'zilarida shakliy va semantik o'zgarishlar ro'y berdi, ayrimlarining qo'llanishi toraydi yoki kengaydi.

-g'uluq, -sıg', -g'alır, -g'ma, -tacı, -dı, -duq shaklli sifatdosh qurilmalari XII–XIII asrga kelib, deyarli qo'llanmaydi. Bular ichida *-duq* shaklli sifatdosh qurilmasi tilda keng qo'llanib kelgan, bu xil qurilmalar XIII asr yodnomasi "Qissasi Rabg'uziy" da ham uchraydi.

Qadimgi turkiy tilda *-duq(-duk)* shaklli sifatdosh turli kelishik yoki ko'makchi hamda ko'makchi vazifasidagi so'zlar bilan birikib, to'ldiruvchi va holni boshqargan. Yozma yodgorliklarda bunday birikmalar keng qo'llangan: *Tegdüknı türk bağlar qop bilirsiz* (KT) — Turk beklari (ning yovga) tegishini (hujumini) yaxshi bilasiz. *Buncha isig küchig bærtükgär saqınmatı* (KT) — Buncha ishi va kuchini berishni o'ylamadi. *Yag'ru qontuqta kisrä ayıg'*

bilig anta eyür ermis (KT) — Yaqin qo'ngandan keyin yomon niyat qildilar.

Qadimgi turkiy til uchun bu xil sifatdoshning bosh kelishikda kelishi, sifatdosh qurilmasini tashkil qilishi xarakterlidir: *Yag'ı bolıp itinu yaratunu umaduq yana ichikmis* (KT) — Yov bo'lib, (biror narsa) qila olmay (va) yarata olmay, yana (ular) bo'ysundi.

Bu xususiyat keyingi davr yodnomalarida ham juda kam ko'rinadi. Ammo ilk eski turkiy tilda *-duq* shaklli sifatdosh turli kelishik va ko'makchilar bilan birikib, sifatdosh qurilmasini tashkil eta olgan: *Saqısh bärdukindä elir bashchılar* (QB) — Hisob berganda (adashsa), boshliqlar o'ladi. *Əzi bilmädükin anıñdın qulur* (QB) — O'zining bilmaganini undan so'raydi. *Biliglik, uqushlug' tedükün üçün anı arzuladım* (QB) — Bilimli, aqlli deganing uchun, uni (ko'rishni) orzu qildim.

Bu sifatdosh egalik affiksini olganda ega yoki kesim vazifasida keladi, u boshqargan bo'lak bosh kelishik shaklida bo'ladi: *özüm yigläduki bu qulluq atı* (QB) — Mening yaxshilaganim (maqtaganim) — qullik otidir. *Achiq bolg'a yarın qozub bardug'un* (HH) — Ertaga tashlab ketishing achchiq bo'ladi.

Keyingi asr yodnomalari ("O'g'uznoma", "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy") tilida bu sifatdosh qurilmasi juda kam qo'llanadi: *Anı kerdüktä əzi qalmadı* (O'N) — Uni ko'rib, o'zidan ketdi. *Makka achılduq kün boldı* (Taf.) — Makka ochiladigan kun bo'ldi. *Tirilib va'da qılduqım yärgä kälgänlär* (Taf.) — To'planib, va'da qilgan joyimga kelishganlar. *Farishta erdükin Idris bilmädi* (QR) — Farishta ekanini Idris bilmadi.

Ko'rinadiki, *-duq* shaklli sifatdosh qurilmasi o'rnini ravishdosh yoki harakat nomi qurilmalari egallaydi. O'rta Osiyo turkiy tilida eng ko'p qo'llanadigani *-ar*, *-mısh*, *-g'u* shaklli sifatdosh qurilmalari edi. Eski o'zbek tilida esa *-ar*, *-mısh*, *-gan* shaklli sifatdosh qurilmalari ko'proq ishlatiladi.

Sifatdosh qurilmasining quyidagi turlari qadimgi yozma yodgorliklardan boshlab hozirgacha qo'llanib keladi. O'z taraqqiyotida bu xil sifatdosh qurilmalari ba'zi bir shakliy va mazmun o'zgarishlariga uchradi.

27-§. -gü shaklli sifatdosh qurilmasi. Sifatdosh qurilmasining bu turi qadimgi turkiy tilda juda kam qoʻllangan: Oʻrxun va Tonyuquq yodnomalari tilida uchramaydi, faqat turfon matnlari-da baʼzi oʻrinlarda uchraydi: *sözlägü teg* (TT), *kerg üchün* (TT), *ezgü üzä* (TT) — yaxshilik ustida.

-gʻu shaklli sifatdosh qurilmasi Oʻrta Osiyo turkiy tilida keng qoʻllangan. Bunday sifatdosh qurilma toʻldiruvchi va holni boshqarib, shaklan bosh kelishikda keladi hamda hol, aniqlovchi, kesim, ega vazifasini oʻtaydi: *Kishi algʻu tugʻsa ogʻul qız egüşh* (QB) — Xotin olganda, koʻp oʻgʻil-qiz koʻrsa. *At kuzeg ogʻur* (MK) — Ot poylaydigan vaqt. *Agʻiz ächgʻu vaqt boldı* (Rabgʻ.). *Yazugʻum egüşh tep umunch käsmägü* (QB) — Gunohim koʻp deb umidingni uzma. *Yalavach tedügüm bu tilchi turur* (QB) — Elchi deganim — tilchi boʻladi. *Baluqni qatagʻlagʻu käräk* (OʻN) — Shaharni mustahkamlash kerak. *Sänä jashagʻu bolsungʻil uzun* (OʻN).

Sifatdosh qurilmasi tushum (belgili yoki belgisiz), joʻnalish, oʻrin, chiqish kelishiklarining birida kelib, toʻldiruvchi vazifasini oʻtaydi: *egdülmish qara ʻam bilä nätäk qatılgʻusın ayur* (QB) — Oʻgdulmish qora omiy xalq bilan qanday aloqada boʻlishini aytadi. *Aña atalgʻü tilädi* (OʻN) — Unga qarshi otlanishni tiladi. *Bilig bilgüä bir tılın yorsa täb* (QB) — Bilimini bilib olish uchun, bir marta gapirishi kifoya. *Käminin quzruqın tutgʻugʻa kimärsänin quvvati yätmä s erdi* (Rabgʻ.). *Qarı bolgʻumdan mäniñ qagʻazlugʻum yoq turur* (OʻN) — Qari boʻlganim sababli, bahodirligim yoʻq.

Sifatdosh qurilmasi koʻmakchi bilan ham birikishi va hol, kesim yoki aniqlovchi vazifasida kelishi mumkin: *Bugʻdaydın yädiler... chıqmaqqa sabab bolgʻu üchün* (QR). *Keb qushlar avlagʻuları dan soñ* (OʻN). *Halak qilgʻudäk boldı* (QR). *(Yagʻmurnın) tökmä bir qatrası tegirman yürütgüchä suv erdi* (Rabgʻ.).

-gʻu shaklli sifatdoshning egalik affiksini olgan shakli esa turkiy tilda keng qoʻllanadi. Bu shakldagi sifatdosh qurilmasi ega, kesim yoki toʻldiruvchi vazifasini oʻtaydi, bunda u aniqlovchi (qaratqichli), hol, toʻldiruvchini boshqarib keladi: *Biziñ kalgümüzni küzäzib yatur* (QB). *Sözüg öggüsü bar yämä sökgüsü* (QB) — Soʻzning

maqtaydigani ham, so'kadigani ham bor. *Dunyada adamiyniñ yämi bug'day bolg'usi* (QR). *Nuh vaqtındaqı abadanlıq qıyamatqa tegü bolg'usi yoq* (Rabg'.).

Eski o'zbek tilida -g'u shaklli sifatdosh qurilmasi kam qo'llanadi. Bu sifatdosh egalik affiksini olib, kesim vazifasida keladi: *bärgüsän kim* (Nav., CHD); *etmägüm* (Nav., CHD); *har sarıg'a elchiläri barg'usı dur* (SHN).

Hozirgi zamon tilida -g'u, -gü shaklli sifatdosh *körgim kälädi, barg'usi yoq* kabi frazeologik birikmalarda va *säni körgüdek ahväli yoq* kabi birikmalarda saqlanadi.

Bu sifatdosh qurilmasining turli shakllari hozirgi zamon tilida aniqlik fe'li bilan, -gan shaklli sifatdosh qurilmasi bilan, harakat nomi yoki ravishdosh qurilmasi bilan almashdi.

28-§. -mish shaklli sifatdosh qurilmasi. **-mish** shaklli sifatdosh qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. U asosan, kesim vazifasida keladi. Bosh kelishik shaklidagi **-mish** shaklli sifatdosh qurilmasi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *өгim qatunıg' ketürmish teyri* (KT). Ba'zan sifatdosh qurilmasi otlashganda ega vazifasida kelishi mumkin: *Anta qalmıshı... yori yur ertig* (KT) — Unda qolganı yurar edi.

Bu sifatdosh qurilmasi tushum yoki jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olishi mumkin. Bu holda sifatdosh qurilmasi to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Nañ* (bu kishi) *belgölüg utquraq tüşinä tägmishlärin iti körtüküm yoq erti* (Oltun yoruq) — Bunday kishilarning aniq va tabiiy qasosga duchor bo'lishlarini aniq ko'rmagan edim. *Men tirilmishgä sizler nelük ancha käd qacharsizläz* (Suvr.) — Mening tirilganimga sizlar nega shuncha shoshilib qochasizlar.

Sifatdosh qurilmasi ko'makchi (*üchün, kin, teg*) bilan kelganda to'ldiruvchi va hol vazifasida qo'llanadi: *Budun ara bolmıshın üchün älig uyamg'a adırılmım* — (begona) xalq orasida bo'lganim uchun, ellik qardoshimdan ayrildim. *Bärmishtä kin* (Suvr.); *tug'mıshıg' täg* (TT).

Eski turkiy tilda ham **-mish** shaklli sifatdosh ancha ko'p uchraydi. Bosh kelishik shaklida sifatdosh qurilmasi aniqlovchi, hol

va ega vazifasida keladi: *Sen öz bilmishin sozni aydin* (QB). *Qarin achmush ezigä yüzi kersä ash* (QB) — Qorni ochgan kishiga uning yuzini ko'rsa, osh bo'ladi. *Ozag'i urulmish masal* (HH) — Oldin aytilgan masal. *Tutmish sani umnalim* (MK) — Uni tutgan deb o'ylaylik. *Yüzlärin qaramish kerdilär* (QR). *Aydılar kermishimiz, eshitmishimiz yoq teb* (Taf.).

Tushum, jo'nalish, o'rin kelishigi shaklidagi sifatdosh qurilmalari to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Ayu bärdim ämdi könjül bulmishın* (QB) — Endi ko'ngil topganini ayta berdim. *Kech qalmishın qorqub sozläyümäs* (Rabg'.) — Kech qolganidan qo'rqib so'zlay olmaydi. *Usub suvsamishqa kerüb qang'usuz* (QB) — Suvsab chanqaganlarga (u) ko'rib qong'usiz. *Terätmishdä yoq, bil, aya tush tejä* (HH) — Yaratilganda unga teng yo'q, bilgin. *Eshitgil bir g'azal yar ishlärindin // Muhammad Xoja bäg aymishlarındın* (MN).

Ko'makchi bilan birikkan sifatdosh qurilmasi hol vazifasida keladi: *Mänä kälmişidä baru men bu kün tabug'dın käsildim* (QB) — Menga kelganingdan beri men bu kungacha xizmatdan ayrildim. *Anıñ yormışı tek sözi kälsä tüş* (QB) — Uning yo'yganidek tush to'g'ri kelsa. *Kemidin çıqmıştıñ soñ, yılan kälüb* (Rabg'.). *Yaratmışdın burun. Ökush dars qılmış üçhün İdris atandı* (Rabg'.).

Hozirgi zamon o'zbek tilida *-mish* shaklli sifatdosh qurilmani tashkil etmaydi. Qadimgi va eski turkiy tildagi bu xil qurilmalar *-gan* shaklli sifatdosh qurilmasi orqali ifodalanadi.

29-§. — /a/ r// -s shaklli sifatdosh qurilmasi qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi.

Qadimgi turkiy tilda *-r/-s-* shaklli sifatdosh qurilmasi bosh kelishik shaklida aniqlovchi yoki hol vazifasida keladi: *Isig küchig bärür buncha törüg qazg'anıp inim Kultegin kergäk boltı* (KT) — Ishi va xizmatini berib, shuncha hokimiyatni qozonib, inim Kultegin o'z ajali bilan o'ldi. *Bilig bilmaz kisi ol sabıg' alıp* (KT) — Bilim bilmas kishi ul so'zni qulog'iga olib.

Ba'zan bu sifatdosh *teg* ko'makchisini oladi: *Kerür kezüm kermaz tag boltı* (KT).

-r // -s shaklli sifatdosh qurilmasining kelishik affikslari yoki

ko'makchilar bilan birikishi qadimiy turkiy tilda uchramaydi, bu sifatdosh, asosan kesim bo'lib keladi. Eski turkiy tilda bu xil sifatdosh qurilmalari keng qo'llanadi, turli kelishik shakllari va ko'makchilar bilan birikib kela oladi.

Bosh kelishik shaklida sifatdosh qurilmasi aniqlovchi, ba'zan hol vazifasida keladi: *Sü bashlar är* (QB) — Qo'shin boshlaydigan kishi. *Burun bashqa bærkni kiyär bash kæräk* (HH) — Oldin boshga qalpoqni kiyadigan bosh kerak. *Talay turur yärni urug'unğ'a berdürsün* (O'N) — Talab turgan (bosib olgan) yerni urug'ingga berdirsin. *Roza achar vaqt boldı* (QR). *Adamlarg'a g'arq bolur qorqunchı boldı* (QR): *Qarlug'ach (singak) ag'zın ızlar bolub, tili-ni uzub aldı* (Rabg').

-r //-s shaklli sifatdosh tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari qo'shimchalari va ko'makchilar (*burun, dek*) bilan birikib hol yoki to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Kishi qayda elärin bilsa bolmas* (MN.) *Andag' qılurın bildi ärsä* (Rabg'). *Bu ajun kærärgä kærumluk tashı* (HH). *Qabuqta chıqarda* (QB). *Atasınñ eligin tutub yürürdä Qabil otru kälđi* (QR). *Yazar qol quchar dek* (HH) — Yozilgan qo'l quchoqlaydigandek. *Allahi, biz ädamni yaratmazdıñ burun degänimiz kim* (Rabg').

Eski turkiy tilda ham bu shakl kesim vazifasida keng qo'llanadi. Eski o'zbek tilida *-r //-s* shaklli so'z hozirgi-kelasi zamon fe'li va sifatdosh vazifasida oldingi davrga nisbatan ham keng qo'llanadi. Sifatdosh qurilmasi sifatida bosh kelishik shaklida aniqlovchi vazifasini boshqa kelishik va ko'makchilar bilan to'ldiruvchi va hol vazifasini o'taydi. *Bu yärgä kältürür af'äldın yıraq tutsun* (Nav., MQ). *Ekin ekär yäri yoq erdi* (Sh.tar.). *Dam urmas shahrig'a kirdi* (Sh.tar.). *Sarf qılurın bilmädi* (Nav., MQ). *Sänñ bilürñni eshitib tururlar* (Sh.tar.). *Nä yärdin turarg'a qalıb täqatın* (Nav., CHD). *Anga yetärdä bedädu sitam* (Nav., MQ). *Suvnu yıldam barurıdın muz bag'lamaydur* (BN). *Fäydalıg' sözın keb äshitürdin qaytma* (Nav., MQ). *Sabz bolur üçün shahri sabz ham derlär* (BN).

Tarixiy yozma yodnomalarda qo'llanib kelgan sifatdosh qurilmalari hozirgi zamon o'zbek tilida *-digan, -ayotgan, -gan, -mas*

shaklli sifatdosh yoki harakat nomi qurilmalari orqali ifodalana-
di.

30-§. -gan shaklli sifatdosh qurilmasi. Sifatdosh qurilmasi-
ning bu turi hozirgi zamon o'zbek tilida keng qo'llanadi, bu shakl
sifatdosh qurilmasi shakllarining o'rnini ham egallagan.

Sifatdosh qurilmasining bu shakli qadimgi turkiy tilda
ishlatilmaydi. O'rta Osiyo turkiy tili namunalari bo'lmish "Qutad-
g'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da *-gan* shaklli sifatdosh
qurilmasi juda kam, "Hibatul haqoyiq"da birmuncha ko'proq,
"Qissasi Rabg'uziy"da esa ancha keng qo'llangan. Bosh kelishik
shaklidagi sifatdosh qurilmasi aniqlovchi yoki ega vazifasida keladi:
Suvqa chomgän är (MK); *özün tutqan är* (QB); *Kitabımni kergän,*
äshitgän kishi (HH). *Altun birlä zarbap qilg'an xil'atlar kiygürdi*
(QR).

"O'g'uznoma", "Muhabbatnoma" va "Qissasi Rabg'uziy" asar-
larida bu xil sifatdosh qurilmasi tushum kelishigida kelishi ham
mumkin. Bunda sifatdosh qurilmasi to'ldiruvchi vazifasini o'tay-
di: *Tüshtä kergänin bildürdi* (O'N). *Hiyalıñ kездä uchqanın*
bilürmän (MN.) *Suv uzä ördäk yüzgänin kergüzdi* (Rabg'.).

Eski o'zbek tilida, ayniqsa, hozirgi zamon tiliga yaqin bo'lgan
"Shajarai tarokima"da *-gan* shaklli sifatdosh qurilmasini qo'llash
yana kengayadi, turli kelishik (qaratqich, o'rin, chiqish
kelishiklari) qo'shimchasini ham oladi, ba'zi ko'makchilar bilan
ham birikadi.

Sifatdosh qurilmasi bosh yoki qaratqich kelishikda kelib,
aniqlovchi yoki ega vazifasini o'taydi. *Bizniñ aytg'an sözimizni*
bilsälär (Sh.tar.) *Yañıkäntdin kätib Urganchda olturg'an elniñ ichigä*
käldi (Sh.tar.) *Mäni tegän mengä keliñ, ätamni tegän ätamg'a bärniñ*
(Sh.tar.) *Tegräsigä yavumag'an yaxshıraq* (Nav., MQ). *Og'uz xāniñ*
xān bolg'anıniñ zikri (Sh.tar.).

Sifatdosh qurilmasi tushum, o'rin, chiqish kelishigida bo'lib
yoki ko'makchi bilan birikib, to'ldiruvchi yoki hol vazifasida ke-
ladi: *Agar atası musulman bolg'anın eshitsä* (Sh.tar.) ...*Kimniñ*
bolg'anıñ va kimniñ bolmag'anın bilmäy tururmiz (Sh.tar.). *Majli-*
sig'a giriftar bolg'anniñ qutulmag'ı nāmumkin (Nav., MQ). *Qarig'an*

chāqında Makkaga barib (Sh.tar.). *Anıy buyurg'anındın özgä ishni qılmaq'ıl* (Sh.tar.). *Bir sag'ar may bergändin qadah-qadah hunāb yutmaq keräk* (Nav., MQ). *Anıy ötub ketgändin көңüldä dag'dag'a tüshiti* (BN). *Kishi özini yasag'an bilä bolur-mu ashiq* (Nav., MQ).

Hozirgi o'zbek tilidagi — /a/ *yotgan* shaklli sifatdosh qurilmasi eski o'zbek tilida uchramaydi, *-digan* shaklli sifatdosh qurilmasi esa o'zining asl shaklida eski o'zbek tilida (Navoiydan boshlab) qo'llanib keladi: *Kөңülgä yazg'um kelädurg'an bolsa* (Nav., MQ). *Āsh tärtadurg'an yerdä* (BN). *Qılaturg'an boldı* (SHN). *Turkmenniñ tarix biläturg'an yaxshıları* (Sh.tar.).

Ravishdosh qurilmalari

31-§. Ravishdosh qurilmasi bizga ma'lum bo'lgan qadimiy yozma yodgorliklar tilida ham qo'llangan.

Tarixiy taraqqiyot natijasida ravishdosh qurilmalarining mazmunida, ravishdosh shakllarida ma'lum o'zgarishlar ro'y berdi: yonma-yon, ma'nodosh ravishdosh qurilmalarining bir shakli qolib ketdi (*-b* va *yu*), ayrim ravishdoshlar qurilma tuzishdan chiqdi (*-a*), ba'zilarining mazmunida o'zgarishlar ro'y berdi.

Qadimgi yozma yodnomalar tilida ko'p o'rnlarda ravishdosh qurilmasini sifatdosh qurilmasidan farqlab olish qiyin; bu hol ravishdoshning sifatdoshdan shakllanishi va bu shakllanishning u davrda ham tugallanmaganligidan dalolat beradi (*-günchü // -günchä gün+chä; -gäch -gan+chog'; -gäli<gan+li*). Hatto ba'zi ravishdoshlar kelishik affiksi bilan turlanadi: *Andan soñ ertä bolupta aqalärni inilärni charlap kältürdi* (O'N). *Shadiyāna ul arä chälg'achdın; Qal'adın xalq tävush älg'achdın* (SHN).

Eski o'zbek tilida *-matı, -matın, -mayın* va *-u //yu* shaklli ravishdosh qurilmalari, asosan, qo'llanmaydi. Ammo O'rta Osiyo turkiy tilida keng ishlatiladi. Misollar: *Sabın almatın* (KT) — so'zini olmay. *Biligsiz ne aysa aytu uqmatın* (HH) — Bilimsiz nima desa bilmay aytadi. *Erkäk bəri yürümäyin turdı* (O'N). *Sajda qılmayın turub turur* (QR). *Kultegin ebig bashlayu qıtımız* (KT) — Kulteginni uy boshlig'i qilib qoldirdik. *Atımnı eshidu birlä* (Suvr.)

Chiqib keru barcha tildag' turur (QB) — Chiqib ko'rilsa, hammasi yolg'ondir. *Mänä kergitü bär tün sözläyü* (QB) — (O'z) tiling bilan so'zlab, menga tushuntirib ber. *Baq kergil ämdi uqa sinäyü* (HH) — Endi uni uqib, sinab qarab ko'rgil. *At közdin yitü qachtı, kätti* (O'N) — Ot ko'zdan yo'qolib qochdi, ketdi. *Singakni tiläyü qarlug'achni singakka izdi* (Rabg'.) — Chivinni tilab, qaldirg'ochni chivinni keltirishga yubordi. *Va'da qılıshg'anların yashurmadın bir-biriga aytu bärdirar* (Rabg'.)

Bu ravishdosh qurilmalari ravishdoshning boshqa shakllari yoki shart fe'li, harakat nomi qurilmalari bilan almashadi.

-/ i/ **ban** // **-pan** shaklli ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy va eski turkiy tilda qo'llangan, eski o'zbek tilida she'riy asarlaridagina uchraydi. Hozirgi zamon tilida ham ba'zan uslub talabi bilan she'riyatda uchrab turadi. Yodnomalar tilida bu xil ravishdosh qurilmalar **-i/b** shaklli ravishdosh qurilmasi bilan almashadi. Misollar: *Tabg'ach atın tutupan, tabg'ach qag'anqa kermis* (KT) — Tabg'ach nomini olib, tabg'ach xoqoniga bo'ysundi. *Barchın kızıbän* (MK) — shohi kiyib. *Ul anda yatıban berur sanını* (HH) — U yerda yotib, hisobini beradi. *Oquban fatiha hur qibla yanı* (MN.) *Quduq ichindä yatıban asmışlar* (QR). *Aylaban bu tarıqnı varzish* (Nav., MQ).

32-§. g'ali -geli shaklli ravishdosh qurilmasi. Bu ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi. Bu davr tilida **-gäli** shaklli ravishdosh qurilmasi maqsad, ba'zan payt mazmunini ifodalaydi: *Türk bodun olurg'alı. Türk qag'an olurg'alı, Santuñ baluqqa taluy öküzgä tägmis yoq ärmis* (Toñ.) — Turk xalqi va turk xoqoni yashash uchun to Shantung shaharlarigacha, dengiz va daryolargacha bormadi.

Ravishdosh qurilmasi eski turkiy tilda maqsad, shart, ba'zan payt ma'nolarini ifodalaydi: *Säni alg'alı kälüm andın yürüb* (QB). *Yazıdaqı suvın izärgäli, ävdagi taqag'u ichg'inna* (MK) — Daladagi qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma. *Yär yüzindä ashlıq salg'alı yär qalmadı* (QR) — Yer yuzida urug'lik ekadigan yer qolmadi.

Eski o'zbek tilida bu xil ravishdosh qurilmasi maqsad, ba'zan payt ma'nosini ifodalaydi: *Oldırg'alı* (Nav., CHD) *Hech yämänliq*

yavutmag'ali (SHN). *Kərgəli husniyni zāru mubtalā boldım sənə* (Nav.) *Xurāsang'a kəlgəli beri* (Nav., Kulliyot); *Bu taāmdın yegəli qorqarbiz* (Sakkokiy).

Hozirgi tilda bu xil ravishdosh qurilmalari harakat nomi, sifatdosh, shart fe'li, ba'zan ravishdosh qurilmalari bilan almashadi.

33-§. -a y //-ay shaklli ravishdosh qurilmasi. Bu xil ravishdosh hozirgi tilda faqat juft holda qurilma tashkil etadi: *seni o'ylay-o'ylay*. Ammo tarixiy yodnomalar tilida bu ravishdosh keng qo'llangan va turli ma'nolarni ifodalab kelgan.

Qadimgi turkiy tilda **-a** shaklli ravishdosh qurilmasi holat, usul ifodalagan: *Ertis əküzüg kəchə yordımız* (KT) — Irtish daryosini kechib, yurdik... *Yinchu əküzüg kəchə Təmir qapıg'qa təgi sülədımız* (KT) — Inju daryosini kechib, Temir darvozagacha qo'shin tortib bordik.

Eski turkiy tilda bu ravishdosh qurilmasi holat, payt, sanash mazmunini ifodalaydi: *Esənin tiriglik əküsh mın yasha, Quvanchın avınchın əgush el ala* (QB) — Salomat hayot kechir, ko'p ming yil yasha, Shodlik va xurramlik bilan ko'p ellarga ega bo'lib. *Bu kün sorg'ay erdin meni mın səkə* (QB) — Ming martabalab so'kib, meni so'rar eding. *Bəgü bilgi kätti əlümüg korə* (QB) — O'limni ko'rib, olimning ilmi uchdi. *Xusumat qılıb talasha, g'ərg'a keldilər* (QR).

Eski o'zbek tilida **-a** shaklli ravishdosh qurilmasining qo'llanishi yanada kengayadi. Ravishdosh mustaqil gaplarning, ergash gaplarning kesimi vazifasida ham qo'llanadi: *Issıq savuq tanlarıg'a tafavut qılmay, achlıg' va yalang'achlı zararın jismları bilməy* (Nav., MQ). *Ahsigə kirə əmish* (BN). *Yurtda bir üyli qalmay barchası Xərazmg'a keldilər* (Sh.tar.).

Ravishdosh qurilma sifatida holat, payt, sabab, maqsad ifodalaydi: *Ham Xuməyunnı uzata va ham bu yerlərni sayr qıla yakshanba küni ordunu oshul yerdə qoyıb ordudın ətlandım* (BN). *Chingiz xən birlən urusha bilməy, qachıb Mazandarən ketdi* (Sh.tar.).

-a, y //-ay shaklli ravishdosh qurilmalari hozirgi tilda **-i//b**

shaklli ravishdosh qurilmasi bilan almashadi; inkor shakli esa /-may/ ko'pincha aynan saqlanadi.

34-§. -/i/ p/b shaklli ravishdosh qurilmasi. Ravishdosh qurilmasining bu turi hozirgi tilda ham keng qo'llanadi va turli mazmunni ifodalaydi. Tarixiy yodnomalar tilida bu xil ravishdosh qurilmalari yanada ko'proq qo'llangan, mazmun doirasi kengroq bo'lgan va ba'zan alohida mazmun ifodalab, mustaqil gapga teng bo'lgan: *Qamug' nāhā tāhri qilur ul sabab, Qamug' āzgū esiz ahar oz ulab* (QB) — Tangri hamma narsaga sabab yaratadi. Barcha yaxshi-yomon (ishlarni) unga bog'lab qo'yadi. *Anbiya kim el alarg'a okulup, ishqnıñ sirridin agah olup* (SHN).

Qadimgi turkiy tilda — /i/ p/b shaklli ravishdosh qurilmasi asosiy kesim bilan mustaqil, teng munosabatga kirishib, ikkinchi darajali kesim vazifasini o'taydi (bunda payt va qiyoslash kabi teng mazmun munosabatlari ifodalangan): *Bu yārdā olur p, tabg'ach bodun birlā tuzāltim* (KT) — Bu yerda bo'lib, tabg'ach xalqi bilan hayotimni bog'ladim.

Bu xususiyat O'rta Osiy^o turkiy tilida ham to'liq saqlanadi: *Butun bildi Ilig, ker, oğdūlmishi // sāsigsiz kēni tāb nāgu qilmışu* (QB) — Ilig O'gdilmishni butun (odam deb) bildi, uning butun ishlarini, shubhasiz, to'g'ri deb bildi. *Oğuzni ichip mundun artıg'raq ichmādi* (O'N) — O'g'izni ichdi, mundan (ichganidan) ortiqroq ichmadi.

Eski o'zbek tilida ham ravishdosh qurilmasining ikkinchi darajali kesimlik vazifasi keng qo'llanadi: *Echkū yūgürüb, kiyik bolmas* (Nav., MQ) *Axsidin, Buxārādn qavun keltürüb bir majlisda kästürdum* (BN). *Bolma uchuz alıp ag'ır satquchi* (Haydar).

Hozirgi tilda ham -/i/b shaklli ravishdosh ikkinchi darajali kesim vazifasida qo'llanadi. Yodnomalar tilidagi bu xil birikmalar hozir aynan saqlanadi yoki ular aniqlik fe'li bilan shart fe'li yoki sifatdosh qurilmasi bilan almashadi.

-i(b) shaklli ravishdosh sabab-natija munosabatini ifodalashi mumkin. Bu xususiyat qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lib, hozir ham qo'llanadi: *Ol sabıg' alıp, yag'ru barıp okūsh kishi ulti* (KT) — U so'zni olib (ishonib), yaqin borib, ko'p kishi o'ldi. *Basal yāb achıtma ag'ız* (HH). *Āz-āz örgänib dānā bolur* (Nav., MQ).

Ravishdosh qurilmasi turli tobe mazmun munosabatlarini — payt, to'siqsiz shart, holat va boshqalarni ifodalashi ham mumkin. Bu munosabatlarni ifodalash qadimdan ma'lum bo'lsa-da, eski o'zbek tilida keng rivoj topadi. Misollar, *Kaligmä bäglärin budunun itur yig'ip, azg'a bodun tezmis erti* (To'j.) — Kelgan beklarni va xalqlarni yig'ib, joylab yurganimda, ozgina xalq qochib ketdi. *Kichik bolub yag'ını yärgü ämäs* (MK) — Kichik bo'lsa ham, dushmani pisand qilmaslik yaxshi emas. *Tavar yig'ib, suv aqın indi saqın* (MK) — Mol-dunyo yiqqan bo'lsang, uni oqin sel hisoblay ber. *Andan sən ärtä bolubda aqalarnı inilärni charlab käläürdi* (O'N). *Ezgülügüg körmäzib äjun chı qar* (MK) — Yaxshilik ko'rmay, dunyodan chiqadi. *Chamat chaqib chärig chäkib dushman tutar-men* (O'N) — G'azabim kelib, qo'shin tortib, dushmanin tutaman. *Qabilnıñ azaqın tutub yäti qa'rla evürdi* (Rabg'.).

Bu xil ravishdosh qurilmalarining ba'zilari hozirgi zamon tilida aynan saqlanadi, ba'zilari aniqlik fe'li, shart fe'li, sifatdosh qurilmalari bilan almashadi.

35-§. -günchä (-gänchä, -ginchä, -gichä) shaklli ravishdosh qurilmasi. Ravishdosh qurilmasining bu turi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida bu ravishdosh qurilmasining mazmuni va tuzilishida kam o'zgarish ro'y beradi. Ravishdosh qurilmasi payt munosabatini ifodalaydi: *Közüg yumup achqıncha* (TT). *Küchi yätgünchä* (TT).

O'rta Osiyo turkiy tilida: *Sunup tutmıshıncha azırdım sözüg* (QB) — Ushlab olguncha, so'z tanlab oldim. *Qarib ölmäginchä unutmas anı* (QB). *Ulug' boldug'uncha... sılıq tut sözüñ* (HH). *Seniñ atıñ eshitkäch yärlär öpkäy* (MN). *Farishtalar yoluqmıshıncha* (QR).

Eski o'zbek tilida: *Adab va hurmat ahlin bebäk qıla alg'uncha ta'zim va adab binasın yıqma* (Nav., MQ). *Sözni köñlünädä pıshqarmag'uncha tilgä keltürmä* (Nav., MQ). *Pädshäh bolg'uncha türkmänniñ qımıq urug'idınmız tädilar* (Sh.tar.).

-g'uncha ravishdosh qurilmasi ayrim hollarda qiyoslash yoki daraja-miqdor mazmunini ham ifodalagan: *Elik tutg'uncha ot tut* (MK) — Kafil bo'lguncha, olovni tut. *Öküz azaqı bolg'uncha buzag'u bashı bolsa yig* (MK) — Ho'kiz oyog'i bo'lguncha, buzoq

boshi bo'lgan yaxshi. *Darada tamām gullari āchılıbtur, agarchä ta'rif qilg'ancha emäs* (BN). *Daqiqanıñ miqdārı taqriban āltı fātihanı bismi illāh bila oqug'unchadur* (BN).

Hozirgi zamon tilida ravishdosh qurilmasining qiyoslash, daraja-miqdor ma'nolari ham qo'llanadi.

36-§. *-gäch* shaklli ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy va eski turkiy tilda uchramaydi, bu xil ravishdosh qurilmalari eski o'zbek tilida qo'llana boshlaydi va payt munosabatini ifodalaydi: *Anı qilg'ach g'ani* (SHN); *Xān Oratepādin ötkäch* (BN); *Bu sozlärni eshitgäch kez-kez säkriy bashladı* (Yaqiniy).

Bu shakl "Qissasi Rabg'uziy"da ham uchraydi: *Ag'zın ach-g'ach*.

Harakat nomi qurilmalari

37-§. Harakat nomlari *-maq /-māk, -/i/sh, -uv* shakllari orqali yasaladi. Harakat mazmuni *-uvchi, -maqlik, -ganlik, yotganlik, -maslik, -güsiz, -gülik, -güchi, -güdek, -ishlik, -unch* (arx.), *-ig'* (arx.), *-igsäk* (arx.) va boshqa qo'shimchalar orqali yasalgan otlarda ham bo'ladi. Ammo bu shakllar otga yaqin bo'lib, *-maq, -/i/sh, -uv* orqali yasalgan so'zlar fe'lga yaqin bo'ladi, ularda harakat yoki holat ifodalanadi.

Hozirgi zamon tilida bu uch xil harakat nomlari turli gap bo'laklarini boshqarib, ma'lum qurilmani tashkil etadi. Qadimgi turkiy tilda bunday harakat nomlari qo'llanmagan, ular o'rnida sifatdosh qurilmalari yoki boshqa shakllar qo'llangan: *Yuyqa äriklig toplag'ali ujuz ärmis* (Toñ.) — Yupqani to'plash qiyin emas. *Atlag'u tilädi* (O'N) — Otlanishni istadi. *Ichkügä tüşdi* (O'N) — Ichishga tushdi. Faqat Turfon matnlari va "Oltin yoruq"da *-maq /-māk* shaklli harakat nomlari uchraydi: *Sizni ämgättim acha suvsamaqa* (TT) — Sizni ochlik va suvsash bilan qiynadim; *Nächä-nächä kishilärni sansız saqıshsız özlügüg ölürmäkların körtüm* (Oltin yoruq) — Necha-necha kishilarning sonsiz-sanoqsiz o'zlarini o'ldirganlarini ko'rdim.

Bu xil qurilmalarni tashkil etgan harakat nomlari turli kelishik va ko'makchilar bilan birikishi mumkin. Shunga ko'ra ular gapning

har qanday bo'lagi bo'lib kela oladi. Harakat nomi, odatda, to'ldiruvchi va holni (hamda ularga tobe bo'lgan so'zlarni) boshqarib keladi. Ba'zan harakat nomi egalik affiksini oladi, bunday shaklda harakat nomi qaratqichli aniqlovchini ham boshqarishi mumkin.

Harakat nomi qurilmalarining bu xususiyati eski yozma yodgorliklar tilida ham mavjuddir.

Eski turkiy tilda, asosan, **-maq // -māk** shaklli harakat nomlari qo'llanib, **-i/sh** shakli kam uchraydi, **-u/v** shakli butunlay ishlatilmaydi.

Harakat nomi bosh bo'laklar vazifasida keladi:

1. *Yämāk ichmāk ol bir tatiq, ay qadash* (QB) — Yeyish, ichish — bu rohat, ey qardosh. *Nägä malg'a muncha көңүл bag'lamaq* (HH). *Өlümdür bizgä jänänsiz, tirilmäk // muhaldur bu tana jänسیз tirilmäk* (MN).

Qiyamatg'a tägrü yuvmag', gөр qazmaq, kafan qılmaq, namāz etümäk, gөrgä көmmäk shundan qāldı (Rabg').

2. *Bu iki kishigä sөz achmaq tägir* (QB) — Bu ikki kishiga so'z ochmoq lozim. *Kishig täbsägüchi sөңi iglämāk* (QB) — Kishini toptashning oqibati kasallikdir. *Tilinchä Hibbatilla tämāk bolur* (Rabg'). *Kälib көrdi kim, bir shunqar qatnıy ichägüsün yämäktä turur* (O'N).

Harakat nomi tushum, jo'nalish, chiqish kelishigi yoki ko'makchi bilan kelib, to'ldiruvchi yoki hol vazifasini o'taydi (O'rta Osiyo turkiy tilida bu vazifa ancha cheklangan): *Ol är bu og'urda barmaqqa isiqländi* (MK) — U kishi bu paytda borishni issiq deb hisobladi. *Eshitmāk bilä boldı bilgä kishi // bu sөz sözlämäktin barır är bashı* (QB). *Sizläрни bu ällärinizni chıqarmaq tilärlär* (Taf.). *Säni көrmäkkä dastur quldum* (Rabg'). *Kishi өltürmäkdin ulug' yazuq yoq* (Rabg'). *Yurur-men barcha ishini bilmäk üchün // sävermän көzni sizni көrmäk üchün* (MN). *Bilig bilmäk ichindä javharisän* (MN).

Eski o'zbek tilida **-i/sh** shaklli harakat nomi ham kam qo'llanadi. **-u/v** shaklli harakat nomi esa deyarli uchramaydi, **-maq** shaklli harakat nomi esa turli shakl va vazifada keng qo'llanadi.

Bosh bo'lak vazifasida: *Ag'zıg'a kelgänni dämäk nädän ishi va*

elgigä kelgänni yemek hayvan ishi (Nav., MN). *Bil kim, nafas urmamag' alardın avla* (Nav., MQ). *Chu bir ishkä xizmat qilib yurmag'im // säniñ birlä olturmag'u turmag'im* (Nav., CHD). *Ältmiş yıldur ki iman kältürmätädürmän* (Nav.). *Qamap olturmaq boldı Sultän* (SHN).

Ikkinchi darajali bo'lak vazifasida: *Chiqarmaqqa namus qıldı anı* (Nav., CHD). *Kөрүp äl qächishın* (SHN). *Og'urlarg'a äl jihatig'a көz salmaq üçhün* (Nav., MQ). *Ashiq olturmäk fanıda barchadın ustäd-sen* (Lutf.). *Xaläyiqnı tırgüzmäk tilägäy* (Sakk.). *Xän kelishidin burna* (SHN).

Harakat nomi qurilmasi tobe vazifasida, odatda, fe'l kesimga yoki boshqa vazifadagi fe'lga bog'lanadi. Agar u qaratqich kelishigida bo'lsa, turli vazifadagi otga bog'lanadi: *Tügänmäginıñ imkani yөqtur* (Nav., MQ). Bu xususiyat hozirgi zamon tilida ham saqlanadi.

Harakat nomi qurilmasi taraqqiyotidagi yana bir xususiyat shuki, bu xil qurilma tarkibida subyekt ifodalanishi mumkin. Bu holda harakat nomi egalik affiksini oladi. Bunda subyekt belgisiz yoki belgili qaratqich kelishigi shaklida bo'ladi. Eski turkiy yodnomalar tilida subyekt, asosan, belgisiz qaratqich shaklida bo'lib, keyingi davr tilida ko'proq qaratqich belgisini oladi. Umüman, til taraqqiyotida atoqli ot yoki kishilik olmoshi bilan ifodalangan subyektning qaratqich kelishigi qo'shimchasini olishi qonuniylasha boradi. *Bäg kälmägi yag'udı* (MK) — Bekning kelishi yaqinlashdi. *Yag'ı qılmag'usın qılınchı qılur* (QB). *Etäk yırtılmaqı älikläri käsilmägi, tonlar qang'a bulg'anmaqı nädin* (Rabg'). *Eränlär yasanmag'ı* (Nav., MQ). *Xän kelishidin burna* (SHN). *Bularnıñ alışı va berishi* (BN). *Alarnıñ kelishini көrdüm* (SHN). *Ularnıñ kirmäginä* (Rabg').

Hozirgi zamon tilida atoqli ot yoki kishilik olmoshi orqali ifodalangan subyekt harakat nomi qurilmasi tarkibida, asosan, belgisiz qaratqich kelishigida keladi.

Harakat nomi qurilmasi taraqqiyotida **-moq** shaklli harakat nomi **-i/sh** shaklli harakat nomi bilan almashadi.

UNDALMA

38-§. Undalma qadimgi davrlardan boshlab tilimizda qo'llanib keladi. Undalma tinglovchi va o'quvchilarning diqqatini asosiy fikrga jalb qilish hamda nutq qaratilgan shaxs yoki predmetni xarakterlash uchun yozma nutqda ancha keng qo'llangan.

Qadimgi turkiy tilda undalma, asosan, gap o'rtasi va oxirida qo'llangan: *Ajar körü biliñ, türk amti bedun bäglär, bedkä körigmä bäglär gü yañiltachısız* (KT) — Unga qarab bilinglar, turklarning hozirgi beklari; taxtga sodiq beklar, sizlar yanglishib turasizlar-ku! *Süchig sabına, yımshaq ag'ısına arturıp öküs türk bodun eltig* (KT). Shirin so'ziga, ajoyib javohiriga aldanib, turk xalqi, ko'p o'lding.

Ayniqsa, "Qutadg'u bilig"da va "Hibatul haqoyiq"da tarkibi keng undalmalar ko'proq qo'llanadi: *Ay mehnat izisi elüm nematın* (QB) — Ey mehnatkash, o'lim — ne'mating. *Qarag'a yag'uma, ay qılgı erün* (QB) — Qoraga yaqinlashma, ey xulqi toza. *Aya shak yolında yelikli otun* (HH), *Aya mal izisi axi äzgü er* (HH).

Undalma undov so'zlar bilan birga kelishi mumkin: *Biliglikkä ya dost özünni ula* (HH); *Nuh... eshakkä: "Kirgil, ay mal'un", deb aydı* (Rabg').

Eski o'zbek tilida ham undalmalar keng qo'llanadi, umumiy mazmunga ko'ra *ilahi, saqiy, yar, janan, dost* kabi so'zlar undalma vazifasida keladi.

Hozirgi zamon adabiy tilida undalma keng qo'llanadi.

KIRISHLAR

39-§. Ifodalanayotgan fikrga turlicha modal munosabatlarni bildirish uchun qo'llanadigan kirishlar (kirish so'z, kirish birikmalar va kirish gaplar) qadimgi davrlardan boshlab ishlatilib keladi.

Qadimgi turkiy til matnlarida kirish so'z va so'z birikmalari uchramaydi. Eski turkiy tilda bu xil birikmalar uchrasa ham, ular kam qo'llanadi va bu vazifada keluvchi so'zlar doirasi ham uncha keng emas: *Säziksiz, elüm bir kün axir kälir* (QB) — Shubhasiz, o'lim bir kun keladi. *Esizim, bu yailg' kishilär elür* (QB) — Esiz, bunday kishilar o'ladi. *Baxillikni qanı ägär til qayu* (HH). *Birar*

yanʃhar ärsä, ikkinch, yalgʻan ärsä (HH) — Birinchidan, yanglishilsa, ikkinchidan, yolgʻon boʻlsa. *Azin ma bu bāsh nān, yuraq tutqu bāk* (QB) — Yana besh narsadan bek oʻzini yiroq tutsin. *Eñ ashnu yagʻıqa kārak xiyla al* (QB) — Avvalo, dushmanga xiyla kerak.

“Qutadgʻu bilig”da koʻpincha ayrim feʻllar (*kər, bil, kel* kabi-lar) kirish soʻz vazifasida keladi: *Kishilik atı, kər, iki neñ turur* (QB) — Odamgarchilik, koʻr, ikki narsadan iborat boʻladi. *Ərüngä qara, tärk yuqar ol kərünj* (QB) — Oqqa qora tez yuqadi, qarang. *Uvutsiz yüzi kərsä, etsiz süñük, uvutsuz əzi kərsä butmas əruk* (QB) — Uyatsiz kishining yuzi, koʻrsang, etsiz suyak, uyatsizning oʻzi, koʻrsang, pishmagan olxoʻri. *Käl, ezgü qılın* (QB) — Kel, yaxshilik qil. *Qalı qarnı achsa, bilin, yär agʻu* (QB) — Agar qorni ochsa, bil, zaharni ham yeysi.

Eski oʻzbek tilida kirish soʻzlarning doirasi ham, qoʻllanish miqdori ham ancha kengayadi.

Kirish gaplar qadimgi turkiy tilda ham uchraydi: *Anta kisrä, täñri yarlıkazu, kutım bar üçün öltächi budunıgʻ tirigrü igitim* (KT) — Undan keyin, xudo yorlaqasin, baxtim bor uchun oʻlayotgan xalqni koʻtardim.

Eski turkiy tilda kirish gaplar birmuncha koʻproq qoʻllanadi: *Tiriklikkä tutma, söz aydım acha* (QB) — Hayotga ortiqcha koʻngil berma, senga ochiq soʻz aytdim. *Bu Aytoldı tägli qutdır ul, kər anı* (QB) — Bu Oytoʻldi baxt degani boʻladi, unga boqqin.

Eski oʻzbek tilida kirish gaplarni qoʻllash birmuncha kengayadi.

Yodnomalar tilida qoʻllangan kirish gaplar koʻproq ilovalı birikmaga oʻxshab ketadi. Turli modal munosabat ifodalovchi kirish gaplar kamroq qoʻllanadi. Hozirgi zamon tilida kirish gaplarning turli shakl va mazmunda qoʻllanuvchi turlari keng ishlatiladi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Shaxsi noaniq gaplarni tuzuvchi vositalar va ularning qadimgi turkiy, Oʻrta Osiyo turkiysi va eski oʻzbek tilida qoʻllanishi.*

2. O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek tilida shaxssiz gaplar qiyosi.
3. Shaxsi umumlashgan gaplarning eski va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.
4. To'liqsiz gaplarning shakl va vazifasida o'zbek adabiy tili tarixidagi o'zgarishlar.
5. Atov gaplarning eski va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.
6. Ajratilgan bo'laklarning qo'llanish tarixi.
7. Adabiy til tarixida sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlari shakllarining davrlar bo'yicha o'zgarishi va qurilma tashkil etish xususiyati.
8. Undalmalarning qadimgi turk va o'zbek adabiy tilidagi uslubiy xususiyatlari.
9. Kirish so'z, so'z birikmasi, kirish gaplarning qo'llanish davrlari va hozirgi o'zbek adabiy tilidan farqi.

II. Tayanch tushunchalar

Ikki va bir tarkibli gaplar. Bir tarkibli gaplarning turlari: noaniq shaxsli gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar. To'liqsiz gaplar, ajratilgan gap bo'laklari. Harakat nomi qurilmalari. Undalma. Kirishlar.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ajun	—	subhoniyy	—
azin	—	sü	—
ärdäm	—	tabaru	—
bikin	—	tavar	—
bulung	—	yaliquq	—
lavh	—	yoriq	—
marhabo	—	chagir	—
öküş	—		
otru	—		
oza	—		
qash	—		
qazo	—		
qubba	—		
qulf	—		
qut	—		
safih	—		

QO'SHMA GAP

40-§. Qo'shma gaplar ikki xil yo'l bilan kelib chiqadi (A.Riftin):

1) Ikki sodda gapning birikishi yo'li bilan (bu yo'l bilan *bog'langan qo'shma gap* tuziladi; bunday bog'langan qo'shma gaplardan *ergash gapli qo'shma gaplar* ham ajralib chiqadi);

2) Sodda gap tarkibidagi sifatdosh, ravishdosh yoki shart fe'li boshqargan birikmalar kengayib, alohida gap tashkil etish yo'li bilan A.Riftinning fikriga ko'ra, flektiv tillar uchun birinchi yo'l asos bo'lsa, agglyutinativ tillar uchun ikkinchi yo'l asosdir. Ayrim olimlar turkiy tillarda qo'shma gaplar sodda gaplarning birikishi yo'li bilan shakllangan desalar (M.Shiraliyev, N.T.Sauranbayev), ayrim olimlar qo'shma gap taraqqiyotining ikkinchi yo'lini tan oladilar (S.Jienbayev, E.A.Grunina). Ko'p olimlar A.Riftinning fikriga shubha bilan qaraydilar va qo'shma gap taraqqiyotida har ikki yo'l ham bo'lishi mumkin ekanini ko'rsatadilar (K.Sartbayev, N.Gajiyeva).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

41-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qo'shma gaplarning ibtidoiy shaklidir. Buning sababi shuki, bog'lovchi ishtirokisiz, faqat ohang yordami bilan bog'lanish qo'shma gap tuzishning eng oddiy usulidir.

Hali teng va tobe bog'lovchilar bo'lmagan yoki juda kam bo'lgan davrlarga oid o'rxun yozuvlari va XI asr yodnomalarida murakkab fikr sodda gaplarni yonma-yon keltirish hamda gaplarni ma'lum ohang va boshqa vositalar bilan birlashtirish orqali ifodalangan.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ba'zilar hozirgi bog'langan qo'shma gaplar uchun, ba'zilar hozirgi ergash gaplar uchun asos bo'lgan, ayrimlari esa ma'lum o'zgarishlar bilan hozir ham qo'llanadi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar o'z xususiyatlariga, o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan maxsus birikmadir, bu birikma tarixiy taraqqiyot jarayonida yanada takomillashgan va hozirgi zamon

tilida qo'shma gapning boshqa turlari bilan barobar qo'llanadi, hatto uning ba'zi turlari keyingi davrda vujudga kelgan.

Qadimgi yodnomalarda bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar orasidagi ma'no munosabatlar ham ko'p o'rinlarda, hozirgi zamon tiliga yaqin turadi.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar **ma'lum bir paytda yoki ketma-ket** ro'y bergan voqea, hodisa, xususiyatlarini ifodalaydi: *Qar, buz qamug' arushdi; Tag'lar suvi aqishdi; Kekshin bulut erushdi; Qayg'uq bolub egrishur* — Qor va muzlar hammasi eridi, tog'larning suvi oqdi, osmonda ko'k bulutlar paydo bo'ldi, ular qayiq bo'lib suzishdi (MQ).

Qo'shma gap qismlari orasidagi ma'no munosabat ko'pincha ancha uzoq bo'ladi, harakat, holatning kimga, nimaga taalluqli ekanligi va gaplar orasidagi ma'no munosabat mazmundangina anglashilib turadi: *Adashliq uza turmadi; Qalin aran tirkashur* — Do'stlikka rioya qilmadi, (hozir) ko'p askar tirkalib turibdi (MK).

Ma'lum payt munosabatida bo'lgan qo'shma gap qismlarini bir-biriga bog'lash uchun ayrim leksik unsurlar ishlatilgan.

O'rxun yodnomalarida qo'shma gap qismlarini birlashtirish uchun quyidagi leksik unsurlar qo'llanadi: *anta kisra (anta — unda, kisra — keyin): Ancha saqintim. Anta kisra tahrri bilig bartuk uchun ozum oq qag'an qusdum* (Toj.) — Undan keyin shunday o'yladim: tangri (menga) bilim bergani uchun (uning xon bo'lishini) o'zim istadim.

“Qissasi Rabg'uziy” va “Tafsir”da *anda, ul vaqtda; emdi, andin keyin, andin soynra* leksik vositalari qo'llanadi: *Emdi uchmahqa kirdim* (QR). *Andin soynra təri kenashib quduqqa salur bolub* (QR).

Keyinchalik qo'shma gap qismlari orasidagi payt munosabatini ko'rsatuvchi yuqoridagi leksik vositalar kengroq ishlatilgan. Ammo hozirgi tilda kam qo'llanadi.

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun bir-biriga qiyoslanadi. Qiyoslash orqali voqea, hodisa, predmetlar o'rtasidagi farqlar, ular orasidagi qarama-qarshilik, nomuvofiqlik ochiladi: *Tag' tag'qa qavushmas, kishi kishigä qavushur* (MK). *Orun berdin ashnu men oldurmadim* (QB) — Avvalo o'rin berding, men o'tirmadim.

“Qutadg‘u bilig”dan keltirilgan misol hozirgi o‘zbek tilida *ammo* bog‘lovchisi bilan qo‘llangan bo‘lar edi. Lekin bunday birikma o‘z davri uchun me‘yor bo‘lgan.

Qiyoslash munosabatini ifodalovchi qo‘shma gaplar keyingi asrlarga oid yodnomalarda keng qo‘llanadi, uning ikki mazmun munosabati yanada tabaqalashadi, ma‘lum mazmun munosabatini ifodalovchi leksik, grammatik vositalar yanada aniqlashadi: *Sendin aytmaq, mendin eshitib turmaq* (QR).

Payt va qiyoslash munosabatini ifodalagan qo‘shma gap qismlari shaklan ancha mustaqillikka ega. Bu xil birikmalar hozirgi tildagi bog‘langan qo‘shma gaplar uchun asos bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, bu xil birikmalar tamom bog‘langan qo‘shma gaplarga aylanib ketmaganlar, ular ma‘lum grammatik va ma‘no o‘zgarishlari bilan hozirgi tilda ham keng qo‘llanadi.

3. Payt va qiyoslash munosabatidan tashqari, ma‘no jihatdan biri ikkinchisiga tobe bo‘lgan, biri ikkinchi qismini **aniqlagan, to‘ldirgan** qo‘shma gaplar ham qo‘llangan:

a) Qo‘shma gapning birinchi qismi sababni, ikkinchi qismi undan kelib chiqadigan **natijani** ifodalaydi: *Ajun mali terdiñ, özün boldi bay* (QB) — Dunyo molini yig‘ding — o‘zing boy bo‘lding.

Sabab-natija (xulosa) munosabatining ifodalanishi, asosan, gaplar orasidagi ma‘no munosabatdan kelib chiqishi bilan birga, ayrim grammatik va leksik belgilar ham bo‘lgan, chunonchi, gap kesimlarining buyruq fe‘li shaklida bo‘lishi yoki natija ifodalovchi qismining *emdi* so‘zi bilan bog‘lanishi kabilar: *Qanda erinch, qani qi, emdi uzın uzg‘urur* — Malhamim qayerda ekan, endi uyqum qochdi (MQ).

XI asrdan so‘nggi yozma yodgorliklarda bu turdagi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning qismlari orasidagi semantik munosabatning ifodalanishi aniq vositalar bilan bog‘lana boshlaydi. “Qissasi Rabg‘uziy” va Navoiy tilida, “Shajarai tarokima”da natija ifodalovchi qism *aniñ uchun, bu jihatdın, ul sababdın, bu sababdın, ul jihatdın* leksik vositalari bilan bog‘langanligini ko‘ramiz;

b) Qo‘shma gap qismlari o‘rtasida **shart** munosabati ifodalana-
nadi: qo‘shma gapning birinchi qismi shartni, ikkinchi qismi shu

birinchi shartga bog‘liq bo‘lgan sababni ifodalaydi: *Cherikin bār, kūchūn bar* (QR).

Navoiy tilida shart munosabatini ifodalagan quyidagi birikmalar qo‘llangan: *Közüm üçhär, gar humayun yüzüñni kergäy yāt* (Nav., MQ). *Ne ‘mat degen nime-ki tamām yoq boldı, alarnıñ köñli sendin sınıuq boldı* (Nav., MQ).

d) “Devonu lug‘atit-turk” va so‘nggi davr adabiyotlarida, ayniqsa, she‘riyatda **o‘xshatish** munosabatini ifodalagan qo‘shma gaplarni ko‘plab uchratamiz: *Türlüg chechäk yarıldı, Barchın yazım kerildi* — Guldor ipak gilam yozilganday, (yerlarni) turli chechaklar bezadi (MK);

e) bog‘lovchisiz qo‘shma gapning ikkinchi qismi birinchi qism tarkibidagi ayrim bo‘laklarni **izohlashi, aniqlashi yoki to‘ldirishi** mumkin: *Ibrahim, uch ish qılğ‘ıl: biri ul kim, bizni el yoq kishi yoq yerdä qoyg‘ıl, ikkinchi, tevädin tushurmägil, uchunchi, sen anıñ bilä qopmag‘ıl* (QR).

Bu turdagi birikmalarning o‘ziga xosligi shundaki, ularda aniqlovchi gapni ajratish, jumlaning oxirida berishga intilish seziladi. Hozirgi til uchun me‘yor hisoblangan “falon otlıq qarindoshi bor edi” birikmasi quyidagicha berilgan: *Anası qarındashları bār erdi Banu Maxsum ätlig‘* (QR).

Odatda, aniqlovchi vazifasida bo‘lgan gap ikkinchi o‘rinda bo‘ladi. Ba‘zan aniqlovchi gap birinchi o‘rinda kelishi ham mumkin: *Nuh ul seksän kishi musulman erdi, ularnı yıg‘ıb kemägä kekürdi* (QR).

Qo‘shma gap qismlaridan biri ikkinchisining mazmunini to‘ldiradi. To‘ldirish vazifasida bo‘lgan qism ikkinchi o‘rinda bo‘ladi. Bu holda to‘ldirish vazifasidagi gap, asosan, ko‘chirma gap shaklida bo‘ladi: *Saqıntım turuq buqalı semiz buqalı arqada bilsär, — semiz buqa, turuq buqa, — bilmäz ermis* (To‘q.) — O‘yladim: orqadan (xon) oriq buqa, semiz buqani bilsa ham, (qaysi) semiz buqa, (qaysi) oriq buqa, bilmaydi. *Ayur: ey biligsiz kishi munduzı // özünä baqa kër, kim erdiñ mänjä* (QB). *Aytqıl: Sarag‘a, Hajarg‘a kūch qılmasun* (QR).

Biror qismi to‘ldirish vazifasida bo‘lgan qo‘shma gaplar so‘nggi

davr adabiyotlarida ham keng qoʻllanadi. Hozirgi tilda, bir tomondan, bu xil birikmalarning baʼzi birlari *-ki bogʻlovchili* birikma bilan almashgan (*aytadilarki, deydilarki*), ikkinchi tomondan, bu turdagi birikmalar bilan barobar toʻldiruvchi vazifali gaplarning boshqa turi keng ishlatila boshladi; bu turda toʻldiruvchi vazifasidagi gap bosh gapning kesiminigina emas, u orqali shu gap tarkibidagi toʻldiruvchi vazifasidagi olmoshni ham izohlaydi (*men shuni bildim*).

Bogʻlangan qoʻshma gaplar

42-§. Bogʻlangan qoʻshma gapni tashkil etishda **teng bogʻlovchilar bilan birga ayrim yuklamalarning ham ishtiroki kattadir.** Hozirgi oʻzbek adabiy tilida teng bogʻlovchilarning barcha turlari va yuklamalar keng qoʻllanadi. Ammo til taraqqiyotining ilk davrlarida yordamchi soʻzlar juda kam boʻlib, borlari ham oʻziga xos vazifaga ega boʻlgan.

Qadimgi yozma yodgorliklarda (birinchi navbatda, oʻrxun yodnomalarida) teng bogʻlovchilar boʻlmagan. Bu vazifada *yemä, yana, taqi, dagʻi* kabi leksik unsurlar qoʻllangan. Bu unsurlar qoʻshma gap qismlarini bir-biriga mazmunan bogʻlagan va bogʻlangan qoʻshma gapga yaqin, ammo oʻz maʼno mustaqilligi ancha kuchli boʻlgan birikmalarni yaratgan. Keyinchalik bu unsurlar oʻz leksik maʼnolaridan tobora uzoqlashadi va qoʻshma gap qismlarini birlitiruvchi vositaga aylanadi, shu oʻrindagina ular haqiqiy bogʻlangan qoʻshma gapni tashkil qiladi.

Yemä, yana. Oʻrxun yodnomalarida bogʻlangan qoʻshma gapni tashkil etishda faqat *yemä* yordamchisi uchraydi. *Yemä* soʻzi *yana, ham* yordamchilariga yaqin vazifada qoʻllangan. Uning ham bogʻlovchilik, ham yuklamalik vazifasi boʻlgan: *yemä* bir-biriga mazmunan qoʻshiluvchi voqea, hodisa, xususiyatlarni taʼkidlab koʻrsatadi: *Türk bodun yemä bulgʻanch..., ogʻuzı yemä tarqanch...* (Toʻn.) — Turk xalqi ham qoʻzgʻalgan, ogʻuz (xalqi) ham tarqalgan.

Yana yordamchisi ham maʼlum maʼno munosabatida boʻlgan gaplarni birlitirib, qoʻshma gap hosil qilishda xizmat qiladi. Bu yordamchi yolgʻiz qoʻllanadi, qoʻshma gapning ikkinchi qismi

boshida keladi va soʻnggi qismdan anglashilgan mazmunning oldingi qismdan anglashilgan mazmunga qoʻshilishini koʻrsatadi: *yana yordamchisi* “Devonu lugʻatit-turk” va “Qutadgʻu bilig” da uchraydi (KT va Toʻr.da uchramaydi): *Qudruq qatigʻ tugdumiz, Tejrig ogush ogdū-miz, Kemshib atigʻ tekdimiz. Aldab yana qachtimiz* (MK). — Otlar dumini qattiq qilib tugdik, tangriga koʻp hamd oʻqidik, uzangiga qattiq bosib hujum qildik, aldab yana qochdik.

Yana yordamchisi XIV asr yozma yodgorligi “Qissasul anbiyo” asarida keng qoʻllanadi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida *yana yordamchisining* qoʻshma gap tuzishdagi vazifasi chegaralangan.

Taqi (dagʻi, tagʻi). XI asr yodnomalarida *taqi* unsuri quyidagicha maʼno munosabatda boʻlgan gaplarni biriktiradi:

1) Qoʻshma gap tarkibidagi birinchi gapdan anglashilgan mazmunni ikkinchi gap toʻldiradi; bu holda *taqi yordamchisi yana* unsuriga teng keladi: *Ezi āzgū bāglik, taqi āzgūrāk // Tōrū ol, anī tūz yūrūtgū kārāk* (QB) — Beglik mansabi yaxshi, yana yaxshiroq — qonundir// Uni toʻgʻri yuritish (amalga oshirish) kerak;

2) Qoʻshma gapning ikkinchi qismidan anglashilgan mazmun taʼkidlanadi. Bu holda *taqi yordamchisi ham* unsuriga yaqin keladi: *Anjar sōzlādim men sōzuyūni sacha // taqi menda yigrāk sān aygʻil acha* (QB). Men soʻzladim unga soʻzingni tanlab, Sen ham menga (soʻzlarni) tanlab, ochiq aytgin.

“Tafsir”da *taqi* elementi *ham, hamda yordamchisi* vazifasini bajarib, qoʻshma gapning ikkinchi qismidan qoʻshimcha mazmun anglashilishini koʻrsatadi: *Zina qilgʻa (n) nuḡ nishanasī bolur taqi xamir ichkā (n) nuḡ nishanasī bolur* (Taf.).

Bogʻlangan qoʻshma gap tuzishda xizmat qilgan bu unsur Navoiyda, “Boburnoma”da va XVII asr yodnomasi “Shajarai tarokima”da ham uchraydi: *Dagʻi dādhāh sorarda oʻzlūk bile mashgʻulluq qililsa* (Nav., MN). *Bir-ikki giridin sōḡ men ātlanīb ordugʻa keldim. Ul dagʻi tūshken yerigā bardī* (BN). *Bir altun yāy birlān kōb āvni xan aldīgʻa keltūrdilār, ūch kichik ogʻlanlari taqi ūch altun og birlā kōb āvni kelturdilār* (Sh.tar.). *Ushbu aytgʻan tek ulashīb alishsunlar taqi har qaysīsī anīḡ ogʻlanlari birlān va navkarlari*

birlän yesünlär va taqı aytdılar (Sh.tar.).

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *taqı* unsuri qo‘llanmaydi.

Va bog‘lovchisi. Bu bog‘lovchi aslida arab tilidan kirgan bo‘lib, dastlab XI asr yodnomasi “Qutadg‘u bilig”da uchraydi va so‘nggi davr qo‘lyozmalarida qo‘shma va sodda gap tarkibida juda keng qo‘llanadi, ammo hozirgi o‘zbek adabiy tilida uning qo‘llanishi ancha chegaralangan. XI asrning mashhur filologi Mahmud Koshg‘ariy bu bog‘lovchini “vavi otifa” — deb nomlaydi va uning turkcha emasligini ko‘rsatib, u haqda “Devonu lug‘atit-turk”da to‘xtalmasligini aytadi. (“Devon”ga, ma‘lumki, turkcha so‘z va unsurlar kiritilgan).

“Qutadg‘u bilig” asarida *va* bog‘lovchisi juda kam qo‘llanadi. Ayrim hollarda u *lekin* bog‘lovchisi bilan birga ishlatiladi va bir-biriga mazmunan qarama-qarshi yoki nomuvofiq bo‘lgan qismlarni o‘zaro biriktirishda xizmat qiladi: *Bu Aytoldi aydi menä yas qılur // Munum yoq va lekin kishilär ayur* (QB). — Bu Oyto‘ldi aytdi: menga og‘ir, kamchiligim yo‘q va lekin kishilar (kamchiligim) haqida gapirishadi.

Va hamda *lekin* bog‘lovchilarining birikkan holda kelishi so‘nggi davr yozma adabiyotlarida, hatto, hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham uchraydi. “Qissasi Rabg‘uziy”, Navoiy, “Boburnoma”da bu ikki bog‘lovchining birikib qisqargan shakli — *vale* shakli ham uchraydi: *Bu ish siz aymış tek ermäs, vale bu sizniñ nafsınız sizni bu ishkä keltürdi* (QR). *Nazmg‘a nisbat berurdin yuqarıraqdur, valekin har uslub va she‘rdä jahāngir erdilär* (Nav., MQ). *Shusmir daraxtısi bisyar, vale bag‘chalari da aksar badam daraxtısi dur* (BN).

Va bog‘lovchisi yolg‘iz kelganda, o‘zaro ma‘lum payt yoki qiyoslash munosabatida bo‘lgan gaplarni biriktiradi.

a) *Agar sözün chin bolsa, seni tarbiyat qılayın va agar yalg‘an bolsa, seni parcha-parcha qılayın* (QR).

b) *Men bilürmen anı kim, közläyürsüz va anı kim, ashkara qılursüz* (Taf.) — Men nimani bekitib, nimani oshkora qilayotganingizni bilaman.

Navoiy davridan boshlab *va* bog‘lovchisining vazifasi juda kengaydi: payt, izoh, qiyoslash, sabab-natija va boshqa mazmun munosabatida bo‘lgan gaplarni biriktiradi: *Aq üydä anjuman asbäbi*

muxayyā va ul āq üydä anjuman ahli mujammu (Nav.,MN) *Vilāyat ārası tāñ yavuuq va maqsad yırāq* (BN). *Mardān tegenni pādshāh qıldılar va Mardān yıldam yigit erdi* (Sh.tar.). *Xasm nechäkım haqır bolsa, kəñul qozg'atur va xasm nechä ushaq bolsa, koz bulg'atur* (Nav.,MQ). *Bir bolsa, el tüzälür va ikki bolsa el buzı lur* (Sh.tar.). *Urush, turush bolmay, ajrashtılar va Sultan Mahmudxan urush kishisi emas edi* (BN). *Andın soñ Jöji xān öldi va yurt og'lı Sayı xāng'a qāldı* (Sh.tar.).

Va bog'lovchisining hozirgi yozma adabiy tildagi qo'llanish doirasi cheklangan, og'zaki nutqda va bog'lovchisi butunlay qo'llanmaydi. Ba'zi turkiy tillarda (masalan, turk tilida) va bog'lovchisining vazifasi ma'lum darajada saqlangan.

Ham yordamchisi bog'lovchi vazifasida ham, yuklama vazifasida ham qo'llanadi va har ikki vazifada ham bu yordamchi qo'shma gapni tuzishda xizmat qilishi mumkin.

Ham yordamchisi o'zbek tilida qadimdan qo'llangan. Bu yordamchini dastlab "Qutadg'u bilig"da uchratamiz.

Ham yordamchisi bilan tuzilgan qo'shma gapning ikkinchi qismida qo'shimcha mazmun ifodalanadi, bu ikkinchi darajali ma'lumot bo'lishi yoki muallif uni alohida ajratib ko'rsatishi mumkin: *Tili chin bütun ham kezi keñli bay* (QB). — Tili chin, ko'zi ham to'g'ri, ko'ngli to'q. *Sen kündä yalg'uz sen Isma'il ham yalg'uz turur* (QR). ...*atrafı tamām narunj daraxtlardur, anār daraxtları ham bār* (BN). *Söz ayta bilmäy bārıqnı ālıb bāshıg'a sanchdı, kərinışdä olturg'an xalq ham qorqınchdı n hech nımersä ayta bilmädilər* (Sh.tar.).

Zidlovchi bog'lovchilar. Zidlovchi bog'lovchilar ham qo'shma gapni tuzishda katta xizmat qiladi. Ularga *lekin, amma, balki* bog'lovchilari kiradi.

"Qutadg'u bilig" asarida va "Tafsir"da *lekin* bog'lovchisi qo'llanib, u asosan va bog'lovchisi bilan birga ishlatiladi.

"Qissasi Rabg'uziy" asarida, asosan *ammā* bog'lovchisi qo'llangan; bu bog'lovchi bir-biriga muvofiq bo'lmagan harakat, holat, xususiyatni ifodalovchi gaplarni biriktirib, bog'langan qo'shma gap hosil qiladi: *Özgälärniñ aybları yāpar, ammā özi yalıñ qalur* (QR). *Mālım tavarım bār, ammā og'lanım yoq* (QR).

Navoiyda *ammā* bilan birga *lekin* bog'lovchisi ham qo'llanadi. Ammo *lekin* bog'lovchisi kamroq qo'llanadi va ko'pincha va bog'lovchisi bilan birga ishlatiladi: *Anja qilmag'an azāb qālmadi, ammā ul maxfiy sirrin koñüldin tilgā sālmadi* (Nav., MQ). *Ammā bu tāifaniñ sayrı ham agarchi tarab ayni mehnatzudadur, valekin filhaqiqat la'im sirat va gadādurlar* (Nav., MQ).

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida *ammā, lekin* bog'lovchilari barobar qo'llanadi, shu bilan birga, ularning uslubiy ma'no an'analari ham saqlanadi: *Qāzāqıyanıñ ushbu gazetida yazg'an sozlādur, lekin aksarlari da xatā bārdur* (TVG, 1, 1900).

Yā bog'lovchisi qadimgi davrlardan boshlab tilimizda qo'llanadi. Uni dastlab "Qutadg'u bilig" asarida uchratamiz. Bunda *yā* bog'lovchisi bir-birini inkor etuvchi, birida ro'y berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisa, holatlarni ifodalovchi gaplarni biriktiradi: *Tatig' ol bu davlat etār ham buzar // Ya ārsāl turur: tārک āriksā, tezār* (QB). — Baxt — bu davlat, u yaratadi ham yo'qotadi. Yo u yomondir: tezda sovub qochar.

"Qutadg'u bilig"da *yā* bog'lovchisi va, ham bog'lovchisiga vazifadosh bo'lib, qo'shma gap qismlaridagi harakat, holat, xususiyyatning mavjud ekanligini ko'rsatadi: *Ayıtıñ Hajib: emdi koñlün nātäg // Kelip qanda tushtun yā ornun neteg* (QB) — Hojib so'radi: hozir ko'ngling qalay, Kelib qayerga tushding va o'rnig qalay?

"Devonu lug'atit-turk"da *yā* bog'lovchisi ishlatilmaydi, uning o'rnida *azu* unsuri xuddi shu vazifada ishlatiladi: *üzüm yägil azu qag'in yägil* (MQ).

O'rxun yozuvlarida ham *azu* shakli qo'llanadi: *...az bodunig' eküsh qıltım Azu bu sabımda yigid barg'u* (KT). — ... Oz xalqni ko'p qildim. Yoki bu so'zimni yolg'oni bormi?

"Tafsir"da *ya* bog'lovchisi qismlaridan birining mazmuni ro'y berishi mumkin bo'lgan qo'shma gaplarda qo'llanadi: *Anı sizmu bitrür-siz ya biz-mu bitrüriz anı*. — Uni siz o'stirasizmi yo uni biz o'stiramizmi?

Navoiy asarlari tilida *yā* bog'lovchisidan tashqari ***gāh (gāhi, gāhiki, gāhikim)*** bog'lovchisi ham qo'llanadi. Bu ayiruvchi bog'lovchi birin-ketin ro'y beradigan voqea, hodisa, holatni ifodalovchi gaplarni biriktiradi.

“Boburnoma”da ham *yā* va *gāh* bog‘lovchilari barobar qo‘llanadi: *Hātirg‘a bu kechti kim, har tavar qilib ozumizni. Axsig‘a salsak, yā Shayx Bayāzid Tanbaldın qat qilib bizniñ sarı bolg‘ay, yā bir naqshı uyrulgey kim, munāsibi davlat bolg‘ay* (BN). *Gāhi ki ichkūlikkā tūshār edi, yigirmā-ottuz kün payapay ichār edi. Gāhi kim, chag‘ırdın chıqar edi, yana yigirmā-ottuz kün ichmäs edi* (BN).

“Shajarai tarokima”da qo‘shma gapni tuzishda *gāh* bog‘lovchisi qo‘llanadi, bu vazifada *ya* bog‘lovchisi uchramaydi: *az urug‘lar ang‘a qoshulib gāh alti-yetti top bolurlar erdi, gāh uch-tört top bolurlar erdi* (Sh.tar.).

Ne yordamchisi. Bu yordamchi ham bog‘langan qo‘shma gapni tuzishda xizmat qiladi. U inkor mazmunidagi gaplarni biriktiradi va inkor mazmunini kuchaytiradi.

Ne yordamchisi bilan tuzilgan qo‘shma gaplar dastlab “Qutadg‘u bilig”da uchraydi.

“Devonu lug‘atit-turk”da bu yordamchi ishlatilmaydi: *ne o‘rni* da unga vazifadosh bo‘lgan *ab-ab* yordamchisi ishlatiladi.

Ne yordamchisi “Qissasi Rabg‘uziy”da ko‘proq qo‘llanadi: Yel esti, tāñ atquncha, ne mulk qāldı ne cheriki qāldı (QR). *Ne sōzdin ki yetktāy birāvgā g‘ubār, ne lāzim ki sen qıla-sen āshkār* (Nav., MQ). *Ul vaqt zuhd-u taqaiyg‘a ne e‘tibar va xush-u xiradg‘a ne ixtiyār* (Nav., MQ).

Navoiy va Boburda *ne yordamchisi ko‘pincha va bog‘lovchisi bilan birga qo‘llanadi va yaxlit, ixcham birikmani tashkil etadi: Ne shā‘irāna tarkiblari ahsān va ne ashiqāna sōzlari shu‘la afkān* (Nav., MQ). *Uyag‘qa yetkän (chag‘da) Xusravshāh badbaxt kafiri saltanat dag‘dag‘ası bile kim, saltanat andag‘ nākas, behunarlarğa ne nav‘ yetkey, ne asil, ne nasib, ne insāf, ne adālat, Baysung‘ur mirzāni beklāri bilā tutub, Baysung‘ur mirzag‘a erish sālīb, muhar-ram āyınñ onı da kim, mundaq xushtab‘ va purfazilat va hasab va nasab bilā ārasta pādshāhzādani shahid qıldı* (BN).

Shunday qilib, bog‘langan qo‘shma gaplarning taraqqiyoti teng bog‘lovchilarning shakllanishiga bevosita bog‘liqdir. VII–VIII asr yodnomalarida teng bog‘lovchilar uchramaydi. Ammo teng bog‘-

lovchilarga yaqin bo'lgan vazifada *yämä* so'zi, XI asr yodnomalarida *yana*, *taqi* // *dag'i* so'zlari ishlatilgan. Ular bir-biriga mazmunan yaqin, ammo ma'lum mustaqillikka ega bo'lgan gaplarni biriktirgan. Bu xil birikmalar bog'lovchisiz qo'shma gaplar bilan bog'langan qo'shma gaplar o'rtasida turadi. Shunisi muhimki, davrlar o'tishi bilan, so'nggi davr yozma adabiyotlarida bu unsurlar o'z leksik ma'nolaridan uzoqlashib, yordamchi so'zga yaqinlashadilar. Bu holda ular biriktirgan gaplarning bog'langan qo'shma gaplik xususiyati ortadi. XV asr yodnomalarida *yemä* uchramaydi, *taqi* XVIII asrgacha qo'llanadi, *yana* hozirgi zamon o'zbek tilida qo'llansa-da, qo'shma gap tuzmaydi.

Teng bog'lovchi yordami bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar XI asrdan qo'llana boshlanadi. Bu davrda *va*, *ham*, *lekin*, *ammä*, *yä*, *azu*, *ne* bog'lovchilari sodda gaplarni biriktirib, qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan. Ammo XI asr yozma yodgorliklarida bu bog'lovchilar yordami bilan tuzilgan qo'shma gap qismlari ancha mustaqildir. Davrlar o'tishi bilan bu bog'lovchilarning ba'zi birlarining (*va* bog'lovchisining) vazifa doirasi juda kengayadi (eski o'zbek tilida) va keyin torayadi (hozirgi kunda ishlatilishi), ba'zilarining vazifasi kengayib boradi (*ham*, *lekin*, *yä*, *ne* yordamchilari), ba'zilari ishlatilmay qolib ketadi (*azu*). Hozirgi zamonga kelib, yangi teng bog'lovchilar va shu vazifadagi yangi vositalar kelib chiqadi (*bo'lsa*, *esa*, *bo'lmasa*).

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi turk tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishi, mazmuni va keyingi davrdagi o'zgarishlar.

2. Teng bog'lovchilarning shakllanishi va qadimgi turk, eski o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarni tuzish.

3. Qadimgi turk tilida qo'shma gap va so'z birikmalarini tuzuvchi teng bog'lovchilar va ularning keyingi davr shakllari.

4. Qadimgi turk va O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning mazmun munosabati.

5. Eski o'zbek tilida bog'langan qo'shma gaplarni tuzuvchi vositalar va bunday gaplarning mazmun munosabati.

6. Qadimgi turkiy til *yema*, *azu*, *taqi* (*dag'i*) bog'lovchilarining qo'shma

gap tuzishdagi ishtiroki va bu bog'lovchilarga mos keluvchi teng bog'lovchilar bilan almashishi.

7. Ayiruv bog'lovchilarning bog'langan qo'shma gap va so'z birikmalari tuzishdagi ishtiroki.

8. Ko'chirma gap qo'shma gapning va o'zlashtirma gap so'z birikmasining bir guruhi ekanligi.

II. Tayanch tushunchalar

Qo'shma gap turlari: bog'lovchisiz, bog'langan, ergash gapli qo'shma gaplar. Teng bog'lovchilar va bog'lovchi leksik vositalar. Nisbiy olmoshlar. Ma'lum payt yoki ketma-ketlik, qiyos, izohlovchi munosabatlarning ifodalanishi.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ahsān	—	qonuq	—
asigʻ	—	safin	—
azu	—	sū	—
baliq	—	tarxan	—
bulung	—	teva	—
haqir	—	tugʻ	—
humāyun	—	tugʻma	—
insho	—	uchmah	—
jaruq	—	xamir	—
kekirmäk	—	xasm	—
kökshin	—	xirad	—
mashriq	—	yaling	—
minbaʻd	—	yoruq	—
öküş	—	chechak	—
purfazilat	—		

So'zlarning ma'nosini izohlash uchun lug'atlar:

Fazilov E.I. Alisher Navoiyning izohli lug'ati. «Fan» nashr., Toshkent, 1975-1980.

Древнетюркский словарь. Изд., «Наука», Ленинград, 1969.

Devonu lug'atit-turk. Indeks lug'at. «Fan» nashr., Toshkent, 1967.

Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati, adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLARNING SHAKLLANISH TARAQQIYOTI HAQIDA

Ergash gapli qo'shma gaplar til taraqqiyotining keyingi davrlarida shakllanib yetgan qo'shma gapning alohida bir turidir. Ergash gapli qo'shma gaplar ketma-ket kelib, shaklan mustaqil bo'lgan, ammo mazmunan qismlarining biri ikkinchisini izohlovchi gipotaksis tipidagi ibtidoiy jumalardan shakllanadi: bunday gaplarning biri shaklan tobelashadi, tobelanish bu xil gaplar kesimlarining ma'nosi va vazifasidagi o'zgarish bilan yoki tobelashtiruvchi grammatik vositalarning qo'llanishi yo'li bilan ro'y beradi. Mazmuniy tobelik ketma-ket kelgan ibtidoiy bog'lovchisiz gap qurilmalari orasida ham mavjud edi, bunday gaplarning biri ikkinchisini mazmunan izohlaydi: *Özläk ochin aldı mu emdi yo'raq yirtilür — Zamona* (undan) o'chini oldi (olgan sababli), endi yurak(lar) parchalanyapti (DLT, I, 77/44). Taraqqiyotning keyingi bosqichida bunday izohlovchi gaplar ergash gapga aylanadi. Demak, bunday o'zgarish oldin mantiqda bo'lib, bu tobelik keyinroq shaklan ko'rinadi. Shaklan mustaqil bo'lgan bu xil gaplarning ergash gapga aylanishi quyidagi yo'llar bilan ro'y beradi:

1. Izohlovchi gaplarning kesimlari ma'nosida o'zgarish ro'y berishi. Odatda, sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li mazmunan tobelashadi. Ibtidoiy davrda qadimgi turkiy til obidalarida, XI asr yozma yodgorliklarida ham bu fe'l shakllari mustaqilligini saqlaydi, mustaqil sodda gap kesimi vazifasida qo'llanadi, shart fe'lining mustaqilligi hozir ham saqlanadi. Fe'l shakllarining ma'nodagi tobeligi qadimgi turkiy tildayoq ko'rinadi. Bunday o'rinda fe'l shakllari tobe gap kesimini tashkil etadi, ergash gapni shakllantiradi.

2. Ko'chirma gapli qurilmalari hamda modal gap shakllari (so'roq, buyruq v. b. xil gaplar) boshqa gaplar bilan birga qo'llanganda, ergash gapga aylanish xususiyati kuchli bo'ladi (*Anga Kashmir yurtini berdi: hukmronlik qilsin. Bilmadim — u qayoqqa ketdi kabi*).

3. Gap tarkibidagi ko'rsatish va so'roq olmoshlarining, shuningdek ravishlarning nisbiy olmoshga o'tishi shunday gaplarning ergash gaplarga aylanishiga sabab bo'ladi.

4. Tobe bog'lovchilarning kelib chiqishi ergash gaplarning shakllanishiga olib keladi. Tobe bog'lovchilar olmoshlardan, ravishlardan, yuklamalardan yoki ularning ko'makchilar bilan birkishida ifodalanadi. Demak, tobe bog'lovchilar teng bog'lovchilardan kelib chiqmaydi, shunday ekan, ergash gapli qo'shma gaplar bog'langan qo'shma gapdan kelib chiqadi, degan fikrlarga qo'shilib bo'lmaydi.

Tobe bog'lovchilarning kelib chiqishi va qo'llanishi bosh va ergash gap tarkibida turli korrelyativ so'zlarning qo'llanishini chegaralaydi yoki ana shunday so'zlarni qo'llashga ehtiyoj qolmaydi. Ma'lumki, tobe bog'lovchilarga qadar korrelyativ so'zlar bir gapni ikkinchisiga mazmunan bog'lab turuvchi leksik-grammatik vosita edi (bu vazifada olmosh, ot, ravishlar xizmat qiladi). Korrelyativlashish ergash gapli qo'shma gaplarning kelib chiqishida xizmat qilgan asosiy omillardan biri edi.

5. Kelishik qo'shimchalari (asosan o'rin va payt kelishiklari) hamda ko'makchilar vazifasining ma'lum o'rinda o'zgarishi ularni ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositaga aylanishiga sabab bo'ladi.

Demak, ergash gapli qo'shma gaplar ikki sodda gapning sun'iy ravishda birlashishidan emas, balki bog'lovchisiz qo'shma gapning ichki o'zgarishi, qismlarining tarkibidagi morfologik, sintaktik o'zgarishlar asosida ro'y beradi.

Qadimgi turkiy tilda shakllangan ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyati bor (shakldagi o'ziga xoslik, murakkab, qorishiq mazmun ifodalanishi v. b.). Shuning uchun ham ergash gapli qo'shma gaplarning paydo bo'lish davridan ularning paydo bo'lgan davrini farqlamoq kerak.

Ergash gaplarning shakllanishida qat'iy bir chegara yo'q: tilda arxaik va yangi qurilmalar muvoziy qo'llanishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilning o'zidayoq gipotaksis va parataksis tipidagi gaplar bilan barobar, ergash gapli qo'shma gaplar ham qo'llanadi. Bunday gaplar bosh gapga sifatdosh, ravishdoshlar, shart fe'li orqali, ko'makchilar, bog'lovchilar hamda kelishik qo'shimchalari orqali bog'lanadi, bu davr tilida ba'zi nisbiy olmoshlar ham shakllangan edi.

Sifatdosh orqali: (19) *Echümüz anamız tutmis yer sug' idisiz bolmazun teyin* (KT, kt) — Avlodlarimiz hukm surgan mamlakat egasiz qolmasin deb... (12, 13). *Tabg'ach, og'uz, qutarj bu uchägü qabusur, qaltachi biz öz ichi tasun tutmus teg biz* (Toñ.) — Tabg'ach, o'g'uz, qidarj — bu uchovi birlashsa, biz yolg'iz qolamiz.

Ravishdosh orqali: *Oza kelmis süsin Kültegin ag'itip, Toñra bir og'ush alpag'u on erig, Toña tegin yog'inra egirip elürtimiz* (KT, kt) — Oldin kelgan qo'shinni Kultegin haydab yuborgandan so'ng, Tongra qabilasiga mansub o'n pahlavonni, Tongra teginni ko'mishda, quvlab o'ldirdik.

Shart fe'li orqali: (51/11) *kezdä yash kelsär, eti da keñulta sig'it kelsär, yanturu saqintishm* (KT, kt) — Ko'zda yosh kelsa, yurakdan kuchli faryod chiqsa, yana qayg'urdim.

birlä, üzä, üchün ko'makchilari orqali: *Qutim bar üchün, ülügim bar üchün öltachi budunqg' tirigü igitim* (KT, kt) — Baxtim bor uchun, omadim kelgani uchun, o'layotgan xalqni tiriltirdim.

ani üchün, antag'inın üchün, tep || teyin bog'lovchilari orqali: (3) *Bilgä qag'an ermis...ani üchün ilig ancha tutmis* (KT, kt) — Ular bilimdan xoqon edilar, shuning uchun ular ellarini uzoq vaqtlargacha boshqarib keldilar (39). *Sog'daq budun itäün teyin Yinchü egüzüg kechä Temir qabig'qa tegi sülä-dimiz.* (KT, kt) — So'g'dok xalqini birlashtirayin deb, Yenchu daryosini kechib, Temir qapig'gacha yurish qildik.

O'rin-payt-chiqish kelishigining qo'shimchasi *-ta/-da* vositasi bilan: (17) *echim qag'an olurtuqda, özim tardushbudun üzä shad ertim* (KT, kt) — Tog'am — xoqon (taxtga) o'tirganda, o'zim tardush xalqi ustidan shod edim.

O'rxun yozma yodgorligi tilida *ne (ney), qach, kim* so'roq olmoshlarining nisbiy olmosh vazifasida qo'llanganini ko'ramiz: (11) *ney ney sabim ersär bangu tashqa urtim* (KT, kt) — Nima so'zim bo'lsa, (uni) mangu toshga o'ydim. (21) *Qach ney ersär öürtachi kük* (Toñ) — Qanday bo'lmasin, u bizni o'ldirishi mumkin. *Yemä bu tert arg' dindarlar kim tavg'ach yirinte erürlür* (Turfon matnidan. Vand und A. Von Gabain. *Turkische Turfantexte. II. SRAW, Berlin, 1929, 12–13*) — Bu to'rt pok dindorki, Tabg'ach yeridandirlar...

Misollardan ko‘rinadiki, qadimgi turk tilining o‘zida ergash gapli qo‘shma gaplar ajralib chiqqan edi. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida ergash gaplarning turi va bog‘lanish vositalari kengaya boradi. Ergash gapli qo‘shma gaplarning taraqqiyoti yozma adabiyotning rivojlanishi va turli-tuman janrlarining kelib chiqishi bilan hamda yozma adabiyotning tarqalishi bilan bog‘liqdir. Bu o‘rinda boshqa til, adabiyotning ta‘siri ham juda katta rol o‘ynaydi: tojik va rus tilining ta‘siri bilan o‘zbek tili ergash gaplari taraqqiy etdi. Ergash gaplar o‘z taraqqiyotida turlicha o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Ergash gaplar 1) oddiy gap bo‘laklari yoki idiomaga o‘tishi mumkin: *qosh qorayganda, o‘pkasi to‘lib, kun chiqishda, kun botarda, ha deganda, qanday bo‘lmasin, nima bo‘lmasin* v. b. 2) kirish gaplar yoki kirish so‘zga o‘tadi: *men sizga aytsam, qolaversa, bilsangiz* v. b. 3) bog‘lovchiga o‘tadi: *bo‘lsa, bo‘lmasa, yo‘qsa*.

Ikkinchi tomondan bosh gap mazmunining susayishi tufayli, bosh gap ergash gap bilan kirishib ketadi. Bunday hol bosh gaplar *kifoya* (o‘qisa kifoya), *bas* (o‘qisa bas) kabi so‘zlardan tashkil topganda ko‘proq ro‘y beradi. Bosh gaplar kirish so‘z yoki kirish gap bo‘lib ketishi mumkin. Bunday bosh gaplarga *bilasizmi, aytaylik* kabi gaplar misol bo‘ladi.

Yuqorida aytib o‘tilgandek, ergash gaplarning shakllanishi sifatdosh, ravishdosh, shart fe‘li, fe‘l shakllarining, nisbiy olmoshlarning, tobe bog‘lovchilarning shakllanishiga bog‘liqdir.

Sifatdosh

Sifatdosh ergash gaplarning shakllanishida turkiy tillarda (xususan, o‘zbek tilida) juda katta rol o‘ynagan kategoriyadir. Sifatdoshning turli-tuman shakllari ibtidoiy tilda mustaqil bo‘lib, mustaqil gaplarni tashkil etadi. Uning bunday vazifasi qadimgi va O‘rta Osiyo turkiy tillarida ham ayrim o‘rinlarda saqlanadi. Masalan, *Og‘ln kishisin utuzmaduq* — o‘g‘lini, xotinini yutqizmadi. (9) *Antag‘iyn üçhün alqıntıg‘, arıltıg‘* — Shuning uchun ovrulding — sovrulding (KT, kch).

Bu xususiyat XI asr yodnomasida ham saqlanadi.

Sifatdosh qadimgi turk tilida turli shaklga ega edi: *-tuq* || *duq*, *-mish* || *mish* || *mis*, *-ur* // *ür*, *-ir*, *-ma* || *mä*, *-chü* || *-chi*, *-ti* || *-di*, *-tachü* || *-dachu*, *-g^oma* || *-gmä*. Bu sifatdosh shakllari ot turkumida edilar. Ular mazmunan predmetni harakat tomondan izohlar edilar va boshqa gaplar bilan parataksis turidagi murakkab qurilmalarni tashkil etar edilar. Sifatdoshning bu shakllari ham ot, ham sifatdosh, ham harakat nomi, ayrimlari (asosan, *-tu* || *di* va *-mish* || *mish* || *-mis* shakllari) shaxsli fe'l (Verbum finitum) vazifalarida qo'llanadi. Bu sifatdosh shakllari kelishik qo'shimchalarini oladi, ko'makchi bilan birikadi, bosh kelishik shaklida mustaqil yoki ergash gapning kesimi bo'lib keladi.

Taraqqiyotning keyingi davrlarida sifatdosh shakllarining soni kamayadi, ba'zi bir shakllar ayrim turkiy tillarda qo'llansa, boshqalarida ayni shu shakl qo'llanmaydi yoki juda kam ishlatiladi, masalan, ozarbayjon tilidagi *-dig*//*-dig* va o'zbek tilidagi *-gan* sifatdosh shakllari. Sifatdosh taraqqiyotidagi ikkinchi hodisa — sifatdoshdagi fe'llik xususiyatining orta borishi, kesimlik vazifasida ko'proq qo'llanishidir.

Qadimgi turk tilida qo'llangan sifatdosh shakllari XI asr yodnomalari tilida ham saqlanadi, ammo ba'zi bir shakllarning qo'llanish doirasi ancha torayadi: *-duq* || *-dük*, *-ma* || *-mä*, *-g^oma* || *-gmä*), «Hibatul haqoyiq» tilida *-gan* va *-r* shaklli sifatdosh ko'proq qo'llanadi, *-duk* sifatdoshi mustaqil qo'llanmaydi, albatta biror qo'shimchani oladi. «Tafsir» da *-mish* va *-gan* suffikslari analogik vazifani bajara boshlaydi (*-mish* shakli kamroq qo'llanadi); *-duk* sifatdosh shakli odatda aniqlovchi vazifasida keladi, *-gu* shaklining qo'llanishi esa ortadi, *-g'lü*, *-dachu* shakllari kam uchraydi. Eski o'zbek tilida *-mish* sifatdosh shakli bosh kelishik shaklida, yolg'iz deyarli qo'llanmaydi, uning o'rnini asosan *-gan* shakli egallaydi, *-gu* shakli ham kam uchraydi (bu shakl asosan egalik bilan qo'llanadi, *-guluk*, *-gusiz*, *-guchi*, *-gudek* shakllari ko'proq uchraydi), sifatdoshning *-(a)r* shakli keng ishlatiladi. «Shajarai tarokima» asarida asosiy qo'llanuvchi sifatdosh shakllari *-gan*, *-(a)r* lardir.

Hozirgi zamon turkiy tillarda sifatdoshning *-(a)r*, *-gan*, *-mish*, *-gu* shakllari qo'llanadi.

Sifatdoshning fe'llashish xususiyati ba'zi shakllarida tugallangan bo'lsa ham, **(-di)**, ayrimlarida **-(ar)** hozir ham tugallangan emas.

Sifatdosh ma'lum so'zlarni boshqarib, sifatdosh qurilmani tashkil etadi. Bu qurilma tarkibida ega bo'lsa, bunday qurilma alohida bir gapni tashkil etadi. Sifatdosh kesim bo'lib kelgan gaplar boshqa gaplar bilan birikkanda, ergash gapni tashkil etadi. Bu holda sifatdosh ergash gapni bosh gapga tobelashtiruvchi va bog'lovchi vosita bo'ladi. Ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun kelishik (odatda, o'rin-payt va chiqish kelishigi) qo'shimchasi yoki ko'makchi ham xizmat qilishi mumkin, ammo bu vositalar til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida shakllanadi.

Sifatdosh kesimli gaplarning egasi qanday shaklda bo'lganligi haqida turlicha fikrlar mavjud. Ko'pchilik olimlar bu xil gapning kesimlari aslida qaratqich kelishigida bo'lib, keyingi taraqqiyot natijasida bosh kelishikka ko'chg'an deb biladilar, ularning mulohazasiga ko'ra, atributiv birikmalardan predikativ birikmalar vujudga keladi. M.B. Balakayev ko'rsatishicha, sifatdosh kesimning tarkibidagi egalik suffiksining (*men kelganimda*) passivlashishi subyekt tarkibidagi qaratqich kelishigi qo'shimchasining qo'llanmasligiga olib keladi. Bu nazariyaga ko'ra ibtidoiy (qadimgi turkiy) tilda sifatdosh kesimli gaplarning egasi asosan qaratqichda qo'llanishi kerak edi. Ammo qadimgi turkiy tilda bunday qurilmalarning egasi hech vaqt qaratqichda qo'llanmay, doim bosh kelishik shaklida bo'ladi. Demak, sifatdosh kesimli qurilmalarning taraqqiyoti atributiv birikmadan predikativ birikmaga tomon emas, balki aksincha bo'lgan. Hozirgi zamon tilida sifatdosh qurilmaning egasini qaratqich kelishigida, kesimini egalik qo'shimchasi bilan qo'llash qadimgi tilga nisbatan ko'proq uchraydi.

Sifatdosh — ergash gap kesimi sifatida

Sifatdosh qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. Sifatdosh yolg'iz, bosh kelishikda yoki boshqa grammatik vositalar bilan birikib ergash gapning kesimi vazifasida kela oladi:

1. O'tgan va hozirgi zamon sifatdosh formalari **(-mis va -ma)** aniqlovchi ergash gapni tashkil etadi; bu holda sifatdosh qurilma bosh gapdagi aniqlanmish so'zdan oldin keladi:

(19) *Echümüz anamız tutmis yer sug' idisiz bolmazun teyin...* — Avlodlarimiz egallagan yer egasiz bo'lmasin deb. (KT, kt) (44/45). *Tinesi og'lu yatug'ma Benligäk tag'ug'... irtimiz* (Toñ.) — Tinesining o'g'li turadigan Bangligak tog'igacha quvladik.

2. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli **-(u)r** shart ergash gapning kesimi vazifasida kelgan:

(12) (13) *Tabg'ach, Og'uz, Qutan, bu üchägü qabusur, qaltachi biz öz ichi tashun tutmush teg biz* (Toñ.) — Tabg'ach, o'g'uz, qiday — bu uchovi birlashsa, biz yolg'iz qolamiz (ichi-toshimizni ushlab qola beramiz).

Bu o'rinda keltirilgan sifatdosh qurilmalar shartli ravishda ergash gapning bir turiga kiradi. Haqiqatda esa — bu qurilmalar mustaqil bo'lib, ergash **gap** tarzida ham qo'llangan.

Shaklan mustaqil bo'lib, butunicha boshqa bir gap tarkibidagi biror bo'lakni izohlab, unga nisbatan ergash gap bo'lgan bu xil qurilmalarning kesimi sifat yoki **bor, yo'q** so'zlaridan ham ifodalanishi mumkin bo'lgan:

(3) *Ol amti anig' yoq türk qag'an Ötükän yish olursar-ilta bun yoqta* — Endi yomonligi yo'q turk xoqoni Otukan fuqarosi ustiga o'tirsa, elda kamchilik bo'lmaydi (KT, kt).

Bu turdagi ergash gaplarning egasi egalik qo'shimchasini oladi yoki olmaydi: (26) *Neñ yılsıg' budunqa olurmadım, ichrâ ahsız, tashra tonsız yabız yablaq budunta üzä olurtım* — Men boy xalq ustiga o'tirmadim (xalqqa xon bo'lmadim), men ichi oshsiz (qorni och), tashi to'nsiz, nochor xalq ustiga o'tirdim (KT, kt).

Tarkibida o'z egasi bo'lgan sifatdosh qurilmalari biror yordamchi so'z orqali ham boshqa gaplar bilan aloqaga kirgan, aloqaning turini ham ana shu yordamchilar belgilagan. Yordamchi so'z orqali bog'lanish bu xil qurilmalarning ergash gapga tomon taraqqiyotining keyingi bosqichidir:

1. **Erinch. Erinch** sifatdosh qurilmasini boshqarib, mazmuniga ko'ra (**shekilli**) sabab munosabatini ifodalash uchun xizmat qilgan:

(5) *Anta kisrâ inisi echisin teg kılınmaduq erinch ..., biligsiz qag'an olurmis erinch ...* — Undan keyin ukasi akasidek ish qilmagani uchun shekilli, bilimsiz xoqon (podsholikka) o'tirgan ekan (KT, kt).

Bu xil qurilmalarda payt mazmuni ham bo‘ladi.

2. **Tep.** Bog‘lovchi vazifasidagi **tep** orqali sifatdosh qurilmasi to‘ldiruvchilik vazifasida qo‘llangan:

(51) (11) ...*beklarim budunim kezi qashi yablaq boltachi tep, saqintim* — Beklarimning, xalqimning ko‘zlari va qoshlari xarob bo‘ladi, deb qayg‘urdim (KT, kt).

3. **Uchün.** Bu davrda **uchün** ko‘makchisi mavjud bo‘lib, u sifatdosh bilan birikib sabab munosabatini ifodalash uchun ishlatilgan:

(9) *Teñri yarliqaduqin uchün...*, *qag‘an olurtim* — Tangri yorlaqagani uchun... xoqon bo‘ldim (KT, kt).

(40) (41) *Teñri yarulqaduq uchün, ...biz qorqmaduq süñüşdümüz* — Tangri yorlaqagani uchun..., biz qo‘rqmadik, urushdik (Toñ).

Sifatdosh qurilmalari kelishik qo‘shimchasi yordami bilan ham boshqa bir gapga bog‘langan. O‘rxun yozuvlarida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi **-da // -ta o‘tgan** zamon sifatdoshiga qo‘shilgan. Bu xil sifatdosh qurilmalari payt ergash gapni tashkil etadi: (1) *Üzä kek teñri isrä yag‘iz yer qilintuqda, ekin arasi kisi og‘li qilinmis* — Tepada ko‘k osmon, pastda qora yer yaratilgandan keyin, ikkisining orasida odam o‘g‘lonlari yaratildi (KT, kt).

Bu tipdagi ba‘zi bir ergash gaplar o‘sha davrdayoq leksikalashish jarayonini boshidan kechirgan: (4) *əñrä, kün tog‘siqda...* (KT, kt) — bu birikma **sharqni, kun batsig‘da** — g‘arbni ifodalagan.

Shunday qilib, O‘rxun yodnomalarida sifatdosh va sifatdosh qurilmasining quyidagi asosiy xususiyatlari bo‘lgan:

1) sifatdosh shaxs qo‘shimchasini olmagan. Bu xususiyat uning ergash gap kesimi vazifasidagi holatigagina emas, mustaqil gaplarning kesimi bo‘lib kelgan holatiga ham taalluqlidir;

2) o‘tgan zamon sifatdoshi faqat ayrim o‘rinlardagina 3-shaxs egalik qo‘shimchasini oladi (**duq + i -n**);

3) sifatdosh qurilmasining egasi har vaqt bosh kelishikda keladi.

4) sifatdosh shaklining vazifasi keng bo‘lgan va bunday (ot kesimli) qurilmalar asosiy o‘rinni egallagan.

Bu davr sifatdoshining fe‘llik xususiyatiga ko‘ra, uning sifatlik xususiyati ustunroq bo‘lgan;

5) shaklan gap hukmidagi sifatdosh qurilmalarning mustaqilligi ancha kuchli bo'lgan. Ayniqsa, sifatdoshi bosh kelishik shaklida bo'lgan qurilmalarda bu xususiyat aniq ko'rinadi. Ayrim hollarda ularning mustaqil gapmi yoki ergash gapmi ekanini aniqlash ancha qiyinlashadi.

M. Koshg'ariyning «Devon»ida va Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik» asarida sifatdoshning **-gan** shakli keng qo'llanadi. «Devon»da sifatdoshning **ichürgän** turdagi shakli **ichdi** shakli bilan barobar beriladi, har ikki shakl orasida ma'noda farq bo'lsa ham, ikkisi tilda faol qo'llangan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bu davrga kelib, **-gan** shaklli sifatdoshning fe'llik xususiyati kuchaygan va mustaqil gap kesimi sifatida keng ishlatilgan. Lekin bu sifatdosh, hozirgi zamon tilidagi kabi, o'tgan zamon fe'li sifatida ishlatilmaydi — tamoman fe'lga o'tmaydi. M. Koshg'ariy **-gan** shaklli sifatdoshni predmetdagi doimiy xususiyat, holatni ko'rsatuvchi fe'l shakli sifatida izohlaydi va tarjima qiladi. Bu davr sifatdoshining ikkinchi xususiyati shundaki, sifatdosh shaxs qo'shimchalarini olmaydi — tuslanmaydi.

DLTda va QB da sifatdosh ergash gap kesimi vazifasida ham keng qo'llanadi:

1. Bosh kelishikdagi sifatdosh aniqlovchi ergash gapning kesimi:

Bir ancha yuruyu, bir ancha turu, Axir tegdi elik turur orduqa — Bir qancha yurib, bir qancha turib, Elik turgan o'rdaga axir yetdi (QBN, 46; 249). *Kishi türmädük elgä kirsä qali* — Agar (kimda-kim) kishi kirmagan elga kirsä (QB, N, 47; 250).

2. Sifatdosh **erkän** yordamchi fe'li bilan birikib, payt ergash gapning kesimi bo'lib keladi:

Kichik erkän, øgrät og'ulqa bilik — O'g'ilga kichikligida bilim o'rgat (QB, 118; 3).

DLT va QB da sifatdosh qurilmaning egasi asosan bosh kelishikda keladi va qaratqich kelishigini olmaydi (sifatdosh kesim tarkibida egalik qo'shimchasi bo'lsa ham):

Adam og'li ag'irlig'ı bilik birlä erdugin... ayur — (bu bob) odam zotining qimmatini bilimda ekanligini bayon etadi (QB, 6—7).

So'nggi davr yodnomalarida sifatdoshning keng qo'llanganini ko'ramiz. Sifatdoshning ayniqsa **-gan** shakl turi faollashadi. Sifatdoshning turli ko'makchilar va yordamchi so'z vazifasidagi leksik vositalar bilan, kelishik belgilari bilan birikkan shakllari tilda keng qo'llanadi.

1. Bosh kelishikdagi sifatdosh

Bosh kelishikdagi sifatdosh boshqargan qurilma aniqlovchi ergash gap bo'lib keladi:

Mekkä achilduq kün boldi (Tf., 86; 6).

«Tafsir»da **te** fe'li sifatdosh shaklida aniqlovchi ergash gapni tashkil etgan (bu xil gap odatda bir tarkibli bo'ladi):

Manat tedüki taqi but turur (Tf., 36 b, 5) — Manat degan yana bir but bor.

Sifatdoshning **-duk** shakli Navoiy va Bobur asarlarida uchramaydi, «Shajarai tarokima»da bir o'rindagina uchrab, uni prof. A. N. Kononov qotgan birikma deb hisoblaydi. QA, BN, St.tar.da **-g'an**, **-(a)r**, **-(u)r** shaklli sifatdoshlar aniqlovchi ergash gap kesimi vazifasida keng qo'llanishini ko'ramiz.

Yüsuf tüşgän quduq bashing'a kelib tüştilär (QA, qyo, 218). *Közi көrmäs tili sözlämäs eligi tutmas ayag'ı yürimäs närsani alg'uchi barmu* (QA, lit., 76). *Charxining men tartmagan dardu balasi qaldimu... (Babir) Uruq talatib äldurub biz ötgän qipchaq yoli bilä äshib Abo qorig'ida kelib bizgä qoshildilar* (BN, 150). *...birlän Tibetnin arasi atliq kishi bir yatib baraturg'an yer bolur* (Sh.tar., 24).

Shunisi xarakterliki, aniqlovchi ergash gaplarning bu turi borgan sari keng qo'llana boradi. Bu xil qurilmalarning egasi O'rxun yodnomalari, DLT, QB, Tf. da bosh kelishikda keladi, sifatdosh kesim tarkibidagi egalik qo'shimchasi kam ishlatiladi. So'nggi va hozirgi zamon yozma adabiyotida esa, aniqlovchi ergash gapning egasi ayrim hollarda qaratqich kelishigida keladi (bu hol ega va kesim orasidagi munosabatni yanada aniqlash, ta'kidlash uchun ishlatiladi).

2. Yordamchi soʻz va shu vazifadagi soʻzlar bilan birikkan sifatdosh

Sifatdosh koʻmakchilar va shu vazifada kelgan soʻzlar bilan birikib, turli ergash gaplarning kesimi boʻlib keladi.

1) *Üchün* koʻmakchisi bilan birikkan sifatdosh sabab ergash gapning kesimi vazifasida kelgan. Sifatdosh-kesim koʻpincha egalik qoʻshimchasini olmagan:

Kob nuha qilgʻan üchün Nuh atandi (QA, qyo 43). *Qorqut-ku üchün...*, (Tf, 28; 24). ... *eshitmäzlik üchün...* (Tf, L. 108;18). *Atasi vilayatqa kirib nechä mahal sallahlük qilgʻan üchün Qanbar Ali sallah der edilär* (BN, 31).

Bundan tashqari, *üchün* koʻmakchisi sifatdoshning *-duq* (Tf.), *-r*, *-mish* shakli bilan ham birika olganki, bu holat hozirgi zamon oʻzbek tilida qoʻllanmaydi:

Öldüki üchün yigʻlashmazuz va lekin bilmäzmiz... (Tf, 71 b, 16). *And berdüküe üchün...*, (Tf, l. 145,2). *Yazlar chibini kop bolur üchün, bu eläeni käm kerürlär...* (BN, 154). *Bu oʻt beta-beta chiqar üchün betäkä derlär emish* (BN, 165):

«Shajarai tarokima»da *üchün* koʻmakchisi bilan tuzilgan ergash gapli qoʻshma gap qurilmasi uchratilmaydi, *üchün* oʻrnida *sababdin* ishlatiladi:

Oz qarindashlari yurtinda yagʻi bolgʻan sababdin tura bilmäy qaytib ketdi (Sh.tar., 51).

XIX—XX asrga kelib, *-gan* shaklli sifatdoshning *üchün* koʻmakchisi (yoki *sababli* soʻzi) bilan birikkan shakli keng qoʻllana boshlaydi.

2) *bilä*, *birlä* koʻmakchisi bilan birikkan sifatdosh yozma yodgorliklarda kam uchraydi:

Äz ägʻläq chiqgʻän kishisi urushqa turmay qächqän bilä qorgʻängʻa kirdilär (BN, 151).

Birlä koʻmakchisi bu iborada payt ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Bunday qurilma hozirgi zamon tilida toʻsiqsiz ergash gap boʻlar edi. Payt ergash gapning *bilän* koʻmakchisi bilan bosh gapga bogʻlangan turining kesimi hozirgi zamon tilida harakat nomi orqali ifodalanadi — bunday qurilma yozma yodgorliklarda

ham qoʻllangan:

Ibrāhimniy qutluq eligi tekmaği birlü qamugʻ zuhhām bolur erdi (QA, qyo, 154).

3) *Səj, səjrä, keyin* koʻmakchilari sifatdosh bilan birikib, payt ergash gapning kesimi boʻlib keladi:

Mundāq nārsä əlub nājāyiz bolgʻandin keyin qaydin tirtgüzür deb... (QA, qyo, 165). *Qirq tün kün tamām bolgʻandn səj Yaʻqub yalawachqa uyqu gʻalaba qildi* (QA, qyo, 210). *Bu sura ayinduqdin səjrä* (Tf., 145; 4). *Dirilduqdin səj...* (Tf., l. 96 b, 9). *erānlərdin mārđānə gunāh vujudqa kelsä, boyniga yūklängəndin səj boynin urarlar* (N., MQ, 54). *Menie vālidälərim va kəch va uruqlarim men Andijəndin chiqqʻandin səjrä yüz təshvish va mashaqqatlar bila Oratepa kelib edilär...* (BN, 105). *Əlgəndin səj inisi Sərnəkni pādshāh qildilar* (SH.tar., 63).

Sifatdoshning *-gan* shaklidan tashqari boshqa shakllarining *səj, keyin* yordamchilari bilan birikishi soʻnggi davr yodnomalarida kam uchraydi, «Shajarai tarokima» va undan soʻnggi adabiyotlarda butunlay uchramaydi. «Qissasul anbiyo»da *keyin* koʻmakchisi sifatdoshning *-mish* shakli bilan birikishi meyoʻriy hol boʻlgan:

Tāqān teshikdin urilmishtan keyin yārliq keldi (QA/ Rq, 217).

Səj, keyin koʻmakchilari odatda chiqish kelishigini boshqaradi. Ammo bu qonun qadimgi yodnomalarda qatʻiy boʻlgan emas. «Qissasul anbiyo»da u bosh kelishikni ham boshqarib kela olgan:

Ismāʻil əvdan kelgün səj Sayyidā sālām yetkürdi (QA, Rq, 142).

4) Sifatdosh *bürün* koʻmakchisi bilan birikib, payt ergash gapning kesimi boʻlib kelgan:

Tān ātmasdin bürün eldin chiqsuntar (QA, qyo, 178).

Qarintashlari xabardār bolmasdin bürün... (Sh.tar., 76).

Bürün koʻmakchisi odatda chiqish kelishigini boshqaradi. Ammo «Qissasul anbiyo»da uning oʻrin kelishigi bilan birikkanini ham koʻramiz:

Yūsuf...quduq tübigä yetmäsda bürün... (QA, qyo, 214). *Orqān yergä yetmäsda bürün...* (QA, qyo, 217).

5) *erkän* koʻmakchi feʻli ham sifatdosh bilan birikib, payt ergash gapni tashkil etgan:

Urug'ati uyur erkän sachi birlä bag'ladi (Tf., 13—90, 21). *Far'äun qiziniñ bashin tarar erkän erklü tüşdi* (Tf., 133, 11).

erkän ko'makchi fe'li xuddi shu funksiyada QB va QA da ham qo'llangan:

Sen og'lan kichik erkän øldi dadañ (QB, N, 483). *Bu sezni sezlëshür erkän...* (QA, lit., 65).

6) **vaqt, mahal, fursat, hālat** kabi leksik vositalar sifatdosh bilan birikib, o'zining leksik ma'nosi va vazifasini qisman yo'qotib, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita vazifasida keladi. Bu so'zlarning yordamchilik vazifasi asosan «Boburnoma», «Shajarai tarokima» asarlaridan boshlanadi. Ularga qadar bo'lgan yozma adabiyotlarda bunday qurilmalar juda kam uchraydi:

Aña minäsi vaqtin (Tf., 68 b, 2) *Mir Alisher Navāiy Hiridin Samarqand(g'a) kelgan fursatlar(da) Ahmad Hājibek bilä bolur edi, Sultān Husayn Mirzā pädashāh bolg'andin señ Hirigä keldi* (BN, 37). *Abdulkärimni ātini Mahdi Sultān (cherkäsay) qilich bilä chāpqāch o'q āti yiqildi. Øzi qopar hālatda Mahdi Sultān ilikini bāndidin tushura chāpti* (BN, 56). *Sultān Husayn mirzā ālg'ān mahalda Yādgar Muhammad mirzā va tavābin andāq ichkūlikkā tushgan ekändürlärkim...* (BN, 104).

Bu xil qurilmalar hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

3. **Kelishiklar bilan birikkan sifatdosh**

O'rin-payt va chiqish kelishigi sifatdosh kesimga bog'lanib, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita sifatida qo'llangan (O'rxun yodnomalarida faqat **-da// -ta** qo'shimchasi shu vazifada ishlatilgan edi).

O'rin-payt kelishigi payt ergash gapni bog'lash uchun xizmat qiladi (ergash gap kesimi ot kesim bo'lganda, kelishik qo'shimchasi **erkän** ko'makchi fe'lga qo'shiladi).

«Qissasul anbiyo»da o'rin-payt kelishigi asosan **-r, -mish** shaklli sifatdoshga qo'shiladiki, bu holat hozirgi zamon o'zbek tilida uchramaydi:

Tamāshādin kelürdä Yüsüfqa yoluqtı (QA, qyo, 234). *Yüsuf kichik erkändä Rāhil vafāt qildi* (QA, qyo, 203). *Vafāti bolmishta yüz*

yigirmi yashayur erdi (QA, qyo, 216).

So'nggi davr yodnomalarida o'rin kelishigi **-gan** || **-kan** sifatdosh shakliga qo'shiladi (**-r** shaklli sifatdoshga qo'shilishi kam uchraydi): *Bu qulnie jani kuygandä ezigälärnin etägi kuymäs* (N., MN, 21). *Xän yürtidä ekändä qorg'ändagilar firib bilä kishi yubärib, dedilärkim...* (BN, 58). *Men kergändä bu bäg' büzülib edi* (BN, 64). *Iräq buzug'lig'ida Sultän Mahmud mirzäg'a qoshulub, yolda kelürdä shäyista xizmat qilg'an üzün Sultän Mahmud mirzä riäyat qilib edi* (BN, 45). *Sözläshib olturg'anda xatunidin sordi kim bunij säbäbi ne turur* (Sh.tar., 15). *Rabochiylar... söz ayta bëshlag'anda... temir yol xizmatchilari... bizlärdin uzäq tüshdilär* (TVG, № 10, 1895).

Chiqish kelishigi o'rin-payt kelishigiga nisbatan kamroq qo'llangan. Bu kelishik payt yoki sabab ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qilgan:

Kün batmasdan... (Tf., 1. 26; 2). *Qärä xalqnie tili kelmäslikdin qäfnii jim oquyturur* (Sh.tar., 19). *...fuqaräni asir etgänläridin fuqarä ...muhtäj bolub qälmishlar* (TVG., № 85, 1913).

Sifatdosh kesim yuqorida ko'rsatib o'tilgan vositalarda tashqari boshqa vositalar bilan ham birikishi mumkin.

-dek || **-day** bilan ravish yoki aniqlovchi ergash gap bosh gapga bog'lanadi:

bir...tug'urdi ular tilägändäk (QA, lit., 68). *Bu ishi siz aymish tek ermäs* (QA, qyo, 220).

Shunday qilib, kesim vazifasida kelib, turli grammatik va leksik vositalar bilan birikkan sifatdoshning quyidagi xususiyatlarini ko'ramiz:

1) sifatdosh kesim har uch shaxsda bir xil shaklda saqlanadi. Shaxs qo'shimchasi bilan kam qo'llanadi;

2) sifatdosh kesim asosan egalik qo'shimchasisiz qo'llanadi;

3) bu xil qurilmalarning egasi bosh kelishik shaklida keladi. Ammo tushum, jo'nalish kelishigida kelgan sifatdosh boshqargan qurilmaning subyektini qaratqich kelishigida keladi, shuning uchun ham bu xil qurilmalar ergash gap emas, so'z birikmasi sanaladi:

Yaqub og'lanlarin tewä birlä kelürin kordi (QA, qyo, 188). *...ichku arasinda qoyub raqslig' qilib bularnij kech qälganlarin ayta bergil*

(QA, lit., 58). ...*qaysini* xob ekänin ahli xrad bilgäy xob (N., MQ, 133). *Kichik xän dadamni* bu zamän kelürini tahqiq bilmäy hälidin sur'at bilä ätlanib edim (BN, 123). *elni* ne qilg'anin aytalim (Sh.tar., 59). *Barchani* bäraturg'an yurtig'a ketdi (Sh.tar., 12).

Kesimi sifat yoki *bor*, *yo'q* so'zlaridan, ot va sifatdan ifodalangan qurilmalar ham qadimgi yodnomalardan tortib hozirgi zamon tiligacha (hozirgi zamon tilida ham) keng qo'llanuvchi qurilma bo'lganlar. Ularning tarkibida o'z egalari bo'lib, u bosh kelishikda qo'llangan. Prof. A. N. Kononov bu turdagi qurilmalarni ergash gap deb ta'riflaydi va «Shajarai tarokima»dan misol keltiradi («Shajarai tarokima», 171-bet).

Ati Muhammad laqabi Baxtiyär bir pahlivan yigit bär erdi (375—376-betlar).

Ergash gaplarning bu turi «Qissasul anbiyo»da, so'ngra, Navoiy asarlarida va boshqa manbalarda ham ko'p uchraydi:

Hajarni el yoq kishi yoq yerdä qoyg'il (QA, qyo, 137). *Yüzi kørklük Yüsüfni...* (QA, qyo, 184).

Ba'zi xulosalar

Sifatdosh va sifatdosh qurilmasining taraqqiyoti quyidagi umumiy xulosalarga olib keladi:

1. Qadimgi va eski turkiy tilda sifatdoshning turli shakllari (*-duk // -tuk*, *-(u)r*, *-mish // -mis*, *-chi // -chi*, *-ma // -ma*, *-gan // -kan* kabi) bo'lib, so'nggi davrlarga kelib, o'zbek yozma yodgorliklarida, bu shakllarning ichida *-gan // -kan* sifatdosh shakli asosiy va yetakchi o'rinni egallaydi.

2. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshning ma'no va vazifasi keng bo'lgan. U ham sifatdosh, ham ravishdosh, ham verbum finitum vazifalarida keladi. Keyinroq uning ma'no va vazifa doirasi toraydi (bunga o'zbek tilida sifatdoshning *-gan* shakli asos bo'lib qolishi ham sabab bo'ldi): hozirgi zamon tilida esa *-gan // -kan* sifatdoshi faqat ikki vazifada — sifatdosh va o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llanadi, xolos (o'tgan zamon fe'li vazifasi uning sintaktik vazifasi va kontekstdan ayon bo'ladi).

3. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshning mustaqilligi kuchli bo'lgan,

u mustaqil gap kesimi sifatida qo'llana olgan.

Hozirgi zamon tilida ham sifatdosh mustaqil gap kesimi sifatida qo'llana oladi. Ammo farq shu yerdaki, mustaqil gap kesimi vazifasida qo'llangan sifatdosh shakli ham sifatdosh, ham o'tgan zamon fe'lidir. Shuning uchun ham M. Koshg'ariy: (DLT, I) *bu o't (dori) ol kishini **uditg'an*** iborasidagi **uditg'an** sifatdosh shaklini predmetdagi doimiy, mavjud xususiyat sifatida tarjima etadi. Bu sifatdoshni hozirgi zamon tilida **uxlatgan** sifatida tarjima etish to'g'ri bo'lmas edi. Chunki **uxlatgan** o'tgan zamon fe'li bo'lib, o'tgan zamonda ro'y bergan bir holatni ifodalaydi. Bu shaklni **uxlatadigan** shaklida tarjima etish to'g'ri bo'lar edi. Chunki bu shakl sifatdoshlik xususiyatini saqlaydi — predmetdagi doimiy, mavjud bo'lgan xususiyatni ko'rsatadi.

Demak, sifatdoshning shakli hozirgi zamon tilida ham saqlansa-da, uning ichki mazmunida siljish, o'zgarish ro'y bergan. Qadimgi turkiy tildagi sifatdosh ko'proq sifatga yaqin (uchala shaxs uchun ham bir xil shakl qo'llanadi); keyinroq sifatdoshda fe'llik xususiyati orta boradi va o'tgan zamon fe'li uchun ham asos bo'ladi.

Qadimgi turkiy tildagi sifatdoshda sifatlik belgisining ustun bo'lishi sifatdosh boshqargan qurilmaning boshqa bir gapga tobelanishiga asos bo'ldi — ergash gapning yaratilishiga zamin tug'dirdi.

4. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh shaxs bilan tuslanmagan va asosan egalik qo'shimchasini olmagan.

Sifatdoshning shaxs bilan tuslanmasligi so'nggi davr yozma yodgorliklarida («Boburnoma»dan keltirilgan misollar), hatto hozirgi zamon o'zbek tilining ba'zi bir shevalarida (masalan, Jizzax shevasida) ham uchraydi. Faqat so'nggi davr yodnomalarida sifatdosh mustaqil gap kesimi bo'lgandagina shaxs qo'shimchasi bilan tuslangani ko'rinadi. Ergash gap kesimi vazifasidagi sifatdosh shaxs bilan tuslanmaydi.

Sifatdoshning egalik bilan turlanishi ham qadimgi turk tilida juda chegarali bo'lgan. So'nggi davr yozma adabiyotida, ayrim o'rnlardagina qo'llangan, faqat hozirgi zamon o'zbek tilidagina sifatdosh egalik qo'shimchasi bilan ko'proq qo'llana boshladi. Lekin

uning ishlatilishi hali ham juda chegaralidir.

5. Sifatdosh qurilmasining egasi qadimgi turkiy tilda bosh kelishikda qoʻllangan. Soʻngi davr yozma adabiyotida ham bu holat asosan saqlanadi. Hozirgi zamon tilida esa ayrim hollarda ega va sifatdosh kesim orasidagi munosabatni yanada aniqlash, taʼkidlash uchun sifatdosh qurilmaning egasini qaratqich kelishigida qoʻllash va sifatdosh kesimini egalik bilan turlashga moyillik sezilmoqda. Shuning uchun ham tarkibida oʻz egasi boʻlgan sifatdosh qurilmasi qaratqich va qaralmish (izofa) munosabatining oʻzgarishidan kelib chiqqan deb tushunish toʻgʻri boʻlmaydi.

Sifatdosh qurilmasining tarkibidagi ega va kesimning shakllanishi bu xil qurilmalarning hammasida ham bir xil emas va tarixiy taraqqiyotida ham bir xilda boʻlmagan:

a) adabiy til tarixida sifatdosh qurilmalarning egasi bosh kelishik shaklida boʻlganda, sifatdosh-kesim tarkibida egalik qoʻshimchasi juda kam qoʻllanilgan. Hozirgi zamon adabiy tilida ham bu xil sifatdosh qurilmalarning egasi asosan bosh kelishik shaklida boʻlib, sifatdosh-kesim egalik qoʻshimchasi bilan kam ishlatiladi. Ammo eganing qaratqich kelishigida kelishi va sifatdosh-kesimning egalik qoʻshimchasi bilan kam ishlatilishi ham mumkin. Sifatdosh qurilmaning ega va kesimining shakllangan holda qoʻllanishi bu xil qurilmalar taraqqiyotining keyingi bosqichini tashkil etadi;

b) sifatdosh qurilmalarning toʻldiruvchi vazifasida keluvchi turining tarkibidagi subyekt qadimgi turkiy yodnomalarda bosh kelishik shaklida boʻlib, predikat egalik qoʻshimchasini oladi. Keyingi davr yozma adabiyotida («Qissasul anbiyo», Navoiy, Bobur asarlari) bu xil qurilmaning subyekti asosan qaratqich shaklida boʻlib, predikat egalik qoʻshimchasi bilan shakllanadi. Hozirgi zamon tilida ham toʻldiruvchi vazifasidagi sifatdosh – qurilmalarning subyekt va predikati ana shunday shakllanadi;

d) sifatdosh qurilmaning aniqlovchi vazifasidagi turining egasi va kesimi tarixiy yodnomalarda asosan bosh kelishik shaklida boʻlgan. Hozirgi zamon tilida bu xil qurilmalarning egasi ayrim hollarda (aniqlik uchun) qaratqich kelishigida qoʻllanmoqda.

Shunday qilib, sifatdosh qurilmalarning tarixiy taraqqiyoti uning

tarkibidagi bosh bo‘laklarning shakllanishga tomon taraqqiy etib borganini ko‘rsatadi;

e) qadimgi turkiy yodnomalarda ergash gap kesimi vazifasidagi sifatdosh ayrim grammatik va leksik vositalar bilangina birika olgan. Tarixiy taraqqiyot natijasida sifatdoshning turli kelishiklar, ko‘makchilar va ayrim leksik vositalar bilan qo‘llanish imkoniyati orta bordi. Bu esa uning ma’no va vazifa doirasini ham kengaytira bordi.

6. Til taraqqiyoti sifatdosh qurilmalarining tobora qo‘llanish doirasi kengayib borganini ko‘rsatadi. Hozirgi zamon tilida sifatdosh qurilmasi ergash gaplarning asosini tashkil etadi.

Ravishdosh

Ravishdosh aslida sifatdoshdan kelib chiqadi. Uning shakllana borishi til taraqqiyotining ilk davrlarida bo‘lib, bizga ma’lum bo‘lgan qadimgi yodnomalarda (O‘rxun yozuvlarida) uning ancha shakllangan turlari mavjud edi. Bu shakllanish keyingi davrlarda ham davom etadi.

Ravishdosh o‘zining fe‘llik xususiyatiga ko‘ra, ma’lum so‘zlarni boshqarib kelishi va alohida qurilmani tashkil etishi mumkin. Bunday qurilmaning ayrimlari tarkibida o‘z egasi ham bo‘ladi. Bu xil ravishdosh qurilmasi gapni tashkil etadi.

O‘rxun yodnomalarida *-ip* shaklli ravishdosh qurilmasining boshqa bir gap bilan birikib, qo‘shma gap tashkil etganini ko‘ramiz:

(47) (7) *...oza kelmis süsin Külte(gin) ag‘itip, Toŋra bir og‘ush alpag‘u on erig, Toŋa tegin yog‘inta, egirin ölürtimiz* — Kultegin qo‘shinlarini haydab yuborgandan keyin, Tongra teginni ko‘mish marosimida Tongra urug‘idan o‘n bahodirni o‘ldirdik (KT, kt).

Keltirilgan qo‘shma gap tarkibidagi ravishdosh qurilmasi mazmunan payt ergash gapga o‘xshasa ham, unda sabab ma’nosi ham bor; shu bilan birga, bu qurilma bog‘langan qo‘shma gapni ham tashkil etadi.

S.Y. Malov «Памятники древнетюркской письменности» asarida «Сложные предложения» sarlavhasi ostida ravishdosh qurilmali bir qancha misollarni keltiradi. Bu qurilmalarni *-ip* (KT,

kch, 4–5), -y (KT, kt), *matin* (KT, kch) shaklli ravishdoshlar boshqaradi. Keltirilgan ravishdosh qurilmalarning tarkibida o‘z egasi yo‘q, shu sababdan bu xil qurilmalarni qo‘shma gap hisoblab bo‘lmaydi. Ammo S. Ye. Malov «сложные предложения» termini ostida bizning tushunchamizdagi «qo‘shma gap»ni tushunmay, tarkibi keng, yoyiq bo‘lgan «murakkab gap»ni tushungan bo‘lsa kerak. «Сложные предложения» («Murakkab gap») ostida tarkibi keng bo‘lgan sodda gapni ham tushunish mumkin.

Ergash gaplarning shakllanishida - (*i*)**b** shaklli ravishdoshning roli kattadir. Bu shaklli ravishdosh qurilmasi turli mazmun munosabatlarini ifodalagan, uning mazmun va vazifa doirasi, hozirgi zamon tilida qo‘llanishiga qaraganda ham, kengroq bo‘lgan:

1. Ravishdosh qurilmasi holat-payt munosabatini ifodalaydi — bosh gapdan anglashilgan mazmunning ro‘y berish holati va paytini ko‘rsatadi:

Ay qopub ewlänüb, Aq bulit erylänüb, Bir-bir üzä eklünüb Sachlub suwi enräshür — Oy chiqib, atrofini bulut doirasi — o‘tovi o‘raganda, bulutlar bir-birining ustiga mingashib gulduros bilan suvlarni to‘kadi (DLT, I, 258, 1–4). *Abābakr mirzäg‘a Mazidbek arg‘un va qaraqoylik türkman beklari qoshulub sultan Mahmud mirzanin üstigä Hisarda kelganda sultān Mahmud mirzā āg‘asig‘a Samarqandg‘a bārdi* (BN, 46). *Ātañ өлüb men bu taxtda olturub elni sorāy turg‘ali ottuz besh yil turur* (Sh.tar., 48).

Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, -(*i*)**b** shaklli ravishdosh qurilmasi ham payt, ham holat munosabatini ifodalab qolmay, ular ba‘zan bog‘langan qo‘shma gapga yaqin bo‘lib, qo‘shma gap qismlari mazmunan ancha mustaqil bo‘ladi («Shajarai tarokima»dan keltirilgan misol), ba‘zilarida payt-holat mazmunidan tashqari sabab ma‘nosi ham bo‘ladi, ayrim hollarda payt ma‘nosi ustun bo‘lsa, boshqa hollarda holat munosabati ustun bo‘ladi. Masalan: *Ichti bolub yüzi terin* — Yuzi burishib, ichdi (DLT, T, 82; 6).

Ravishdosh qurilmasining bu ma‘no munosabati hozirgi zamon o‘zbek tilida ham qo‘llanadi.

2. Ravishdosh qurilmasi shart munosabatini ifodalaydi:

Yanshaq telim sayrab ani tamg‘aq qatar — Behuda so‘zlar

ko'payib ketsa, og'iz qurib, jag' qayishadi (DLT, I, 434; 11). *Har diram kim tügüb, g'assaldin özgä kishi ächmäq mahal, har simkim kemüb tufräg'din özgä biräv ani yemäkkä yoq ehtimäl* (N., MQ, 50—51). *Bir kün farmän boldikim, g'ul, bläng'är, jiväng'är tamäm tebä kiyib ätlarig'a kejim sälib yävuqräq bärrib, ham yaräq körülgäy, häm ichkärigi elgä siyäsäti bolg'ay* (BN, 150).

Keltirilgan ravishdosh qurilmalarini hozirgi zamon tilida shart fe'li bilan almashtiriladi.

Ravishdosh qurilmaning bu xil ma'no munosabat ifodalagan turi hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi; bunday qurilma «Boburnoma»dan so'ng yozilgan asarlarda ham juda oz uchraydi, «Shajarai tarokima»da butunlay uchramaydi.

3. Ravishdosh qurilmasi sababni, bosh gap undan kelib chiqadigan natijani ifodalaydi:

Meni körüb yesi ag'di (DLT, I, 179; 18). *Bashi yarilib, oldi* (QA, qyo, 183). *Qorqub yüräklari titrag'ay* (Tf., 123, b, 11). *Häsik äyninie yigirmä ältisida dushanba küni ijāzat bolub, Marvdin Astrabadg'a äzimät etqani tushti* (N., MN, 9). *Bu sözni eshitgäch menga iztiräb kopraq bolub qilur ishimni bilmädim* (BN, 141). *Ul badbaxtnin køjligä bu söz yaxshi kelib yüz mie tängä in'am qildi* (Sh.tar., 25). *Ushbu kündä yanadin havä ächilib musaffä bolub dehqänlar xirmänlarin...ketärib äldilar* (TVG, № 43, 1896).

Bu xil ravishdosh qurilmalarida sababdan tashqari, payt munosabati ham ifodalanadi.

Sabab-natija munosabatini ifodalagan bu xil qurilmalar hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

4. Ravishdosh qurilmasi mazmunan ancha mustaqil bo'lishi va so'nggi gap bilan birikib, bog'langan qo'shma gapni tashkil etishi mumkin. Ravishdosh qurilmasining bu turi, ayniqsa tarixiy yodnomalarda ko'proq qo'llangan. Bu hol ravishdoshning mustaqil bo'lganligi, alohida gapni tashkil eta olishlik xususiyatidan darak beradi.

Hozirgi zamon tilida ham ravishdosh qurilmaning bu turi qo'llanadi, ammo ravishdosh qurilma ko'pincha mazmunan so'nggi gapga ko'proq bog'lanadi, bu bilan uning ergash gapga moyilligi seziladi.

«Devon»da bu xil ravishdosh qurilmalar keng qoʻllanadi: ravishdosh qurilmasi oʻzaro teng bogʻlangan qoʻshma gapni tashkil etadi:

Qizil, sarigʻ arkashib, Yelkin, yashil yüzkäshib, Bir-bir kerü yürkäshib, Yalınuq anin tañlashur — Qizil, sariq gullar bir-biriga suyanishib, yashil rayhonlar bir-biri bilan oʻralashib, ularni koʻrgan kishi tang qoladi (DLT, T375; 17–20).

Bunday qurilma Navoiyda ham ancha keng qoʻllanadi:

Bu daʼvā bāshigʻa yetkunchä nechāsini may öltürüb, nechāsın özgä fisq dozaxga yetkurub, yüzdin biri ki maʼrakagʻa yetib va yortagʻ chanish bilä özın zayıʼ etib (N., MQ, 18). *Türlük-türlük illätär bādäni uyida öküb ʼejāb märāz käsrätidin hayätidin tongulub* (N., MQ, 149–150).

Ravishdosh qurilmasining bu turi Navoiydan keyingi yodnomalarda asosan qoʻllanmaydi, baʼzi oʻrinlarda anʼanaviy uslubga muvofiq ishlatilishi uchrab qoladi:

Ismäʼil afandinin shägirdlarindin biri 11 yashar bälä ornidin turub ushbu tubandagʻi nutqni sözläb ahli mäjlisni hech kim mundagʻ taajubgʻa qoymish («Taraqqiy», № 17, 1906).

Ayrim hollarda ravishdosh qurilmaning va soʻnggi gap kesimining tarkibidagi bir xil boʻlak umumlashib keladi:

Aqlqa Ögdülmish at berib, vazir ogʻli öziñä tutmish turur — Aqlga Oʻgdulmish ot berib, uni vazir oʻgʻli deb oldi (QB, soʻz boshi). *Mudbir takabbur nätijäsidin shähär gəlxänida maqām tutub Muqbil adab va tavāzʼ fäydasidin gävär maqsud täpib shäh gulishanida äräm täpdi* (N., MQ, 83).

Mazmunan oʻziga ancha mustaqil boʻlgan ravishdosh qurilmaning boshqa bir turida ravishdosh qurilmaning mazmuni bilan soʻnggi gap mazmuni orasida maʼlum darajada bogʻliqlik boʻladi; qoʻshma gapning ikkinchi qismidan anglashilgan mazmun ravishdosh qurilmasida ifodalangan mazmunga ozmi-koʻpmi bogʻlangani anglashiladi:

Ögi kəñli achlup, yarudu yula — Fikri, koʻngli ochilib, magʻrurlanadilar (QBN, 53; 2,59). *Toqluq hirsin kəñüldin yoq qil, özün äch bolub, bir ächni toq qil* (N., MQ, 161). *Ölüm dagʻdagʻasi xätirdan raf bolub ächliq shiddäti eldin daf boldi* (BN, 115). *Torttävsi*

ham evli va kob mälli kadxidäylar här qaysi bir yerdä olturdilar. (Sh.tar., A7)...degän bäyi elüb anie bir yäsh xätini...bär ekan. (TVG, № 1, 1900). Maktabda bir kitābxāna bolub dars kitāblarini sätib fäydasi maktab(ga) qilinur (Taraqiy, № 9, 1906).

Misollardan ko'rinadiki, qo'shma gapning birinchi qismi ot kesim bo'lganda, ravishdosh shaklidagi **bo'lmoq** fe'lini qabul qiladi. Hozirgi zamon tilida ravishdosh qurilmasining bu turi qo'llanadi.

-(i) **b** shaklli ravishdosh bilan birga **-(i)bän** shaklli ravishdosh ham ravishdosh qurilmasini tashkil etgan; bu xil ravishdosh qurilmalari sabab, payt, holat, munosabatlarini ifodalagan:

Yay baruban erküzi, Aqti aqin munduzi, tug'di yarug' yuldüzi, Tiñlä sözüm külgüsüz — Bahor kelib, muzlar suvi erib, selday oqa boshladi. Yorum' yulduz tug'di. So'zimni kulmay tingla (DLT, 1, 121, 20–23).

Ergash gapni tashkil etuvchi ravishdosh shaklining ikkinchisi **-gunchä** dir. Bu shaklli ravishdosh quyidagi mazmun munosabatlarini ifodalagan:

1. Bosh gapdan anglashilgan mazmunning paytini ko'rsatadi:

Tabug' siymägüñchä tiläg kim bulur — Ish (xizmat) ko'ngilga to'g'ri kelmaguncha, kim tilagiga yetadi (QBN, 54; 58). *Tetik bo'lmag'incha qali adrar ish* (QB, R., 242).

Bu xil qo'shma gap tarkibida ravishdosh qurilmasi shart mazmunini ham ifodalaydi:

Ol kelgüñchä tühünj ash bog'uz etäyin (QA, qyo, 148). **-güñchä** shaklli ravishdosh ba'zan **-tä** bog'lovchisi bilan birga qo'llanadi, bu bog'lovchi payt mazmunini yanada ta'kidlaydi: *Tä halälliq qilmag'incha...*(Tf., L. 45 b., XLII sura).

Ma'lumki, **-güñchä** affiksi ikki qismdan iborat: **-gün > gän + chä (chäq>)**; birinchi qism asosan **-gun** shaklida qo'llanadi. «Qissasul anbiyo»da asli **-gan** shakli ham uchraydi: *Sära tirik erkänchä anie haqin saqladi* (QA, qyo, 165).

Ba'zan **-gun** \ \ **-gan** qismining **-n** tovushi tushib ham qoladi: *Qamug'in kün yarug'icha halāk qildi* (QA, qyo, 183)... *qizlari äsh etgichä Lot yalafach...*(QA, qyo, 185).

Bu ravishdoshning birinchi qismi sifatdosh shakli bo'lgani uchun ham «Qissasul anbiyo»da **-gan** o'rnida sifatdoshning **-duk** yoki **-mish** shakllari qo'llanadi:

...baha qildilar kun keldügichä bahāsin arturdilar (QA, qyo, 229). Yūsüf bir qapug'din kirmishchä ul qapug'ni berkittilar (QA, qyo, 247),

«Tafsir»da **-güncha** || **-g'incha** shakli bilan barobar **-inchä** shakli qo'llanadi:

Bular barinchä ashin suwin rast qilg'ay teyü...(Tf., 47; 6).

Ravishdosh qurilmasining bu turi so'nggi davr yodnomalarida va hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi:

Tā sāchqan dāni kēkärgünchä orub xirmān qilib mahsulın kētärgüncha, qurtu qush andin bahramand, dasht vahshiysi anin bilä xursand (N., MQ, 46). Mog'ulniy räsmi andag' erdikim, tā og'lān bir yashig'a yetmagüncha ang'a āt qoymaslar erdi (Sh.tar., 13).

2. **-ginchä** || **-günchä** ravishdosh shaklli qurilma qiyoslash munosabatini ifodalaydi:

Öküz ađaqi bolg'incha, buzag'u bashi bolsa yik — Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi (DLT, I, 91; 24). Yūsüf aytti, meni sevgünchä öz eriñni sevgil (QA, qyo, 243). Dedimkim, mundāq dushvārlik bilä tirilgünchä, bāsh ālib eltsām yaxshi. Bu nav' xārliq va zārliq bilä el bilgünchä āyāg'im yetgänchä ketsam yaxshi (BN, 112).

3. Holat bildiradi:

...tilägänchä bolmas turur (QBN, 310).

«Tafsir»da **-duqcha** shakli ham uchraydi, bu qurilma yuqorida aytib o'tilgan mazmundan tashqari, to'siqsizlik munosabatini ham ifodalaydi:

Nechä alduqcha bayag'i teg bolg'ay hech øksilmägäy — Qancha olsa ham, boyagiday qoladi, hech kamaymaydi (Tf., L., 69, 13).

Ravishdosh qurilmasining bu turi hozirgi zamon tilida payt va qiyoslash munosabatini ifodalaydi.

Ravishdoshning **-gäch** shaklli qurilmasi «Devon» va «Qutadg'u bilig»da uchramaydi. «Qissasul anbiyo» asarida va undan so'nggi yodnomalarda bu shaklning qo'llanishi orta boradi va hozirgi zamon tilida eng ko'p qo'llanuvchi qurilma sanaladi.

-gäch shaklli ravishdosh qurilmasi payt munosabatini ifodalaydi:
Ibrāhim tāñ atqach qobti (QA, qyo, 145), ..härämdin chiqqach

divānda olturub dādhāh sorulsa (N., MN, 21). *Hisrāvshāh Qunduzdin kēchūb chiqq'ūch-oq Qunduzni Mullā Muhammad Turkistāniy ātliq obdān etimādliq bāyiri kishisi Shaybāniyxān ūchūn berkitti* (BN, 146).

-y shaklli ravishdosh ergash gap kesimi vazifasida qo'llanishi tarixiy yodgorliklarda kam uchraydi:

Andāq urush ham bolmay, bāsildi (BN, 59). Sāndin o'tgāch, keynimizdā yāg'i kishisi *kērūnmāy*, Sān sūyi yuqāri oq yūrūdūk (BN, 135).

Bu xil qurilmalar payt-holat yoki sabab-natija munosabatlarini ifodalaydi.

Yodnomalarda ergash gap kesimi vazifasida kelgan ravishdoshlarning shunday shakllari ham uchraydiki, bu shakllar hozirgi zamon tilida yoki butunlay qo'llanmaydi, yoki qo'llansa ham ergash gap kesimi vazifasida kelmaydi:

1) -ū // -yū shaklli ravishdosh:

Ulishib erān berlāyū, Yirtib yaqa urlayu, Siqrib ūni yūrlāyū, Sig'tab kezī o'tulūr — Erlar (odamlar) bo'rilardek ulishdi, ulishib yoqa yirtishdi. Cholg'i tovushi kabi ovozlilar bilan baqirishdi, (ko'z yoshidan) odamlar ko'zi qonlanib qoladi (D LT, 197; 16–19).

2) -mādin shaklli ravishdosh:

Tewāni tārtā bilmādin ... (QA, qyo, 235).

3) -kāli shaklli ravishdosh:

Dakyanus mālik kechkāli iki-ūch yuz yil artuq bolmish turur (Tf., 96, 15).

-kāli // -gāli shaklli ravishdosh keyingi davrlarda yozilgan asarlarda ham, an'anaviy uslub talabi bilan uchraydi:

Uch-tōrt yil boldiki, Shayx Ismāil bu mazhabni ixtiyār qilg'ali (Abdulg'ozil) («Hozirgi zamon o'zbek tili» kitobidan olindi, 466-bet).

4) -ā shaklli ravishdosh:

Tūn, kūn kecha alqinur o'zlāk bilā a: y — Kecha, kunduzning o'tishi bilan oy va zamon kechadi (DLT, I, III, 2).

Ravishdosh tarixini kuzatish, birinchidan, bu grammatik kategoriyaning shakllari tobora ixchamlasha borganini, ikkinchi tomondan, ravishdosh boshqargan gaplar mustaqillikdan tobelashib, ergash gapga tomon taraqqiy etganini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy til ravishdosh shakllariga boy. Bular: **-p, -pan, -u, -yu, -a, -i, -yin, -mati, -g'ali, -gincha** (Har qaysi shakl singarmoniya qonuniga ko'ra turli variantlarga ega). Bu shakllar mustaqil gaplarni ham, ergash gaplarni ham tashkil etadi. Qadimgi turkiy tilda ravishdosh kesimli gaplar asosan ergash gapga o'tgan edilar. Masalan:

ulug' yel kelip, kel suvin tekkip, suv yilti (Suvr, 617). *Buncha ishig kuchüg bertükgäri saqinmati...* (Misol A. Gabendan, 235-§) — shuncha ishi va kuchini bermagani uchun g'am chekmadi.

Eski turkiy tilda (XI—XIII asrlar) eng faol qo'llanuvchi ravishdosh shakllari **-b // p** va **-u // yu** lardir, bulardan tashqari, **-ginchü // -günchü -mishichü** ravishdosh ergash gapning kesimi sifatida keng qo'llanadi. Shu bilan birga ravishdosh mustaqil gapning kesimi yoki bog'lovchisiz qo'shma gaplarning biror qismini tashkil etadi: *Munum bu meni yaleuq ersäl teyü* (QB, 31 a) — kamchiligim shu: xalq meni yomon deydi. *Xarisliq qarimas, idisi qarib* (HH, 64) — Xasislik, egasi qarisa ham, qarimaydi.

Eski o'zbek tilida ravishdosh shakllari yanada ixchamlashadi: **-u // -yu, -i;**

-matin shakllari deyarli qo'llanmaydi, **-ban** shakli kitobiy tilgagina oid bo'lib qoladi. Bu davr tili uchun **-a** ravishdosh shaklining payt va ravish ergash gaplarning kesimi vazifasida qo'llanishi xarakterlidir: *Udg'a bir ikki koch qāla Chin Temur sultondin kishi keldi* (BN, 437). *Häm Humāyunnı üzätä va häm bu yerläрни sayr qila yekshänbä küni orduni oshul yerdä qoyub ordudan ätlandim* (BN, 423).

Hozirgi zamon o'zbek tilida bu ravishdoshning vazifasi juda toraygan, boshqa shakllari (**-b, -gach, -guncha**) ergash gapning kesimi sifatida keng qo'llanadi.

Ba'zi xulosalar

1. Ravishdoshning shakllanishi sifatdosh asosidadir, har qanday ravishdosh shakli sifatdoshdan kelib chiqadi.

Ravishdosh va sifatdoshni chegaralashda, so'zning shakli, o'rni, vazifasini hisobga olishga to'g'ri keladi.

2. Ravishdosh fe'llik xususiyatiga ko'ra, ma'lum so'zlarni boshqarib, ravishdosh qurilmasini tashkil etgan. Bunday qurilmaning tarkibida o'z egasi ham bo'lgan. Ravishdosh qurilmasining bu xil turi ma'lum fikr, maqsadni ifodalab, gapni tashkil etgan.

3. Bunday gap qadimda o'ziga ancha mustaqil bo'lib, boshqa gaplar bilan barobar teng tushunchalarni ifodalagan. Keyinroq esa uning tobelik xususiyati orta boradi, haqiqiy ma'nodagi ergash gapga aylanadi.

4. Avvalo ravishdosh qurilma shaklidagi gapning mazmuni murakkab bo'lib, bir necha xil mazmun munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Asta-sekin bu xil ravishdosh qurilmasi differensiyalashgan tabaqalashgan mazmun munosabatlarini ifodalay boshlaydi, lekin hozirgi zamon tilida ham ba'zi o'rinda ravishdosh qurilmasidagi polisemantizm tamom yo'qolmagan.

5. Gap kesimi vazifasida qo'llanuvchi ravishdoshning shakllari ham tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum bir qolipga tusha boshladi: ayrim shakllar ishlatilmay qolib ketadi (masalan: *-u*, *-iban*, *-dukcha*, *-mishchä*) va ayrim shakllarning qo'llanishi kengaydi (masalan: *-gäch*, *-y*), ba'zilariniki torayadi (*-käli*, *-ä*).

Ravishdosh qurilmasi ifodalagan ba'zi bir ma'no turlari hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi (masalan, mustaqil gap ifodalovchi shakllari, to'siqsiz, shart ma'nolari).

Shart fe'li

Shart fe'li kesim vazifasida kelishi va mazmunan boshqa bir gapni talab etib, qo'shma gap tuzishi mumkin.

Shart fe'lining vazifasi bu bilan chegaralanmaydi, uning vazifasi va ma'no doirasi kengdir.

Kesimi shart fe'li orqali ifodalangan gap mazmunan va grammatik jihatdan ancha mustaqillikka ega bo'lgan (hozirgi zamon o'zbek tilida ham shunday xususiyatni saqlaydi).

Käñül taymasa otru butsa muni (QBN, 36 b, 8). — Ko'ngil toymasa, buni savg'o (sifatida) yonida (tutsa).

Keltirilgan misolda shart fe'li shaklida bo'lgan gaplar ergash gap emas, bog'langan qo'shma gapdir.

Shart fe'lining belgisi hozirgi zamon o'zbek tilida **-sa** dir. O'rxun yozuvlarida bu shakl **-sar** tarzida uchraydi.

Prof. N.A. Baskakovning fikriga ko'ra, shart fe'li shakli «xohlamoq, istamoq» ma'nosini ifodalagan mustaqil fe'ldan kelib chiqqandir. So'ngra u qo'shimchaga aylanadi va **-r** tushib qoladi. Shu sababdan ham, prof. S. Ye. Malov **-sar** shaklini fe'lning mayl bobida ko'rmay, sifatdoshga kiritadi.

Haqiqatan ham, M. Koshg'ariy **-sa** qo'shimchasini **sadi nen** iborasidagi **-sadi** fe'ldan olinganini ko'rsatadi. **Sadi** fe'li **istamoq** ma'nosida qo'llangan (DLT, I, 236).

Bundan, **-sa** shaklli kesimlarning fe'llik xususiyati kuchli bo'lganligi xulosasi kelib chiqadi.

O'rxun yozuvlarida shart fe'lining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu fe'l shaxs qo'shimchalarini olmaydi, boshqa bir xususiyati shundaki, agar hozirgi zamon o'zbek tilida ot kesimlar **bo'lmoq** fe'lining shart shakli bilan biriksa, u davrda **bo'lmoq** bilan barobar **ermog** fe'lining shart shakli bilan birga ham qo'llangan:

(10) *ol eki kisi bar ersar seni Tabg'ach elürtächi* (Toj) — (Hozirgi zamon tilida: *u ikki kishi bor bo'lsa, // bor ekan...*).

O'rxun yodnomalaridagi shart qurilmalarda mantiqiy mustaqillik kuchli bo'lgan.

O'rxun yozuvlarida shart fe'lining har uch holati mavjud bo'lgan:

1. **Real holat:** (13, 14),, *yuyqa qalun bolsar toplog'uluq alp ermis, yinchkä yog'an bolsar üzgölük alp ermis* — Yupqa qalin bo'lsa, to'plaguvchi bahodir bo'ladi, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzuvchi bahodir bo'ladi (Toj).

Keltirilgan misolda doimo, umuman bo'ladigan holat haqida fikr yuritiladi.

2. **Irreal holat:** Bu holatda bosh gapning kesimi tarkibida **erti** bog'lamasini keltiriladi:

(55) *...ben, özüm qazg'anmasar, el yemä, budun yemä yoq ertachi erti* — *Men* o'zim harakat qilmasam, el ham, xalq ham yo'q bo'lar edi (Toj).

3. **Ehtimollik holati:** Shart ergash gapli qo'shma gapning bu turida bosh gap kesimi kelasi zamon sifatdoshi shaklida bo'ladi:

(32) *kelir ersär, kü er ökülür, kelmäz ersar tulug‘ sabug‘ alu älü* —Kelsa (bizga qo‘shilsa), bahodirlar soni ortadi, kelmasa, turli xabarlarini yig‘moq zarur bo‘ladi (To‘j.).

Shart fe‘li kesim vazifasida faqat shart mazmunini ifodalab qolmay, boshqa mazmunlarni ham ifodalaydi. Eng avvalo shart payt mazmuni bilan yaqin bog‘lanadi. Yuqoridagi misollarda shart mazmuni bilan barobar payt ma‘nosi ham anglashiladi. Quyidagi misollarda payt mazmuni — asosiy mazmun bo‘lib qoladi:

(8) *Ötükan yish olursar, bengü il tuta olurtachi sen, turk budun, toq* —O‘tukan yerida qolsang, mangu davlat (el) yaratib to‘q yashaysan, ey turk xalqi (KT, kch) (51)... *Közda yash kelsar, көңültä sig‘it kelsär, yanturu saqintim...* — Ko‘zdan yosh kelsa, ko‘ngildan nola chiqsa, yana qaytadan g‘amga botdim.

To‘siqsizlik mazmuni: (5,6) ...*туруқ буқалу, semiz buqalu arqada bilsär, semiz buqa turuq buqa, teyin, bilmas ermis* (To‘j.).

Qiyoslash: (6) ...*bir kisi yayilsar, og‘ushi buduni, bisükiña tegi qidmaz ermish* — ...agar bir kishi yanglishsa, butun xalq, qarindoshlarigacha, ajralib chiqib ketmas ekan (KT, kch).

Bu qo‘shma gapda ikki xil harakat (ikki xil shaxslarning harakati) bir-biriga taqqoslanadi.

Bizga ma‘lum bo‘lgan so‘nggi davr yodnomalarida shart fe‘lining belgisi *-sa* shaklidir. Bu yodnomalarda ham shart fe‘li yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan ergash gaplarning kesimi bo‘lib keladi. Faqat «Qissasul anbiyo» asarida bir o‘rinda qo‘llangani ko‘rsatib o‘tiladi: *közünüz yüzümgä -sar tutsar bolsae* (LKV, V, 512, 14 Ch. Brochkelmann, Osttürkische... § 185 a). Bu shakl hozirgi zamon sariq uyg‘urlar tilida qo‘llanadi: *qarasar, yorasar* (С.Е. Малов. Язык желтых уйгуров, Алма Ата, 1957 г. с. 189).

Shart fe‘lining shaxslar bilan tuslanishi xarakterlidir. Qadimgi turkiy tilda shart fe‘li to‘liq shaxs shakllari bilan tuslanadi:

I. *barsar men, barsar biz yoki barsa (r)k*

II. *barsar sen, barsar siz yoki barsa (r) n*

III. *barsar-, barsar (lar)*. (А.М. Щербак. Грамматический очерк, с. 146–147).

XI—XIII asr yodnomalari tilida ham shart fe‘lining to‘liq shaxs qo‘shimchalari bilan tuslanishi saqlanadi: *naru barsa men, qachan*

barsa sen, tərü ursa biz. Bolg'ay mu kim bu eldin adın yergä barsa sen (Tf., 39); Ammo ko'p o'rinda shart fe'lining qisqargan shakli qo'llanadi (*barsa-m, barsa-ŋ, barsa-, barsa-k//miz, barsa-ŋiz, barsa-(lar)*).

Qadimgi turkiy tilda shart fe'lining aniqlovchi vazifasida qo'llanishi xarakterlidir: *Ärdäm bolsar budunig' erk budunig'* — Shijoati (yaxshi xislati) bo'lgan xalq — bahodir xalqdir (C.E. Малов. ПАП, с. 56). Bu holat — *sar* shakli aslida sifatdosh bo'lib, belgi-xususiyat ifodalab kelganini, qadimgi turkiy tilda ayrim idiomatik iboralarda bu xususiyat saqlanganini ko'rsatadi.

XI asr mashhur yozma yodgorliklari (DLT, QB) tilida ham shart fe'lining shakli *-sa//sā* bo'lib, bu shakli ko'pincha mustaqil gaplarning kesimi vazifasida keladi: *Yetürsä, ichürsä, todürsa qarın, qurug' idmasa bersä ezdä barın* (QB, XXXIII, 94/14 W. Radloff).

Bu shaklning aniqlik fe'li vazifasi va ma'nosida kelishi xarakterlidir: *Uzun bolsa sez tep tidildi tilim* (QB, LIII, 126/37. W. Radloff). Bu hol shart fe'lining mustaqil bo'lganligidan dalolat beradi.

Shart fe'li boshqargan ergash gaplarning mazmuni murakkab bo'lib, shart-payt, sabab-natija va payt mazmunlarini ifodalagan. Sof shart mazmunini ifodalash uchun *abae (abam)* (qadimgi turkiy va eski turkiy tillari, *qali, ägär* (O'rta Osiyo turkiy tili), *mägär, ägär, gär* (eski o'zbek tili) vositalari qo'llanadi: *abam bir adaqin sisar* (TT, I, 15) — agar bir oyog'ini sindirsa. *Abañ teksä emdi sü erki seŋä, yag'i uduŋ' tur ay ersig toŋa* (QB. XLVIII, 119 b W. Radloff) — Agar qo'shin boshlig'i bo'lsang, yovni top, ey bahodir. *Qali bolmasa erdäm atsiz qalir* (QB, XXXIV, 233/24; W. Radloff) — Fazilati bo'lmasa, nom-nishonsiz qolur. *Ägär bermäsän, tartib chiqarur biz* (QA, qyo, 181)...*bu sezlärindin äwrä yang'aylar, ägär yanmasalar anda kedın uqubat mägär qilsa mälik erklik turur...* (Tf., XVIII). *Ägär andäg' ishlärdä beixtimämliq vaqe' bolsa...* (N., MN, 5). *Bu täg'larda firuza va temür kani bolur. Farg'ana vilayatinin häsili bilä ägär adl qilsalar, üç-tört miñ kishi saqlab bolur* (BN, 21).

Irreallik mazmuni bosh gapning kesimi orqali anglashiladi: bu holda bosh gap kesimi o'tgan zamon mazmunini ifodalab, kesimi

tarkibida **-er** fe'li (ba'zan bu fe'l ham bosh gap kesimiga, ham ergash gap kesimiga bog'lanadi) bo'ladi:

Kelib barmas ersä bu davlat yana, Tünärmägäy erdi yarumush kün a — Bu davlat kelib, yana ketmasa edi, yorug' kun qorong'u bo'lmas edi (QBN, 69; 268). *Seniñ birlä chiqsa erdim ne boldukunñi kezüm birlä kergäy erdim* (QA. qyo, 220). *Qachmasa, öldürür erdim* (Tf., 28; 4). *Türk bolsam erdüm seniñ birlä g'aziliq qilg'am erdi* (Tf. 138 b, 9). *Ägär... qalsañiz erdi....*(N., MN, 20). *Ägär bir täräfdin umidvärlig' bolsa erdi, yä zähirä bolsa, sulh sezigä kim quläq sälor edi* (BN, 114). *Ägär arab masalalarini türkiy tarjima qilib inäyat qilsañiz erdi saväbg'a sherik bolur erdiñiz* (Sh.tar., 73).

Shart qurilmali qo'shma gaplarda sabab-natija munosabati ham anglashiladi: bunda shart ergash gap sababni, bosh gap natijani ifodalaydi. Ammo bu xil qurilmalarda asosiy munosabat — shart mazmunidir; sabab-natija shu mazmun munosabatidan kelib chiqadigan qo'shimcha mazmundir.

Kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan ergash gaplar shart bilan barobar payt munosabatini ham ifodalaydilar, bu mazmun bir o'rinda bo'rtib, asosiy o'rinni egallasa, boshqa o'rinda u qo'shimcha mazmun bo'lib qoladi. Payt mazmunini ifodalash uchun maxsus qurilma qo'llangan: ergash gapning kesimi o'tgan zamon aniq fe'li shaklida bo'lib, **ersä** fe'l shakli bilan bog'langan:

Attin emdi sen tøjül, Qildiñ ersä qilmag'u — Noloyiq ishni qilganing uchun (qilganingdan so'ng), sen endi otdan umidingni uz (DLT, I, 104). *Yag'ij boldi ersä.usal bolmag'il* — Dushmaning bo'lsa, beparvo bo'lma (QB, XLII, 198—4). *Burnin qulag'in keskäli køjilländi ersä Hajar g'avg'a qildi* (QA, qyo, 136). *Ünin eshitti ersä yanib keldi* (QA, qyo, 138). *Ol yag'achqa yaqin keldi ersä ün eshitildi* (Tf., 29; 4). ...*Öldi ersä iki og'li bar erdi* (Tf., 132; 24). *Uluq ixtiyär Kishi Kahät särini maslahat kərüb, öziniñ muddaäsiniñ isbätig'a necha tanuq ötkärdi ersä, suv ötmäkni va Hindistän äzimätini fath qilib Jämdin kəchüb Bara süyini etüb Muhammad Pax dābānig'a yāvūqrāq kelib tushuldi* (BN, 171). *Ul vafāt täpdi ersä Bug'raxān ulug' aza tutti* (Sh.tar., 51). *Chun Og'uz yigit yetishdi ersä .., qizini älib berdi* (Sh.tar., 14).

Shart fe'li orqali to'siqsizlik mazmunining ifodalanishi, ayniqsa, eski yodnomalarda ko'proq uchraydi, so'nggi yodnomalarda bu holat saqlanish bilan birga, *ham* yordamchisi ishlatiladi (har ikki holatda *ham nechä*, *här chänd* kabi nisbiy olmoshlarning roli katta bo'ladi):

Avag'lar nechä qulsa bermaz ezin — Quvlovchilar qancha so'rasalar ham, u o'zini tutqizmaydi (QBN, 41; 241). *Här taraf baqsa Zuläyha surati erdi* (QA, qyo, 246) *Özgä sözlär häm bolsa...bolg'usi edi* (N., MN, 15). *Sabah här qanda bolsa, uchraturbiz deb filhāl ilik qoshmaqni saläh kermäydilär* (BN, 92). *Siz här nimärsä tesäniz här yildä ani biz sizgä berali* (Sh.tar., 78).

Shart fe'li qiyoslash, solishtirish mazmunini ifodalashi mumkin:

Sen Yusufka ata ersänj biz ham qarindash (QA, qyo, 219). *Jami täg'larniñ berk yerläri bäländilärda bolsa, bu täg'larniñ berk yerläri pästilärdä väqi bolubtur* (BN, 166). *Änam tek bolmasa andin yigräk bolsun tedi* (Sh.tar., 52). *Münchä-münchä bilmäsäk ham bashdin ayaqqacha sürätini bilä tururmiz* (Sh.tar., 40).

Shunday qilib, shart fe'li tarixiy taraqqiyot natijasida o'zining ma'lum mustaqilligini ma'lum o'rinlarda yo'qotadi va o'zi boshqargan qurilmani ergash gap sifatida boshqa gapga tobelashtiradi.

Shart fe'lidagi mustaqillik qadimgi turkiy til yodnomalarida (O'rxun yodnomalari, DLT, QB) ham ko'rinadi. Shu bilan birga shart fe'li bu davrda ergash gaplarni ham shakllantirgan. Bu xil ergash gaplar shart-payt, payt, to'siqsizlik munosabatlarini ifodalagan. Payt munosabatini ifodalash uchun XI asr va so'nggi davrda (XIX asrgacha) aniqlik fe'liga *ersä* yordamchi fe'li qo'shilgan. Yolg'iz shart shakllari orqali payt munosabatining ifodalanishi keyingi davr adabiyotlarida kamayib boradi (bu hol payt munosabatini ifodalash uchun yangi vositalarning qo'llanishi bilan izohlanadi).

To'siqsizlik munosabati QA va undan so'nggi adabiyotlarda shart fe'lidan so'ng *ham* yordamchisini keltirish yo'li bilan ham ifodalangan va bu shakl to'siqsizlikni ko'rsatuvchi maxsus belgiga aylanadi.

Shart fe'lining shaxs bilan tuslanishi keyingi (XI—XIII asrlar) davrda ro'y bera boshlaydi. Unga qadar har uchala shaxs uchun shart fe'li bir xil shaklda bo'lgan.

Nisbiy olmoshli qurilmalar

Nisbiy olmoshli ishtirok etgan qurilmali qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gapning asosiy qismini tashkil etadilar.

Bu xil qurilmali ergash gaplarning asosini semantik jihatdan biri ikkinchisini izohlovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar qurilmasi (gipotaksis) tashkil etadi. Bunday qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlarning biri (odatda, ikkinchisi) birini mazmunan izohlaydi, aniqlaydi. Bunga quyidagi qo'shma gap misol bo'ladi:

Adash tuttu Aytoldu edgü kishi, Kösämish atu erdi edgü kishi— Oyto'ldi yaxshi kishilarni do'st tutdi, (Ularning birining) oti Ko'samish edi, yaxshi kishi (QBN, 47; 250). *Negü teg nishan ol seni berklägü* — Seni o'rab olgan g'am nimadir? (QBN, 268).

Bu turdagi gaplarda ma'lum bir gap bo'lagi haqida fikr yuritiladi, bu bo'lak avvalo har ikki qismda bir xil — ot shaklida qaytariladi yoki, keyinroq qo'shma gapning ikkinchi qismida olmosh orqali takrorlanadi (ikkinchi misol).

Bunday tashqi belgi sifatida ma'lum o'rinda nisbiy olmoshlar xizmat qiladi; boshqa o'rinda esa bu xil qurilmalar bog'lovchisiz qo'shma gaplarning maxsus turi uchun asos bo'ladilar.

Nisbiy olmoshlar ko'rsatish yoki so'roq olmoshlaridan kelib chiqadi.

Nisbiy olmosh ishtirok etgan qo'shma gaplarning ergash gaplarining kesimi avvalo mustaqil shaklda (aniqlik fe'li yoki sifat-dosh) bo'lib, so'ngra *-kim* bog'lovchisi bilan birikadi. Keyinroq bu xil ergash gaplarning kesimi shart fe'li orqali ifodalanadi va so'nggi qurilma tilda keng qo'llanadi.

O'rxun yodnomalarida nisbiy qurilmalar kam uchraydi. Uchragan nisbiy olmoshli 3—4 iborada *qach* va *ney, ancha* olmoshlari qo'llanadi, ergash gap kesimi shart fe'li shaklidir:

(29, 30) *Qach ney ersär bizni elürtächi kük* — Qanday bo'lganda ham bizni o'ldiradi, shekilli (Toj.).

(56) (57) *Nej yerdäki qag'anlug' budunqa büntügi bar ersär ne buñu bar ertätächi ermis* — Qayerdaki xoqonligi bor xalq ichida dangasa bo'lsa, (bu xalqning) ne kulfatlari bo'lar edi (Toñ.). (13) ...*Amtiqa erig yertä ersär, ancha erig yertä tash toqitdim, bitidim* — Hali ham yo'l bo'yida turgan bo'lsa, u yerda men tosh (esdalik) o'rnatdim, xat yozdim (KT, kch). (11) ... *Nej nej sabim ersär, bängü tashqa urtim...* — Nimaiki so'zim bo'lsa, mangu toshga urdim (KT, kch).

Keltirilgan misollarda nisbiy olmoshli ergash gaplar to'siqsiz, o'rin, to'ldiruvchi ergash gaplarni tashkil etadi.

«Devon» va «Qutadg'u bilig»da nisbiy olmoshli qurilmalar keng qo'llanadi. Nisbiy olmosh vazifasida *kim, ne, negü, qay, (qayu), qayda, ul, qach, qachan, nechä, qancha, ne teg, anue teg* kabi olmoshlar qo'llandi.

Ergash gap kesimlari shart fe'li, sifatdosh va aniqlik fe'li shaklidir. Qadimgi va O'rta Osiyo turk tilida nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi xususiyatlar quyidagicha:

1. Nisbiy olmosh qo'shma gapning har ikki qismida ham ifodalanmaydi, ammo uni aniqlab o'rniga tiklash mumkin:

Qayu ishqa evär o'zar kech qalur — Kim qaysi ishga shoshilsa, (u) kech qoladi (QBN, 51; 255).

2. Nisbiy olmoshlar ko'pincha birinchi ergash gap tarkibidagina qo'llanib, so'nggi bosh gapda unga monand olmosh ishlatilmaydi:

Yaruq bolsa kimij budunqa sözi, Süchüg tutsu til söz ya qatqu özi — Kimning so'zi xalqqa yoqimli bo'lsa, (u) so'zini (doim) shirin, o'zini odobli tutsin (QBN, 50; 254).

3. Nisbiy olmosh ergash gapda ham, bosh gapda ham qo'llanadi, ergash gapdagi olmoshga bosh gapdagi olmosh mos keladi: (*Nechä — ancha, qayu—ol, qayu—oshul, ne teg—anuy teg*): *Awchi nechä al bilsä, adig' ancha yol bilir* — Ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq shuncha yo'l biladi (DLT, I, 41 — 13). *Qayu ödta Hajup tiläsä meni ol ödta keläy* — Hojib meni qaysi vaqtga tilasa, o'sha vaqtga kelay (QBN, 51; 255). *Qayu nee quz ersä oshul nen keshüsh* — Qaysi narsa noyob bo'lsa, o'sha narsa ko'ngilga yaqin (QBN, 51).

Nisbiy olmosh ishtirok etgan birinchi qism ergash gap sanaladi. Bu ergash gaplar quyidagi mazmun guruhlarini tashkil etadi:

1. To'ldiruvchi ergash gap: *Neni kim tilädi qildi* (QBN, so'z-boshi). *Uqushlug' kim ersä oqudu anu, Biliglik kim ersä bedütti anu* — Qim aqlli bo'lsa, uni (o'ziga) taklif etdi, kim bilimli bo'lsa, uni ko'tardi (QBN, 41; 242).

2. Ega ergash gap: *Menä üznäsä kim üzälip ølur, meeä kim boyun egsä arzu bulur* — Kim menga gunoh qilsa, azoblanib, o'lar, kim menga bo'yin egsa, orzusiga yetar (QBN, 59; 266). *Qancha barir belgüsüz* — Qancha boradi — noma'lum (DLT, 261, 29).

3. Aniqlovchi ergash gap: *Kimüy elgi bolsa budunqa uzun, Silik bolsu qulqu qilinchi tüzün* — Kimning qo'li xalq ustida bo'lsa, (uning) xulqi muloyim, ishi to'g'ri bo'lsin (QBN, 50; 254).

4. Payt ergash gap: *Qachan kersä ani türk, Budun ang'a aniy aydachi* — Turk uni qachon ko'rsa, xalqqa shunday deb aytadi (DLT, 1, 355, 8—9).

5. Daraja-miqdor ergash gap: *Nechä er bedüsä bash ag'rug' bedu'r, nechä bash bedüsä bedük bøk kedür* — Kishi qancha ko'tarilsa, bosh og'rig'i (shuncha) ortadi. Bosh qancha katta bo'lsa, (u) shuncha katta bo'rk kiyadi (QBN, 42; 244).

6. O'rin ergash gap: *øzum qayda bolsa tügäl arzular* — O'zim qaerda bo'lsam, butun orzularim o'sha yerda (QBN, 59;256). *Bu qut qayda bolsa boyun ber yarash* — Baxt qaerda bo'lsa, unga bo'yin ber, yarash (QBN, 59;367).

7. Ravish ergash gap: — *Bütün ümlik qancha qolsa olturur*— Ishtoni butun qanday xohlasa, (shunday) o'tiraveradi (DLT, I, 228, 27—28).

8. O'xshatish ergash gap: *Netäg kim orunsuz to'buq tuflunur, Anie teg ma davlat øzün tezkinur* — Shundaykim, kishining tizzasi teshilganday (qirilganday), davlat (baxt) ham o'zgaradi (QBN, 58; 265).

«Qissasul anbiyo»da nisbiy olmoshlarning doirasi yanada kengayadi. Ayniqsa, *här* yordami bilan tuzilgan *här kim, här nechä, här närsä, här qachän* kabi nisbiy olmoshlar keng qo'llanadi:

Kim..desä... oqisun (QA, qyo, 200). *Här qachän tug'ursalar ani tahqiq qilg'aylar* (QA, lit., 74) *eshäkni här nächä sudradilar kemägä kirmädi* (QA, lit., 48).

Kim olmoshi *ersä* fe'li bilan birikib, nisbiy olmoshini tashkil etadi:

Aydilar kim seniñ atıñni tutsa ul kim ersä kasr yetkürmägäy, (QA, lit., 48). *Kimärsä* (kim ersä) on türlük baläg'a ilinsä...(QA, qyo, 200).

Bu davrga kelib, nisbiy olmoshlarning ma'nosini yanada aniqlashtirishga qarab harakat bo'lgani seziladi. Bu hol ergash gapdagi olmoshga bosh gapda monand so'z keltirish yo'li bilan bo'ladi:

ne andäg', qachän—ul kun (vaqtda), *nechä —shul qadar, nechük—andäg, nechä —andäg, ne—ani, mundäg—ne, nekim—qamug', kim—qamug'* v. b.

Idris ne desä, andäg' qil (QA, lit., 38). *Qachän...bilgürsä, ul kün...yübürgüm turur* (QA, lit., 46). *Bir äyda nechä ulg'aysa, bu...här kündä shul ulg'aydi* (QA, lit., 74). *Nechük ersä andäg' qil* (QA, qyo, 148). *Nechä teklik emgänür ersä maña andäg erdi* (QA, qyo, 166)... *Kimni sevduñ ersä, ani...*(QA, qyo, 145). ...*Jän bermäk ong'aylig'i mundäg' bolsa, qattiqlig'i ne türlük bolg'ay* (QA, qyo, 166). *Ne kim xalayıq bär ersä, yig'ildi* (QA, qyo, 229).

«Qissasul anbiyo»da nisbiy olmosh ishtiroki bilan tuzilgan ergash gaplarning kesimi sifatdosh, aniqlik fe'li, shart fe'li orqali ifodalanadi, ergash gaplarning mazmun turlari «Qutadg'u bilig»-dagidek turlichadir.

«Tafsir»da nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi yuqoridagi holatlarni ko'ramiz:

Künigä kün tug'sa erdi ul önkürkä oñ yärudin kun tushar erdi, qachan kün batsa sol yärdin batar erdi (Tf., XVIII sura) *Nechä kim bardı ersä härgiz bilishi kerishi tüşmädi* (Tf., XVIII sura). *Kim ersäniñ bir häjäti bolsa anda barib namaz qilur erdi* (Tf., XVIII sura). *Ne yerdä kim ältun kümüş bär ersä qamug'in jam' qildi* (Tf., L. 132, XXXIX sura).

«Tafsir»da *andag'* olmoshining nisbiy olmosh vazifasidagi *kim* bilan birikib, o'xshatish-ravish ergash gapni bosh gapga birlashtirishi ko'rinadi:

It yatdi, ikki qolini kesüldi, Bashini qoli o'zä urdi, andä kim itlar ädäti bolur (Tf., XVIII sura).

Navoiydagi nisbiy olmoshlar ko'pincha *-kim, (ki)* bog'lovchisi bilan birikib, ergash gapni bosh gapga bog'laydilar; ikkinchi o'ziga

xos xususiyati shundaki, bu xil ergash gaplarning kesimi asosan ot kesim shaklida bo‘ladi yoki sifatdosh yoxud aniqlik fe‘li orqali ifodalanadi:

Bu yāmān pādshāh ki bolg‘ay vaziri ham yāmān, andüg‘ki, Fir‘avn niyābatida Haman (N., MQ, 13). *Kimki bir shiddāt arā sabru tahammul āylādi, baxt anin nishu xārini gul āylādi* (N., MQ, 80). — *Hār nekim kəngildā bār—tilgä sürmä* (N., MQ). *Hār qayan qilsalar harakat elgä hām qut yetkürür hām barakat* (N., MQ, 46). *Nechükki barseş özünni andiq kərgüz* (N., MQ, 143).

Navoiyda nisbiy olmosh yordami bilan tuzilgan aniqllovchi ergash gapning ikkinchi xil qurilmasining ham keng qo‘llanganini ko‘ramiz: bu xil qurilmada ergash gap bosh gapdan so‘ng keladi:

Mundaq kishi kerükki, buxldin muarrä bolsa va kazbu imsāqdin mubarrä bolsa (N., MQ, 47).

Bu qo‘shma gapning ikkinchi qismi aniqllovchi ergash gap bo‘lib, bosh gapning egasini izohlaydi (bu xil qurilma hozirgi zamon adabiy tilida ham ishlatiladi).

Navoiy tilida nisbiy qurilmali gaplar ergash gapning turli turlarini tashkil etadilar. Oldingi asrlarda qo‘llanilgan to‘siqsiz ergash gap ham ishlatiladi:

Qayāng‘a kim yūzländilär alarg‘a yānmäg yoq (N., MQ, 19).

Bu turdagi gaplar «Boburnoma»da ko‘p uchraydi:

Men G‘aznida hār nechä tajassus qildim, bu chashmadin hech kim nishān bermädi (BN, 164).

«Boburnoma»da nisbiy ergash gaplarning birinchi turi qo‘llanishi bilan barobar, nisbiy aniqllovchi ergash gaplarning ikkinchi turi ham keng ishlatiladi:

Bu mäsäl bärkim, qāpudag‘ini qāpmasa, qarig‘uncha qayg‘u... (BN, 92). *Meni bir yolg‘a bāshlae kim xānlar qāshig‘a baray* (BN, 137). *...täshni andāq qūlarlarkim, ushbu bir eshikdin əzga hech yerdin baliq kirib chiqa älmas* (BN, 169).

Bu turdagi ergash gaplarning tarkibidagi nisbiy olmoshga bosh gapda muvofiq boshqa nisbiy olmosh keladi, bu hol ifodalanayotgan mazmunni yanada aniqlashtiradi:

Ul miqdār ulug‘ täshlarkim, Māzu qorg‘anida ättilar, ushmuncha qorg‘än urush bolub hech qorg‘ändin mundāq täshlar ätmadilar (BN, 82).

«Boburnoma»da nisbiy ergash gaplarning kesimi asosan mustaqil shaklda boʻlib (shart feʼli kam qoʻllanadi), **-kim** bogʻlovchisi bilan birikadi.

XVII asr yodnomasi boʻlmish «Shajarai tarokima»da nisbiy olmoshlarning soni yanada ortadi va shakli hamda oʻrni hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi. Ayniqsa, xarakterli bir tomoni shundaki, nisbiy ergash gaplarning kesimi shart feʼli orqali ifodalanadiki, bu hol ham hozirgi zamon tiliga yaqin tomondir (hozirgi zamon tilida nisbiy ergash gaplarning kesimi shart feʼli shaklida boʻladi, faqat nisbiy qurilmaning ikkinchi turida, kesim aniqlik feʼli orqali ifodalanishi mumkin); bundan tashqari, bosh gapda nisbiy olmoshga monand olmosh keltirishga intilish seziladi:

Yāy oqni qaysi tarafgʻa tartib yibärsä anqa barur (Sh.tar., 28). *Yāyni nechük qoysañ ani shundagʻ qoygʻil* (Sh.tar., 26). *Här kim qābil bolsa ani pādshāh qilsunlar* (Sh.tar., 28). *Sen ne yolda bolsañ men shul yolda bolayin* (Sh.tar., 10). *Ne yol birlän pādshāhliq qilib yürigän bolsam sen häm oshul yol birlän yürigäysän* (Sh.tar., 48). *Andagʻ mahkam erdilär kim...* (Sh.tar., 13).

XX asr boshidagi nasr tili bu jihatdan «Shajarai tarokima»dan kam farqlanadi:

...qaysi iqlim va urugʻ elniñ ilmi va madaniyati artuq bolsa, ul iqlimnie... (TVG, № 1, 1903). *Namgʻa äväzi ayigʻlargʻa qandagʻ taʻsir keltürsä arslanlargʻa ham shundaq taʻsir keltirür* (TVG, № 1, 1903).

Shunday qilib, nisbiy qurilmalarning shakllanishi nisbiy olmoshlarning shakllanishiga bogʻliqdir. Bunday olmoshlar avvalo juda kam boʻlib, keyinroq ularning miqdori ortadi. Bu xil olmoshlar juft holda — ham bosh gap tarkibida, ham ergash gap tarkibida qoʻllanadi (qisman, XI asrda va QA, Tf.); QA da *här* yordami bilan tuzilgan nisbiy olmoshlar (*här kim, här qachän*) keng ishlatila boshlaydi, Navoiy asarlarida va undan soʻnggi yodnomalarda nisbiy olmoshlar **-kim** \ \ **-ki** bogʻlovchisi bilan qoʻllanadi; Sh.tar.da nisbiy olmoshlarning ishlatilishi hozirgi zamon tiliga oʻxshaydi.

Nisbiy olmosh ishtirok etgan ergash gaplarning turi ham asta-sekin orta bordi.

Bu xil ergash gaplarning kesimi asosan shart, aniqlik feʼli

yoki sifatdosh bilan ifodalangan bo'lsa, hozirgi zamon tilida nisbiy qurilmalarning kesimi asosan shart fe'li shaklidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida nisbiy olmoshlarning miqdorigina o'zgarib qolmay, ularning shakli, o'rni va vazifasi o'zgardi, takomillashdi.

Tobe bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar

Tobe bog'lovchilar orqali qo'shma gaplarning tuzilishi til taraqqiyotining so'nggi davrlariga taalluqlidir. Til taraqqiyotining ilk davrlarida bog'lovchilar, ayniqsa tobe bog'lovchilar juda kam qo'llangan (til taraqqiyoti tobe bog'lovchilarning teng bog'lovchilardan so'ng kelib chiqqanini ko'rsatadi).

Birük, abäy, qali, ägär (gär, gärchi...), mägär bog'lovchilari.

Qadimgi turkiy yodnomalarda qo'shma gap tuzishda *birük* bog'lovchisining qo'llanganini ko'ramiz. Bu bog'lovchi hozirgi zamon tilidagi *ägär* bog'lovchisining vazifasini bajaradi.

Birük yordami bilan tuzilgan qo'shma gap Kultegin va Tonjuquq yodnomalarida uchramaydi, uni «Oltun yoruq» asarida uchratamiz:

(10) ...s(ä)n *birük* kim ol s(ä)n *өлүргүчи tunlug'lar üçün ökünch көңүл өридip nechükin ersär...* — Agar sen chin ko'ngil bilan o'ldirgan hayvonlarning uchun tovba qilsang, nima bo'lsa ham...

Ägär bog'lovchisi «Devon»da uchramaydi, «Qutadg'u bilig»da esa bir necha o'rindagina uchraydi:

Ägar tutmasa sen bu aymishlarim — Sen bu aytganlarimga amal qilmasang (QB, XLIV, 105—14).

«Devon»da *ägär* bog'lovchisi o'rnida *abae* ishlatiladi. Bundan tashqari, DLT va QB da *qali* bog'lovchisi qo'llanadiki, u *ägär* va *qanday* ma'nolarini beradi:

Qishqa etin kelsä qali qutlug' yay — Agar barakatli yoz kelsa, qishga tayyorlan (DLT, III, 1). *Kishi kirmaduk elgä kirsä qali* — Agar kishi kirmagan yerga kirsä... (QB, 47; 2).

Qali keyingi davr yodnomalarida *qachän* olmoshi bilan almashadi; *qachän* nisbiy olmoshga ko'chgan so'roq olmoshi bo'lib, asosan payt munosabatini ifodalaydi.

Ägär bog'lovchisi (turli shaklda: **ägärchi, gär, gärchi, gärchänd, gärchündki, mägär**) keyingi yozma yodgorliklarda keng qo'llanadi.

«Qissasul anbiyo»da **ägär** bog'lovchisi shart, to'siqsiz gaplar tarkibida qo'llanadi:

Ägär yibarmas bolsañ barib eliñni büzärmän (QA, lit., 190).

Ägär qiz tiläsañ ham beräli (QA; lit., 69).

Irreal munosabat uchun ba'zan **küşki** bog'lovchisi ishlatiladi:

Küşki ul kün o'q aymish bolsae, ...almag'ay erdim (QA, qyo, 239).

Bu tipdagi ergash gaplarning kesimi asosan shart fe'li shaklidir. Ba'zan, payt munosabatini ifodalash uchun **ermäk** fe'lining shart shakli keltiriladi:

Ägär aldim ersä ... kergäy erdim (QA, qyo, 239).

«Tafsir»da tobe bog'lovchilarning **ägär, mägär** shakllari qo'llanadi:

... bu sozlärindin ewrä yang'aylar, ägär yanmasalar anda kedin uqubat mägär qilsa mälik erklik turur... (Tf., XVIII sura, 75).

Navoiyda **ägär (gär...)** bog'lovchisining ishlatilishida ancha o'ziga xoslik bor.

Ägär ishtirok etgan ergash gapning kesimi shart fe'li orqali ifodalanishi kam uchraydi.

Bu turdagi ergash gaplarning kesimi quyidagicha mustaqil shaklda bo'ladi:

1. Aniqlik fe'li:

Eränlar xizmatidin chekmägil bāsh, Gär bashing'a gardundin yäg'ar tāsh; Gär ul tāsh bilä bāshiq ushālg'ay, Saādat xatidur gär zāhmi qālg'ay (N., MQ, 119). *Kishi özün ägärchi yeldek här yän sari sālg'ay, Asafni bu haqdanda qayda täpalg'ay* (N., MQ, 14). *Ägär yillär räiyät qilibsen hamxāna, bir qatlaki nemä bermädie begänadur* (N., MQ, 37).

2. Kelasi zamon sifatdoshi shakli:

Muharrirki tahriri tuz pisandidadur, ägür bir bayt bitir ägär yüz (N., MQ, 30).

3. Buyruq fe'li shakli:

Ägär yüz qatla bulbul cheksun afg'an, bahär olmay gül achilmāq

ne imkân (N., MQ, 8). *Baxl bihishtgâ kirmäs ägär sayindi qurayshiy bolsun va saxiy tamug'qa bârmas ägär* bandai habashi bolsun (N., MQ, 111).

4. Ot kesim:

Ägär shurbg'a mashg'ul key va kœchâ musulmanlarg'a maxuf (N, MQ, 12). *Ägärchi anga kop aqsam lâzim bolur ammâ bu yerdâ ixtisar üchün üch qismg'a munqasim bolur* (N., MQ, 101— 102).

Shunday qilib, bu xil qurilmalarda kesimi mustaqil shaklda bo'lgan ergash gaplarni bosh gapga bog'lashdagi asosiy vosita *ägär* bog'lovchisi bo'lib qoladi (kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan ergash gaplarda *ägär* faqat mazmunni kuchaytirish uchun qo'llanadi va uning bog'lovchilik vazifasi susayadi).

Navoiy asarlarida *ägär* bog'lovchisi keng qo'llanadi — u faqat shart, to'siqsiz ergash gaplarni biriktirib qolmay, qiyoslash va nisbiy ergash gaplarni ham bog'lash uchun xizmat qiladi.

«Boburnoma» asarida ham *ägär* ishtirok etgan ergash gapning kesimi asosan mustaqil shakldadir. Xarakterli tomoni shundaki, ko'p o'rinlarda bosh gap *vâle* bog'lovchisi bilan boshlanadi:

...*ägärchi qâri äksâr ulug' tushar, vâle mufrit sävug'i yoqtur* (BN, 154). *Ägärchi a'lâ anâr emäs, vâle ul vilâyatga, Alasây anâridin yaxshirâq anâr bolmas* (BN, 165). *Bâshim bilân yergâ yiqildim, ägärchi ushul zamân qopub ätlandim, vâle aqlim äxshâmg'acha qarârig'a kelmâdi* (BN, 115).

Ergash gapning bosh gapdan so'ng kelish holati ham uchraydi: (*Qishi*) *mâhkâm sävuqtur, qâri ägärchi Qâbul qâricha tushmas, yâzlari yaxshi havâsi bâr, ägärchi Qâbulcha yoqtur* (BN, 64).

«Shajarai tarokima»da *ägär* bog'lovchisi asosan shart fe'li bilan birga qo'llanadi va hozirgi zamon o'zbek adabiy va og'zaki xalq tiliga yaqinlashadi.

Aniñ (uniñ, shuniñ, oshuniñ) üchün.

Aniñ (uniñ, shuniñ) üchün — ko'rsatish olmoshining *üchün* ko'makchisi bilan birikkan ko'rinishi bo'lib, ikki gapni bog'lab, qo'shma gap tuzishda xizmat qiladi. Tarixiy yodnomalarda bu birikma o'z leksik ma'nosini (va ba'zan vazifasini ham) saqlab qolgani uchun uni bog'lovchilar guruhiga kiritib yuborish to'g'ri bo'lmas edi. Uni bog'lovchi vazifasidagi so'z hisoblash mumkin,

bu birikma gaplarni birlashtirish uchun, bir gapni ikkinchisiga tobelashtirish uchun xizmat qiladi.

Bu bog'lovchi vazifasidagi so'z dastlab O'rxun yodnomalarida uchraydi:

(3) *Bil(g)ä qag'an ermis, alp qag'an ermis, buyruqi yemä bilgä ermis erinch, alp ermis erinch, begläri yemä buduni yemä tüz ermis. Ani üchün ilig ancha tutmis erinch, ilig tutqi törüg itmis.*

— Ular dono xoqon edilar, ular bahodir xoqon edilar, ularning gumashtalari ham dono edi, bahodir edi, beklari ham, xalqi ham to'g'ri edi, shuning uchun ular davlatni qo'llarida ancha tutib turdilar, davlatni qo'llarida tutib, odillik qildilar (KT, kt). *Ani üchün* birikmasi *antag'inin üchün* shaklida ham uchraydi: (8,9)...bir todsar, achsiq omäzsän, *antag'inin üchün...alkintig', ariltig'* — ...bir to'ysang, ochlikni bilmaysan, shuning uchun...(shunday bo'lganingdan) yo'qalding, g'amga botding (KT, kch).

Ani üchün yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning qismlari orasida sabab munosabati ifodalanadi: birinchi qism sababni, ikkinchi qism undan kelib chiqadigan natijani ifodalaydi.

«Qissasul anbiyo»da bu bog'lovchi *aniy üchün, aniy üchünkim* shaklida uchraydi va ikki xil mazmun munosabatini ifodalaydi:

1. Qo'shma gapning birinchi qismi sababni ko'rsatadi, bu holda *aniy üchün* shakli ishlatiladi:

Bir ustung'a rust bag'landi, *aniy üchün* Isra'il atandi (QA, qyo, 186).

2. Qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi. Bu holda *aniy üchün kim* shakli qo'llanadi:

Aymishlar Avj binni Uniq tofānda halāk bolmadi aniy üchün kim tofānda ul diyār jumlasidin ermäs erdi (QA, lit., 45).

«Tafsir»da yordamchi vazifasidagi *aniy üchün* shaklining uchinchi bir holatini ko'ramiz. Bunda bu shakl ko'proq nisbiy olmoshga yaqinlashadi. Odatda, bu shakl qo'shma gapning birinchi qismi tarkibida keladi va ikkinchi qism mazmunan uni izohlaydi, unga nisbatan sabab ergash gap bo'ladi:

...*Ul kimni aniy üchün eltürdimkim...*(Tf., L. II., XVIII sura).

«Tafsir»da bu birikma *aniy üzü kim* shaklida ham uchraydi, bu holatda ham qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi:

Husumāt qilurlar saña aniy üzü kim kerdüy sen (Tf.,L. 536, 12).

«Boburnoma»da bu birikmaning *muniy üchün* shakli ham qoʻllanadi:

Gähi uzr keltürüb, gähi yumshāq söz aytur edi. Muniy üchün edikim, biz Shirkäni älg'āch o'q ātasig'a, äg'asig'a kishi chāpturg'āndur (BN, 150).

Aniy üchün shakli «Shajarai tarokima»da juda keng qoʻllanadi. Bu asarda *aniy üchün* ning qoʻllanishida oʻziga xoslik bor: bu shakl yordami bilan tuzilgan qoʻshma gapda ikki xil munosabat ham ifodalanishi mumkin:

1) Birinchi qism sababni ifodalaydi:

Tört miñ yilg'acha ul yerlarda olturdilar, aniy üchün ul yerlärni dasht qiphāq derlär (Sh.tar., 19). *Bu og'ul tümändä tug'di, aniy üchün Tümän ät qoyduq* (Sh.tar., 45).

2) Xuddi shu shakl yordami bilan tuzilgan qoʻshma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalashi mumkin:

...bir kishini pādshāh qilg'aylar, iki kishini kotärmägäylär aniy üchün xān bir bolsa el tüzälür va iki bolsa el buzulur (Sh.tar., 38)....
et...äg'zig'a bisyār maza keldi, aniy üchün ol yer tuzlāq erdi (Sh.tar., 11). *Kelib qoshulmadi aniy üchün olturg'an yeri yāmān erdi* (Sh.tar., 76).

Ikkinchi xil munosabatni ifodalash uchun *aniy üchün kim* shakli ham qoʻllanadi (bu holat «Qissasul anbiyo»da ham koʻrilgan edi):

Ātamg'a ālib bārdim aniy üchün kündüz ātam bolsañ kechä meniñki bolg'aysan (Sh.tar., 53). *Bu söz g'alat turur aniy üchün kim Og'uz zamānindin bu vaqtqacha besh miñ yil otub turur* (SH.tar., 65).

Aniy üchün shakli hozirgi zamon oʻzbek tilida qoʻllanmaydi. XX asr boshidagi nasrda *aniy sabbabi, shul sabbabli* shakllari uchraydi:

Tehrān shāhridä bul vaqtlarda bāzārläriniñ narxi kob qimmatdur va aniy sabbabi yildag'i dehqānchilak hāsilat yaxshi bolmag'an vajidindur (TVG, № 1, 1900).

Deb yordamchisi

Deb ravishdosh shaklining qo'shma gap tuzishdagi roli katta bo'lgan va hozirgi zamon tilida ham shundaydir.

Bu shakl qadimgi O'rxun yodnomalaridayoq bog'lovchi vazifasida qo'llana boshlagan.

Deb orqali tuzilgan qo'shma gapning birinchi qismi ergash gap, so'nggisi bosh gap vazifasida keladi.

O'rxun yodnomalarida bu ravishdosh shakli **teyin, tep** shaklida uchraydi.

Teyin quyidagi mazmunli ergash gaplarni biriktirish uchun xizmat qiladi:

1) Maqsad ergash gap.

(28) *Budunig' igidäyin teyin, ...ulug' sü eki yegirmi... süñüşdim...* Xalqni ko'tarayin deb, o'n ikki (marta) katta qo'shin bilan urushdim (KT, kt). (19) *Ächümüz apamız tutmis yer sub idisiz bolmazun teyin siñlim kunchuyug' bertimiz...* — Bobolarimiz tutgan yer egasiz qolmasin deb, singlim — malikani (xotinlikka) berdik (KT, kt).

Maqsad ergash gapning kesimi buyruq fe'li orqali ifodalanib, asosan I va III shaxs shaklida bo'ladi.

2) Quyidagi qurilmada sabab munosabati anglashiladi:

(38, 39) *Negä tezär biz öküş teyin, negä qorqur biz az teyin* — (Ularni) ko'p deb, nega qochamiz, (o'zimizni) oz deb nega qo'rqamiz (Toj).

Ravishdoshning **tep** shakli to'ldiruvchi ergash gapni bog'lash uchun xizmat qilgan. Bu holda ergash gap kesimi aniqlik fe'li orqali ifodalanadi yoki ot kesim bo'ladi:

Bundan tashqari **teyin, tep** shakllari ko'chirma va muallif gapini bir-biriga bog'lash uchun ham qo'llanadi; bu holatda u mustaqillikni saqlaydi.

So'nggi davr yodnomalarida **deb** yuqorida ko'rsatilgan vazifalarda keladi.

Maqsad munosabati:

Saqinch, qadg'u bag'in büräyin teyü (QB, 292) *Qonuqqa äsh otru qoyub ezi tashqari chiqar erdi qonuq bedahshat äsh yesün deb* (QA, qyo, 177). *Andin yana öltürür ani kizärlär ani gerdä qurt*

qush yemäsün teyü (Tf., L. 125, 12). *Tanbalg'a qoshulmasun deb aralay ätlanduq* (BN, 93). ... *erän sari yurub-turur man nechä yilliq g'amlardin yesünlar teb* (Sh.tar., 23).

Sabab munosabati:

Qorqtum qarindashlarim meni öltürgäylar teb (QA, qyo, 231). *Bu kim turur teyü tiläyü bardı* (Tf., 31 b, 23). ... *Iräqda-yävuqta eshitur, kërarga yaxshi bolg'ay deb kelib, Shähruhiyadin tashqari Haydarbek sälg'än bäg'da xäng'a muläzamat qildim* (BN, 49). *Qorqa tururman dünüalik üçün ag'izlariniz äla bolur teb.* (Sh.tar., 30).

To'ldiruvchilik munosabati:

Duä qildi, ...arig' sälihlar qobsunlar deb (QA, qyo, 160). *Anlar aydilar rawä bolg'ay deb* (Tf., XVIII sura). *Eshittikim Abulxända Usari bāynin Māmā ätliq kerkli yaxshi qizi bār ermish teb. Kishi yibarib keb māl beräyin teb tiländi bāy bermädi* (Sh.tar., 74).

Shunisi xarakterliki, *deb* yordami bilan tuzilgan qurilma «Qissasul anbiyo»da ko'p uchrasa ham, Navoiy asarlarida va «Boburnoma»da kam qo'llanadi; «Shajarai tarokima»da va undan so'nggi davr asarlarida, hozirgi zamonda uning qo'llanishi ortadi.

Nechük kim (-ki), ne ühün kim, ne üçhün kim, zerä (-ki), chünkim (-ki) bog'lovchilari

Nechük kim, ne üçhün kim, nechün kim vosita bog'lovchi vazifasida keladi va dastlab «Qissasul anbiyo»da uchraydi. Bu vosita yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi:

Pichäq ag'rig'in bilmädi nechük kim Misr xatunlari Yüsüfnin jamäli nuriniñ xushlig'indin eliklärin kesib tüymädilär (QA, qyo, 157). *Bu maqāmdur sāliqnie a'zam maqāmatyu arfa' dārājāti, nechünkim sāliq bidāyatda maskanatu haqārat maqāmidadur* (N., MQ, 86). *Maziyu mustaqbal ahvalin takallum aylakim, ne üçhün kim dam bu damdur, dam bu damdur...* (N., MQ, 164). *Äksär qushnie güzäri Bārān yāqasidur ne üçhün kim, sharqiy tārāfi täg'lardur* (BN, 167). *Ish tadbirdin ötüb edi. Nechünkim, ikki-üch, miñ yārāqliq kishi arkta, bir yüz-ikki yüz kishi tāsh qorg'ānda* (BN, 135).

Ko'rsatib o'tilgan bog'lovchilar, «Shajarai tarokima»da uchratilmadi, hozirgi zamon o'zbek tilida ham bu bog'lovchilar qo'llanmaydi.

«Shajarai tarokima»da sabab munosabatini ifodalash uchun *ul sābābdīn, bul sābāb* birikmasi qo'llanadi (bu birikma hozirgi zamon adabiy tilida ham ishlatiladi). Bu turdagi qo'shma gaplarning birinchi qismi sababni ifodalaydi:

Qāra ewlilār yārli bolub erdilār ul sābābdīn...kelib aytdilār (Sh.tar., 79). *Ājāz yaxshi yer turur teb bu sābābdīn xān ottuz ewli sarbānni kēchūrūb Abulxān tag'iqā yibardi* (Sh.tar., 77).

So'nggi davr yozma yodgorliklarida sabab munosabatini ifodalash uchun tojik-forscha *zerāki, chūnkim* bog'lovchilari qo'llanadi. Bu bog'lovchilar ham sabab munosabatini ifodalaydi:

...Germaniyā mamlakatig'a hech bir zārār bolmaydur zerāki erān mamlakatinin quvvati va puli yoq (TVG, № 1, 1900) *Bul vaq'a nihāya:da āfsuslik vaq'adur, chūnki ...* (TVG, № 1, 1900).

Hozirgi zamon tilida *chūnki* bog'lovchisi keng qo'llanadi, *zerāki* ishlatilmaydi.

Hozirgi zamon tilida *chūnki* bog'lovchisi yolg'iz sabab munosabatini ifodalaydi va bir bog'lovchi sifatida o'qiladi. Ammo tarixiy yodnomalarda, xususan Navoiy tilida, bu bog'lovchi sabab munosabatidan tashqari boshqacha — shart, payt munosabatlarni ifodalash uchun ham xizmat qilgan. Bu holda *chūnki* bog'lovchisi ikki bog'lovchiga (*chūn* va *ki*) ayrilishi sezilib turadi:

Nechā kim tonni riayat birlā kiysān eskirūr, chūn ki kiydūrdūq yalang'a aframas ton ul erūr (N., MQ, 161).

chūn bog'lovchisi

Chūn bog'lovchisi tojik-fors tilidan olingan bo'lib, ergash gapli qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan. *Chūn* bog'lovchisi payt, shart, sabab, o'xshatish va natija munosabatlarini ifodalash uchun qo'llanadi.

«Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da bu bog'lovchining qo'llanishi ancha chegaralangan. Ularda bu bog'lovchi natija, sabab, payt munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi:

...*Chün ewnin tert burchi zāhir boldi* (QA, qyo, 154). *Sālihni oltürālin chün azābqa sazāvar bolduq* (QA, lit., 71). *Chün kechā birlā yatdilar ol qasd birlā kim ertā birlā balchuu ketürgāylār* (Tf, 100 b, 8).

Chün bog'lovchisi Navoiy tilida juda keng qo'llanadi va turli-tuman semantik munosabatlarni ifodalaydi:

a) payt munosabati:

Chün sihāt tāpti bo'ynig'a tumār qildi (N., MQ, 97);

b) sabab munosabati:

Yo'q ājāb chün ikkisidā yo'qturur aql va hayā (N., MQ, 61).

Navoiy tilida *chün* bog'lovchisining qo'shma gapdagi munosabati bu bilan chegaralanmaydi.

«Boburnoma»da ham *chün* bog'lovchisining qo'llanish doirasi ancha kengdir. Unda ham bu bog'lovchi payt, sabab, o'xshatish, natija v. b. munosabatlari uchun ishlatiladi:

Chün Samarqand va Hisār va Qunduzdin qalin el va ulug' Kabul vilayātig'a kelib edilār, maslahat andāq kōrūldikim.. (BN, 170). *Sultān Ali mirzā rāzi bolmadi, chün ājāl yetib edi, qutulmadi* (BN, 99). *Chün ahd qililib edi (Uzun Hasanga) jān va mālīg'a zārār va nuqsan tegürmäy...* (BN, 83).

Chün hatto to'ldiruvchi ergash gapni ham biriktirgan:

Qāsimbek mubālag'alar bilā arzg'a yetkürdikim, chün bu Kishi bāradur, Jahāngir mirzāg'a mahsusān o'z kiygāniyizni yubāriq (BN, 117).

Chün bog'lovchisi so'nggi davr yozma adabiyotida juda kam uchraydi («Shajarai tarokima»da uchramaydi), hozirgi zamon o'zbek tilida butunlay qo'llanmaydi.

tā bog'lovchisi

Tā bog'lovchisi ham tojik-fors tilidan qabul qilingandir. Bu bog'lovchi ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi:

1. Payt ergash gap. Bu xil ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi va kesimi mustaqil shaklda bo'ladi:

Tā buyrug'uchida silā va in'am bar, alar mulāzimdurlar va

xizmatkār (N., MQ, 37). Va anga tā ājāl qafasi eshigi achilmas, sayyād dāmu dānasig‘a māyl qilmas (N., MQ, 129). Bisyār shāqq va dushvār keldi. Ne üçhünkim, tā pādshāh bolub edim, bu nav‘ navkar va vilāyattin āyrlmāydür edim, tā özimni bilib edim, bu yusunluq, rānj va mashaqqatni bilmāydür edim (BN, 73). Tā tirikmiz ushbu aytilg‘an so‘zlārdin qaytmas biz (Sh.tar., 38).

Bu xil ergash gaplarda shart ma‘nosi ham bo‘ladi.

Tā bog‘lovchisi **-kim** bog‘lovchisi bilan birikib, payt munosabati ifodalanishi mumkin; bunday qurilma ko‘proq so‘nggi davr yozma adabiyotiga taalluqlidir:

Saqla ishqij, tākim jānlar tādādür (Muqimiy).

2. Maqsad ergash gap:

...tilägäykim anga jān fidā etkäy, tā shafqati huquqin adā etkäy (N., MQ, 53). Toqquz ulum güzärlärni yaxshi ehtiyāt qilie, tā bu nechä yil özbek tafriqasidin dilishkästtä bolg‘an ellärnie Kəñli qaviy bolub, umidvār bolg‘aylar āri (BN, 146). ...Qilich birlä chapib ikki bələk qilmāq keräk tā kərgängä kəz va eshitgängä qulāq bolg‘ay (Sh.tar., 37).

Tā yordami bilan tuzilgan maqsad ergash gapning kesimi kelasi zamon fe‘li (**-gay**) yoki buyruq fe‘li orqali ifodalanadi va bu xil ergash gaplar bosh gapdan so‘ng keladi.

Hozirgi zamon tilida *tā* yordami bilan tuzilgan ergash gapli qo‘shma gaplar kam qo‘llanadi.

Yuqoridagilardan tashqari, Navoiy tilida aniqlovchi ergash gap bilan bosh gapni bog‘lash uchun yoyi ishorat vosita sifatida qo‘llanilgan:

Masidur āltun bilä rokash, tāshi xush (N., MQ, 59).

-kim (-ki) bog‘lovchisi

Bog‘lovchi vazifasidagi **-kim (-ki)** ning ergash gaplar tuzishda va bosh gapga bog‘lashda roli kattadir. Bu bog‘lovchi hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida ko‘p ergash gapli qo‘shma gaplarda qo‘llanadi. **-kim (-ki)** bog‘lovchisi tarixiy yodnomalarda katta o‘rinni egallaydi. Bu bog‘lovchi **-kim** shaklida dastlab «Qutadg‘u bilig» asarida uchraydi, so‘nggi davrlarda, ayniqsa, Navoiy tilida va undan so‘nggi

yodnomalarda ham **-kim**, ham **-ki** tarzida uchrab, tilda juda keng qoʻllanadi va ergash gaplarning deyarli hamma turlarini bosh gapga bogʻlash uchun xizmat qiladi. Hozirgi zamon tilida esa asosan bu bogʻlovchining **-ki** shakli qoʻllanib, uning vazifa va qoʻllanish doirasi, oldingi davrlarga nisbatan chegaralangandir.

Ammo ozarbayjon va turk tillarida bu bogʻlovchi hozir ham keng qoʻllanadi, turli-tuman qoʻshma gap qurilmalarini tashkil etadi.

-kim (-ki) bogʻlovchisi turli-tuman ergash gapli qoʻshma gaplarni va ayrim hollarda bogʻlangan qoʻshma gapning baʼzi turlarini shakllantirishda vositalik qilishi bilan birga, turlicha murakkab bogʻlovchilar yaratishda ham xizmat qiladi: **kimki, tāki(m), negāki, nechā ki, hār kimki, hār nechā ki, qachānki, qayerdaki, hār zamānki, hār neki(m), hār kimki, mägārki, chünki, hār kim, kimsä v. b.**

-kim va **-ki** ning kelib chiqishi toʻgʻrisida turli fikrlar mavjuddir. **-kim** ning asli turkcha ekanini olimlar tan oladilar. **-ki** ning kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Koʻp tekshiruvchilar **-ki** ni fors-tojik tilidan qabul qilingan deb hisoblaydilar. Ammo baʼzi olimlar **-ki** bogʻlovchisining **-kim** dan kelib chiqqani, asli turkcha ekanini qayd etadilar. T. I. Grunin **-ki** bogʻlovchisining turk tilida ikki xil vazifasiga toʻxtaydi: bir oʻrinda **-ki** asli turkchadir, boshqa bir oʻrinda (turkcha qurilma bilan almashtirish mumkin boʻlmagan qurilmalarda) bu bogʻlovchi fors-tojiknikidir.

Hozirgi zamon oʻzbek tili materiallari va tarixiy yodnomalar tilining tahlili **-kim** bogʻlovchisining asli oʻzbekcha (turkiy) va **-ki** bogʻlovchisining fors-tojik tilidan qabul qilinganini eʼtirof etishga olib keladi. Oʻrxun yodnomalari va hatto soʻnggi XIII—XIV asr yodnomasi «Qissasul anbiyo»ning qoʻlyozmasida ham **-ki** bogʻlovchisi uchramaydi, keyingi davr qoʻlyozmalarida **-ki** keng ishlatiladi va **-kim** bogʻlovchisiga vazifadosh boʻladi yoki turli sifatdosha va boshqa qurilma oʻrnida qoʻllanadi. Hozirgi zamon tilida esa **-ki** bogʻlovchisi kam qoʻllanadi va u tamoman **-kim** shaklini siqib chiqargandir. Eski oʻzbek va hozirgi zamon tilidagi **-ki** turkiy **-kim** va fors-tojikcha **-ki** bogʻlovchisining vazifalarini oʻzida birlashtiradi.

O'rxun yodnomalarida **-kim** bog'lovchi vazifasida qo'llanishi bilan birga, **-kim** o'zining asosiy leksik ma'nosini saqlab qoladi.

«Devon»da va «Qutadg'u bilig» asarlarida ham **-kim** ning bog'lovchi vazifasida ishlatilishi juda chegaralangan (hozirgi zamon tili nuqtayi nazaridan **-kim** ishlatilishi zarur bo'lgan o'rinlarda bog'lovchisiz qurilmalar ishlatiladi):

Neni kim tilädi yildi (QB, so'zboshi). *Söz ol söz turur kim ol aymish, demish* (QB, 521). *Baqa kər bu sözlär kim aydim sana* (QB, 341).

Rabg'uziyning «Qissasul anbiyo» asarida **kim** olmoshi bog'lovchi vazifasida keng qo'llanadi.

-kim (-ki) turli-tuman ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Yozma yodnomalarda bu bog'lovchining eng ko'p va xarakterli qo'llanish o'rni to'ldiruvchi ergash gapni bosh gapga bog'lashdir (bu holat hozirgi zamon tili uchun ham xarakterlidir).

Bunday qurilmalarning eng oddiy turi bosh gap kesimining xabar bildiruvchi fe'llar (*aytmoq, demoq, so'ramoq* v. b.) orqali ifodalanishidir. Bu holda ergash gap ko'pincha ko'chirma gap shaklida bo'ladi (bu xil qurilma «Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da ko'proq qo'llanadi). Bosh gap kesimining biror narsani tushunish yoki kishining ruhiy holati va fikrlash jarayonini anglatuvchi fe'llar orqali ifodalanishi «Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da ozroq, so'nggi davr adabiyotlarida ko'proq uchraydi. «Boburnoma» va «Shajarai tarokima»da bu turdagi qo'shma gaplarning yana boshqa bir turlari uchraydi: bu xil qurilmalarning bosh gapi tarkibida to'ldiruvchi vazifasidagi olmoshlar qo'llanadi, ergash gap ana shu olmoshlarning ma'nosini aniqlash yo'li bilan bosh gapdan va uning kesimidan anglashilgan mazmuni to'ldiradi. Hozirgi zamon tilida to'ldiruvchi ergash gapning har uch turi keng qo'llanadi.

· Misollar; 1) *Ismāil atasig'a aytii kim, bir-bir'kelib mana tashvish bera turar* (QA, qyo, 147). *Bitikdä andāq dedi kim...* (QA, qyo, 19). 2) *Anlarni tilädi kim, ölmäsälar. Daqyanus mälikkə aydikim, bular marzädalar tururlar* (Tf., XVIII sura). *Andäg' aydilar kim, biräkü kelmish turur mundag' söz sözlär teb* (Tf., XVIII sura). 3) *Bu vasila bilä xiyal qildi kim ul äliy maqsadg'a yetilgäy* (N., MQ,

16). *Bir türk bu ma'nida debdur kim, däm bu dämdür* (N., MQ, 164). 4) *Andāq rivāyat qildilarkim, bir qirg'avulni üskünäsini tert kishi yeb tügata almaydur* (BN, 18). *Zāhirda muni sanad qildikim, Xalifā va Ibrāhim Xāja qāziniñ havādārlaridur* (BN, 91). *Dedikim, muncha g'avg'ā va urush bolub, ne e'timād bilā bāray* (BN, 140). 5) *Andaq aytib tururlar kim...* (Sh.tar., 34). *Munga qoydilar kim Og'uzni...oltürgäylär* (Sh.tar., 16). 6) *Ägär sorsalar kim...* (TVG, № 1, 1903)... *alardin iltimās qildim ki, xalqlarni özläriniñ tarqātmaqni tādarakini qiliñlar* (TVG, № 85, 1913).

-kim (-ki) bog'lovchisining til tarixida qo'llanishidagi yana bir xarakterli xususiyat shundaki, bu bog'lovchi aniqlovchi ergash gapni bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi. **-kim (-ki)** bog'lovchisi bosh gap tarkibidagi izohlanayotgan so'zga qo'shiladi, bu so'z gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo'lagi bo'lishi mumkin.

Bu turdagi aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar ikki xil ko'rinishga ega.

1. Aniqlovchi ergash gap bosh gapdan, o'z aniqlanmishidan oldin keladi va aniqlanmishning belgi-xususiyatini ko'rsatadi:

Bu ishhlär kim manim haqimda qildiniz özgälär haqinda qilmaniz (QA, qyo, 225)...*qaysi yemäk-ichmäk kim maña seviklükräk turur ani özümgä haräm qilg'ay men* (QA, qyo, 185).

Aniqlovchi ergash gapning bu turi hozirgi zamon o'zbek tilida asosan qo'llanmaydi, ammo ba'zan unga yaqin bo'lgan qurilma she'riyatda uchrab qoladi:

Ko'rgan zamoniyog meni eltdi jalb, Yoqut donalarkim, sersuv va bo'la, Go'yo yuboribsan haroratli qalb, Go'yo bir quti kim, la'lilar to'la (Uyg'un).

2. Aniqlovchi ergash gapli **qo'shma** gapning **ikkinchi** xil qurilmasida ergash gap bosh gapdan so'ng keladi va aniqlanmish bo'lakni izohlabgina qolmay, u haqda qo'shimcha ma'lumot ham ifodalaydi:

Därd ähliniñ näfäsi bir o'tdur kim, qattiq køjulni yumshätur va qurug' közni yig'latur (N., MQ, 118).

Aniqlovchi ergash gapning bu turi hozirgi zamon tilida qo'llanadi.

Aniqlovchi ergash gapning har ikki turi, ayniqsa, birinchi turi,

yoʻzma yodgorliklarda keng ishlatiladi. Ammo XIX asr yoʻzma adabiyotlarida aniqlovchi ergash gapning birinchi turi deyarli uchramaydi.

Misol: *Ul guruhlar kim, Isā yalawach dini üzä erdilär anlar aydilar* (Tf., XVIII sura). *Ālamda hech kishi yoqtur kim bir nav' murādi bolmag'ay* (N., MN, 20). *Shāirki hārzāsi külmakkä läyiq öz xayālida Sa'diy va Xisrāv'ga fayiq* (N. MQ, 100). *Āmalīq va Ālmatu va Yanī kim, kutublarda Otrar kent bitirlar, mog'ul va oʻzbek jihātdin bu tarixda büzülibtūr, aslā ma'mura qālmabdur* (BN, 17). *Temurbek sālg'an āliy imāratlardin biri Kək sarāyduurkim, Samarqandnin arkida vāqi bolubtur* (BN, 54). *Ahmadbekkim, xānnin og'li sultān Muhammadniñ bek atkasi va xānniñ ulug'riāyat qilg'an begi edi, Tānbālñiñ tuqqan ābāg'asi edi, Bek telbākim, xānniñ eshik ag'asi edi Tānbālñiñ tuqqan āg'asi edi...* (BN, 91). *Yāy va oqni ki tāpib keltürdinizlär ul kishidin bo'lmadi* (Sh.tar., 28)...*xatun ne yerdin tapilurki kelib ātayniñ ornin tutg'ay* (Sh.tar., 52).

- **kim (-ki)** bog'lovchisi ega ergash gapni bosh gapga bog'laydi. Bu xil qurilma ham ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan (hozirgi zamon tilida har ikki qurilma ham ishlatiladi):

1. Ergash gap bosh gapga nisbatan ega vazifasida keladi: *Māl bergil ul mällarni xarj qilayin bolg'ay kim tilāgingä yetkay sen* (QA, qyo., 245).

2. Ergash gap bosh gap tarkibidagi eganing mazmunini izohlaydi:

Arabnuñ ādati bār kim... (QA, qyo., 143). *Bolg'ay kim idisi kelgäy qo'lg'ay* (Tf., 28 b, 23)... *bo'lg'ay kim o'l pänd aling'ay qo'raqqay* (Tf., 30, 24). *Ani desä bolg'ay kim valiyi mutlāqdur* (N., MQ, 18). *Muqarrarkim niyāz va hākisārlig'lari... kopräk keräk* (N., MN, 20). *Sultānali mirzā bilä kerüşgündä andāq muqarrar bolub edikim, yāz ul Buxārādin, men Andijāndin kelib, Samarqandni muhāsara qilg'aybiz* (BN, 56) *Xayālig'a bu kechib türkim, Sultān Ahmad mirzā ulug' pādshāhdur, qalin cherik bilä kelsä, beklär meni va vilāyatni tāpshurg'ularidur* (BN, 31). *Nechā jahāttin mumkin emäs edikim, alarg'a berilgay* (BN, 70). *Rāsm turur kim qāra ulusnin barchasi sözni bütün aytā bilmäs* (Sh.tar., 34).

-**kim (-ki)** bog'lovchisi kesim ergash gapni bosh gapga bog'lash

uchun xizmat qiladi (bu holat hozirgi zamon tilida ham keng qo'llanadi):

Biri ol turur kim meniñ elkim ayäg'imni birik bag'lag'il (QA, qyo, 147). ...*ul bolur kim...* (Tf., L., 47 b, XVIII sura). *Taqi aytildi o'l mu erur kim siz mudda' alik qilur erdiniz aniñ birlä* (L. 98 b, 160). ...*Biri ulkim ilm ärgänürgä ranj tartti va ämäl qilmadi* (N., MQ, 60). *Murädi bu kim jänini ästanadäg'i itlär äldida fidä qilg'ay* (N., MN). *Aybi budurkim ulug' suyi yo'qtur* (BN, 66). *Munäsib ul turur kim pädsähliqni ang'a berib...* (Sh.tar., 49).

-kim (-ki) bog'lovchisi natija ergash gapni bosh gapga bog'lashi mumkin (bu xil qurilma hozirgi zamon tilida ham qo'llanadi).

Bu turdagi qo'shma gaplar ergash gapining kesimi buyruq fe'li shaklida bo'ladi:

...*ancha mäl beräyin kim urug'un urug'ung'a yetsün* (QA, qyo, 174).

Bu xil ergash gaplarning kesimi aniqlik fe'li orqali ham ifodalanadi (bu xil qurilma kam uchraydi):

Yärliq boldikim qanäti birlä...urdi (QA, qyo, 192). *Meniñ goldashlarim andag' saqing'aylar kim, Daqyanus keldi erki teb qorqarlar* (Tf., XVIII sura). *Mubtalag'a baläyi tüşgäyki, ölümnü kězuga totiya qilg'ay* (N., MQ, 103) ...*zälimg'a andäq siyäsät qililsa kim özgä zälimlarg'a...* (N., MN, 21). *Axir ätaliq og'ulluq ärasida bu güftü gelär änehä munjar boldikim, ätasi og'li üstigä Balx va Astrabädqa cherik tärtilar* (BN, 59).

-kim (-ki) bog'lovchisi payt ergash gapni bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi. Bu xil qurilma hozirgi zamon tilida kam qo'llanadi («Shajarai tarokima»da ham uchramadi).

Bu xil qurilmalarning ergash gapi bosh gapdan oldin keladi va kesimi, odatda, aniqlik fe'li orqali ifodalanadi (ko'pincha ergash gapning tarkibida payt anglatuvchi so'zlar ishtirok etadi):

Saksan yil boldi kim meni bu umid ilä tutar erdin (QA, qyo, 136). *Bizgä üch yüz yil artuqräq bolmush kim, bir (biz) munda ermishmiz* (Tf., XVIII sura). *Här qatla kim biravni tärtib chiqarg'aylar anda qalg'anlar özläridin barg'aylar* (N., MQ, 43). *Täj ätib edikim, rabäti Xojadin quyiräq Ko'häq süyina kechib yana yer yayläq kelduk* (BN, 102). *Barg'an kishi kelib dedikim,*

müddatidürkam, Jahāngir mirzā chiqib ketibtur (BN, 135).

-kim (-ki) bog'lovchisi sabab ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun qo'llanadi. Ergash gap bosh gapdan so'ng keladi (bu xil qurilma hozirgi zamon tilida ayrim hollardagina qo'llanadi):

Nechük xushnud bolmayin kim payg'ambarlar urug'i turur (QA, lit., 54). *Qorqarman kim meni öldürgäylar* (Tf., 29 b, 26). *Ishiniz ehtiyatin andin yaxshirāq qilingiz kim, nāxush ish vāq'e bolsa pushaymānlig'din sud yoqtur* (N., MQ, 15). *Dushman firibin yemā va maddāh xushāmadin chin demā kim anih arzi ez maqsudig'a kāmduur* (N., MQ, 135). *Nechā mahal Tashkand va Sayram ham Mirzānih tasavvufida edikim, āg'asi Sultān Ahmad mirzā berib edi* (BN, 24). *Nefāydakim, ish andin otub edi* (BN, 82).

«Shajarai tarokima»da **-kim** // **-ki** bog'lovchisining bu vazifasi uchratilmadi.

-kim (-ki) bog'lovchisi maqsad ergash gaplarni bosh gapga bog'lashda xizmat qilishi mumkin. Bu xil qurilmalarda ergash gap bosh gapdan oldin yoki so'ng keladi. Ergash gapning kesimi yoki bog'lovchi vazifasidagi **deb** ravishdoshi bilan birikadi, yoki buyruq fe'li orqali ifodalanadi (hozirgi zamon tilida ikkinchi holat ba'zan qo'llanadi):

...qonuq kelishin bilsunlar deb o't yaqti (QA, qyo, 180). *Ikki min tənā berdi kim bularni ātanizg'a berih* (QA, qyo, 190). *Tolun Xojani yubārilib edikim, elgā nāsihāt qilib tavahhumni xātiralaridin chiqārg'ay, tā el qorqunchtin sār babād bermag'aylar...* (BN, 71).

Maqsad ergash gapning bu turi yodnomalarda kam qo'llanadi. Keyinroq bu xil ergash gap bosh gap tarkibidagi biror bo'lakni (odatda, maqsadni ifodalovchi bo'lakni) izohlaydi: ... *shung'a mānānd hār nav' xābārlāni gazetimazg'a shul arz ilān tahrir āylārmiz kim...* (TVG, № 10, 1899).

-kim (-ki) bog'lovchisining vazifasi ergash gaplarnigina bosh gapga bog'lash bilan chegaralanmaydi. Bu bog'lovchi ergash gaplar bilan bog'langan qo'shma gaplarning orasida turgan ayrim qurilmalar tuzilishida ham xizmat qiladi. Bu xil qurilmalarni tashkil etgan qismlarning ikkinchisi birinchi qism tarkibidagi ayrim bo'laklarni aniqlamaydi, izohlamaydi, mazmunini to'ldirmaydi, balki birinchi qismning umumiy mazmuniga oid bo'lib, bu umumiy

mazmunni izohlaydi, to'ldiradi:

Ikkisidin ikka qiz-bo'lib ediki, mäkzur bo'ldi (BN, 45). *Alqissa, mirzä tahäratga kirgän üyiniñ ärqa täräfidä xisht bilä tig'a qopärg'än eshigi bär ekändürkim, hävlidin tashqari chiqg'än ekändur* (BN, 54). *Däräniñ peshgähidä qorg'äni bir tumshuqniñ ustida tushubturkim, ikki täräfidin ruddur* (BN, 157). *Känigil Siyähäb yäqasidadurkim, bu qära suvni Äbiraamat ham derlar* (BN, 66).

Bu xil qurilmalar yodnomalarda kam uchratildi, u asosan «Boburnoma» va XIX asr tilida uchraydi. Hozirgi zamon tilida, ayniqsa, yozma nutqda bu xil qurilma ko'p qo'llanadi.

-kim (-ki) bog'lovchisining tarixiy taraqqiyoti o'zbek tili ergash gaplarining shakllanish va takomillanish tarixi bilan jips bog'langandir. Bu bog'lovchi **-kim** shaklida ma'lum bir doirada qo'llangan bo'lsa ham, so'ngra fors-tojikcha **-ki** ning qabul qilinishi va shunday qurilmalarga taqlid qilinishi bilan uning vazifasi kengaydi va hatto boshqa qurilmalar o'rnini ham egalladi. Bu holat ayniqsa, Navoiy va Bobur asarlarida aniq ko'zga tashlanadi. «Shajarai tarokima» va XIX asrning oxirida nashr etilgan, xalq tiliga yaqin bo'lgan yozma yodgorliklar tilida **-kim(-ki)** bog'lovchisining qo'llanish doirasi chegaralanganini va ayrim sof tojikcha qurilmalar qo'llanishdan chiqa boshlagani ko'rinadi, hatto prof. A.N. Kononov «Shajarai tarokima»da **-kim (-ki)** bog'lovchisining ikki vazifadagina — aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifasida kelishini ko'rsatadi (A.N. Kononov «Shajarai tarokima», 172-b.).

Ergash gaplarni bosh gapga bog'lashda ko'makchilar, kelishik qo'shimchalarining katta rol o'ynashi ko'rib o'tildi. Bu vositalar ergash gapni bosh gapga bog'lovchi yagona vosita bo'lmasdan, ular biriktirib kelayotgan ergash gap kesimlarini hamda ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi; bunday kesimlar vazifasida sifatdosh, shart fe'li yoki buyruq fe'li shakllari keladi.

Shu bilan birga, ko'makchilar, kelishik qo'shimchalari yolg'iz o'zlari ergash gapni shakllantirishlari va bosh gapga bog'lashlari ham mumkin. Masalan: *...ulug' ketäl bilä Parvän ärasida yetti ketäl bär uchun Häftbächchä derlär* (BN, 154). Bu qo'shma gapning

birinchi qismi «*ulug' ketäl bilä Parvān ārasida yetti ketäl bār*» bo'lib, u ikkinchi gapga *üchün* ko'makchisi yordami bilan bog'lanadi va unga nisbatan sabab ergash gap bo'ladi. Agar bu ko'makchi bo'lmasa edi, birinchi qism alohida mustaqil gap bo'lar edi. Ko'makchi birinchi gapni ergash gapga aylantiradi, ikkinchi (bosh) gapga bog'laydi.

Ko'makchi yordami bilan bog'lanish O'rxun yodnomalarida va so'nggi davr yozma adabiyotida ham qo'llanadi (bunday vazifada *üchün* ko'makchisidan boshqa ko'makchi uchramadi):

(6) *Beklari buduni tüzsiz üchün, ...türk budun illädük ilin ichg'ínu idmis...* — Beklari, xalqi to'g'ri bo'lmagani uchun, turk xalqi o'z davlatini (С.В. Малов: племенной союз) yemirib tashladi (KT, kt). (29) ...*Qutim bar üchün ülügim bar- üchün öltächi budunig' tirigrü igitim* — Baxtim bor uchun, o'ladigan xalqni tiriltirdim (KT, kt). *Sultān qabri anda üchün Ravza derlar* (BN, 163). *Temurbekniñ zādu budi Keshtin üchün, shāhr va pāytaxt qilurig'a kēp säy va ehtimāmlar qildi* (BN, 67).

Kelishik shakli *-da* ham ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda xizmat qilgan:

(47) (7) ...*Tongra bir o'g'ush alpog'u on erig, Toḡa tigin yog'inta, egirip öürtimiz* — Toḡra qabilasiga qarashli o'n bahodirni, Tongra teginni ko'mishda (ko'mganda), quvlab, o'ldirdik (KT, kt). *Og'uz kishi yoqda, qizg'a aytdi* (Sh.tar., 198).

Bu turdagi ergash gaplarning kesimi *bor* yoki *yo'q* so'zi orqali ifodalanadi.

Shunday qilib, kelishik qo'shimchasi yangi vazifa va sifatga ega bo'lib, ergash gapning bosh gapga bog'lovchi vositaga aylanadi.

Bundan tashqari, ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda turli leksik vositalarning ham roli katta bo'lgan.

Masalan: *Yusunluq: Suv üzä ördäk üzüb yürig'än yusunluq yuvung'il* (QA, lit., 45). *Jihätdin: Äta-äg'asidin umidvārlig'i bār jihätdin dārāñ qilur edi* (BN, 150).

Shunday qilib, tobe bog'lovchilar til taraqqiyotining so'nggi davrlarida vujudga keldi. Uning vujudga kelishi ichki imkoniyatlari asosida (mavjud mustaqil so'zlarning bog'lovchiga o'tishi) va chet tillardan (asosan, fors-tojik va arab tilidan) bog'lovchi vositalar

qabul qilish yo'li bilan ro'y berdi; qabul qilingan bog'lovchiga yangi vazifalar yuklandi.

Dastlab mustaqil so'zlar (olmosh yoki ravishdosh) o'z vazifalariga ko'ra bog'lovchi vazifasida ham qo'llana boshladi (*aniy üchün*), shu bilan birga bu so'zlar o'z ma'no va vazifasida ham ishlatilgan. *Deb* ravishdoshi esa bizga ma'lum yodnomalardayoq (O'rxun yozuvlari) bog'lovchiga o'tgan, u o'z ma'no va vazifasida kam qo'llanadi.

Tarixiy taraqqiyot natijasida ba'zi bir bog'lovchi va shu vazifadagi vositalar ishlatilmay qolib ketdi (*nechükkim, nechünkim, zeräki, chün, bāvujudi ulkim, yoyi ishārat*), ba'zilari, shakllarini biroz o'zgartib, yana qayta mustaqil so'z sifatida ham qo'llana boshladilar (*aniy üchün — shuning uchun*), ba'zi birlarining vazifasi kengaydi (*deb*), ayrimlarining vazifasi esa toraydi (*chünki, -kim // -ki, to*).

Ergash gapni bosh gapga bog'lashda ayrim ko'makchilar va kelishik belgilari ham xizmat qilgan. Bu usul hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

Tobe bog'lovchilar tarixini o'rganar ekanmiz, har bir davrda o'ziga xos bog'lovchi vositalar bo'lganini ko'ramiz. Qadimgi turkiy tilda shart bog'lovchilar (*qalti, qali, apam/abam, birük*), sabab (*aniy üchün, antag'ijin üchün*), maqsad (*teb, teyin*), qiyos (*tek, netäk*) bog'lovchilari mavjud bo'lib, ular ergash gaplarni bosh gapga birlashtirishda xizmat qilgan.

O'rta Osiyo turkiy yodnomalar tilida tobe bog'lovchilar kengroq qo'llanadi. Shart bog'lovchilardan *qalti* ishlatilmay qolib ketadi, *qali* kam qo'llanadi, bularning o'rnini *ägär* egallaydi, ayniqsa so'nggi davrga oid eski turkiy yodnomalar tilida (ayniqsa QA. da) asosan *ägär* ishlatiladi. Sabab bog'lovchilarining doirasi ham biroz kengayadi: *aniy üchün* bog'lovchisi ko'proq *kim* bog'lovchisi bilan qo'llana boshladi, *ne üchün (kim), ne üchün, nechük (kim)* bog'lovchilari kelib chiqdi, kamroq bo'lsa ham *chün* bog'lovchisi qo'llana boshladi (QA da). Maqsad bog'lovchisi asosan *deb* shaklida bo'lib, qo'llanish doirasi kengaydi, *täki* bog'lovchisi qo'llandi (QA da). Qiyos bog'lovchilari *tek // dek, ne tek* qo'llanishi bilan barobar, *aniy tek kim, andag' kim* shakllandi.

Oʻrta Osiyo oʻzbek tilida shart bogʻlovchisi *ägär* boʻlib, u keng qoʻllanadi va eski shart bogʻlovchilarini (*qalti, qali, birük*) tamom siqib chiqaradi. Shart bogʻlovchilarining yangi turlari *mägär, mabädä, mädämiki, basharti* qoʻllanadi, *ägär* ning boshqa bogʻlovchilar bilan birga qoʻllanishi koʻrinadi: *va ägär ne, värnä. Ägärchi, gär, härchänd, bävujudi // kim* bogʻlovchilari toʻsiqsiz ergash gaplarni tuzadi.

Sabab bogʻlovchilar doirasi ham birmuncha kengaydi. Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tilida bogʻlovchilar qoʻllanish bilan birga *chün, chünki, nechükkim, negüki, zerä, zeräki, chu, ne säbäbdin* bogʻlovchilari qoʻllanadi. Eski oʻzbek tilida *deb* maqsad bogʻlovchisi qoʻllanish bilan birga, *täki* bogʻlovchisi keng qoʻllana boshladi. Bu davrda qiyos bogʻlovchilarining ham doirasi kengaydi, *tek (dek)* bogʻlovchisidan tashqari, yangi *geyä (kim), boylakim (oʻylakim)* bogʻlovchilari qoʻllana boshlaydi.

Oʻrta Osiyo oʻzbek tilida payt munosabatini ifodalovchi bogʻlovchilar xarakterlidir. Bunga eng avvalo *ersä (er + sä)* feʼl shakli kiradi. Bu bogʻlovchi vosita mustaqil kesim shakllariga qoʻshilib keladi va payt (baʼzan shart-payt) ergash gaplarni tashkil etadi: *yagʻin boldi ersä usal bolmagʻil* (QB, XLII, 1984. W. Radloff) — Dushmaning boʻlgandan keyin, sen begʻam boʻlmasin. *Ersa* bogʻlovchisi qadimgi turkiy tilda *erinch, erkän, erki* shaklida uchraydi, bu bogʻlovchi *ersä* shaklida dastlabki eski turkiy obidalar tilida kamroq, Oʻrta Osiyo oʻzbek tilida koʻproq qoʻllanadi.

Eski oʻzbek tilida payt munosabatini ifodalash uchun yana *chu, tä(ki)* bogʻlovchilari va *qachän, härnechä* nisbiy olmoshlari ham ishlatiladi.

Tobe bogʻlovchilarning taraqqiyotida *-kim/-ki* bogʻlovchisining tarixi xarakterlidir. Turkiy boʻlgan *-kim* bogʻlovchisi aslida soʻroq olmoshi boʻlib, qadimgi turkiy tildayoq nisbiy olmoshga oʻtgan edi. Oʻrta Osiyo turkiy tilda *-kim* tamoman bogʻlovchiga oʻtadi va ilk yodnomalar tilida ishlatiladi. U aniqlovchi, toʻldiruvchi, kesim, ega ergash gaplarni bosh gapga birliktirib keladi. QB va HH asarlarida *-kim* yordami bilan tuzilgan qurilma juda kam uchraydi. *Bu sez kim sen aydij bagʻirsaqligʻ ol* (QB, XLII, 194/1, W. Radloff) — Sen aytgan bu soʻz iltifotdir. *Ol erkim ulugʻsindi men men dedi*

(HH) — U kishiki, man-man deb kattalik qiladi. ... *Ayur kim ey Ogdulmish* (QB, Namangan nusxasi, 70 a/z) — Aytdeki, o O'gdulmish... *Bu az soz ol ol kim ayitmishqa oz, jevab bersa*— (QB, XVI, 172/29. W. Radloff) — Oz so'z shuki, aytilgan savolga (bevosita) javob berilsa (Aytilgan savolgagina javob berilgan so'z qisqa so'z hisoblanadi). *Ulug'lar kerak kim kichigka salam, ashundursa* (QB, IX, 142/35 W. Radloff) — Kerakki, ulug'lar (katta amaldorlar) kichiklarga (xalqqa) salom qilsa.

O'rta Osiyo turkiy adabiy tilning so'nggi namunasi bo'lmish «Qissasul anbiyo»da *kim* yordami bilan tuzilgan qurilma keng qo'llanadi. Eski o'zbek tilida esa *-kim* va asosan *-ki* bog'lovchisi juda keng ishlatilgan. Bu davrda tojik tilining ta'siri bilan *-ki* bog'lovchili butun qurilmalar o'zbek tiliga ko'chadi, tojikcha qurilmalarga o'xshash o'zbekcha qoliplar shakllanadi.

-ki bog'lovchisi deyarli butun ergash gaplarni, ba'zi bog'langan qo'shma gaplarni, ko'chirma gapli qurilmalarni tuzishda keng qo'llaniladi. *-ki* bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan tojik tiliga xos ba'zi qurilmalar xalq tiliga singmadi, hatto keyingi davr yozma adabiyotda ham bu xil qurilmalarning qo'llanishi kamaya boradi. Hozirgi zamon o'zbek tilida ham *-ki* bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan ergash gaplar juda kam qo'llanadi. Ammo hozirgi zamon turk va ozarbayjon yozma adabiyotida *-ki* bog'lovchisi ancha keng qo'llanishini ko'ramiz

Shunday qilib, bog'lovchili ergash gaplarning shakllanishi tobe bog'lovchilarning kelib chiqishiga bog'liq. Tobe bog'lovchilar mustaqil so'zlardan kelib chiqadi. Mustaqil so'zlar o'z leksik ma'nosini to'liq yoki qisman yo'qotib so'zlarni va gaplarni bir-biriga birlashtiruvchi grammatik vositaga aylanadi. Bog'lovchiga aylanuvchi so'zlar olmoshlar, ravishlar hamda o'rin, payt, vosita va modal munosabat ifodalovchi so'zlar bo'ladi. Ba'zi bog'lovchilar boshqa tillardan tayyor holda olinadi. Ayrim so'roq olmoshlarining bog'lovchiga o'tishi uchun u avval nisbiy olmoshga o'tishi kerak (*-kim // -ki*). Ba'zan ayrim so'zlargina o'z leksik ma'nosining susayishi natijasida bog'lovchiga o'tib qolmay (*deb, bolib, qilib, ersa esa*), butun bir birlik va gaplar ham gaplarni birlashtiruvchi vositaga aylanadilar (*negu desaniz, yoqsa, bolmasa, shunday bolsa-da*).

Bog'lovchilarning qo'llanishi gap tarkibidagi ayrim korrelyativ so'zlarni qo'llashni chegaraladi, natijada jumla ancha ixchamlashadi. Paydo bo'lgan birinchi bog'lovchilarning vazifasi juda keng va turli-tuman bo'ladi. Yangi bog'lovchi va bog'lovchi vositalar kelib chiqishi bilan bog'lovchining vazifasiga differensiallashadi, aniqlashadi, ma'lum bir mazmun bilangina bog'lanadi. Bu jarayon doimo ro'y beradi, uzluksiz davom etadi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Ergash gaplarning ajralish jarayoni.*
2. *Sifatdosh ergash gapni tuzuvchi vosita sifatida.*
3. *Ravishdosh ergash gaplarni tuzuvchi vosita sifatida.*
4. *Shart fe'li ergash gaplarni tuzuvchi vosita sifatida.*
5. *Nisbiy olmoshlar ergash gapni tuzuvchi vosita sifatida.*
6. *Ergash gapni tuzuvchi ergashtiruvchi vositalar.*
7. *Kim, chün, chü bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.*
8. *Qadimgi ergashtiruvchi bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.*
9. *Ergash gaplarning so'z birikmalaridan farqi.*

II. Tayanch tushunchalar

Ergash gap va so'z birikmasi. Ergash gapli qo'shma gap va bog'langan hamda bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Sifatdoshli, ravishdoshli, nisbiy olmoshli, shart fe'lli qurilmalar va ergash gaplar. Ergash gap tuzuvchi qadimgi ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

af'al	—	nadomat	—
axi	—	otru	—
äbra	—	qabuq	—
ava	—	rishvat	—
barzish	—	sag'ar	—
basal	—	tafavut	—
bebak	—	xil'at	—
dahr	—	yag'i	—
muhäl	—	G'ani	—

KO'CHIRMA GAP

1. Ko'chirma gapli qurilmalar qadimgi davrdan boshlab tilimizda qo'llanib keladi: 712–716-yili toshga bitilgan Tongyuquq yodnomasida bunday gap turlari 30 foizni tashkil etadi.

Odatda, ko'chirma gap muallif gapi bilan birga qo'llanadi.

Ko'chirma gapli qurilmalar umumiy bir fikrni ifodalagani uchun qo'shma gapning bir turi bo'ladi. Agar muallif gapi kesimi *aytdi, dedi, so'radi* kabi fe'llar bilan tugallansa, biror xabar mazmuni ifodalanadi. Agar muallif gapi kesimi *do'q qildi, shivirladi, to'ng'illadi* kabi fe'llar bilan ifodalansa, ko'chirma gap shu fe'llardan anglashilgan ma'noning uslubiy mazmuni ifodalanadi. Uslubiy mazmun muallif gapidagi ayrim so'zlar orqali ham ifodalanadi: *jahl bilan, muloyim, sevinib, duduqlanib* kabi.

Demak, ko'chirma gap muallif gapidagi ayrim bo'laklarning ma'nosini ochuvchi uslubiy vositadir.

Uslubiy mazmunni ifodalovchi vositalarning xabar beruvchi turlari qadimgi davrlardan ma'lum bo'lsa-da, uning uslubiy mazmun ifodalovchi vositalari adabiy til tarixining keyingi – XIX asrda dramaturgiya, roman, hikoya, reportaj kabi adabiy janrlarning shakllana boshlashiga bog'liqdir.

2. Muallif gapi bilan ko'chirma gapni **bog'lovchi vositalar**, qadimgi turki tilda *tep, teyin, teyü* ravishdoshlari bo'lsa, keyingi davrlarda *deb, -kim/-ki* bog'lovchilari va muallif gapi tarkibida konnonativ ma'noni ifodalovchi so'zlar qo'llana boshlaydi.

Beklarim, budunim kuzi qashi yablaq bo'ltachi tep saqindim (KT, kt) – Beklarim, xalqim ko'zi, qoshi yomon bo'ladi, deb g'amga botdim. *Budung' igdayin teyü ... ulug'su eki yegirmi sünüşhdüm. (KT, kch)* – Xalqimni ko'tarayin deb, o'n ikki (marta) katta qo'shin bilan urushdim.

Saqinch qadg'u bag'in buzayin teyü (QB, 292) – Sog'inch, qayg'u bog'ini buzayin, deb. *Bitikda andaq dedi kim (QA, qyo)*. Daqyunus malikkä aydikum (Tf, XVIII sura).

Bir türk debdur kim, däm bu dämdu. (N., MQ, 164). *Dedikim: Ishq o'tidin de fasāna! Dedi: kuymäy kishi topmas nishāna (A. Nav.) Tanbalga qo'shulmasun deb, aralay ätlanduq. (BN, 93)*

Agar so‘rsalar *kim* (TVG, № 85, 1913) ... alardan iltimās qıldımki (TVG, № 85, 1913)

3. Ko‘chirma gap o‘zganing aynan gapi bo‘lishi yoki muallifning tilagi, fikri bo‘lishi mumkin. Bu turdagi qurilmalar qadimgi davr yozma manbalarida va so‘nggi davr yodnomalarida qo‘llanadi.

a) bodun ancha temis: “*ellig bodun ertim elim amti qani? – tep ermis (KT, kt)*” – Xalq shunday debdi: “*Davlatli xalq edim, davlatim qani endi?*” Ismāil atasig‘a aytti kim: “*bir-bir kelib maḡa tashvish beratur*”. (QA, qyo, 147) Sāz aytib birisi hār saridin, Qutulduq deb farangiy lashkaridin., (Furq.).

b) “*Negā tuzār biz ukūsh teyin...*” (Toḡ.) – Nega ularni ko‘p deb qochamiz? Qonuq kelishini bilsūnlar *deb* o‘t yaqdi. (QA, qyo., 180). Nechā yilliq g‘amlarin yesūnlār teb. (Sh.tar., 23). Qilishib anda minnatdorlig‘, Debonkim: “*Qıldırızlar g‘amxo‘rlig‘lar*”. (Furq.).

4. Muallif o‘ziga fikran murojaat qilganda, muallif gapi va ko‘chirma gapni muallif gapiga bog‘lovchi vosita tushib qoladi. Bunday gap qurilmasi eski o‘zbek adabiyot tili davridan boshlab qo‘llana boshlagan:

Navāiy, o‘ylā tirilkim, uyatdin o‘lmägäysen. Agar Rasul alayhissalom bo‘lsa shafe’ (Nav.).

Dedimki mundäg‘ dushvarlik bila tirilgünchä bāsh ālib eltsām yaxshi (BN, 112).

5. Ko‘chirma va muallif gapining o‘rinlashishi qadim adabiy til davridan erkin bo‘lgan va bu hol ma‘lum uslubiy mazmun tashigan.

Ko‘chirma gap muallif gapining o‘rtasida: *Budun ancha temis: «ellig budun ertim, elim emti qani», – tep ermis (KT). Buḡatur qag‘an: yelu kər, temis* (Toḡ.). – Shunday qilib, xoqon: «*Yelib ko‘r*», – debdi.

Ko‘chirma gap muallif gapi bilan bo‘linadi: *Ol sabug‘ esidip, qag‘anim: «ben ebgeru tuseyin, tedi, qatun yoq bolmis erti, ani yog‘latayin, tedi, su bariḡ, tedi., Altun yishda oluruḡ, tedi, su basu Inal qag‘an barzun, tedi»* (Toḡ.) – Bu so‘zni eshitib, xoqonim: men uyga borayin, xotinim o‘libdi, uni yo‘qlatay, sizlar qo‘shin bilan boringlar, Oltin yaylovida turinglar, qo‘shin boshlig‘i bo‘lib xoqon borsin, – deb aytdi.

O'zlashtirma gap

Muallif o'zgalarning gapini keltirmay, o'z so'zi bilan o'zgalari gapi mazmunini beradi. Bunda albatta muallif o'zgalari gapining kesimining shaklini o'zgartiradi:

Ayto'ldi o'zi davlat erdükün ayur (QB, 148). *Adam o'g'li ag'irhg'i bilik birlä erdü gün ayur* (QB, 67).

Bu xil gap qurilmalari sarlavhalarda qo'llanib, XI asrlarda va keyingi davrga oid adabiy asarlarda uchraydi.

Kesim shakli o'zgargan qurilma o'zlashtirma gap bo'lmashligi ham mumkin:

Yāqub o'g'lānlarn tewā birlä kelürin kōrdi (QA, qyo, 148).

Umumiy xulosalar

I. Qo'shma gap ma'lum bir fikrni ifodalash uchun birdan ortiq predikativ birliklar birikmasidan tuzilib, grammatik, mazmun ohang jihatdan bir butunlikni tashkil etadi.

Qo'shma gap sodda gapdan o'zining mazmuni, grammatik qurilishi va ohang xususiyatlari bilan farqlanadi. Qo'shma gapda fikr mukammalroq, to'laroq ifodalanadi, albatta murakkab fikr yoyiq sodda gaplarda ham ifodalanishi mumkin. Ammo qo'shma gapda murakkab fikr ifodalanishi bilan birga, shu fikr, maqsadlar orasidagi mazmun munosabatlari ham o'z aksini topadi.

Qo'shma gapning sodda gapdan farqlanishi, ayniqsa, uning tarkibida aniq ko'rinadi. Qo'shma gap tarkibida o'z ega va kesimi mavjud bo'lgan predikativ birliklardan tuziladi (agar bu qismlar bir sostavli yoki to'liqsiz gaplar shaklida bo'lsa, grammatik ega yoki kesim bo'lmashligi ham mumkin).

Qo'shma gapni tashkil etgan gaplarning oddiy mustaqil sodda gaplardan farqi ayniqsa sifatdosh yoki ravishdosh qurilmalardan tashkil topgan ergash gapli qo'shma gaplarda yaqqol ko'rinadi. Tarkibida o'z ega va kesimi bo'lgan sifatdosh va ravishdosh qurilmalari mustaqil qo'llanmaydi.

Bunday holda, ayniqsa, qo'shma tap qismlari o'zaro jips bog'lanadi. O'zbek tili (umuman turkiy tillar) qo'shma gaplari ana shu xususiyati bilan Hind-yevropa tillaridan farqlanib turadilar.

O'zbek tilida Hind-yevropa tillaridagi kabi bog'lovchili qurilmalar kam. Ularning o'rnini sifatdosh, ravishdosh qurilmali spetsifik qo'shma gaplar tashkil etadi.

II. Qo'shma gap boshqa bir o'rinda sodda gaplarning birikishi yo'li bilan tuziladi. Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning mazmun, grammatik va intonatsion xususiyatlari o'zgaradi, ular umumiy fikrni ifodalovchi murakkab qurilmaning bir bo'lagi bo'lib qoladi.

Sodda gaplarning qo'shma gapni hosil qilishda o'zaro birikishi, qo'shilishi turli grammatik vositalar — yordamchi so'zlar, kelishik qo'shimchalari, fe'l shakllari orqali bo'ladi. Ammo qo'shma gap tuzilishini ana shu vositalarning o'ziga bog'lab qo'yish to'g'ri emas. Qo'shma gap tuzishda ohangning roli kattadir. Ohang har qanday qo'shma gap qurilmasini tashkil etishda xizmat qiladi. Bundan tashqari, qo'shma gap tuzishda qo'shma gap qismlari tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining va maxsus leksik vositalarning mazmuni va kesimlarning zamon munosabatlarining roli kattadir. Ana shu leksik va grammatik vositalar qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarni belgilaydilar. Bir xil bog'lovchi orqali turli xil qo'shma gap turlarining yaratilishi ana shu leksik va grammatik vositalar orqali bo'ladi.

III. Hozirgi zamon o'zbek tili qo'shma gaplari uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qo'shma gap qurilmalari ko'p asrlar mobaynida taraqqiy etdi, takomillashdi. Bu jarayon ijtimoiy hayot va ijtimoiy ongning rivojlanish ta'siri bilan bo'ldi. Qo'shma gap taraqqiyotida boshqa tillar bilan — fors-tojik va arab tili bilan bo'lgan munosabat, o'zaro ta'sir katta rol o'ynadi.

Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili qo'shma gaplari haqida gap borar ekan, uning tarixiy takomilini hisobga olmaslik, ana shu tarixiy jarayondan ajratib tekshirish masalani to'la anglash va izohlash imkoniyatini bermas edi. Shuning uchun ham ma'lum davrlarga oid bo'lgan eng mashhur yodnomalar olinib, ular tilidagi qo'shma gap qurilmalari tekshirib chiqildi va qo'shma gap taraqqiyotiga taalluqli ba'zi umumiy masalalarga to'xtab o'tildi. Qo'shma gaplarning tarixiy taraqqiyoti masalasi alohida masaladir. Hatto har bir yodnoma tilidagi qo'shma gaplar alohida ilmiy

tekshirish ishlarini talab etadi.

IV. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning har uch turi, ayniqsa, bog'lovchisiz qo'shma gaplar keng qo'llanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qo'shma gapning alohida bir turini tashkil etadi. Ular bog'lovchili qo'shma gaplarning turlari bo'la olmaydi, chunki ko'p o'rinda ularni bog'lovchili qurilma bilan almashtirib bo'lmaydi. Qo'shma gaplarning bu turi o'zining mazmun munosabati, ohang va tuzilishi bilan o'ziga xoslikka egadir.

Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar o'zaro uch xil mantiqiy munosabatga kirishadilar: 1) payt munosabati, 2) qiyoslash munosabati, 3) izohlash munosabati. Bu mazmun munosabatlarning har biri bir qancha ma'no turlarga ega. Har bir ma'no turi maxsus ohang, ayrim leksik vositalar, ba'zi gap bo'laklarining mazmuni, kesimlarning zamon munosabati orqali ifodalanadi.

Bu mazmun munosabatlar va uning ichki ma'no turlari bizga ma'lum bo'lgan birinchi yodnomalardayoq ma'lum edi (VIII, XI asr yodnomalari). Ammo bu munosabatlarning bir turi (payt munosabati) ko'proq, boshqasi ozroq qo'llanar edi. Shu bilan birga, qo'shma gap qismlarining tuzilishi, kesimlarining shakli va zamon munosabatida, qo'shma gapning umumiy tuzilishi hamda qismlar orasida ifodalangan ba'zi bir ma'no turlarida farq seziladi. Qadimgi yozma yodgorliklar tilida qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, hozirgi zamon tilida qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabatlar shu qism tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining orasidagi mazmun munosabatlarga asoslansa, qadimgi yodnomalar tilidagi qo'shma gaplarda mazmun munosabat qismlarning umumiy mazmuni orasida bo'ladi. Bunday munosabat hozirgi zamon tilida bo'lsa ham, u asosiy o'rinni egallamaydi. Qo'shma gap qismlari tarkibidagi ayrim bo'laklarning ma'nosini qiyoslash orqali qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarning o'rnatilishi hozirgi zamon tilida birdan kelib chiqmadi. Bunday usul qisman N, BN, Sh.tar. asarlari tilida ham uchraydi, uning ba'zi vositalari VIII—XI asr tilida ham qo'llanadi.

Umuman, bog'lovchisiz qo'shma gaplar qadimgi yodnomalarda

asosiy o'ringini egallaydi. Bu yodnomalardagi bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmunan ancha murakkab mazmun munosabatlarni ifodalaydi. Keyinroq bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmasi bog'langan qo'shma gaplar uchun, ergash gapli qo'shma gaplar uchun asos bo'ladi: shu bilan birga, bog'lovchisiz qo'shma gaplar o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lib, yangi mazmun gruppalariga ajraladi, yangi grammatik tuzilishli belgilarga ega bo'la boradi.

Qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabat hozirgi zamon tilida ancha zich bo'lsa-da, qadimgi yodnomalarda (ayniqsa, VIII–XI asr yodnomalarida) bunday zichlik bo'lmagan: har bir qismning mazmun mustaqilligi kuchli bo'lgan. Shuning uchun ham bu xil qismlarni qo'shma gap qismlarini tashkil etmagan mustaqil sodda gaplar deb tushunish ham mumkin (KT, Toj). Bu turdagi qo'shma gap qismlarining kesimlari ko'pincha ot kesim bo'ladi, sifatdosh va ravishdoshlarning ot xususiyati ham kuchli bo'ladi, hatto ravishdoshlar mustaqil gaplarni tashkil eta oladi. Bora-bora qo'shma gap qismlarining kesimlari fe'l kesim shaklida ko'proq qo'llanadi. Bu hol ravishdosh va sifatdoshning fe'llik xususiyati kuchli bo'la borishi bilan izohlanadi.

Bundan qadimgi yodnomalarda fe'l kesimlar qo'llanmas ekan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Qo'shma gapni tashkil etgan qismlarning kesimlari fe'l kesim shaklida ham bo'lgan. Ammo kesim vazifasidagi fe'llar asosan konkret harakat, holatlarni ifodalovchi darak-xabar ma'nosida bo'lgan so'zlardir.

Hozirgi zamon tilida bog'lovchisiz qo'shma gapning turli mazmun turlari keng qo'llanadi. Ammo qadimgi yodnomalarda bu mazmun turlarining ko'plari juda kam uchraydi yoki asosiy mazmun munosabatlari payt va qiyoslash bilan bog'lanadi. O'rxun yodnomalarida sabab, shart-payt, izohlash munosabatlarning ayrimlari (qismlari ega, hol vazifasida bo'lgan va umumiy izoh munosabatlari) kam uchraydi; ma'lum bir mazmun turning hamma variantlari va shakllari ham qo'llanavermaydi. Ayniqsa, qo'shma gapning bir ko'rinishi bo'lgan ko'chirma gaplarning ayrim turlari (muallif gapining ko'chirma gap orasida yoki har ikki tomonida kelishi) so'nggi davr yodnomalari (BN, Sh.tar.)da ham uchramaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlarining qo'llanishi

tobora ortishi bilan barobar, bu tipdagi qo'shma gaplarning ayrim turlari kam qo'llana boshladi (Masalan: payt munosabati, ayniqsa, uning tobe munosabat ifodalovchi turi).

Hozirgi zamon o'zbek tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishi turli-tuman usullar yordami bilan bo'ladi. Qismlarning hech qanday grammatik bog'lovchisiz birikishi turli ohang, ayrim leksik vositalar; gap bo'laklarining ma'nosi, «gaplarning tuzilishi» yordami bilan bo'ladi; bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatning belgilanishida shu qism kesimlarining zamon munosabati ham katta rol o'ynaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan bu usullar qadimgi yodnomalarda ham qo'llanadi, ammo farq shu yerdaki, qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan usullarning ayrimlari kengroq qo'llangan bo'lsa, ayrimlarining qo'llanishi juda chegarali bo'lgan. Bunday keng qo'llanuvchi vositalarga eng avvalo ohang va gaplarning umumiy mazmun munosabatlari kiradi. Shuningdek, ba'zi hollarda gaplar tarkibida ayrim leksik vositalarning qo'llanishi yoki ayrim gap bo'laklarining mazmun munosabati ham gaplarni biriktirib, qo'shma gap tuzishda, qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarining o'rnatilishida xizmat qiladi. Ammo qadimgi yodnomalar (KT, QB, QA, DLT) tilida qo'shma gapni tuzishda asosan sodda gaplarning mazmun munosabati asosga olinadi.

Shuni hisobga olish kerakki, har bir davrga oid bo'lgan yozma yodgorlik tilida (o'rxun yodnomalarida ham) arxaik qurilmalar bilan barobar, yangi, hozirgi zamon tilida qo'llanuvchi qurilmalarga yaqin bo'lgan qurilmalar ham mavjuddir.

V. Bog'langan qo'shma gap qurilmalari, qo'shma gapning boshqa turlariga nisbatan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida kamroq qo'llanadi. Bu turdagi qo'shma gaplarni tuzishda asosan teng bog'lovchilar va ayrim yuklamalar (*-u// -yu, da; faqat, hatto*) ishlatiladi. Bog'langan qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlar o'rnatilishida boshqa qo'shimcha leksik va grammatik vositalarning ham roli katta. Bunday vositalarga qo'shma gap tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining mazmuni, ba'zi leksik vositalar, kesimlarning zamon munosabati kiradi. Bu

grammatik va leksik vositalar orqali qiyoslash, payt, ayiruv, sababnatija, izohlash kabi mazmun munosabatlari ifodalanadi.

Bu mazmun munosabatlari bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi (VII – X asr) yozma yodgorliklarida ham mavjud edi. Ammo bu mazmunlarni ifodalash usuli, ichki mazmun guruh va ma'no turlarda ma'lum darajada farq bo'lgan. Bu farq ko'proq qo'shma gap qismlarini birlashtirish — bog'langan qo'shma gap tuzish usulida ko'rinadi. Hozirgi zamon tilida bog'langan qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan teng bog'lovchilar ko'pdan beri qo'llanib kelsa ham, ularning vazifasi toraygan yoki ayrimlariniki kengaygan. Masalan, *va* bog'lovchisi QB (XI asr) tilida ikki vazifada (payt va payt-qiyos) qo'llansa, Navoiy va Bobur tilida (XV–XVI asr) vazifa doirasi juda kengayib, 6 dan ortiq vazifada qo'llanadi (payt, qiyos, izoh, sababnatija, qo'shimcha ma'lumot, ishorat). Shunisi xarakterliki, *va* bog'lovchisining vazifa doirasi hozirgi zamon tilida chegaralangan.

Hozirgi zamon tilida *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari qo'shma gap tuzishda keng qo'llansa ham, yozma yodgorliklarda uning qo'llanishi birmuncha tor bo'lgan, shuningdek, ayiruv va inkor bog'lovchisining qo'shma gap tuzishdagi roli juda chegarali bo'lgan, *balki* bog'lovchisi bu vazifada qo'llanmagan. Yuklamalarning qo'shma gap tuzishdagi vazifasini deyarli uchratmaymiz. Shu bilan birga qadimgi davrga oid yozma yodgorliklar tilida ayrim leksik vositalar ham bo'lganki, ular bog'langan qo'shma gapga yaqin qurilmalarni tuzganlar. Bunday vositalarga *azu, yemä, taqi, ab...ab* vositalari kiradi. Bu vositalarning ichida *taqi // dag'i* vositaning vazifasi ayniqsa keng bo'lib, uning qo'llanishi XX asrning boshlarigacha davom etadi.

Hozirgi zamon tilida ko'rsatib o'tilgan vositalar yordami bilan tuzilgan qo'shma gaplar boshqa bog'lovchili (*yoki, na.. na, va*) bog'langan qo'shma gaplar bilan yoki bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmalari bilan almashadi. Qo'shma gap qismlari orasida konkret mazmun munosabatlarni ifodalashda boshqa, yangi vositalar ham qo'llanadi, bunday vositalarga *bo'lsa, esa, bo'lmasa* fe'l shakllari kiradi. Shu bilan birga avvaldan ishlatilib kelgan ba'zi bog'lovchilarning (*ammo, lekin, biroq, yoki, goh, na*) qo'llanishi ortadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon tilida bog'langan qo'shma gaplar, avvalgi davrlarga nisbatan, kengroq qo'llanadi. Buning asosiy sababi qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabatlarni aniqroq va ajratib ifodalashga intilishda, deb tushunmoq kerak. Ma'lum teng bog'lovchi yordami bilan qo'shma gap qismlari biriktirilsa, ular orasidagi mazmun munosabat ham konkret bir tur bilan chegaralanadi yoki biror mazmun munosabat yetakchi bo'lib qoladi.

Buning boshqa bir sababi shuki, qo'shma gap qismlari orasidagi ma'lum mazmun munosabatlar qadimgi yozma yodgorliklar tilida turli leksik vositalar, hatto ayrim birikma va gaplar orqali ifodalangan bo'lsa, so'nggi davrlarda asta-sekin bu mazmun munosabatlarni ayrim bog'lovchilarni qo'llash orqali ham ifodalash mumkin ekanligi uqila bordi. Buning natijasida mavjud teng bog'lovchilar keng qo'llandi va yana yangi vositalar topildi.

Shu bilan birga, qo'shma gap qismlari orasida mazmun munosabatlarning yanada zichlanishi, o'zaro mazmun bog'liqlikning ortishi ular orasida ma'lum bog'lovchilarning ishlatilishiga yo'l ochdi.

VI. Ergash gapli qo'shma gaplarni, qismlarini tashkil etgan gaplarning tuzilishiga ko'ra, 3 xil guruhga bo'lish mumkin:

1. Qismlari ma'lum tobe bog'lovchilar yordami bilan birikkan qo'shma gaplar. Bu xil qo'shma gaplarning qismlari ma'lum mustaqillikka ega, grammatik jihatdan, oddiy gap tuzilishiga o'xshaydi.

2. Ergash gapning kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan qo'shma gaplar. Bu turdagi ergash gaplarning ega va kesimi shaxsda moslashadi.

3. Ergash gapning kesimi sifatdosh yoki ravishdosh shaklida bo'lgan qo'shma gaplar. Bu turdagi ergash gaplarning ega va kesimi shaxsda moslashmaydi, bu xil qurilmalar mustaqil ravishda qo'llanmaydi. Shunga qaramasdan, ular ergash gapni tashkil etadi, chunki ularning tarkibida o'z ega, kesimi va ularda nisbiy fikr tugalligi bo'ladi. Tarkibida o'zining alohida ega va kesimi bo'lgan bu xil sifatdosh, ravishdosh qurilmalari so'z birikmasini emas, ergash gapni tashkil etadi.

Shunday qilib, ergash gapli qo'shma gaplar, tuzilishi jihatidan, qo'shma gapning boshqa turlariga o'xshab, bir xil bo'lmaydi.

Hozirgi zamon o'zbek tili ergash gapli qo'shma gaplar asosini sifatdosh, shart fe'li, ravishdosh boshqargan qurilmalar, tobe bog'lovchili va nisbiy olmoshli qurilmalar tashkil etadi. Ergash gapli qo'shma gaplar shakllanish jihatidan qo'shma gaplar ichida eng murakkab qo'shma gaplardir. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyati qo'shma gaplarning ana shu bobida yaqqol ko'rinadi. Shuning uchun ham o'zbek, umuman turkiy tillarning sintaksisiga oid asarlarda asosiy diqqat ergash gapli qo'shma gaplarga qaratilgani bejiz emas.

Hozirgi zamon tilida sifatdosh qurilmasining asosini **-gan// -kan// -qan** shakli sifatdosh turi tashkil etadi. Bu holat qarqliq guruhi tillarining ko'piga xos bo'lib, bu tillar o'g'uz guruh tillaridan shu xususiyatlari bilan farqlanadilar.

Sifatdoshning **-gan// -kan// -qan** shakli keyingi davrlardagina taraqqiy etgan. Bu shakl o'rxun yodnomalari tilida uchramaydi. XI asr tilida bu shakl kam qo'llanadi. M. Koshg'ariy **-g'an// -gan** shaklli fe'llarni va ish-harakatning davomiyligini, predmetdagi mavjud doimiy xususiyatni ifodalovchi shakl — ismi foil sifatida ta'riflaydi (DLT, II, 44-bet). Sifatdoshning bu shakli keyingi davr yozma yodgorligi tilida (QA, N., BN, Sh.tar.) ko'makchilar, kelishik qo'shimchalari bilan birikib, birmuncha keng qo'llanadi. Bu shaklning turli-tuman vositalar bilan birikib, keng qo'llanishi, ayniqsa, hozirgi zamon o'zbek tiliga taalluqlidir: agar A. Qahhorning «Sinchalak» povestida bu xil qurilmalar 370 marta qo'llansa, «Boburnoma»ning ana shuncha hajmdagi qismida faqat 136 marta ishlatiladi.

Shunisi xarakterliki, **-gan** shaklli sifatdoshning hech qanday boshqa shaklsiz, bosh kelishikda, aniqlovchi ergash gap maxsus turining kesimi sifatida qo'llanishi, sifatdoshning ma'lum shakllari bilan birikib kelganiga qaraganda yodnomalarda ancha ko'p uchraydi.

Bu sifatdosh shaklining turli-tuman vositalar bilan birikish imkoniyati va qo'llanish doirasining kengayishi bilan birga (va shularning ta'siri bilan), uning mazmunida ham o'zgarish ro'y berdi. Bu shakl, M. Koshg'ariy izohlagandek, ismi foilga moyil

shakliga bo'lib qolmasdan, ma'lum o'rinda, uning harakat-fe'llik xususiyati birinchi o'ringa o'tmoqda.

Sifatdoshning **-gan** shaklli turining keng qo'llana borishining sababi — bu shakl mazmunida fe'llik xususiyatining ortib borishi, demak, ma'lum gap qurilmasi, ayniqsa, ergash gap qurilmasini qo'llashga bo'lgan imkoniyatning yaratilishida deb bilmoq zarur. Yozma adabiyotlarda sifatdoshning bu shaklining keng qo'llana borishiga boshqa bir sabab — yozuv tilining xalq tiliga yaqinlashishi, forsiy-arabiy qurilmalar o'rniga, xalq tilida keng qo'llanuvchi sifatdosh qurilmalarni ishlatishga bo'lgan intilishda bo'lishi kerak.

Sifatdoshning boshqa shakllari ergash gap kesimi vazifasida hozirgi zamon tilida juda kam qo'llansa ham, yozma yodgorliklarda ergash gap kesimi vazifasida sifatdoshning **-gan // -kan // -qan** shakllaridan boshqa shakllari ancha keng qo'llanadi. Bunga avvalo sifatdoshning **-duk// -tuk** shakli kiradi. Bu shaklda KT yodnomalarida bosh kelishik, o'rin-payt kelishigi shaklida va turli vositalar bilan (*üchün, teb, erinch*) birikib, aniqlovchi ergash gapning maxsus turi, sabab, payt, to'ldiruvchi ergash gap vazifasida keladi. Sifatdoshning bu shakli Tf. va QA asarlarda ham uchraydi, ammo uning vazifasi bu yodnomalarda chegaralangan. Undan so'nggi yodnomalarda (N., BN, Sh.tar. v. b.) bu shakl uchratilmadi. Sifatdoshning **-mish// -mish** shaklining qo'llanishi KT, To'ng yodnomalarida torroq bo'lsa-da, QA va Tf. da uning vazifasi ancha kengayadi. Ammo undan keyingi yodnomalarda bu shakl ergash gap kesimi vazifasida juda kam qo'llanadi. Hozirgi zamon tilida bu vazifada ishlatilmaydi. Sifatdoshning **-o'r// -ir** shaklining hozirgi zamon tilida ergash gap kesimi vazifasida kelishi juda chegaralangan. Bu shaklli sifatdoshning turli grammatik vositalar (**-da, uchun, ekan**) bilan birikib, ergash gap kesimi vazifasida kelishi QA va ayniqsa BN tili uchun xarakterlidir.

Shunday qilib, ko'rinadiki, o'zbek tilida, umuman qarluq guruhi tillarida, sifatdoshning turli shakllarini **-gan// -kam// -qan** shakli siqib chiqaradi va ularning vazifalarini ham egallaydi, bu shakllarning ba'zilari hozirgi zamon tilida butunlay qo'llanmaydi (**-duk// -tuk** va qisman, **-g'ma**), ba'zisining qo'llanishi juda chegaralangandir (**-ür, -ir**).

Hozirgi zamon tilida ravishdosh ergash gaplarning kesimi vazifasida ham ancha keng qoʻllanadi. Ravishdoshning **-(i)b**, **-gach**, **-guncha**, **-ma+y** shakllari payt, ravish, qiyoslash, shart, toʻsiqsiz ergash gaplarning kesimi vazifasida keladi.

Ravishdoshlarning ichida eng xarakterlisi **-(i)b** shaklli ravishdoshdir. Bu ravishdosh qurilmasida mazmun mustaqillik ancha kuchlidir. Shuning uchun ham shakl qismlari teng munosabatda boʻlgan qoʻshma gap qurilmalarini ham tashkil eta olgan. Hatto mustaqil sodda gapni ham tuza olgan.

Qadimgi yodgorliklar tilida **-(i)b** shaklli ravishdosh qurilmasining mustaqilligi yanada kuchli boʻlgan. U murakkab vazifalarni bajargan (KT, Toʻn. da payt-shart-sabab; DLT— holat-payt). Asta-sekin ravishdoshning bu qurilmasining vazifasi ajralib boradi, shu yoʻl bilan uning vazifa doirasi ham kengayadi («Boburnoma»da 7 xil vazifada keladi). Bu shaklning mazmunidagi murakkablik ayrim hollarda hozirgi zamon tilida ham saqlanadi va baʼzi bir vazifalari (shart, toʻsiqsiz, qiyoslash) qoʻllanmaydi. Buning sababi bu vazifalarni ifodalash uchun yangi va boshqa muvofiqroq vositalarning qoʻllanishidir.

Ravishdoshning **-guncha// -kuncha// -quncha** shakli hozirgi zamon tilida payt va qiyoslash ergash gapning kesimi vazifasida qoʻllanadi. Uning bunday vazifasi qadimdan (Tf., QA) maʼlum. Qadimgi yodnomalarda (XII—XIV) uning **-incha// -gʻicha// -gancha; -dukcha, -mishchä** shakllari ham uchraydi (Tf., QA). Ravishdoshning **-gach, -may** shakli haqida ham shuni aytish mumkin.

Shu bilan birga, ravishdoshning baʼzi shakllari hozirgi zamon tilida qoʻllansa ham, ular avvaldagidek, ergash gap tuzmaydi (**-a; -gali** shakllari), ergash gap kesim vazifasida qoʻllangan baʼzi ravishdosh shakllari esa hozirgi zamon tilida butunlay ishlatilmaydi (**-u// -yu, -madin**). Hozirgi zamon tilida bu shakllarning vazifasini ravishdoshning boshqa shakllari yoki boshqa bir vositalar oʻtaydi.

Hozirgi zamon tilida shart feʼli yolgʻiz oʻzi yoki nisbiy olmoshlar bilan birga turli ergash gaplarning kesimi vazifasida ancha keng qoʻllanadi.

Bu fe'li shakli yozma yodgorliklarda uchrasa ham, hozirgi zamondagi kabi keng qo'llanmagan: «Sinchalak»da 253 marta qo'llanganda, shuncha hajmdagi «Boburnoma»da 66 marta qo'llanadi, xolos. Buning sababi – avvalo ayrim mazmun munosabatlari uchun shart shaklidan boshqa vositalar qo'llangan bo'lsa, ikkinchidan, shart fe'li vazifasini aniqlik fe'li ham bajara olgan (*māndi hām ... keldi ersü*).

Shart fe'li boshqargan qurilmalar qadimda mazmunan hozirgi davrdagiga nisbatan mustaqillikka ega bo'lgan.

Shart fe'li boshqargan qurilmalarning mazmuni dastlabki yodnomalarda ancha murakkab bo'lgan: ayniqsa, shart va payt mazmuni bir-biridan ajralmaydi, birlikda ifodalanadi.

Keyinroq shart fe'li orqali payt munosabatini ifodalash ikkinchi rejaga o'tadi.

Shart fe'li to'siqsizlik munosabatini ifodalash uchun xizmat qilgan. Keyinroq *ham* yordamchisini keltirish yo'li bilan to'siqsizlik mazmuni yangi shaklga ega bo'ladi.

Ergash gaplarning shakllanishida nisbiy olmoshlarning ham roli katta bo'lgan. Nisbiy olmosh ishtirok etgan qo'shma gaplarning shakllanishida bog'lovchisiz qo'shma gaplar asos bo'ldi. Qo'shma gap qismlari orasidagi logik aloqa ayrim so'roq va ko'rsatish olmoshlarini va ba'zi ravishlarni nisbiy olmoshga aylantirdi.

Hozirgi zamon tilida nisbiy olmoshlar turli-tuman ergash gaplar tuzishda qo'llanadi. Bu xil ergash gaplarning kesimi shart fe'li shaklida bo'ladi. Nisbiy olmoshlarning ayrimlari bizga ma'lum bo'lgan eng ibtidoiy yodnomalardayoq (KT, Toʻn) shakllanib yetgan edi. Ammo ular juda kam bo'lib, asosan korrelyativsiz qo'llanadi. Keyingi davr yodnomalarida nisbiy olmoshlarning soni orta boradi va korrelyativ so'zlar bilan birga qo'llanishi ko'p uchraydi. Hatto Navoiy tilida nisbiy olmoshlarning qo'llanishi hozirgi davrga nisbatan ham ko'proqdir. Buning sababi qo'shma gap qismlari orasida mazmun munosabatlarini aniq ifodalashga intilishdir. Nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi boshqa bir xususiyat shundaki, bu xil olmosh ishtirok etgan qurilmalarning kesimi DLT, QBda shart va aniqlik fe'li shaklida bo'lsa, N., BN tilida asosan aniqlik fe'li shaklida bo'ladi. Faqat Sh.tar. ga kelib, bu xil qurilmalarning kesimi

asosan shart fe'li orqali ifodalanib, hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi (kesim aniqlik fe'li bo'lganda, tobe munosabatni ko'rsatuvchi asosiy belgi nisbiy olmosh bo'lib qoladi).

Nisbiy olmoshlarning shakl, mazmun va vazifasida ham ma'lum o'zgarishlar ro'y beradi (*qach, qachon; ney, ne, nimü; netäk, qanday; andaq, shunday; bu, ul* olmoshlari *shunday* olmoshi ma'nosida ham qo'llangan); nisbiy olmosh ishtirok etgan ergash gap qurilmalarining miqdori ham orta boradi.

Tobe bog'lovchi yordami bilan shakllangan ergash gaplar hozirgi zamon tilida uncha katta o'rinni egallamaydi. Agar «Sinchalak» povestida bu xil ergash gap qurilmalari 81 marta uchrasa, «Boburnoma»da shunday hajmdagi matnda bunday qurilmalar 837 marta qo'llanadi. Buning sababi – fors-tojikcha va qadimgi turkcha ayrim bog'lovchilar iste'moldan chiqishi (*chün, nechünkim, bävujudi, birük, abay, qali*) va ayrim bog'lovchilarning vazifa doiralarining torayishi (*-ki, -tä, chünki*) bo'ldi. Iste'moldan chiqqan va vazifa doirasi toraygan bog'lovchilar tuzgan qurilmalar o'rniga asl o'zbekcha qurilmalar (sifatdosh qurilmalari, bog'lovchisiz qurilmalar) qo'llanadi. Ayrim bog'lovchilarning esa vazifali qimmatini susayadi; *ägär, ägärchi, mägär* bog'lovchisi yozma yodnomalarda keng qo'llanib, bu xil qurilmalarning kesimi mustaqil shaklda bo'ladi (aniqlik fe'li, ot kesim). Bu holda qo'shma gap qismlari orasidagi shart, to'siqsizlik, qiyoslash kabi munosabatlarni ko'rsatib turuvchi belgi shu bog'lovchilar bo'ladi. Keyinroq, Sh.tar.dan boshlab, *ägär, ägärchi, mägär* bog'lovchilari ishtirok etgan ergash gapning kesimi shart fe'li shaklida bo'ladi. Bu holda qo'shma gap qismlari orasidagi shart, to'siqsiz, qiyoslash kabi munosabatlar shart fe'lining o'zi orqali ham ifodalanadi. Bu hol ko'rsatilgan bog'lovchilarning vazifa qimmatini susaytirishga olib keladi.

-kim// -ki bog'lovchisining tarixiy taraqqiyoti xarakterlidir. Bu bog'lovchi dastlabki yodnomalarda tor vazifada qo'llangan bo'lsa-da, keyinroq, asosan N. va BN tilida uning vazifa doirasi nihoyatda kengayib, yolg'iz o'zi 11 xil vazifada ishlatiladi. Fors-tojikcha *-ki* bog'lovchisining ham vazifasini ifodalay boshlaydi.

Agar «Boburnoma»dagi tekshirilgan bir qismda *-kim// -ki*

qurilma 678 marta qo'llansa, «Sinchalak» povestida hammasi bo'lib 11 marta qo'llanadi, xolos.

Keyingi yozma yodgorliklarda, asosan Sh.tar.da va ayniqsa hozirgi zamon tilida bu bog'lovchining vazifa doirasi juda chegaralangan.

Buning sababi – fors-tojikcha qurilmalardan voz kechilib, yozma adabiy tilning xalq tiliga yaqinlashtirilishi, xalq tilida qo'llanuvchi qurilmalar bilan almashtirilishidir. **-kim// -ki** ishtirok etgan fors-tojikcha qurilmalar o'rnini asosan sifatdosh qurilmali qo'shma gaplar va ayrim hollarda bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmalari egallaydi.

Deb fe'li shakli eng qadimgi yozma yodnomalardayoq qo'shma gap qismlarini biriktiruvchi bir vosita sifatida qo'llanadi (**tep, teyin; teyü** shakllarida). Bu vositaning qo'llanishi tobora ortib boradi va hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi (**deb, deya, desa, degan, deganni, deganga, deganda, degandan** va boshqa shakllarida).

Tekshirish, bir tomondan, tobe bog'lovchilarning vazifasi keng bo'lganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, tobe bog'lovchili (shuningdek, nisbiy olmoshli) qurilmalarning kesimi mustaqil shaklda (verbum finitum shakli) qo'llanganini ko'rsatadi. Faqat so'nggi yodnomalarda va hozirgi zamon tilida bu xil qurilmalarning kesimi tobe shakl (sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li)da bo'ladi. Bu hol avvalo qo'shma gap qismlarining mazmunan ancha mustaqil bo'lgani, bora-bora ikkinchi bir gapga tobe bo'lib, uning izohlovchisiga aylanib, mustaqilligini yo'qota borganini va shu mazmuniga muvofiq, tobe shaklga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Ergash gaplarning shakllanishida kelishiklar (asosan, o'rin-payt va chiqish kelishiklari) va ko'makchilarning ham roli bo'lgan. Hozirgi zamon tilida bu vositalar juda keng qo'llanadi.

ILOVA

- I. Qo'shma gaplar tarixiga oid jadvallr.
- II. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fani bo'yicha testlar.
- III. Mustaqil mashg'ulotlar uchun mavzular.
- IV. Tahlil uchun matnlar

I. QO'SHMA GAPLAR TARIXIGA OID JADVALLAR

Qo'shma gap qurilmalarining tarixiy taraqqiyoti – uning shakllanishi, qo'llanish darajasi, shakliy hamda mazmunan takomillanishini ko'rsatish uchun jadvallardan foydalanildi. Bu jadvallar ikki xil:

1. Boburning «Boburnoma» asaridan olingan qo'shma gaplar A.Qahhorning «Sinchalik» povestidan olingan xuddi shunday hajmdagi (8 bosma toboq) qo'shma gap qurilmalariga qiyoslab o'tildi.

2. Qiyosiy jadvallar. Bu jadvallar mazkur ish bo'yicha tekshirilgan butun til materiallarining tahlili asosida, ularning xulosasi sifatida maydonga keldi. Bunda Kultegin va Tonyuquq yodnomalari (VIII asr), «Qutadg'u bilig» (XI asr) yodnomalari, «Qissasul anbiyo» (XIII–XIV asrlar), Navoiyning «Mahbubul qulub» (XV asr) asarlari, Z.M. Boburning «Boburnoma» asari (XVI asr), Abul'ozining «Shajarai tarokima» (XVII asr) asari, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida nashr etilgan, jonli xalq tiligan ancha yaqin bo'lgan «Turkiston viloyati gazetisi» tilidagi qo'shma gap qurilmalari va hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga bir xil hajmdagi (4 b.t.) matnlar qiyoslab o'tiladi.

Eslatma: Jadvallardagi ayiruv ishorasi (–) qayd qilingan qurilma, bog'lovchi v.b. yo'qligini, qo'shuv ishorasi (+) borligini ko'rsatadi.

1. Boburning «Boburnoma» asarida va A. Qahhorning «Sinchalak» povestida qo'llangan qo'shma gaplar jadvali Sodda va qo'shma gap qurilmalari

1-jadval.

GAP QURILMALARI		MIQDORI	
Turi	Guruh	«Boburnoma»	«Sinchalak»
Qo'shma va sodda gap qurilmalari		3957	3855
Sodda gaplar		1761	1487
Qo'shma gaplar		2196	2368
	Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	657	1222
	Ergash gapli qo'shma gaplar	1325	916
	Bog'langan qo'shma gaplar	239	230

2-jadval.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Mazmuni	Kesimlarining zamon munosabati	Miqdori		
		BN	Sinch.	
1. Payt munosabati		131	127	
	1. Bir xil zamon	128	123	
		O'tgan zamon	69	72
		Hozirgi zamon	54	47
		Kelasi zamon	5	4
	2. Turli zamon	3	4	
2. Qiyoslash munosabati		97	135	
	1. Bir xil zamon	94	125	
		O'tgan zamon	58	81
		Hozirgi zamon	27	38
		Kelasi zamon	9	2
	2. Turli zamon	3	14	
3. Sabab - natija munosabati		159	74	
	1. Bir xil zamon	141	58	
		O'tgan zamon	124	41
		Hozirgi zamon	17	8
		Kelasi zamon	–	9
	2. Turli zamon	17	16	
4. Sabab – natija - payt munosabati. Birinchi qismning kesimi –ib: r/s edi		O'tgan zamon	32	–

5. Ikkinchi qism – sabab		15	113
6. Izohlash		197	609
7. Shart-payt		75	44
8. Maqsad		6	4

3-jadval.

BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Vosita	Vazifa	Miqdori	
		BN	Sinch.
Teng bog‘lovchilar::		146	155
<i>lekin, birq, ammā, vale</i>	qiyoslash qiyoslash	– 30	132 –
	a) zidlik, qiyos, nomuvofiqlik b) chegaralash, baholash, qiyoslash	16 14	– –
<i>bālki</i> <i>va</i> <i>nā yāki</i> <i>ham</i> <i>nā</i>	ayiruv ayiruv payt (inkor)	4 24 1 84 3	– 17 4 1 1
Bog‘lovchi vazifasidagi vositalar		93	10
<i>esa, bo‘lmasa, bo‘lsa, yo‘qsa, nega desangiz</i> <i>dāg‘i</i> <i>yana</i> <i>Yoq ersā</i> <i>Yuklama (- u// -yu, -da)</i>	qiyoslash qiyoslash qiyoslash	– 15 74 4 –	12 – – – 65

4-jadval.

ERGASH GAPLI QO‘SHMA GAPLAR

I. Sifatdosh	Shakllanishi	Miqdori	
		BN	Sinch.
	I. Sifatdosh kesimli ergash gap	215	284
	I. Bosh kelishik	31	36
<i>-gān// -kān// -g‘an// -qan</i> <i>-(u) r</i> <i>degān</i>		25 6 –	22 – 74

	2. Ko'makchilar bilan	17	55
-gân//kân//qan//g'an	<i>uchun, burun</i>	6	19
	<i>bilä</i>	5	–
	<i>beri</i>	1	6
	<i>dey</i>	2	15
	<i>säri, säyin, qaramay, korä</i>	2	11
	<i>cha</i>	–	4
-(u) r	<i>üchün</i>	1	–
	3. Yordamchi vazifasidagi so'zlar	61	66
gân//kân//qan//g'an	<i>payt, häl, kun v.b</i>	–	28
	<i>keyin</i>	25	37
gân//kân//qan//g'an	<i>mahal, jihät, burun, fursat, chäg'</i>		
-(u) r		20	1
		16	–
	4. Kelishiklar bilan	105	119
	a) O'rin-payt kelishigi	96	109
-gân//kân//qan//g'an		71	82
<i>ekän</i>		15	27
-(u) r		10	–
	b) Chiqish kelishigi bilan	9	10
	-gân//kân//qan//g'an	9	8
	//-masdan	–	2
-gân//kân//qan//g'an	ergash gaplar	171	272
<i>boshqa shakllar</i>		44	12
II. Ravishdosh	II. Qo'shma gap turlari	133	87
-(i) b		42	68
	Sabab-natija-payt munosabati	11	29
	Bog'lovchisiz qo'shma gap (payt munosabati)	17	12
	Qiyoslash ergash gap	3	–
	To'liqsiz ergash gap	2	–
	Ravish ergash gap	4	18
	Payt ergash gap	4	9
	Shart ergash gap	1	–
-günchâ//küncha//quncha//g'uncha	Payt ergash gap	28	11
	Qiyos ergash gap	26	11
		2	–

-g'ach//--k'ach//--q'ach//-- g'ach -ma+y	Payt ergash gap Shart-payt ergash gap Bog'langan qo'shma gap	46 2 1	6 2 -
-a//ā -g'ali	Payt ergash gap Sabab ergash gap	13 1	- -
III. Shart fe'li	III. Ergash gap turlari	57	173
-sa	Shart mazmuni Shart-payt mazmuni Qiyoslash mazmuni Umumiy izoh Payt mazmuni To'siqsizlik mazmuni	27 12 4 7 2 5	84 25 17 45 2 -
-sa ham -sa edi	To'siqsizlik mazmuni Irreal shart	1 8	61 -
IV. Buyruq fe'li	IV. To'siqsizlik	1	16
V. Harakat nomi		-	16

5-jadval.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

Turi	Qanday vositalar bilan qo'llanishi	Miqdori	
		BN	Sinch.
II. Nisbiy olmoshlar		111	38
	Aniqlik fe'li bilan	24	-
Här kim		2	-
Här kimnikim		-	-
Här kimgakim		7	-
Nekim		-	-
Här nimakim		4	-
Nechükim		1	-
Andaqkim		-	-
Andaqe		8	-
Här necha		3	-
Ul martabadakim		1	-
Andaq, Andaq boldi	-kim bog'lovchisi bilan	62	16
Mundaq		27	-
Bu (<i>shunday</i> o'rnida ham)		4	-
Ul (<i>shunday</i> o'rnida ham)		9	-
O'shmuncha		5	-

Muncha, munda		1	-
Kim-ul		17	-
Här Kim	Shart fe'li	25	22
Här kimki		1	-
Här kishi		8	-
Här ne		3	-
Här qaysi		1	-
Här yerda		3	-
Här sarig`a		1	-
Här qachan		3	-
Nima		1	-
Qanchalik, shünchälik,		2	-
qachan v.b.		-	-
		-	8
			14

6-jadval.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

Turi	Qanday vositalar bilan qo'llanishi	Vazifasi	Miqdori	
			BN	Sinch.
III. Tobe bog'lovchilar va vositalar			819	240
Chün	Aniqlik fe'li	Sabab ergash gap To'siqsiz ergash gap Payt ergash gap	51 2 3	- - -
Ägär, ägärchi, gärchi	Aniqlik fe'li		58	18
Ägär	Shart fe'li		13	17
Ägärchi, gärchi	Aniqlik fe'li	Shart-payt	10	-
<i>Nechükkim</i>	Aniqlik fe'li	To'siqsiz ergash gap	35	1
	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-izoh	22	-
	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-sabab		
<i>Ne üchünkim</i>	Aniqlik fe'li		4	-
<i>Nechünkim</i>	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-sabab	1	-
<i>Negäkim</i>	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-sabab	1	-
<i>Bavujidi kim</i>	Aniqlik fe'li	To'siqsiz ergash gap	12	-
To	-g`ay// -qay// -käy// -gäy	Maqsad ergash gap	5	-
	Aniqlik fe'li	Payt ergash gap	3	-
	Ravishdosh(-günchä)	Payt ergash gap	1	-
		Payt ergash gap	1	-

6-jadval davomi.

-Kim bog'lovchisi	Mustaqil kesim	shakldagi	Aniqlovchi ergash gap	648 330	11 2
	Mustaqil kesim	shakldagi	gap	37	2
				31	5
	Mustaqil kesim	shakldagi	Kesim ergash gap	93	
			Ega ergash gap	56	1
	Mustaqil kesim	shakldagi	To'ldiruvchi	35	2
				22	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Maqsad --//--	17	-
				2	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Payt --//--	4	-
					-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Natija --//--	19	-
					-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Sabab --//--		
	Mustaqil kesim	shakldagi	To'siqsiz --//--		
Mustaqil kesim	shakldagi	Shart --//--			
Mustaqil kesim	shakldagi	Bog'langan qo'shma gap			
Yoyi ishorat	Aniqlik fe'li		Aniqlovchi ergash gap	5	-
Deb fe'li De yordamchisi-ning boshqa shakllari	- kim bog'lovchisiz		To'ldiruvchi ergash gap	12	50
	desa, degän, degändä, degängä, deyishni degänday		To'ldiruvchi, payt, aniqlovchi, qiyos ergash gaplar	-	96
	üchün, jihatdan		Sabab ergash gap	5	1
Ot kesimli qurilish					

2. Qiyosiy jadvallar

1-jadval.

2.1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar

t/r	Qo'shma gap qismlari orasidagi mazmuniy munosabatlar	KT. Toj. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)
		Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati
I.	Payt (teng munosabat)	1) qismlarda mazmuniy mustaqillik kuchli 2) sifat, yoki boshqa so'z t. ifodalangan ot kesim 3) bog'lov. leksik vazifa: <i>anta kiswa anti</i>	1) + 2) fe'l kes. ham qo'llanadi 3) <i>emdi, axdin ked'in</i>	1) mazmuniy mustaq. saqlanadi 2) + 3) <i>anda, ul vaqtda, emdi, andin keyin v.b</i>	1) mazmuniy aloqa yaqin 2) ot va fe'l kesim 3) leksik vositalar kam
II.	Qiyoslash	1) kam qo'llangan; mazmuniy mustaqillik 2) qismlardagi umum mazmun qiyosi	1) mazmuniy; mustaqillik 2) + 3) bog'lovchi vosita <i>emdi</i>	1) Mazmuniy yaqinlik 2) umumiy mazmun va ayrim bo'laklar qiyosi 3) <i>Yoq ersa: buyruq fe'li</i>	1) + 2) ayrim bo'laklar qiyosi ortadi 3) to'liqsizlik mazmuni
III.	Sabab-natija	1) kam qo'llanadi. Mazmuniy mustaqillik	1) + Payt munosab. bilan bog'langan 2) natija-sabab munosabati 3) bog'. <i>emdi</i> , buy fe'li. Fe'li: so'roq gap shakli	1) + Payt va maqsad bilan bog'lanadi 2) + 3) aniq uchun (<i>kim</i>). <i>bu jihat</i> . sabab; so'roq gap shakli	1) keng qo'llanadi 2) + 3) +
IV.	Shart-payt	Kam qo'llanadi	Qo'llanadi	+	+

1-jadval davomi.

V.	Payt (tobe munosabat)	1) kam qo'llanadi 2) murakkab 3) bog'l. <i>bunga.</i> aniqlik fe'li; ohang	1) kam qo'llanadi 2) boshqa mazmun munosabati bilan bog'lanadi 3) Aniq fe'li. ohang.	1) + 2) + 3) +	1) qo'llanadi 2) yolg'iz ham ifodalanadi 3) +
VI.	Izohlash	1. Aniqlash (ot yoki olmosh izohi) 2. To'ldirish (ko'chirma gap shaklida) 3. Bog'lanish: xabar anglatuvchi fe'l kesimlar —	1. + 2. To'ldirish (ko'chirma v.b.gap shakllari) 3. Bog'lanishi: xabar anglatuvchi fe'l. kesim va so'roq gap — 5. Umumiy izoh	1. + (keng qo'llanadi) 2. + 3. + 4. Ega vazifasida 5. Hol vazifasida	1. + 2. + 3. + 4. + 5.+So'nggi ikkinchisi kam qo'llanadi

1-jadval davomi.

t/r	Qo'shma gap qismlari orasidagi mazmuniy munosabatlar	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
		Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati	Munosabati	Eslatma
I.	Payt (teng munosabat)	1) + 2) + 3) Ba'zi mahal. yana. andin soqra v.b.	1) + 2) + 3) <i>andin soy. ul vaqtda</i> v. b.	1) Mazmuniy aloqa zich 2) + 3) +	1) Mazmuniy aloqa zich 2) + 3) Leksik vositalar kam qo'llanadi	Bunday qurilmalarning qo'llanish doirasi torayadi

1-jadval davomi.

II.	Qiyoslash	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) Yangi leksik vositalar	Ayrim turlari bog'lovchili qurilma bilan almashadi. Ichki differensiya ro'y beradi.
III.	Sabab-natija	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) leksik vositalar kam	1) keng qo'llanmaydi 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	Ayrim turlari bog'lovchili qurilma bilan almashadi
IV.	Shart-payt	Kam qo'llan.	Qo'llanadi	+	+	Ko'p o'rinda shart va payt munosabatiga ajraladi
V.	Payt (tobe munosabat)	1) keng qo'llanadi 2) + 3) <i>unda, u fursatda</i>	1) kam qo'llanadi 2) + 3) +	1) kam qo'llanadi 2) + 3) <i>turli shakl</i>	1) + 2) + 3) +	Sifatdosh kesimli ergash gaplar bilan almashadi (asosan)
VI.	Izohlash	1. + 2. + 3. + 4. + 5. + So'nggi ikkisi tor qo'llanadi	1. + 2. + 3. Ko'chirma gapdan boshqa shakllar qo'llanadi 4. + 5. + 6.-	1. + 2. + 3. + 4. + 5. + 6.-	1. + Keng qo'llanadi. Olmosh turli vazifa 3. + 4. + 5. Olmosh va ravish izohi. keng 6.-	Ko'chirma gaplarning ayrimlari o'zlashtirma gap bilan almashadi. Bu turdagi gaplarning o'rinishida ham o'zgarish ro'y beradi. Ko'chirma gapning yangi turlari kelib chiqadi. Ega, hol, aniqlash vazifali qo'shma gaplar tobora keng qo'llanadi

2.2. Bog'langan qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar (Bog'lovchi vositalar taraqqiyoti)

2-jadval.

t/r	Bog'lovchi vositalar	KT. Toq. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	N. MQ (XV asr)
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi
1.	<i>Yemä</i>	1. Ta'kid	1. Qo'shimcha izoh	+	+
2.	<i>Azu</i>	2. Qo'shimcha izoh Qiyos-izoh. ayiruv	+	-	-
3.	<i>Yänä</i>	+	Qo'shimcha ma'lumot	+	+
4.	<i>Taqi//dag'ı</i> <i>//tag'ı</i>	+	1) qo'shimcha ma'lumot 2) ta'kid	1) + 2) + 3) maqsad 4) sabab natija	1) 1) + 2) 2) + 3) kam qo'llanadi -
5.	<i>Va</i>	-	QB: 1) payt 2) payt-qiyos (<i>lekin, bilän</i>) kam qo'llanadi	1) + 2) + <i>vale, valekin</i> 2) qiyos	1) + 2) qiyos 3) izoh 4) sabab-natija 5) qo'shimcha ma'lumot 6) yoyi ishorat. ishora
6.	<i>Ham</i>	-	QB: 1) ta'kid 2) qo'sh. ma'lumot	1) + (kam) 2) + (ko'p)	1) + 2) +
7.	<i>Lekin, ammä, biräq</i>	-	QB: <i>lekin</i> 1) zidlash 2) nomuvofiq; kam qo'llanadi	<i>Ammä</i> (asosan) 1) + 2) + 3) qo'sh. ma'lumot	<i>Ammä, vale, lekin</i> 1) + 2) + 3) + 4) to'siqsiz
8.	<i>Yä, yäki, yähud gäh, gäha</i>	-	QB: <i>Yä</i> 1) ayiruv 2) qo'sh. ma'lumot	<i>Yä, yähud:</i> 1) + 2) -	<i>Yä yähud, gäh</i> 1) + 2) -
9.	<i>Ne-ne</i> <i>Ab-ab</i> (DLT)	-	1) inkor - 2) ayiruv	+ -	+ -
10.	<i>Yo'q ersä</i>	-	-	Qiyos	+

2-jadval davomi.

t/r	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Munosabati	Eslatma
1.	–	–	–	–	<i>Ham. tag'in</i> bilan almashadi.
2.	–	–	–	–	Qo'llanmaydi
3.	1) yoyi ishora	1) +	1) juda kam qo'llanadi	Qo'shma gap tuzmaydi	Ravishga aylangan
4.	1) + 2) + 3) kam qo'llanadi –	1) + 2) + 3) + 4) + 5) izoh	– – –	– – –	Ko'p o'rinda bog'lovchisiz qurilma bilan almashadi.
5.	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + (juda keng)	1) + 2) + 3) – 4) + 5) – 6) + (keng qo'llanadi)	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + (tor qo'llanadi)	Kam qo'llanadi + – – – –	Kam, ba'zan hamda shaklida qo'llanadi
6.	1) + 2) + 3) yoyi ishorat	1) + (juda kam) 2) + –	1) tor 2) + –	Asosan 2-holat	<i>Kam. ba'zan</i> hamda shaklida qo'llanadi
7.	Vale, ammâ, birâq 1) + 2) + 3) + 4) + 5) chegaralash	Ammâ (asosan) 1) + 2) + 3) + 4) + 5) +	Lekin, ammâ 1) + 2) + 3) + 4) + 5) +	<i>Lekin, ammâ, bilan barâbar, birâq</i> keng qo'llanadi	Hozirgi o'zbek adabiy tilida (vale dan tashqari) qo'llanadi
8.	+ 1) + 2) –	<i>Asosan gâh.</i> 1) + 2) –	<i>Yâ. gâh:</i> 1) + 2) – Kam qo'llanadi	Turli shakllarda qo'llanadi	Keng qo'llanadi
9.	+	+	+		<i>Yo'qsa</i> shaklini oladi
10.	+	+	+		<i>Yo'qsa</i> shaklini oladi

2.3. Ergash gapli qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar

2.3-a. Sifatdoshli qurilmalar

3-jadval.

Ur	Shakli	KT. Toj (VIII asr)		QB (XI asr)		QA (XII-XIV asr)		N. MQ. (XV asr)		BN (XVI asr)		Sh. tar. (XVII asr)		TVG (XIX-XX asr)		Hozirgi o'zbek adabiy tili	
		Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap		
1.	<i>-Ma - ma</i>	Bosh k.k.	Aniqlovchi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Sifatdosh yasanmaydi. Qo'llanmaydi	
2.	<i>-dük/-tük</i>	1) bosh k.k. 2) <i>erunch</i> 3) <i>üchün</i> 4) <i>-da</i> 5) tep	Sabab Sabab Sabab Payt to'ldiruvchi	+	Aniqlovchi	1) + - + - - 6) <i>shtg, shngru</i>	+ - + - - Payt	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	Ergash gap kesimi sifatida qo'llanmaydi	
3.	<i>-mish - mish</i>	1. Bosh k.k.	Aniqlovchi	+	+	1) + 2) <i>üchün</i> 3) <i>shtg</i> 4) <i>Keyin</i> 4) <i>da</i>	+ Sabab Payt Payt Payt	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	- - - - - -	Ergash gap kesimi sifatida qo'llanmaydi	
4.	<i>-ur/ -tir/ -ür</i>	1) bosh k.k.	Shart	1) - 2) bosh k.k. 3) <i>erkan</i>	- Aniqlovchi Payt	1) - 2) + 3) + 4) <i>üchün</i> 5) <i>-da</i>	- + + + + Sabab Payt	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	- + + + + Kam qo'llanadi	Aniqlovchi yoki payt ergash gap kesimi tarkibida kam qo'llanadi
5.	<i>-gän/-qän/-g'an</i>	-	-	1) Bosh k.k.	Aniqlovchi	1) + 2) <i>üchün</i> 3) <i>-da</i> 4) <i>-din</i> 5) <i>shtg</i> va boshqa 6) <i>-dey-dek</i>	+ Sabab Payt Sabab Payt Ravish O'xshatish	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) +	+ + + + + +	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + 7) <i>hila</i>	+ + + + + +	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) - 7) -	+ + + + + - -	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) - 7) -	+ + + + + - -	Sifatdoshning turi-tuman shakllari kesim vazifasida keng qo'llanadi	

2.3-b. Ravishdoshli qurilmalar

4-jadval.

t/r	Shakl	KT. Toʻn. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi
1.	<i>-n//b, -ibon</i>	1) bog'langan q.g. 2) payt-shart - sabab	1) + 2) - 3) holat-payt 4) shart 5) sabab-natija	+ - + + +	+ - + + +
2.	<i>-u//yü</i>	-	1) ravish-sabab- natija 2) to'siqsiz	+ -	- -
3.	<i>-a//ä</i>	-	Ravish-payt	+	-
4.	<i>-madin</i>	-	-	Ravish-sabab, natija	-
5.	<i>inchä//ginchä// gichä//güncha// gänchä (Tf, QA: - dükcha, -mishchä)</i>	-	1) payt-shart 2) qiyos	+ +	+ +
6.	<i>-gäli//käli//qalı</i>	-	-	Maqsad	-
7.	<i>-gäch//käch// qach// -g'ach</i>	-	-	Payt	+
8.	<i>-(ma) y</i>	-	-	-	1) payt 2) sabab- ravish

4-jadval davomi.

t/r	Shakl	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Eslatma
1.	<i>-p/-b. -ibon</i>	+	+	+	Bu xil ravishdosh qurilmaning mazmuni differensiyalashadi	
		-	-	-		
		+	+	+		
		+	+	+		
		+	+	+		
		6) sabab	7) payt	-		
2.	<i>-u/-yü</i>	-	-	-	Qo'llanmaydi	
		-	-	-		
3.	<i>-a/-ä</i>	+	-	-	Qo'shma gap tuzmaydi	
4.	<i>-madin</i>	-	-	-	Qo'llanmaydi	
5.	<i>-inchä// ginchä// gichä// günchä// gänchä (TF, QA: - dükchä, -mishcha)</i>	+	+	+	Paytga moyillashadi; qiyos ko'proq qo'llanadi	
6.	<i>-gäli// käli// qalı</i>	-	-	-	Qo'shma gap tuzmaydi	
7.	<i>-gäch// käch// qach// g'ach</i>	+	+	+	Keng qo'llanadi	
8.	<i>-(ma) y</i>	+	+	+	Nisbatan keng qo'llanadi	
		+	+	+		
			(kam qo'llanadi)			

2.3-d. Shart fe'lli va nisbiy olmoshli qurilmalar

5-jadval.

KT. Top. (VIII asr)		QB (XI asr)		QA (XII-XIV asr)		N. Mq. (XV asr)		Ba (XVI asr)		ShTm (XVII asr)		TVG (XIX-XX asr)		Hozirgi zamon tili
Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Shakl	Vazifasi	Qo'llanadi
= sur sar	Shart-poyt to'siqsiz. qiyos	= sa/sa +	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		+	Shart	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		+	+	+	+	+	Payt	+	+	+	+	+	+	
-di ersa	Shart-poyt	+	+	+	Payt	+	+	-	-	-	-	-	-	Qo'llanmavdi
Qach. nej ancha (shart fe'li bilan)	To'siqsiz O'rin Ega To'ldiruvchi	1. kim kishi, ne qay. qayla, qachan, necha qancha	+	1. Kim, ne qochan, bir ul, anduq kim ersa, qay. qayla, qachan, qancha, necha v.b.	+	1) + Hamma, neki, qayun, qaysi	+	1) + - - - +	+	+	1) + + + + +	+	+	Ayrim nisbiy olmoshlarning mazmuni va vazifasi o'zgaradi. Nisbiy olmoshlar aniqlik fe'li yoki ot kesim bilan birlikdadi.
		2. Ayrimlari korrelyativli	Miqdor - daraja	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	Bu xil qurilmalar nisbatan keng qo'llanadi va korrelyativ so'zlar ko'proq ishlatiladi.
		3. Asosn shart fe'li (sa/sa) va aniqlik fe'li bilan	Ravish O'xshatish	2. Har yordami bilan tuzilgan shakllar	+	2) +	+	2) + +	+	2) + +	+	2) + +	+	Nisbiy olmoshlar va ular ishtirok etgan ergash gaplarning turi kengayadi.
				3. Ayrimlari korrelyativli		3) +		3) +		3) +	+	4) +	+	
				4. Shart va aniqlik fe'li bilan		4) Asosan aniqlik fe'li yoki ot kesim bilan		4) +	+	4) Aso-san shart fe'li bilan	+	+	+	
							Aniq-lovchi Shart	+	+	+	+	+	+	

2.3-e. Tobe bog'lovchili qurilmalar

6-jadval.

t/r	Shakl	KT. Toj. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	N. MQ (XV asr)
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa
1.	Birök	Shart	-	-	-
2.	Abaj	+	-	-	-
3.	Qali		1. Shart-payt 2. Shart	-	-
4.	tep. teyin (VIII asr), teyii (XI-XII asrlar), deb	1. Maqsad 2. To'ldirish 3. Sabab	+	+	+
5.	Ani üçün, antag'iqin Üchün (VIII asr)	1. Sabab	-	1. Sabab-natija 2. Natija-sabab (-kim bilan)	+
6.	Ägar (ägürchi). mägär (XIV asr)	-	QB: Shart 2. To'siqsiz	+	+
		-	-	-	3) Qiyos 4) Nisbiy ergash gaplar (asosan, aniqlik fe'li bilan)
7.	-kim/-ki	-	Aniqlovchi To'ldiruvchi (kam qo'llanadi)	+	+
				Ega Kesim Natija Payt Sabab Maqsad Ravish	+
					+
					+
					+
					+
					+
					+
					Qiyos-Izoh

6-jadval davomi.

t/r	Shakl	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Munosabat
1.	<i>BirØk</i>	–	–	–	Qoʻllanmaydi
2.	<i>Abay</i>	–	–	–	–
3.	<i>Qalt</i>	–	–	–	–
4.	<i>Tep. teyin</i> (VIII asr), <i>teyu</i> (XI-XII asr), <i>deb</i>	+	+	+	<i>Deb</i> va uning boshqa shakllari ham ergash gaplarni bogʻlashda keng qoʻllaniladi
5.	Ani uchün, antagʻiqin <i>Üchün</i> (VIII asr)	+	+	Kam qoʻllanadi	Shu shaklda va shu vazifada qoʻllanmaydi
6.	<i>Ägär</i> (<i>ägärchi</i>). <i>mägär</i> (XIV asr)	+	Asosan <i>agar</i> . Kam qoʻllanadi	+	<i>Mägär</i> shakli qoʻllanmaydi
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	Asosan, shart feʻli bilan	+	<i>Ägär</i> shart feʻli bilan ishlatiladi
7.	<i>-kim/-ki</i>	+	+	+	<i>-ki</i> shakli qoʻllanadi; uning vazifa doirasi chegaralangan
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	–	+	
		+	–	+	
		–	–	+	
		–	–	+	
		+	+	–	

6-jadval davomi.

t/r	Shakl	KT. Toʻq. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)	BN (XVI asr)
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa
8.	<i>Nechükim</i> <i>Nechünkim</i>	–	–	Natija-sabab +	+	+
9.	<i>Chün</i>	–	–	Natija Sabab Payt	+	Izoh +
					+	+
					O'xshatish	+
						Shart-payt. to'ldiruvchi
10.	<i>Chünki</i>	–	–	–	Nisbiy ergash gaplar	+
11.	<i>Tâ//tâki</i>	–	–	Payt-shart	Payt Maqsad Sabab	+
						+
						+
a/a	Shakl	ShTm (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili		
		Vazifa	Vazifa	Munosabat		
8.	<i>Nechükim</i> <i>Nechünkim</i>	+	+	Qo'llanmaydi		
		Kam qo'llanadi	+			
9.	<i>Chün</i>	Kam qo'llanadi	+	Qo'llanmaydi		
			+			
			Kam qo'llanadi			
10.	<i>Chünki</i>	+	+	Sabab vazifasida keng qo'llanadi		
11.	<i>Tâ//tâki</i>	+	+	Aniqlik fe'li bilan birikmaydi; ikki vazifada qo'llanadi		
	+	+	+			
		Kam qo'llanadi	+			

Eslatma. Jadvaldagi «vazifasi» ustunida qo'shma gapning qaysi turini tuzishi tushuniladi.

II. «O‘ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI» FANI BO‘YICHA TESTLAR

KIRISH

1. «O‘zbek tili tarixiy grammatikasi» qaysi fanlar bilan aloqada?

- A. Falsafa.
- B. Kibernetika.
- D. Dialektologiya.
- E. Adabiy til tarixi.

2. XX asrgacha yashab turkiy tillarni o‘rgangan olimlarning nomlari berilgan qatorni ko‘rsating:

- A. Mahmud Koshg‘ariy, Zamaxshariy, A. Sherbak.
- B. N.P, Ostroumov, Abu Hayyan, A.K. Borovkov.
- D. S.E. Malov, S.N. Ivanov, Alisher Navoiy, B.N. Nalivkin.
- E. Muhammad Yoqub Chingiy, N.I. Ilminskiy, B.B. Radlov.

3. O‘zbek tilini XX asrdan so‘ng o‘rgangan olimlarning nomlari berilgan qatorni ko‘rsating:

- A. A. Fitrat, A.G‘ulom, B.B. Reshetov, A.N. Kononov.
- B. Fayzullaxon, Mehdixon, K.K. Yudaxin, A. Kazembek.
- D. U. Tursun, A. Nurmonov, Sulaymon Buxoriy.
- E. G. Vamberi, M. Asqarova, F.Kamol.

4. Turkiy tillarning qarluq guruhiga kiruvchi tillar qatorini belgilang:

- A. Turk, qirg‘iz, qozoq, turkman.
- B. Gagauz, tatar, turkman, altay.
- D. O‘zbek, uyg‘ur.
- E. Uyg‘ur, bashqird, bulg‘or, qumiq.

5. O‘zbek xalqi va tilining shakllanish davrlarini ko‘rsating:

- A. VII – IX asrlar.
- B. XI–XII asrlar.
- D. X–XI asrlar.
- E. XII–XVI asrlar.

6. Eski o'zbek adabiy tili tarixi davrini ko'rsating:

- A. VII–IX asrlar.
- B. X–XIII asrlar.
- D. XIV–XVII asr birinchi yarmi.
- E. XVII asr ikkinchi yarmi – XX asr 20-yillar.

7. Eng qadimgi turkiy til davrini ko'rsating:

- A. VII asrgacha bo'lgan davr.
- B. VII–X asrlar.
- D. VI–X asrlar.
- E. VII–XI asrlar.

8. Qadimgi turkiy adabiy til davrini ko'rsating:

- A. X–XV asrlar.
- B. VI–IX asrlar.
- D. VII–XI asrlar.
- E. V–VI asrlar.

9. O'rta Osiyo turkiy adabiy til davrini ko'rsating:

- A. X–XV asrlar.
- B. XI–XIII asrlar.
- D. XII–XVI asrlar.
- E. X–XIV asrlar.

10. Hozirgi o'zbek adabiy tili shakllanish davrini ko'rsating:

- A. XX asrning 30-yillari.
- B. XX asrning 20-yillari.
- D. XIX asr.
- E. XIX asrning ikkinchi yarmi.

11. Yangi o'zbek adabiy tili davrini ko'rsating:

- A. X–XVIII asrlar.
- B. XVI–XX asrlar.
- D. XII–XIV asrlar.
- E. XIII–XVIII asrlar.

12. Qadimgi turkiy adabiy tilining asosiy yozma yodnomalarini ko'rsating:

- A. «Oltin Yoruq», «Tonyuquq», «Devonu lug'atit-turk».
- B. «Kultegin», «Bilga Qagan», «O'ngin bitigi».
- D. «Oltin Yoruq», «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq».
- E. «Kultegin», «Devonu Hikmat», «O'ngin bitigi».

13. O'rta Osiyo turkiy adabiy til davrining asosiy yozma yodnomalarini ko'rsating:

- A. «Tonyuquq», «Oltin Yoruq», «Hibatul haqoyiq».
- B. «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'atit-turk», «Muqaddimatul adab».
- D. «Muhokamatul lug'atayn», «O'ngin bitigi», «Tafsir».
- E. «Boburnoma», «Qutadg'u bilig», «Shayboniynoma».

14. Eski o'zbek adabiy tili davri asosiy yozma yodnomalarni ko'rsating:

- A. «Tafsir», «Hibatul haqoyiq», «Shayboniynoma».
- B. «Qutadg'u bilig», «Boburnoma», «Gulistoni bit turkiy».
- D. «Muhokamatul lug'atayn», «Muhabbatnoma», «Boburnoma».
- E. «Shajarai tarokima», «Tafsir», «Mahbubul qulub».

FONETIKA

1. O (ota, ona) va e unlilarining shakllanish davrini belgilang:

- A. Eng qadimgi turkiy til.
- B. Qadimgi turkiy adabiy til.
- D. O'rta Osiyo turkiy tili.
- E. Eski o'zbek adabiy tili.

2. j (jurnal), w undoshlarining qo'llanish davrini aniqlang:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

3. *ü, o* unlilarining qo‘llanish davrlarini belgilang:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o‘zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.

4. So‘z boshida va oxirida qo‘sh undoshlarning qo‘llanishi:

- A. Asliy turkiy so‘zlarda.
- B. Ajnabiy so‘zlarda.
- D. Eski o‘zbek adabiy tilida.
- E. A va B.

5. *lt, nt, nch, rt* tovush birikmalarining qo‘llanish davrlarini ko‘rsating.

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o‘zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.

6. Quyidagi so‘zlarda qanday fonetik hodisa ro‘y berganini aytib bering (singarmoniya, tushish, proteza, metateza, geminatsiya, assimilatsiya, dissimilatsiya):

I. *alar, qog‘urmach, ew, bichaq, ag‘zin, qilqi, avuch, qadg‘u, bolzun, ikindi, yag‘mur, ben, tufraq, qag‘an, taqag‘u, uwut.*

II. *qag‘un, adaq, qanda, emdi, sɔnuq, kirpik, eki, achi, sari, eküz, yatti, allimda, qilsamen, qaduq, neräk.*

7. *d* undoshning asrlararo o‘zgarishini ko‘rsating:

- A. z, d, s, k
- B. t, y, d, z
- D. l, m, n, d
- E. d, z, sh, s

8. *ā* (ota) unlisining qo‘llanish davrlarini ko‘rsating:

- A. VI–IX asrlar
- B. XI–XIII asrlar

- D. XV–XVII asrlar
- E. XII–XVIII asrlar

9. Runn yozuvining qo‘llanish davrlarini ko‘rsating:

- A. VI–IX asrlar
- B. XI–XIII asrlar
- D. VI–XV asrlar
- E. VI–XVII asrlar

10. Turkiy («Uyg‘ur») yozuvining qo‘llanish davrlarini ko‘rsating:

- A. VI–X asrlar
- B. VI–XII asrlar
- D. VI–XV asrlar
- E. VI–XVII asrlar

11. Turkiy so‘zlarda birlamchi unilarning qo‘llanishi:

- A. VI–IX asrlar
- B. IX–XI asrlar
- D. XI–XII asrlar
- E. XI–XV asrlar

12. Turkiy so‘zlarda *f* va *w* undoshlarining qo‘llanish davrlarini ko‘rsating:

- A. VI–X asrlar
- B. VI–XI asrlar
- D. XI–XV asrlar
- E. XII–XVI asrlar

MORFOLOGIYA

1. Quyidagi *-lar* qo‘shimchasining qo‘llanish davrlari va ma‘nolarini berilgan qatorni ko‘rsating: *Kep qayg‘ular tūpti, āfarinlar o‘qib iztirāblar qılb.*

- A. Qadimgi turkiy adabiy til, ko‘plik.
- B. Qadimgi va eski o‘zbek adabiy tili, ma‘noni kuchaytirish.
- D. Yangi o‘zbek adabiy tili, ko‘plik.

E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, ma’noni kuchaytirish.

2. Quyidagi so‘z qo‘shimchalarining qo‘llanish davrini ko‘rsating: *budunig‘ qop almish, begig, qatunug‘ eglintürdilar, tanug‘ quritti, sөzüg, sözläshyur, og‘uzg‘aru, qayg‘aru, tashqaru.*

A. Qadimgi turkiy va O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili, jo‘nalish va tushum kelishigi.

B. O‘rta Osiyo turkiy va eski o‘zbek adabiy tili, o‘rin va chiqish kelishigi.

D. Eng qadimgi va qadimgi turkiy adabiy til, jo‘nalish va vosita kelishigi.

E. Hozirgi va eski o‘zbek adabiy tili, tushum va jo‘nalish kelishigi.

3. Quyidagi *-liq/-lik/-lig‘/-lig* yasovchi qo‘shimcha qanday so‘z turkumi yasashi qatorini ko‘rsating:

A. Ot.

B. Sifat.

D. Ot va sifat.

E. Ravish.

4. Quyidagi sifat darajasining qaysi davrga oidligini ko‘rsating: *asru keptür, tup-tuz yo‘ldur, yashimti.*

A. Qadimgi turkiy adabiy til.

B. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili.

D. Eski o‘zbek adabiy tili.

E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.

5. Quyidagi sonlarning qo‘llanish davrini ko‘rsating: *yigirma dag‘i bir, iki yigirmi, uch etmish, otuz artuqi, otuz, telim, öküsh, altinch, sekizinch, ikindi, ikegü, ikigün, iksher, birer-birer:*

A. Qadimgi turkiy va eski o‘zbek adabiy tili.

B. O‘rta Osiyo turkiy va eski o‘zbek adabiy tili.

D. Qadimgi turkiy, O‘rta Osiyo turkiy, eski o‘zbek adabiy tili.

E. Yangi va hozirgi o‘zbek adabiy tili.

6. Quyidagi olmosh turlari va shakllarining qaysi davrlarda qoʻllanishini koʻrsating:

Faqir, banda, alar, anlar, bizin, bizim, sanjar, manja, munu, oshul, kendü, nelük, qanda, qamugʻ, nimarsa.

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. Oʻrta Osiyo adabiy tili.
- D. Eski oʻzbek adabiy tili.
- E. Yangi oʻzbek adabiy tili.

7. Quyidagi feʼllarning qoʻllanish davrlarini koʻrsating:

dam urmamaq – dam olmaslik, hayalgʻa kechurmemekdur – xayoldan kechirmaslik, urushgʻu – urushgani, yegü – yegani.

- A. Qadimgi turkiy, yangi oʻzbek va hozirgi oʻzbek adabiy tili.
- B. Oʻrta Osiyo turkiy, yangi oʻzbek va hozirgi oʻzbek adabiy tili.
- D. Yangi oʻzbek, hozirgi oʻzbek adabiy tili.
- E. Qadimgi turkiy, hozirgi turkiy adabiy tili.

8. Quyidagi sifatdosh shakllari oʻzbek adabiy tilining qaysi davriga qarashligini aniqlang:

qachmishda, suvsamish erdi, Makka achilduq kün boldı, kechiran umr, keligli kishi, qildachilar.

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Yangi oʻzbek adabiy tili.
- E. Hozirgi adabiy til.

9. Quyidagi ravish shakllari oʻzbek adabiy tilining qaysi davrida qoʻllanganini koʻrsating:

qichqira – aytti, titreyu aydi, Ash bermishinchi.

- A. Qadimgi turkiy va Oʻrta Osiyo adabiy tili.
- B. Eski va yangi oʻzbek adabiy tili.
- D. Oʻrta Osiyo turkiysi va hozirgi oʻzbek adabiy tili.
- E. Oʻrta Osiyo turkiysi va eski oʻzbek adabiy tili.

10. Vosita kelishigi *-n/-in/-in/-ün/-un* shakllarining qoʻllanish davrlarini koʻrsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Qadimgi turkiy va Oʻrta Osiyo adabiy tili.
- D. Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili.
- E. Yangi oʻzbek adabiy tili.

11. Oʻtgan zamon III shaxs qoʻshimchasi *-dim, -ding, -di, -dik, -dingiz, -dilar* qanday feʼl shaklidan kelib chiqqan:

- A. *-duq/-dük/-tuq/-tük*.
- B. *-gan/-qan*.
- D. *-mish/-miş*.
- E. A va B.

12. Feʼlning *-duq/-dük/-tuq/-tük/, -gʻu/-gü/-qu/-kü* shakllari qanday maʼno ifodalagan:

- A. Oʻtgan zamon harakati.
- B. Oʻtgan zamon harakat belgisi (sifati).
- D. A va B.
- E. Hozirgi zamon.

13. Feʼlning *qilalm, beraling, bāran, tilerem, aytal, barsamiz, aytmayim* shakllari turkiy tillarning qaysi shevasiga oid:

- A. Qarluq, oʻgʻuz.
- B. Oʻgʻuz.
- D. Oʻgʻuz, qipchoq.
- E. Qarluq, qipchoq.

14. Shart feʼlining uch shaxsdagi shakllari (*barsarbiz, barsaman*) adabiy tilning qaysi davrida qoʻllangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Qadimgi turkiy va Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski oʻzbek va yangi oʻzbek adabiy tili.
- E. Hozirgi oʻzbek adabiy tili.

15. Fe'ning *-mish/-mish* shakllarining ma'nolarini ko'rsating:

- A. O'tgan zamon.
- B. O'tgan zamon va eshitilmish ma'nolari.
- D. O'tgan eshitilmish zamon.
- E. Uzoq o'tgan zamon.

16. *Bikin, taba/tabaru, ashnu, o'tru, baqa* ko'makchilarining qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tili.
- D. Eski va yangi o'zbek adabiy tili.
- E. Qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tili.

16. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida qo'llangan bog'lovchilarni ko'rsating.

- A. *Taqi/dag'i, yema, vale.*
- B. *Aznu, yahud, goh, ammo.*
- D. *kim/ki, agar, garche, chun.*
- E. *bavujudi, va, to, magar.*

SINTAKSIS

1. *tegü, ashnu, otru, taba, basa, uzu, tegra, azin, qaru* ko'makchilarining boshqaruv munosabatini shakllantirgan davrlarni ko'rsating:

- A. Qadimgi bitiklarda.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili davri adabiyotida.
- D. Qadimgi bitiklar va O'rta Osiyo adabiy tili adabiyotida.
- E. A va B.

2. Moslashuv aloqasini shakllantirgan *-timiz (bastımız)* qo'shimchasi qo'llangan asarlarni ko'rsating:

- A. Qadimgi bitiklar.
- B. «Devonu lug'atit-turk».
- D. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- E. A va B.

3. Qadimgi turk adabiy tilida qoʻllangan turkiy izofalarni koʻrsating:

- A. Birinchi guruh.
- B. Ikkinchi guruh.
- D. Uchinchi guruh.
- E. A, B, D.

4. Toʻldiruvchining kelishiklarning *-n/-in/-un, -g/-ig/-igʻ, -garu/-gʻaru/-ra* qoʻshimchalari bilan birikkan soʻzlar bilan ifodalanish davrini koʻrsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Yangi oʻzbek adabiy tili.
- E. A va B.

5. Belgisiz toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol oʻzbek adabiy tili tarixining qaysi davrida koʻproq qoʻllangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. Oʻrta Osiyo adabiy tili.
- D. Eski oʻzbek adabiy tili.
- E. Hozirgi oʻzbek adabiy tili.

7. *-gu/-gʻu/-qu* va *-mish* qoʻshimchali harakat nomi modal soʻzi bilan qaysi asrlarda koʻproq qoʻllanadi:

- A. Qadimgi turkiy bitiklar.
- B. «Qutadgʻu bilig», «Hibatul haqoyiq».
- D. Alisher Navoiy, «Mahbubul qulub».
- E. A, B.

8. *-gü/ku/-qu/-gʻu* va *-mish/-mish* qoʻshimchali feʼning *kerak, er, -maq/-mek* soʻzlari va qoʻshimchalari bilan birikib, shaxssiz gaplar tuzilgan adabiy til davrini koʻrsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski oʻzbek adabiy tili.
- E. A, B.

9. Adabiy til tarixida *-g'uluq*, *-sig'*, *-g'alir*, *-g'li*, *-g'ma*, *-tadchi*, *-di/-duk* qo'shimchali sifatdoshlarning qo'llanish davrlari:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. A, B.
- E. Yangi o'zbek adabiy tili.

10. *-gan/-gon/-kan/-qan* qo'shimchali sifatdosh qurilmalarning qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. A, B.

11. Qadimgi turkiy adabiy tilida qo'llangan ravishdosh shakllarini ko'rsating:

- A. *-iban/-ban*, *-ib/-ub*, *-geli/-g'ali*.
- B. *-a/y*, *-matin*, *-u/ü*.
- D. *-guncha*, *-gech*, *-gan/-g'an*, *-gach*.
- E. *-guncha*, *-duqcha*.

12. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qaysi adabiy til davrlarida ko'proq qo'llangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. A, B.

13. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida bog'langan qo'shma gaplarni tuzuvchi bog'lovchilarni ko'rsating:

- A. *yeme*, *yana*, *va*, *taqi*.
- B. *Ham*, *amma*, *yā*, *yohud*.
- D. *-li*, *-azu*, *valekin*.
- E. *na*, *goh*, *lek*, *kim*.

14. Eski o‘zbek adabiy tili davrida ergash gapni tashkil etgan sifatdosh turlarini ko‘rsating:

- A. -gän/-kan, -mish, -ar/-ur.
- B. -duq/-dük, -g‘ali/-gäli, -gän/-kan.
- D. -tachi/-dachi, -ar/-ur, -mas.
- E. A, D.

15. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tilida ergash gapni tuzgan ravishdosh qo‘shimchalarini ko‘rsating:

- A. -a/-ä, -u/-yu, -b/-ib
- B. -ban/-ibän, -g‘ali/-geli, -gach/-g‘ach
- D. -g‘uncha/-gunchä, mishcha, -b/-ib
- E. A, D.

16. Eski o‘zbek adabiy tilida -kim/-ki, -chun/-chü tobe bog‘lovchilari yordami bilan tuzilgan ergash gapli qo‘shma gap xos turlarini ko‘rsating:

- A. Aniqlovchi, kesim, qiyos, to‘ldiruvchi ergash gaplar.
- B. Ega, natija, payt, izoh ergash gaplar.
- D. Sabab, maqsad, ravish ergash gaplar.
- E. A, B, D.

17. -gan/-kan/-g‘an sifatdosh shakllarining faol qo‘llanish davrlarini ko‘rsating:

- A. Qadimgi Turkiy adabiy tili.
- B. O‘rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o‘zbek adabiy tili.
- E. B, D.

18. Ergash gap kesimlari qanday kelishiklar bilan birikadi?

- A. Bosh kelishik.
- B. Qaratqich kelishigi.
- D. Tushum kelishigi.
- E. O‘rin-payt, chiqish kelishiklari.

III. MUSTAQIL MASHG‘ULOTLAR UCHUN MAVZULAR

Kirish

1. «Tarixiy grammatika» fanining tilshunoslik sohasining boshqa fanlari bilan aloqasi.
2. O‘zbek tilining XX asrgacha bo‘lgan davrda o‘rganilishi.
3. O‘zbek tilining XX asrda o‘rganilishi.
4. A.K. Borovkovning o‘zbek tili tarixi bo‘yicha tadqiqotlari.
5. A.M. Sherbakning o‘zbek tili tarixi bo‘yicha tadqiqotlari.
6. O‘zbek adabiy tilining shakllanishi.
7. O‘zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishda A.K. Borovkov, A.N. Samoylovich, A.M. Sherbak fikrlari

Fonetika

1. Qalin qorishiq sonor \tilde{n} (ning) qo‘llanish davrlari.
2. O‘zbek adabiy tilida singarmoniya qonunining qo‘llanish tarixi.
3. Cho‘ziq unilarning qo‘llanish davrlari.
4. Qo‘sh undoshlarning qo‘llanish tarixi.
5. Assimilatsiya va dissimilatsiya hodisasi ro‘y bergan so‘zlar.
6. Proteza, metateza, tushish hodisasi ro‘y bergan so‘zlar.
7. Singarmoniya va singarmoniya buzilgan so‘zlar tarixi.
8. Bo‘g‘in tuzilishi tarixi.

Morfologiya

1. Ko‘plik va egalik kategoriyalari tarixi.
2. Kelishiklar tarixi.
3. Ot, sifat va fe‘lni yasovchi unumli va unumsiz yasovchi qo‘shimchalar.
4. Son turlarini ifodalash tarixi.
5. Olmosh turlarini ifodalash tarixi.
6. Fe‘l zamon shakllarining qo‘llanish tarixi.
7. Sifatdosh shakllarining davrlar bo‘yicha taraqqiyoti.
8. Ravishdosh shakllarining davrlar bo‘yicha taraqqiyoti.
9. Bog‘lovchilarning davrlar bo‘yicha taraqqiyoti.
10. Ko‘makchilarning davrlar bo‘yicha taraqqiyoti.

11. Qadimgi turkiy adabiy tilda qo‘llangan teng bog‘lovchilar va ularning so‘z birikmalari hamda qo‘shma gaplarni tuzishdagi ishtiroki.

12. Qadimgi turkiy adabiy tilda qo‘llangan tobe bog‘lovchilar va ularning so‘z birikmalari hamda qo‘shma gaplarni tuzishdagi ishtiroki.

13. *Chün, chü, chünki* bog‘lovchilarining adabiy til davrlarida qo‘llanishi.

14. *Ki, kim* bog‘lovchisining adabiy til davrlari bo‘yicha qo‘llanishi.

15. *Goh, yoxud, yoki, ya, xah* bog‘lovchilarining adabiy til davrlari bo‘yicha qo‘llanishi.

Sintaksis

1. Ergash gap va so‘z birikmasi.

2. Ergash gapning bog‘lovchisiz va bog‘langan gaplardan farqi.

3. Ergash gapni tuzuvchi sifatdosh va ravishdosh shakllari.

4. Shart fe‘li va tobe bog‘lovchilarning ergash gaplarni tuzish yo‘llari.

5. Ergash gaplarni tuzuvchi nisbiy olmoshlar.

6. Qadimgi turk adabiy tilida qo‘llangan ergash gaplar.

7. O‘rta Osiyo adabiy tilida sifatdosh va ravishdoshlarning ergash gap tuzishi.

8. Eski o‘zbek adabiy tilida tobe bog‘lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.

9. *-kim/ki* bog‘lovchisining o‘zbek adabiy tili tarixida ergash gaplarni tuzishi.

IV. TAHLIL UCHUN MATNLAR

Quyida berilgan matnlarni fonetik, leksik, grammatik tahlil qiling. Tildagi o'zgarishlarni tushuntirib bering. So'zlarni transkripsiya qiling.

KULTIGIN KICHIK BITIGTOSHI (VIII asr)

1. Tenri teg tenride bolmiş turk bilge qag'an bu ödke olurtum. Sabımın tüketi esidgil: ulayu ini yigunim, og'lanım, biriki og'ushım, bodunum, biriye Shadapıt begler yiriyä tarqat. Buyruq beglär otuz (Tangrigacha tangridan bo'lgan turk bilimdon xoqon bu dunyoga keldim. So'zimni tugal eshitgil keyinimdagi ini-jiyanim, o'g'lim, urug'im xalqim, u yerdagi Shodapıt beklar, shimolga tarqalgan. Buyruqi beklar, o'ttiz).

2. Toquz Og'uz begleri, boduni bu sabımın edgüti esid, qatıg'dı tıñ la, ilgeru kun tog'sıqqa, birgeru kun ortusınaru, qurıg'aru kun batisına, yırg'aru tun ortusınaru, anta ichreki bodun qop ma bodun (To'qquz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat-la tingla, Sharqda, kun chiqarda, shimolda – orqada, kun botargacha chapda shimolgacha bo'lgan yer ichidagi xalqlar hammasini shod etdim).

TODYUQUQ BITIGTOSHI (VIII asr)

1. Bilgä Tonyuquq ben özum. Tabg'ach elinjä qılıntım. Turk bodun Tabg'achqa körür erti. (Bilga To'nyuquq, men, o'zim, Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi tabg'achga qarar edi).

2. Turk bodun qanıñ bolmayın Tabg'achda adrıltı qakantı qanın qodup Tabg'achqa yana ichikti tenri ancha temis erinch qan bertim. (Turk xalqi xoni bilan bo'lmasdan Tabg'achdan ayrıldı. Xonlik bo'ldi. Xonini qo'yib Tabg'achqa yana qo'shildi. Tangri shunday degan shekilli: xon berdim).

3. Qanınıñ qodup ichikdiñ ichikduk uchun tejri «el» temis erinch. Turk bodun elti, alqıntı, yoq boltı. Turk sir bodun yerinta bod qolmadi (Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Taslim bo'lganing uchun tangri «o'l» degan, ehtimol. Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi. Turk sir xalqi yerida (o't) qolmadi).

Yusuf Xos Hojib

(XI asr)
QUTADG'U BILIG
(Parcha)

Bilib sozlagan soz bilikka sanur,
Biliksiz sozi oz bashini yeyur.

(Bilib aytilgan so'z bilimga qo'shiladi, nodonning so'zi o'z boshini yeydi.)

O'kush sozda ortuq asig' ko'rmadim,
Yana sozlamishda asig' bulmadim,

(Ko'p sozlashlikdan hech foyda ko'rmadim, qayta-qayta (bir so'zni) sozlagandan (ham biror) foyda topmadim.)

O'kush sozlama, soz birar sozla oz,
Tumon soz tugunin bu bir sozda yaz.

(Ko'p so'zlama, oz so'zla, o'n ming so'zning tugunini bir so'z bilan yech, hal qil.)

Kishi soz bila qobti, boldi malik,
O'kush soz bashig' yerga qildi kulik...

(Kishi so'z bilan yuqori martabaga ko'tarildi, shoh bo'ldi, ko'p so'z boshni quyi egib, uni masxara qilishga sabab bo'ldi...)

O'qushga, bilikka bu tilmoji til,
Yorutaji erni yo'riq tilin bil.

(Til aql va bilimning tarjimonidir. Bil(ki) kishini nuroniy qiluvchi vosita (uning) ochiq va mazmundor tilidir.)

(XII asr)
HIBATUL-HAQOYIQ
(Parcha)

Biliktin ayurman, so‘zumga ula,
Biliklikka, ya do‘st, o‘zungni ula.

(Bilim haqida so‘zlayapman, so‘zimga quloq sol; ey do‘st, bilimli kishi bilan aloqada bo‘l).

Bilik birla bilnur saodat yo‘li,
Bilik bil saodat yo‘lini bula.

(Bilim bilan baxt-saodat yo‘llari o‘rganiladi, bilimni egallab, saodat yo‘lini top, unga erish).

Bahalik dinar ul biliklik kishi,
Bu jahil biliksiz — bahasiz bishi...

(Bilimli kishi qimmatli oltindir, johil, bilimsiz kishi arzimasi, qalbaki (aqcha)dir...)

Bilik bilti bo‘ldi eran belguluk,
Biliksiz tirikla yituk korguluk.

(Er kishi bilim o‘rganib, bilguvchi bo‘lib qoladi, bilimsiz tiriklikda ko‘rgiliklar ichida qoladi).

Biliklik er o‘lti, ati o‘lmati,
Biliksiz esan erkan ati o‘lug...

(Bilimli er o‘lsa ham, oti o‘lmaydi, bilimsiz kishi hayot chog‘ida ham uning oti o‘likdir...)

Biliklik birla alam yuqar yo‘qladi,
Biliksizlik erni cho‘kardi qudi...

(Bilim bilan olam yuqori ko‘tarildi, bilimsizlik, johillik esa er kishini quyi cho‘ktirdi...)

Qutb

(XIV asr)
«XISRAV VA SHIRIN»

Kitob nazm qilmaqqa sabab bayān ayur
Ravan, e Qutb, tarvin kech bo‘lur bil,
Ne bilgaylar seni so‘zlatmasang til.

Qazantek qaynab ush savda pishurdum,
Nizomiy balidin halva pishurdum.
Xanim atingg'a ushbu parsi tilni
Chevurdum¹, tuzdum, ush nazm uzra qilni.
Chiqordim xush yizig'liq² suv bu ko'ldin,
Ko'ngullar qonsu teb bu saf suvdin...

Farhadni Shirin qating'a kelturg'ani, Farhod Shiringa oshiq
bo'lg'oni:

Muningtek aymish ul so'z ayg'ʻon ustad,
San'atlar birla qilmish so'zga bunyad.
Kim ul qarshi³ bo'lub Shiringa zindon,
Turar erdi bo'lub ko'ngli parishan.
Hamisha sut edi aning g'izasi⁴,
Tilamaz erdi andin so'ng egasi⁵,
Agar yuz turli halva bo'lsa yo osh,
Yo'q erdi anda bir luqma yegu ash.

¹ *Chevurdum* — tarjima qildim.

² *Yizig'liq* — davoli, shifoli.

³ *Qarshi* — saroy.

⁴ *G'iza* — ovqat.

⁵ *Ega* — yegulik.

Xorazmiy

(XIV asr)

MUHABBATNOMA

Avvalg'i nomasin aytur

Ayo ko'rk ichra olam podshohi,
Jahon tutti sening husnung sipohi.
Pari ruxsoralarning ko'rkaboyi¹,
Yuzung navro'zu qoshing bayram oyi.
Ko'ngul shirin so'zungga bo'ldi Farhod,
Ko'zung Kashmir jodusiga ustod.

Qaro meng² al⁵ yangoqingga⁴ yaroshur,
Boshim doyim adoqingqa⁵ yaroshur.
Bo'yung sarvu sanubartek, beling qil,
Vafo qilg'on kishilarg'a vafo qil.
Aqiqing suhbatindin jon bo'lur so'z,
Qamartek⁷ chehrangga boqsa qamar ko'z.
Urur nargislaring⁸ novakni⁹ jong'a,
Kular chehrang chechaktek arg'uvong'a.
Saroydin bordi Chin-Moching'a choviq¹⁰,
Qiyo boqsang bo'lur arslonlar oviq¹¹.
Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,
Tishing injusidin gavhar uyolur.
Jamoling yetti olamg'a sipahlar,
Qatingda¹² yer o'parlar jumla shohlar.

¹ *Ko'rkaboy* — go'zal, husnga boy. ² *Meng* — xol. ³ *Ol* — qizil. ⁴ *Yangoq* — yuz.
⁵ *Adoq* — dargoh. ⁶ *Aqiq* — qimmatbaho qizil tosh. Bu misrada suhbatingning
qimmatbaho toshidan so'z jonga aylanadi, deyilmoqchi. ⁷ *Qamar* — oy. ⁸ *Nargis*
— ko'z ma'nosida. ⁹ *Novak* — o'q. ¹⁰ *Choviq* — tez. ¹¹ *Oviq* — oving ma'nosida.
¹² *Qatingda* — qoshingda.

RABG'UZIYNING «QISSASUL-ANBIYO»SIDAN (XIV asr)

Qissai Hobil va Qobil

Ul qissa andog' tururkim, odamning so'ngra tug'qon o'g'lonlarinda bir o'g'ulg'a Abdulmag'ish ot qo'ydi, qizg'a Amatulmag'is otadi. Bu egiz ul vaqtda turdilarkim, odamning urug'i qirq mingga yetishib erdi... Qachon Qobil turdi, ersa aning birla bir qiz tug'di. Bis'yor ko'rklik, Iqlima otlig'; ikki yildin keyin Hobil tug'di. Aning birla tug'qon qiz bag'oyat ko'rksiz — Labuda otlig'. Odam o'z shariaticha Qobil birla tug'qon qizni Hobilga berayin, Hobil birla tug'qonni Qobilga berayin tedi, ersa Qobil unamadi. Aydi: «Mening birla tug'qonni men olurmen». Odam aydi: «Senga ravo ermas». Qobil aydi: «Bu natong qarindosh bo'lsa,

ul ham mundog' qarindosh bo'lar», tedi. So'z talashtilar. Odam aydi: «Qurbon qiling, kimung qurboni qabul bo'lsa, bu Iqlimani ul olsun». Hobil bordi: bir ulug' qo'y kelturdi, Qobil bordi: bir pora cho'pluk bug'doy kelturdi. Qurbon qilur yerda qo'ydilar. O't keldi, Hobilning qurbonini kuydurdi. Aning uchunkim iziga yovuq bo'lsa qurboni qabul bo'lar. Otasi Odam ham Hobilni sevar erdi. Bu holda Iblis kelib Qobilga vasvasa beraboshladi, aydi: «Bilurmusan, Hobil qurboni ne uchun qabul bo'ldi?»

Qobil aydi: «Bilmasman». Iblis aydi: «Hobilni mavlo taolo² sevar, otang ham sendin ani ortuq sevar. Yana otang Odamning xayoli ul tururkim, xalifalig'ni anga bersa». Bu so'zga Qobilning achchig'i keldi. Aydi: «Hobilni o'lturoyin, qiz ham, xalifalig' ham menga bo'lsun», tedi. Qobil Hobilga qasd qila boshladi, vale Qobil o'lturmakni bilmas erdi. Bir kun o'lturgali borib yurur erdi, Iblis keldi odam surati birla, ilginda bir qush tutub, Qobilning o'nginda bu qushni tosh birla urdi, o'lturdi. Qobil ani ko'rub o'lturmakni o'grandi. Hobilga aydi: «Men seni o'ltururman». Hobil aydi: «Men eyzi azza va jalladin qo'rqarman»...

A. Navoiy

(XV asr)

«MUHOKAMATUL-LUG'ATAYN»DAN

Andok ma'lum bo'laruki, turk sortdin¹ tez fahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokrok mahluq bo'lubtur. Va sort turkdin taakkul va ilm²da daqiqroq² va kamolu fazl fikratida amiqroq³ zuhur qilibdur. Va bu hol turklarning sidq va safo va tuz niyatidin, va sortlarning ilm va funun va hikmatidin zohir durur, lekin tillarida kamolu nuqson haysiyatidin fohish⁵ tafovutlardurki; alfoz va iborat vaz' qilurda turk sortka foyiq kelibdur. Va o'z alfozida ishorat iboratig'a maziyatlar ko'rguzubtur...

Sort orasida ahli tab' va donish va zumrayi⁶ ilm va zihn va benish ko'proqdur. Va turk elida ajlof⁷ va sodda el sortdin ziyodadur. Ammo turkning ulug'idin kichigiga dekincha va no'karidin bekiga

deguncha sort tilidin bahramanddurlar. Andoqkim o‘z xo‘rdi ahvolig‘a⁸ ko‘ra aytaolurlar. Balki ba‘zi fasohat va balog‘at bila ham takallum qilurlar⁹. Hatto turk shuarosikim, forsi til bila rangin ash‘or va shirin guftor zohir qilurlar. Ammo sort ulusining arzolidin ashrofig‘acha¹⁰ va omesidin donishmandig‘acha hechqaysi turk tili bila takallum qilaolmaslar va takallum qilg‘anining ma‘nisi ham bilmaslar. Agar yuzdin, balki mingdin biri bu tilni o‘rganib, so‘z aytisa ham, har kishi eshitsa bilur va aning sort ekanin fahm qilur. Va ul mutakallim o‘z tili bila o‘z rasvolig‘ig‘a o‘zi iqror qilgandekdur. Va turkning asli xilqatda sortdin tab‘i muloyimroq erkanga mundin bul‘ajab¹¹ tonug‘ yo‘qdurki, hechqaysi munung muqobalasida dam uraolmaslar. Va sort bijamaihim¹² agar turk iborati orasida ojizdur, muhuq¹³ ham bor. Ne uchunki turk alfozi voz‘i¹⁴ usru ko‘p vaqt mubolag‘a izhori qilib juzviy mafhumot uchun alfoz vaz‘ qilibdurki, sohibi vuquf kishi to zohir qilmasa, inonsa ham bo‘lmas...

¹ Navoiy sort so‘zini – fors-tojik ma‘nosida ishlatadi. ² Daqiq – ingichka, nozik. ³ Amiq – chuqur. ⁴ Haysiyat – jihat. ⁵ Fohish – yomon. ⁶ Zumra – to‘da, guruh, turkum. ⁷ Ajlof – bilimsiz, ongsiz. ⁸ Xo‘rdi ahvol – ahvoliga yarasha. ⁹ Takallum – so‘zlash. ¹⁰ Arzol – tubanlar. Ashrof – yuksaklar. ¹¹ Bul‘ajab – juda ajib. ¹² Bijamaihim – hammasi birdan. ¹³ Muhuq – haqli. ¹⁴ Voz‘i – va‘z qiluvchi, yaratuvchi.

ALISHER NAVOIY RUBOIYLARIDAN NAMUNALAR

Adl aylaki¹, ul xalq hayoti bo‘lmish²,
Xush ul kishikim, adl sifoti bo‘lmish,
Ham mulk bila adl jixoti³ bo‘lmish,
Ham adl bilan mulk saboti⁴ bo‘lmish.

Jondin seni ko‘p sevarmen, ey umri aziz,
Sandin seni ko‘p sevarmen, ey umri aziz.
Har nechaki sevmak ondin ortuq bo‘lmas,
Ondin seni ko‘p sevarmen, ey umri aziz.

Yillar tutubon shayx maqolotig'a go'sh⁵,
Ne ko'ngluma zavq yetti, ne jonima jo'sh⁶.
Jonimg'a navo soldiyu ko'nglima xurush,
Bir jur'a⁷ bila murbachai bodafurush.

G'urbatda⁸ g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiqu mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa⁹,
Bulbulg'a tikandek oshyon¹⁰ bo'lmas emish.

El qochsa birovdin, el yomoni bil oni,
Ahvolida idbor¹¹ nishoni bil oni,
Fe'l ichra ulus baloyi joni bil oni,
Olam elining yomon-yomoni bil oni.

To hirsu havas xirmanı barbod o'lmas,
To nafsu havo¹² qasri baraftod¹³ o'lmas,
To zulmu sitam jonig'a bedod¹⁴ o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.

Har kimsaki, so'z demak shiorida durur,
Ma'vo guli nutqining bahorida durur,
So'z kim demasun ulki ixtiyorida durur,
So'z yaxshiligi chu ixtisorida¹⁵ durur.

So'z durki, nishon berur o'lukka jondin,
So'z durki, berur jong'a xabar jonondin,
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bil kim, guhari sharifroq yo'q ondin¹⁶.

¹ *Adl aylaki* — adolat qilki. ² *Ul xalq hayoti bo'lmish* — xalq o'sha adolat bilan tirik (hayot)dir. ³ *Jihot* — qurol, asbob. ⁴ *Sabot* — qaror, ishonch. ⁵ *Go'sh* — quloq. ⁶ *Jo'sh* — zavq-shavq. ⁷ *Jur'a* — qultum. ⁸ *G'urbat* — birovlar yurti, g'ariblik. ⁹ *Butsa* — bitmoq, o'smoq. ¹⁰ *Oshyon* — uya, qush uyasi. ¹¹ *Idbor* — orqaga ketish, baxtsizlik. ¹² *Nafsu havo* — nafs va martaba orzusi. ¹³ *Baraftod* — yiqilmoq. ¹⁴ *Bedod* — zulm. ¹⁵ *Ixtisor* — qisqalik. ¹⁶ Misraning mazmuni: Bilgilki, undan (so'zdan) sharafliroq, afzalroq gavhar yo'q.

Zahiriddin Muhammad BOBUR

(XVI asr)

BOBURNOMA

Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdindir¹. Ma'muraning kanorasida² voqi' bo'lubtur. Sharqi Qoshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi³ tog'lar, shimolida agarchi burun shahrlar bor ekanur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangikim, kutublarda⁴ O'trorkent bitirlar, mo'g'ul ... jihatdin⁵ bu tarixda buzulubtur, aslo ma'mura qolmabdur. Muxtasar⁶ viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdo-girdi tog' voqi' bo'lubtur. G'arbi tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'i⁷ kela olmas. Sayhun daryosikim⁸, Xo'jand suyig'a mashhurur, sharq va shimoli tarafidin kelib bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar. Xo'jandning shimoli Fanokatning janubi tarafidinkim, holo Shohruxiyag'a mashhurur, o'tub yana shimolg'a mayl qilib, Turkiston sori borur. Turkistondin xiyli quyiroq bu daryo tamom qumga singar⁹, hech daryog'a qotilmas.

Yetti pora qasabasi¹⁰ bor, beshi Sayhun suyining janubi tarafida, ikki shimoli janubida. Janub tarafidagi qasabalar biri Andijon-durkim, vasatta¹¹ voqi' bo'lubtur, Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir¹², mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas. Movarounnahrda Samarqand va Kesh¹³ qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqi' bo'lubtur. To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Qal'aning girdo-girdi xandaqning tosh yoni sangrezalik, shohroh tushubtur. Qal'aning girdo-girdi tamom mahallottur. Bu mahalla birla qal'aka fosila¹⁴ ushbu xandaqtur va yoqasi dori shohrohtur. Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur.

¹ *Iqlim* — quruqlik qismi. ² *Ma'muraning kanorasi* — mamlakatning (Movarounnahr) cheti. ³ *Sarhad* — chegara. ⁴ *Kutub* — kitoblar. ⁵ *Mo'g'ul ...*

jihatdin — mo'g'ullar urushi natijasida. ⁶ *Muxtasar* — kichik. ⁷ *Yog'i* — dushman.
⁸ *Sayhun daryosi* — Sirdaryo. ⁹ Bu davrning boshqa manbalarida ham Sirdaryoning qumga batamom singib ketishi haqida ma'lumotlar uchraydi. ¹⁰ *Qasaba* — shaharcha. ¹¹ *Vasat* — o'rta, o'rtalik, ¹² *Vofir* — mo'l-ko'l. ¹³ *Kesh* — Shahrisabz.
¹⁴ *Fosila* — orani ochuvchi, ora yo'l.

* * *

Charxning men ko'rmagan javru jafosi qoldimu?
Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu?

Meni xor ettiyu, qildi muddaiyg'a¹ parvarish,
Daxri dunparvarni² o'zga muddaosi qoldimu?

Meni o'lturdi jafou javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmak uchun mehru vafosi qoldimu?

Oshiq o'lg'ach ko'r dum o'lumni o'zumga, ey rafiq,
O'zga ko'nglumning bu olamda harosi³ qoldimu?

Ey ko'ngul, gar Bobur ul olamni istar, qilma ayb,
Tengri uchun de, bu olamning safosi qoldimu?

RUBOIYLARIDAN NAMUNALAR

* * *

Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi,
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh,
G'urbatda sevunmas emish albatta kishi.

* * *

Toli' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishni ayladim xatolig' bo'ldi,
O'z yerni qo'yib hind sori yuzlandim,
Yorab netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.

* * *

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolibi ilmu tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak.

* * *

Davlatka yetib mehnat elin unutm,
Bu besh kun uchun o'zingni asru¹ tutma,
Borg'onni kel emdi yod qilmay, ey do'st,
Borish-kelishingni lutf etib o'ksutma.

* * *

Sen gulsenu men haqir bo'lbuldurmen,
Sen shu'lasenu ul shu'lag'a men kuldurmen.

¹ *Asru* — ko'p, g'oyatda, bu yerda yuqori ma'nosida.

Turdi Farog'iy

(XVII ASR)

**SUBHONQULIXON VA UNING AMIR-AMALDORLARI
TO'G'RISIDA HAJVIYA**

(M u x a m m a s)

Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq,
Yog'durur boshimiza sangi jafo, gardi firoq..
Yo'qolib rasmi vafo, bo'ldi hamma boshu oyoq,
Mulkdin adlu karam ketti, kelib kinu nifoq,
Yaxshiliq qilma tama', zulm ila daldi ofoq.

Fitnayu sho'r hama rub ila maskun¹ dutdi,
Xublar masnadini sifla² bila dun³ dutdi,
Tah-batah ko'nglimi bu fikr bila xun dutdi,
Joyi shahbozlari qarg'avu quzg'un dutdi,
Hamnishin o'lg'ali shunqor ila doim yapaloq.

Shoh ham bazmi ulub xojasarolar bila yor,
Hukmi baraks surub, bo'ldi yomonlar sardor,
Xor o'ldi ulamovu, fuzalo, ahli viqor,
Ko'ringizkim, yurt ishi topti na yerlarga qaror?
Xon jilovi iki badragga⁴ tegib, bo'ldi inoq...

Hukmidur jumla libosiyu ishidur amali,
So'zidur betagu farmoni nishoni jaali⁵.
Mumsiku⁶ siflavu dundurki bag'oyat qabali,
Anga o'xsharki qolon burung'ilarning masali:
«Yog' ishqordin oluru qora suvdin qaymoq».

¹ *Rub ila maskun (rub'i maskun)* — yer yuzi demak. ² *Sifla* — past. ³ *Dun* — tuban. ⁴ *Badrag* — asli past ma'nosida bo'lib, bu yerda Subhonqulixon bilan inoqlashgan qipchoq va saroy urug'larining beklariga ishora qilinadi. ⁵ *Jaali* — qalbaki, soxta. ⁶ *Mumsik* — xasis.

Abulg'azi Bahodirxon

«SHAJARAYI TAROKAMA» dan
(XVII ASR)

Bas necha ming kishilar mening bu so'z aytqanimg'a bilmaganlarin bilib ko'ngillari xush bo'lataturur. Xudoyi taolodin umidim bor kim uning savobi agar ul qatl'omda gunoh bo'lg'an bo'lsa, ang'a g'olib kelgay teb va taqi ul kim bir kun bir kishi bu kitobni o'qub bilmaganini bilsa, bizning ruhimizga fotiha o'qug'ay teduk taqi kitobni aytmaqqa ruju' qilduqi taqi bu kitobg'a «Shajarayi tarokima» teb ot qo'yduq. Barcha bilingkim, bizdin burun turkiy tarix aytqanlar arabiy lug'atlarni qo'shub tururlar va forsiyni ham qo'shub tururlar va turkiyni ham saj' qilib tururlar, o'zlarining hunarlarin va ustodliqlarini xalqg'a ma'lum qilmaq uchun biz munlarning hech qaysisini qilmaduk, aning uchun kim, bu kitobni o'qug'uchi va tinglag'uchi albatta turk bo'lg'usi turur. Bas, turklarga turkona aytmak (aytmoq) kerak, to ularning barchasi fahm qilg'aylar bizning aytg'an so'zimizni bilmasalar andin ne hosil

agar anlarning ichlarida bir va yo ikki o'qug'an aql kishi bo'lsa ul bilsa, bilmagan ko'pning qaysi birini aytib bildurur. Bas, andaq aytmaq kerakkim, yaxshi va yomon barchalari bilib ko'ngillariga ma'qul bo'lg'ay.

Gulxaniy

ZARBULMASAL

(XVIII asr)

Anda Ko'rqush Kuykunakning takabburona so'zini anglab aydi: «Ey bolam, sen so'z so'rg'uvchi bo'lg'uncha va men javob berguvchi bo'lg'uncha, ikkimiz ham g'oyib bo'lsak yaxshidur».

Anda Kuykunak aydi: «Yaxshilar topib so'zlar, yomonlar qopib so'zlar» degandek, ya'ni bizni arkoni davlat arosida kichkina ko'rdingizmu? «Kichkina demang bizni, ko'tarib urarmiz sizni», yoinki «Kuykunak o'z yerida g'oz olur ham o'rdak»... «O'zingni er bilsang, birovni sher bil».

Ko'rqush aning xud donoligini anglab aydi: «Ey bolam, burung'ilar masalidurkim: «Sigir suv ichguncha, buzoq muz yalar». Mehmon bo'lsam ta'zim va tavozi qilsang lozim erdi».

Anda Kulonkir mehmonga ozor berganini anglab, Kuykunakni jerkib, ko'zidin andog' nari soldikim, qayta ko'rmaklik nomumkin bo'ldi. Bas Ko'rqushni imlab olib, yonidan joy berib, aydikim: «Ey bobo, xush kelibsiz. Ma'zur tutung, o'zingizdek kishilar debdurlarki: «Tanimasni — siylamas».

Anda Ko'rqush so'zga daraftod bo'ldi!. Va aydiki: «Ulurning, borgohida ahli donish² va xiradmandi bohush har qancha ko'p bo'lsa ham, oz bo'lur...»

...Kulonkir sultonning ilgarigi mehmonidin qolg'on oshi bor erdi, ani Ko'rqushning oldig'a qo'ydi, aydi: «Oz oshga imdod³ yo'q».

Anda Ko'rqush aydi:

*Karam na erdi baxillik so'zin deding, e shoh,
«Oz oshni berguncha mundin ziyod o'tu olov».*

Anda Kulonkir sulton aydi:

*«Az karam nest baxili kardan,
Xon nihodan taomi xud xurdan»⁴.*

Anda Ko‘rqush aydi: «Osh egasi bilan totlig‘».

Kulonkir sulton «Xo‘b bo‘lur, oshga deganda quruq kalla yugurur», deb qo‘l uzata berdi. Bir yemog‘lik qildikim, tabaq tubiga tushdi. Ko‘rqush har qancha taraddud qildi, oshni tabaq tagida topmadi...

...Alqissa, Ko‘rqush jiddu jadal birla Boyo‘g‘li sarmanziliga ravona bo‘lub... muddao devorig‘a boshi va istid‘o hadafiga⁵ murod o‘qi tegdi. Zamondin so‘ng Boyo‘g‘li Ko‘rqush kelganidin ogoh bo‘lub, aning oldiga chiqib, «...Xush kelibsiz, safo kelibsiz», deb ta‘zim va tavozu birla ko‘rushub, bir-birining yuzini cho‘qushib, Boyo‘g‘li Ko‘rqushni uyasiga qo‘ndurdi va oldig‘a mohazar⁶ qo‘ydi. Ko‘rqush so‘zlamasdan burun taomga tusha berdi, Boyo‘g‘li aydi: «Taom yemakda so‘zlab yemak yaxshidur, hayvondek xomush taom yemak, ozoda mardum shevasidan ermas».

¹ *So‘zga daraftod bo‘ldi* — so‘zga kirishib ketdi. ² *Ahli donish* — bilim ahli. ³ *Imdod* — bu yerda: taklif ma‘nosida. ⁴ *Baxillik qilish karamdan emas, dasturxon qo‘ygach, taom yemoq yaxshidir.* ⁵ *Hadaf* — mo‘ljal, joy. ⁶ *Mohazar* — ovqat.

Maxmur

(XVIII asr oxiri—1844)

SHE‘RLARIDAN NAMUNALAR

HAPALAK¹

Ey jahondori zafar kavkabai davri falak,
Go‘sh qil qissai qishlog‘i xarobi Hapalak².

Turfa³ qishlog‘i g‘azabkardaki⁴, parrandalari,
Tovug‘i — ignachi-yu, urdagu g‘ozi — kapalak.

Boru yo‘q uylarini banda⁵ bayon gar qilsam,
Bir katak, ikki kapa, uch olachuq⁶, to‘rt katalak.

Dema uy, balki zamin kendir agar kirs a kishi,
Har taraf betiga urgaylar ani(ng) ko‘rshapalak.

Xalqini ko'rsang agar o'lasi-yu qoqu xarob,
Ochlikdin egilib qomati misli kamalak.

Ajirig' tomirini o'g'urida mayda tuyub,
Qaynatib kunda ichar, otini derlar sumalak.

Yo'rgagida onasi ul o'ragan lattalari
To hanuz ustidadur, uch mingu yuz yetti bo'lak.

Gar tahorat qilsa qavme suv topolmay nochor,
Betini qum bila yub, (ko'zi)ga surgay guvalak.

Ey falak qadru adolat shiyami mulku malak,
Marhamat chog'ida rahm ayla ba holi⁷ Hapalak.

Kecha go'yo eshitib shuhrati tilla pulini,
Hapalak qo'rqusidan uchdi misoli kapalak.

Hurmating yo'lida bir tilla karomat qilg'il,
Kapalak boz qo'nib joyig'a bo'lg'ay Hapalak.
Zor Maxmur talab qildi kechishni shohdin
Hapalak yurtiga tushgan pul agarchi lak-lak.

¹Hapalak – Farg'ona viloyatidagi bir qishloqning eski nomi. ²Bu baytning mazmuni: «Ey falak davrining zafar yulduzli podshohi, xarob bo'lgan Hapalak qishlog'i haqida bir qissa eshit». ³Turfa – qiziq, ajoyib. ⁴G'azabkarda – g'azab qilingan, g'azab ostida qolgan. ⁵Banda – men. ⁶Olachuq – chayla. ⁷Ba holi – holiga.

Muqimiy

(XIX asr)

* * *

Soch oqardi, tish tushib, quvvat belimdan ketti, hayf,
Toatim yo'qtur, matoimdur¹ gunoh, yuk bitti, hayf,
Ayladim zoye yigitlik, ko'z rihlat² yetti, hayf,

Pur³ xatar vodiya sargardon abas umr o'tti, hayf,
Yig'lamaymu, yo'lg'a solmas rahnamolardin⁴ biri.

Ey muhabbat shu'lai, ur dilg'akim, tinmay kuyay,
Qonlik ashkimdin libosimni qizil guldek bo'yay,
Fe'lbadlarga pushaymonlar qilib, yuzni yulay,
Holati lutf⁵ etki, yorab ko'z yoshim birlan yuvay,
Qolmaguncha nomada jurmu⁶ xatolardin biri.

Shamdek jonlar kuyub, jism o'rtanur monand xas,
Yetkudek dodimga ko'rmay boramen faryod ras,
Yo'q asar nolamda, manzillar yiroqdir chun jaras⁷,
Ishq yo'lida Muqimiykim, dema, ey bulhavas⁸,
Shavqida bir sarv qad qumrinavolardin biri,

TOLEIM

Ohkim, afsus, emas hech ishda rahbar toleim,
Vojgundur⁹ imtihon qildimki, aksar toleim...

Yuz tarafdin yetkurub gardi kudurat¹⁰ zangi g'am,
Aylagay oinani tab'im mukaddar¹¹ toleim.
Har necha qilsam tavallo — zori qilmas iltifot,
Ro'ygardon¹², teskari, tobora battar toleim.

Ro'zgorim tiyra¹³, iqbolim zabun¹⁴, baxtim qaro,
Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar¹⁵ toleim.

Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,
Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.

¹Mato — mol, ashyo, shoir bu yerda topgan dunyoim gunohdan iboratdir, gunohimdan boshqa dunyoim yo'q demoqchi. ²Rihlat — uzoq safarga jo'nash. ³Pur — ko'p. ⁴Rahnamo — yo'l ko'rsatuvchi, yetakchi. ⁵Lutf — muloyimlik, rahmdillik. ⁶Jurm — gunoh. ⁷Jaras — qo'ng'iroq. ⁸Bulhavas — ko'ngli nimani havas qilsa, shuni qilmoqni orzu qiladigan, sabotsiz, sayoq. ⁹Vojgun — teskari. ¹⁰Gardi kudurat — qayg'u to'zoni. ¹¹Mukaddar — xira, qayg'uli. ¹²Ro'ygardon — teskari aylangan. ¹³Tiyra — qorong'i. ¹⁴Zabun — oyoq osti. ¹⁵Digar — boshqa.

(XIX–XX asr)

Mingu sakkiz yuzu to‘qson edi yil,
Ikkinchi sentyabr oyi yana bil.

Kirib vistavkani qildik tamosho,
Hama ashyo ekan anda muhayyo.

Ajab bog‘iki, ruh afzo¹ havosi.
Eram² rashki nasimi³ jonfizosi⁴.

Oqib har soridin obi ravonlar
Edi andog‘ikim ul jism ichra jonlar.

Muattar⁵ bog‘ sahni ochilib gul,
Tamoshobinlar erdi anda bo‘lbul.

Imoratlar hama zeboyu oliy,
Desam bo‘lg‘ay jahonda yo‘q misoli.

Muningdek xushhavo xushtarh bog‘i,
Kimi ko‘rmas qolur ko‘ksida dog‘i.

Qayu shahridakim bo‘lsa hunarmand,
Hama keldi, yiroq erdi agarchand.

Jahonda ko‘rmagan asboblardin,
Ajoyib nodiru noyoblardin.

Samarqandu Buxorodin matoi
Keturdilar hama o‘z ixtiroi.

Hama o‘z ixtiyori birla keldi,
Bu yerda naf⁷ ko‘rmog‘ini bildi.

Bu naf'ikim bo'lur ko'p yerga mashhur,
Neko'lig⁶ vasf⁷ ila har tilda mazkur.

Gazetlar ichra bo'lg'ach nomi marqum⁸,
Ulug'lar ichra bo'lg'ay boz⁹ ma'lum.

Hunarkim vasf bo'lsa har zabonda¹⁰,
Qilur ko'p qadrlar paydo jahonda.

¹ *Ruh afzo* — ruhlantiruvchi, hayotni uzaytiruvchi. ² *Eram* — afsonaviy bog'.

³ *Nasim* — shabada. ⁴ *Jonfizo* — oromijon, shodlantiruvchi, jonga rohat beruvchi.

⁵ *Muattar* — xushbo'y hidli. ⁶ *Neko'lig'* — yaxshilik. ⁷ *Vasf* — ta'riflash, maqtash.

⁸ *Marqum* — yozish, bitish, ⁹ *Boz* — yana, tag'in. ¹⁰ *Zabon* — til.

Fitrat

(XX asr)

O'ZBEK KLASSIK MUSIQASI VA UNING TARIXI

«Tuhfat us surur» (Hofiz Darvesh Ali Changiy asari)da aytishiga ko'ra, mashhur Ulug'bek Mirzoning o'zi ham musiqa olimlaridan sanalgan. Temur bolalari zamonida qonunchi Darvesh Ahmadiy (samarqandlik) ... musiqada bir risola egasi bo'lg'on qorako'llik Hisomiy, musiqada bir kitobcha yozg'on xorazmlik Abu Vafo Tabib ham musiqiy olimi bo'lg'on balxlik Mavlono Sohib, o'z zamonida atoqli bastakorlardan sanalgan shahrisabzlik Abdul Baraka kabi kishilar yetishib chiqib, musiqamiz uchun xizmat qildilar. Nog'orachi ham shoir bo'lg'on Qadimiy, Navoiyning tog'asi Muhammad Ali G'aribiylar ham shu zamonning mashhur musiqashunoslaridan edilar...

Bobur Mirzo o'zining mashhur asarida Navoiyning asarlarini sanar ekan, «Yana ilmi musiqa yaxshi... «naqsh»lari, yaxshi» peshravlari bordir deb Navoiyning usta bir bastakor bo'lg'onini ko'rsatadir.

Bu kun O'zbekistonning ko'b o'rinlarida «Qari Navoiy» («Qari-

Navo») nomli bir kuy bor. Buxoroning eski musiqashunoslari orasida bu kuyning Navoiy asari bo'lg'onini so'ylanadir.

Bobur Mirzo o'zining «Boburnoma»sida «Ustod Qulmuhammad va Shayx Noyiy va Husayn Udiykim sozda saromad (ilgari bosqan) edilar, Bekning (Navoiyning) tarbiyat va taqbiyati bilan shuncha taraqqiy va shuhrat qildilar».

*«O'zbekiston adabiyoti va san'ati»
gazetasi, 22-mart 1991-yil.*

A. Qodiriy

(XX asr)

OTABEK YUSUFBEK HOJI O'G'LI

1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishqi kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qaraganda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xaholab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targundek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiyiz to'shalgani holda, bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda² bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham'yonadir, o'zga hujralarda yengil tabi'atlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida *bu* hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishkan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarliq edi. Qandog'dir bir xayol ichida ulturg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li — Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kiringach, ulardan biravi darboza yonidag'i kimdandir so'radi:

— Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomong'a qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamalik, bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi.

¹ *Dalv* — 22-yanvar — 22-fevral

² *Utta* — u yerda

Abdulhamid Cho'lpon

QO'ZG'ALISH

Ey! Sen meni haqir ko'rgan, tuban degan afandi!

Ey! Ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan.

Ey! Bo'ynimga kishan solib, halokatga sudragan,

Ko'zlaringni zaharlatib o'ynatmagil, bas endi!

Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim, uzilur:

Tomirimda qo'zg'alishning vahshiy qoni gupirdi.

Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.

Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur!

Ey! Sen, meni qul o'rnida ishlatguvchi afandi!

Titra, ko'rkim, bog'liq quling bosh ko'targan kuch endi!..

QALANDAR ISHQI

Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku,

Asrlik tosh yanglig' bu xatarlik yo'lda qoldim-ku.

Karashma dengizni koʻrdim, na nozlik toʻlqini bordir,
Halokat boʻlgʻusin bilmay qulochni katta otdim-ku.

Ajab dunyo ekan bu ishq dunyosi, ayo doʻstlar,
Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.

Uning gulzorida bulbul oʻqib qon ayladi·bagʻrim,
Koʻzimdan yoshni joʻ aylab alamlar ichra botdim-ku.

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni,
Yana kulbanga qaygʻular, alamlar birla qaytdim-ku.

Muhabbat osmonida goʻzal Choʻlpon edim, doʻstlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.

Baku, 1920.

MUNDARIJA

Mualliflardan	3
Transkripsion belgilar	4
Shartli qisqartmalar	5

KIRISH

Turkiy xalqlarning, xususan, o'zbek xalqining etnogenezi va tilining shakllanishi	10
O'zbek xalqi va tilining shakllanishi	18
Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining o'rganilishi	22
Turkiy tillar va ularning tasnifi	24
O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish masalasi	28
O'zbek adabiy tilining asosiy yozma manbalari	34
XV, XVI va XVII asr boshlaridagi adabiy til	35

FONETIKA

Tovushlar tizimining taraqqiyoti	41
Fonetik hodisalar	62

MORFOLOGIYA

Ot	75
Ko'plik shakllari	75
Egalik shakllari	78
Qarashlilik	79
Otlarda tuslanish va kesimlik affikslari	81
Otlarda bo'lishsizlik shakli	83
Kelishik shakllari	83
Ot yasalishi	109
Sifat	118
Sifat yasalishi	118
Sifat darajalari	121
Son	125
Sanoq son	125
Tartib son	128
Jamlovchi son	130
Dona son va numerativ so'zlar	132
Chama son	134
Taqsim son	135
Kasr son	137

Olmosh	137
Kishilik olmoshlari	138
O'zlik olmoshlari	143
Ko'rsatish olmoshlari	146
So'roq olmoshlari	152
Birgalik olmoshlari	159
Belgilash olmoshlari	162
Gumon olmoshlari	164
Bo'lishsizlik olmoshlari	167
Fe'l	170
Fe'l aspektlari	170
Fe'lning funksional shakllari	172
Fe'l tuslanishi	198
Mayl va zamon	199
Shaxs-son affikslari	201
Buyruq-istak mayli	205
Shart mayli	219
Aniqlik mayli	233
O'tgan zamon	233
Hozirgi zamon	253
Hozirgi-kelasi zamon	259
Kelasi zamon	262
Fe'l yasalishi	267
Fe'l darajalari	270
Ravish va yordamchi so'zlar	274
Ravish	274
Ko'makchilar	284
Bog'lovchilar	302
Yuklamalar	317
Undovlar	320

SINTAKSIS

So'z birikmalari	323
Tobe birikmalar	324
Turkiy izofa	333
Teng birikmalar	338
Gap bo'laklari	339
Ega	339
Kesim	341

To'ldiruvchi	345
Aniqlovchi	348
Hol	350
Uyushiq bo'laklar	353
Gap bo'laklarining tartibi	355

SODDA GAP

Sodda gap turlari	359
Bir tarkibli gaplar	359
Ajratilgan bo'laklar	364
Sifatdosh qurilmalari	366
Ravishdosh qurilmalari	374
Harakat nomi qurilmalari	379
Undalma	382
Kirishlar	382
Qo'shma gap	385
Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	385
Bog'langan qo'shma gaplar	389
Ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanish taraqqiyoti	
haqida	397
Sifatdosh	400
Ravishdosh	414
Shart fe'li	422
Nisbiy olmoshli qurilmalar	428
Tobe bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar	434
Ko'chirma gap	456
O'zlashtirma gap	458
Umumiy xulosalar	458

ILOVA

Qo'shma gaplar tarixiga oid jadvallar	471
«O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» fani bo'yicha testlar	490
Mustaqil mashg'ulotlar uchun mavzular	502
Tahlil uchun, matnlar	504

**G'ANI ABDURAHMONOV,
SHAMSIDDIN SHUKUROV,
QOZOQBOY MAHMUDOV**

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

*Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik*

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, Matbuotchilar ko'chasi, 32.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: *Z. Mirzahakimova*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 10.07.2008. Bichimi $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. Shartli bosma tabog'i 32,3. Nashriyot-hisob tabog'i 33,0. Adadi 2000 nusxa. 34-son buyurtma.

«AVTO-NASHR» bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

**O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI**

ISBN 978-9943-319-55-4

9 789943 319554